

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС
Књ. LXXII
(2023)

INSTITUTE OF HISTORY

HISTORICAL REVIEW

Vol. LXXII
(2023)

Editorial board

Mihailo Vojvodić, Biljana Vučetić, Jovanka Kalić, Srdjan Katić, Tamás Körmendi (Hungary), Angeliki Konstantakopoulou (Greece), Miloš Ivanović, Jelena Ilić Mandić, Giuseppe Motta (Italy), Konstantin Nikiforov (Russia), Hatice Oruç (Turkey), Vladeta Petrović, Aleksandar Rastović, Ilija Todev (Bulgaria), Aleksandar Uzelac, Lubomíra Havlíková (Czech Republic)

Editor-in-chief

Aleksandar Rastović
Director of the Institute of History

BELGRADE
2023

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС

Књ. LXXII
(2023)

Редакциони одбор

Михаило Војводић, Биљана Вучетић, Јованка Калић, Срђан Катић,
Тамаш Керменди (Мађарска), Ангелики Константакопопулу (Грчка),
Милош Ивановић, Јелена Илић Мандић, Ђузепе Мота (Италија),
Константин Никифоров (Русија), Хатице Оруч (Турска), Владета
Петровић, Александар Растовић, Илија Тодев (Бугарска), Александар
Узелац, Љубомира Хавликова (Чешка)

Одговорни уредник

Александар Растовић
директор Историјског института

БЕОГРАД
2023

**Текстови се достављају
Редакцији Историјског часописа на
istorinst@iib.ac.rs**

Contributions are submitted to
The Editorial Board of Historical Review at
istorinst@iib.ac.rs

Овај број *Историјског часописа*
штампан је уз финансијску помоћ
Министарства науке, технолошког развоја и иновација
Владе Републике Србије

САДРЖАЈ
CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ
ARTICLES

Огњен Тутић

**ПАПСКИ ПОРТРЕТИ У РИМУ ОД КРАЈА 6. ДО ПОЧЕТКА 9. ВЕКА:
КА РАЗУМЕВАЊУ РАЗВОЈА ВИЗУЕЛНОГ ИДЕНТИТЕТА ПАПА
У РАНОМ СРЕДЊЕМ ВЕКУ**

Ognjen Tutić

PORTRAITS OF POPES IN ROME FROM THE LATE 6TH TO EARLY 9TH
CENTURY: TOWARDS THE UNDERSTANDING OF
THE DEVELOPMENT OF THE VISUAL IDENTITY OF POPES
IN THE EARLY MIDDLE AGES

11

Dragana Kunčer

ON THE ORIGINS OF THE STORY OF THE SYNOD OF DALMA

Драгана Кунчер

О ПОРЕКЛУ ПРИЧЕ О ДУВАЊСКОМ САБОРУ

43

Filip Van Tricht

**BEING BYZANTINE IN THE POST-1204 EMPIRE OF CONSTANTINOPLE:
CONTINUITY AND CHANGE (SOCIETY AND CULTURE)**

Филип Ван Трихт

БИТИ ВИЗАНТИНАЦ У ЦАРСТВУ У ЦАРИГРАДУ НАКОН 1204.
ГОДИНЕ: КОНТИНУИТЕТ И ПРОМЕНА (ДРУШТВО И КУЛТУРА)

67

Ивана Коматина

НЕВЕСТИЊСКА КИЋЕЊА СУНЦОРОДНЕ КЋЕРИ.

БРАК СТЕФАНА РАДОСЛАВА И АНЕ ДУКЕНЕ – НОВА ТУМАЧЕЊА

Ivana Komatina

ΝΥΜΦΟΣΤΟΛΙΣΜΑ OF THE SUNLIKE DAUGHTER .

THE MARRIAGE OF STEFAN RADOSLAV AND
ANNA DOUKAİNA – NEW INTERPRETATIONS

117

Aleksandar Uzelac

PALMAN OF LETINBERCH AND HIS TEUTONIC COMPANY

Александар Узелац

ПАЛМАН ИЗ ЛЕТИНБЕРГА И ЊЕГОВА ТЕВТОНСКА КОМПАНИЈА

145

Дејан Радичевић

Дејан Булић

Емина Зечевић

**АРХЕОЛОШКИ ТРАГОВИ ТРГОВИНЕ ТКАНИНАМА
У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ**

Dejan Radičević

Dejan Bulić

Emina Zečević

ARCHAEOLOGICAL TRACES OF FABRIC TRADE IN
MEDIEVAL SERBIA

173

Александар Крстић

**ЂУРАЂ И ВУКАШИН АРБАНАС ОД КАРАШЕВА: ЦРТИЦЕ О ЈЕДНОЈ
ПЛЕМИЋКОЈ ПОРОДИЦИ ИЗ 15 ВЕКА С ПРОСТОРА БАНАТА**

Aleksandar Krstić

GEORGE AND VUKAŠIN ARBANAS (ORBONÁSZ) OF CARAȘOVA:

NOTES ON A NOBLE FAMILY FROM THE TERRITORY OF BANAT

IN THE 15TH CENTURY

203

Ненад Обрадовић

ОПСАДА ШАПЦА 1476. ГОДИНЕ

Nenad Obradović

THE SIEGE OF ŠABAC IN 1476

237

Marijana Mišević

**HOW AND WHY WAS SLAVIC LEARNED AT THE OTTOMAN COURT?
INSIGHTS FROM THE FIFTEENTH-CENTURY PROJECTS
DEDICATED TO LEARNING LANGUAGES OF THE WORLD**

Маријана Мишевић

КАКО И ЗАШТО СЕ СЛОВЕНСКИ УЧИО НА ОСМАНСКОМ ДВОРУ?

УВИДИ ИЗ ПРОЈЕКТАТА ИЗ 15. ВЕКА ПОСВЕЋЕНИХ УЧЕЊУ

ЈЕЗИКА СВЕТА

281

Adrian Magina

**NIKOLA CREPOVIĆ. A SERBIAN NOBLEMAN AND HIS FAMILY IN 16TH
CENTURY TRANSYLVANIA**

Адриан Мађина

НИКОЛА ЦРЕПОВИЋ. СРПСКИ ПЛЕМИЋ И ЊЕГОВА ПОРОДИЦА

У ТРАНСИЛВАНИЈИ У 16. ВЕКУ

311

- Марија Васиљевић**
Огњен Крешић
КУЛТ СВЕТОГ И МАНАСТИРСКА ЕКОНОМИЈА: ПРОСЛАВЉАЊЕ
СТЕФАНА ШТИЉАНОВИЋА У ШИШАТОВЦУ ПОД ОСМАНСКОМ
ВЛАШЋУ
Marija Vasiljević
Ognjen Krešić
THE CULT OF A SAINT AND MONASTIC ECONOMY: VENERATION OF
STEFAN ŠTILJANOVIĆ AT ŠIŠATOVAC UNDER OTTOMAN RULE 343
- Недељко В. Радосављевић**
ЈОАНИКИЈЕ III, ПАТРИЈАРХ ПЕЋКИ
Nedeljko Radosavljević
JOANIKIJE III, PATRIARCH OF PEĆ 375
- Ненад Нинковић**
ПОБУНА ПЕТРОВАРАДИНСКИХ ГРАНИЧАРА КОД БОДЕНСКОГ
ЈЕЗЕРА 1800. ГОДИНЕ
Nenad Ninković
REBELLION OF PETROVARADIN BORDER GUARDS NEAR LAKE
CONSTANCE IN 1800 403
- Владимир Јовановић**
ФЕНОМЕН САМОСАКАЋЕЊА У РЕДОВИМА СРПСКЕ ВОЈСКЕ
ТОКОМ РАТА 1876. ГОДИНЕ
Vladimir Jovanović
THE PHENOMENON OF SELF-MUTILATION IN THE SERBIAN
ARMY DURING THE WAR OF 1876 427
- Јована Блажић Пејић**
ТЕРТИЈ ИВАНОВИЧ ФИЛИПОВ И СРПСКО ЦРКВЕНО ПИТАЊЕ
Jovana Blažić Pejić
TERTY IVANOVICH FILIPPOV AND THE SERBIAN CHURCH
QUESTION 447
- Елена Петровна Кудрявцева**
«НИ ОДИН ЕВРОПЕЕЦ НИКОГДА НЕ ВИДЕЛ ПРОЛИВА И ВСЕХ
ЕГО УКРЕПЛЕНИЙ» (К 190-ЛЕТИЈУ БОСФОРСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ
РУССКОГО ФЛОТА)
Елена Петровна Кудрявцева
„НИЈЕДАН ЕВРОПЉАНИН НИКАДА НИЈЕ ВИДЕО МОРЕУЗ И СВА
ЊЕГОВА УТВРЂЕЊА” (УОЧИ 190-ГОДИШЊИЦЕ БОСФОРСКЕ
ЕКСПЕДИЦИЈЕ РУСКЕ МОРНАРИЦЕ) 473

Боривоје Милошевић

ЂАЧКЕ ДЕМОНСТРАЦИЈЕ У САРАЈЕВУ 1912. ГОДИНЕ И СУДСКИ ПРОЦЕС ПЈАНИЋ–ЉУБИБРАТИЋ

Borivoje Milošević

STUDENT DEMONSTRATIONS IN SARAJEVO IN 1912 AND
COURT PROCESS PJANIĆ–LJUBIBRATIĆ

493

ПРИКАЗИ

REVIEW ARTICLES

Василије Крестић, *Изабрана дела*, томови 1–15, Православна реч, Архив Војводине, Нови Сад 2021.

(*Нино ДЕЛИЋ*)

519

Милорад Екмечић, *Сабрана дела*, томови 1–15, Православна реч, Архив Војводине, Нови Сад 2021.

(*Јована ШАЉИЋ РАТКОВИЋ*)

525

Крис Викам, *Наслеђе Рима. Европа и Медитеран 400–1000*, с енглеског превела Марина Адамовић-Куленовић, СЛЮ, Београд 2021, 722 стр.

(*Бењамин ХЕКИЋ*)

529

Дејан Ђокић, *Историја Србије. Од раног средњег века до данас*, Академска књига, Нови Сад 2023, 598 стр.

(*Александра ВУЛЕТИЋ*)

535

Свети краљ Милутин : владар на раскрићима светова, Задужбина Светог манастира Хиландара, Београд 2022, 602 стр.

(*Огњен ТУТИЋ*)

541

'Otherness' in the Middle Ages, eds. Hans-Werner Goetz and Ian Wood, International Medieval Research, Vol. 25, Brepols, Turnhout 2021, 478 pp.

(*Марко ГАВРИЛОВИЋ*)

546

Alexios G. K. Savvides, *ΥΣΤΕΡΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΑΙ ΠΡΩΙΜΗ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ* (*Позновизантијска и раноосманска Тесалија*), изд. ΠΡΟΔΟΤΟΣ, Athina 2022, 329 стр.

(*Радивој РАДИЋ*)

549

- Sotto lo sguardo di Ruggero : Un sovrano, un regno, una città del Mediterraneo medievale*, a cura di Francesco Paolo Tocco, Centro Studi Ruggero II – Città di Cefalù, Cefalù 2022, 388 pp.
(Вук Р. САМЧЕВИЋ) 552
- Natalie Rothman, *The Dragoman Renaissance. Diplomatic Interpreters and the Routes of Orientalism*, Cornell University Press, Ithaca and London 2021, xxiii + 419 pp.
(Маруја АНДРИЋ) 558
- A. Ves Mičel, *Velika strategija Habzburške monarhije*, Službeni glasnik, Beograd 2022. Biblioteka Društvo i nauka, Edicija Trag. Prevela s engleskog Vanja Savić.
(A. Wess Mitchell, *The Grand Strategy of the Habsburg Empire*, Princeton University Press 2018)
(Јелена ИЛИЋ МАНДИЋ) 565
- Радомир Ј. Поповић, *Народе српски, љубезна браћо моја : Беседе кнеза Милоша изговорене на народним скупштинама и адресе народних скупштина*, Матица српска, Нови Сад – Музеј рудничко-таковског краја, Горњи Милановац 2022, 234 стр.
(Јелена Н. РАДОСАВЉЕВИЋ) 569
- Александар Раствовић, Мирјана Ротер Благојевић, Игор Борозан, *Народна скупштина. Огледало воље народа Србије*, Генерални секретријат народне скупштине Републике Србије, Београд – Православна реч, Нови Сад 2022, 479 стр. (Aleksandar Rastovic, Mirjana Roter Blagojevic, Igor Borozan, *National Assembly. Mirroring the Will of Serbian People*, Belgrade – Novi Sad 2022, 479 pp)
(Јована БЛАЖИЋ ПЕЈИЋ) 572
- Бранко Богдановић и Ивана Крстић Мистрицеловић, *Историја полиције у Србији*, *The History of Police in Serbia*, Криминалистичко-полицијски универзитет, Београд 2023, 332 стр.
(Милић МИЛИЋЕВИЋ) 576
- Данијел Радовић, *Јован Ристић (1829–1899) – биографија српског државника*, „Прометеј”, Нови Сад 2023, 724 стр.
(Александар М. САВИЋ) 583
- Michal Kšiňan, *L'homme qui parlait avec les étoiles – Milan Rastislav Štefánik, héros franco-slovaque de la Grande Guerre*, Eur' Orbem Éditions-Collection Histoire(s), Paris 2019, 344 pp.
(Биљана СТОЈИЋ РАДОВИЋ) 586

Serbia and the Church of England, The First World War and New Ecumenism, ed.
Mark D. Chapman, Bogdan Lubardić, Palgrave Macmillan, Cham, Switzerland
2022, 228 pp.

(Милош МИШКОВИЋ)

591

НАУЧНИ ЖИВОТ

ACADEMIC EVENTS

7th International Conference *RURAL HISTORY 2023*, European Rural History
Organisation – EURHO, Kluj-Napoca, 11–14 September 2023

(Гордана ГАРИЋ ПЕТРОВИЋ)

599

Научни скуп *Новоослобођени крајеви Србије 1833–1878–1913*. Манастир
Преподобног Прохора Пчињског, 2. и 3. октобар 2023.

(Јелена Н. РАДОСАВЉЕВИЋ)

600

Научни скуп *Средње Потарје и Полимље у прошлости: Новија истраживања*,
Завичајни музеј Пљевља, 26. октобар 2023.

(Драгана АМЕДОСКИ)

603

УПУТСТВО АУТОРИМА

INSTRUCTIONS FOR CONTRIBUTORS

607

Огњен ТУТИЋ*

Историјски институт

Београд

**ПАПСКИ ПОРТРЕТИ У РИМУ
ОД КРАЈА 6. ДО ПОЧЕТКА 9. ВЕКА:
КА РАЗУМЕВАЊУ РАЗВОЈА ВИЗУЕЛНОГ ИДЕНТИТЕТА
ПАПА У РАНОМ СРЕДЊЕМ ВЕКУ**

Апстракт: Рад је посвећен разматрању папских портрета насталих у Риму, у временском распону омеђеном понтификатима папа Гргура I Великог (590–604) и Лава III (795–816). Како је овај период протекао у знаку систематске изградње ауторитета Рима као централног топоса читаве хришћанске икумене, *града цркве* и *папског града*, у ком је, као и на читавом Западу, моћ папа неприкосновена, сачувани папски портрети представљају значајну трасу ка разумевању изградње идентитета и ауторитета поглавара римске цркве, а последично и њиховог визуелног идентитета и (само)репрезентације, као последице бурних друштвено-политичких и културно-историјских промена. Сходно томе, посебна пажња ће бити посвећена различитим типологијама папских портрета, ктиторским, репрезентативним, комеморативним и др., с циљем извођења закључака о генези *imago papae*, те развоју и променама у иконографији папског портрета у уметности и визуелној култури раносредњовековног Рима.

Кључне речи: Папе, Рим, портрет, рани средњи век.

Abstract: The paper examines the papal portraits created in Rome, from the time of Pope Gregory I the Great (590–604) until the pontificate of Leo III (795–816). As this period was marked by the systematic construction of the authority of Rome as the central topos of the entire Christian ecumene, *the city church* and *the papal city*, in which, as in the entire West, the power of popes was inviolable, the preserved papal portraits help understand the construction of identity and authority of the head of the Roman Church, and thus of their visual identity and (self)representation, as a consequence of turbulent socio-political and cultural-historical changes. Therefore, a particular focus will be placed on different typologies of papal portraits – ktetor, representative, commemorative, etc., with the aim of drawing conclusions about the genesis of the *imago papae*, and the development and changes in the iconography of the papal portrait in the art and visual culture of early medieval Rome.

Keywords: Popes, Rome, portrait, early Middle Ages.

---

* ognjen.tutic@iib.ac.rs

Папски портрети изведени у римским црквама, у временском распону омеђеном понтификатима папа Гргура I Великог (590–604) и Лава III (795–816), представљају значајне путоказе у разумевању сложених процеса изградње идентитета и ауторитета раносредњовековног Рима као *града цркве*, односно *папског града*, а последично и идентитета и ауторитета поглавара римске цркве. Рад који је пред читаоцем има за циљ да подробније анализира сачуване папске портрете у ширем друштвено-политичком и културно-историјском контексту како би се доследно сагледала генеза *imago papae* у раном средњем веку, кључном периоду формирања папског визуелног идентитета. Наведени хронолошки оквири установљени су, с једне стране, у складу са традиционалним историографским окосницама средњовековне историје која, према знатном броју истраживача, започиње епохом понтификата папе Гргура I, „последњег Римљанина” и „првог папе средњег века”,¹ премда је, као крајње исходиште, одређено време папе Лава III из ког потичу примери папских портрета репрезентативних, готово владарских или у најмању руку „равновладарских” иконографских карактеристика којима се визуелни идентитет поглавара римске цркве може сматрати формираним.

У досадашњој историографији изостала је појединачна студија посвећена сачуваним раносредњовековним портретима папа у Риму. Мада им је посвећена сразмерно велика пажња, они су у делима истраживача третирани углавном као интегрални делови целина, те објављивани у оквирима општих прегледа уметности раног средњег и средњег века, проучавани у контексту развоја апсидалних програма раносредњовековних римских цркава или, у појединачним случајевима, у контексту папског ктиторства. Истраживања раносредњовековне уметности Рима, која је доминантно дефинисана управо личностима поглавара римске цркве, трасирана су радовима Ричарда Краутхајмера (Richard Krautheimer),² Пер Џонаса Нордхагена (Per Jonas Nordhagen),³ Сесилије Дејвис Вејер

¹ Richard Krautheimer, *Rome, Profile of a City 312–1308*, New Jersey 1980, 59; Džozef Linč, *Istorija srednjovekovne crkve*, Београд 1990, 39; Питер Браун, *Успон хришћанства на Западу: Тријумф и разноликост 200–1000. године*, Београд 2010, 280.

² Richard Krautheimer et al., *Corpus Basilicarum Christianarum Romae* (1–5), Vatican City 1937–1977.

³ Per Jonas Nordhagen, „The earliest decorations in Santa Maria Antiqua and their date”, *Acta ad archaeologiam et artium historiam pertinentia* 1 (1962) 53–72; idem, „The mosaics of John VII (705–707 A.D.)”, *Acta ad archaeologiam et artium historiam pertinentia* 2 (1965) 121–166; idem, „Hellenism” and the frescoes in Santa Maria Antiqua”, *Konsthistorisk Tidskrift* 41 (1972) 73–80; idem, „S. Maria Antiqua: the frescoes of the seventh century”, *Acta ad archaeologiam et artium historiam pertinentia* 8 (1978) 89–142; idem, „Constantinople on the Tiber: the Byzantines

(Caecilia Davis-Weyer),⁴ Ан ван Дајк (Ann van Dijk)⁵ и др., а у новије време сабрана су и у исцрпним библиографијама Марије Андалоро (Maria Andalaro),⁶ Жилијен Маки (Gillian Mackie), Џона Озборна (John Osborne) и Ерика Тунеа (Erik Thunø),⁷ једнако као и у делу Розамонд МекКитерик (Rosamond McKitterick)⁸ којим је, у знатној мери, осветљен друштвено-политички и културно-историјски контекст у ком је ова уметност настајала.⁹ Циљ овог рада огледа се у померању фокуса на визуелност папског портрета, а последично и личност самог поглавара римске цркве, који ће бити сагледан у ширем контексту, иконографском, иконолошком, друштвено-политичком и културно-историјском, а поглавито у односу на потребу за систематском изградњом и јачањем ауторитета Рима и поглавара римске цркве. Такође, пажња ће бити посвећена и необичним, идеолошки интонираним композицијама у оквиру којих су поглавари римске цркве приказивани заједно са светоотачким фигурама и својим претходницима, као и њиховим образима извођеним на нестандартним местима.

Из периода којим се бави овај рад потиче значајан корпус сачуваних портрета папа који омогућава сагледавање развоја, у првом реду иконографије папских образа, али и извлачење закључака о визуелности репрезентације и саморепрезентације поглавара римске цркве. Значајно је нагласити да су портрети о којима ће бити речи извођени на различитим местима у оквиру сакралне топографије храма. Не без разлога, знатан корпус папских портрета изведен је у апсидама, дефинишућим топосима

---

in Rome and the Iconography of their Images”, in: *Early Medieval Rome and the Christian West: Essays in Honour of Donald A. Bullough*, Ed. J. M. H. Smith, Leiden 2000, 113–134.

⁴ Caecilia Davis-Weyer, *Early Medieval Art, 300–1150. Sources and Documents*, Toronto 1986. Остали радови од значаја биће цитирани у другим напоменама у тексту.

⁵ Ann van Dijk, *The Oratory of Pope John VII (705–707) in Old St. Peter’s* (Doctoral dissertation, John Hopkins University, Baltimore, Maryland, 1995).

⁶ Maria Andalaro, „I mosaici dell’oratorio di Giovanni VII”, in: *Fragmenta picta: Affreschi e mosaici staccati del Medioevo romano*, Eds. M. Andalaro et al., Rome 1989, 169–177; eadem, „S. Susanna. Gli affreschi frammentati”, in: *Roma dall’Antichità al Medioevo. Archeologia e Storia nel Museo Nazionale Romano Crypta Balbi*, Eds. M. S. Arena et al., Milan 2001, 643–645.

⁷ Кључне библиографске јединице наведених аутора следе у наредним напоменама.

⁸ Rosamond McKitterick, *History and Memory in the Carolingian World*, Cambridge 1995; eadem, *Perceptions of the Past in the Early Middle Ages*, Notre Dame 2006; ista, *Charlemagne: The Formation of a European Identity*, Cambridge 2008; eadem, „The Papacy and Byzantium in the Seventh- and early Eight-Century Sections of the ‘Liber pontificalis’”, *Papers of British School in Rome* 84 (2016) 241–273; eadem, *Rome and Invention of the Papacy. The Liber pontificalis*, Cambridge 2020.

⁹ На овом месту је важно нагласити да су наведена имена само дела истраживача који су се бавили овом темом, с обзиром на то да би истицање свих истраживача било немогуће, премда ће дела неколицине бити садржана у напоменама које следе.

сакралног простора храма, затим на тријумфалним луковима, бочним зидовима наоса, у капелама и ораторијумима образованим у простору цркава, а познат је и по један пример папског портрета у агријуму и на икони. Портрети папа извођени су и у различитим техникама – мозаику, фреско-техници и темпером. Природа папских портрета је, такође, била различита, с обзиром на то да познајемо примере који су настајали по непосредном налогу папа, за њихових живота, као и оне комеморативног карактера, усмерене на „памћење” фигура папа, а чија суштина је била идеолошка и односила се углавном на истицање легитимитета поглавара римске цркве и континуитета институције. Напоследку, сачувани портрети папа могли би се поделити у две основне групе, на ктиторске портрете, који су подразумевали приказивање тренутка предаје модела задужбине Христу, Богородици и/или другом/другим светитељу/светитељима, углавном патрону/патронима храма, и оне који то нису, а имају одлике репрезентативних и комеморативних портрета. Идеја овог рада јесте систематизација наведеног, сачуваног материјала као и покушај да се он додатно контекстуализује и сагледа, те да се понуде одговори на питања која су у досадашњој историографији остала без одговора.

Ктиторски портрети папа у Риму од краја 6. до почетка 9. века

На самом почетку, неопходно је размотрити корпус папских ктиторских портрета насталих у временском распону којим се бави овај рад. Како је већ речено, ктиторски портрет, у својој основи, подразумева представу личности заслужне за изградњу, доградњу, обнову или опремање неког храма, с моделом своје задужбине који приноси Христу, Богородици, светитељу/светитељима, патрону/патронима храма, мада су се, с временом, развили различити иконографски обрасци ктиторских портрета. Поред ликовних представа, постоје и различити начини њиховог именованања, при чему се најчешће користе термини донорски портрет, према фигурама донора (*donateurs*) или поручилаца (*commitenti*), и ктиторски портрет који, етимолошки, вуче порекло од грчке речи *ктаомаи* у значењу „добавити”, „стећи”, односно „поседовати”.¹⁰ Посебно је значајно нагласити да су готово сви сачувани примери папских ктиторских портрета, насталих у периоду од краја 6. односно почетка 7. века до почетка 9. века, а о којима можемо поуздано говорити, изведени

---

¹⁰ Rico Franses, *Donor portraits in Byzantine Art, The Vicissitudes of Contact between Human and Divine*, Cambridge 2018, 17.

у апсидама цркава или, у неколико примера, на тријумфалним луковима у техници мозаика.

Дискусију ћемо започети примером апсидалног мозаика Цркве Свете Агнесе изван зидина града (*Sant'Agnese fuori le mura*), задужбине папе Хонорија I (625–638),¹¹ из два разлога. Најпре, у апсиди овог храма,¹² сазданог на месту страдања патронке на *Via Nomentana*, сачуван је најстарији ктиторски портрет из корпуса којим се бави овај рад, а који сублимира све његове кључне карактеристике (Сл. 1). Поред тога, пример је значајан јер, поред ктиторског указује и на иконографске одлике других папских портрета с обзиром на то да је у апсиди храма, уз патронку и папу-ктитора (Сл. 2), приказан још један неидентификовани поглавар римске цркве за кога се претпоставља да би могао представљати папу Симаха I (498–513) или пак папу Гргура I (Сл. 3).¹³ Значајно је нагласити да су обојица папа приказани готово истоветно, у виду витких мушких фигура издужених пропорција, с кратком брадом и тонзуром, одевени у једноставно рухо, бели стихар и смеђи сакос преко ког се спушта папска пала, падајући преко груди.¹⁴ Фигуре се разликују једино по атрибутима који су им додељени с обзиром на то да папа Хонорије I, покривеним, испруженим рукама придржава модел своје задужбине, док други папа, Симах I или Гргур I, једном руком благосиља, док у другој носи богато украшени кодекс. О представи неидентификованог папе приказаног у апсиди храма у науци су изнета опречна мишљења. У прилог намери да се, на овом месту, прикаже папа Симах I, сведочиле би његове заслуге за обнову првобитног апсидалног мозаика храма посвећеног овој светитељки који је саграђен заслугом цара Константина Великог,¹⁵ премда се, међу аргументима који говоре у прилог идентификацији папе Гргура I, посебно

¹¹ Richard Krautheimer, *Corpus Basilicarum Christianarum Romae I*, Citta del Vaticano 1937, 18–19; Лиз Џејмс (Liz James) наводи да је папа Хонорије I обновио храм који је саградио папа Пелагије у VI веку, види: Liz James, *Mosaics of the Medieval World, from Late Antiquity to the Fifteenth Century*, Cambridge 2017, 282; Марија Фабрицијус Хансен (Maria Fabricius Hansen), с друге стране, бележи како је Црква Св. Агнесе саграђена заслугом папе Хонорија I на месту старије капеле исте посвете, види: Maria Fabricius Hansen, *The Spolia Churches of Rome: Recycling Antiquity in Middle Ages*, Aarhus 2015, 100.

¹² О апсидално мозаику Цркве Санта Агнеса *fuorilemura*, види: Dennis Trout, „Pictures with Words: Reading the Apse Mosaic of S. Agnese f.l.m. (Rome)”, *Studies in Iconography* 40 (2019) 1–26.

¹³ *Ibidem*, 11.

¹⁴ Francesca Pomarici, „Papal Imagery and Propaganda: Art, Architecture and Liturgy”, in: *A Companion to the Medieval Papacy: Growth of an Ideology and Institution*, Eds. K. Sisson, A. A. Larson, Brill 2016, 85–87.

¹⁵ R. Krautheimer, *Corpus Basilicarum Christianarum Romae I*, 17; Erik Thunø, *The Apse Mosaic in Early Medieval Rome. Time, Network and Repetition*, Cambridge 2015, 24.

истиче епитаф папе Хонорија I у ком је, у личности његовог славног претходника, пронађен његов лични модел.¹⁶ У недостатку аналогних примера из корпуса уметности и визуелне културе као и непосредне идентификације, како уз папин лик тако и у натпису изведеном у подножју апсидалног мозаика, коначни суд не може бити изречен. Ипак, ваљало би нагласити да би у конкретном случају требало обратити посебну пажњу на тезу о представи папе Симаха I с обзиром на то да би позивање на претходника који је имао ктиторске заслуге на овом месту, имало посебно садржајне идеолошке импликације.

Сродним иконографским квалитетима, одликују се и портрети папа сачувани у апсиди капеле Св. Венанција (*St. Venantius*), саграђеној у оквиру комплекса Латеранског баптистеријума (Сл. 4), како би у њој биле похрањене мошти Св. Венанција, Св. Домнија и других далматинских и истарских светитеља чији култови, развијени у Риму, указују на изузетну мобилност светитељских моштију и реликвија у раном средњем веку.¹⁷ На крајевима ниже зоне апсидалног мозаика, уз личности Богородице, Св. Петра и Павла, Св. Јована Јеванђелисте, Св. Јована Крститеља и Св. мученика Венанција и Домнија, стоје готово истоветне фигуре папе Јована IV (640–642) који је започео изградњу капеле и папе Теодора I (642–649) који ју је довршио. И Јован IV и Теодор I приказани су у виду витких фигура кратке косе и браде, са тонзуром, у карактеристичној одежди која по свим елементима одговара оној коју носе двојица папа приказани у апсиди Цркве Свете Агneze изван зидина града. Поред тога, на овом месту је важно нагласити да је феномен двојног ктиторства решен тако што је модел капеле приказан у рукама првог ктитора, папе Јована IV (Сл. 5), док је папа Теодор I приказан с атрибутом кодекса оперваженог златом, бисерима и драгим камењем (Сл. 6).

Посве другачије типолошке одлике има, хронолошки гледано, наредни познати папски ктиторски портрет који потиче из фунерарне капеле папе Јована VII (705–707), посвећене Богородици, формиране у североисточном углу Цркве Св. Петра у Риму.¹⁸ Папа је приказан у оквиру монументалне композиције којом доминира стојећа, фронтално

¹⁶ J. Moorhead, *Gregory the Great*, 174.

¹⁷ О околностима и историји изградње капеле Св. Венанција, види: Gillian Mackie, „The San Venanzio Chapel in Rome and Martyr Shrine Sequence”, *RACAR: revue d'arte canadienne* 23 (1996) 1–13; Gillian Mackie, *Early Christian Chaleps in the West, Decoration, Function and Patronage*, Toronto, Buffalo, London 2003, 223–229.

¹⁸ О ораторијуму папе Јована VII, види: Ann van Dijk, *The Oratory of Pope John VII (705–707) in Old St. Peter's*; За реконструкцију првобитног изгледа ораторијума, види: Antonella Ballardini & Paola Pogliani, „A reconstruction of the oratory of pope John VII (705–7)”, in: *Old Saint Peter's Rome*, Eds. Rosamond McKitterick et al., Cambridge 2013, 190–213.

постављена фигура Богородице, у ставу Оранте, изображена у раскошном, царском орнату. Истичући се као *servus sanctae Mariae*, што је потврђено и кроз натписе откривене у капели, папа је приказан знатно мањих димензија, како стоји пред фигуром патронке придржавајући модел капеле. Сачуван у гроту испод савремене цркве, фрагмент портрета папе Јована VII (Сл. 7) указује на изузетну иконографску сличност с раније поменутих портретима папа како у смислу одоре, тако и у смислу начина приказивања физиономије. Међутим, оно што портрет папе Јована VII издваја од осталих портрета јесте квадратни нимб. Истраживања иконографије нимба, атрибута наслеђеног из античке традиције, те посебно развијеног у оквирима хришћанске теологије, богословске мисли као и иконографије, показала су да функција нимба није увек и обавезно била сведена на истицање светитељског статуса одређене фигуре. Напротив, почевши од 6. односно 7. века, нимб постаје саставни део иконографије црквених великодостојника, због чега се, у случају да портрети настају за живота патрона, неретко посезало за квадратном уместо овалне форме ореола.¹⁹

Сличних иконографских карактеристика оличених, између осталог, и у представи квадратног нимба, папа Јован VII приказан је и на тријумфалном луку Цркве Санта Марија Антиква (*Santa Maria Antiqua*) и на икони Мадона дела Клеменца (*Madonna della Clemenza*) из Цркве Санта Марија ин Трастевере (*Santa Maria in Trastevere*) (Сл. 8). Мада нису сачувани натписи који би, у наведеним случајевима, непосредно идентификовали фигуру папе Јована VII, иконографске карактеристике и квадратни нимб представљају кључне трагове у „препознавању” фигуре. Међутим, ове представе свакако указују на још неколико типологија папског ктиторског портрета с обзиром на то да је, на тријумфалном луку,²⁰ папа приказан без уобичајених ознака ктиторства, што је свакако последица чињенице да папа Јован VII није био ктитор храма него само дела живописа. С друге стране, посебно је занимљива представа на икони Мадона дела Клеменца, јер је папа приказан уз Богородичино десно стопало, у акту проскинезе.²¹ Међутим, уколико је фигура папе Јована

¹⁹ Видети *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Eds. Alexander P. Kazhdan et al., New York, Oxford 1991, 1487.

²⁰ О фрескама папе Јована VII на тријумфалном луку Цркве Санта Марија *Antiqua*, види: Per Jonas Nordhagen, „John VII's Adoration of the Cross in S. Maria Antiqua”, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 30 (1967) 388–390; Такође, J. Osborne, *Rome in the Eight Century, A History in Art*, Cambridge 2020, 48.

²¹ О најстаријим иконама из Рима, види: Gerhard Wolf, „Icons and Sites. Cult images of the Virgin in medieval Rome”, in: *Images of the Mother of God, Perceptions of the Theotokos in Byzantium*, Ed. Maria Vassilaki, London and New York 2005, 31; Maria Lidova, „Empress.

VII насликана накнадно у односу на остатак иконе, акт проскинезе не би се могао тумачити у контексту ктиторства, већ обожавања Богородице чији култ је био посебно значајан за папу Јована VII.

Напоследку, неопходно је поменути још и ктиторски портрет папе Лава III из Цркве Санта Сузана (*Santa Susana*). Наиме, познато је да је након опсежне преградње храма у ком је служио до избора у звање папе,²² папа Лав III посветио апсиду цркве ванредним мозаиком у оквиру ког је, уз личности свете историје, а насупрот Карлу Великом (768–814), приказан с моделом храма у руци. Мада је мозаик пострадао, предложене реконструкције изведене на основу цртежа мозаика (*Biblioteca Apostolica Vaticana*, Barb. Lat. 2160, fol. 177^r–177^v), указују на стојећу представу папе, приказаног у полупрофилу, са квадратним нимбом и моделом своје задужбине у рукама.

На основу наведених, описаних и размотрених примера сачуваних папских ктиторских портрета могуће је закључити да су папе, у својству ктитора, најчешће приказиване у складу са стандардним иконографским обрасцима ктиторског портрета, у стојећем ставу, у свештеничкој одори како, покривених руку, приносе моделе својих задужбина светитељима, те да су карактеристике њихове физиономије очигледно биле од секундарног значаја с обзиром на то да су у свим наведеним примерима поглавари римске цркве приказани готово истоветно. Идентичних одора, кратке косе и браде, с тонзуром, поглавари римске цркве на ктиторским портретима из раног средњег века функционишу као деперсонализоване фигуре чији би идентитет, без сигнатуре или увида у шири контекст, био недокучив. Међутим, на овом месту је посебно значајно истаћи манир извођења ктиторских портрета у мозаику, као најлуксузнијој техници, и њиховог постављања у апсиду цркве као најсветији, дефинишући простор у сакралној топографији храма где су, са нимбовима, придруживани фигурама свете историје. Свакако, такав обичај води ка неколико значајних питања. На овом месту, а у складу с темом рада, значајно је нагласити да приказивање ктитора, у овом случају папа, у апсиди храма или на тријумфалном луку, није било новост у раном средњем веку. Аналогне примере проналазимо у 6. веку, када је у апсиди храма Св. Козме и Дамјана у Риму (*Santi Cosma e Damiano*) међу светитељима окупљеним око апокалиптичне визије Христа приказан папа Феликс IV (526–530) с моделом своје задужбине.²³ Такође, познат је и пример

Virgin. Ecclesia. The Icon of Santa Maria in Trastevere in Early Byzantine Context”, *IKON* 9 (2016) 109–128.

²² J. Osborne, *Rome in the Eight Century*, 227.

²³ Erik Thunø, *The Apse Mosaic in Early Medieval Rome*, 14.

портрета папе Пелагија I (556–561) на тријумфалном луку Цркве Светог Павла изван зидина града (*San Paolo fuori le mura*).²⁴ Осим тога, вреди поменути и апсидалне програме двеју цркава ван Рима у оквиру којих су сачувани портрети ктитора, високих црквених достојанственика, с моделима својих задужбина. Наиме, у апсидама храмова Сан Витале у Равени и Еуфразијевој базилици у Поречу, обе из средине 6. века, приказани су ктитори, епископ Еклезије, односно епископ Еуфразије.²⁵ Обојица носе једноставне одежде, налик онима које носе папе, премда су приказани без атрибута нимба. Пратећи наведене примере, у прилици смо да следимо генезу карактеристичног *imago papae*, која се у својој коначној форми појављује у 6. веку и од тада представља, практично, незаобилазан сегмент апсидалних као и програма који се изводе на тријумфалним луковима цркава подизаних, или пак опреманих, папском заслугом. Такве целине, без сумње, следе развојну линију најранијих познатих апсидалних мозаика, пре свега из времена цара Константина Великог, када се дефинишу кључне теме хришћанске уметности. У новим околностима, уз Христа и/или Богородицу, те принчеве апостола, Св. Петра и Св. Павла, препознајемо фигуре папа-ктитора, неретко обдарених атрибутом нимба, који, у идеолошком смислу, представљају наследнике Св. Петра. При томе, посебно треба истаћи да ће се, нарочито од краја 6, односно од почетка 7. века, искристалисати програми у којима се појављује само фигура папе-ктитора, без наглашавања заступништва кроз представу Св. Петра. Суштина таквих програма не може се читати искључиво у својој примарној намери да се нагласе ктиторске заслуге одређеног појединца, већ их је неопходно посматрати у симболичним, идеолошким кодовима, кроз директно транспоновање ауторитета Св. Петра на папу који је *vicarius Petri*. Мада се постављање портрета папа непосредно уз личности свете историје не може тумачити као истицање поглавара римске цркве „равним” светитељима, сматрамо да је њихово укључивање у токове свете историје, позиционирање у лиминални простор, између неба и земље, указивало на њихово посредништво, а последично и заступништво, те наглашавало аспекте сакралне комуникације између овоземаљског и небеског.

²⁴ Gaetano Curzi, „Mutual Identities. The Construction of the Figure of the Pope and the Emperor in Carolingian Age: A Historical Perspective”, in: *Imago Papae. Le pape en image du Moyen Âge à l'époque contemporaine*, Ed. Claudia D'Alberto, Roma 2020, 61.

²⁵ E. Thunø, *The Apse Mosaic in Early Medieval Rome*, 39.

Репрезентативни и комеморативни портрети папа у Риму од краја 6. до почетка 9. века

Поред ктиторских, у Риму је сачувано и неколико портрета поглавара римске цркве који би се могли окарактерисати као репрезентативни и/или комеморативни. Тој групи би свакако, на самом почетку низа, припадао и већ поменути портрет папе из апсиде Цркве Свете Агнезе изван зидина града, али је о њему већ било речи. Било да се у наведеној фигури препознаје образ папе Симаха I или Гргура I, како је већ сугерисано у другом одељку текста који је пред читаоцем, у томе треба видети специфичан начин истицања континуитета или у односу на ранијег ктитора тог места или пак у односу на претходника на папском трону чији је култ, у време понтификата папе ктитора, очигледно био у снажном повоју.

Обичај евоцирања претходника на папском трону нашао је посебан израз у формулацији, могло би се рећи, галерије папских портрета на тријумфалном луку Цркве Санта Марија Антика (Сл. 9). Изведено заслугом папе Јована VII, сликарство концентрисано на бочним зидовима тријумфалног лука, укључивало је и четири папска портрета. Они су приказани у стојећем ставу, у трочетвртинском профилу, благо окренути ка апсиди храма, са атрибутима богато украшених кодекса које, уздигнутим рукама, уздижу пред собом. Међу насликаним фигурама, судећи према натписима, изображени су папа Лав I (440–461) и Мартин I (649–655), као и двојица неидентификованих поглавара римске цркве, при чему се за једног од њих, с атрибутом квадратног нимба, оправдано верује да приказује папу ктитора Јована VII.²⁶ Уз фигуру четвртог папе очувао се само део натписа те се не може поуздано говорити о његовом идентитету, при чему ваља нагласити да је почетком 18. века, у време када су портрети били у знатно бољем стању, наведени папа идентификован као Гргур I.²⁷ Посебно је значајна веза коју, с галеријом папских портрета, творе представе четворице Светих отаца цркве, приказаних фронтално, у стојећем ставу, у најнижој зони бочних зидова тријумфалног лука. Међу њима, поуздано су идентификоване представе Св. Августина на северној, односно Св. Григорија Назијанског и Св. Василија Великог на јужној страни,²⁸ премда је једна светоотачка фигура, услед оштећења, остала непрепозната. У недостатку поузданијих информација, на овом

²⁶ Per Jonas Nordhagen, *The Frescoes of pope John VII (705–707 A.D.) in S. Maria Antica*, *Acta ad archaeologiam et artium historiam pertinentia* 29 (2018) 163–176.

²⁷ J. Osborne, *Rome in the Eight Century* 48, са широм литературом.

²⁸ *Ibidem*, 49.

месту, а у прилог идентификацији наведене фигуре, могло би се једино рећи да би препознавање овог Светог оца као Јована Златоустог било сасвим прихватљиво. У прилог томе сведочи чињеница да је на истом месту, на другој половини зида приказан Св. Василије Велики уз ког се, готово по правилу, слика фигура овог Светог литургичара. Сва је прилика да пример повезивања портрета четворице папа с портретима четворицом касноантичких Светих отаца цркве указује на намеру да се визуализује легитимитет и нагласи идеолошка, догматска утемељеност институције папства која вуче своје корене из живота и дела најугледнијих хришћанских епископа. Таква представа функционише као манифест правоверности и континуитета институције папства, повезује прошлост и садашњост, корене и делатност савремених поглавара римске цркве који се истичу наследницима и настављачима делатности Светих отаца.

Да су папе, за живота, могле бити приказиване и у сликарству које није извођено њиховом заслугом указује пример портрета папе Захарија I (741–752) на апсидалном зиду капеле Св. Кирика и Јулите у Цркви Санта Марија Антиква где је приказан уз Богородицу, Св. Петра и Павла, патроне капеле и ктитора идентификованог именом Теодотус (Сл. 10). Папа Захарија I је изобразен у полупрофилу, руку испружених у молитви, с квадратним нимбом и атрибутом раскошно украшеног кодекса, а идентификован је натписом +ZACCHARIASPAPA.²⁹ На сличан начин је, идентификован натписом (Sanct)ISSIMUS (Hadr)IANUS (Pa)PA (Romanus),³⁰ био приказан и папа Хадријан I, на западном зиду атријума Цркве Санта Марија Антиква. Пажљиво одвојена од зида и пренета у унутрашњост храма, композиција је представљала Богородицу са Христом, фланкирану фигурама светитеља којима је, на крају низа, придружена фигура папе Хадријана I с атрибутом квадратног нимба. Уз папу Хадријана I, у оквиру ове композиције, идентификоване су још две папске фигуре, једна сасвим сигурно као папа Силвестер I, док се за другу фигуру претпоставља да представља папу Марка I (336) или пак папу Гргура I.³¹ Строго иконографски гледано, папе су, и у наведеним примерима приказане готово истоветно, у идентичним одеждама и с једнаким атрибутима у виду раскошно украшених кодекса. С друге стране,

---

²⁹ Ibidem, 104.

³⁰ Ibidem, 194.

³¹ Теза о идентификацији фигуре као папе Марка почива на информацијама забележеним у оквиру *Liber pontificalis*, где се наводи да је млади папа Хадријан приносио молитве и постоио у храму папе Марка, премда је претпоставка о папи Гргуру I темељена на доказима о развоју култа овог поглавара римске цркве систематским деловањем његових наследника, Ibidem, 196–197.

фигура папе Силвестера I из атријума Цркве Санта Марија Антиква, издваја се атрибутом пале оперважене мотивима крстова, на подобје омофора.³²

Напослетку, неопходно је размотрити и портрет папе Лава III, познат на основу копија раносредњовековних мозаика³³ с тријумфалног лука *триклинјума* који је, по налогу папе, саграђен у оквиру Латеранског комплекса као *aula* намењена свечаним окупљањима, аудијенцијама и церемонијалним обредима (Сл. 11).³⁴ Мада је папа био ктитор *триклинјум*, његов образ изведен на тријумфалном лишен је свих иконографских елемената ктиторског портрета и подређен врло специфично компонованој целини снажног идеолошког утемељења. Наиме, јединствену програмску целину изведену на тријумфалном луку *триклинјума* чине две представе које међусобно кореспондирају. На једној страни, приказан је Христос на престолу, фланкиран фигурама Св. Петра и цара Константина Великог који клече пред њим, док је, на другој страни, према идентичној иконографској матрици, приказан Св. Петар на престолу пред којим клече папа Лав III и Карло Велики (Сл. 12). Идентификован натписом, папа је приказан како прима палу из руке патрона града чиме је, у јединствено замишљеној и оствареној целини, суптилно истакнута порука о легитимитету, ауторитету и идеолошкој позицији папа у оквирима читаве хришћанске икумене. Мада се, као значајна димензија програма истиче и изградња и визуализација владарског идентитета Карла Великог као *новог Константина*,³⁵ она је у потпуности усклађена с намером папе да обавеже Карла Великог да према

³² Ibidem, 196.

³³ Реч је о копијама оригиналних раносредњовековних мозаичких панела с тријумфалног лука триклинјума папе Лава III изведени за папу Бенедикта XIV (1740–1758) у XVIII веку који су и данас видљиви на комеморативном апсидалном зиду у северном делу *Piazza di Porta San Giovanni*, недалеко од места где се оригинално налазио *триклинјум*.

³⁴ О ктиторској делатности папе Лава III у оквиру Латеранског комплекса, изградњи и опремању триклинјума, види: Caecilia Davis-Weyer, „Das Apsismosaik Leos III. in S. Susanna. Rekonstruktion und Datierung”, *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 28 (1965) 177–194; eadem, „Die Mosaiken Leos III. und die Anfänge der karolingischen Renaissance in Rom”, *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 29 (1966) 111–132; eadem, *Early Medieval Art 300–1150, Sources and Documents*, 89; Ingo Herklotz, „Francesco Barberini, Niccolo Alemanni and the Lateran triclinium of Leo III: An episode in restoration and seicento medieval studies”, *Memoris of the American Academy in Rome* 40 (1995) 175–196; Gaetano Curzi, „Two triclinia of Pope Leo III as 'Icons of Power'”, *IKON* 9 (2016) 141–152.

³⁵ Види: Devis Valenti, „L'Iconografia del potere imperiale Carlo Magno come 'Novus Constantinus'”, *IKON* 5 (2012) 115–138; Judson Emeric, „Charlemagne, a new Constantine?”, in: *The Life and Legacy of Constantine, Traditions through the Ages*, Ed. M. Shane Bjornlie, Routledge 2017, 133–161.

римској цркви и њеним поглаварима делује на исти начин као Константин Велики који је, документом познатим као Константинова даровница,³⁶ даровао папи Силвестеру I и његовим наследницима власт над Западним провинцијама царства. Сходно томе, могло би се закључити да у тако пажљиво осмишљеној програмској целини, чији основни циљ није било истицање папског ктиторства, није било потребе за приказивањем папе с моделом задужбине. На мозаицима *триклинјума*, папа је изображен као изабрани поглавар римске цркве, наследник Св. Петра, преко кога се на њега преноси ауторитет који потиче од самог Христа.

Закључна разматрања

У бурним друштвено-политичким и културно-историјским околностима у којима су протицали понтификати поглавара римске цркве у временском распону којим се бави овај рад, могуће је, готово паралелно, пратити систематски развој идентитета града Рима као универзалног центра читаве хришћанске икумене и (визуелног) идентитета и ауторитета папе као неприкосновеног *владара* града, као и својеврсног *imago rariae*, без обзира на то да ли говоримо дословно, у смислу креирања иконографских образаца за представу поглавар римске цркве, или пак знатно шире, кроз призму уобличавања фигуре идеалног папе. Обележени узрочно-последичним везама, процеси изградње идентитета институције папства били су, без сумње, непосредно условљени измењеним историјским околностима, те новим улогама које папе добијају, посебно у периоду којим се бави овај рад, а који су се значајно одразили и на начин на који су папе приказиване у уметности и визуелној култури. Узорци за формирање иконографске представе папе, проистекли су из различитих домена. Пре свега, у строго иконографском смислу, могуће је пратити континуитет развоја папског портрета у односу на најраније приказе апостола, а посебно принчева међу апостолима Св. Петра и Св. Павла, чије представе сматрамо кључним у најранијим сачуваним споменицима уметности и визуелне културе хришћанског Рима. Управо због тога, у највећем броју примера који су обухваћени темом овог рада, папе су приказане у апсиди храма, фокалном простору цркве. Такође, наилазимо

---

³⁶ О Константиновој даровници, види: Edwards, M. J., „Constantine’s Donation to the Bishop and Pope of City of Rome”, *The Journal of Theological Studies* 56 (2005) 115–121; Johannes Fried, *Donation of Constantine and Constitutum Constantini*, Berlin and New York 2007.

и на примере представа поглавара римске цркве на тријумфалном луку, најчешће у звању ктитора, што се свакако може тумачити у смислу континуитета у односу на ктиторски портрет цара Константина Великог који је, први пут на такав начин, изображен на тријумфалном луку Цркве Св. Петра у Риму. Поред тога, узорци су долазили и из других центара, пре свега Константинопоља и испоставе власти Ромејског цара у Равени где се, готово паралелно с Римом, током 6. века, уобличава карактеристичан иконографски образац за представе ктитора који су потицали из кругова високих црквених достојанственика. Међутим, процес уобличавања *itago rraae* у раном средњем веку није био искључиво и само последица континуитета у односу на раније примере портрета епископа градова, него је неретко био инован различитим визуелним кодовима који се, поред осталог, читавају у приказивању живих поглавара римске цркве са квадратним нимбом или пак у приказивању папа с атрибутом омофора. Посебно значајно, новости у начину артикулације портрета папа, изражене су и у начину конципирања мозаичких и фреско-програма, у посебно формулисаним целинама снажног симболичног значења и идеолошког утемељења који, неретко, немају адекватне аналогије. Тако је, на примеру фрескосликарства тријумфалног лука Цркве Санта Марија Антика, заслугом папе Јована VII остварена јединствена целина, и то повезивањем портрета папа с портретима Светих отаца цркве. Историјски гледано, посебно је значајно истаћи да је, међу насликаним папама, истакнут и јасно сигниран портрет папе Мартина I који је страдао од византијског цара због своје одлучне борбе против монотелитизма и моноенергизма,³⁷ односно у настојању да се одбране црквене догме.³⁸ Тако је, врло циљаним избором портрета папа и Светих отаца цркве, постигнута готово програмска слика борбе за ортодоксију и очување правоверности. Несумњиво, процес уобличавања слике идеалног папе, намесника Св. Петра на земљи, богомодабраног поглавара цркве, доживео је кулминацију у начину на који је папа Лав III приказан на мозаицима *триклинијума* који је, његовом заслугом, саграђен у оквиру Латеранског комплекса. Сходно свему наведеном, намеће се закључак да је генеза папског портрета, без обзира на то да ли говоримо о ктиторским или оним репрезентативног и комеморативног карактера, представљала последицу развоја ауторитета града и институције папства у знатно измењеној реалности 7, 8. и 9. века.

³⁷ Георгије Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1981, 124; Такође, о моноенергизму и монотелитизму, види: Jack Tannous, „In search for Monotheletism”, *DOP* 68 (2014) 29–67.

³⁸ Георгије Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1981, 132. Такође, види: Bronwen Neil, „The Lives of pope Martin I and Maximus the Confessor: Some Reconsiderations of Dating and Provenance”, *Byzantion* 68 (1998) 91–109.

Формирана у 6. веку, слика папе је досегла сасвим нова исходишта у време којим се бави овај рад, што је сагледиво кроз призму развоја нових улога папе који је, током раног средњег века, постао политичка фигура спремна да истакне своје претензије на најнепосредније управљање Западним провинцијама царства.

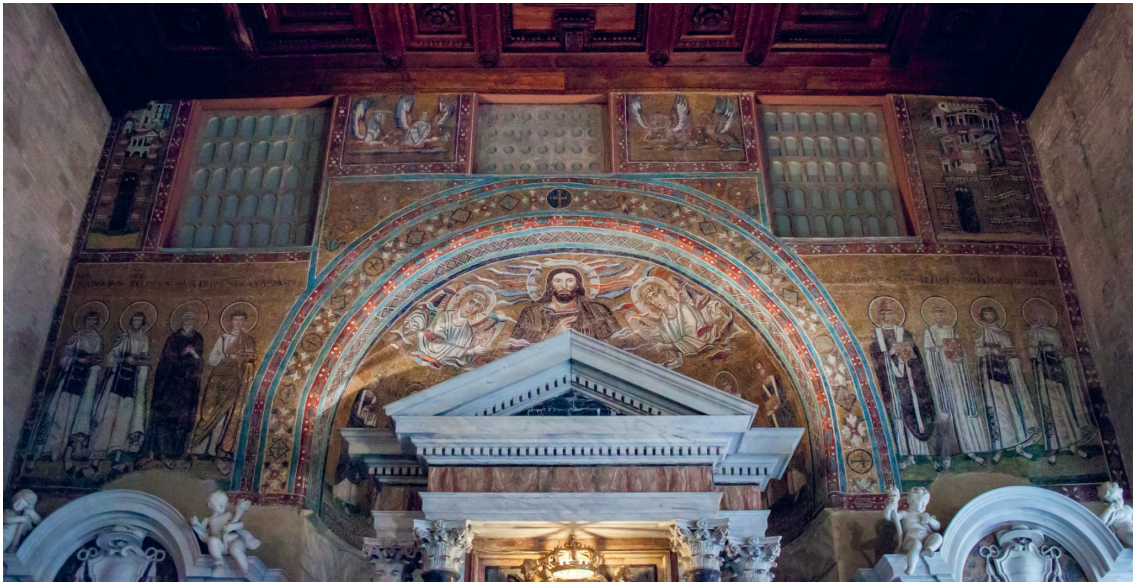
Сл. 1. Апсидални мозаик Цркве Свете Агнеше изван зидина града, Рим, 625–638.

Сл. 2. Папа Хонорије I, детаљ апсидалног мозаика Цркве Свете Агнесе изван зидина града, Рим, 625–638.

Сл. 3. Папа Симах I или папа Гргур I, детаљ апсидалног мозаика Цркве Свете Агнеше изван зидина града, Рим, 625–638

Сл. 4. Апсидални мозаик Цркве Свете Агнеше изван зидина града, Рим, 625–638.

Сл. 5. Портрет папе Јована IV, детаљ апсидалног мозаика
Капеле Св. Венанција, Рим, пета деценија 7. века

Сл. 6. Портрет папе Теодора I, детаљ апсидалног мозаика Капеле
Св. Венанција, Рим, пета деценија 7. века

Сл. 7. Портрет папе Јована VII, детаљ мозаичке декорације Богородичине капеле у Цркви Св. Петра у Риму, 705–707.

Сл. 8. Икона Мадона дела Клеменца,
Санга Марија ин Трастевере, Рим, 8. век (?)

Сл. 9. Реконструкција фреско-сликарства на тријумфалном луку Цркве Санта Марија Антиква, Рим, 705–707.

Сл. 10. Киторска композиција из Капеле Св. Кирика и Јулите,
Црква Санта Марија Антика, Рим, 8. век

Сл. 11. Реплика апсидалног зида *триклинијума* папе Лава III,
Рим, данашњи изглед

Сл. 12. Папа Лав III и Карло Велики пред Св. Петром, детаљ мозаика реплике триклинијума папе Лава III, Рим, данашњи изглед

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LISTS OF REFERENCE

Литература – Secondary Works

- Andaloro, Maria, „I mosaici dell’oratorio di Giovanni VII”, in: *Fragmenta picta: Affreschi e mosaici staccati del Medioevo romano*, Eds. M. Andaloro et al., Rome 1989, 169–177.
- Andoloro, Maria, „S. Susanna. Gli affreschi frammentati”, in: *Roma dall’Antichità al Medioevo. Archeologia e Storia nel Museo Nazionale Romano Crypta Balbi*, Eds. M. S. Arena et al., Milan 2001, 643–645.
- Ballardini, Antonella & Paola Pogliani, „A reconstruction of the oratory of pope John VII (705–7)”, in: *Old Saint Peter’s Rome*, Eds. Rosamond McKitterick, John Osborne, Carol M. Richardson & Joanna Story, Cambridge 2013, 190–213.
- Curzi, Gaetano, „Mutual Identities. The Construction of the Figure of the Pope and the Emperor in Carolingian Age: A Historical Perspective”, in: *Imago Papae. Le pape en image du Moyen Âge à l’époque contemporaine*, Ed. Claudia D’Alberto, Roma 2020, 61–71.
- Curzi, Gaetano, „Two triclinia of Pope Leo III as ‘Icons of Power’”, *IKON* 9 (2016) 141–152.
- Davis-Weyer, Caecilia, „Das Apsismosaik Leos III. in S. Susanna. Rekonstruktion und Datierung”, *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 28 (1965) 177–194.
- Davis-Weyer, Caecilia, „Die Mosaiken Leos III. und die Anfänge der karolingischen Renaissance in Rom”, *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 29 (1966) 111–132.
- Davis-Weyer, Caecillia, *Early Medieval Art 300–1150, Sources and Documents*, Toronto 1986.
- Emeric, Judson, „Charlemagne, a new Constantine?”, in: *The Life and Legacy of Constantine, Traditions through the Ages*, Ed. M. Shane Bjornlie, Routledge 2017, 133–161.
- Fabricius Hansen, Maria, *The Spolia Churches of Rome: Recycling Antiquity in Middle Ages*, Aarhus 2015.
- Franses, Rico, *Donor portraits in Byzantine Art, The Vicissitudes of Contact between Human and Divine*, Cambridge 2018.
- Herklotz, Ingo, „Francesco Barberini, Niccolo Alemanni and the Lateran triclinium of Leo III: An episode in restoration and seicento medieval studies”, *Memoris of the American Academy in Rome* 40 (1995) 175–196.
- James, Liz, *Mosaics of the Medieval World, from Late Antiquity to the Fifteenth Century*, Cambridge 2017.
- Kinney, Dale, „Communication in A Visual Mode: Papal Apse Mosaics”, *Journal of Medieval History* 44/3 (2018) 311–332.
- Krautheimer, Richard et al., *Corpus Basilicarum Christianarum Romae* (1–5), Vatican City 1937–1977.
- Krautheimer, Richard, *Rome, Profile of a City 312–1308*, New Jersey 1980.

- Lidova, Maria, „Empress. Virgin. Ecclesia. The Icon of Santa Maria in Trastevere in Early Byzantine Context”, *IKON* 9 (2016) 109–128.
- Linč, Džozef, *Istorija srednjovekovne crkve*, Beograd 1990.
- Mackie, Gillian, „The San Venanzio Chapel in Rome and Martyr Shrine Sequence”, *RACAR: revu d’arte canadienne* 23 (1996) 1–13.
- Mackie, Gillian, *Early Christian Chaleps in the West, Decoration, Function and Patronage*, Toronto, Buffalo, London 2003.
- McKitterick, Rosamond, *Charlemagne: The Formation of a European Identity*, Cambridge 2008.
- McKitterick, Rosamond, *History and Memory in the Carolingian World*, Cambridge 1995; *ista, Perceptions of the Past in the Early Middle Ages*, Notre Dame 2006.
- McKitterick, Rosamond, „The Papacy and Byzantium in the Seventh-and early Eight-Century Sections of the ‘Liber pontificalis’”, *Papers of British School in Rome* 84 (2016) 241–273.
- Moorhead, John, *Gregory the Great*, London and New York 2005.
- Neil, Bronwen, „The Lives of pope Martin I and Maximus the Confessor: Some Reconsideratons of Dating and Provenance”, *Byzantion* 68 (1998) 91–109.
- Nordhagen, Jonas Per, „The earliest decorations in Santa Maria Antiqua and their date”, *Acta ad archaeologiam et artium historiam pertinentia* 1 (1962) 53–72.
- Nordhagen, Jonas Per, „The mosaics of John VII (705–707 A.D.)”, *Acta ad archaeologiam et artium historiam pertinentia* 2 (1965) 121–166.
- Nordhagen, Jonas Per, „Constantinople on the Tiber: the Byzantines in Rome and the Iconography of their Images”, in: *Early Medieval Rome and the Christian West: Essays in Honour of Donald A. Bullough*, Ed. J. M. H. Smith, Leiden 2000, 113–134.
- Nordhagen, Jonas Per, „‘Hellenism’ and the frescoes in Santa Maria Antiqua”, *Konsthistorisk Tidskrift* 41 (1972) 73–80.
- Nordhagen, Jonas Per, „John VII’s Adoration of the Cross in S. Maria antiqua”, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 30 (1967) 388–390.
- Nordhagen, Jonas Per, „S. Maria Antiqua: the frescoes of the seventh century”, *Acta ad archaeologiam et artium historiam pertinentia* 8 (1978) 89–142.
- Nordhagen, Jonas Per, „The Frescoes of pope John VII (705–707 A.D.) in S. Maria Antica”, *Acta ad archaeologiam et artium historiam pertinentia* 29 (2018) 163–176.
- Osborne, John, *Rome in Eight Century, A History in Art*, Cambridge 2020.
- Pomarici, Francesca, „Papal Imagery and Propaganda: Art, Architecture, and Liturgy”, in: *A Companion to the Medieval Papacy: Growth of an Ideology and Institution*, Eds. K. Sisson and A. A. Larson, Leiden/Boston 2016, 85–120.
- Tannous, Jack, „In search for Monotheletism”, *DOP* 68 (2014) 29–67.
- The Oxford Dictionary of Byzantium*, Eds. Alexander P. Kazhdan et al., New York, Oxford 1991.
- Thunø, Erik, *The Apse Mosaic in Early Medieval Rome. Time, Network and Repetition*, Cambridge 2015.

- Thunø, Erik, „The Power and Display of Writing: From Damasus to the Early Medieval Popes”, in: *Die Päpste und Rom zwischen Spätantike und Mittelalter*, Eds. N. Zimmermann et al., Regensburg 2017, 95–114.
- Trout, Dennis, „Pictures with Words: Reading the Apse Mosaic of S. Agnese f.l.m. (Rome)”, *Studies in Iconography* 40 (2019) 1–26.
- Valenti, Devis, „L’Iconografia del potere imperiale Carlo Magno come ‘Novus Constantinus’”, *IKON* 5 (2012) 115–138.
- Van Dijk, Ann, *The Oratory of Pope John VII (705–707) in Old St. Peter’s* (Doctoral dissertation, John Hopkins University, Baltimore, Maryland 1995)
- Wolf, Gerhard, „Icons and Sites. Cult images of the Virgin in medieval Rome”, in: *Images of the Mother of God, Perceptions of the Theotokos in Byzantium*, Ed. Maria Vassilaki, London and New York 2005.
- Браун, Питер, *Успон хришћанства на Западу. Тријумф и разноликост 200–1000. године*, Београд 2010. [Braun, Piter, *Uspón hrišćanstva na Zapadu. Trijumf i raznolikost 200–1000. godine*, Beograd 2010]
- Острогорски, Георгије, *Историја Византије*, Београд 1981. [Ostrogorski, Georgije, *Istorija Vizantije*, Beograd 1981]

Ognjen Tutić

**PORTRAITS OF POPES IN ROME FROM THE LATE 6TH TO
EARLY 9TH CENTURY: TOWARDS THE UNDERSTANDING OF THE
DEVELOPMENT OF THE VISUAL IDENTITY OF POPES IN THE
EARLY MIDDLE AGES**

Summary

By looking at the papal portraits, created in the timespan from the late 6th, i.e. early 7th to the early 9th century, it is possible to conclude that one of the basic tasks of the art and visual culture of Rome in the early Middle Ages was the construction of the *imago papae*. We could certainly understand this in literal terms – as the creation of an iconographic pattern for the representation of the head of the Roman Church, but also more widely, in the sense of the political and ideological shaping of the figure of the ideal pope. As the entire early Middle Ages was spent in the systematic construction of the identity of this institution as the supreme stronghold of spiritual and secular power in the West, the circumstances of those processes also impacted the visualisation of the identity of the head of the Roman Church. At the very beginning of the journey, the papal visual identity was almost exclusively priestly – popes were depicted with a tonsure, in simple clothes, with the attribute of a lavishly decorated codex – but despite this apparent unobtrusiveness and, one might say, restraint, their portraits were placed in the apse of the temple, the most sacred space in the sacred topography of the church. The depiction of the head of the Roman Church in the apses of the temples, “side by side” with the figures of Christ, the Virgin and Saints, indicated the figure of the pope as a “medium” in the sacred communication that connects the *populus Romanus* with the figures of sacred history. Over time, the character of papal portraits changed, so the heads of the Roman Church were shown, among other things, in galleries with the personalities of their predecessors, and sometimes with the portraits of the Holy Fathers, which, without a doubt, reflected the ideological character of the papal portrait and the aspiration to emphasise the legitimacy and continuity of Institution. Finally, with a unique example of a papal portrait within the mosaic program of the *triclinium* of Pope Leo III, the process of shaping a representative papal portrait experienced a kind of culmination. Placed in the framework of an ideologically based composition with a representation of the investiture, this portrait can hardly be removed from its context and viewed

independently. Although, conditionally speaking, it could also be experienced as a founder portrait, devoid of characteristic iconographic details, the portrait represents the pinnacle in the visualisation of papal election, authority and legitimacy. Consequently, it could be concluded that the processes of shaping the characteristic *imago papae* unequivocally reflected the processes of building the identity of this institution, sublimating its peculiar “search for itself”.

Прегледни рад

Примљен: 31.3.2023.

Коначно прихваћен за објављивање: 02.06.2023.

Dragana KUNČER*

Institute of History

Belgrade

ON THE ORIGINS OF THE STORY OF THE SYNOD OF DALMA **

Abstract: The article presents a re-examination of the story of the Synod of Dalma, which is primarily found in the chronicle *Gesta regum Sclavorum* (*GRS*). The author argues that *GRS* is a medieval compilation of diverse texts that were revised and adapted to fulfill the objectives of the chronicle's author. Through an examination of the presumed prior source of the story, or "hypotext", the article scrutinizes its potential content, date, and purpose. This examination of the Synod of Dalma's story allows for the re-establishment of the relationship between *GRS* on the one hand, and the Cyrillic-Methodian tradition, the formation of Christian Moravia, and the reign of the Great Moravian ruler Svatopluk on the other hand. The study concludes that this narrative from *GRS* could potentially offer valuable insights into the history of the Slavs in both the Balkans and north of the (Middle) Danube. Ultimately, a re-evaluation of the credibility of the entire text of *GRS* is suggested.

Keywords: *Gesta regum Sclavorum*, *Chronicle of the Priest of Dioclea*, Svatopluk, Great Moravia, Cyrillic-Methodian tradition.

Анотација: У раду се анализира прича о Дувањском сабору, за коју је примарни извор хроника *Gesta regum Sclavorum* (*GRS*). Тврди се да је *GRS* средњовековна компилација различитих текстова који су прерађени тако да испуне циљеве писца хронике. Након претпоставке о извору или „хипотексту“ дате приче анализира се његов могући садржај, датум и сврха. Анализа приче о Дувањском сабору омогућава поновно успостављање везе између *GRS*, с једне стране, и ћирилско-методијске традиције, хришћанске Моравске и владавине великоморавског владара Сватоплука, с друге стране. Закључак студије је да одељак о Дувањском сабору из *GRS* може да пружи вредан увид у историју Словена, како оних на Балкану, тако и Словена који живе северно од (средњег) Дунава. На крају предложено је ново покретање расправе о историјској веродостојности *GRS*.

Кључне речи: *Gesta regum Sclavorum*, *Летопис попа Дукљанина*, Сватоплук, Велика Моравска, ћирилско-методијска традиција.

---

* dragana.kuncer@iib.ac.rs

** *In memoriam* Tibor Živković

The story of the Synod of Dalma is primarily conveyed in *Gesta regum Sclavorum*, a chronicle also known as the *Chronicle of the Priest of Dioclea*.¹ This chronicle narrates an assembly convened by a ruler named Svetopelek in the otherwise unrecorded location of Dalma. The assembly lasted for twelve days, during which the foundational structure of his state was established. The Synod established a detailed church and secular organization along the Eastern Adriatic coast and the inland region behind it. It concluded with the coronation of Svetopelek by the papal vicar, Honorius. The Byzantine emperor's legates were also present and, while playing a more passive role, endorsed the Synod's conclusions with their attendance. Svetopelek's motive for the event was to learn the exact boundaries of his state, which no wise men from his kingdom knew. He sent envoys to Pope Stephen and Emperor Michael, requesting old charters with the relevant information. Both parties positively responded, sending emissaries and the charters. After the Synod was concluded, King Svetopelek immediately took charge of directing the ecclesiastical and administrative organization himself. He paid particular attention to deploying loyal provincial officers, with the most important ones being from his own family, and building a tax system in which a large amount of the revenue went directly to the king. King Svetopelek also made it clear that anyone attempting to destroy churches or the new ecclesiastical hierarchy would be punished severely, with the crime equated to an offense against the "Crown". The story of the Synod of Dalma ends with the recommendation of a book titled *Methodius* for those interested in learning more about the "numerous laws and commendable customs" inaugurated by the "most benevolent" king.²

The narrative of the Synod of Dalma is preceded by an introductory story also featuring King Svetopelek. This story describes the baptism and Christianization of the king and his entire kingdom. The main character is a learned man named Constantine the Philosopher, from Thessalonica. He possesses profound knowledge of the Holy Scripture and has an impeccable conduct akin to that of a saint. Induced by the Holy Spirit, Constantine embarked on a mission to Khazaria, where he succeeded in first convincing the local philosophers and then converting the entire province to the Christian

---

¹ *Gesta regum Sclavorum* [=GRS], vol. I, ed. D. Kunčer, Belgrade 2009; GRS, vols. I-II, ed. T. Živković, Belgrade 2009. Selected previous editions: *Presbyteri Diocleatis Regnum Sclavorum*, ed. I. Lucius, in: Ioannes Lucius, *De Regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*, Amstelaedami 1666, 287–302; *Presbyteri Diocleatis Regnum Sclavorum*, ed. I. G. Schwandtner, in: *Scriptores rerum Hungaricarum, Dalmaticarum, Croaticarum, et Sclavonicarum veteres ac genuini*, vol. 3, ed. I. G. Schwandtner, Vindobonae 1748, 474–509; *Letopis Popa Dukljanina*, ed. F. Šišić, Belgrade–Zagreb 1928; *Ljetopis popa Dukljanina*, ed. V. Mošin, Zagreb 1950.

² GRS, 40.24–62.8.

faith. All inhabitants were baptized in the name of the Father, Son, and Holy Spirit. The holy man achieved the same success among the Bulgarian people. The fame of his missions reached Pope Stephen who wished to meet him and thus summoned him to Rome. Constantine accepted the invitation but first translated the Psalms, Old and New Testament and “all the holy books” from Greek into Slavic and established the Greek liturgy for “all the people he converted”. Constantine, who would later be given the monastic name Cyril by Pope Stephen, made a stop in Svetopelek’s kingdom on his way to Rome. The king received him with great honour, and Constantine began to preach the Gospels and the Christian faith to him. After hearing Constantine’s teachings, the king converted to Christianity, was baptized, and so was his entire kingdom. He became an orthodox Christian and a devoted believer in the Holy Trinity. The baptism and conversion of the king encouraged all the Christians who had been hiding in the mountains and remote places to openly confess their faith. Furthermore, the king ordered the Latin-speaking Christians to return to their homes and rebuild their churches, which had been destroyed by the pagans.³

³ GRS, 30.24–40.21. There is a brief mention of both of these stories in the Venetian Chronicle written by Doge Andrea Dandolo (1306–1354, ruled 1343–1354): *Huius etiam beati Cyrilli praedicatione Svethopolis rex Dalmatiae, qui ab Ostroillo Germano Totilae regis Gothorum originem duxerat, cum toto populo suo fidem catholicam suscepit, et ab Honorio cardinale legato Apostolicae sedis, assistentibus orthodoxis episcopis, et apocrisariis Michaelis imperatoris Constantinopolitani, a quo regnum suum recognoscebat, in plano Dalmatiae coronatus est, et regnum suum in quatuor partes divisit. Est autem Dalmatia prima provinciarum Graeciae, quae habet ab oriente Macedoniam, ab occasu Istriam, a meridie mare Adriaticum, et insulas Liburnicas, et a septentrione Pannoniam, quae est pars Misiae Russiae. A plano itaque Dalmatiae usque Istriam, Croatiam Albam vocavit, et a dicto plano usque Dyrachium, Croatiam Rubeam, et versus montana a flumine Drino usque Macedoniam, Rassiam, et a dicto flumine citra, Bosniam nominavit. Et jupanos in unaquaque regione constituit, et in Salona, et in Dioclia archiepiscopos, ut antiquitus fuerant, esse decrevit. Moderni autem maritimam totam vocant Dalmatiam, Montana autem Croatiam.* / “Blessed Cyril’s preaching led Svethopolis, the King of Dalmatia, who traced his lineage back to Ostroilo the German and Totila, the King of the Goths, to embrace the Catholic faith along with his entire people. Cardinal Honorius, the legate of the Apostolic See, crowned him in the plain of Dalmatia, in the presence of Orthodox bishops, and representatives of Michael, the Emperor of Constantinople, whom he had asked to recognize his kingdom. Subsequently, he divided his kingdom into four parts. Indeed, Dalmatia is the first of the provinces of Greece, bordering Macedonia to the east, Istria to the west, the Adriatic Sea and the Liburnian Islands to the south, and Pannonia, a part of Russian Moesia, to the north. From the plain of Dalmatia to Istria, he named the region White Croatia, and from the said plain to Dyrachium, he called it Red Croatia. The area from the Drina River to the mountains of Macedonia, he dubbed Russia, and the region across the said river, he named Bosnia. He established zupans in each region and decreed that there should be archbishops in Salona and in Dioclea, as had been the tradition in ancient times. However, today, the entire coastal region is referred to as Dalmatia, while the mountainous region is called Croatia.” *Andreae Danduli Venetorum ducis Chronicon Venetum a pontificatu sancti Marci ad a. usque 1339: succedit*

The connections between these two stories narrated in *GRS* and the Cyrillic-Methodian tradition are evident, as can be seen from the names of the main characters and their activities. The details about Constantine the Philosopher, such as the city of his origin, his monastic name, his learning, his character and the place of his first mission as narrated in *GRS*, are known from both the Slavonic *Life of Constantine* and the Latin *The Life of Constantine-Cyril: With the Translation of the Relics of St. Clement (Italic Legend)*.⁴ The name of Constantine's father as expressed in *GRS* is the same as it is known from Slavonic *Life of Constantine*, its principal source.⁵ The information provided by *GRS* that the pope had invited Constantine to Rome upon news of his missionary successes is known from Slavonic and Latin *Life of Constantine* and from *Life of Methodius*. The passages from *GRS* and the texts from Cyrillic-Methodian tradition could be compared in this regard:

GRS: “[...] Pope Stephen sent a letter to the venerable doctor Constantine, summoning him to come to him. Namely, the pope had heard about Constantine's teachings and the countless people he had converted, and desired to meet him.”⁶

Life of Constantine: “Upon learning of Constantine, the Pope of Rome sent for him.”⁷

Italic Legend: “Upon hearing everything about this matter, the glorious Pope Nicholas was very pleased and sent an Apostolic letter inviting them to come.”⁸

Life of Methodius: “When he learned of these two men, the Apostolic Father, Nicholas, sent for them, wishing to see them as much as the angel of God.”⁹

Raphaini Caresini continuatio usque ad a. 1388, ed. L. A. Muratori, Mediolani 1728, 5, 6, 182–183 (Rerum Italicarum Scriptores 12).

⁴ *Life of Constantine*, in: *Magnae Moraviae fontes historici: Textus biographici, hagiographici, liturgici* [=MMFH] II, ed. D. Bartoňková, L. Havlík, J. Ludvíkovský, Z. Masařík, & R. Večerka, Brno 1967, 57–115; *Italic Legend*, in: MMFH II, 120–133.

⁵ *Life of Constantine 2*, MMFH II, 61.

⁶ *GRS*, 34.10–18: *Regnante vero rege Svetoplek misit papa Stephanus litteras ad venerabilem virum Constantinum doctorem vocans eum ad se. Audierat enim de eo quod sua praedicatione converti fecerat innumerabilem gentem et ob hanc causam desiderabat eum videre.*

⁷ *Life of Constantine* 17, in: MMFH II, 110; English translation by Marvin Kantor, *Medieval Slavic Lives of Saints and Princes*, Ann Arbor, Michigan 1983, 75.

⁸ *Italic Legend* 8, in: MMFH II, 129: *His omnibus auditis, papa gloriosissimus Nicolaus valde letus super his, que sibi ex hoc relata fuerant, redditus, mandavit et ad se illos litteris apostolicis venire invitavit.*

⁹ English translation by M. Kantor, *Medieval*, 113.

It can be observed that the *GRS* account aligns with other texts in terms of Constantine's invitation from the papal curia due to his missionary work, and the pope's desire to meet him. The only discrepancy in the *GRS* account is the name of the pope, which is given as Pope Stephen instead of Pope Nicholas. It is evident that it is the information in *GRS* that is erroneous, since there is no pontiff named Stephen during Constantine's lifetime. The pope who invited both Constantine and his brother Methodius to Rome is certainly Pope Nicholas I (858–867).¹⁰ There is a pope named Stephen associated with the work of the two Thessalonian brothers, Pope Stephen V (885–891), but his involvement is rather opposite to that of Pope Nicholas.¹¹ For example, Pope Stephen V abolished one of their, from the perspective of the Apostolic See, most controversial innovation, the use of Slavonic in liturgy. This prohibition appears clearly in Pope Stephen's letter *Quia te zelo* from 885, addressed to Svatopluk (871–894), the "king of the Slavs" and ruler of Great Moravia.¹² "The divine services, sacred mysteries, and solemn celebrations of the Mass that the same Methodius dared to celebrate in the Slavic language, which, to prevent doing so further, he had affirmed by oath on the most sacred body of blessed Peter – we, abhorring the guilt of his potential perjury, decree that it should in no way henceforth be presumed by anyone. Indeed, by the authority of God and our apostolic authority, we forbid it under the bond of anathema [...]."¹³ Given that the confusion of popes' names is a feature that can be found in Slavonic sources of the Cyrillic-Methodian tradition,¹⁴ it is reasonable to suggest that the mention of Pope Stephen in *GRS*, despite its contextually inaccurate usage, may have been influenced by the Cyrillic-Methodian texts.

Similarly, the name of Emperor Michael, mentioned in *GRS* as the emperor to whom Svetopelek sends envoys and requests charters, is historically linked to the mission of Constantine and Methodius. It was to Emperor Michael III (842–867) that Rastislav, the Duke of Moravia and the uncle of Svatopluk, addressed a letter requesting a missionary who could teach the "simple" Slavic

¹⁰ Maddalena Betti, *The Making of Christian Moravia (858–882): Papal Power and Political Reality*, Leiden/Boston 2014, 63.

¹¹ *Ibidem*, 45.

¹² *Stephani V. papae epistolae passim collectae quotquot ad res Germanicas spectant*, ed. G. Laehr, in: *Monumenta Germaniae Historica* [=MGH], Epp 7 (Epistolae Karolini Aevi V), Berolini 1928, Ep. 1, 354–358 [=Quia te zelo].

¹³ *Ibidem*, 357: *Divina autem officia et sacra mysteria ac missarum sollemnia, quae idem Methodius Sclavorum lingua celebrare praesumpserit, <quod, ne ulterius faceret, super sacratissimum beati Petri corpus iuramento firmaverat, sui periurii reatum perhorrescentes> nullo modo deinceps a quolibet praesumatur. Dei namque nostraque apostolica auctoritate sub anathematis vinculo interdicimus [...].*

¹⁴ See M. Betti, *The Making*, 85.

people about the “whole truth” of the Christian faith.¹⁵ It is upon receipt of this letter that Emperor Michael, allegedly, convoked Constantine still “weary” from the mission to the Khazars, and sent him along with his brother Methodius to Moravia.¹⁶

Regarding the concordance of *GRS* with other sources, it is worth noting that the detail of Constantine’s translation of Psalter, Gospels, and “other holy books” from Greek into Slavonic mentioned in *GRS* is confirmed by other sources.¹⁷

¹⁵ For the alleged content of the letter, see *Life of Methodius* 5, in: MMFH II, 143–144: “And it came to pass in those days that the Slavic Prince Rastislav together with Svatopluk sent emissaries from Moravia to Emperor Michael, saying thus: ‘We have prospered through God’s grace, and many Christian teachers have come to us from among the Italians, Greeks and Germans, teaching us in various ways. But we Slavs are a simple people, and have no one to instruct us in the truth, and explain wisely. Therefore, O kind lord, send the type of man who will direct us to the whole truth.’” English translation by M. Kantor, *Medieval*, 111. Also, see *Life of Constantine* 14, in: MMFH II, 98–99: “While the Philosopher was rejoicing in God, yet another matter arose, and a task no less than the former. For Rastislav, the Prince of Moravia, through God’s admonition, took counsel with his Moravian princes and appealed to Emperor Michael, saying: ‘Though our people have rejected paganism and observe Christian law, we do not have a teacher who can explain to us in our language the true Christian faith, so that other countries which look to us might emulate us. Therefore, O lord, send us such a bishop and teacher; for from you good law issues to all countries.’” English translation by M. Kantor, *Medieval*, 65. The *Italic Legend* retells the content of the Rastislav’s letter, but provides more details. See *Italic Legend* 7, in: MMFH II, 127–128: *Philosopho autem reverso Constantinopolim, audiens Rastislaus, princeps Moraviae, quod factum fuerat a Philosopho in provincia Gazarorum, ipse quoque genti suae consulens ad predictum imperatorem nuntios misi, insinuans hoc, quod populus suus ab ydolorum quidem cultura recesserat et christianam legem observare desiderabat, verum doctorem non talem habent, qui ad liquidum eos et ad perfectum legem ipsam edoceat; rogare se ut talem ad partes illas hominem dirigat, qui pleniter fidem et ordinem legis et viam veritatis populo illi ostendere valeat. Cuius precibus annuens imperator, eundem supra nominatum Philosophum ad se venire rogavit eumque illuc, id est in terram Sclavorum, simul cum Methodio germano suo transmisit, copiosis valde de palatio suo datis expensis.* / “Upon the Philosopher’s return to Constantinople, Rastislaus, the Duke of Moravia, learned of what he had done in the province of the Khazars. Wanting to benefit his people in the same way, Rastislaus sent envoys to the aforementioned Emperor, indicating that his people had abandoned the worship of idols and desired to embrace the Christian faith. However, they lacked the proper teacher who could clearly and completely instruct them. He requested that the emperor send a man who had a full understanding of the Christian faith and could guide his people on the path of truth. The emperor responded positively to these requests and asked the aforementioned Philosopher to come to him. He then sent him, along with his brother Methodius, to the land of the Slavs, providing him with ample expenses from his palace.”

¹⁶ *Life of Constantine* 14, in: MMFH II, 99: “And having gathered his council, the Emperor summoned Constantine the Philosopher and had him listen to this matter. And he said: ‘Philosopher, I know that you are weary, but it is necessary that you go there. For no one can attend to this matter like you.’” English translation by M. Kantor, *Medieval*, 67.

¹⁷ *Life of Methodius* 15, in: MMFH II, 160: “For previously he (sc. Methodius) had translated with the Philosopher only the Psalter, the Gospel together with the Apostolos, and selected

However, there is one aspect of *GRS* that diverges from what we know about Constantine. It is the portrayal of him as working alone, without any mention of his brother Methodius. This is in contrast to other accounts that indicate Methodius accompanied Constantine in his missions and travels.¹⁸ According to Wawrzyniec Kowalski, the absence of Methodius' name in *GRS* may have been due to the negative attitude of some Latin clergy in Dalmatia towards his use of the Slavic language in liturgy.¹⁹ And the story of the Synod of Dalma is set in Dalmatia, which roughly corresponds to the Roman province of the same name. Dalmatia also serves as the primary geographical context of the entire chronicle and is believed by most scholars to be the likely place where the chronicle was written.

Two arguments support a different perspective in Kowalski's view. Firstly, it is worth noting that Methodius' name does appear in *GRS*, albeit as the title of a recommended book (*librum... qui dicitur Methodius*).²⁰ This may be an example of metonymy, where the author's name is used in place of the book title.²¹ Secondly, in the Slavic *Life of Constantine*, Methodius only appears once alongside Constantine, with the other two instances of his mention

---

church liturgies.” English translation by M. Kantor, *Medieval*, 125; *Italic Legend 7*, in: MMFH II, 128: *Cumque ad partes illas, Deo prosperante, venissent, cognoscentes loci indigene adventum illorum gavisi sunt, maxime cum reliquias beati Clementis secum eos ferre audierant et ewangelium in eorum linguam a Philosopho predicto translatum.* / “When they arrived at those regions, with the aid of God, the local inhabitants, upon learning of their arrival, rejoiced greatly, especially when they learned that the arrivals were carrying with them the relics of the blessed Clement and the Gospel, which had been translated into their language by the aforementioned Philosopher.”

¹⁸ See e.g. *Italic Legend 7–9*, in: MMFH II, 128–131.

¹⁹ Wawrzyniec Kowalski, *The Kings of the Slavs*, Leiden/Boston 2021, 136–137; *Thomae Archidiaconi Spalatensis: Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum / Archdeacon Thomas of Split: History of the Bishops of Salona and Split*, Latin text by O. Perić, edited, translated and annotated by D. Karbić, M. Matijević-Sokol & J. R. Sweeney, Budapest 2006, 78–79: *Dicebant enim, Gothicas litteras a quodam Methodio heretico fuisse repertas, qui multa contra catholice fidei normam in eadem Sclauonica lingua mentiando conscripsit.* / English translation by D. Karbić et al.: “For they said that a certain heretic called Methodius had devised a Gothic alphabet, and he perniciously wrote a great deal of falsehood against the teachings of the Catholic faith in that same Slavic language.”

²⁰ For the possible identification of the *Liber Methodius* mentioned in *GRS*, see Marko Petrak, “*Liber Methodius* between the Byzantium and the West: Traces of the Oldest Slavonic Legal Collection in Medieval Croatia”, in: *Migration, Integration and Connectivity on the Southeastern Frontier of the Carolingian Empire*, eds. Danijel Dzino, Ante Milošević & Trpimir Vedriš, Leiden/Boston 2018, 213–224. Petrak posits that the *Liber Methodius* in *GRS* represents an original compilation by Methodius of various translated texts, rather than a translation of a single text (an entire work) into Slavonic. Ibidem, 223.

²¹ For the metonymy of “author for text”, see e.g. Andreas T. Zanker, *Greek and Latin Expressions of Meaning: The Classical Origins of a Modern Metaphor*, München 2016, 153.

occurring after the account of Constantine's death.²² When the narration turns to the brothers' activities, Constantine is the sole subject of the sentences, a pattern that *GRS* seems to mirror. This is also observed in the *Italic Legend*. Up until the mission to the Moravians, Methodius is not mentioned. Constantine alone embarks on the mission to the Khazars, and he alone discovers the relics of St. Clement.²³

Finally, one of the details from *GRS* that is confirmed by other sources is the name of King Svetopelek. This name is similar to the name of the Great Moravian ruler Svatopluk, under whose reign Methodius carried out his missionary work after Constantine's death. Given the different forms in which the name Svatopluk appears in manuscripts, such as "Svetopulku" in Old Church Slavonic, "Zuentopolc", "Sfentopulch", or "Zuentibald" in Latin, and "Sfentoplikos" and "Sfendoplokos" in Greek, some of which deviate significantly from "Svatopluk", it would be just to consider "Svetopelek" to be another variant.²⁴ As Kowalski has rightly pointed out, it is the same name.²⁵

Despite the abundance of details in *GRS* that align with other sources concerning the lives of the two Thessalonian brothers, the precise nature of the relationship between the chronicle and the Cyrillic-Methodian tradition remains unresolved. This paper aims to explore this issue. First, however, a brief review of previous research on the topic is necessary.

In his renowned monograph on the work of Constantine and Methodius, Francis Dvornik could not identify a connection between the *GRS* text and

²² *Life of Constantine* 12, in: MMFH II, 94: "When they reached a waterless, barren region, they could not endure the thirst. Though they found water in a salt marsh, they could not drink of it for it was like gall. And when they all separated to search for water, Constantine said to Methodius, his brother: 'I can endure the thirst no longer. Scoop up some of this water. For He who once turned bitter water into sweet for the Israelites shall also bring us comfort.'" English translation by M. Kantor, *Medieval*, 63; *Life of Constantine* 18, in: MMFH II, 114: "Then Methodius, his brother, entreated the Apostolic Father saying: 'Our mother adjured us that the one of us first to pass away be brought to his brother's monastery to be buried there.'" English translation by M. Kantor, *Medieval*, 79; *Life of Constantine* 18, in: MMFH II, 114–115: "Then the Apostolic Father said: 'For the sake of his saintliness and charity I shall transgress Roman custom and bury him in my tomb, in the Church of the Holy Apostle Peter.' And his brother said: 'Since you do not heed me and do not give him up, let him, if it pleases you, rest in the Church of St. Clement, for he came here with him.'" English translation by M. Kantor, *Medieval*, 79.

²³ See *Italic Legend* 1–6, in: MMFH II, 122–127.

²⁴ These variants are compiled in M. Betti, *The Making*, 43 n. 2. For additional variants, see Lubomír E. Havlík, *Svatopluk Veliký, král Moravanů a Slovanů*, Brno 1994, 12. The variant "Svetoplek" is employed in *GRS*, but it should be noted that this text will use the more common variant "Svetopelek". This aligns with *Codex Vat. Lat. 6958*, one of the two preserved manuscripts of *GRS*, where similar variants – "Sfetopek" (f. 55r) and "Sphetopek" (f. 55v) – are noted.

²⁵ W. Kowalski, *The Kings*, 108 n.1.

the Byzantine missionaries, or with Great Moravia, the main location of their missionary work. He stated: “There is a report by the chronicler of Duklja, written between 1149 and 1153, of a national assembly held in the plain near the former Delminium (Duvno), in the presence of the representatives of the Byzantine emperor and of the pope. If this event is dated in the year 753, as was recently proposed, we would have here new documentary evidence of the development of Christianity among the Croats. Unfortunately, the report is highly unreliable and so full of confusing reminiscences, that it cannot be taken as evidence that Croatia was already completely Christianized by the middle of the eighth century.”²⁶ Lubomír E. Havlík, another esteemed scholar of Great Moravian history, does not dismiss the potential connection between *GRS* and events in Moravia. However, he perceives it more as a “resonance”: “We cannot exclude the possibility that this fact (sc. that Svatopluk had royal dignity) found its resonance in a tradition recorded by an unknown chronicler in Duklja, in whose Latin (or Old Croatian) text, created from Slavic words and written in Glagolitic, it is stated that Svatopluk (Sfetopelek, Suetopelek, Svetipuk) ‘was crowned king by the legates of Pope Stephen VI, and crowned according to the custom of Roman kings’ – *more Romanorum regum* (Chapter IX).”²⁷ More recently, Kowalski similarly expressed doubts about the possibility of establishing any link: “It is difficult to find any links between the description of this event in *Regnum Sclavorum* (sc. *GRS*) and its possible prototypes in any of the legends about Constantine and Methodius.”²⁸ The same view appears to be shared by other scholars who have specifically studied the story of the Synod of Dalma, namely Ludwig Steindorff and Tibor Živković.²⁹ While they acknowledged clear similarities between *GRS* and the texts on the lives of Constantine and Methodius, they concluded that some aspects of the narrative are, in Steindorff’s words, “far removed from historical truth”.³⁰ Živković’s view is particularly pessimistic: “The analysis of the events described in

²⁶ Francis Dvornik, *Byzantine Missions among the Slavs: SS. Constantine-Cyril and Methodius*, New Brunswick: Rutgers University Press 1970, 18–19. For information on the significance of Dvornik’s book for the history of the Byzantine mission to Moravia, see Florin Curta, *Southeastern Europe in the Middle Ages, 500–1250*, Cambridge/New York 2006, 121 n. 23.

²⁷ L. Havlík, *Svatopluk Veliký*, 110–111.

²⁸ W. Kowalski, *The Kings*, 132–133.

²⁹ Ludwig Steindorff, “Die Synode auf der Planities Dalmae: Reichseinteilung und Kirchenorganisation im Bild der Chronik des Priesters von Dioclea”, *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* 93/3–4 (1985) 279–324; Tibor Živković, “O takozvanom saboru na Duvanjskom polju”, *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine* 4 (2004) 45–65; Wawrzyniec Kowalski, “Rupture – Integration – Renewal: The gathering in Dalma and the creation of a political community in the *Chronicle of the Priest of Dioclea*”, *Slavia Meridionalis* 19 (2019) 1–28.

³⁰ L. Steindorff, “Die Synode”, 286.

chapter IX of the Chronicle of the Priest of Dioclea shows quite clearly that the writer deliberately fabricated the entire event in an attempt to strengthen the legal heritage of the rulers of Duklja over the areas that were threatened by the Serbian rulers of Raška.”³¹

It could be argued that these assessments on the credibility of the story of the Synod of Dalma reflect, to some extent, the credibility of the entire text of *GRS* and the unresolved issues surrounding it. *GRS* continues to be a subject of ongoing scholarly debate regarding several general questions, including the identity of its author, the date of its composition, the relationship between its versions, the original language it was written in, its purpose, and the degree of its completion. Even its first editor, Ioannes Lucius, did not hold it in high esteem. Lucius asserts that *GRS* is “rich in fables” and warns historians against believing it, lest they risk their reputation: “The account by the Priest of Dioclea in the history of the Kings of Dalmatia, published by Mauro Orbini in the work titled *The Kingdom of the Slavs*, is also suspect. He claims that during the reign of Emperor Anastasius, one king was seated in Salona and another in Istria. He further narrates their defeat by the Goths and asserts that the Kings of Dalmatia are of Gothic descent, among other things. This casts doubt on the credibility of his accounts of contemporary events. Following him, Thomas, the Archdeacon of Split, conflated the Goths with the Slavs, as did Iacobus Luccari in the *Annals of Ragusa*, who sourced much from the Priest of Dioclea. And if any others wrote in this way, not scrutinizing what they read or heard, and penning their works in the style of the common folk, they cast doubt on their own credibility even in the matters they reported truthfully.”³²

Apart from numerous issues concerning its veracity, the credibility of *GRS* has been challenged recently in a rather radical manner. Solange Bujan has claimed that it is a modern forgery.³³ According to Bujan, the actual author of *GRS* is Orbini, the historian who first published the text in Italian in the early

³¹ T. Živković, “O takozvanom saboru na Duvanjskom polju”, 64.

³² Ioannes Lucius, *De Regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*, Amstelaedami 1666, 1.7, 39 (incorrectly written as 36): [...] *fabulosum itidem est, quod Diocletianus Presbyter refert in historia Regum Dalmatiae à Mauro Orbino in tractatu: Il Regno degli Slavi nuncupato edita dum Anastasii Imperatoris tempore, alterum Regem Salonae, alterum in Istria ponit, hosque à Gothis victos narrat, et ex ipsis Gothis, Reges Dalmatiae deducit, aliaque his similia subdens, fidem caeteris sibi contemporaneis detrahit, quem sequitur Thomas Archidiaconus Spalatensis, qui ex eo Gothos cum Slavis confundit, prout, et Iacobus Lucari, in Annalibus Ragusinis multa ex eo desumens, et si qui alii eiusmodi scripsere, si non examinatis iis, quae legerunt, vel audiverunt, more vulgi scribentes, fidem propriam in caeteris, quae vera referunt, in dubium revocant.*

³³ Solange Bujan, “La Chronique du prêtre de Dioclée. Un faux document historique”, *Revue des études byzantine* 66 (2008) 5–38.

17th century.³⁴ She argues that Orbini deceitfully claimed in the prologue of *GRS* that he was presenting a Latin work written by an anonymous writer from the 12th century. Later, Bujan asserts, Lucius harboured a similar malevolent intent. In her view, Lucius opted to translate Orbini's text from Italian into Latin, a language perceived as more authentic for medieval texts. While concerns about the plausibility of collaboration between two individuals who lived and worked decades apart could intuitively be raised (the second author was only ten years old when the first one passed away), this paper will not delve into critiquing Bujan's perspectives. Such an endeavour warrants a separate analysis.

Despite uncertainties surrounding the authenticity of *GRS* and other related concerns, this paper intends to analyse the story of the Synod of Dalma as a piece of an authentic medieval chronicle. Thus, the narrative techniques employed in *GRS* are likely to echo those commonly found in medieval writing, notably the method of compilation, which was a widespread practice among medieval historiographers. As elucidated by Justin Lake, "The majority of medieval historiographers were to some extent compilers of other people's work. Compilation was so important to the composition of histories that only in the late 12th century did a sharp distinction between *auctor* and *compiler* begin to be drawn."³⁵ Lake continues, "Compilation, however, should not be understood as the mindless copying of earlier written sources, since the decision of what to reproduce and how to reproduce it (copying verbatim, excerpting, rewriting, or combining several sources at once) often entailed a sophisticated approach to using prior sources."³⁶

Hence, if we align with Havlík's proposition that the story of the Synod of Dalma forms an "independent plot", we might hypothesize that it derived from a preceding source, incorporated into the chronicle via compilation and rewriting.³⁷ Given that many elements of the story pertain to occurrences in Great Moravia, as previously detailed, it is reasonable to surmise that the source document, which the anonymous writer compiled and recrafted, was similarly associated with Great Moravia. Considering the starkly different geographical context in *GRS*, particularly that of Dalmatia, one could also conjecture that Dalmatian place names were integrated into the previous text, replacing the original ones. This replacement would be the most straightforward method

---

³⁴ *La storia de Rè di Dalmatia*, ed. M. Orbini, in: Mauro Orbini, *Il Regno de gli Slavi*, Pesaro 1601, 204–241.

³⁵ Justin Lake, "Current Approaches to Medieval Historiography", *History Compass* 13/3 (2015) 96.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ See W. Kowalski, *The Kings*, 126.

of adapting a story from a disparate geographical setting.³⁸ This assumption gains indirect support from the fact that proper names, in general, are the most volatile elements across the various preserved versions of *GRS*. For instance, in the vernacular version, Dalma is referenced as “planina... Hlivaj,” Svetopelek as “Sveti Puk”, or “Budimir”.³⁹ The story itself, however, remains (almost) unchanged. Consequently, by stripping away the proper names – effectively removing the “diegesis” or the “spatiotemporal world” represented in the *GRS* narrative⁴⁰ – we could potentially unveil the “action” or plot of the prior text.⁴¹ This can be summarized as follows:

1. A local ruler is eager to establish the territorial boundaries of his reign. However, neither he nor his subjects are aware of the actual extent of his kingdom, nor do they know where its borders are.

GRS 40.24–42.18: ***Placuit etiam regi ut temporibus suis rememorarentur ac recordarentur, seu scriberentur, termini ac fines omnium provinciarum ac regionum regni sui quatenus unaquaeque gens sciret atque cognosceret fines et terminos provinciarum et regionum suarum. Congregans igitur omnes sapientes regni sui locutus est eis de verbo hoc, sed nullus eo tempore inventus est, qui certam responsionem daret regi de hac re.***⁴²

2. The local ruler dispatches envoys to significant ecclesiastical and political figures abroad, seeking their assistance in defining the boundaries of his kingdom.

---

³⁸ See the medieval (hagiographical) examples of textual transformation through the substitution of proper names in the work of Monique Goulet, *Écriture et réécriture hagiographiques: Essai sur les réécritures de Vies de saints dans l'Occident latin médiéval (VIIIe-XIIIe s.)*, Turnhout 2005, 214 n. 35.

³⁹ For the list of differences between the Latin and vernacular version of *GRS*, see W. Kowalski, *The Kings*, 112–121.

⁴⁰ For the definition of “diegesis” in the context of narratological transposition, see Gérard Genette, *Palimpsests: Literature in the Second Degree*, Lincoln/London 1997, 295–296.

⁴¹ For the difference between the “action” and “diegesis” of a narrative see G. Genette, *Palimpsests*, 295.

⁴² “The king decided that the borders and limits of all the provinces and regions of his kingdom should be remembered, recorded, or written down in order for each people to know and recognize the borders and limits of their respective provinces and regions. He gathered all the wise men of his kingdom and spoke to them about this matter, but at that time no one was found who could give the king a definite answer about it.”

GRS 42.20–44.8: *Tunc rex Dei sapientia plenus sano utens consilio misit sapientes ac nobiles viros legatos ad venerabilem et apostolicum virum papam Stephanum et ad imperatorem Constantinopolitanae urbis Michaelem rogans et petens quatenus antiqua privilegia quibus termini et fines provinciarum ac regionum, seu terrarum, scripti continebantur, mittere cum viris sapientissimis dignarentur.*

In Sections 1–2, it is noteworthy that the ruler’s interests do not primarily lie in ecclesiastical matters. Rather, his chief concern seems to be discerning the breadth of his political power. This appears to be his singular motivation for dispatching envoys to both the pope and the emperor. Consequently, his request could be interpreted not as an inquiry to determine the extent of his jurisdiction – a detail the local leader would presumably already know – but rather as a plea for international recognition of the territory under his control, or simply, validation of his rule.⁴³

3. Both parties responded positively to the ruler’s request, but the pope was particularly pleased because he saw it as an opportunity to strengthen the faith of the recently Christianized people.

GRS 44.9–20: *Dum autem legati regis Romam venissent et verba regis papae Stephano intimassent, gaudio magno gavisus est papa venerabilis et maxime quod occasione accepta mitteret sapientissimos viros qui novellum ac tenerum regem adhuc in fide et populum eius pascerent ac satiant pane caelesti ac verbo vitae.*⁴⁴

4. The Synod discussed ecclesiastical matters for twice as long as it discussed secular matters, with the papal legate holding equal authority with the local ruler during the Synod.

GRS 48.10–21: [...] *iussu Honorii apostolici vicarii et christianissimi regis Svetoplek per spatium dierum XII synodum fecerunt. In qua diebus octo de lege divina et sacra scriptura ac de statu ecclesiae tractatum est.*

---

⁴³ See M. Betti, *The Making*, 214.

⁴⁴ “But when the king’s envoys had arrived in Rome and communicated the king’s message to Pope Stephen, the venerable pope was greatly rejoiced, especially because he saw an opportunity to send the wisest men who could nourish and feed the king who is still new and fragile in faith, as well as his people, with the heavenly bread and the word of life.”

*Ceteris autem quatuor diebus de potestate regis, de ducibus et comitibus et centurionibus et de statu regis sermocinatum est.*⁴⁵

5. At the conclusion of the Synod, the local ruler was crowned by the hands of the papal vicar.

*GRS 50.9–16: Finita synodo XII die per manus Honorii vicarii et cardinalium atque episcoporum consecratus est rex atque coronatus more Romanorum regum et facta est laetitia magna in populo et in universo regno eius.*⁴⁶

From Section 3, it can be inferred that the local ruler's actions elicited two reactions at the papal curia: 1) a positive response to the ruler's request, leading to the recognition of the borders of his territory, and 2) a drive to strengthen the papacy's influence in the newly recognized territory. It is plausible to hypothesize that the first reaction was conditioned by the second, meaning that the local ruler may have been obliged to accept papal influence in his land as a condition for the recognition of his borders and coronation (Section 5). As a result of this agreement, the papal curia could have acquired a well-defined territory to extend its authority, carried out by the apostolic legates. Additionally, the papacy could have ensured protection for its legates from the local administration. This context is similar to a real political situation in Great Moravia in 880 when Pope John VIII acknowledged the papal patronage of Svatopluk in the notable bull *Industriae tuae*.⁴⁷ Svatopluk

---

⁴⁵ "At the command of the apostolic vicar Honorius and the most Christian King Svetopelek, a synod was held for a period of twelve days. During the first eight days, matters concerning divine law, Holy Scripture, and the state of the Church were discussed. The remaining four days were dedicated to discussing the power of the king, as well as dukes, counts, and centurions, and the position of the king."

⁴⁶ "After the Synod was concluded on the twelfth day, the king was consecrated and crowned in the manner of the Roman kings by the hands of Honorius the Vicar, the cardinals, and the bishops. There was great joy among the people and throughout his entire kingdom."

⁴⁷ *Registrum Iohannis VIII. papae*, ed. E. Caspar, in: MGH, Epp. VII (Epistolae Karolini Aevi V), Berlin 1928, Ep. 255, 222–224 [= *Industriae tuae*]. According to Maddalena Betti, the issuance of Pope John VIII's letter *Industriae tuae* and the events of 880 signified a turning point for the papacy. They marked the successful acquisition of a clearly defined territory under a potent ruler's protection, fulfilling the papal ambition to establish a Roman diocese in Slavic lands. This accomplishment, after over a decade of concerted efforts, was crucial for the papacy and its mission (See M. Betti, *The Making*, 146–147, 152–153). Betti's insights resonate with the Synod of Dalma narrative, where Svetopelek expresses a desire to delineate the borders of his domain clearly. The shared interest in establishing well-defined territories – held by both historical ecclesiastical leader Pope John VIII and the fictional character Svetopelek –

was obliged to reinstate Methodius, the papal missionary whom he had earlier expelled under the sway of the Bavarian clergy, and collaborate with him in the governance of ecclesiastical affairs within his territory.⁴⁸ Although Pope John VIII did not mention Svatopluk's coronation in the bull, he did address him as *unicus filius*, a honorific title "usually employed to indicate emperors and candidates for the imperial dignity".⁴⁹ Maddalena Betti, along with most scholars, does not support the notion that Svatopluk was a crowned ruler. She does, however, highlight the "impressive" royal prerogatives bestowed upon Svatopluk by the pope, such as "the privilege of creating an episcopal organization for the Moravian church, along with Archbishop Methodius".⁵⁰ Therefore, the account of the Synod of Dalma could be perceived as additional evidence of Svatopluk's coronation, a claim that finds indirect support in other sources but has not gained widespread acceptance in scholarship.⁵¹ The lack of any mention of the coronation in the bull *Industriae tuae* could be interpreted as a diplomatic manoeuvre by the Apostolic See to maintain political balance and avoid openly revealing its intentions, particularly in relation to the potential threat from the Bavarian clergy. This is illustrated by the inactivity of Pope Hadrian II (867–872) during the three-year imprisonment of Methodius,

merits further examination. It raises questions about Svetopelek's fictionality and suggests the possibility that he might represent a historical figure with similar aspirations, presumably the Great Moravian ruler Svatopluk.

⁴⁸ *Industriae tuae*, 223: *Nos autem illum in omnibus ecclesiasticis doctrinis et utilitatibus orthodoxum et proficuum esse repperientes vobis iterum ad regendam commissam sibi ecclesiam Dei remisimus, quem veluti pastorem proprium ut digno honore et reverentia letaque mente recipiatis, iubemus.* / "We, however, having found him to be orthodox and beneficial in all ecclesiastical teachings and matters, have once again sent him to you to govern the Church of God, and we command that you may receive him as your own shepherd with due honor, reverence, and joyful heart."

⁴⁹ For the summary of the opinions on the meaning of the phrase *unicus filius* in the bull *Industriae tuae*, see M. Betti, *The Making*, 186.

⁵⁰ *Ibidem*, 189.

⁵¹ Several sources mention Svatopluk as the "king": *Zuentopolco regi Sclavorum* / "king of the Slavs" in *Quia te zelo*, 355 (written in 885); and *Zuendibolch rex Marahensium Sclavorum* / "king of the Moravian Slavs" in *Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon cum continuatione Treverensi*, ed. F. Kurze, in: MGH SRG [50], Hannoverae 1890, 143 (written in 908); *Centupulcho regi Marorum* / "to Svatopluk, King of the Moravians" in *Widukindi Rerum gestarum Saxonicarum libri tres*, eds. H. E. Lohmann – P. Hirsch, in: MGH SRG [60], Hannover 1935, 29 (written in 967–973), and *Zuatopluk rex Moravie* / "Svatopluk, King of Moravia" in *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum*, ed. B. Bretholz, in: MGH SRG N. S. 2, Berlin 1923, 32 (written in 1119–1125). Persian historian Abū Sa'īd Gardīzī (11th century) mentioned that the ruler of the Slavs "wears a crown". See *Kitābe zajnu l-achbār ta'life Abū Sa'īd 'Abduhājī ibn ad-Dahhak ibn Mahmūd Gardīzī*, in: *Magnae Moraviae fontes historici: Diplomata, epistolae, textus historici varii* (=MMFH) III, 428. However, it is unclear whether Gardīzī is referring to Svatopluk. See W. Kowalski, *The Kings*, 127.

his own apostolic missionary.⁵² Consequently, the account of the Synod of Dalma could illuminate the concessions made in 880 by the pope to the Great Moravian ruler, Svatopluk, which were not explicitly disclosed in the papal curia's documents.

Could there have been a Moravian synod, which according to our hypothesis, might have served as the subject of the earlier source utilized by the author of *GRS* for his narrative? We posit that the answer is affirmative. Specifically, it seems highly plausible that representatives of the Pope and Svatopluk convened a synod on the occasion of Methodius' return to Moravia and the initiation of the implementation of the ecclesiastical organization under his leadership. This is supported by an account in the *Life of Methodius*, where in Chapter XII, an assembly of "all the Moravian people" is mentioned. This assembly was reportedly summoned with the intention of reading the papal letter confirming Methodius' orthodoxy. The account reads as follows: "And upon assembling all the Moravian people, they ordered the epistle read in their presence, that they might hear of Methodius' expulsion. And as is man's wont, all the people – save the weak whom deceit moves as wind the leaves – were grieved and mourned the loss of such a shepherd and teacher. But when they read the Apostolic Father's epistle, they found written: 'Our brother Methodius is blessed and Orthodox, and is doing the work of the Apostolic See. And from God and the Apostolic See are all the Slavic lands in his hands. Thus, whomever he curses is cursed; but whomever he blesses, may he be blessed.' Having been shamed, in shame they dispersed like the mist."⁵³ Although the passage is written concisely, it seems that the referenced papal letter must be the bull *Industriae tuae* in which Pope John VIII confirms Methodius' orthodoxy.⁵⁴ Thus, if the Moravian synod indeed took place, it would have been held sometime after June 880, the issuance date of the bull.⁵⁵ Moreover, it seems plausible that this Moravian synod, which was convened as a general assembly, would have addressed other matters beyond the reading of the papal

---

⁵² On the secrecy of Pope Hadrian II's diplomatic negotiations with Slavic leaders and his passivity concerning Methodius' imprisonment, see M. Betti, *The Making*, 208.

⁵³ *Life of Methodius* 12, in: MMFH II, 157–158; English translation by M. Kantor, *Medieval*, 121–123. This Moravian synod was mentioned by Havlík in reference to the story of the Synod of Dalma, but without any further elaboration of the potential connections between the two. See Lubomir E. Havlik, *Dukljanska hronika i Dalmatinska legenda*, trans. L. Blehova-Čelebić, Podgorica 2008, 135.

⁵⁴ See note 48.

⁵⁵ Havlík mentions "autumn 880", without providing reference for this exact dating. See Havlik, *Dukljanska hronika*, 135.

directive for Svatopluk to welcome Methodius back.⁵⁶ Given that the meeting was initially convened for a church-related issue, it is conceivable that these additional matters were, at least in part, also church-related. As the first item on the agenda of this Moravian synod, specifically the confirmation of Methodius' orthodoxy and the endorsement of his authority to establish church organization in Svatopluk's territory, was present in the papal bull, one could also anticipate that the other agenda items of the Moravian synod were addressed in the same document. There exists a section of the bull which could indeed be interpreted as the synod's agenda items. This particular section delineates the structure of the new Moravian ecclesiastical organization, including its precise hierarchy. The chain of command is meticulously defined: 1) with Archbishop Methodius' endorsement, Svatopluk selects an additional bishop alongside the already appointed Viching; 2) the selected bishop is then dispatched to Rome for papal ordination; 3) subsequently, Methodius collaborates with Viching and the newly ordained bishop to consecrate additional bishops "in other places where bishops ought to and can honourably exist".⁵⁷ These supposed agenda items of the Moravian synod related to the Moravian ecclesiastical organization correspond with the topics addressed during the eight-day deliberations on the "divine law" (*de lege divina*) at the Synod of Dalma. According to the account, these eight days served to lay the foundation for the establishment of the ecclesiastical organization in Dalmatia (Section 4). In the account of the Synod of Dalma, there is also a second session, one that focuses on secular matters. *GRS* presents this session as a four-day-long discussion on the "power of the king" (*de potestate regis*) (Section 4). However, the papal bull contains no similar content. Still, if the aforementioned agreement was established between the pope and Svatopluk, it is logical to argue that the state organization would have been a topic of discussion at the Moravian synod as well. The reasons for the lack of agenda items related to this hypothetical "secular session" in the papal bull *Industriae tuae* can be readily understood. First, the absence could

---

⁵⁶ *Industriae tuae*, 223: [...] volumus, ut pariter cum ipsius archiepiscopi consensu et providentia et alterum nobis apto tempore utilem presbiterum vel diaconem dirigas, quem similiter in alia ecclesia, in qua episcopalem curam noveris esse necessariam, ordinemus episcopum, ut cum his duobus a nobis ordinatis episcopis praefatus archiepiscopus vester iuxta decretum apostolicum per alia loca, in quibus episcopi honorifice debent et possunt existere, postmodum valeat ordinare. / "We wish that, along with the consent and providence of the archbishop himself, you also appoint another capable priest or deacon at a suitable time, whom we may ordain as a bishop in another church where you deem it necessary to have an episcopal care, so that, in accordance with the apostolic decree, your aforementioned archbishop, together with the two bishops ordained by us, may subsequently be able to carry out ordinations in other places where bishops ought to and can honourably exist."

⁵⁷ See note 55.

be attributed to the inherent nature of the document. Second, the same rationale that explains the omission of the potential coronation of Svatopluk by the hands of the papal legate could apply here as well. Specifically, if the agenda of the hypothetical second session of the Moravian synod, which would be devoted to state organization, were included, it could reveal significant concessions made by the pope to the Moravian ruler in exchange for the acceptance and protection of Methodius in his territory.⁵⁸ Thus, while presented as papal patronage, or *privilegium*, extended to Svatopluk, if this hypothesis holds true, the actual relationship between the two parties may have been the reverse.

6. Following his coronation, the newly crowned ruler executes the ecclesiastical reforms independently, without the involvement of any church dignitary.

GRS 50.16–19: Post haec iussit rex ut consecrarentur archiepiscopi, unus in Salona et alius in Dioclia.

GRS 52.10–17: Statuit etiam rex ut nullus perturbaret in aliquo aliquam ecclesiam, aut haberet aliquam potestatem seu dominationem in aliqua ecclesia, nisi solus archiepiscopus, vel episcopus, cuius sub iure esset eadem ecclesia.

7. Subsequent to the implementation of ecclesiastical reforms, the local ruler advances state reforms. In this process, pivotal roles within the state are apportioned to members of the royal family. A significant proportion of the collected taxes are allocated to the king. Furthermore, the provincial governors maintain accountability exclusively to the king.

GRS 58.24–60.1: Bani post haec medietatem regi persolverent et medietatem sibi tenerent.

---

⁵⁸ Francis Dvornik contends that Pope John VIII indeed made specific concessions to Svatopluk, though these were confined solely to ecclesiastical matters. According to Dvornik, the Pope appointed Viching – a known adversary of Methodius and a favored figure of Svatopluk – as the bishop of Nitra, at Svatopluk’s request: “Although he [Svatopluk] allowed the Slavic liturgy to spread, he himself preferred the Latin Mass, and he weakened the position of Methodius by asking John VIII to ordain one of his councilors, the German Wiching, as the bishop of Nitra.” See Francis Dvornik, “The Significance of the Missions of Cyril and Methodius”, *Slavic Review* 23/2 (1964) 208. However, Betti notes that the passage in the bull *Industriae tuae* about Nitra is likely not original and was probably inserted later. See M. Betti, *The Making*, 153.

GRS 60.6–15: *Et duas partes tributorum comites, idest iupani, regi ut solverent, tertiam vero suo usui retinerent, banis autem, sive ducibus, nullam rationem facerent, sed unusquisque teneret et dominaretur iupaniis earundem provinciarum ac regionum, sed solo regi rationem redderent.*

Section 7 is of particular interest as it describes secular matters, specifically the centralized distribution of power and financial resources in the land. Section 6, on the other hand, suggests the king's autonomy; it is he alone who, upon coronation, initiates reforms, including ecclesiastical ones. This portrayal of a strong and autocratic ruler, seemingly indifferent to church authorities, is reminiscent of what is known about Great Moravian Svatopluk.⁵⁹

8. The reforms implemented in the state are attributed solely to the newly crowned local ruler. They are described as “numerous” and “commendable”, and he is praised as “the most benevolent king”.

GRS 60.15–16: *Multas leges et bonos mores instituit.*⁶⁰

GRS 60.19–21: *Ibi reperiet qualia bona instituit rex benignissimus.*⁶¹

It is evident from Section 8 that the narrative of the Synod of Dalma adopts a panegyric tone, with a sole focus on the king. Therefore, if we consider the primary text of the *GRS* narrative to be linked to the events in Great Moravia and its prominent ruler, Svatopluk, it would be reasonable to surmise that the author(s) of this primary text were individuals who sought to glorify Svatopluk, irrespective of whether he was still alive at the time the text was composed.

Conclusion

Upon the analysis of the story of the Synod of Dalma, it is posited that its Dalmatian context is a diegetic transposition of the primary text about Great Moravia by an author who aimed to write a chronicle on the Slavs living south

---

⁵⁹ On Svatopluk's power and wealth see Luděk Galuška, “Rex, principes, optimates – the elites of Great Moravia”, in: *Great Moravia and the Beginnings of Christianity*, ed. Pavel Kouřil, Brno 2014, 55. On Svatopluk's strong character, see Pavel Kouřil, “The final years and downfall of Great Moravia”, in: P. Kouřil, *Great Moravia*, 178.

⁶⁰ “He established numerous laws and commendable customs.”

⁶¹ “There he will find the kind of good things the most benevolent king instituted.”

of the Danube. The primary source is interpreted as a text that seeks to glorify the Great Moravian ruler Svatopluk, who is referred to as *rex benignissimus*, and the reforms he implemented, which were praised as “numerous” and “commendable”.

The exclusive use of credible documents in *GRS* that refer to events occurring in the second half of the 9th century in Great Moravia, coupled with the writing technique of compilation and adaptation, which was common in medieval historiography, suggests that the chronicle itself is an authentic medieval text. It appears that a renewed source critique for the entire chronicle could potentially restore its value as a trustworthy document for the history of the Slavs in the Middle Ages.

LIST OF REFERENCES

Published Primary Sources

- Andreae Danduli Venetorum ducis Chronicon Venetum a pontificatu sancti Marci ad a. usque 1339: succedit Raphaini Caresini continuatio usque ad a. 1388*, ed. L. A. Muratori, Mediolani 1728 (Rerum Italicarum Scriptores 12).
- Cosmae Pragensis Chronica Boemorum*, ed. B. Bretholz, *Monumenta Germaniae Historica* SRG N. S. 2, Berlin 1923.
- Gesta regum Sclavorum*, vol. I, ed. D. Kunčer, Belgrade 2009.
- Gesta regum Sclavorum*, vols. I-II, ed. T. Živković, Belgrade 2009.
- Italic Legend*, in: *Magnae Moraviae fontes historici: Textus biographici, hagiographici, liturgici* II, eds. D. Bartoňková, L. Havlík, J. Ludvíkovský, Z. Masařík & R. Večerka, Brno 1967, 120–133.
- Kitábe zajnu l-achbár ta'life Abú Sa'id 'Abdulhaji ibn ad-Dahhak ibn Mahmúd Gardizí*, in: *Magnae Moraviae fontes historici: Diplomata, epistolae, textus historici varii* III, eds. D. Bartoňková, L. Havlík, Ivan Hrbek, J. Ludvíkovský & R. Večerka, Brno 1969, 425–429.
- La storia de Rè di Dalmatia*, ed. M. Orbini, in: Mauro Orbini, *Il Regno de gli Slavi*, Pesaro 1601, 204–241.
- Letopis Popa Dukljanina*, ed. F. Šišić, Belgrade–Zagreb 1928.
- Life of Constantine*, in: *Magnae Moraviae fontes historici: Textus biographici, hagiographici, liturgici* II, eds. D. Bartoňková, L. Havlík, J. Ludvíkovský, Z. Masařík & R. Večerka, Brno 1967, 57–115.
- Life of Methodius*, in: *Magnae Moraviae fontes historici: Textus biographici, hagiographici, liturgici* II, eds. D. Bartoňková, L. Havlík, J. Ludvíkovský, Z. Masařík & R. Večerka, Brno 1967, 134–163.
- Ljetopis popa Dukljanina*, ed. V. Mošin, Zagreb 1950.
- Magnae Moraviae fontes historici: Textus biographici, hagiographici, liturgici* II, eds. D. Bartoňková, L. Havlík, J. Ludvíkovský, Z. Masařík & R. Večerka, Brno 1967.
- Magnae Moraviae fontes historici: Diplomata, epistolae, textus historici varii* III, eds. D. Bartoňková, L. Havlík, Ivan Hrbek, J. Ludvíkovský & R. Večerka, Brno 1969.
- Presbyteri Diocleatis Regnum Slavorum*, ed. I. Lucius, in: Ioannes Lucius, *De Regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*, Amstelaedami 1666, 287–302.
- Presbyteri Diocleatis Regnum Slavorum*, ed. I. G. Schwandtner, in: *Scriptores rerum Hungaricarum, Dalmaticarum, Croaticarum, et Sclavonicarum veteres ac genuini*, vol. 3, ed. I. G. Schwandtner, Vindobonae 1748, 474–509.
- Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon cum continuatione Treverensi*, ed. F. Kurze, in: *Monumenta Germaniae Historica* SRG [50], Hannover 1890.

- Registrum Iohannis VIII. papae*, ed. E. Caspar, in: *Monumenta Germaniae Historica*, Epp. VII (Epistolae Karolini Aevi V), Berolini 1928, 1–272.
- Scriptores rerum Hungaricarum, Dalmaticarum, Croaticarum, et Sclavonicarum veteres ac genuini*, vol. 3, ed. I. G. Schwandtner, Vindobonae 1748.
- Stephani V. papae epistolae passim collectae quotquot ad res Germanicas spectant*, ed. G. Laehr, in: *Monumenta Germaniae Historica*, Epp 7 (Epistolae Karolini Aevi V), Berolini 1928, 354–365.
- Thomae Archidiaconi Spalatensis: Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum / Archdeacon Thomas of Split: History of the Bishops of Salona and Split*, Latin text by O. Perić, edited, translated and annotated by D. Karbić, M. Matijević-Sokol & J. R. Sweeney, Central European University Press, Budapest 2006.
- Widukindi Rerum gestarum Saxonicarum libri tres*, eds. P. Hirsch & H. E. Lohmann, in: *Monumenta Germaniae Historica* SRG [60], Hannover 1935.

Secondary Works

- Betti, Maddalena, *The Making of Christian Moravia (858–882): Papal Power and Political Reality*, Leiden/Boston: Brill 2014.
- Bujan, Solange, “La Chronique du prêtre de Dioclée. Un faux document historique”, *Revue des études byzantine* 66 (2008) 5–38.
- Curta, Florin, *Southeastern Europe in the Middle Ages, 500–1250*, Cambridge/New York: Cambridge University Press 2006.
- Dvornik, Francis, “The Significance of the Missions of Cyril and Methodius”, *Slavic Review* 23/2 (1964) 195–211.
- Dvornik, Francis, *Byzantine Missions among the Slavs: SS. Constantine-Cyril and Methodius*, New Brunswick: Rutgers University Press 1970.
- Galuška, Luděk, “Rex, principes, optimates – the elites of Great Moravia”, in: *Great Moravia and the Beginnings of Christianity*, ed. Pavel Kouřil, Brno 2014, 54–65.
- Genette, Gérard, *Palimpsests: Literature in the Second Degree*, Lincoln/London: University of Nebraska Press 1997.
- Gouillet, Monique, *Écriture et réécriture hagiographiques: Essai sur les réécritures de Vies de saints dans l'Occident latin médiéval (VIIIe–XIIIe s.)*, Turnhout: Brepols 2005.
- Havlik, Lubomir E., *Dukljanska hronika i Dalmatinska legenda*, trans. L. Blehova-Čelebić, Podgorica 2008.
- Havlik, Lubomir E., *Svatopluk Veliký, král Moravanů a Slovanů*, Brno 1994.
- Kantor, Marvin, *Medieval Slavic Lives of Saints and Princes*, University of Michigan, Department of Slavic Languages and Literatures, Ann Arbor, Michigan 1983.
- Kouřil, Pavel (ed.), *Great Moravia and the Beginnings of Christianity*, Brno 2014.

- Kouřil, Pavel, “The final years and downfall of Great Moravia”, in: *Great Moravia and the Beginnings of Christianity*, ed. Pavel Kouřil, Brno 2014, 178–181.
- Kowalski, Wawrzyniec, “Rupture – Integration – Renewal: The gathering in Dalma and the creation of a political community in the Chronicle of the Priest of Dioclea”, *Slavia Meridionalis* 19 (2019) 1–28.
- Kowalski, Wawrzyniec, *The Kings of the Slavs*, Leiden/Boston: Brill 2021.
- Lake, Justin, “Current Approaches to Medieval Historiography”, *History Compass* 13/3 (2015) 89–109.
- Lucius, Ioannes, *De Regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*, Amstelaedami 1666.
- Petrak, Marko, “Liber Methodius between the Byzantium and the West: Traces of the Oldest Slavonic Legal Collection in Medieval Croatia”, in: *Migration, Integration and Connectivity on the Southeastern Frontier of the Carolingian Empire*, eds. D. Džino, A. Milošević & T. Vedriš, Leiden/Boston: Brill 2018, 213–224.
- Steindorff, Ludwig, “Die Synode auf der Planities Dalmae: Reichseinteilung und Kirchenorganisation im Bild der Chronik des Priesters von Dioclea”, *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* 93/3–4 (1985) 279–324.
- Zanker, Andreas T., *Greek and Latin Expressions of Meaning: The Classical Origins of a Modern Metaphor*, München 2016.
- Živković, Tibor, “O takozvanom saboru na Duvanjskom polju”, *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine* 4 (2004) 45–66.

Драгана Кунчер

О ПОРЕКЛУ ПРИЧЕ О ДУВАЊСКОМ САБОРУ

Резиме

У раду се анализира прича о такозваном Дувањском сабору за коју је примарни извор хроника анонимног аутора *Gesta regum Sclavorum*, позната у науци као *Летопис пона Дукљанина*. Упркос тези да се ради о модерном фалсификату, хроника је посматрана као аутентичан средњовековни текст. С том претпоставком подразумевано је да су и технике писања и начин на који је настала средњовековне. А једна од најзначајнијих карактеристика средњовековне историографије је компилација туђих текстова и њихово уношење, без назнака да се ради о туђем тексту, уз веће или мање прераде, у оригинално дело. Будући да у причи о Дувањском сабору има знатан број података који се односе на мисију Ћирила и Методија у Великој Моравској у другој половини 9. века, претпостављено је да се текст који је аутор хронике користио за своју причу односио на догађаје и личности у Моравској у другој половини 9. века. Након анализе нарације о Дувањском сабору и поређења са политичком и црквеном ситуацијом у Великој Моравској издвојене су подударности. Закључак рада је да је аутор хронике *Gesta regum Sclavorum* за свој текст употребио документ који се односио на Велику Моравску и догађаје после 880. године, уневши га у свој текст након промене географског контекста, то јест након што је избрисао великоморавске топониме првобитног извора и додао топониме везане за Далмацију.

Оригиналан научни рад

Примљен: 31.3.2023.

Коначно прихваћен за објављивање: 7.7.2023.

Filip VAN TRICHT*

Gent University

Gent

Belgium

**BEING BYZANTINE IN THE POST-1204
EMPIRE OF CONSTANTINOPLE:
CONTINUITY AND CHANGE
(SOCIETY AND CULTURE)**

Abstract: The impact of the Latin conquest of Constantinople has often been treated from either the perspective of the Western newcomers who established themselves in various Byzantine territories, or from the perspective of the Byzantines who left the regions that came under Latin control and who managed to establish themselves elsewhere (Nicaea, Epiros, Trebizond). In this contribution the momentous consequences of the Fourth Crusade are addressed from the perspective of those Byzantines that came under Latin rule. By zooming in on a selection of individuals and subgroups a picture is sketched of the varied Byzantine experience within the confines of the (Latin) Empire of Constantinople after 1204. Attention will be given to the various – political, religious, socio-economic and cultural – spheres of society. The focus is on the capital and the region around Constantinople, but other regions come into view as well (Thessaloniki, Adrianople, Philippopolis, Achaia/Morea, Attica, Beotia, Euobia, Crete, etc.). Chronologically this contribution is primarily limited to the period until the loss of Latin Constantinople in 1261.

Keywords: Byzantium – Frankokratia – Latin Romania – political history – church history – cultural history

Анотација: Утицај латинског освајања Цариграда често је разматран или из перспективе западних дошљака који су се настанили у различитим византијским областима или из перспективе Византинаца који су напустили области које су пале под контролу Латина и населили се на другим местима (у Никеји, Епиру, Трапезунту). У овом раду, значајне последице Четвртог крсташког рата сагледавају се из перспективе оних Византинаца који су пали под власт Латина. Стављањем тежишта на одређене појединце и подгрупе, дата је слика различитих византијских искустава у оквирима (Латинског) царства у Цариграду након 1204. године. Пажња је посвећена различитим – политичким, религијским, друштвено-привредним и културним – сферама друштва. Акцент је

---

* filip.van.tricht@telenet.be

стављен на престоницу и област око Цариграда, али су размотрене и друге области (Солун, Хадријанопољ, Филипољ, Ахаја/Мореја, Атика, Беотија, Еубеја, Крит итд.). Рад је хронолошки ограничен пре свега на период до губитка латинског Цариграда 1261. године.

Кључне речи: Византија, франкократија, латинска Романија, политичка историја, црквена историја, културна историја

Introduction

In 1203–1204 the Byzantine – or (East-)Roman – Empire was faced with a series of exceptional events.¹ Its impregnable deemed capital was captured twice by a crusader army. Next the crusaders from their ranks proclaimed and crowned a new emperor, count Baldwin of Flanders and Hainault. The Empire’s territories were divided among the crusade’s chief leaders, including marquis Boniface of Monferrat and the city of Venice represented by doge Enrico Dandolo, all to be held as fiefs – with the most important constituting largely autonomous regions – by the new Latin emperor. The patriarchal throne of Constantinople likewise became Latinized, with the Venetian Thomas Morosini replacing the Byzantine occupant John X Kamateros. Faced with these developments, a part of the Byzantine Constantinopolitan ruling elite chose to flee the city. Together or in competition with local Byzantine elites they succeeded in establishing regional principalities in both Asia Minor and Western Greece, which all at one point or another claimed the imperial legacy.²

---

¹ In this contribution I use the term ‘Byzantine(s)’ as an equivalent of ‘East Roman(s)’, referring to people from lands belonging to (or claimed by) the Eastern Empire and with a political or religious attachment to its central authorities (emperor, patriarch). The term ‘Latin(s)’ refers to people with roots in Western Europe and belonging to the Roman Church.

² On the political fragmentation of the Byzantine space after 1204 with a number of what sometimes have been called Latin and Byzantine ‘successor states’ (with further references): Jean Longnon, *L’empire latin de Constantinople*, Paris 1949. Robert L. Wolff, *Studies in the Latin Empire of Constantinople*, London 1976. Antonio Carile, *Per una storia dell’impero latino di Constantinopoli (1204–1261)*, 2nd ed., Il mondo medievale. Sezione di storia bizantina e slava 2, Bologna 1978. Filip Van Tricht, *The Latin Renovatio of Byzantium. The Empire of Constantinople (1204–1228)*, The Medieval Mediterranean 90, Leiden 2011. Michael Angold, *A Byzantine Government in Exile. The Empire of Nicaea*, Oxford, 1975. John S. Langdon, *John III Ducas Vatatzes’ Byzantine Empire in Anatolian Exile, 1222–54. The Legacy of His Diplomatic, Military and Internal Program for the “Restitutio Orbis”*, Ann Arbor 1980. Donald M. Nicol, *The Despotate of Epiros*, Oxford 1957. François Bredenkamp, *The Byzantine Empire of Thessaloniki, 1224–1242*, Thessaloniki 1996. Anthony A. M. Bryer, *The Empire of Trebizond and the Pontos*, London 1980.

The crusade expedition arrived in Constantinople in the late spring of 1203 at the request of and accompanied by prince Alexios (IV) Angelos, who aspired to the imperial throne. His father Isaac II (1185–1195) had been deposed by the latter's brother Alexios III (1195–1203). The latter had also imprisoned his nephew, but Alexios managed to escape to the West, where he contacted and visited the papal court, his brother-in-law and German king (*rex Romanorum*) Philip of Swabia (married to his sister Irene), and ultimately the crusade army's leaders in search of aid. Faced with the crusade army, emperor Alexios III lost heart and abandoned his capital to his nephew and his Western helpers. Next Alexios IV and his father Isaac II ruled for a few months, but both soon ended up dead because their politics were perceived as too pro-Latin by part of the ruling elite, giving rise to a palace revolution led by Alexios (V) Doukas. This in turn resulted in the crusade army capturing Constantinople a second time, now for themselves.³

Existing historiography has mostly either treated the Latin take-over from the perspective of the Western newcomers and their establishment in Byzantine territories, or from the perspective of the group of Byzantines who left the regions that came under (some form of) Latin control and who established themselves outside Latin territory. In this contribution I would like to address the momentous events of 1204 and their consequences from the perspective of those Byzantines that stayed, either by choice or by necessity, under Latin rule or suzerainty. This group has up until now been underexposed in existing historiography. By zooming in on a selection of individuals and

³ The bibliography on the Fourth Crusade is very extensive. A number of recent studies: Donald E. Queller, and Thomas F. Madden, *The Fourth Crusade. The Conquest of Constantinople*, 2nd ed., Philadelphia 1997. Michael Angold, *The Fourth Crusade: Event and Context*, Harlow 2003. Jonathan Phillips, *The Fourth Crusade and the Sack of Constantinople*, London 2005. Overviews of existing historiography: Donald E. Queller, *The Latin conquest of Constantinople*, New York 1971. Thomas F. Madden, "Outside and inside the fourth crusade", *International History Review* 17 (1995) 726–743. Michel Balard, "L'historiographie occidentale de la quatrième croisade", in: Angeliki E. Laiou (ed.), *Urbs Capta. The Fourth Crusade and its consequences*, Paris 2005, 161–174. The 800th anniversary of the crusade also produced several collections of articles in the past decade: Angeliki Laiou, ed., *Urbs Capta. The Fourth Crusade and its consequences*, Paris 2005. Gherardo Ortalli, Giorgio Ravegnani and Peter Schreiner, eds., *Quarta crociata. Venezia, Bisanzio, Impero latino*, 2 vols., Venice 2006. Thomas F. Madden, ed., *The Fourth Crusade: Event, Aftermath, and Perceptions. Papers from the Sixth Conference of the Society for the Study of the Crusades and the Latin East, Istanbul, Turkey, 25–29 August 2004*, Crusades – Subsidia 2, Aldershot 2008. Filip Van Tricht, "Venice's Need for Settling the 'Byzantine question' by Conquest: The Fourth Crusade's Second Siege of Constantinople (early 1204)", in: *Byzantion'dan Constantinopolis'e İstanbul Kuşatmaları*, Murat Arslan and Turhan Kaçar, eds., Istanbul 2017, 311–334.

subgroups I will sketch a picture of the continuities and discontinuities in the Byzantine space during this period in order to complement current views. Attention will be given to the political, religious, socio-economic and cultural spheres of society. I will focus on the capital and the region around Constantinople, but other regions will come into view as well (Thessaloniki, Achaia/Morea, Attica, Beotia, Euobia, Crete, etc.). Chronologically this contribution will be limited primarily to the first six decades of Frankokratia, until the loss of Latin Constantinople in 1261.

One of the reasons why historians generally have tended to neglect the said group no doubt must be that they have left only modest traces in the preserved sources. The Latin Empire has left no chronicle in Greek tracing of its history compared, for example, to the well-known work by the Nicaean politician George Akropolites. There are no letter collections of prominent churchmen such as those available in the principality of Epiros and the later Empire of Thessaloniki (such as, for instance, Demetrios Chomatenos, the archbishop of Ochrid, and John Apokaukos, the bishop of Naupaktos). Also lacking are charter collections of Byzantine religious institutions in Latin controlled regions, which are, for example, available in the Empire of Nicaea. This observation in itself could be taken as meaningful, but personally I would not attach too much importance to it. It should, on the contrary, be stressed that similar Latin source material is largely lacking as well. I have argued elsewhere that the preservation of documents from the period 1204–1261 must not have been a priority – quite the contrary, while conscious *damnatio memoriae* is also a possibility to consider.⁴

* * *

Most Byzantines living under Latin imperial rule after 1204 were, of course, neither involved in government nor were they clerics. In this second part I will try to present the impact of Latin rule for this majority of the Byzantine population. Our evaluation is, however, highly dependent on how we picture Byzantine society on the eve of the Latin conquest. Two competing views exist. One holds that Byzantine society in the twelfth century was evolving fast in the direction of a state or empire with strong feudal characteristics, emphasizing at the macro level the presence of largely autonomous entities within the Empire and at the micro level, inter alia, the progressive extension of the systems of *pronoia*, *despoteia*, *logisimon* and *exkousseia*, which are likened to the Western

---

⁴ Filip Van Tricht, *The Horoscope of Emperor Baldwin II. Political and Sociocultural Dynamics in Latin-Byzantine Constantinople*, The Medieval Mediterranean, Leiden 2019, 149.

fief since they involved the grant of land with public – fiscal, administrative and/or judicial – rights (in return for military service in the case of the *pronoia*), and the expanding class of dependent peasants or *paroikoi* (see also *infra*) subjected to local landholders or Constantinopolitan magnates, who could have their own military retinues. The other view focuses on the persistent strength of imperial authority through centralized government (military, fiscal, judicial), with a provincial bureaucracy controlled from the capital and with all imperial subjects being equal in the eyes of the law. (Semi-)autonomous regions are seen as anomalies and the differences between the Byzantine *pronoia* (non-hereditary, no subinfeudation, no separate feudal law) and the Western fief or between the Byzantine *paroikos* and the Western serf are pointed out. Whatever one's opinion on the importance of or on the relationship between these two aspects of the governmental machinery, it should be clear that both were in any case up to a point present in pre-1204 Byzantium.⁵

Feudalism and the Byzantine elite

Within this context the Latin newcomers tipped the balance in favour of a drastic feudalization of the Empire. As already mentioned in the first part, the pacts of March 1204 and October 1205 between the non-Venetian crusaders

---

⁵ George Ostrogorsky and Henri Grégoire, tr., *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, Bruxelles 1954, 35–40. Idem, “Pour l'histoire de l'immunité à Byzance”, *Byzantion* 28 (1958) 165–254. Idem, “Die pronoia unter den Komnenen”, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 12 (1970) 41–54. Evelyne Patlagean, “‘Economie paysanne’ et ‘Féodalité byzantine’”, *Annales. Economies, Sociétés, Civilisations* 30 (1975) 1371–1396. Antonio Carile, “Signoria rurale e feudalesimo nell'Impero Latino di Constantinopoli (1204–1261)”, in: *Structures féodales et féodalisme dans l'Occident méditerranéen (Xe – XIIIe siècles). Bilan et perspectives de recherches, Colloque international organisé par le centre national de la recherche scientifique et l'école française de Rome (Rome, 10–13 octobre 1978)*, Collection de l'école française de Rome 44, Rome 1980, 667–678. Hélène Ahrweiler, “La ‘pronoia’ à Byzance,” in: *Structures féodales et féodalisme dans l'Occident méditerranéen (Xe – XIIIe siècles). Bilan et perspectives de recherches, Colloque international organisé par le centre national de la recherche scientifique et l'école française de Rome (Rome, 10–13 octobre 1978)*, Collection de l'école française de Rome 44, Rome 1980, 681–689. Paul Lemerle, *The Agrarian History of Byzantium from the Origins to the Twelfth Century*, Galway 1979, 225–270. Alan Harvey, *Economic Expansion in the Byzantine Empire*, Cambridge 1989, 35–79. Mark C. Bartusis, *The late Byzantine army. Arms and society, 1204 – 1453*, Philadelphia 1992, 157–190, 358–362. Idem, *Land and Privilege in Byzantium: The Institution of Pronoia*, Cambridge 2012, 32–110, 198, 208. Alexander Kazhdan, “Pronoia: The History of a Scholarly Discussion”, *Mediterranean Scholarly Review* 10 (1995) 133–163. Nicholas Oikonomides, “The Role of the Byzantine State in the Economy”, in: *The Economic History of Byzantium*, Angeliki E. Laiou, ed., Washington D.C. 2002, vol. 3, 1024–1057. John Haldon, *The Social History of Byzantium*, Chichester 2009, 17–21. Dimitri Korobeinikov, *Byzantium and the Turks in the Thirteenth Century*, Oxford 2014, 237–240.

on the hand and Venice on the other with regard to the future government of the conquered Empire stipulated that the entire Empire was to be divided into feudal holdings.⁶ As both documents are in essence concerned with defining the respective rights of the non-Venetian/imperial and Venetian parties, none of the clauses particularly involve the Byzantine elite or population in any way. Nevertheless, in our discussion of the new political structures we noted that several early thirteenth century documents for various regions (inter alia Adrianople and Euboeia) stipulate that a status quo was to be maintained with regard to the position of the Byzantine population – on the condition no doubt that they did not resist. The early fourteenth century Chronicle of Morea likewise narrates that during the conquest of the Peloponnese all *archontes* who accepted the new regime were to maintain their position (see also *infra*).⁷ We may perhaps infer from these observations that among the conquerors an unwritten agreement existed that, under the aegis of Latin rule (and with room for Byzantine participation therein), the Byzantine elite and population were to keep the position they had had before 1204. Indeed, Gunther of Paris in his contemporary report of the Fourth Crusade states that in general continuity was to be the rule, although not without room for adaptation and change: *Leges et iura et cetere institutiones, que ab antiquo tam in urbe quam in provincia laudabiles habebantur, ita, ut prius fuerant, consistere permisse sunt, que vero improbabiles videbantur, vel correcte in melius vel penitus inmutate*.⁸

One of these changes involved the social stratification of society. In Byzantium social classes were defined for the most part only in socio-economic and cultural terms, allowing for a comparatively open society with some measure of social mobility. Nevertheless, there were exceptions: clerics with their families and servants, for example, just as in Western Europe, had a special status being subjected exclusively to the jurisdiction of ecclesiastical courts (*privilegium fori*), and during the eleventh and twelfth centuries a growing and hereditary class of dependent peasants or *paroikoi* came into being who were restricted in their personal freedom since they were tied to the land – either state or private domains – which they worked, although as stated above the exact nature of their dependency is a matter of scholarly debate. In Western Europe social classes were more strictly defined, also in legal terms: the aristocracy had evolved into a nobility that as a relatively closed group

---

⁶ F. Van Tricht, *The Latin Renovatio of Byzantium*, 41–59.

⁷ Adrianople and Euboeia: see references in note 39. In the French version of the Chronicle of Morea: *Livre de la Conquête de la Princée de l'Amorée. Chronique de Morée (1204–1305)*, Jean Longnon, ed., Paris 1911, §106, §113, §133.

⁸ Gunther of Paris, *Hystoria Constantinopolitana*, Peter Orth, ed., Spolia Berolinensia. Berliner Beiträge zur Mediävistik 5, Hildesheim 1994, 163–164.

enjoyed certain privileges (varying from one region to another, for example tax exemption), while there was also a (large) group of non-free people – dependent peasants or serfs with hereditary status – who in various ways were legally restricted in their personal freedom and rights, being subjected to their local lord. It would seem that the conquering Latin knights and nobles from the start assimilated the non-resisting part of the Byzantine aristocracy – both the metropolitan magnates and the local landed elite – into their own class. Theodore Branas, the regional ruler of Adrianople and Didymoteichon in Thrace, is called *nobilissimus* in his 1206 pact with Venice, while Michael Kostomyres, who is called *dominus*, acts as the representative of the *nobiles habitatores* of the said region.⁹ The 1218 complaint by papal legate Colonna, who was mostly based in Constantinople, concerning the lay occupation of abbeys and churches, accuses both Latin and Byzantine barons and knights.¹⁰ The 1229 pact between emperor-elect John of Brienne and Venice mentions the former existence of *teneuta hominum Latinorum* in the imperial lands in northwestern Asia Minor, before these were conquered in the mid-1220s by Nicaean emperor John III Vatatzes. The specification *Latinorum* suggests that apart from fiefs held by vassals of Latin descent there had also been *teneuta hominum Grecorum*.¹¹ We have already seen how in a 1233 papal document relating to Athens the local Byzantines were divided into two groups, the *nobiles* and the *ignobiles*.¹² In the mentioned 1209 and 1216 pacts regarding Euboia between Venice and the local Latin feudal lords the local *magnates Graeci* are named: they were to swear *fidelitas* to both these lords and the Serenissima, just like the *magnates Latini*.¹³

For the principality of Achaia a more tangible picture can be painted on the basis of later sources.¹⁴ The different versions of the Chronicle of Morea report how during the conquest the local *archontes* willing to cooperate

⁹ Tafel and Thomas, *Urkunden*, vol. 2, n° 169, p. 18–19.

¹⁰ Honorius III, *Bullarium Hellenicum*, n° 78.

¹¹ Tafel and Thomas, *Urkunden*, vol. 2, n° 257, p. 218, and n° 273, p. 267.

¹² Honorius III and Gregorius IX, *Acta*, n° 185.

¹³ Tafel and Thomas, *Urkunden*, vol. 2, n° 205, p. 95; n° 241–242, p. 178, p. 183.

¹⁴ See also: D. Jacoby, “Les archontes grecs et la féodalité en Morée franque”, 451–463, 475. Idem, “The Encounter of Two Societies”, 890. Antonio Carile, “Sulla pronoina nel Peloponneso Bizantino anteriormente alla conquista Latina”, *Studi urbinati* 46 (1972) 327–335. Idem, “Rapporti fra signoria rurale e despotia alla luce della formazione della rendita feudale nella Morea Latina del XIV secolo”, *Rivista Storica Italiana* 88 (1976) 548–570. Jadran Ferluga, “L’aristocratie byzantine en Morée au temps de la conquête latine”, *Byzantinische Forschungen* 4 (1972) 76–87. Charalambos Gasparis, “Land and Landowners in the Greek Territories under Latin Dominion, 13th–14th Centuries,” in: *A Companion to Latin Greece*, Nickiphoros I. Tsougarakis and Peter Lock, eds., Brill’s Companion’s to European History 6, Leiden 2014, 104–107.

(sometimes after initial resistance and a negotiated surrender), who often acted as military advisers to the Latin conquerors, were confirmed in their landed possessions. They appear to have represented the majority, since only one major battle was fought (at Kepeskianous in 1205). For the initial conquest only one *archon* is mentioned by name, Doxapatres Voutsarades. He surrendered the castle of Araklavon in the region of Skorta, which in 1279 had a Byzantine castellan Philokalos, who prevented the castle's transfer to Michael VIII Paleologos' troops by a discontented Latin knight.¹⁵ For the regions of Elis, Arkadia and Skorta we are told that mixed committees of Latins and Byzantines were to allocate all landed possessions.¹⁶ In the context of the slightly later conquest of Monemvasia, which probably took place around 1223, the cited chronicle mentions how the prince of Achaia confirmed the hereditary possessions of the local inhabitants, who were represented by members of three local archontal families (Mamonas, Sophianos and Daimonioiannes). In fact from a 1223 letter of archbishop Demetrios Chomatenos we learn how the *archontes* George Daimonioiannes and Gabriel Larynx in the region of Laconia previously had already sided with the Latins. Daimonioiannes actively oppressed his compatriot and one time son-in-law-to-be John Chamaretos, whose relative Leo Chamaretos by 1204, it would seem, had carved out a largely autonomous region subject to his authority. Chamaretos ultimately chose – or was forced – to flee to Theodore Doukas in Epiros.¹⁷ His lands, along with those of all other persisting opponents, were no doubt confiscated and distributed among the Latin newcomers. Such confiscations along with the imperial domains in the Peloponnese may have sufficed to provide the new Latin rulers with lands, here as well as in other regions. Another local magnate, Leo Sgouros – who just as Leo Chamaretos had built himself a principality before 1204, stretching from Argos and Nauplion (already held by his father) to Corinth and Thebes – likewise failed in his anti-Latin resistance.¹⁸

---

¹⁵ *The Chronicle of Morea*, v1756–1803, v8189–8361.

¹⁶ *The Chronicle of Morea*, v1804–1843.

¹⁷ Demetrios Chomatenos, *Ponemata Diaphora*, n° 22. M. Kordoses, *Southern Greece under the Franks (1204 – 1262)*, 41, 89. J.-C. Cheynet, *Pouvoir et Contestations à Byzance*, 152–153. Paul Magdalino, “A Neglected Authority for the History of the Peloponnese in the Early XIIIth Cent.: Demetrios Chomatianos, Archbishop of Bulgaria”, *Byzantinische Zeitschrift* 70 (1977) 316–323. T. Shawcross, “The Aftermath of the Fourth Crusade: The Lost Generation,” 24–25. On the new date for the conquest of Monemvasia: Guillaume Saint-Guillain, “The Conquest of Monemvasia by the Franks: Date and Context”, *Rivista di studi bizantini e neoellenici*, n.s. 52 (2015) 253–257.

¹⁸ On Sgouros: Aneta Ilieva, “The Phenomenon Leo Sgouros”, *Etudes balkaniques* 26 (1990) 31–51. Alexis S. Savvides, “A Note on the Death of Leo Sgurur in A.D. 1208”, *Byzantine and Modern Greek Studies* 12 (1988) 289–295.

Active cooperation, however, was rewarded: the mentioned *archontes* from Monemvasia received fiefs in the nearby district of Vatika. The Aragonese version (dated to 1393) of the Chronicle of Morea relates how in 1264 the lord of Karytaina Geoffrey of Briel, after a victorious battle against the troops of Michael VIII Paleologos, rewarded his loyal Byzantine vassals, who had done him homage and whom he had nourished, with grants of land and the most noble of them he dubbed knights.¹⁹ Byzantine *archontes* having been knighted were no exception: according to the Greek version of the Chronicle of Morea at the Battle of Pelagonia (1259) both Latin and Byzantine knights (*kaballarioi*) were present in prince William II's army.²⁰ Various articles in the already mentioned *Assises de Romanie* corroborate the account of the Chronicle of Morea: Byzantine *archontes* were part of Latin Romania's feudal landowning class. Article 138 specifies that a specific inheritance law applied to fiefs held by Byzantine vassals from the time of the conquest: instead of primogeniture the sons or daughters were to succeed equally, conforming with Byzantine inheritance law for patrimonial estates. Even if a female Byzantine vassal holding such a fief married a Latin, their children were still to succeed equally. This shows that this special inheritance law for fiefs was linked to the status of the land itself and not to the ethnic-cultural identity of its occupiers. That vassals holding such lands at the same time were not bound by the periods of forty days to a year to request the investiture indicates that most of these 'Byzantine fiefs' had been patrimonial estates before 1204, though it is not excluded that some had been *pronoiai*.²¹ Article 194 adds, again in accordance with Byzantine law, that a widow who had been married to the – most often Byzantine – owner of such land received no dower as the land was divided equally among the sons or daughters after the husband's death.²² For other matters Byzantine vassals had the same obligations or rights as Latin vassals, a prime example being the feudal service owed to their lord as stipulated in article 71.²³ Indeed, it is to be noted that in general, and apart from a limited number of exceptions such as the ones cited, ethnic-cultural terminology is virtually absent from the *Assises de Romanie*, again indicating that Byzantine *archontes* were simply integrated within the feudal hierarchy.

---

¹⁹ *Libro de los fechos et conquistas del Principado de la Morea*, Alfred Morel-Fatio, ed., Société de l'Orient latin. Série historique 4, Genève, 1885, §313, §331.

²⁰ The Chronicle of Morea, v3950–3992.

²¹ *Les Assises de Romanie*, §138. D. Jacoby, "Les archontes grecs et la féodalité en Morée franque", 451–463. Idem, "The Encounter of Two Societies", 891–898.

²² *Les Assises de Romanie*, §194.

²³ *Les Assises de Romanie*, §71.

Several articles also make mention of mixed marriages, indicating that these must have been quite common, although they have left little trace in the preserved narrative sources (in essence the different versions of the Chronicle of Morea, see also *infra* for a possible explanation).²⁴ With regard to the higher echelons of society there is of course prince William II's marriage to Anna Doukas – daughter of Michael II of Epiros – in 1258, while count Maio of Kefalonia and Zakynthos married a sister of Michael I and Theodore Doukas at some point between 1207 and 1228,²⁵ and Matthew of Mons/Walincourt, the baron of Veligosti (before 1256), in 1261 married Theodora Laskaris, the daughter of the deceased Nicaean emperor Theodore II. The marriage was proposed to him by emperor Michael VIII while he was on a mission in Constantinople.²⁶ On Euboea a unique 1225 document informs us that the local lord Gerard of Parma, based in Negroponte and owning at least two villages, was married to the Byzantine *kyra* (lady) Anna (called *domina Çura Anna* and *Çurana*), her title indicating that she was a member of one of the local archontal families. This example confirms that intermarriage between the Latin and Byzantine aristocracy started shortly after the 1204 conquest.²⁷ In Constantinople mixed marriages are not only attested among the high aristocracy (see Part 1, with, for instance, also emperor Henry's brother Eustache marrying a daughter of Michael I Doukas of Epiros), but

²⁴ *Les Assises de Romanie*, §138, §194. See also: P. Topping, "Co-existence of Greeks and Latins", 20–21.

²⁵ Bees – followed by Kiesewetter and Angold – has hypothesized that count Maio was still unmarried in 1215, but this does not follow from the cited papal charter. The document (preserved only as a *regestum*) only states that the count at that time had *no legitimi heredes* (Augustin Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, Roma 1859–1860, vol. 1, n° 121, p. 67). Maio may well have married a Doukaina before 1215, while Michael I and Theodore recognized Latin imperial authority. See: Nikos A. Bees, "Eine politisches Treubekennntnis von Benedictus, dem römisch-katholischen Bischof von Kefalonia (1228)," *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher* 3 (1922) 165–176. Andreas Kiesewetter, "Megareites di Brindisi, Maio di Monopoli e la signoria sulle isole ionie (1185–1250)", *Archivio storico pugliese* 59 (2006) 80. M. Angold, "The Latin Empire of Constantinople, 1204–1261: Marriage Strategies", 58–59.

²⁶ Georgios Pachymeres, *Relations historiques*, Albert Failler, (ed., and Vitalien Laurent, tr., *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*. Series Parisiensis 24/1–2, Paris 1984, lib. 3, §6. Nikephoros Gregoras, *Bizantina Historia*, Ludwig Schopen and Immanuel Bekker, eds., *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Bonn 1829–1855, lib. 4, §4, p. 109. A. Bon, *La Morée franque*, vol. 1, 110–111. M. Angold, "The Latin Empire of Constantinople, 1204–1261: Marriage Strategies", 62, 66.

²⁷ David Jacoby, "New evidence on the Greek peasantry in Latin Romania", in: *Porphyrogenita: Essays on the History and Literature of Byzantium and the Latin East in Honour of Julian Chrysostomides*, Charalambos Dendrinis, Eirene Harvalia-Crook, Jonathan Harris and Judith Herrin, eds., Aldershot 2003, 239–252. The author seems not to have noticed that Gerard's wife was apparently a Byzantine woman.

also among, for example, merchants and craftsmen. With regard to these lower echelons of society the numerous group of *gasmouloi* or *gasmules* – the term used in some sources (both Byzantine and Western) for the offspring of mixed relationships or marriages – should be noted.²⁸ According to the Aragonese version of the Chronicle of Morea the *archontes* had originally been equated with the other feudatories of simple homage (while the barons, knights and noble squires owed liege homage), but this situation gradually changed over the years. We have already seen that at least some Byzantines became knights, who then automatically must have been liegemen. By 1316, according to the Aragonese version, three of the ten best men in the region of Chalandritsa were Byzantine feudatories.²⁹ For the fourteenth century the Byzantine Misito family is attested with baronial status (which, inter alia, entailed the right to exercise criminal justice), possessing several castles in the principality (see also supra for John Misito, captain of Kalamata), along with the Koutroules family, who counted among the most important feudatories (see also supra for *protovestiaris* Stephen Koutroules).³⁰ The rise to prominence of these families is not documented. They may already have held a similar position in the 13th century or it may have been a later development.

In this respect it should be recalled that in 1261 a number of archontal families arrived from Constantinople, who had fled the city together with emperor Baldwin II, not wanting to cooperate with or fearing retribution from Michael VIII Paleologos.³¹ Neither version of the Chronicle of Morea gives the names of these families, while the French immigrants are named. This telling fact is repeated throughout the chronicle, apart from the few Achaean Byzantines mentioned above. The original text was obviously written to glorify French achievements, without wanting to give much credit or attention to Byzantine individuals or families. While this calls into question the value of the chronicle as a source for Latin-Byzantine relations, it also means that it is

²⁸ Thekla Hendrickx-Sansaridou, “The Gasmules in the 13th and the 14th centuries: Social outcasts or advocates of cultural integration?”, *Acta Patristica et Byzantina* 8 (1997) 135–143. David Jacoby, “The Greeks of Constantinople under Latin Rule 1204–1261”, in: *The Fourth Crusade: Event, Aftermath, and Perceptions. Papers from the Sixth Conference of the Society for the Study of the Crusades and the Latin East, Istanbul, Turkey, 25–29 August 2004*, Thomas F. Madden, ed., Aldershot 2008, 71–72. F. Van Tricht, *The Latin Renovatio of Byzantium*, 160, 171.

²⁹ *Libro de los fechos*, §590.

³⁰ D. Jacoby, “Les archontes grecs et la féodalité en Morée franque”, 468–478. Idem, “The Encounter of Two Societies”, 891–895.

³¹ *Chronique de Morée*, §85–87. *The Chronicle of Morea*, v1325–1354. Interesting to note is that around 1260 in the context of a diplomatic exchange Michael VIII had confirmed the envoys of Emperor Baldwin II – all Byzantines – their possessions in the capital, anticipating a future Nicaean conquest of the city (Georgios Pachymeres, *Relations historiques*, lib. 1, §10).

not impossible that some of the Byzantine Achaian families who from the late thirteenth century onward are attested as prominent had Constantinopolitan roots. That Byzantine archontal families in any case already rose to local prominence during the first decades of the thirteenth century is clear from the fact that in 1245 one Manuel Mourmouras managed to finance the building of a new Hagia Trias church in Kranidi in Argolis (see *supra* his descendent and Achaian *protovestiaros* John Mourmouras). As mentioned the dedicatory inscription suggests that he had embraced the Roman Church.³² This was most certainly the case for Demeta Paleologina, whom we encountered earlier. That she became the abbess of *Sancta Maria de Verge* near Modon indicates that she and her relatives belonged to the highest echelons of Moreote society. That barely nothing more is known about the fortunes of this branch of the Paleologos family in this region again bears testimony to the rather unilateral character of the preserved sources. They may have been present there for decades, either from before or after 1204. Or they may have been one of the Byzantine archontal families that arrived in Achaia together with Baldwin II in 1261. The fact that Demeta had entered a Cistercian monastery in any case is yet another proof of the existence of close mixed Latin-Byzantine social networks and indeed, I would say, of the coming into being of a hybrid Latin-Byzantine society.³³ Interesting to note is that Demeta's nunnery preserved the tradition that imperial blood ran through her veins.³⁴ This illustrates how without doubt Latins and Byzantines alike knew very well that Demeta, along with the descendents of the Angeloi I discussed at the outset of this contribution, belonged to the extended pre-1204 Byzantine imperial lineage (Komnenos-Angelos-Doukas) that in this way remained present in various regions of Latin Romania.

Through the correspondence of Michael Choniates, the metropolitan of Athens in exile (see also *supra*), we also know of a number of *archontes* on the island of Euboia and in Attica and Beotia during the first two decades of the 13th century. From Kea Choniates wrote letters to – or mentioned – the clerics Euthymios Tornikes, Manuel Beriboes and Nicholas Pistophilos on Euboia, and the archontal families Makrembolites, Kalokeiras, Doxapatres and Tychomyros

---

³² See references in note 105.

³³ See also Shawcross's interesting hypothesis about the coming into being of a Moreote proto-nationalist identity bridging the Latin-Byzantine divide: Teresa Shawcross, *The Chronicle of Morea. Historiography in Crusader Greece*, Oxford Studies in Byzantium, Oxford 2009, 203–217, 238–257. Idem, "Greeks and Franks after the Fourth Crusade: Identity in the Chronicle of Morea", in: *Languages of Love and Hate: Conflict, Communication, and Identity in the Medieval Mediterranean*, Sarah Lambert and Helen Nicholson, eds., Turnhout 2012, 141–158.

³⁴ M. Angold, "The Latin Empire of Constantinople, 1204–1261: Marriage Strategies", 63–64.

in Attica. Tornikes was the son of the pre-1204 *logothetes tou dromou* Demetrios Tornikes and brother of Constantine who briefly served Emperor Baldwin I. Euthymios himself and his companions Beriboes and Pistophilos had all belonged to the patriarchal clergy of Saint Sophia. Sometime after 1204, possibly after Constantine's defection to the Bulgarian tsar Kalojan, all three left for Euboia, where they had family ties and no doubt also landed estates. Choniates repeatedly invited them to join him in exile on Kea or to leave for Nicaea, but none of them took up these offers.³⁵ On the basis of the rhetoric in the mentioned correspondence this has been explained out of a concern to care for the local Byzantine faithful, but if so it remains somewhat unclear why they did not care to show the same concern for the Constantinopolitan faithful they left behind in the capital. Theodore Doukas clearly had his doubts too when Tornikes in 1218/19 – after the first Epirote successes against the Kingdom of Thessaloniki – finally did migrate to his principality: in spite of the support of his friend John Apokaukos, the metropolitan of Naupaktos, Tornikes missed out on an appointment as the metropolitan of Neopatras.

More prosaic motivations should be considered. Tornikes and his companions could probably enjoy a reasonably comfortable life on their families' estates, and such material prosperity was presumably preferable to the hazards involved in migrating to unfamiliar regions. Peace and comfort were, however, not reserved for all Euboian archontal families. Choniates recommended the *archon* Chalkoutzes – who chose to leave Euboia in order to flee Latin 'greed' and 'slavery' (possibly after having put up resistance) – to the Nicaean authorities and another letter mentions the unfair Latin treatment of a certain Staurax.³⁶ On the other hand the Athenian *archon* Makrembolites managed to retrieve his estates and possessions after he had initially fled in 1204, thanks to another *archon* intervening on his behalf with the Latin authorities.³⁷ The mentioned *archontes* also continued to turn to Choniates for spiritual guidance (see Part 1 for his contacts with local prelates and

---

³⁵ Michael Choniates, *Epistulae*, n° 90–91, n° 94–95, n° 102, n° 107, n° 110, n° 117, n° 124, n° 134–137, n° 161, n° 165. 153. Jean Darrouzès, "Notes sur Euthyme Tornikès, Euthyme Malakès et Georges Tornikès", *Revue des Etudes Byzantines* 23 (1965) 153. Foteini Kolovou, "Euthymios Tornikes als Briefschreiber. Vier unedierte Briefe des Euthymios Tornikes an Michael Choniates im Codex Buc. Gr. 508", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 45 (1995) 64–65. Gudrun Schmalzbauer, "Die Tornikioi in der Palaiologenzeit. Prosopographischer Untersuchung zu einer byzantinischen Familie", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 18 (1969) 117.

³⁶ Michael Choniates, *Epistulae*, n° 105, n° 136–138. Kordoses, *Southern Greece under the Franks (1204–1262)*, 31. T. Shawcross, "The Aftermath of the Fourth Crusade: The Lost Generation", 28.

³⁷ Michael Choniates, *Epistulae*, n° 145, n° 150. T. Shawcross, "The Aftermath of the Fourth Crusade: The Lost Generation", 28.

monasteries).³⁸ In Athens Choniates also corresponded with the local physicians and intellectuals George Kallistos and Nicholas Kalodoukes, inter alia in an effort to re-establish his plundered library. Although Choniates understandably painted the Latin conquest in negative terms, he was still more critical of the regional Byzantine potentate Leo Sgouros, disfavouredly comparing his rule with Latin controlled areas. After 1204 Sgouros tried to resist the Latins, but at the same continued his – in the eyes of Choniates – the reign of terror against the local population, inter alia murdering the Byzantine metropolitan Nicholas of Corinth and also the young son of the Athenian metropolitan's own nephew George.³⁹ In 1209, as already mentioned, emperor Henry, during his expedition in southern Greece against the local anti-imperial Lombard faction, was in any case welcomed enthusiastically by the *archontes* and *papates* of the towns and countryside of Halmyros, Thermopili, Thebes and Negroponte. They went to meet him carrying icons, honored him with the traditional *polychronon* and led him in procession to the local churches to pray.⁴⁰ A telling fact with regard to the development of the allegiances of the local Byzantine elite is how Michael Choniates' own nephew and namesake Michael Choniates at some point before 1218 chose to serve Otho I of La Roche, the Latin lord of Athens.⁴¹ By the late 13th century archontal families on Euboea had the financial means to construct a number of churches and towers, which – next to their function as administrative centres and countryside dwellings – were to serve as status symbols on their estates.⁴² In the duchy (*ducatu*s) of Naxos (or of the Archipelago), the lordship of Kythera and the lordship of Tinos and Mykonos in the Aegean – that came to be ruled by Venetian noble families, the Sanudo, the Venier and the Ghisi respectively – the local *archontes* were likewise integrated in the new feudal hierarchy. After his failed expedition on Crete Marco Sanudo in 1212–13 took

---

³⁸ Michael Choniates, *Epistulae*, n° 113, n° 122–123, n° 135–145, n° 150. T. Shawcross, “The Aftermath of the Fourth Crusade: The Lost Generation”, 35.

³⁹ K. Setton, *The Papacy and the Levant*, vol. 1, 24–25.

⁴⁰ Henri de Valenciennes, §663, §671–673, §683.

⁴¹ Michael Choniates, *Epistulae*, n° 116, n° 121, n° 164. T. Shawcross, “The Aftermath of the Fourth Crusade: The Lost Generation”, 23.

⁴² Peter Lock, “The Frankish Towers of Central Greece”, *Annual of the British School at Athens* 81 (1986) 101–124. David Jacoby, “The Demographic Evolution of Euboea under Latin Rule, 1205–1470,” in: *The Greek Islands and the Sea, Proceedings of the First International Colloquium held at the Hellenic Institute, Royal Holloway, Univ. of London, 21–22 September 2001*, Julian Chrysostomides, Charalambos Dendrinou and Jonathan Harris, eds., Camberley 2004, 134–137. Chrystalla Loizou, “The Medieval Towers in the Landscape of Euboea: Landmarks of Feudalism”, *Journal of Greek Archaeology* 1 (2016) 331–352.

with him some 20 archontal families preferring to leave the island and gave them land in his island duchy.⁴³

On Crete, that was part of the Venetian three eighths of the Latin Empire, a situation not dissimilar to the regions already treated eventually came into existence. Without going into details Venice – after defeating count of Malta Enrico Pescatore (in 1207–1212), who briefly occupied the island with Genoese support – initially tried to set up a strongly centralized regime based rather exclusively on Venetian officials and immigrated feudatories. This approach led to successive revolts by local *archontes* forcing the Serenissima to adopt a different policy. Konstantinos Skordiles and Theodore Melissenos in 1219 obtained the confirmation of their patrimonial estates along with the grant of new fiefs in return for military service and loyalty to Venice. They also obtained better living conditions for the *paroikoi* on the island (see also *infra*).⁴⁴ In 1224, after having rebelled again, Theodore and his brother Michael were appeased with two more knights fiefs.⁴⁵ Another revolt started in 1228 – involving the Skordilai, the Melissenoi, and Nicholas Daimonoioannes (no doubt a relative of George Daimonoioannes in Morea) and with military support from the Nicaean emperor John III Vatatzes – and ended in 1233–35 with new confirmations of lands, concessions of fiefs and the shared control over the military stronghold of Hagios Nikolaos.⁴⁶ New risings in the 1260’s stirred up by emperor Michael VIII failed because of the pro-Venetian stance of the dominant Cretan *archon* Alexios Kallergis, leading the Chortatzai family to abandon the island. Kallergis rebelled himself in 1282–1299 – probably not to overthrow Venetian rule, but to consolidate and improve his own position – and gained substantial privileges from it: *inter alia* the grant of new military fiefs, the right to appoint

---

⁴³ D. Jacoby, *La féodalité en Grèce médiévale*, 242–250. Chryssa A. Maltezou, “Les Grecs de la Mer Egée pendant la période de la latinocratie”, in: *Oriente y Occidente en la Edad Media. Influjos bizantinos en la cultura occidental*, P. Badenas and J.M. Egea, eds., Vitia/ Gasteiz 1993, 137–150. Idem, “De la mer Egée à l’archipel : quelques remarques sur l’histoire insulaire égéenne”, in: *Eupsuchia. Mélanges offerts à Hélène ahrweiler*, Byzantina Sorbonensia 16, Paris 1998, 459–467. Idem, “Cythère. Société et économie pendant la période de la domination vénitienne”, *Balkan Studies* 21 (1980) 33–34. Marina Koumanoudi, “The Latins in the Aegean after 1204”, in: *Urbs capta. The Fourth Crusade and its Consequences*, Angeliki Laiou, ed., Paris 2005, 258–263. Guillaume Saint-Guillain, “Seigneuries insulaires: les Cyclades au temps de la domination latine (XIIIe–Xve siècle)”, *Médiévales. Langues, textes, histoire* 47 (2004) 32.

⁴⁴ Tafel and Thomas, *Urkunden*, vol. 2, n° 255, p. 210–213.

⁴⁵ Tafel and Thomas, *Urkunden*, vol. 2, n° 266, p. 251–253.

⁴⁶ Tafel and Thomas, *Urkunden*, vol. 2, n° 283, p. 312–313; n° 290, p. 322–326; n° 291, p. 326–328.

a Byzantine bishop, and the right for him and his followers to marry Latins. The fact that in 1293 the Venetian *Maggior Consiglio* had prohibited marriages between Latin feudatories and Byzantines indicates that such marriages must have been quite common. For example the Cretan Ialina family had married into the patrician Gradenigo family by 1301. The more urban Ialina and for example also the more rural Gavalas families are in fact prime examples of Cretan families that managed to preserve their social status by up to a point participating in the new Venetian governmental structures (notwithstanding phases of rebellion in the case of the Gavalas), through mixed marriages and also by displaying mixed religious sympathies or sometimes the adoption of the Catholic faith.⁴⁷ Summarising it is clear that a number of archontal families managed to establish large estates, including the exercise of autonomous judicial authority with the continuation of fiscal and administrative Byzantine practices, as well as close ties with the local Venetian elite. At the same time it must be stressed that they gained virtually no entry – apart from a limited number of exceptions – into the higher echelons of the Venetian administration of the island, either as officials or as member of the local great council.⁴⁸

The case of Venetian Crete shows that not adequately respecting the local Byzantine elite's interests and aspirations could have serious consequences, as did the Byzantine revolt with Bulgarian aid in Thrace in early 1205, leading to the disastrous Latin defeat at Adrianople (and ultimately to the establishment of the feudal principality of Adrianople under Theodore Branas, see Part 1).

⁴⁷ Charalambos Gasparis, *Byzantine Families in Venetian Context: The Gavalas and Ialinas Families in Venetian Crete (XIIIth–XIVth centuries)*, Byzantina Symmeikta 29. Appendix , Athens 2019, 87–88.

⁴⁸ For a more detailed discussion: Freddy Thiriet, *La Romanie vénitienne au moyen âge. Le développement et l'exploitation du domaine colonial vénitien (XIIe – XVe siècles)*, Paris 1959, 123–128. Silvano Borsari, *Il dominio veneziano a Creta nel XIII secolo*, Napoli 1963, 27–56. P. Topping, “Co-existence of Greeks and Latins”, 12–21. David Jacoby, “The Venetian Presence in the Latin Empire of Constantinople (1204–1261): The Challenge of Feudalism and the Byzantine Inheritance”, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 43 (1993) 158–161. Idem, “La colonisation militaire vénitienne de la Crète au XIIIe s.: une nouvelle approche”, in: *Le partage du monde. Proceedings of colloquium at Toulouse-Conques 1995*, Michel Balard and Alain Ducellier, eds., Paris 1997, 297–313. Idem, “From Byzantium to Latin Romania: Continuity and Change”, 8–10. Sally McKee, *Uncommon Dominion. Venetian Crete and the Myth of Ethnic Purity*, The Middle Ages Series, Philadelphia 2000, 68–78, 168–176. Charalambos Gasparis, “Catastica Feudorum Crete: Land Ownership and Political Changes in Medieval Crete (13th–15th Centuries)”, in: *Diplomatics in the Eastern Mediterranean 1000–1500. Aspects of Cross-Cultural Communication*, Alexander D. Beihammer, Maria G. Parani & Christopher D. Schabel, eds., The Medieval Mediterranean 74, Leiden 2008, 56–57. Idem, “The Period of Venetian Rule on Crete”, in: *Urbs capta. The Fourth Crusade and its Consequences*, Angeliki Laiou, ed., Paris 2005, 239–240. Idem, “Land and Landowners in the Greek Territories,” 81–100.

The same can be said for southern Thessaly. In this region during the first years after 1204 various important Byzantine *archontes* are attested alongside Latin lords, such as the ruler of *Megale Vlachia* (the region around Trikala and Domokos) Taronas, who bore the imperial court title of *parakoimonenos* and who in 1223 was fighting Theodore Doukas with the Latins. The Petraliphas family, which just like the Phrangopoulos family belonged to the pre-1204 Constantinopolitan aristocracy, maintained close ties with the Thessalonikan regent and lord of Velestino Berthold of Katzenelnbogen, who granted the local Hilarion monastery to Mary Petraliphas, who herself at an unknown time married Theodore Doukas.⁴⁹ Further north the Petraliphas family also had landed estates in the Strymon region, among them the village of Kucevo, part of which Andronikos Petraliphas in 1227, following Theodore Doukas' conquest, donated to the Chilandar monastery on Mount Athos.⁵⁰ The local *archon* Constantine Maliasenos held large estates around Halmyros and Volos, where he founded a monastery at Makrinitza. At some point he married a daughter of Michael I Doukas of Epiros, but again it is unclear at what time. Margaret of Hungary and her sons – Manuel and John Angelos and Demetrios of Montferrat – possessed several towns (Besaina, Demetrias and the two Halmyroi) as well in the region (see *supra*).

In the context, however, of Theodore Doukas's ongoing military successes against the Latins in the years 1218–1224 the Petraliphai, Taronitai and Maliasenoi would switch sides and enter the service of the Doukai. This should not surprise. Doukas's capture of emperor Peter of Courtenay (1217) and his subsequent offensive against the Kingdom of Thessaloniki were in themselves a reaction against the new Latin emperor's drastic change of policy which must have been evaluated as decidedly anti-Byzantine. With regard to the coastal town of Dyrrachion emperor Peter, while still in Italy, was found

---

⁴⁹ D. Nicol, *The Despotate of Epiros*, 155 (note 3). M. Angold, "The Latin Empire of Constantinople, 1204–1261: Marriage Strategies," 110–111. Angold's identification (following N. Bees, "Eine Treubekennntnis", 175) of the *kontos* mentioned in a 1246 chrysobull of Michael II Doukas (granting the Hilarion monastery – situated in the diocese of Velestino, near Halmyros in southern Thessaly – to Mary Petraliphas) with count Maio of Kefalonia and Zakynthos is unconvincing. I do not see why Maio would have been given or would have accepted a dowry situated hundreds of miles from his home region. Nicol's identification of the *kontos* with count Berthold of Katzenelnbogen, the regent of Thessaloniki in 1217, is much more probable. Berthold was a prominent baron in the mentioned region, who cooperated excellently with both pro-Byzantine Margaret of Hungary and pro-Byzantine emperor Henry (F. Van Tricht, *The Latin Renovatio of Byzantium*, 170–171, 246–247).

⁵⁰ Vladimir Mošin, ed., *Zbornik srednjovekovnih ćirilčkih povelja i pisama Srbije, Bosne i Dubrovnika 1: 1186–1321*, Beograd 2011, n° 22, p. 111–112. F. Van Tricht, "Who Murdered Archbishop William of Rouen?", 320–321.

prepared to lend Venice military aid to retake it from his other vassal Theodore, who must have felt wronged. The *Partitio terrarum imperii Romaniae* (1204) had allocated Dyrrachion – and Epiros – to Venice, which in 1210 concluded an agreement with Michael I Doukas recognizing him as the feudal ruler of Epiros, but reserving the control over Dyrrachion to the Serenissima. A few years later Michael I or Theodore, however, succeeded in capturing the town, with emperor Henry – whose own relationship with Venice was difficult – not undertaking any action against the Doukai. With regard to the Kingdom of Thessaloniki Peter recognized the rights of marquis Boniface of Montferrat's son William VI to the detriment of the latter's half-brother king Demetrios and his mother and guardian Margaret of Hungary. Margaret had always followed a balanced policy of Latin-Byzantine cooperation, supported by emperor Henry from Constantinople and by a number of Thessalonikan Latin barons, but the local Lombard faction – who supported William VI – had an anti-Byzantine outlook and, inter alia, claimed Doukas' territories as part of the Kingdom.⁵¹ This – short-lived, but consequential – anti-Byzantine turn at both the imperial and Thessalonikan courts under emperor Peter and marquis William VI must have induced the Byzantine magnates in southern Thessaly to throw in their lot with the Doukai from Epiros and must have contributed decisively to their success.

Peasants and Townspeople

The large majority of the Byzantine population – the small-holding peasants in the countryside and the common craft- and tradesmen in the cities and towns – is, as practically always in a medieval context, the least traceable in our sources. The question of the evolution of their position in society after 1204 is moreover complicated by the fact that, especially for the rural population, their status prior to 1204 has been the subject of much discussion (see also the debate on Byzantine feudalism *supra*). It is unclear to what degree there still was a free peasantry in Byzantium and what the ratio between free peasants and dependent *paroikoi* may have been. As already noted, the exact nature of the dependency of *paroikoi* is likewise unclear. However this may be, it has been argued that *de facto* there may not have been that much difference between a Western lordship and a privileged Byzantine landed estate whose

---

⁵¹ Taronas: Paul Magdalino, "Between Romaniae: Thessaly and Epiros in the Later Middle Ages", *Mediterranean Historical Review* 4 (1989) 100–101. F. Van Tricht, *The Latin Renovatio of Byzantium*, 178, 246.

possessor not only enjoyed fiscal, but sometimes also – limited – judicial rights over his *paroikoi*.⁵²

From the available sources – once again the *Assises de Romanie* and the already mentioned *praktika* and similar surveys – it is clear that the tendency to grant great landowners various rights over their dependent peasants was in any case strengthened during the Latin period, now reducing them de jure to the status of unfree serfs as they were known in Western Europe. These *paroikoi* or *villani* were to provide their lords, the feudatories to whom their land belonged, with the customary Byzantine fiscal charges and labour services. The *Assises de Romanie* state that their status remained hereditary and that they remained attached to their *stasis* (or property). They were to ask their lord permission to marry themselves or to marry their daughters. At the same time, however, marriages concluded without the lord's consent were valid, although the latter could impose material sanctions. A female serf marrying a freeman became free herself permanently, but a free woman marrying a serf became unfree herself for the duration of the marriage. All feudatories – both of simple and liege homage – had jurisdiction over their serfs in civil cases, without appeal. At the same time, however, serfs could submit conflicts involving other serfs to a higher court of their choosing (though with limitations). Lords could imprison their serfs, but there were restrictions and they were required to send them as soon as possible to the prison of the superior lord. Serfs could not give testimony with regard to the status of an entire fief (but they could do so with regard to a part of a fief) and Byzantine serfs – the specification is exceptional and indicates that there were also serfs of Latin descent (presumably a minority) – could not testify against a liegeman in criminal cases involving life or limb. Lords had the right to take all the movable goods of their serfs and even their *stasis* (to give it to another serf), but they could not entirely deprive them of their means of subsistence. When a liegeman accidentally killed a serf, he had to compensate the serf's lord. In the case, however, of premeditated murder he was to be judged by the local court. When a serf died without heirs his movable and unmovable goods reverted to his lord. When wronged by their lords serfs could not seek justice in the court of the superior lord. On the other hand they could acquire landed property and could also engage in trade, de facto even without the consent of their lord. Lords could free their serfs, but only through the intervention of the higher authorities, for example the prince of Achaia in Morea or the Venetian state on Crete and elsewhere.⁵³ There was an amount

⁵² See the references in note III.

⁵³ *Les Assises de Romanie*, §23–25, §42, §78, §107, §125, §139, §151, §174–189, §194, §197–198, §203, §205–206, §211, §214–215, §219. P. Topping, *Feudal Institutions as revealed in the Assises of Romania*, 172–174. Jean Longnon, “La vie rurale dans la Grèce franque”, *Journal*

of regional variation in the conditions of *paroikoi* or *villani*. The mentioned settlements between Venice and Cretan *archontes*, for instance, also contain clauses pertaining to dependent peasants, inter alia that Latin knights were not to use violence against them, that the *paroikoi* had the right to receive justice from the local Venetian *dux* (based in Candia), that they could also marry their daughters to whom they wished, and that the dues and labour services they owed to their lords were defined.⁵⁴

Apart from these *villani* or *paroikoi* there were also free peasants and free peasant communities, paying only the taxes or rents for the land they owned or worked, along with performing the customary labour services. For a so-called bourgeois holding, only an annual rent was due. The ratio between dependent serfs and freemen, however, remains unclear due to the nature of the available sources. Several articles in the *Assises de Romanie* in any case concern land that was held by freemen (inter alia bourgeois holdings), without any form of discrimination between Latins or Byzantines and with Byzantine *archontes* occupying a higher rank in the social hierarchy than, for example, Latin burgesses.⁵⁵ The already mentioned 1225 document with regard to two villages (*casalia*) on Euboea near Negroponte shows that the Latin lord Gerard of Parma and his wife *kyra* Anna had entrusted the management of both villages to two local *curateli et bailivi*, Soterikos Panopoulos and Soterikos Kouropalates, and that Byzantine peasant communities closely collaborated with the proprietors, for instance to obtain loans from foreign merchants. From later documents concerning Crete we learn that such *kouratores* were responsible for, inter alia, collecting taxes, leasing land to peasants and settling disputes.⁵⁶ In general the social fabric of the Byzantine village communities in Latin Romania indeed would seem to present a large measure of continuity with the pre-1204 period and there is a clear resemblance with contemporary communities in other parts of the Byzantine world, although – as ever – the impact of war or revolt could locally cause temporary disruption.⁵⁷

---

des Savants (1965) 348–350. David Jacoby, “Les états latins en Romanie: phénomènes sociaux et économiques (1204 – 1350 environ)”, in: *XVe Congrès international d’Etudes byzantines. Rapports et co-rapports*, Athènes 1976, 35–40. Idem, “Social Evolution in Latin Greece”, 185–214. Idem, “From Byzantium to Latin Romania: Continuity and Change”, 20–23.

⁵⁴ P. Topping, “Co-existence of Greeks and Latins”, 12–13.

⁵⁵ P. Zepos, “Las Assisas del Oriente”, 29–31. Marwan Nader, *Burgesses and Burgess Law in the Latin Kingdoms of Jerusalem and Cyprus (1099–1325)*, Aldershot 2006, 66–68.

⁵⁶ D. Jacoby, “New evidence on the Greek peasantry in Latin Romania”, 239–252.

⁵⁷ *Les Assises de Romanie*, §23, §37, §142, §180, §192, §194. J. Longnon, “La vie rurale dans la Grèce franque”, 350–351. D. Jacoby, “Les états latins en Romanie”, 41–42. Idem, “From Byzantium to Latin Romania: Continuity and Change”, 22–23. Jacques Lefort, “Rural Economy and Social Relations in the Countryside”, *Dumbarton Oaks Papers* 47 (1993) 101–113.

On the whole, however, in economic terms Latin Romania in the period 1204–1261 seems to have prospered. During the first decades after 1204 a large degree of stability in the operation of the rural economy can be observed, along with a material culture that was largely shared among Byzantines and Latins. For some regions of Latin Romania demographic growth has been established, for instance for Beotia and Euboia, until the early 14th century. Byzantine peasants, landowners and merchants also participated in the expanding trade of both agricultural and finished products (grain, wine, olive oil, silk textiles, etc.), with commercial centres such as Glarentza in Morea, Euripos on Euboia, Thebes in Beotia, and Candia on Crete. However, and in line with pre-1204 developments, trade was being dominated by the Italian merchant cities (Venice, Pisa, etc.) and was also partially reoriented to Western Europe, with Constantinople losing some of its economic centrality. In any case such economic expansion must have benefited all layers of society. In Constantinople itself, which to be sure remained an important commercial and economic centre, wealthy Byzantine citizens and merchants are also attested alongside their Western colleagues, just as are Byzantine shopkeepers and craftsmen engaged in various business enterprises along, *inter alia*, the Golden Horn.⁵⁸ One person engaged in merchant enterprises worth singling out is Theodore Paleologos from Modon in Morea, who probably was a relative of the Cistercian abbess Demeta Paleologina whom we encountered earlier. In a Venetian catalogue from March 1278 listing the commercial damages done by Michael VIII's naval forces to Venetian citizens and those under the Serenissima's protection, he is mentioned as having suffered the loss of 13 hyperpera worth of grain in the port of Navarino (*portu Jonzi*) at the hands of Michael VIII's Italian *megas doux* Licario. This shows how the Peloponnesian Paleologoi not only became integrated in Latin ecclesiastical structures, but were also engaged in the Latin economical fabric.⁵⁹

---

⁵⁸ J. Longnon, "La vie rurale dans la Grèce franque", 353–355. David Jacoby, "Changing economic patterns in Latin Romania: the impact of the West," in: *The Crusades from the Perspective of the Byzantine and the Muslim World*, Angeliki E. Laiou and Roy P. Mottahedeh, eds., Washington D.C. 2001, 197–233. Idem, "Les Génois dans le duché d'Athènes au 13e siècle", *Histoire médiévale et archéologie* 13 (2002) 272–273. Idem, "The Demographic Evolution of Euboea under Latin Rule", 148–158. Idem, "The Economy of Latin Greece," in: *A Companion to Latin Greece*, Nickiphoros I. Tsougarakis and Peter Lock, eds., Brill's Companion's to European History 6, Leiden 2014, 203–205. Idem, "The Greeks of Constantinople", 63–73. Maria Georgopoulou, "The Landscape of Medieval Greece", in: *A Companion to Latin Greece*, Brill's Companion's to European History 6, Nickiphoros I. Tsougarakis and Peter Lock, eds., Leiden 2014, 326–368.

⁵⁹ Tafel and Thomas, *Urkunden*, vol. 3, n° 370, p. 237.

Arts and Culture

In this final section we address cultural life under the Latin emperors. Both intellectual as well as artistic endeavours are attested in various regions of Latin Romania. In Constantinople a traditional Byzantine elite education continued to be available. The Constantinopolitan-born chronicler George Akropolites enjoyed his primary (*hiera grammata*) and grammar education (*enkyklios paideia*) in the capital before his politically motivated departure for Nicaea, where he enjoyed his higher education.⁶⁰ It would also seem that at least for some time after 1204, with *maistor* John Kontotheodoros, the grammar school of Saint Paul attached to the *Orphanotropheion* continued to function.⁶¹ In the 1220s quality higher education was available in the Latin-controlled Skamandros (or Troad) region. Nikephoros Blemmydes preferred the local teacher Prodromos, supposedly the *hegoumenos* of a local monastery – who taught arithmetic, geometry, astronomy, syllogistics, and physics – whatever was available at that time in Nicaea.⁶² In Constantinople one of emperor Baldwin II's collaborators, *phylax* John, appears to have been an intellectual heavyweight, being portrayed by George Pachymeres as a pensive man whose thoughts easily penetrated the most profound matters.⁶³ The Constantinopolitan-born scholar George Chioniades (° circa 1240/50) – who had a great interest in astronomy/astrology, a discipline which was popular at the Latin imperial court (but not in Nicaea) – may have enjoyed part of his higher education in the capital while it was still under Latin rule.⁶⁴

⁶⁰ Georgios Akropolites, *Historia*, §29. C.N. Constantinides, *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries (1204–ca. 1310)*, Nicosia 1982, 1–2.

⁶¹ Nikolaos Mesarites, *Die Disputation mit dem Kardinallegaten Benedikt und dem lateinischen Patriarchen Thomas Morosini am 30. August 1206*, in: August Heisenberg, ed., “Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums und der Kirchenunion 2/1”, *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-philologische und historische Klasse* (1923, 2. Abteilung), 15. See also F. Van Tricht, *The Latin Renovatio of Byzantium*, 118–119. On the Orphanotropheion in general: R. Janin, *La Géographie Ecclésiastique de l'Empire byzantin. Première partie: le Siège de Constantinople*, 567–568; Paul Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos (1143–1180)*, Cambridge 1993, 330.

⁶² Nikephoros Blemmydes, *Autobiographia sive Curriculum Vitae necnon Epistola universalior*, Joseph A. Munitiz, ed., *Corpus Christianorum. Series Graeca* 19, Turnhout 1984, lib. 1, §46. Angold has questioned Blemmydes' statement, but without adducing convincing arguments to disprove it (M. Angold, *The Fourth Crusade: Event and Context*, 207–209).

⁶³ Georgios Pachymeres, *Relations historiques*, lib. 2, §27, 200–201.

⁶⁴ On Chioniades: Leendert G. Westerlink, “La profession de foi de Grégoire Chionidès”, *Revue des études byzantines* 38 (1980) 233–245. Elizabeth Fisher, “Arabs, Latins and Persians Bearing Gifts: Greek Translations of Astronomical Texts, ca. 1300”, *Byzantine and Modern Greek Studies* 36 (2012) 161.

John Pediasimos (° circa 1240/1250), from a Constantinopolitan family and also interested in astronomy, could perhaps be another example (see supra for one George Pediasimos on Latin Naxos). After 1261 he is attested as *hypatos ton philosophon* in the capital (early 1270s?) and later as *chartophylax* in Ochrid.⁶⁵ In Attica the exiled metropolitan of Athens Michael Choniates from the island of Kea actively sought to make sure that good education remained available in the region. He pointed out the value of an intellectual education to local correspondents and recommended himself as a possible teacher.⁶⁶ That Choniates up to a point may have succeeded would seem to follow from the experience of John of Basingstoke, the archdeacon of Leicester, who visited Athens sometime before 1235. Basingstoke, as reported by Matthew Paris, claimed to have gained knowledge there *ab peritis Graecorum doctoribus* which until then had been unavailable for Latins. Basingstoke also still pictured Athens as the city where the *Graecorum sapientes* came to study. This may be interpreted as a cliché or anachronism derived from Classical Antiquity, but at the same time it can be taken as an indication that some measure of intellectual life continued to be present.⁶⁷

A number of philosophical and scientific works by Byzantine scholars can tentatively or with certainty be linked to Latin-Byzantine Constantinople in the period 1204–1261. The comprehensive *Zonarae Lexicon* (or *Lexicon Titmannianum*) has convincingly been attributed to a Byzantine scholar working in the capital sometime before 1253 and might perhaps be identified with emperor Baldwin II's *hupogrammateus* Nikephoros/Nikephoritzes.⁶⁸ A manuscript with a Constantinopolitan provenance and containing various philosophical commentaries (Laur. 10.26) has been dated to the years just before or after 1261.⁶⁹ For an anonymous treatise on the astrolabe, preserved

---

⁶⁵ On Pediasimos: C. Constantinides, *Higher Education in Byzantium*, 117–125, 127–128, 130–31; the author argues Pediasimos can be identified with an unnamed Thessalonikan born *hypatos* mentioned in a letter by Constantine Akropolites, but this is not a certainty. N. Zarras, “Identity and Patronage in Byzantium: Epigraphic Evidence and Donor Portraits of Naxos”, 66–67.

⁶⁶ T. Shawcross, “The Aftermath of the Fourth Crusade: The Lost Generation”, 82.

⁶⁷ Matthaeus Parisiensis, *Chronica Majora*, Henry R. Luard, ed., *Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores* London, 1872–1883, vol. 5, 284–287.

⁶⁸ Herbert Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, *Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft* 9, Munich 1978, vol. 2, 42–43. Klaus Alpers, “Zonarae Lexicon,” in: *Brill's New Pauly. Antiquity volumes*, Hubert Cancik and Helmut Schneider, eds., http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e12217830 (first published online 2006). F. Van Tricht, *The Horoscope of Emperor Baldwin II*, 180–185.

⁶⁹ Inmaculada Perez Martin, “The Transmission of Some Writings by Psellos in Thirteenth-century Constantinople”, in: *Theologica Minora: The Minor Genres of Byzantine Theological Literature*, Antonio Rigo, ed., *Byzantios. Studies in Byzantine History and Civilization* 8, Turnhout 2013, 163–164.

in a late 13th-century manuscript, a Latin-Byzantine Constantinopolitan provenance should be considered: as mentioned there was a strong interest in astrology at the Latin imperial court and the treatise is probably a Greek translation of an Arabo-Latin treatise.⁷⁰ A 1252 astronomical treatise on Indian/Arabic mathematics, probably based on the influential *Liber abaci* written in 1202 by Leonardo Fibonacci of Pisa and including a section concerning the zodiac, may also tentatively be ascribed to Latin-Byzantine Constantinople.⁷¹ A partial translation of books IV and V on moral proverbs from the *Speculum doctrinale* by the Dominican friar Vincent of Beauvais can likewise possibly be attributed to a Byzantine scholar active in the capital under Latin rule.⁷² The *Diairesis of dialectical topoi*, thought to be a translation of an anonymous contemporary Latin work on logic and preserved in a late 13th-century manuscript, could likewise have been composed under the Latin emperors.⁷³ Earlier we have already encountered the brief 1214 anti-Latin azymes treatise and the 1252 bilingual *Tractatus Contra Graecos* (see supra). Assuming that at least some of these hypothetical attributions are justified it would seem

⁷⁰ On the treatise on the astrolabe: Anne Tihon, “Traité byzantins sur l’astrolabe”, *Physis. Rivista internazionale di storia della scienza* 32 (1995) 325, 335–336; E. Fisher, “Arabs, Latins and Persians Bearing Gifts: Greek Translations of Astronomical Texts, ca. 1300”, 166–167. For an overview of dated manuscripts for the period 1204–1261, see: Giancarlo Prato, “La produzione libraria in area greco-orientale nel periodo del regno latino di Costantinopoli (1204–1261)”, *Scrittura e Civiltà* 5 (1981) 410–421. None of them mention Constantinople as the place of production, but this is true for Nicaea as well. The majority of the manuscripts mention no place of production at all.

⁷¹ André Allard, “Le premier traité byzantin de calcul indien: classement des manuscrits et édition critique du texte”, *Revue d’histoire des textes* 7 (1977) 57–64. On the 1252 treatise, see also: Paul Magdalino, *L’orthodoxie des astrologues. La science entre le dogme et la divination à Byzance, VIIe–XIVe siècle*, Réalités byzantines 12, Paris 2006, 148–149; Börje Byden, “‘Strangle Them with These Meshes of Syllogisms!’: Latin Philosophy in Greek Translations of the Thirteenth Century”, in: *Interaction and Isolation in Late Byzantine Culture*, Jan O. Rosenqvist, ed., Stockholm and New York 2004, 133 (note 2).

⁷² Inmaculada Perez Martin, “El libro de Actor. Una traducción bizantina del *Speculum doctrinale* de Beauvais (Vat. Gr. 12 y 1144)”, *Revue des études byzantines* 55 (1997) 91–95, 100–101. See also: Willem J. Aerts, “Proverbial passages taken from Vincent of Beauvais’ ‘Speculum Doctrinale’ translated into Medieval Greek: the methods of translation used by the anonymous Greek author”, in: *Vincent of Beauvais and Alexander the Great. Studies on the ‘Speculum Maius’ and its translations into medieval vernaculars*, Idem, E.R. Smits, and J.B. Voorbij, eds., Mediaevalia Groningana 7, Groningen 1986, 141–176. Monique Paulmier-Foucart and Serge Lusignan, “Vincent de Beauvais et l’histoire du *Speculum Maius*”, *Journal des Savants* 1 (1990) 104–105.

⁷³ B. Byden, “‘Strangle Them with These Meshes of Syllogisms!’”, 135–136, 140–142, 152–157. Sten Ebbesen, “Pachymeres and the Topics”, *Cahiers de l’institut du moyen-âge grec et latin* 66 (1996) 169–185. Idem, “Greek and Latin Medieval Logic”, *Cahiers de l’institut du moyen-âge grec et latin* 66 (1996) 67–95.

that Byzantine intellectual life remained dynamic under Latin rule and was characterized by an openness to outside, Western influences.

Byzantine artistic enterprises are also attested under Latin rule. We have already mentioned a number of churches built or (re)decorated in various regions of Latin Romania (Morea, Attica, Beotia, Crete, the Cyclades) by local workshops. Most of them adhered to the traditional Byzantine style in terms of architecture, sculpture or decorative (and icon) painting, but some also displayed Western influences creating what may be called a hybrid Latin-Byzantine style and being the result of a measure of cultural fusion among the elites of the two ethnic groups. The quite significant number of attested churches and paintings – with both modest and more significant structures – points to a relative flourishing of Byzantine art in these regions, which was no doubt related to the general economic boom we already referred to.⁷⁴ The capital itself also continued to witness a dynamic artistic life, although no doubt on a more modest scale than before in view of the drastic geopolitical contraction of the Latin Empire after the mid-1220s. It is telling that the Serbian prelate Saint Sava, the brother of king Stephen I Nemanja, visited Constantinople

---

⁷⁴ Heather E. Grossman, “Syncretism Made Concrete: The Case for a Hybrid Moreote Architecture in Post-Fourth Crusade Greece,” in: *Archaeology in Architecture. Papers in Honor of Cecil L. Striker*, Deborah Deliyannis and Judson Emerick, eds., Mainz 2005, 65–73; Myrtili Acheimastou-Potamianou, “Monumental Painting on the Aegean Islands in the Thirteenth Century: Rhodes and Naxos”, in: *Byzantine Art in the Aftermath of the Fourth Crusade. The Fourth Crusade and Its Consequences. International Congress, March 9–12, 2004*, Panayotis L. Vocotopoulos, ed., Athens 2007, 25–30; Maria Panayotidi, “Les peintures murales de Saint-Georges de Lathrino à Naxos”, *Deltion tis Christianikis Archaialogikis Etaireias* 16 (1991–1992) 139–154; Angeliki Mitsani, “Monumental Painting in the Cyclades during the 13th century”, *Deltion tis Christianikis Archaialogikis Etaireias* 21 (2000) 93–122; Maria Vassilaki, “Crete under Venetian Rule. The Evidence of the Thirteenth Century Monuments”, in: *Byzantine Art in the Aftermath of the Fourth Crusade*, Vocotopoulos, ed., 42–46. Amy Papalexandrou, “The Architectural Layering of History in the Medieval Morea. Monuments, Memories and Fragments of the Past,” in: *Viewing the Morea. Land and People in the Late Medieval Peloponnese*, Sharon E. Gerstel, ed., Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington D.C. 2013, 23–54; S. Kalopissi-Verti, “The Impact of the Fourth Crusade on Monumental Painting in the Peloponnese and Eastern Central Greece”, 82–88; Idem, “Relations between East and West in the Lordship of Athens and Thebes,” 1–33; Idem, “Monumental Art in the Lordship of Athens and Thebes”, 326–368; Robert Ousterhout, “Architecture and Cultural Identity in the Eastern Mediterranean”, in: *Hybrid Cultures in Medieval Europe*, Michael Borgolte and Bernd Schneidmüller, eds., Berlin 2010, 271; Maria Georgopolou, “Vernacular Architecture in Venetian Crete: Urban and Rural Practices”, *Medieval Encounters* 18 (2012) 447–480; Charalambos Bouras, “The Impact of Frankish Architecture on Thirteenth Century Byzantine Architecture”, in: *The Crusades from the Perspective of the Byzantine and the Muslim World*, Angeliki E. Laiou and Roy P. Mottahedeh, eds., Washington, 2001, 247–248; Nano Chatzidakis, “The Character of the Painting of Icons from Latin-held Areas”, in: *Byzantine Art in the Aftermath of the Fourth Crusade*, Vocotopoulos, ed., 133–142.

twice to recruit Byzantine artists for projects in his home region, the first time probably around 1219 and the second time in 1235. Obviously Constantinople remained the centre where eminent Byzantine artists were to be found.⁷⁵ Such a Byzantine workshop must have been responsible for the work of art (a mosaic or wall painting) presumably depicting emperor Henry, probably located in the Great Palace or the Blacherna Palace and described in a Greek *ekphrasis* that as I argued elsewhere must have originated in the context of the Latin imperial court. The same is no doubt true for the building and decorating of the Saint George church founded by emperor Baldwin II shortly before 1261. As already mentioned, the emperor charged one Demetrios, a Byzantine priest in his entourage, with the building of the church. That the anonymous author of the 14th-century *He alosis tes Konstantinopoleos* verse chronicle considered this small church to be magnificent – rich in fine adornment and entirely built of marble – indicates that it must have been a largely Byzantine style monument.⁷⁶ With regard to decorative painting the Franciscan church at Kalenderhane Camii deserves mention. A chapel devoted to Saint Francis contains a cycle in the so-called Franco-Byzantine depicting the saint's life along with two monumental Orthodox Church fathers in a purely Byzantine style. The work has been attributed to a mixed Constantinopolitan workshop and it has been argued that the Franco-Byzantine style in fact must have originated in the Latin-Byzantine capital, from where it then radiated to, inter alia, the Kingdom of Jerusalem.⁷⁷ Two exceptional icons, the Kahn Madonna and the Mellon Madonna, along with a beautiful mosaic icon of the Virgin *Hodegetria* – all in the Franco-Byzantine style – have also been attributed

⁷⁵ Dimitri Obolensky, *Six Byzantine Portraits*, Oxford 1988, 137, 167–168. Milka Čanak-Medić, Danica Popović, and Dragan Vojvodić, eds., *Žiža Monastery*, Belgrade 2014, 520, 538–539. See also: F. Van Tricht, *The Latin Renovatio of Byzantium*, 404–406.

⁷⁶ Filip Van Tricht, “The anonymous *ekphrasis* of imperial *ἑβλοκονταριαί*: Manuel I Komnenos or Henry of Flanders? Byzantine art and literature in Latin Constantinople”, *Byzantion* 92 (2022) (forthcoming). *The Fall of Constantinople, Fourth Crusade. A Critical Edition with Translation and Historical Commentary of the Codex 408 Marcianus Graecus (ff. 1–13v) in the Library of St. Mark*, Corinna Matzukis, ed./tr., Venice/Athens 2004, 123–127. F. Van Tricht, *The Horoscope of Emperor Baldwin II*, 191–192.

⁷⁷ Jaroslav Folda, *Crusader Art in the Holy Land, from the Third Crusade to the Fall of Acre, 1187–1291*, Cambridge 2005, 299–310. See also: Cecil L. Striker and Y. Dogan Kuban, eds., *Kalenderhane in Istanbul: The Buildings, Their History, Architecture, and Decoration*, Mainz 1997. Rosalind B. Brooke, *The Image of Saint Francis. Responses to Sainthood in the Thirteenth Century*, Cambridge 2006, 202–215. Cathérine Jolivet-Levy, “La peinture à Constantinople au XIIIe siècle. Contacts et échanges avec l’Occident”, in: *Orient & Occident méditerranéens au XIIIe siècle. Les programmes picturaux*, Fabienne Joubert and Jean-Pierre Caillet, eds., Paris 2012, 27–28. Helen C. Evans, ed., *Byzantium: Faith and Power*, New York 2004, 463–465.

to Latin-Byzantine Constantinople.⁷⁸ The same holds true for a unique series of three ivory diptychs of the highest quality with raised Greek inscriptions, which has been assigned to a Constantinopolitan workshop during the late Latin period or the first years of Paleologan rule.⁷⁹ For a group of illuminated Byzantine manuscripts the Latin capital has also been proposed as the place of composition, although this attribution has been questioned.⁸⁰

Greek literature also continued to be consumed or produced. A copy of Niketas Choniates's chronicle was available or circulated in the capital.⁸¹ An anonymous and undated *metaphrasis* of Anna Komnena's *Alexiad*, only preserved in a late 17th-century manuscript, might have been produced as early as during the period of Latin rule.⁸² The mixed Latin-Byzantine imperial court, or a regional court – with Latins knowing Greek, but presumably not many being able to read or understand the classicizing literary language – may provide a context that explains the production of such a *metaphrasis*. John of La Roche, the duke of Athens, for example, is known to have paraphrased in Greek a passage from Herodotos' *Histories* during a military expedition in 1275. It seems likely then that he had been introduced to the chronicle by a

---

⁷⁸ Jaroslav Folda and Lucy J. Wrapson, *Byzantine Art and Italian Panel Painting. The Virgin and Child Hodegetria and the Art of Chrysography*, Cambridge 2015, 97–99, 115–130. For a review of differing opinions: Rebecca W. Corrie, “The Kahn and Mellon Madonnas and Their Place in the History of the Virgin and Child Enthroned in Italy and the East”, in: *Images of the Mother of God. Perceptions of the Theotokos in Byzantium*, Maria Vassilaki, ed., Aldershot 2005, 293–303; more succinctly in: C. Jolivet-Levy, “La peinture à Constantinople au XIIIe siècle”, 22.

⁷⁹ Jannic Durand, “Diptyque en ivoire byzantin du xiiiie siècle representant la Nativite, la Crucifixion et des prophètes”, *La Revue des musées de France. Revue du Louvre* (2013/3, juin) 11–13. F. Van Tricht, *The Horoscope of Emperor Baldwin II*, 207.

⁸⁰ Kurt Weitzmann, “Constantinopolitan Book Illumination in the Period of the Latin Conquest”, *Gazette des Beaux-Arts* 25 (1944) 193–214. An overview of the debate in Kathleen Maxwell, *Between Constantinople and Rome: An Illuminated Gospel Book (Paris gr. 54) and the Union of Churches*, Farnham 2014, 145–150.

⁸¹ Jan Louis van Dieten, “Die drei Fassungen der Historia des Niketas Choniates über die Eroberung von Konstantinopel und die Ereignisse danach”, in: *Lesarten: Festschrift für Athanasios Kambylis zum 70. Geburtstag dargebracht von Schülern, Kollegen und Freunden*, Ioannis Vassis, ed., Berlin 1998, 139–142; D. Jacoby, “The Greeks of Constantinople,” 63.

⁸² Herbert Hunger, ed., *Anonyme Metaphrase zu Anna Komnene, Alexias XI–XIII. Ein Beitrag zur Erschließung der byzantinischen Umgangssprache*, Wiener Byzantinistische Studien 15, Vienna 1981, 15. A later date (1330s or 1340s) and context (textbooks for the young John V Paleologos (°1332) have also been proposed: John Davies, “Anna Komnene and Niketas Choniates ‘translated’: The Fourteenth-century Byzantine Metaphrases”, in: *History as Literature in Byzantium: Papers from the Fortieth Spring Symposium of Byzantine Studies*, Ruth Macrides, ed., Farnham 2010, 55–72.

Byzantine literate in his entourage.⁸³ Imperial panegyric is attested through the already mentioned *ekphrasis* of a work of art depicting emperor Henry.⁸⁴ Epistolography is also attested with the correspondence of, inter alia, *meGas doux* Philokales and an anonymous Constantinopolitan Byzantine lady, who may have been in contact with the local Dominican community, with the Nicaean patriarchs.⁸⁵ A number of post-1204 Greek romances – both original works and translations or adaptations of Western works – have also been attributed to various regions of Latin Romania, including *Ho polemos tes Troados*, *Florios kai Platziaflora*, *Imberios kai Margarona* and *Apollonios of Tyre*. I myself have argued that for *Livistros kai Rhodamne* and *Belthandros kai Chrysantza* – written in a less provincial more learned style, but clearly influenced by Western romances and featuring protagonists with a Latin background – Latin-Byzantine Constantinople should be considered as the likely place of composition, rather than the Paleologan court after 1261.⁸⁶ Latin-Byzantine interaction in the literary sphere can also be seen in the French translation of the Greek hagiographic novel ‘Barlaam and Joasaph’ contained in the margins of a Byzantine manuscript now preserved in the Ivron

⁸³ Marino Sanudo Torsello, *Istoria del Regno di Romania*, in: *Chroniques Gréco-Romanes inédites ou peu connues publiées avec notes et tables généalogiques*, Carl Hopf, ed., Paris 1873, 120–121. K. Setton, *The Papacy and the Levant*, vol. 1, 423.

⁸⁴ F. Van Tricht, “The anonymous *ekphrasis* of imperial *ζλοκονταριαί*: Manuel I Komnenos or Henry of Flanders?” (forthcoming).

⁸⁵ V. Laurent, *Les registres des actes du patriarchat de Constantinople*, vol. 1/4, n° 1219, n° 1233; A. Dondaine, “‘Contra Graecos.’ Premiers écrits polémiques des Dominicains d’Orient”, 376–377. F. Van Tricht, *The Horoscope of Emperor Baldwin II*, 157–161.

⁸⁶ For an overview of the debate: René Bouchet, *Romans de chevalerie du moyen âge grec*, Paris 2007, 9–27. See for more extensive, often conflicting expositions (with references to further literature): Roderick Beaton, *The Medieval Greek Romance*, Cambridge Studies in Medieval Literature 6, Cambridge 1989, 87–183. Panagiotis A. Agapitos and Ole L. Smith, *The Study of Medieval Greek Romance. A Reassessment of Recent Work*, Copenhagen 1992, 45–89. Elizabeth Jeffreys, “Medieval Greek Epic Poetry”, in: *Medieval Oral Literature*, K. Reichl, ed., Berlin 2012, 459–477. Idem, “Byzantine Romances: Eastern or Western?”, in: *Renaissance Encounters: Greek East and Latin West*, Medieval and Renaissance Authors and Texts 8, Marina S. Brownlee and Dimitri H. Gondicas, eds., Leiden 2013, 221–237. Carolina Cupane, “In the Realm of Eros: The Late Byzantine Vernacular Romance—Original Texts”, in: *Fictional Storytelling in the Medieval Eastern Mediterranean and Beyond*, Brill’s Companions to the Byzantine World 1, Eadem and Bettina Krönung, eds., Leiden 2016, 95–126. Eadem, “Intercultural Encounters in the Late Byzantine Romances”, in: *Reading the Late Byzantine Romance. A Handbook*, Adam J. Goldwyn and Ingela Nilsson, eds., Cambridge 2019, 40–68. Kostas Yiavis, “The Adaptations of Western Sources by Byzantine Vernacular Romances”, in: *Fictional Storytelling in the Medieval Eastern Mediterranean and Beyond*, Carolina Cupane and Bettina Krönung, eds., 133–134, 148–149. Gill Page, “Literature in Frankish Greece”, in: *A Companion to Latin Greece*, Nickiphoros I. Tsougarakis and Peter Lock, eds., Brill’s Companions to European History 6, Leiden 2014, 317–324. F. Van Tricht, *The Horoscope of Emperor Baldwin II*, 157–160.

monastery on Mount Athos. It was made in the early thirteenth century, perhaps for emperor Henry (though there are other candidates as well), either in the Iviron monastery or in the capital, by a French-speaking member of the new Latin elite.⁸⁷ Of course the Greek version of the Chronicle of Morea should also be mentioned here. Whether the chronicle was originally written in Greek or translated from French, or whether the author/translator was a Hellenized Latin or a Latinized Byzantine, the fact is – and this is also true for the just mentioned romances – that there obviously was available a mixed audience of Latin and Byzantine members of the local elite who could appreciate these works and their blend of Byzantine and Latin elements (in the case of the Chronicle of Morea, *inter alia*, a remarkable anti-Orthodox flavour).⁸⁸ In conclusion we might say that although many of the attributions of the mentioned works of art and literature to various parts of the Latin Empire are hypothetical and tentative, one nevertheless again gets the impression of a dynamic cultural life with room for both the preservation and continuation of Byzantine style and tradition on the one hand, and for cultural exchange and innovation on the other.

Conclusion

It is clear that the ‘Byzantine experience’ in the Latin Empire during the 13th century was, as is to be expected, varied and characterized by regional differences (the imperial capital, Byzantine and Latin principalities, the Venetian territories). Overall, however, the new Latin rulers were prepared to share power with the Byzantine elite on all levels, while on a local level for the common populace continuity with the pre-1204 realities – albeit within a feudally restructured Empire – was the starting point. Conversely, part of the Byzantine elite and population was prepared to cooperate with the Latins: although the 1204 cataclysm was not of their making or choosing, a number of them nevertheless pragmatically saw opportunities for workable cohabitation. Here we should bear in mind that at the beginning of the thirteenth century

⁸⁷ Vladimir Agrigoroaei, “Traduction et sotériologie. Nouvelles recherches au sujet du Barlaam français du Mont Athos”, in: *Francofoni medievali: lingue e letteratura gallo-romanze fuori di Francia (sec. XII–XV)*, Anna Maria Babbi and Chiara Concina, eds., Studi Medioevi, Verona 2016, 229–230, 241–242. F. Van Tricht, “The anonymous *ekphrasis* of imperial *ζυλοκονταρμιαί*: Manuel I Komnenos or Henry of Flanders?” (forthcoming).

⁸⁸ For a recent status quaestionis on the various versions of the Chronicle of Morea: Alice Colantuoni, “Multilingual Traditions in Multilingual Contexts. State of the Art and Methodological Problems in the Study of the Chronicle of Morea (XIV c.)”, *Byzantion* 91 (2021) 75–98.

Byzantine imperial rule and the metropolitan elite were not all that popular outside the capital, as is clear from the cold welcome fleeing aristocrats – patriarch John X Kamateros being among them – received from the local populace in Thrace, as witnessed by Niketas Choniates.⁸⁹ The Latin aristocracy may have politically become the dominant group, especially after the Byzantine feudal principalities had fallen away (by the 1230s), but in most regions Byzantine members of the local or former imperial elites were well connected – through marriage and as prominent functionaries or feudatories – with the imperial and regional courts. That as such they wielded real political influence is exemplified by the French queen-mother Blanche of Castile’s concern that Baldwin II relied too much on Byzantine counselors. The emperor politely denied this in his return letter (1243), but obviously the person who had informed Blanche – either her or her son Louis IX’s envoy or a visiting baron, knight or cleric from Constantinople or Latin Romania in general – was of a different opinion or had presented things otherwise.⁹⁰ Latin rule also left room – the Westerners always being demographically outnumbered – for different responses from the Byzantine elite and population: some adhered to a purely Byzantine way of living (religion, art, science, literature, etc.), while others were open to Western influence, just as there were Latins that were receptive to Byzantine culture. What is ultimately important is that Byzantines were always very much part of the Constantinopolitan Empire in the years 1204–1261 (and beyond that date in Latin Romania). The recent trend in the field of Byzantine studies to more and more include the Latin Empire and its offshoots in the analyses of thirteenth century Byzantium – alongside Nicaea, Epiros, Trebizond and other political entities – is therefore strongly to be encouraged.

---

⁸⁹ Niketas Choniates, *Historia*, vol. 2, 586–587.

⁹⁰ See Baldwin’s August 1243 letter to Blanche: André Duchesne, ed., *Historiae Francorum Scriptores*, Paris 1649, vol. 5, 423–424.

LIST OF REFERENCES

Published Primary Sources

- Alexander IV, *Les registres (1254–1261)*, Charles Bourel de la Roncière, ed., *Registres des papes du XIIIe siècle*, Paris 1896–1959.
- Bees Nikos A., “Eine politisches Treubekennntnis von Benedictus, dem römisch-katholischen Bischof von Kefalonia (1228),” *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher* 3 (1922) 165–176.
- Catalogus et cronica principum et comitum Flandrie et Forestariorum*, Joseph-Jean De Smet, ed., *Recueil des chroniques de Flandre*, Bruxelles 1837.
- Chronicon universalis anonymi Laudunensis*, Georg Waitz, ed., *Monumenta Germaniae Historica*, Series Scriptorum 26, Hannover 1882.
- Demetrios Chomatenos, *Ponemata Diaphora*, Günther Prinzing, ed., *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*. Series Berolinensis 38, Berlin 2002.
- Duchesne André, ed., *Historiae Francorum Scriptores*, vol. 5, Paris 1649.
- Ephraem Aenius, *Historia Chronica*, ed. Odysseus Lampsides, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*. Series Athenienis 27, Athens 1990.
- Georgios Akropolites, *Historia*, August Heisenberg, ed., *Georgii Acropolitae Opera* 1, Leipzig 1903.
- Georgios Pachymeres, *Relations historiques*, Albert Failler, (ed., and Vitalien Laurent, tr., *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*. Series Parisienses 24/1–2, Paris 1984.
- Gregorius IX, *Les registres*, Lucien Auvray, Suzanne Clémencet and Louis Carolus-Barré, eds., *Registres des papes du XIIIe siècle*, Paris 1890–1955.
- Gunther of Paris, *Hystoria Constantinopolitana*, Peter Orth, ed., *Spolia Berolinensia*. Berliner Beiträge zur Mediävistik 5, Hildesheim 1994.
- Henri de Valenciennes, *Histoire de l'empereur Henri de Constantinople*, Jean Longnon, ed., *Documents relatifs à l'histoire des croisades* 2, Paris 1948.
- Honorius III and Gregorius IX, *Acta*, Aloysius L. Tautu, ed., *Pontificia Commissio ad redigendum Codicem Iuris Canonici Orientalis*. Fontes. Series 3, vol. 3, Città del Vaticano 1950.
- Honorius III, *Bullarium Hellenicum. Letters to Frankish Greece and Constantinople*, William O. Duba and Christopher C. Schabel, eds., *Mediterranean Nexus 1100–1700*, Leuven 2015.
- Innocentius III, *Regesta*, Jacques-Paul Migne, ed., *Patrologia Latina* 214–217, Roma 1855.
- Innocentius III, *Acta*, Theodosius T. Haluscynskij, ed., *Pontificia commissio ad redigendum Codicem Iuris Canonici Orientalis*. Fontes. Series 3, vol. 2, Città del Vaticano 1944.
- Innocentius IV, *Les registres (1243–1254)*, Elie Berger, ed., *Registres des papes du XIIIe siècle*, Paris 1884–1921.

- Innocentius IV, *Acta*, Theodosius T. Haluscynskyj and Meletius Wojnar, eds., Pontificia commissio ad redigendum codicem iuris canonici Orientalis. Fontes. Series 3, vol. 4/1, Città del Vaticano 1962.
- Les Assises de Roumanie*, George Recoura, ed., Bibliothèque de l'École des Hautes-Études. Section philologique et historique 258, Paris 1930.
- Libro de los fechos et conquistas del Principado de la Morea*, Alfred Morel-Fatio, ed., Société de l'Orient latin. Série historique 4, Genève 1885.
- Livre de la Conquête de la Principauté de l'Amorée. Chronique de Morée (1204–1305)*, Jean Longnon, ed., Paris 1911.
- Laurent Vitalien, ed., *Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople. Vol. 1: Les actes des patriarches. Fasc. 4: Les registes de 1208 à 1309*, Paris 1971.
- Lemerle Paul, André Guillou, Nicolas Svoronos, and Denise Papachryssanthou, eds., *Actes de Lavra IV*, Archives de l'Athos 11, Paris 1982.
- Longnon Jean and Peter Topping, eds., *Documents sur le régime des terres dans la principauté de Morée au XIV siècle*, Documents et recherches 9, Paris/La Haye 1969.
- Marino Sanudo Torsello, *Istoria del Regno di Romania*, in: *Chroniques Gréco-Romanes inédites ou peu connues publiées avec notes et tables généalogiques*, Carl Hopf, ed., Paris 1873.
- Matthaeus Parisiensis, *Chronica Majora*, Henry R. Luard, ed., Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores, 7 vols., London 1872–1883,
- Michael Choniates, *Epistulae*, Foteini Kolovou (ed.), Corpus Fontium Historiae Byzantinae. Series Berolinensis 41, Berlin 2001.
- Mošin Vladimir, ed., *Zbornik srednjovekovnih ćirilćikih povelja i pisama Srbije, Bosne i Dubrovnika 1: 1186–1321*, Beograd 2011.
- Niketas Choniates, *Historia*, ed. Jean-Louis Van Dieten, Corpus Fontium Historiae Bizantinae. Series Berolinensis 11, Berlin 1975.
- Nikephoros Blemmydes, *Autobiographia sive Curriculum Vitae necnon Epistola universalior*, Joseph A. Munitiz, ed., Corpus Christianorum. Series Graeca 19, Turnhout 1984.
- Nikephoros Gregoras, *Bizantina Historia*, Ludwig Schopen and Immanuel Bekker, eds., Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonn 1829–1855.
- Nikolaos Mesarites, *Die Disputation mit dem Kardinallegaten Benedikt und dem lateinischen Patriarchen Thomas Morosini am 30. August 1206*, in: August Heisenberg, ed., "Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums und der Kirchenunion 2/1", *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-philologische und historische Klasse* (1923, 2. Abteilung) 15–25.
- Nikolaos Mesarites, *Der Bericht des Nikolaos Mesarites über die politischen und kirchlichen Ereignisse des Jahres 1214*, in: August Heisenberg, ed., "Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums und der Kirchenunion 3", *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-philologische und historische Klasse* (1923, 3. Abteilung) 3–96.

- Papadopoulos-Kerameus Athanasios, “Documents grecs pour servir à l’histoire de la quatrième croisade (liturgie et reliques)”, *Revue de l’Orient latin* 1 (1893) 540–555.
- Riant E., ed., *Exuviae Sacrae Constantinopolitanae*, 2 vols., Geneva 1876.
- Sévérien Salaville, “Fragment inédit de traduction grecque de la Règle de saint François”, *Échos d’Orient* 28 (1929) 167–172.
- Salimbene de Adam, *Cronica*, Giuseppe Scalia, ed., *Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis*, Turnhout 1998.
- Tafel Gottlieb L. and Georg M. Thomas, *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, 3 vols., *Fontes Rerum Austriacarum. Diplomataria et Acta*, Wien 1856–1857.
- The Chronicle of Morea*, John Schmitt, ed., *Byzantine Texts*, London 1904.
- The Fall of Constantinople, Fourth Crusade. A Critical Edition with Translation and Historical Commentary of the Codex 408 Marcianus Graecus (ff. 1–13v) in the Library of St. Mark*, Corinna Matzukis, ed./tr., Venice/Athens 2004.
- Theiner Augustin, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, 2 vols., Roma 1859–1860.
- Tractatus Contra Errores Graecorum*, Peter Stevart and Jean-Paul Migne, eds., *Patrologia Graeca* 140, Paris 1887, 487–574.
- Vasiljevskij Vasily G., “Epirotica saeculi XIII”, *Vizantiskij vremmenik* 3 (1896) 233–299.

Secondary Works

- Acheimastou-Potamianou Myrtali, “Monumental Painting on the Aegean Islands in the Thirteenth Century: Rhodes and Naxos”, in: *Byzantine Art in the Aftermath of the Fourth Crusade. The Fourth Crusade and Its Consequences. International Congress, March 9–12, 2004*, Panayotis L. Vocotopoulos, ed., Athens 2007, 25–30.
- Aerts W.J., “Proverbial passages taken from Vincent of Beauvais’ ‘Speculum Doctrinale’ translated into Medieval Greek: the methods of translation used by the anonymous Greek author”, in: *Vincent of Beauvais and Alexander the Great. Studies on the ‘Speculum Maius’ and its translations into medieval vernaculars*, Idem, E.R. Smits, and J. B. Voorbij, eds., *Mediaevalia Groningana* 7, Groningen 1986, 141–176.
- Agapitos Panagiotis A. and Ole L. Smith, *The Study of Medieval Greek Romance. A Reassessment of Recent Work*, Copenhagen 1992.
- Agrigoroaei Vladimir, “Traduction et sotériologie. Nouvelles recherches au sujet du Barlaam français du Mont Athos”, in: *Francofoni medievali: lingue e letteratura gallo-romanze fuori di Francia (sec. XII–XV)*, Anna Maria Babbi and Chiara Concina, eds., *Studi Medioevi*, Verona 2016, 229–249.
- Ahrweiler Hélène, “La ‘pronoia’ à Byzance,” in: *Structures féodales et féodalisme dans l’Occident méditerranéen (Xe – XIIIe siècles). Bilan et perspectives de recherches, Colloque*

- international organisé par le centre national de la recherche scientifique et l'école française de Rome (Rome, 10–13 octobre 1978)*, Collection de l'école française de Rome 44, Rome 1980, 681–689.
- Allard André, “Le premier traité byzantin de calcul indien: classement des manuscrits et édition critique du texte”, *Revue d'histoire des textes* 7 (1977) 57–64.
- Alpers Klaus, “Zonarae Lexicon,” in: *Brill's New Pauly. Antiquity volumes*, Hubert Cancik and Helmuth Schneider, eds., http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e12217830 (first published online 2006).
- Angold Michael, *A Byzantine Government in Exile. The Empire of Nicaea*, Oxford 1975.
- Angold Michael, *The Fourth Crusade: Event and Context*, Harlow 2003.
- Angold Michael, “The Latin Empire of Constantinople, 1204–1261: Marriage Strategies”, in: *Identities and allegiances in the Eastern Mediterranean after 1204*, Judith Herrin and Guillaume Saint-Guillain, eds., Farnham 2011, 47–67.
- Angold Michael, “Michael VIII Palaiologos and the Aegean”, in: *Liquid and Multiple. Individuals and Identities in the Thirteenth-Century Aegean*, Guillaume Saint-Guillain and Dionysios Stathakopoulos, eds., Paris 2012, 27–44.
- Angold Michael, “The Preliminaries of the Fourth Lateran Council (1215): From an Orthodox Perspective”, *The Journal of Ecclesiastical History* 70 (2019) 38–56.
- Balard Michel, “L'historiographie occidentale de la quatrième croisade”, in: *Urbs Capta. The Fourth Crusade and its consequences*, Angeliki E. Laiou, ed., Paris 2005, 161–174.
- Baraton Edouard, *La Romanie orientale. L'empire de Constantinople et ses avatars au Levant à l'époque des Croisades* (thèse doctorale, Université de Rouen 2018)
- Bartusis Mark C., *The late Byzantine army. Arms and society, 1204 – 1453*, Philadelphia 1992.
- Bartusis Mark C., *Land and Privilege in Byzantium: The Institution of Pronoia*, Cambridge 2012.
- Beaton Roderick, *The Medieval Greek Romance*, Cambridge Studies in Medieval Literature 6, Cambridge 1989.
- Bon Antoine, *La Morée Franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe (1205–1430)*, 2 vols., Bibliothèque des Ecoles françaises d'Athènes et de Rome 213, Paris 1969.
- Booth Ian, “Theodore Laskaris and Paphlagonia, 1204–1214; towards a chronological description”, *Archeion Pontou* 50 (2003–2004) 151–224.
- Borsari Silvano, *Il dominio veneziano a Creta nel XIII secolo*, Napoli 1963.
- Bouchet René, *Romans de chevalerie du moyen âge grec*, Paris 2007.
- Bouras Charalambos, “The Impact of Frankish Architecture on Thirteenth Century Byzantine Architecture,” in: Angeliki E. Laiou and Roy P. Mottahedeh, eds., *The Crusades from the Perspective of the Byzantine and the Muslim World*, Washington 2001, 247–262.
- Bredenkamp François, “The ‘Sampson incident’ (ca. 1215) and the Deterioration of Epirote-Nicaean Orthodox Ecclesiastical Relations”, *Byzantiaka* 4 (1984) 9–31.
- Bredenkamp François, *The Byzantine Empire of Thessaloniki, 1224–1242*, Thessaloniki 1996.

- Brooke Rosalind B., *The Image of Saint Francis. Responses to Sainthood in the Thirteenth Century*, Cambridge 2006.
- Bryer A.M., *The Empire of Trebizond and the Pontos*, London 1980.
- Bryer Anthony, “David Komnenos and Saint Eleutherios”, *Archeion Pontou* 42 (1988–89) 161–188.
- Byden Börje, “‘Strangle Them with These Meshes of Syllogisms!’: Latin Philosophy in Greek Translations of the Thirteenth Century”, in: *Interaction and Isolation in Late Byzantine Culture*, Jan O. Rosenqvist, ed., Stockholm and New York 2004, 133–157.
- Čanak-Medić Milka, Danica Popović, and Dragan Vojvodić, eds., *Žiža Monastery*, Belgrade 2014.
- Carile Antonio, “Sulla pronomia nel Peloponneso Bizantino anteriormente alla conquista Latina”, *Studi urbinati* 46 (1972) 327–335.
- Carile Antonio, “Rapporti fra signoria rurale e despoteia alla luce della formazione della rendita feudale nella Morea Latina del XIV secolo”, *Rivista Storica Italiana* 88 (1976) 548–570.
- Carile Antonio, *Per una storia dell'impero latino di Constantinopoli (1204–1261)*, 2nd ed., Bologna 1978.
- Carile Antonio, “Signoria rurale e feudalesimo nell'Impero Latino di Constantinopoli (1204–1261)”, in: *Structures féodales et féodalisme dans l'Occident méditerranéen (Xe – XIIIe siècles). Bilan et perspectives de recherches, Colloque international organisé par le centre national de la recherche scientifique et l'école française de Rome (Rome, 10–13 octobre 1978)*, Collection de l'école française de Rome 44, Rome 1980, 667–678.
- Chatzidakis Nano, “The Character of the Painting of Icons from Latin-held Areas”, in: *Byzantine Art in the Aftermath of the Fourth Crusade. The Fourth Crusade and its Consequences (International Congress, March 9–12, 2004)*, Panayotis L. Vocotopoulos, ed., Athens 2007, 133–142.
- Cheyne Jean-Claude and Jean-François Vannier, “Les premiers Paléologues”, in: *Études prosopographiques*, Paris 1986, 133–186.
- Cheyne Jean-Claude Cheynet, *Pouvoir et Contestations à Byzance (963–1210)*, Byzantina Sorbonensia 9, Paris 1990.
- Cheyne Jean-Claude, “Les droits concédés par les empereurs aux populations urbaines (Xe–XIV siècle),” in: *Städte im lateinischen Westen und im griechischen Osten zwischen Spätantike und Früher Neuzeit: Topographie – Recht – Religion*, Elisabeth Grüber, Mihailo Popović and Martin Scheutz, eds., Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 66, Wien 2016, 149–163.
- Clair Romain, “Les filles d'Hautecombe dans l'Empire latin de Constantinople”, *Analecta Sacri Ordinis Cisterciensis* 17 (1961) 262–277.
- Colantuoni Alice, “Multilingual Traditions in Multilingual Contexts. State of the Art and Methodological Problems in the Study of the Chronicle of Morea (XIV c.)”, *Byzantion* 91 (2021) 75–98.

- Congourdeau Marie-Hélène, “Frère Simon le Constantinopolitain, O.P. (1235?–1325?)”, *Revue des études byzantines* 45 (1987) 165–174.
- Constantinides C.N., *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries (1204–ca. 1310)*, Nicosia 1982.
- Corrie Rebecca W., “The Kahn and Mellon Madonnas and Their Place in the History of the Virgin and Child Enthroned in Italy and the East”, in: *Images of the Mother of God. Perceptions of the Theotokos in Byzantium*, Maria Vassilaki, ed., Aldershot 2005, 293–303.
- Coureas Nicholas, “The Latin and Greek Churches in former Byzantine Lands under Latin Rule”, in: *A Companion to Latin Greece*, Nickiphoros I. Tsougarakis and Peter Lock, eds., Brill’s Companion’s to European History 6, Leiden 2014, 145–184.
- Cupane Carolina, “In the Realm of Eros: The Late Byzantine Vernacular Romance—Original Texts”, in: *Fictional Storytelling in the Medieval Eastern Mediterranean and Beyond*, Eadem and Bettina Krönung, eds., Brill’s Companions to the Byzantine World 1, Leiden 2016, 95–126.
- Cupane Carolina, “Intercultural Encounters in the Late Byzantine Romances”, in: *Reading the Late Byzantine Romance. A Handbook*, Adam J. Goldwyn and Ingela Nilsson, eds., Cambridge 2019, 40–68.
- Curta Florin, *Eastern Europe in the Middle Ages (500–1300)*, Brill’s Companions to European History 19, Leiden 2019.
- Dalleggio d’Alessio Eugenio, “Les sanctuaires urbains et suburbains de Byzance sous la domination latine, 1204–1261”, *Revue des études byzantines* 12 (1953) 50–61.
- Darrouzès Jean, “Conference sur la primauté du Pape à Constantinople en 1357”, *Revue des études byzantines* 19 (1961) 76–109.
- Darrouzès Jean, “Notes sur Euthyme Tornikès, Euthyme Malakès et Georges Tornikès”, *Revue des Etudes Byzantines* 23 (1965) 148–167.
- Davies John, “Anna Komnene and Niketas Choniates ‘translated’: The Fourteenth-century Byzantine Metaphrases”, in: *History as Literature in Byzantium: Papers from the Fortieth Spring Symposium of Byzantine Studies*, Ruth Macrides, ed., Farnham 2010, 55–72.
- Delacroix-Besnier Claudine, “Les prêcheurs, du dialogue à la polémique (XIIIe–XIVe siècle)”, in: *Greeks, Latins, and Intellectual History 1204–1500*, Martin Hinterberger and Chris Schabel, eds., Bibliotheca 11 (Leuven 2011) 151–167.
- Dondaine Antoine, “‘Contra Graecos.’ Premiers écrits polémiques des Dominicains d’Orient”, *Archivum Fratrum Praedicatorum* 21 (1951) 321–446.
- Durand Jannic, “Diptyque en ivoire byzantin du xiiiie siècle représentant la Nativité, la Crucifixion et des prophètes”, *La Revue des musées de France. Revue du Louvre* (2013/3, juin) 11–13.
- Ebbesen Sten, “Greek and Latin Medieval Logic”, *Cahiers de l’institut du moyen-âge grec et latin* 66 (1996) 67–95.

- Ebbesen Sten, "Pachymeres and the Topics", *Cahiers de l'institut du moyen-âge grec et latin* 66 (1996) 169–185.
- Evans Helen C., ed., *Byzantium: Faith and Power*, New York 2004.
- Ferluga Jadran, "L'aristocratie byzantine en Morée au temps de la conquête latine", *Byzantinische Forschungen* 4 (1972) 76–87.
- Fisher Elizabeth, "Monks, Monasteries and the Latin Language in Constantinople", in: *Change in the Byzantine World in the Twelfth and Thirteenth Centuries*, Ayla Ödekan, Engin Akyürek, and Nevra Necipoglu, eds., Istanbul 2010, 390–395.
- Fisher Elizabeth, "Arabs, Latins and Persians Bearing Gifts: Greek Translations of Astronomical Texts, ca. 1300", *Byzantine and Modern Greek Studies* 36 (2012) 161–177.
- Fisher Elizabeth, "Homo Byzantinus and Homo Italicus in Late 13th-century Constantinople", in: *Dante and the Greeks*, Jan M. Ziolkowski, ed., Dumbarton Oaks Medieval Humanities, Washington D.C. 2014, 63–82.
- Folda Jaroslav, *Crusader Art in the Holy Land, from the Third Crusade to the Fall of Acre, 1187–1291*, Cambridge 2005.
- Folda Jaroslav and Lucy J. Wrapson, *Byzantine Art and Italian Panel Painting. The Virgin and Child Hodegetria and the Art of Chrysography*, Cambridge 2015.
- Gasparis Charalambos, "The Period of Venetian Rule on Crete", in: *Urbs capta. The Fourth Crusade and its Consequences*, Angeliki Laiou, ed., Paris 2005, 233–246.
- Gasparis Charalambos, "Catastica Feudorum Crete: Land Ownership and Political Changes in Medieval Crete (13th–15th Centuries)", in: *Diplomatics in the Eastern Mediterranean 1000–1500. Aspects of Cross-Cultural Communication*, Alexander D. Beihammer, Maria G. Parani & Christopher D. Schabel, eds., *The Medieval Mediterranean* 74, Leiden 2008, 49–61.
- Gasparis Charalambos, "Land and Landowners in the Greek Territories under Latin Dominion, 13th–14th Centuries," in: *A Companion to Latin Greece*, Nickiphoros I. Tsougarakis and Peter Lock, eds., *Brill's Companion's to European History* 6, Leiden 2014, 73–113.
- Gasparis Charalambos, *Byzantine Families in Venetian Context: The Gavalas and Ialinas Families in Venetian Crete (XIIIth–XIVth centuries)*, *Byzantina Symmeikta* 29. Appendix, Athens 2019.
- Gastgeber Christian, "Das 'Epiros'-Dossier im Codex Vindobonensis theologicus graecus 276", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 66 (2016) 1–109.
- Georgopoulou Maria, "Vernacular Architecture in Venetian Crete: Urban and Rural Practices", *Medieval Encounters* 18 (2012) 447–480.
- Georgopoulou Maria, "The Landscape of Medieval Greece", in: *A Companion to Latin Greece*, *Brill's Companion's to European History* 6, Nickiphoros I. Tsougarakis and Peter Lock, eds., Leiden 2014, 326–368.
- Gerstel Sharon and Michalis Kappas, "Between East and West: Locating Monumental Painting from the Peloponnese," in: *Cross-Cultural Interaction between Byzantium and the West*,

- 1204–1669, Angeliki Lymberopoulou, ed., *Publications of the Society for the Promotion of Byzantine Studies* 22 London and New York 2018, 175–202.
- Grossman Heather E., “Syncretism Made Concrete: The Case for a Hybrid Moreote Architecture in Post-Fourth Crusade Greece,” in: *Archaeology in Architecture. Papers in Honor of Cecil L. Striker*, Deborah Deliyannis and Judson Emerick, eds., Mainz 2005, 65–73.
- Giancarlo Prato, “La produzione libraria in area greco-orientale nel periodo del regno latino di Costantinopoli (1204–1261)”, *Scrittura e Civiltà* 5 (1981) 105–147.
- Haldon John, *The Social History of Byzantium*, Chichester 2009.
- Harvey Alan, *Economic Expansion in the Byzantine Empire*, Cambridge 1989.
- Hendrickx-Sansaridou Thekla, “The Gasmules in the 13th and the 14th centuries: Social outcasts or advocates of cultural integration?”, *Acta Patristica et Byzantina* 8 (1997) 135–143.
- Hendrickx Benjamin, “Boniface de Montferrat et Manuel Angelos, empereur ‘manqué’ de Byzance (1204)”, *Byzantinos Domos* 12 (2001) 71–75.
- Hendrickx Benjamin and Thekla Sansaridou-Hendrickx, “Indigenous and local troops and soldiers in the service of the Latin conquerors of the Peloponnese after 1204”, *Journal of Early Christian History* 4 (2014) 43–51.
- Hendrickx Benjamin and Thekla Sansaridou-Hendrickx, “Les institutions de la Principauté d’Achaïe sous les Villehardouin: la chancellerie et la trésorerie”, *Byzantiaka* 33 (2016) 265–294.
- Hennessy Cecily, “Young People in Byzantium”, in: *A Companion to Byzantium*, Liz James ed., Chichester 2010, 81–92.
- Herrin Judith, “Realities of Byzantine Provincial Government: Hellas and Peloponnesos, 1180–1205,” *Dumbarton Oaks Papers* 29 (1975) 252–284.
- Herrin Judith, *Margins and Metropolis: Authority across the Byzantine Empire*, Princeton 2013.
- Hoeck Johannes M. and Raimund J. Loenertz, *Nikolaos-Nektarios von Otrante, Abt von Casole. Beiträge zur Geschichte der ost-westlichen Beziehungen unter Innozenz III. und Friedrich II.*, *Studia patristica et bizantina* 11, Ettal 1965.
- Hoffman Jürgen, *Rudimente von Territorialstaaten im byzantinischen Reich (1071–1210). Untersuchungen über Unabhängigkeitsbestrebungen und ihr Verhältnis zu Kaiser und Reich*, *Miscellanea Byzantina Monacensia* 17, München 1974.
- Hunger Herbert, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft 9, Munich 1978.
- Hunger Herbert, ed., *Anonyme Metaphrase zu Anna Komnene, Alexias XI–XIII. Ein Beitrag zur Erschließung der byzantinischen Umgangssprache*, Wiener Byzantinistische Studien 15, Vienna 1981.
- Ilieva Aneta, “The Phenomenon Leo Sgouros”, *Etudes balkaniques* 26 (1990) 31–51.
- Jacoby David, “Les archontes grecs et la féodalité en Morée franque”, *Travaux et Mémoires* 2 (1967) 422–445.

- Jacoby David, *La féodalité en Grèce médiévale. Les 'assises de Romanie', sources, application et diffusion*, Documents et recherches 10, Paris/La Haye 1971.
- Jacoby David, "Les 'Assises de Romanie' et le droit vénitien dans les colonies vénitiennes", in: *Venezia e il Levante fino al secolo XV*, vol. 1.1, Firenze 1973, 347–360.
- Jacoby David, "The Encounter of Two Societies: Western Conquerors and Byzantines in the Peloponnesus after the Fourth Crusade", *American Historical Review* 78 (1973) 873–906.
- Jacoby David, "Les états latins en Romanie: phénomènes sociaux et économiques (1204 – 1350 environ)", in: *XVe Congrès international d'Etudes byzantines. Rapports et co-rapports*, Athènes 1976.
- Jacoby David, "From Byzantium to Latin Romania: Continuity and Change", *Mediterranean Historical Review* 4 (1989) 1–44.
- Jacoby David, "Social Evolution in Latin Greece," in: *A History of the Crusades. Vol. 6: The Impact of the Crusades on Europe*, Norman P. Zacour and Harry W. Hazard, eds., Madison 1989, 165–222.
- Jacoby David, "The Venetian Presence in the Latin Empire of Constantinople (1204–1261): The Challenge of Feudalism and the Byzantine Inheritance", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 43 (1993) 141–201.
- Jacoby David, "La colonisation militaire vénitienne de la Crète au XIIIe s.: une nouvelle approche", in: *Le partage du monde. Proceedings of colloquium at Toulouse-Conques 1995*, Michel Balard and Alain Ducellier, eds., Paris 1997, 297–313.
- Jacoby David, "Changing economic patterns in Latin Romania: the impact of the West," in: *The Crusades from the Perspective of the Byzantine and the Muslim World*, Angeliki E. Laiou and Roy P. Mottahedeh, eds., Washington D.C. 2001, 197–233.
- Jacoby David, "Les Génois dans le duché d'Athènes au 13e siècle", *Histoire médiévale et archéologie* 13 (2002) 267–273.
- Jacoby David, "New evidence on the Greek peasantry in Latin Romania", in: *Porphrogenita: Essays on the History and Literature of Byzantium and the Latin East in Honour of Julian Chrysostomides*, Charalambos Dendrinos, Eirene Harvalia-Crook, Jonathan Harris and Judith Herrin, eds., Aldershot 2003, 239–252.
- Jacoby David, "The Demographic Evolution of Euboea under Latin Rule, 1205–1470," in: *The Greek Islands and the Sea, Proceedings of the First International Colloquium held at the Hellenic Institute, Royal Holloway, Univ. of London, 21–22 September 2001*, Julian Chrysostomides, Charalambos Dendrinos and Jonathan Harris, eds., Camberley 2004, 131–179.
- Jacoby David, "The Greeks of Constantinople under Latin Rule 1204–1261", in: *The Fourth Crusade: Event, Aftermath, and Perceptions. Papers from the Sixth Conference of the Society for the Study of the Crusades and the Latin East, Istanbul, Turkey, 25–29 August 2004*, Thomas F. Madden, ed., Aldershot 2008, 53–73.

- Jacoby David, “The Economy of Latin Greece,” in: *A Companion to Latin Greece*, Nickiphoros I. Tsougarakis and Peter Lock, eds., Brill’s Companion’s to European History 6, Leiden 2014, 185–216.
- Janin Raymond, “Les sanctuaires de Byzance sous la domination latine”, *Etudes Byzantines* 2 (1944) 134–184.
- Janin Raymond, *La géographie ecclésiastique de l’empire byzantin. Vol. 1: Le siège de Constantinople et le patriarcat œcuménique*, Paris 1969.
- Janin Raymond, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins (Bythinie, Hellespont, Latros, Gaèsius, Trébizonde, Athènes, Thessalonique)*, Paris 1975.
- Jeffreys Elizabeth, “Medieval Greek Epic Poetry”, in: *Medieval Oral Literature*, K. Reichl, ed., Berlin 2012, 459–477.
- Jeffreys Elizabeth, “Byzantine Romances: Eastern or Western?”, in: *Renaissance Encounters: Greek East and Latin West*, Medieval and Renaissance Authors and Texts 8, Marina S. Brownlee and Dimitri H. Gondicas, eds., Leiden 2013, 221–237.
- Jolivet-Levy Cathérine, “La peinture à Constantinople au XIIIe siècle. Contacts et échanges avec l’Occident”, in: *Orient & Occident méditerranéens au XIIIe siècle. Les programmes picturaux*, Fabienne Joubert and Jean-Pierre Caillet, eds., Paris 2012, 21–40.
- Kaffa Elena, *The Greek Church of Cyprus, the Morea and Constantinople during the Frankish Era (1196–1303). A New Perspective*, Newcastle upon Tyne 2014.
- Kalopissi-Verti Sophia, *Dedicatory inscriptions and Donor Portraits in Thirteenth-Century Churches of Greece*, Veröffentlichungen der Kommission für die Tabula Imperii Byzantini 5, Wien 1992.
- Kalopissi-Verti Sophia, “Relations between East and West in the Lordship of Athens and Thebes after 1204: Archaeological and Artistic Evidence”, in: *Archaeology and the Crusades. Proceedings of the Round Table, Nicosia, 1 February 2005*, Peter Edbury and idem, eds., Athens 2007, 1–33.
- Kalopissi-Verti Sophia, “The Impact of the Fourth Crusade on Monumental Painting in the Peloponnese and Eastern Central Greece up to the End of the Thirteenth Century”, in: *Byzantine Art in the Aftermath of the Fourth Crusade. The Fourth Crusade and its Consequences (International Congress, March 9–12, 2004)*, Panayotis L. Vocotopoulos, ed., Athens 2007, 82–88.
- Kalopissi-Verti Sophia, “Monumental Art in the Lordship of Athens and Thebes under Frankish and Catalan Rule (1212–1388): Latin and Greek Patronage”, in: *A Companion to Latin Greece*, Nickiphoros I. Tsougarakis and Peter Lock, eds., Brill’s Companion’s to European History 6, Leiden 2014, 326–368.
- Kanev Nikolay, “Alexius Slav – The Contender of Henri de Hainaut for the Bulgarian Imperial Throne [in Bulgarian]”, in: *Velikite Asenevtsi*, Veliko Trnovo 2016, 84–99.
- Karpozilos Apostolos D., *The Ecclesiastical Controversy between the Kingdom of Nicaea and the Principality of Epiros (1217–1233)*, Byzantina Keimena kai Melatai 7, Thessalonike 1973.

- Kazhdan Alexander, "Pronoia: The History of a Scholarly Discussion", *Mediterranean Scholarly Review* 10 (1995) 133–163.
- Kiesewetter Andreas, "Megareites di Brindisi, Maio di Monopoli e la signoria sulle isole ionie (1185–1250)", *Archivio storico pugliese* 59 (2006) 45–90.
- Koder Johannes and Friedrich Hild, *Hellas und Thessalia, Tabula Imperii Byzantini* 1, Wien 1976.
- Kolovou Foteini, "Euthymios Tornikes als Briefschreiber. Vier unedierte Briefe des Euthymios Tornikes an Michael Choniates im Codex Buc. Gr. 508", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 45 (1995) 53–74.
- Kordoses Michael S., *Southern Greece under the Franks (1204–1262). A Study of the Greek Population and the Orthodox Church under the Frankish Dominion*, Scientific Journal of the Faculty of Arts. Supplement 33, Joannina 1987.
- Korobeinikov Dimitri, *Byzantium and the Turks in the Thirteenth Century*, Oxford 2014.
- Kotzabassi Sofia, "The Monastery of Pantokrator between 1204 and 1453", *Byzantinisches Archiv* 27 (2013) 57–69.
- Koumanoudi Marina, "The Latins in the Aegean after 1204", in: *Urbs capta. The Fourth Crusade and its Consequences*, Angeliki Laiou, ed., Paris 2005, 258–263.
- Kouroupakis Apostolos and Christopher Schabel, "Bishop Benedetto of Cephalonia, 1207–post 1239", *Mediterranean Historical Review* 32 (2017) 139–152.
- Laiou Angeliki, ed., *Urbs Capta. The Fourth Crusade and its consequences*, Paris 2005.
- La Monte John L., "Three Questions concerning the Assises de Jerusalem", *Byzantina-Metabyzantina* 1 (1945) 201–211.
- Langdon John S., *John III Ducas Vatatzes' Byzantine Empire in Anatolian Exile, 1222–54. The Legacy of His Diplomatic, Military and Internal Program for the "Restitutio Orbis"*, Ann Arbor 1980.
- Lefort Jacques, "Rural Economy and Social Relations in the Countryside", *Dumbarton Oaks Papers* 47 (1993) 101–113.
- Lemerle Paul, *The Agrarian History of Byzantium from the Origins to the Twelfth Century*, Galway 1979.
- Lilie Ralph-Johannes, "Des Kaisers macht und Ohnmacht. Zum Zerfall des Zentralgewalt in Byzanz vor dem 4. Kreuzzug", in: *Poikila Byzantina* 4. Varia 1, Bonn 1984, 9–120.
- Lock Peter "The Frankish Towers of Central Greece", *Annual of the British School at Athens* 81 (1986) 101–124.
- Lock Peter, "The Military Orders in Mainland Greece", in: *The Military Orders. Fighting for the Faith and Caring for the Sick*, London 1994, 333–339.
- Loenertz Raymond-Joseph, "Les seigneurs tiersiers de Négrepont de 1205 à 1280", *Byzantion* 35 (1965) 235–276.
- Loizou Chrystalla, "The Medieval Towers in the Landscape of Euboea: Landmarks of Feudalism", *Journal of Greek Archaeology* 1 (2016) 331–352.

- Longnon Jean, Problèmes de l'histoire de la principauté de Morée", *Journal des Savants* (1946) 77–93, 147–161.
- Longnon Jean, *L'empire latin de Constantinople*, Paris 1949.
- Longnon Jean, "Les Assises de Romanie", *Journal des Savants* (1953) 13–26.
- Longnon Jean, "La vie rurale dans la Grèce franque", *Journal des Savants* (1965) 343–357.
- Madden Thomas F., "Outside and inside the fourth crusade", *International History Review* 17 (1995) 726–743.
- Madden Thomas F., ed., *The Fourth Crusade: Event, Aftermath, and Perceptions. Papers from the Sixth Conference of the Society for the Study of the Crusades and the Latin East, Istanbul, Turkey, 25–29 August 2004*, Crusades – Subsidia 2, Aldershot 2008.
- Madden Thomas F., "The Latin Empire of Constantinople's Fractured Foundation: The Rift between Boniface of Montferrat and Baldwin of Flanders", in: *The Fourth Crusade: Event, Aftermath, and Perceptions. Papers from the Sixth Conference of the Society for the Study of the Crusades and the Latin East, Istanbul, Turkey, 25–29 August 2004*, Thomas F. Madden, ed., Aldershot 2008, 45–52.
- Madgearu Alexandru, *The Asanids. The Political and Military History of the Second Bulgarian Empire (1185–1280)*, Eastern Europe in the Middle Ages 41, Leiden 2017.
- Magdalino Paul, "A Neglected Authority for the History of the Peloponnese in the Early XIIIth Cent.: Demetrios Chomatianos, Archbishop of Bulgaria", *Byzantinische Zeitschrift* 70 (1977) 316–323.
- Magdalino Paul, *The Empire of Manuel I Komnenos (1143–1180)*, Cambridge 1993.
- Magdalino Paul, *L'orthodoxie des astrologues. La science entre le dogme et la divination à Byzance, VIIe–XIVe siècle*, Réalités byzantines 12, Paris 2006.
- Maltezou Chryssa A., "Cythère. Société et économie pendant la période de la domination vénitienne", *Balkan Studies* 21 (1980) 33–43.
- Maltezou Chryssa A., "Les Grecs de la Mer Egée pendant la période de la latinocratie", in: *Oriente y Occidente en la Edad Media. Influjos bizantinos en la cultura occidental*, P. Badenas and J.M. Egea, eds., Vitia/ Gasteiz 1993, 137–150.
- Maltezou Chryssa A., "Byzantine 'consuetudines' in Venetian Crete", *Dumbarton Oaks Papers* 49 (1996) 269–280.
- Maltezou Chryssa A., "De la mer Égée à l'archipel : quelques remarques sur l'histoire insulaire égéenne", in: *Eupsuchia. Mélanges offerts à Hélène ahrweiler*, Byzantina Sorbonensia 16, Paris 1998, 459–467.
- Maxwell Kathleen, *Between Constantinople and Rome: An Illuminated Gospel Book (Paris gr: 54) and the Union of Churches*, Farnham 2014.
- McDaniel Gordon L., "On Hungarian-Serbian Relations in the Thirteenth Century: John Angelos and Queen Jelena", *Ungarn-Jahrbuch* 12 (1982–83) 44–54.
- McGuire Brendan J., "Evidence for religious accommodation in Latin Constantinople: a new approach to bilingual liturgical texts", *Journal of Medieval History* 39 (2013) 342–356.

- McKee Sally, *Uncommon Dominion. Venetian Crete and the Myth of Ethnic Purity*, The Middle Ages Series, Philadelphia 2000.
- Mergiali-Falngas Sophia, “L’Ecole Saint Paul de l’Orphelinat à Constantinople: bref aperçu sur son statut et son histoire”, *Revue des Etudes Byzantines* 49 (1991) 237–246.
- Métivier Sophie, “Byzantium in question in 13th century Seljuk Anatolia”, in: *Liquid & Multiple: Individuals & Identities in the Thirteenth-century Aegean*, Guillaume Saint-Guillain and Dionysios Stathakopoulos, eds., Paris 2012, 234–257.
- Mitsani Angeliki, “Monumental Painting in the Cyclades during the 13th century”, *Deltion tis Christianikis Archaialogikis Etaireias* 21 (2000) 93–122.
- Mitsiou Ekaterini, “Networks of Nicaea: 13th-century Socio-economic Ties, Structures and Prosopography”, in: *Liquid and Multiple: Individuals and Identities in the Thirteenth-Century Aegean*, Guillaume Saint-Guillain and D. Stathakopoulos, eds., Paris 2012, 91–104.
- Nader Marwan, *Burgesses and Burgess Law in the Latin Kingdoms of Jerusalem and Cyprus (1099–1325)*, Aldershot 2006.
- Negrau Elisabeta, “The Ruler’s Portrait in Byzantine Art. A Few Observations regarding Its Functions”, *European Journal of Science and Theology* 7 (2011) 63–75.
- Neville Leonora, *Authority in Byzantine Provincial Society, 950–1100*, Cambridge 2004.
- Nicol Donald M., *The Despotate of Epiros*, Oxford 1957.
- Nicol Donald M., “Refugees, mixed population and local patriotism in Epiros and western Macedonia after the fourth crusade”, in: *XVe Congrès international d’Etudes byzantines. Rapports et co-rapports*, (Athènes 1976)
- Obolensky Dimitri, *Six Byzantine Portraits*, Oxford 1988.
- Oikonomides Nicholas, “The Role of the Byzantine State in the Economy”, in: *The Economic History of Byzantium*, Angeliki E. Laiou, ed., Washington D.C. 2002, vol. 3, 1024–1057.
- Ortalli Gherardo, Giorgio Ravegnani and Peter Schreiner, eds., *Quarta crociata. Venezia, Bisanzio, Impero latino*, 2 vols., Venice 2006.
- Osswald Brendan, *L’Empire du treizième au quinzième siècle: autonomie et hétérogénéité d’une région balkanique* (thèse doctorale, Université de Toulouse 2011)
- Ostrogorsky George and Henri Grégoire, tr., *Pour l’histoire de la féodalité byzantine*, Bruxelles, 1954.
- Ostrogorsky George, “Pour l’histoire de l’immunité à Byzance”, *Byzantion* 28 (1958) 165–254.
- Ostrogorsky George, “Die pronoia unter den Komnenen”, *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta* 12 (1970) 41–54.
- Ousterhout Robert, “Architecture and Cultural Identity in the Eastern Mediterranean”, in: *Hybrid Cultures in Medieval Europe*, Michael Borgolte and Bernd Schneidmüller, eds., Berlin 2010, 261–275.
- Page Gill, “Literature in Frankish Greece”, in: *A Companion to Latin Greece*, Nickiphoros I. Tsougarakis and Peter Lock, eds., Brill’s Companions to European History 6, Leiden 2014, 317–324.

- Panayotidi Maria, “Les peintures murales de Saint-Georges de Lathrino à Naxos”, *Deltion tis Christianikis Archaialogikis Etaireias* 16 (1991–1992) 139–154.
- Papalexandrou Amy, “The Architectural Layering of History in the Medieval Morea. Monuments, Memories and Fragments of the Past,” in: *Viewing the Morea. Land and People in the Late Medieval Peloponnese*, Sharon E. Gerstel, ed., Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington D.C. 2013, 23–54.
- Patlagean Evelyne, “‘Economie paysanne’ et ‘Féodalité byzantine’”, *Annales. Economies, Sociétés, Civilisations* 30 (1975) 1371–1396.
- Paulmier-Foucart Monique and Serge Lusignan, “Vincent de Beauvais et l’histoire du *Speculum Maius*”, *Journal des Savants* 1 (1990) 97–124.
- Perez Martin Inmaculada, “El libro de Actor. Una traducción bizantina del *Speculum doctrinale* de Beauvais (Vat. Gr. 12 y 1144)”, *Revue des études byzantines* 55 (1997) 81–137.
- Perez Martin Inmaculada, “The Transmission of Some Writings by Psellos in Thirteenth-century Constantinople”, in: *Theologica Minora: The Minor Genres of Byzantine Theological Literature*, Antonio Rigo, ed., Byzantios. Studies in Byzantine History and Civilization 8, Turnhout 2013, 159–174.
- Phillips Jonathan, *The Fourth Crusade and the Sack of Constantinople*, London 2005.
- Prinzing Günter, *Die Bedeutung Bulgariens und Serbiens in den Jahren 1204–1219 im Zusammenhang mit der Entstehung und Entwicklung der byzantinischen Teilstaaten nach der Einnahme Konstantinopels infolge des 4. Kreuzzuges*, Miscellanea Byzantina Monacensia 12, Munich 1972.
- Puech Vincent, “The Aristocracy and the Empire of Nicaea, in: *Identities and allegiances in the Eastern Mediterranean after 1204*, Judith Herrin and Guillaume Saint-Guillain, eds., Farnham 2011, 69–80.
- Queller Donald E., *The Latin conquest of Constantinople*, New York 1971.
- Donald E. Donald E. and Thomas F. Madden, *The Fourth Crusade. The Conquest of Constantinople*, 2nd ed., Philadelphia 1997.
- Richard Jean, “The Establishment of the Latin Church in the Empire of Constantinople (1204–27)”, *Mediterranean Historical Review* 4 (1989) 45–62.
- Riedl Andrea, *Kirchenbild und Kircheneinheit. Der dominikanische Tractatus contra Graecos (1252) in seinem theologischen und historischen Kontext*, Veröffentlichungen des Grabmann-Institutes zur Erforschung der mittelalterlichen Theologie und Philosophie 69, Berlin 2020.
- Saint-Guillain Guillaume, “Deux îles grecques au temps de l’empire latin. Andros et Lemnos au XIIIe siècle”, *Mélanges de l’école française de Rome. Moyen Âge* 113 (2001) 579–620.
- Saint-Guillain Guillaume, “Seigneuries insulaires: les Cyclades au temps de la domination latine (XIIIe–XVe siècle)”, *Médiévales. Langues, textes, histoire* 47 (2004) 31–45.
- Saint-Guillain Guillaume, “The Conquest of Monemvasia by the Franks: Date and Context”, *Rivista di studi bizantini e neoellenici*, n.s. 52 (2015) 253–257.

- Sampsonis Florence, “L’administration de la Morée par Charles Ier d’Anjou (1267–1285). L’apport majeur d’une source délicate: les registres angevins”, *Mélanges de l’Ecole française de Rome. Moyen-Age* 120 (2008) 139–157.
- Sanders Guy, “Use of Ancient Spolia to Make Personal and Political Statements: William of Moerbeke’s Church at Merbaka (Ayia Triada, Argolida)”, *Hesperia* 84 (2015), 583–626.
- Christopher Walter, *The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition*, Ashgate 2003, 109–143.
- Savvides Alexis S., “A Note on the Death of Leo Sgurus in A.D. 1208”, *Byzantine and Modern Greek Studies* 12 (1988) 289–295.
- Schmalzbauer Gudrun, “Die Tornikioi in der Palaiologenzeit. Prosopographischer Untersuchung zu einer byzantinischen Familie”, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 18 (1969) 115–135.
- Setton Kenneth M., “Athens in the later XIIth century”, *Speculum* 19 (1944) 179–208.
- Setton Kenneth M., *The Papacy and the Levant (1204 – 1571)*. Vol. 1: *The Thirteenth and Fourteenth Centuries*, Philadelphia, 1976.
- Shawcross Teresa, *The Chronicle of Morea. Historiography in Crusader Greece*, Oxford Studies in Byzantium, Oxford 2009.
- Shawcross Teresa, “The Aftermath of the Fourth Crusade: The Lost Generation (c. 1204 – c. 1222): Political Allegiance and Local Interests under the Impact of the 4th Crusade”, in: *Identities and allegiances in the Eastern Mediterranean after 1204*, Judith Herrin and Guillaume Saint-Guillain, eds., Farnham 2011, 9–45.
- Shawcross Teresa, “Greeks and Franks after the Fourth Crusade: Identity in the Chronicle of Morea”, in: *Languages of Love and Hate: Conflict, Communication, and Identity in the Medieval Mediterranean*, Sarah Lambert and Helen Nicholson, eds., Turnhout 2012, 141–158.
- Shawcross Teresa, “Golden Athens: Episcopal Wealth and Power in Greece at the Time of the Crusades”, in: *Contact and Conflict in Frankish Greece and the Aegean, 1204–1453*, Nikolaos G. Chrissis and Mike Carr, eds., *Crusades – Subsidia* 5, Farnham 2014, 65–96.
- Simon Dieter, “Witwe Sachlikina gegen Witwe Horaia”, in: *Fontes Minores* 6, Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte 11, Frankfurt am Main 1984, 325–375.
- Soteriou Georgios, “He Hagia Trias tou Kranidiou”, *Epeteris tes hetaireas byzantinon spoudon* 3 (1926) 193–205.
- Stadtmüller Georg, *Michael Choniates, Metropolit von Athen*, Orientalia Christiana Analecta 33, Roma 1934.
- Striker Cecil L. and Y. Dogan Kuban, eds., *Kalenderhane in Istanbul: The Buildings, Their History, Architecture, and Decoration*, Mainz 1997.
- Tautu Aloysius L., “Margarethe di Ungheria imperatrice di Bisancio”, *Antemurale* 3 (1956) 51–79.

- Thiriet Freddy, *La Romanie vénitienne au moyen âge. Le développement et l'exploitation du domaine colonial vénitien (XIII – XV siècles)*, Paris 1959.
- Tihon Anne, “Traité byzantins sur l’astrolabe”, *Physis. Rivista internazionale di storia della scienza* 32 (1995) 323–357.
- Todić Branislav, “The Symbolical Investiture of the Archbishop Basil of Bulgaria at Melnik”, *Zograf* 32 (2008) 59–68.
- Topping Peter, “The formation of the Assizes of Romania”, *Byzantion* 17 (1944/45) 304–314.
- Topping Peter, *Feudal Institutions as revealed in the Assises of Romania. The Law Code of Frankish Greece*, Translations and Reprints from Original Sources of History. Series 3.3, Philadelphia 1949.
- Topping Peter, “Co-existence of Greeks and Latins in Frankish Morea and Venetian Crete,” in: *XVe Congrès international d’Etudes byzantines. Rapports et co-rapports*, Athènes 1976.
- Tsougarakis Dimitrios, “La tradizione culturale bizantina nel primo periodo della dominazione Veneziana a Creta. Alcune osservazioni in merito alla questione dell’identità culturale”, in: *Venezia e Creta. Atti del Convegno Internazionale di Studi, Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti*, Gherardo Ortalli, ed., Venice 1998, 510–22.
- Tsougarakis Nickiphoros I., *The Western Religious Orders in Medieval Greece*, Leeds 2008.
- Uspenskij Fjodor I., *Organisation of the Second Bulgarian Empire* [in Russian], Odessa 1879.
- Uyar Tolga, “Thirteenth-Century Byzantine Painting in Cappadocia: New Evidence”, in: *First International Byzantine Studies Symposium. Change in the Byzantine World in the Twelfth and Thirteenth Centuries*, Ayla Odekan, Engin Akyurek and Nevra Necipoglu, eds., Istanbul 2010, 617–625.
- Van Dieten Jan Louis, “Die drei Fassungen der Historia des Niketas Choniates über die Eroberung von Konstantinopel und die Ereignisse danach”, in: *Lesarten: Festschrift für Athanasios Kambylis zum 70. Geburtstag dargebracht von Schülern, Kollegen und Freunden*, Ioannis Vassis, ed., Berlin 1998, 137–160.
- Van Tricht Filip, “‘La Gloire de l’Empire.’ L’idée impériale de Henri de Flandre-Hainaut, deuxième empereur latin de Constantinople (1206–1216)”, *Byzantion* 70 (2000) 211–241.
- Van Tricht Filip, “La politique étrangère de l’empire de Constantinople, de 1210 à 1216. Sa Position en Méditerranée orientale: problèmes de chronologie et d’interprétation (première partie)”, *Le Moyen Age* 107/2 (2001) 219–238.
- Van Tricht Filip, “La politique étrangère de l’empire de Constantinople, de 1210 à 1216. Sa Position en Méditerranée orientale: problèmes de chronologie et d’interprétation (deuxième partie)”, *Le Moyen Age* 107/3–4 (2001) 409–438.
- Van Tricht Filip, *The Latin Renovatio of Byzantium. The Empire of Constantinople (1204–1228)*, The Medieval Mediterranean 90, Leiden 2011.
- Van Tricht Filip, “Robert of Courtenay (1221–1227): An Idiot on the Throne of Constantinople?”, *Speculum* 88 (2013) 996–1034.

- Van Tricht Filip, "The Byzantino-Latin Principality of Adrianople", *Dumbarton Oaks Papers* 68 (2015) 325–342.
- Van Tricht Filip, "Venice's Need for Settling the 'Byzantine question' by Conquest: The Fourth Crusade's Second Siege of Constantinople (early 1204)", in: *Byzantion'dan Constantinopolis'e İstanbul Kuşatmaları*, Murat Arslan and Turhan Kaçar, eds., Istanbul 2017, 311–334.
- Van Tricht Filip, *The Horoscope of Emperor Baldwin II. Political and Sociocultural Dynamics in Latin-Byzantine Constantinople*, The Medieval Mediterranean, Leiden 2019.
- Van Tricht Filip, "Latin Emperors and Serbian Queens: Anna and Helena", *Frankokratia* 1 (2020) 56–107.
- Van Tricht Filip, "Who Murdered Archbishop William of Rouen? The Valley of Philippi under Latin Rule (1204–circa 1224/25)", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 70 (2020) 305–334.
- Van Tricht Filip, "The Duchy of Philippopolis (1204–circa 1236/37?). A Latin Border Principality in a Byzantine (Greek/Bulgarian) Milieu", *Crusades* 21 (2022) (forthcoming).
- Vasiliev Alexandre A., "The Foundation of the Empire of Trebizond", *Speculum* 11 (1936) 1–37.
- Vassilaki Maria, "Crete under Venetian Rule. The Evidence of the Thirteenth Century Monuments", in: *Byzantine Art in the Aftermath of the Fourth Crusade. The Fourth Crusade and Its Consequences. International Congress, March 9–12, 2004*, Panayotis L. Vocotopoulos, ed., Athens 2007, 42–46.
- Violante Tommaso M., "Innocenzo III e l'Oriente bizantino", *Nicolaus* 24 (1997) 311–352.
- Weitzmann Kurt, "Constantinopolitan Book Illumination in the Period of the Latin Conquest", *Gazette des Beaux-Arts* 25 (1944) 193–214.
- Wertner M., "Margarethe von Ungarn, Kaiserin von Griechenland und Königin von Thessalonich", *Vierteljahrschrift für Siegel-, Wappen- und Familienkunde* 17 (1890) 219–255.
- Westerlink Leendert G., "La profession de foi de Grégoire Chionidès", *Revue des études byzantines* 38 (1980) 233–245.
- Wolff Robert L., "The Organization of the Latin Patriarchate of Constantinople 1204–1261. Social and Administrative Consequences of the Latin Conquest", *Traditio* 6 (1948) 33–60.
- Wolff Robert L., "Politics in the Latin Patriarchate of Constantinople", *Dumbarton Oaks Papers* 8 (1954) 225–304.
- Wolff Robert L., *Studies in the Latin Empire of Constantinople*, London 1976.
- Yiavis Kostas, "The Adaptations of Western Sources by Byzantine Vernacular Romances", in: *Fictional Storytelling in the Medieval Eastern Mediterranean and Beyond*, Eadem and Bettina Krönung, eds., Brill's Companions to the Byzantine World 1, Leiden 2016, 127–155.
- Yordanov Kalin, "The Case of 'S. princeps Philippensis': Two letters by Pope Honorius III as a source for the relations between Alexius Slav and the Latins [in Bulgarian]", *Bulgaria Mediaevalis* 8 (2017) 173–218.

Zarras Nektarios, "Identity and Patronage in Byzantium: Epigraphic Evidence and Donor Portraits of Naxos", in: *Inscriptions in the Byzantine and Post-Byzantine History and History of Art*, Christos Stavrakos, ed., Wiesbaden 2016, 64–75.

Zepos Panayotis J., "Las Assises del Oriente," *Bizantion-Nea Hellas* 7–8 (1985) 13–34.

Филип Ван Трихт

**БИТИ ВИЗАНТИНАЦ У ЦАРСТВУ У ЦАРИГРАДУ НАКОН 1204.
ГОДИНЕ: КОНТИНУИТЕТ И ПРОМЕНА
(ДРУШТВО И КУЛТУРА)**

Резиме

Јасно је да је „византијско искуство“ у Латинском царству током XIII века било, што је и очекивано, разнолико и обележено регионалним разликама (царска престоница, византијске и латинске кнежевине, млетачке области). Међутим, генерално гледано, нови латински владари били су спремни да деле власт са византијском елитом на свим нивоима, док је на локалном нивоу за обичан народ континуитет са стањем пре 1204. године – иако у оквиру феудално реструктурираног Царства – представљао полазну тачку. С друге стране, један део византијске елите и становништва био је спреман да сарађује са Латинима – иако катаклизма из 1204. није била њихово дело нити намера, један број њих ипак је прагматично видео могућности кохабитације. Потребно је имати у виду да почетком XIII века византијска царска власт и престоничка елита нису били толико популарни изван престонице, што је очигледно судећи према хладном дочеку племића који су одбегли – а међу њима је био и патријарх Јован X Каматерос – од стране локалног становништва у Тракији, према сведочењу Никите Хонијата. Латинско племство је можда постало политички доминантна група, нарочито након одвајања византијских феудалних кнежевина (до 30. година XIII века), али су у већини области византијски припадници локалне или некадашње царске елите били добро повезани – путем бракова и као истакнути званичници или феудалци – са царским и обласним дворовима. Чињеница да су на тај начин вршили реалан политички утицај видљива је у забринутости француске краљице мајке Бланке од Кастиље да се Балдвин II превише ослања на византијске саветнике. Цар је љубазно одбацио те бојазни у писму у коме јој је одговорио (1243), али је очигледно особа која је обавестила Бјанку – њен изасланик или изасланик њеног сина Луја IX или барон, витез или клерик који је дошао у посету из Цариграда или генерално из латинске Романије – била другачијег мишљења или је ствари другачије представила. Латинска власт је такође отворила простор, при чему су западњаци увек били демографски надјачани – за различите реакције византијске елите

и становништва: поједини су се држали искључиво византијског начина живота (у религији, уметности, науци, књижевности итд.), док су други били отворени за западни утицај, као што је било и Латина који су били отворени за византијску културу. Оно што је у крајњој линији важно јесте да су Византинци били увек у великој мери део Царства у Цариграду током 1204–1261. (и касније у латинској Романији). Стога недавни тренд у области византијских студија да се Латинско царство и његове творевине све више укључују у анализе Византије XIII века – поред Никеје, Епира, Трапезунта и других политичких ентитета – треба снажно подстицати.

Оригиналан научни рад

Примљен: 31.3.2022.

Коначно прихваћен за објављивање: 23.9.2022.

Ивана КОМАТИНА*
Историјски институт
Београд

**НЕВЕСТИНСКА КИЋЕЊА СУНЦОРОДНЕ КЋЕРИ.
БРАК СТЕФАНА РАДОСЛАВА
И АНЕ ДУКЕНЕ – НОВА ТУМАЧЕЊА**

Апстракт: У раду се изнова подвргавају критици извори који пружају временски оквир склапања брака српског престолонаследника, а потом и краља Стефана Радослава и Ане Дукене, кћерке Теодора I Дуке, владара Епирске државе. Динамичне политичке и црквене околности које су претходиле том догађају такође су узете у разматрање како би се јасније разумео повод за склапање брака као и време његове реализације.

Кључне речи: Стефан Радослав, Ана Дукене, веридба, венчање, Србија, Епирска држава

Abstract: In the paper, the sources that outline the timeframe for the marriage of the Serbian heir to the throne, and then King Stefan Radoslav and Anna Doukaina, the daughter of Theodore I Doukas, the ruler of the Epirote state, are again subjected to criticism. The dynamic political and ecclesiastical circumstances that preceded the event are also taken into consideration in order to better understand the reason for the marriage and the time of its realisation.

Keywords: Stefan Radoslav, Ana Doukaina, engagement, wedding, Serbia, state of Epiros.

Након пада Цариграда у руке Латина 1204. године, Михаило, потомак порфирородних Комнина и Дука основао је на подручју од Арте до Драча једну од најзначајнијих грчких држава – епирску.¹ Неочекивано брзо спољнополитичко напредовање у непријатељском окружењу крсташких држава истакло је Михаила као снажног балканског владара, а његову освајачку политику наставио је и његов брат Теодор.²

* ivana.komatina@iib.ac.rs

¹ Donald Nicol, *The Despotate of Epiros*, Oxford 1957, 24–46.

² Треба напоменути да се они као прауници Алескија I Комнина и Ирине Дукене редовно у изворима јављају као Дуке, а ређе као Комнини чиме су додуше ван зидина Цариграда тај генос поставили изнад комнинског икоса, а никада као Анђели, Lucien Stiernon, „Les

Иако се у почетку није непосредно граничила с Епирском државом, српска држава је преко брачних веза које је великожупанска породица остварила с Епирцима или њиховим савезницима свакако била укључена у нове политичке околности. Наиме, кћер српског великог жупана Стефана непознатог имена била је удата за кнеза Арбана Димитрија, млађег Прогоновог сина, иначе Михаиловог савезника, док је сестра српског великог жупана Стефана била удата за Михаиловог млађег брата Манојла.³ Ипак, склопљени савези и брачне везе нису зауставили Михаилову освајачку делатност на штету Србије те је он након освајања Драча, важног млетачког упоришта на Јадрану, напао и српски Скадар и „велико острво” 1214. године.⁴ Међутим, под неразјашњеним околностима вероватно крајем 1214. или почетком 1215, будући да се његов брат Теодор у једном документу из фебруара 1215. помиње као владар, страдао је оснивач Епирске државе.⁵

Нови господар Епира Теодор I (1215–1230) наставио је, како смо истакли, освајачку политику свог претходника са жељом да једног дана

---

origines du Despotat d'Épire”, *Revue des études byzantines* 17 (1959) 102–120; Дејан Целебичић, *Друштво у епирској држави прве половине XIII века* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2013) 2–3.

³ О браковима Стефанове кћерке и сестре, Бојан Миљковић, „Непозната кћи Стефана Првовенчаног”, у: *Стефан Првовенчани и његово доба*, ур. Александар Раствојић и Ивана Коматина, Београд 2020, 160; Божидар Ферјанчић и Љубомир Максимовић, „Свети Сава и Србија између Епира и Никеје”, у: *Свети Сава у српској историји и традицији*, ур. Сима Ћирковић, Београд 1998, 13–15; Љубомир Максимовић, „Византинизми” краља Стефана Радослава”, *Зборник радова Византолошког института* 46 (2009) 140–141 уз преглед старије литературе. О односу Епираца и Арбанаса почетком XIII века, Günter Prinzing, „Studien zur Provinz- und Zentralverwaltung im Machtbereich der epirotischen Herrscher Michael I. und Theodoros Dukas”, Teil II, *Нπειρωτικά Χρονικά* 25 (1983) 87–88, 96; Предраг Коматина, „А од Арбанаса Пилот. Почети политичке историје Албанаца”, у: *Стефан Немања – Преподобни Симеон Мироточиви*. Зборник радова, ур. Милан Радужко, Београд–Беране 2016, 262–266; Ивана Коматина и Предраг Коматина, „Настанак Млетачке Албаније и успомена на византијску власт у српском Поморју”, *Историјски часопис* 67 (2018) 57–58.

⁴ Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, изд. Љиљана Јухас Георгиевска и Томислав Јовановић, Београд 1999, 88–90; Ивана Коматина, „Историјска подлога чуда Св. Симеона у Житију Симеоновог од Стефана Првовенчаног”, *Зборник радова Византолошког института* 51 (2014) 126–127.

⁵ *Georgii Acropolitae Opera*, I, ed. A. Heisenberg, Lipsiae 1903, 25; F. Miklosich & J. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi IV*, Vindobonae 1871, 382; D. Nicol, *The Despotate of Epiros*, 42; Günter Prinzing, *Die Bedeutung Bulgariens und Serbiens in den Jahren 1204–1219 im Zusammenhang mit der Entstehung und Entwicklung der byzantinischen Teilstaaten nach der Einnahme Konstantinopels infolge des 4. Kreuzzuges*, München 1972, 110–114; Божидар Ферјанчић, „Одбрана Немањиног наслеђа – Србија постаје краљевина”, у: *Историја српског народа I*, ур. Сима Ћирковић, Београд 1981, 305; И. Коматина, „Историјска подлога чуда”, 127.

освоји и Цариград и да се крунише за цара. Међутим, узимајући у обзир да Цариград латинским освајањем и пустошењем није остао само без царске круне већ и без патријаршијске митре, Теодор је и на том пољу наставио црквену политику свог претходника. Епирски владари нису имали намеру да епархије на територији Епира признају духовну власт никејског патријарха, али се митрополит Навпакта Јован Апокавк (1199/1200–1233), који је постављен на тај положај још од цариградског патријарха, није активније заузимао за њихове намере.⁶ Тако је, упркос забрани никејског патријарха, нови господар Теодор I поставио на упражњене епископске столице нове епископе и то Димитрија Хоматина за архиепископа Охрида (1216/17) и Георгија Вардану за епископа Крфа (1219).⁷ Управо преписка између новопостављеног архиепископа Охрида Димитрија Хоматина и великог жупана Стефана открива и природу односа између новог епирског владара и српске државе. Заправо из одговора који је Димитрије Хоматин упутио великом жупану Стефану сазнајемо о малој историји брачне политике коју је очигледно покренула српска страна. Архиепископ указује на то да не може одобрити брак између српског великог жупана Стефана и Марије, кћери почившег Михаила I јер се потенцијални супружници налазе у петом степену брачног сродства, што је противно канонским одредбама. Такође, он том приликом највероватније 1216/17. разрешава и једну Стефанову недоумицу како је првобитно, односно годину дана пре састављања тог писма, дакле 1215/16, грешком његовог претходника Јована Каматира био дозвољен брак друге кћери почившег

⁶ Јован Апокавк био је учени Византинца који се образовао у Цариграду. По завршеном школовању био је у служби цариградског патријарха, затим прелази у Навпакт где је његов ујак Константин Манасије био навпактски митрополит. У Навпакту је најпре обављао свештеничку дужност, да би 1199/1200. године био постављен за митрополита Навпакта, Kosmas Lamprooulos, *Ιωάννης Αλόκαυκος. Συμβολή στην έρευνα του βίου και του συγγραφικού έργου του*, Athena 1988, 185; *The Oxford Dictionary of Byzantium* I, ed. Alexander Kazhdan, New York – Oxford 1991, 135. Навпактски митрополит Јован Апокавк био је већ слабог здравља и налазио се растрзан између оданости владару и патријарху. D. Nicol, *The Despotate of Epiros*, 77–125; Д. Целебџић, *Друштво у епирској држави*, 24–28.

⁷ Димитрије Хоматин се такође школовао у Цариграду, где је при Патријаршији служио као апокрисијарије охридских архиепископа. Пре него што је по препоруци навпактског митрополита Јована Апокавка постављен за архиепископа Охрида био је и хартофилак Охридске архиепископије, Günter Prinzing, „A Quasi Patriarch in the State of Epiros: the Autoccephalous Archbishop of „Boulgaria” (Ohrid) Demetrios Chomatenos”, *Зборник радова Византолошког института* 41 (2004) 170–173; Д. Целебџић, *Друштво у епирској држави*, 17–20. Иначе, самостално рукополагање архијереја и то епископа Драча и Ларисе, без благослова патријарха у Никеји, започело је већ за владе Михаила, Apostolos D. Karpozilos, *Ecclesiastical Controversy between the Kingdom of Nicaea and the Principality of Epiros (1217–1233)*, Thessaloniki 1973, 52.

Михаила, Теодоре и Стефановог сина и престолонаследника Радослава.⁸ Међутим, додаје Хоматин, чим је архиепископ Јован дознао да је Радослав син византијске принцезе Евдокије, а не „од друге жене”, и тај брак је забрањен будући да није био у складу с канонским правилима.⁹ У сваком случају, јасно је да су се Стефанови напори да се брачном политиком чвршће повеже са Епирском државом изјаловили.¹⁰

Није тешко уочити разлог Стефанових планова. Почетком друге деценије XIII века српски велики жупан био је окружен непријатељски расположеним Бугарима, Латинима, Угрима, те Епирцима, али је уз дипломатску помоћ јеромонаха Саве, свог брата, како Стефан Првовенчани бележи у *Житију Светог Симеона*, успео да осујети њихове нападе.¹¹ Како предузете активности у вези с брачном дипломатијом са Епирцима, мало по смрти Михаила I нису уродиле плодом, Стефан се током 1217. године оженио западном племкињом, венецијанком Аном Дандоло.¹² Тај брак умногоме је допринео остваривању његове давнашње жеље да се крунише за краља и да Србија стекне краљевски ранг.¹³ Иако је краљевска круна стигла преко папског легата из Рима,

⁸ *Demetrii Chomateni Ponemata Diaphora*, № 10, 55–56. О датирању Хоматиновог писма Стефану у период између средине 1216. и почетака 1217. године, *Demetrii Chomateni Ponemata Diaphora* ed. Günter Prinzing, Berlin – New York 2002, *72–*73; G. Prinzing, „A Quasi Patriarch in the State of Epiros”, 166–167; Ивана Коматина, „Ана Дандоло – прва српска краљица?”, *Зборник Матице српске за историју* 89 (2014) 9–10; Ивана Коматина, *Краљ Стефан Урош I Велики и његов век*, Београд 2021, 35.

⁹ *Demetrii Chomateni Ponemata Diaphora*, № 10, 55–56; И. Коматина, „Ана Дандоло – прва српска краљица?”, 10–11; иста, *Краљ Стефан Урош I*, 35.

¹⁰ Велики жупан Стефан се у то време ородио с господаром Кроје Григоријем Камоном, будући да се његова кћи, удовица кнеза Арбана, Димитрија Прогоновог, удала за Камону. Тај брак је такође изазвао негодовање околине те је било потребно и посебно канонско одобрење. Наиме, Григорије Камона се развео од своје дотадашње супруге, ћерке Ђина Прогоновог, иначе брата поменутог кнеза Димитрија, како би се оженио „благородном Комнином”, ћерком српског великог жупана Стефана. Тај брак је због брачног сродства био забрањен, јер је *Комнина* била стрина Ђиновој кћери. Због тога је Камона морао да тражи дозволу за његово склапање од тадашњег хартофилакса Димитрија Хоматина. Хоматин је Камони послао писмо у коме одобрава поменути брак, а будући да је тада држао положај хартофилакса, време склапања брака између Стефанове кћерке и Григорија Камоне датира се у крај 1215. до најкасније у почетак 1217. године, свакако пре него што је Хоматин постао архиепископ, а Стефан крунисан за краља, *Demetrii Chomateni Ponemata Diaphora*, №1, 19–26, №3, 33–38; Михаило Ласкарис, *Византиске принцезе у средњовековној Србији*, Београд 1926, 39.

¹¹ И. Коматина, „Историјска подлога чуда”, 111–129.

¹² И. Коматина, „Ана Дандоло – прва српска краљица?”, 15–16.

¹³ Ивана Коматина, „Велико краљевство од прва: крунисање Стефана Немањића и традиција Дукљанског краљевства”, *Историјски часопис* 65 (2016) 15–27.

Стефан је подржавао свог брата Саву и његов одлазак у Никеју како би од никејског цара издејствовао оснивање Српске архиепископије и њено утемељење као аутокефалне помесне цркве.¹⁴ Нема сумње да је Сави на путу оснивања Српске архиепископије ишла на руку и нетрпеливост која је у том тренутку постојала између епирске и никејске цркве.¹⁵ Савин боравак у Никеји и његово рукоположење за архиепископа догодили су се, по свој прилици, 1218. године.¹⁶

Из писма које је навпактски митрополит Јован Апокавк упутио Јевтимију Торнику, крајем те 1218. године, сазнајемо да је епирски владар Теодор I позвао навпактског митрополита или, како сâм митрополит пише, „будем позван, боље рећи одведен силом у Прилеп и у Скопље и на страну изван наших међа”, а затим наводи и разлог позива „пошто ће тамо да се кити невеста, кћер моћног Комнина” („νυμφοστολουμένης ἐκεῖσε τῆς θυγατρὸς τοῦ κραταίου Κομνηνοῦ”).¹⁷ Поменуто писмо открива извесну нелагоду навпактског митрополита јер је очигледно био приморан да се одазове позиву моћног Теодора пошто по свој прилици није желео да учествује у поменутом догађају. Осим да је реч о кћери владара Епира, у писму се не спомиње име невесте нити име женика, већ само да је требало „да се кити невеста” у Скопљу или Прилепу или „на страну изван наших међа”. Будући да је Теодор I до тог времена освојио Прилеп и Скопље, „страна изван наших међа” подразумевала би Србију или Бугарску, будући да се граница епирске државе ка северу протезала до њих. У том тренутку, како смо навели, Стефан Немањић је већ био склопио брак с Аном Дандоло и крунисао се за краља, док је бугарски цар Јован Асен II те 1218, како акти сведоче, отпочео преговоре с угарским краљем Андријом II у вези са склапањем брака с његовом кћерком Маријом-Аном.¹⁸ Јован Асен II је с угарском владарском кућом отпочео преговоре, који су окончани тек 1221, а разлог за то историографи виде у чињеници да угарска принцеза у

¹⁴ Ивана Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, Београд 2016, 267–290.

¹⁵ A. D. Karpozilos, *Ecclesiastical Controversy*, 46–69.

¹⁶ О томе детаљније стр. 7–8.

¹⁷ Јован Апокавк и Јевтимије Торник су се срели у Навпакту 9. фебруара 1219. године, Сотирад Кисас, „О времену склапања брака Стефан Радослава са Аном Комнином”, *Зборник радова Византолошког института* 18 (1978) 132; Nikos Bees Eingeleitet von Elisabeth Bees-Seferli, „Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei des Johannes Apokaukos des Metropolitens von Naupaktos (in Aetolien)”, *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 21 (1971–1974) 110–111; K. Lampropoulos, *Ιωάννης Απόκαυκος*, 185.

¹⁸ Sashka Georgieva, „Bulgarian-Hungarian marital diplomacy during the first half of the thirteenth century”, *Bulgaria-Medievalis* 6 (2015) 345–346.

претходном периоду није била у доби за удају.¹⁹ Чињеница да је бугарски владар био заузет преговорима, те да у том тренутку није имао мушког наследника, оставља нам могућност да је брак планиран између сина српског краља Стефана и ћерке епирског владара Теодора Дуке. Да се у писму мисли на Стефановог најстаријег сина Радослава и на најстарију Теодорову ћер Ану, можемо тврдити само на основу података из других извора.²⁰ Узевши их у обзир, у даљем тексту се држимо става да се „невестинско кићење” које је митрополит требало да обави, односило на Ану, ћер Теодора I и на Радослава, сина српског краља Стефана.

Навпактски митрополит Јован Апокавк у својим наредним писмима наставља причу о планираном кићењу невесте. Наиме, након што се сусрео с Јевтимијем Торником 9. јануара 1219, а потом и Теодором I Дуком у Навпакту, Апокавк је посетио Арту током марта, да би се потом због болести вратио у Навпакт.²¹ Уочи Ускрса 1219, дакле пре 7. априла, упутио је писмо Теодору I у коме му објашњава разлоге свог повратка, тачније излаже оправдање због којег „невестинска кићења сунцородне жене”, намеравана, како смо видели, неколико месеци раније, нису још обављена. Навпатски митрополит наводи како „Бог одозго треба да поткрепи предстојеће општекорисно дело”. Међутим, како даље

¹⁹ С. Георгиева је указала на то да је Марија, ћерка Андрије II и Гертруде, највероватније рођена између 1209. и 1212. године, а чињеница да је прво дете подарила 1224. године определила је њено рођење пре у 1209. Предложена година рођења у сваком случају указује на то да у време када је угарски краљ, њен отац, 1218. г. водио преговоре о браку с Јованом Асеном II, она још није била достигла узраст за брак, већ тек 1221. године, S. Georgieva, „Bulgarian-Hungarian marital diplomacy”, 346–347.

²⁰ Доментијан, *Житије Св. Сава*, прев. Љиљана Јухас-Георгиевска, изд. Томислав Јовановић, Београд 2001, 276–278, помиње венчање Радослава и Ане које је обавио архиепископ Сава; Теодосије Хиландарац, *Живот Светога Сава*, изд. Ђ. Даничић, прир. Ђорђе Трифуновић, Београд 1973, 177–178, пак помиње Ану у врло негативном контексту оптужујући је да је напустила Радослава пошто је изгубио власт због њене зле нарави, те да се она у Драчу преудала за неког Франка. Веренички прстен Стефана (Радослава) помиње уз Ану „из рода Комнина”, Фрањо Баришић, „Веридбени прстен краљевића Радослава”, *Зборник радова Византолошког института* 18 (1978) 257–268. Солунски деспот Манојло даје Дубровчанима привилегије током марта 1234. г. и хвали њихов пријатељски однос према Радославу, краљу Србије и краљици Ани, иначе његовој синовници, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* III, Zagreb 1905, 404–405; Ану помиње у својој *Историји* и Георгије Акрополит, *Acropolis Opera* I, 60; George Acropolites, *The History*, trans. R. Macrides, Oxford 2007, 206–208; Dimitris Polemis, *The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography*, London 1968, 93.

²¹ Lampropoulos, *Ιωάννης Απόκαυκος*, 186, датира поменуто писмо у 1218. г. и узима да се односи на другу Теодорову ћер Ирину, а не на Ану.

²² N. Bees & E. Bees-Seferli, „Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei des Johannes”, 203; K. Lampropoulos, *Ιωάννης Απόκαυκος*, 265.

Апокавк наводи, њега је старост лишила „општекорисног весеља и племенитих невестинских кићења сунцородне жене” („...Ἄλλ' ὃ γῆρας, ὃ με κοινωφελούς ἐστέρησας χαρμονῆς καὶ τῶν εὐγενῶν νυμφοστολισμάτων τῆς ἡλιογενούς γυναικός”).²² На крају обраћања епирском владару митрополит опет истиче како то дело треба „Бог да благослови властитим рукама”, а њему да подари „твоју (Теодорову прим. И. К.) благонаклоност за дуго година”.²³ Дакле, „невестинска кићења” Теодорове кћери нису обављена ни у првим месецима 1219. године, а додатно пада у очи Апокавков изговор, те истицање да Бог треба да поткрепи и благослови тај чин. То би се свакако могло посматрати као опште место, али ако узмемо у обзир да се тај чин односио на Радослава и Ану, који су били у крвном сродству, односно да би потенцијални брак био канонски недозвољен, изговори ревнсног православног великодостојника Апокавка постају разумљивији.²⁴

Неколико месеци касније, у новом писму које Апокавк упућује Теодору I, поново се осврће на „невестинска кићења” (sic!). Наиме, у писму које се датира у октобар – новембар 1219. он наводи „а ова садашња невестинска кићења твојих сунцоликих кћери (τὰ [δὲ] νῦν μελετώμενα ἢ τελοῦμενα νυμφοστολήματα τῶν ἡλιοειδῶν θυγατέρων), која се намеравају или се налазе при остварењу, колико ће теби плести венаца? Пошто се чине и завршавају за нас, твоју (Теодор, И. К.) баштину и пошто ти (Теодор, И. К.) дајеш за нас твоју душу... јер су ти ове кћери душа и утроба

²² А. И. Пападопуло-Керамевсџ, *Noctes Petropolitanae. Сборник византијских текстова XII–XIII вв.*, С. Петербург 1913, 271–272; S. Petridès, „Jean Arokaoukos, lettres et autres documents inédits”, *Известия Русскаго Археологическаго Института в Константинополю* 14, 2–3 (1909) 91, №21; С. Кисас, „О времену склапања брака”, 132; K. Lamprooulos, *Ιωάννης Απόκαυκος*, 265.

²³ Ibidem.

²⁴ Ана Дукена и Стефан Радослав били су наиме у седмом степену крвног сродства јер је Радослављева мајка Евдокија била кћер Алексија III, односно унука Андроника Дуке, који је био син Константина Анђела и брат Јована Дуке, оца Теодора Дуке и деде Ане Дукене. Хоматин је, подсетимо се, забранио брак Радослава и Теодоре, ћерке Теодоровог брата Михаила I, када је дознао да је Радослав Евдокијин син, што је њему указивало на то да се они налазе у „седмом степену сродства по крви”, *Demetrii Chomateni Ponemata Diaphora*, №10, 55–56, због чега је брак одмах забрањен, И. Коматина, „Ана Дандоло – прва српска краљица?”, II. У случају Ане и Радослава не знамо да ли је Хоматин на неки начин био укључен уз Јована Апокавка, као надлежни епископ, будући да је свештенослужење требало да се обави у његовој јурисдикцији. Заправо нису сачувани подаци да ли су навпактски митрополит и охридски архиепископ уопште одобрили или пак забранили поменути брак. Једино сведочанство о реаговању јесте белешка сáмог Апокавка о nelaгодности уколико би требало да обави поменуто свештенослужење. Види и Ђорђе Бубало, *Српска земља и поморска у доба владавине Немањића I*, Београд 2016, 224–226 (прилог II), где је дато генеалогско стабло које указује на сродство невесте и женика.

због природне силе, а ово Бог да заврши на најприкладнији и најдоличнији начин...”.²⁵ Дакле, том приликом Апокавк јасно наводи да је Теодор имао намеру да уда „сунцолике кћери”, што се свакако односи на Ану и Ирину, а могуће и на трећу ванбрачну,²⁶ али из поменутог писма јасно произлази да веридба или пак венчање још није обављено до новембра 1219. године.

Међутим, у историографији је прихваћено мишљење да се брак Стефана Радослава и Ане може сместити у крај 1219. и почетак 1220. године (дец. 1219 – јан. 1220) и то на основу употребе прилога *сада* у поменутом писму („она пак садашња или намеравана невестинска кићења...”) и *претпоставке* да је то морало бити обављено пре повратка новопосвећеног архиепископа Саве у Србију, односно пре почетка Ускршњег поста 1220. године, тј. пре 9. фебруара.²⁷ Најпре ћемо се осврнути на употребу прилога *сада*. Нама се чини да у поменутој синтагми митрополит није сигуран, односно нема поуздане вести о *прецизном времену* невестинских кићења, тј. веридбе или брака између Радослава и Ане, јер прилогу *садашња* следи или намеравана, или ће се свршити.²⁸ Дакле, употреба прилога *сада* није чврст аргумент за смештање невестинских кићења непосредно по поменутом писму, али може се сматрати оправданом претпоставка, узевши вишемесечну преписку у вези с тим питањем у обзир, да ће она у наредном периоду бити реализована. За

²⁵ В. Г. Васильевский, „Epirotica saeculi XIII. Из преписки Иоанна Навпактскога”, *Византийский временник* 3 (1896) 245; С. Кисас, „О времену склапања брака”, 132–133; К. Lamprouloulos, *Ιωάννης Αποκαυκος*, 192.

²⁶ Није поуздано када је склопљен брак између Теодора I и Марије Петралифе, али се узима да се то догодило током Теодоровог боравка на двору Теодора I Ласкариса Маријиног оца, те да је око 1206. рођено њихово прво дете. Што се тиче Ирине, узима се да је рођена око 1220, мада не постоји ниједан разлог да се њено рођење не може сместити и деценију раније, D. Polemis, *The Doukai*, 89–90, 93; Konstatine Varzos, *Η Γενεαλογία των Κομνηνών* II, Thessaloniki 1984, 548–637. Након битке код Клокотнице између Епираца и Бугара 1230. године, Ирина је пала у заробљеништво заједно са својим оцем Теодором I. Бугарски цар Јован Асен II заљубио се у њу, а након смрти своје друге супруге Ане Марије њом се 1237. године и оженио. Такође, узима се да је њихова романса отпочела одмах по њеном доласку на двор и да брак није наишао на одобравање црквених кругова јер су прекршени црквени канони будући да се Асенова ћерка из првог брака удала за Ирину стрица Манојла, О Ирине, Ђордан Андреев, Иван Лазаров и Пламен Павлов, *Кой кой е в средновековна България*, София 1994, 172–173; С. Кисас, „О времену склапања брака”, 133.

²⁷ С. Кисас, „О времену склапања брака”, 133.

²⁸ Наиме, узима се да је тај прилог односно „садашња” невестињска кићења употребљен на исти начин као у Апокавковом писму од децембра 1219. године, када пише о рукоположењу Георгија Вардана за крфског митрополита, где се каже „овај (Георгије Вардан, прим. И. К.) који се *сада* рукополаже за крфског митрополита”. Међутим, по нашем мишљењу, у првој наведеној реченици поменутог Апокавковог писма прилог *садашњи* није у истој функцији као у другој реченици.

разлику од те претпоставке, далеко мање основаном чини се тврдња да су невестинска кићења, тј. како С. Кисас наводи, венчање између Радослава и Ане, обављени пре почетка Великог поста 9. фебруара,²⁹ односно „пре доласка новопосвећеног архиепископа српског Саве” из Никеје у Србију 1220. Тај аргумент је проблематичан из више разлога. Наиме, како смо већ истакли, Савин боравак у Никеји и његово рукоположење за архиепископа догодило се по свој прилици 1218. године. На то указује Доментијанова тврдња да је Сава рукоположио епископе у Жичи о Васкрсу. Та тврдња Савиног животописца допушта две могућности: да се рукоположење одиграло 7. априла 1219, или пак 29. марта 1220. Међутим, писмо које је Стефан Првовенчани послао у Рим по *епископу* Методију, пристигло је по свој прилици у папску канцеларију у последњој трећини марта 1220. године,³⁰ што оставља само могућност да је Сава рукополагао епископе у Жичи о Васкрсу 7. априла 1219.³¹ Такође, и протест охридског архиепископа Димитрија Хоматина од маја 1220. не допушта као време рукополагања епископа 29. март 1220, тј. оставља кратак временски рок између смењивања, рукополагања призренског епископа и његове реакције.³² Дакле, Сава је по свој прилици боравио у Никеји у току 1218, а тек је наредне године организовао српску цркву и посветио епископе. Самим тим његов повратак у Србију, тобоже 1220. године, не може се прихватити као чврст *terminus ante quem* за венчање Радослава и Ане. Такође, у вези с тим не стоји ни тврдња да је венчање морало да се обави пре „заоштравања његових односа са Димитријом Хоматијаном”

²⁹ Црквена венчања се не обављају у време поста, што би за 1220. годину подразумевало период од 9. фебруара до 29. марта, С. Кисас, „О времену склапања брака”, 133.

³⁰ Стефаново писмо је заведено у четвртој књизи регеста папе Хонорија III под бројем 681, а на основу датираних аката који су пре и после њега унети у поменути папски регистар сматрамо да је оно највероватније пристигло у папску канцеларију у последњој трећини марта, И. Коматина, *Црква и држава*, 280–281.

³¹ Да је Сава рукоположен у току 1218, а да је током 1219. било рукоположење епископа у Жичи, предложио је Сима Ђирковић, „Доментијанова просопографија”, *Зборник радова Византолошког института* 45 (2008) 154. До сличних резултата дошао је и Владимир Цамић, „Када је Свети Сава постао архијереј?” (рад представљен у виду саопштења на Шестој националној конференцији Византолога 18. јуна 1215. г.). За осврт на мишљења да је Сава постао архијереј 1219, а да се посвећење епископа у Жичи одиграло 1220, в. детаљно: И. Коматина, *Црква и држава*, 281, нап. 1028; Ивана Коматина, „О години смрти светог Саве”, *Историјски часопис* 71 (2022) 135, нап. 66.

³² Такође, чињеница да је Сава по повратку из Никеје боравио на Светој гори, те да се задржао у Солуну, његов боравак у Никеји и рукоположење у чин архиепископа одређује у 1218. годину. Мирјана Живојиновић, „О боравцима Светог Саве у Солуну”, *Историјски часопис* 24 (1977) 63–71; И. Коматина, *Црква и држава*, 277–278.

током маја 1220.³³ Не чини нам се оправданом ни претпоставка да је склапање брака између Радослава и Ане имало за циљ да осигура толеранцију епирског владара Теодора I поводом Савине намере да обезбеди аутокефалност пошто је, како је изнето у историографији, српски архиепископ „унапред рачунао” на то да ће стицање аутокефалности изазвати протест охридског архиепископа.³⁴ Реакција охридске цркве од маја 1220. била је заиста оштра, а да се Димитрије Хоматин није мирио с чињеницом да је основана Српска архиепископија види се из његовог негодовања испољеног у писму патријарху Герману II 1228. године, насталог мало по крунисању Теодора I за цара.³⁵ Како онда посматрати Апокавкова писма у којима се помињу „садашња невестинска кићења, која се намеравају или се налазе при остварењу”, и из ког разлога је навпактски митрополит укључен у „невестинска кићења”, а не охридски архиепископ Димитрије Хоматин.

***

О веридби, односно венчању Ане и Радослава сведочи, како смо истакли, још неколико извора. Наиме, сачуван је златни прстен с натписом, за који је утврђено да представља веренички прстен краљевића Стефана Дуке, односно Радослава. Натпис на прстену исписан је на грчком језику, а у преводу на српски гласи овако: „Веренички прстен

³³ С. Кисас, „О времену склапања брака”, 133.

³⁴ Исто, 134–135.

³⁵ Охридски архиепископ Димитрије Хоматин упутио је оштро писмо патријарху Герману II 1228. године, у коме изнова осуђује Савин потез, *Demetrii Chomateni Ponemata Diaphora*, № 114, 370–378, посебно 377–378.

С. Кисас, „О времену склапања брака”, 138, напротив узима да се питање аутокефалне српске цркве сматрало затвореним 1222. од цркава Епирске државе. Такав став у основи прихвата и Дејан Целебџић, „Питање оснивања Српске цркве у политици Теодора Дуке”, у: *Краљевство и архиепископија у српским и поморским земљама Немањића*, ур. Љубомир Максимовић и Срђан Пириватрић, Београд 2019, 521–534, те износи тезу да је Хоматин свој став о оснивању Српске архиепископије изнет у протестном писму од маја 1220, под притиском Теодора I Дуке „морао да повуче и сачека неки бољи” за реакцију, који аутор види у 1228. години. Г. Принцинг пак сматра да Хоматин није одмах реаговао јер је био свестан недостатка аргумената, *Demetrii Chomateni Ponemata Diaphora*, 19*; G. Prinzing, „A Quasi Patriarch in the State of Epiros”, 173–174. Такође, не сме се губити из вида да је Хоматинов оштар одговор патријарху Герману II 1228. године заправо био одговор на патријархово оштро писмо, Günter Prinzing, „Die Antigraphie des Patriarchen Germanos II. An Erzbischof Demetrios Chomatenos von Ohrid und die Korrespondenz zum nikäischepirotischen Konflikt 1212–1233”, *Rivista di studi bizantini e slavi* 3 (1984) 34–36 (№ 113), а које је уследило пошто га је Хоматин обавестио *Demetrii Chomateni Ponemata Diaphora*, 230* № 112, 368–370, да је Теодора I Дуку крунисао за цара, у пролеће 1227.

Стефана, изданка лозе Дука, Ано из рода Комнина, рукама прими”.³⁶ Сâм прстен, свакако, не носи датум.³⁷ Сем тога, венчање српског краља и епирске принцезе помиње и Савин хагиограф и савременик тих догађаја Доментијан. Савин ученик бележи како је архиепископ Сава благословио Радослава „...и венчао на краљевство, да буде сапрестолник отачаства свога, и да се зове венчани краљ Радослав. И са њим остаде колико се Богу изволи. И оженивши га од грчкога цара кир Теодора, и двоструко утврди своје отачаство, и сваку добру веру насади у њему...”.³⁸ Посебно је од значаја навести да те вести Доментијан смешта након излагања о

³⁶ „... Μνηστρον Στεφάνου Δουκικῆς ῥίζης κλάδου, Κομνηνοφυῆς ταῖν χερσῶν, Ἄννα, δέχου...”. Дакле, из натписа се јасно уочава да се Радослав сматрао изданком рода Дука, за шта је имао право, будући да је његова мајка била Евдокија Ангелина Дукена Комнина, те да је њиме била испрошена Ана, кћи Теодора Дуке, која с поносом истиче свој род Комнина по угледу на све епирске владаре, односно стрица и оца, Баришић, „Веридбени прстен краљевића Радослава”, 258–260; И. Коматина, *Краљ Стефан Урош I*, 54–56. Посебна расправа повела се у науци око рашчитавања натписа, као и питање његове провенијенције. В. Чајкановић је заступао мишљење да је српског порекла, пре свега на основу ћириличног Н на крају речи на крају речи ХЕРОИН. Међутим, ћирилично слово Н истиче Ф. Баришић, „Веридбени прстен”, 264–265, почело је да се јавља тек у XIV веку у ћириличним натписима. Баришић пак узима да је састављач записа несумњиво учени Византинац, узевши у обзир стиховни натпис и типолошке карактеристике прстена. Ослонивши се на закључке С. Кисаса о учешћу навпактског митрополита Јована Апокавка у преговорима за остварење брака, износи претпоставку да је сâм Апокавк по свој прилици био аутор натписа, те да је највероватније златни прстен израђен у Солуну, *исто*, 265–266.

³⁷ Веренички прстен краља Радослава налази се од 1966. године у поседу Народног музеја у Београду. Питање аутентичности Баришић држи отвореним све до експертизе која треба да утврди време његове израде. Треба напоменути да поред овог тзв. београдског примерка постоји и торонтски примерак прстена за који је утврђено да је копија, F. M. Heichelheim & H. A. Hickl-Szabo, „A Serbo-Byzantine Betrothal Ring”, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 28 (1965) 317–319; Ф. Баришић, „Веридбени прстен”, 266–268. Такође, постоје и две копије израђене у сребру, које се чувају у колекцији Дамбертон Оукс музеја, о којима ће бити више речи у даљем тексту.

³⁸ „... и пакы того в(а)гослови прѣос(в)ещенны и вѣнча его на краљкѣство како быти емоу съпрестолникоу шт(ь)чества своего и звати се емоу вѣнчаномоу кралоу радославоу и с тѣмъ прѣвѣсть елико в(о)гоу изволи се и оженивъ его шт[ь] грѣчскаго ц(а)ра кѣр(ь) ѱѡд[о]ра...”, Доментијан, *Житије Св. Саве*, 276–278. Теодосије, *Живот Светога Саве*, 165–166, наводи да је Сава „венчао краљевством најстаријег сина његова (Стефановог) Радослава у великој цркви, у поменутој Жичи, утврдивши га молитвама и благословом, предаде му да самодржавно управља отачаским и српским скиптром”, не помињући венчање Радослава и Ане. Иначе, познато је да Теодосије има изразито негативан став према епирском владару и краљу Радославу, те да гради кроз читаво дело позитивну слику краља Владислава и његове жене Белославе, Љиљана Лухас, „Краљ Владислав у српској средњовековној књижевности”, у: *Милешева у историји српског народа*, ур. Војислав Ђурић, Београд 1987, 17–25.

Савиној посети „цариградском цару кир Теодору, званоме Ласкару” и посвећењу за архиепископа те повратка у Србију односно након описа Великог сабора у Жичи и Савиног посвећења епископа. Такође, ступање на престо, крунисање краља Радослава и његово венчање с Аном, ћерком Теодора I Дуке, које је обавио архиепископ Сава, Доментијан бележи након писања о слању *епископа* Методија у Рим и доношења светог венца и венчавања краља Стефана које је обавио Преосвећени Сава у Жичи,³⁹ а непосредно након Савиног уверења угарскога краља у правој вери и представљења његовог брата краља Стефана.⁴⁰

Дакле, пратећи Дометијанов исказ, крунисање, а затим и венчање Радослава и Ане обавио је његов стриц и први српски архиепископ Сава након стицања аутокефалности српске цркве, односно непосредно након смрти краља Стефана Првовенчаног. Доментијан врло детаљно описује представљење краља Стефана и наводи да је примио анђеоски образ, те да је првобитно сахрањен у Студеници, а да су „после неког времена” његове мошти пренете „у Велику Архиепископију звану Жича”.⁴¹ Узима се да је Сава пренео Стефаново тело из Студенице у Жичу најраније годину дана од смрти првовенчаног краља.⁴² Затим Доментијан истиче како је „краљ Стефан Божјим извољењем и вољом Преосвећенога, благословио старијег сина Радослава, да он буде намесник после њега”.⁴³ На овом месту не можемо се отети утиску да Доментијан подражава наводе из *Жичких повеља* где се бележи како „Стефан, по милости Божјој милости венчани краљ „...са својим превазљубљеним сином својим Радославом, по милости Божијој његовим намесником” приноси дарове храму Спаса, тј. Жичи.⁴⁴ Тек након тих речи бележи се „и опет овога (Радослава) благослови Преосвећени и венча га на краљевство, да буде сапрестолник отачаства свога и да се зове венчани краљ Радослав. И са њим остаде колико се Богу изволи. И оженивши га од грчкога цара кир Теодора, и двоструко утврди

³⁹ И. Коматина, „Велико краљевство од прва”, 18–22.

⁴⁰ Доментијан, *Житије Св. Саве*, 193–276.

⁴¹ Исто, 274.

⁴² Ђорђе Бубало, „Још једном о години смрти краља Стефана Првовенчаног”, у: *Стефан Првовенчани и његово доба*, ур. Александар Раствојић и Ивана Коматина, Београд 2020, 108; Даница Поповић, „Када је краљ Стефан Првовенчани уврштен у светитеље? Прилог проучавању владарске 'канонизације' у средњовековној Србији”, *Зборник радова Византолошког института* 50 (2013) 573–581.

⁴³ Доментијан, *Житије Св. Саве*, 277.

⁴⁴ Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, 110. У тзв. *Другој жичкој повељи* се такође наводи да је Стефан благословио свог првенца Радослава да „буде краљ читаве ове државе”, Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, 116.

своје отачаство.”⁴⁵ Према Доментијану Стефан је прво Радослава као првенца одредио за намесника, а по Стефановој смрти је Сава Радослава крунисао, затим је остао с Радославом „колико се Богу изволи” и оженио Радослава. Тек након тих догађаја пошто је архиепископ Сава благословио „благовернога краља, свог синовца, и са Богом дарованом њему супругом и сва чеда отачаства...” растао се са њим и напустио Србију. Следеће вести које хагиограф Доментијан описује посвећене су Савином првом путовању у Свету земљу.⁴⁶

У тако изложеним догађајима за одређивање времена крунисања Радослава за краља, а након тога и венчања Ане Дукене и краља Радослава, кључан је датум односно година смрти Стефана Првовенчаног. Недавно је у науци представљена нова хипотеза према којој се за датум Стефанове смрти предлаже 24. септембар 1223. године, а која се нама, узевши у обзир изнете аргументе, чини убедљивом.⁴⁷ Сава је, ако следимо редослед догађаја који Доментијан излаже у *Житију*, након најмање годину дана од смрти Стефана до преноса његових моштију из Студенице у Жичу, по свој прилици 1224. године крунисао Радослава за краља. Доментијан потом на први поглед прави временску дистинкцију између крунисања и венчања Радослављевог, наводећи да је Сава „остао уз Радослава ’колико се Богу изволи’”.⁴⁸ Нама се чини да је на том месту Доментијан више желео да назначи да је Сава и након крунисања остао уз Радослава те да није одмах напустио Србију, него што је то место имало улогу временске одреднице. Могуће је да је и прошло неко време између крунисања и венчања, али по нашем мишљењу не више него до пристизања *сунцолике невесте* из Епира у Србију.

Уколико пратимо изричит Доментијанов исказ о склапању брака између Радослава и Ане и о Савиној улози у том чину, што је, чини

⁴⁵ Доментијан, *Житије Св. Саве*, 276, 278.

⁴⁶ Доментијан, *Житије Св. Саве*, 278–305.

⁴⁷ У раду: Бубало, „Још једном о години смрти”, 99–116, чини се с правом су рехабилитовани подаци српских летописа, који доносе 6732 (1223/24) као годину Стефанове смрти, док се за Радослава у њима бележи да је владао једанаест година. Тај податак супротан је подацима који се налазе у *Житију краља Уроша у Даниловом зборнику* где се за Радослава бележи да је владао шест, а Владислав седам година. Како је за Владислава неоспорно на основу других извора да је тај податак о седмогодишњој владавини наведен у *Житију* погрешан, јер је, подсетимо се, он владао скоро десет година (1233/34–1242/43), аутор даљом анализом извора, узевши у обзир и уговор са протатом Свете Горе који је Сава склопио по повратку из Свете земље, по индикту 1228. године, као и чињеницу да досадашња хронологија Савиног првог путовања допушта да се предложи измена, предлаже 24. септембар 1223. као датум смрти Стефана Првовенчаног, а 1228. као годину Савиног првог ходочашћа.

⁴⁸ Доментијан, *Житије Св. Саве*, 276, 278.

се, неизоставно, будући да у другим изворима нема непосредних тврдњи о склапању брака између поменутих супружника, намеће се питање како разумети писма Јована Апокавка која говоре о томе да је навпактског митрополита најпре старост лишила „општекорисног весеља и племенитих невестинских кићења сунцородне жене”,⁴⁹ а који потом пише и „о садашњим невестинским кићењима сунцоликих кћери, која се намеравају или се налазе при остварењу”,⁵⁰ или пак „веренички прстен Стефана, изданка лозе Дука”,⁵¹ намењен Ани из рода Комнина. Несумњиво је да је намера о орођавању српског и епирског рода постојала током 1218/19. године. Апокавк, у писмима додуше није изричит поводом питања реализације, али се његове речи могу разумети тако да је та намера актуелна. У том смислу, Апокавкове вести и Доментијанов исказ да је до орођавања дошло по смрти српског краља Стефана Првовенчаног 24. септембра 1223. могу изгледати неусаглашено.⁵² Могућност да те вести ипак стоје у сагласју пружа нам поменути веренички прстен Стефана, свакако Радослава. Наиме, вишегодишња обавештења о орођавању поменута два рода постају логичнија уколико допустимо добро познату средњовековну праксу о заручењу (веридби) која је морала да претходи, неретко и неколико година, чину венчања.⁵³

⁴⁹ А. И. Пападопуло-Керамевс, *Noctes Petropolitanae*, 271–272.

⁵⁰ В. Г. Васильевский, „Epirotica”, 233–299.

⁵¹ Ф. Баришић, „Веридбени прстен”, 258–260.

⁵² Константин Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1952², 171, сматра да је брак склопљен „када је Теодор постао силан”, тј. после освајања Солуна 1224, односно, како је Јиречек узимао, после априла 1223. То мишљење је усвојио и М. Ласкарис, *Византиске принцезе*, 41–42, додатно га оснажјујући чињеницом да је митрополит Јован Апокавк упутио писмо царици Марији вероватно у пролеће 1224, у коме помиње само Марију, жену Теодора I Дуке, и Ирину њихову млађу ћерку, на основу чега Ласкарис сматра да се Ана већ удала за Радослава, D. Polemis, *The Doukai*, 93, такође узима 1224, као годину склапања брака између Ане и Радослава. Francois Bredenkamp, *The Byzantine Empire of Thessaloniki (1224–1242)*, Thessaloniki 1996, 81, сматра да је венчање Радослава и Ане требало да заштити интересе Теодора Дуке, те да је брак већ био склопљен до почетка 1225.

⁵³ Практика да веридба (sponsalia) претходи браку, чак и по више година, потиче још из римског времена, Judith Evans Grubbos, *Women and the Law in the Roman Empire*, London and New York 2002, 88–91.

Да је између веридбе и венчања могло проћи и више година чини нам се указује и нама најближи познати пример веридбе и склапања брака између Евдокије и Стефана, Срђан Пириватрић, „Брак Стефана Немањића и Евдокије Анђелине Комнине. Хронологија и историјски контекст уговарања и раскидања једног династичког савеза”, у: *Стефан Првовенчани и његово доба*, ур. Александар Раствојић, Ивана Коматина, Београд 2020, 141–155; Ивана Коматина, „И обнови своју дедовину и боље је утврди – Стефан Немања и Стефан Првовенчани и уобличавање српске државности”, у: *Стефан Првовенчани и његово доба*, 49–58. Такође, С. Пириватрић је указао на значај брачних стратегија византијског двора, али и да се догађало да се веридба после више године раскине као у

На ту праксу да је веридба са свештенослужењем била обавезна и важећа у Епиру у XIII веку указала је Ангелики Лаију разматрајући питање њеног значења у институционалном смислу.⁵⁴ Наиме, цар Алексије I својом чувеном *Новелом* из 1092. године додатно је уредио питање односа веридбе и брака у византијском друштву, тако да је веридба сматрана валидном само ако је изведена уз свештенослужење под условом да су заручници навршили минимум седму годину живота, али се уз посебну цареву дозволу, подразумева се у изузетним случајевима, она могла обавити упркос неиспуњености поменутих услова.⁵⁵ А. Лаију је на основу расположивих извора указала на стадијуме од веридбе до брака, односно да је могао бити склопљен договор по старом закону или уговор о вези пошто заручници наврше минимум седам година живота, а када вереници достигну одговарајући узраст, у случају жене тринаест, а у случају мушкарца петнаест година, обављала се веридба са свештенослужењем.⁵⁶ Посебан сегмент веридбе чинили су међусобни веридбени дарови, али су они у економском смислу били мањи него мираз који се искључиво давао за брак.⁵⁷ Такође, *Новелом* Алексија I су јасно раздвојене аколутије које се читају при веридби од оних које се читају

случају будућег угарског краља Беле III, Пириватрић, 141, нап. 5. Види и: Zoltán Farkas, „On the betrothal of Bela-Alexius”, *Acta Antiqua Hungarica* 44 (2004) 365–373.

⁵⁴ Angelikē Laiou, „Ο θεσμός της μνηστείας στο δέκατο τρίτο αιώνα”, *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο* I, edd. V. Kremmydas, Ch. Maltezou, N. Panagiōtakēs, Rethymno 1986, 290.

⁵⁵ Заправо ту забрану да се обавља свештенослужење уз веридбу пре него што заручници достигну узраст за брак установио је још цар Лав VI (886–912) будући да се уз свештенослужење та веридба сматрала црквено озакоњеном, тј. имала је снагу брака те се у случају на пример прељубе заручнице њен чин третирао као преступ начињен у браку, A. Laiou, „Ο θεσμός της μνηστείας”, 281–282.

Такође, цар Алексије I је истакао да родитељи могу да заруче децу изнад седме године живота по својој вољи, али је таква веридба могла да се раскине лако, *О Новели* Алексија I, A. Laiou, „Ο θεσμός της μνηστείας”, 282–288.

⁵⁶ О веридби *μνηστεία* (lat. sponsalia), Judit Herrin & Alexandar Kazhdan, Betrothal in: *The Oxford Dictionary of Byzantium* I, New York – Oxford 1991, 286–287; A. Laiou, „Ο θεσμός της μνηστείας”, 285.

А. Лаију посебно истиче пример војника Василија Другубила који се верио уз свештенослужење са петогодишњом девојчицом, а брак је према договору њега и таста требало да се реализује када она достигне тражени узраст. Међутим, пре тог времена заручник и његова ташта потражили су мишљење ученог канонисте Димитрија Хоматина о валидности Василијеве веридбе, а након што је Хоматин био изричит поводом питања њене незаконитости, свакако због година веренице, ташта је Василију вратила веридбене дарове, A. Laiou, „Ο θεσμός της μνηστείας”, 288–293. Сличан пример о Хоматиновој строгој доследности у поштовању канона налазимо и у случају Константина Ципкина, који је умро пре реализације брака, а деца која су добијена током „веридбеног периода” по Хоматину нису имала право на наследство покојног оца, A. Laiou, „Ο θεσμός της μνηστείας”, 294–296.

⁵⁷ A. Laiou, „Ο θεσμός της μνηστείας”, 292–293, 298.

при склапању брака. Та *Новела* је потом заслугом архиепископа Саве укључена у српску редакцију Номоканона (Законоправила).⁵⁸

У прилог томе да је у случају Ане и Радослава првобитно дошло до веридбе, а тек неколико година касније и до венчања сведочи сâм термин „νυμφοστόλισμα”, „νυμφοστόλημα”, који навпатски митрополит Јован Апокавк користи у својим писмима, што се преводи као „невестинска кићења”.⁵⁹ У сачуваним средњовековним документима термин „νυμφοστόλισμα”, „νυμφοστόλημα”, „νυμφοστολισμός”, заправо означава дарове које је будући супруг, односно његова породица, давао будућој невести приликом склапања уговора о веридби.⁶⁰

На крају, чињеница да је сачуван *веренички прстен* (μνήστρον) несумњиво потврђује тврдњу да је у случају Ане и Радослава најпре дошло до заручења, а потом и склапања брака. Наиме, утврђено је да је у Византији као и на Западу у средњовековном периоду постојала јасна дистинкција између прстења које се размењивало приликом веридбе и оног приликом склапања брака, с тим што је првопоменути прстен

⁵⁸ *Законоправило или Номоканон Светога Саве* (Иловички препис 1262. година). Фототипија, прир. Миодраг Петровић, Горњи Милановац 1991, 233а–233б, 234а–240б (*Новела* Алексија I) и 267б–270б, 273а–276а (Градски закон – Прохирон). „Ако су обручења многих већ извршена по уобичајеном чину и уговори дабоме изложени били, а још није настало време у које се по обичају хришћанима даје дужан благослов, а ни уобичајене молитве над обрученицима од презвитера нису биле изречене, таква обручења наравно што се тиче тачности црквеног образложења, истинска неће бити нити ће се називати, а ни саборска одлука неће наспрам њих имати дејства...”, *Законоправило Светога Саве* I, прир. Миодраг Петровић и Љубица Штављанин-Ђорђевић, Београд 2005, 678–687, посебно 681–682.

⁵⁹ „... νυμφοστολουμένης ἐκεῖσε τῆς θυγατρὸς τοῦ κραταιοῦ Κομνηνοῦ”, Bees, Eingeleitet von Elisabeth Bees-Seferli, „Unedierte Schriftstücke”, 110–111, №54; „Ἀλλ’ ὃ γῆρας, ὃ με κοινωφελοῦς ἐστέρησας χαρμονῆς καὶ τῶν εὐγενῶν νυμφοστολισμάτων τῆς ἡλιογενεοῦς γυναικός”, А. И. Пападопуло-Керамевсъ, *Noctes Petropolitanae*, 271–272; S. Petridès, „Jean Arokaukos”, 91, n. 21; „τὰ [δὲ] νῦν μελετώμενα ἢ τελούμενα νυμφοστολήματα τῶν ἡλιοειδῶν θυγατέρων”, В. Г. Васильевский, „Epirotica”, 245.

⁶⁰ Уговори о веридби који су настали 1226. и 1251. у Јужној Италији, Francisco Trinchera, *Syllabus Graecarum Membranarum*, Neapoli 1865, 377, 531, јасно спомињу „νυμφοστολισμός” као део веридбених дарова. Тако у уговору из 1226. године Хуго Лупун наводи дарове које је дужан дати будућој законитој жени и то: на име теоретрона (θεόρετρον) 1000 тарена (ταρεών), а као νυμφοστολισμόν за њу 300 тарена (ταρεών). У уговору из 1251. о склапању веридбе између Анфусе и Роберта, младожењин отац даје на име теоретрона (θεόρετρον) од своје имовине осам модија њива у два места, а као νυμφοστολισμόν за њу ствари у вредности од 100 тарена (ταρεών) и још 20 тарена (ταρεών) за украсе за главу. О веридбеним даровима, теоретрону (θεόρετρον) cf. *ODB*, III, 2068–2069 (Marie Theres Fögen) и хипоболону (ὑπόβολον), cf. *ODB*, II, 964–965 (Marie Theres Fögen).

annulus pronubus симболизовао предбрачни *arrha sponsalicia (arrabon)*.⁶¹ Такође, вереничко прстење се израђивало у пару (златни, намењен мушкарцу и сребрни, намењен жени),⁶² што је по свој прилици био и случај с вереничким прстеном краља Радослава. Наиме, осим прстена израђеног од злата који се чува у Народном музеју у Београду, у колекцији Дамбертон Оукса чувају се две позније копије прстена израђене од сребра с идентичним натписом који могу да укажу на то да је постојао и оригинални у сребру.⁶³ Иначе златни и сребрни прстен помињу се и у акулотијама које се читају при обреду веридбе.⁶⁴

⁶¹ О *arrha sponsalicia (arrabon)* и његовом терминолошком изједначавању са *μνηστεία*, *ODB*, I, 185–186 (Marie Theres Fögen). О *arrahae sponsaliciae* у римском праву, Evans Grubbos, *Women and the Law*, 110–122. Такође у то време се вереничко, а потом и прстење размењено приликом склапања брака носило на средњем прсту леве руке будући да се веровало да тетиве пролазе од тог прста директно до срца, Gary Vikan, „Art and Marriage in Early Byzantium”, *Dumbarton Oaks Papers* 44 (1990) 145–146. F. M. Heichelheim & H. A. Hickl-Szabo, „A Serbo-Byzantine Betrothal Ring”, 319, узимају да дуални облик ταῖν χερῶν, Ἄννα..., на вереничком прстену краља Радослава заправо значи да је вереница могла да бира на којој ће руци носити прстен. По нашем мишљењу дуални облик ταῖν χερῶν означава само начин на који Ана узима дар, тј. предаје јој се прстен у обе руке, и нема импликације да је у питању словенски или позновизантијски обичај или обележје царске власти како су аутори предložили.

⁶² G. Vikan, „Art and Marriage in Early Byzantium”, 146.

⁶³ Manolis Hadzidakis, „Un anneau byzantin du Musée Benaki”, *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 17 (1939–1943) 90; S. de Ricci, *Catalogue of a Collection of Ancient Rings Formed by the Late E. Guilhou*, Paris 1912, nos. 853, 855. Две копије прстена израђене од сребра налазе се данас у Дамбертон Оуксу по. 47.2.2293. и под бројем по. 47.2.2294. Њих наводи и: G. Vikan, „Art and Marriage in Early Byzantium”, 146, f. 4, указујући да је по. 47.2.2294, оригинал, а по. 47.2.2293, његова копија. Међутим, након консултација које сам обавила са др Виканом, указао ми је на то да се по свој прилици ради о две позније копије израђене у сребру у XV веку, како и стоји на сајту, те да их је колекционар уступио музеју Дамертон Оакс 1947. године.

⁶⁴ P. N. Trepela, „Hē akolouthia tōn mnēstrōn kai tou gamou”, *Theologia* 18 (1940) 117. Idem, Μικρὸν Εὐχολόγιον, Athēna 1962, 90–95 (ἀκολουθία ἐπὶ μνήστροις ἤτοι τοῦ ἀρραβῶνος), 96–113 (ἀκολουθία τοῦ στεφανώματος ἤτοι τοῦ γάμου). Дакле, посебне акулотије су се читале при обреду веридбе, а друге пак при венчању. У акулотијама које су се читале при обреду веридбе налазимо на податке о прстењу. Наиме, након Свете литургије, уз свештеника на Светим дверима присуствује будући брачни пар, а на десној страни Часне трпезе налазе се два прстена, златни и сребрни (δακτύλιοι αὐτῶν δύο, χρυσοῦς καὶ ἀργυροῦς· ὁ μὲν ἀργυροῦς ἀπονεύων πρὸς τὰ δεξιὰ, ὁ δὲ χρυσοῦς πρὸς τὰ ἀριστερά, σύνεγγυς ἀλλήλων). Златни прстен свештеник потом даје будућем мужу, а сребрни невести (Εἶτα, λαβὼν ὁ Ἱερεὺς τοὺς δακτύλιους τοὺς ἐν τῷ δισκελίῳ, ἐπιδίδωσι πρῶτον τῷ ἀνδρὶ τὸν χρυσοῦν καὶ λέγει αὐτῷ... Εἶτα καὶ τῇ γυναικὶ λέγει, λαβὼν τὸν ἀργυροῦν). Уп. Славиша Костић, „Брак и полност у светлости православне традиције. Литургичко-богословска анализа”, *Животис* 5 (2011) 178–185.

Дакле, узевши све изнето у обзир, сматрамо да се „невестинско кићење сунцородне кћери” односило на чин веридбе, односно заручења о чему и сведочи вереничко прстење које је сачувано. До веридбе је дошло свакако после 1219, а тек неколико година касније, вероватно око 1224. године, српски архиепископ Сава обавио је чин венчања. На питање да ли је чин веридбе обавио навпактски митрополит Јован Апокавк, на основу извора којима располажемо не можемо пружити одговор.⁶⁵ На крају, ваља се осврнути и на наводе из *Жичких повеља* које Стефан издаје заједно с наследником Радославом у којима је он означен за престолонаследника те тврдњу изнету у историографији да је орођавање са Епирцима било кључно за тај потез краља Стефана.⁶⁶ Нема сумње да је веридба, односно планирани брак, имао улогу у Стефановој намери да Радослав буде његов престолонаследник, али у овом случају уз олакшавајућу чињеницу да је Радослав био и његов првенац. Брак Ане Дукене и Стефана Радослава био је од неизмерног значаја за средњовековну српску државу ако се узме у обзир чињеница да се његов таст Теодор I прогласио, а потом и крунисао за цара, те наметнуо као најзначајнија политичка фигура на Балкану.⁶⁷ Извори сведоче да је он потрајао и после пораза Теодора I Дуке од Јована Асена II код Клокотнице 1230. године.⁶⁸ У Радослављевој припрати у Студеници, у јужној капели живописаној највероватније не после лета 1233, приказан је краљ Радослав са женом Аном.⁶⁹ Брак је

⁶⁵ Да ли су постојале несугласице између Јована Апокавка и Теодора I Дуке о питању канонске законитости поменутог брака није могуће докучити. Такође, указали смо на то да не знамо да ли је Хоматин на неки начин био укључен уз Јована Апокавка, као надлежни епископ, будући да је свештенослужење требало да се обави у његовој јурисдикционој надлежности, те да ли су уопште навпактски митрополит и охридски архиепископ одобрили или пак забранили поменути брак.

⁶⁶ Ђорђе Бубало, „Да ли су краљ Стефан Првовенчани и његов син Радослав били савладари?”, *Зборник радова Византолошког института* 46 (2009) 205; И. Коматина, *Краљ Стефан Урош I*, 54–55.

⁶⁷ G. Prinzing, „A Quasi Patriarch in the State of Epirus”, 174; Дејан Целебџић, „Писма Јована Апокавка Теодору Дуки”, *Зборник радова Византолошког института* 45 (2008) 126–138.

⁶⁸ *Acropolis Opera* I, 41; George Acropolites, *The History*, 178. В. Н. Златарски, *История на българската държава през средните векове III, Второ българско царство. България при Асеневици (1187–1280)*, София 1940, 593.

⁶⁹ О времену настанка живописа и времену подизања припрате, Бранислав Цветковић, „Студенички ексонартекс и краљ Радослав: прилог датовању”, *Зборник радова Византолошког института* 37 (1998) 75–78. Бранислав Тодић, „Репрезентативни портрети Светог Саве у средњовековном сликарству”, у: *Свети Сава у српској историји и традицији*, ур. Сима Ђирковић, Београд 1998, 230–232; Милка Чанак-Медић, „О другом студеничком ктатору”, у: *Манастир Студеница: 700 година Краљеве Цркве*, ур. Љубомир Максимовић и Владимир Вукашиновић, Београд 2016, 165–169, Слободан М. Ненадовић,

опстао и пошто је Радослава свргнуо с трона млађи брат Владислав, свакако пре 4. фебруара 1234, када Радослав као бивши краљ издаје повељу Дубровчанима.⁷⁰ У *Пљеваљском синодику православања* насталом у претпоследњој деценији XIII века даје се вечни помен „Стефану благочастивом краљу Радославу, Јовану монаху и Ани благочастивој краљици и чедам јејуи”, где је сачувана једна од последњих успомена на њих.⁷¹

„Студенички проблеми”, *Саопштења* 3 (1957) 79–84; Марко Поповић, *Манастир Студеница. Археолошка открића*, Београд 2015, 62–64; И. Коматина, *Краљ Стефан Урош I*, 61–62, нап. 171.

⁷⁰ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника (1186–1321)*, I, прир. Владимир Мошин, Сима Ћирковић и Душан Синдик, Београд 2011, 129–130. Радослав и Ана и њихов боравак у Дубровнику поменуо је и Анин стриц и господар Солуна Манојло, Мирослав Марковић, „Византиске повеље дубровачког архива”, *Зборник радова Византолошког института* 1 (1952) 211–219; исти акт у: *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, t. 3, 404–405. Теодосије доноси романсирану причу о Радослављевом изгнанству, по којој се он са женом склонио у Драч, а она се тамо преудала за неког Франка, Теодосије, *Живот Светога Саве*, 177–178. Код Доментијана пак нема вести о томе. О подлози за настанак романсиране приче код Теодосија, И. Коматина, *Краљ Стефан Урош I*, 61, нап. 170.

⁷¹ Владимир Мошин, „Сербская редакция синодика в неделю православия. Тексты”, *Византийский временник* 17 (1960) 303.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Објављени извори – Published Primary Sources

- Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, t. 3, ed. Tadija Smičiklas, Zagreb 1905.
- Demetrii Chomateni Ponemata Diaphora*, ed. Günter Prinzing, Berlin – New York 2002.
- George Acropolites, *The History*, trans. R. Macrides Oxford 2007.
- Georgii Acropolitae Opera* I, ed. A. Heisenberg, Lipsiae 1903.
- Miklosich, Franc & Müller, Josephus, *Acta et diplomata graeca medii aevi IV*, Vindobonae 1871.
- Petridès, Symeon, „Jean Apokaukos, lettres et autres documents inédits”, *Известия Русскаго Археологического Института в Константинополѣ* 14, 2–3 (1909) 69–100. [Petridès, Symeon, „Jean Apokaukos, lettres et autres documents inédits”, *Izvestija Russkago Arheologičeskago Instituta v Konstantinopol’* 14, 2–3 (1909) 68–100]
- Васильевский, Васи́лий Григо́рьевич, „Epirotica saeculi XIII. Из преписки Иоанна Навпактскаго”, *Византийский временник* 3 (1896) 233–299. [Vasil’evskij, Vasilij Grigor’evič, „Epirotica saeculi XIII. Iz prepiski Ioanna Navpaktskago”, *Vizantijskij vremennik* 3 (1896) 233–299]
- Доментијан, *Житије Св. Саве*, прев. Љиљана Јухас-Георгиевска, изд. Томислав Јовановић, Београд 2001. [Domentijan, *Žitije Sv. Save*, прев. Ljiljana Juhas-Georgievskaja, изд. Tomislav Johnović, Београд 2001]
- Законоправило или Номоканон Светога Саве* (Иловички препис 1262. година). Фототипија, прир. Миодраг Петровић, Горњи Милановац 1991. [*Zakonopravilo ili Nomokanon Svetoga Save* (Ilovički prepis 1262. godina), прир. Miodrag Petrović, Gornji Milanovac 1991]
- Законоправило Светога Саве* 1, прир. Миодраг Петровић и Љубица Штавлјанин-Ђорђевић, Београд 2005. [*Zakonopravilo Svetoga Save*, 1, прир. Miodrag Petrović i Ljubica Štavljaniin-Đorđević, Београд 2005]
- Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника (1186–1321)*, књ. I, прир. Владимир Мошин, Сима Ћирковић и Душан Синдик, Београд 2011. [*Zbornik srednjovekovnih ćirilichkih povelja i pisama Srbije, Bosne i Dubrovnika (1186–1321)*, књ. I, прир. Vladimir Mošin, Sima Ćirković i Dušan Sindik, Београд 2011]
- Мошин, Владимир, „Сербская редакция синодика в неделю православия. Тексты”, *Византийский временник* 17 (1960) 278–353. [Mošin, Vladimir, „Serbskaja redakcija sinodika v nedelju pravoslavlja. Teksty”, *Vizantijskij vremennik* 17 (1960) 278–353]
- Пападопуло-Керамевсъ, Афанасий Иванович, *Noctes Petropolitanae. Сборник византийских текстов XII–XIII вв.*, С. Петербург 1913. [Papadopulo-Keramevs’ Afanasij Ivanovič, *Noctes Petropolitanae. Sbornik vizantijskih tekstov XII–XIII vv.*, S. Peterburg 1913]

- Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, изд. Љиљана Јухас Георгиевска и Томислав Јовановић, Београд 1999. [Stefan Prvovenčani, *Sabrana dela*, изд. Ljiljana Juhas Georgievskaja i Tomislav Jovanović, Beograd 1999]
- Теодосије Хиландарац, *Живот Светоса Саве*, изд. Ђ. Даничић, прир. Ђорђе Трифуновић, Београд 1973. [Teodosije Hilandarac, *Život Svetoga Save*, изд. Ђ. Daničić, прир. Ђорђе Trifunović, Beograd 1973]

Литература – Secondary Works

- Bees, Nikos, Eingeleitet von Elisabeth Bees-Seferli, „Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei des Johannes Apokaukos des Metropolitens von Naupaktos (in Aetolien)”, *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 21 (1971–1974) 57–160.
- Bredenkamp, Francois, *The Byzantine Empire of Thessaloniki (1224–1242)*, Thessaloniki 1996.
- De Ricci, Seymour, *Catalogue of a Collection of Ancient Rings Formed by the Late E. Guilhou*, Paris, 1912.
- Evans Grubbos, Judith, *Women and the Law in the Roman Empire*, London and New York 2002.
- Farkas, Zoltán, „On the betrothal of Bela-Alexius”, *Acta Antiqua Hungarica* 44 (2004) 365–373.
- Georgieva, Sashka, „Bulgarian-Hungarian marital diplomacy during the first half of the thirteenth century”, *Bulgaria-Medievalis* 6 (2015) 345–346.
- Hadzidakis, Manolis, „Un anneau byzantin du Musée Benaki”, *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 17 (1939–1943) 174–206.
- Heichelheim, F. M. & H. A. Hickl-Szabo, „A Serbo-Byzantine Betrothal Ring”, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 28 (1965) 317–319.
- Herrin, Judit & Alexandar Kazhdan, „Betrothal”, in: *The Oxford Dictionary of Byzantium* I, New York – Oxford 1991, 286–287.
- Karpozilos, Apostolos, *Ecclesiastical Controversy between the Kingdom of Nicaea and the Principality of Epiros (1217–1233)*, Thessaloniki 1973.
- Laiou, Angelikē, „Ο θεσμός της μνηστείας στο δέκατο τρίτο αιώνα”, *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο* I, edd. V. Kremmydas, Ch. Maltezos, N. Panagiōtakēs, Rethymno 1986, 280–298. [Laiou Angelikē, „Ο thesmos tēs mnēsteias sto dekato trito aiōna”, *Aferōma ston Niko Svorōno* I, edd. V. Kremmydas, Ch. Maltezos, N. Panagiōtakēs, Rethymno 1986, 280–298]
- Lampropoulos, Konstantinos, Ιωάννης Απόκαυκος. Συμβολή στην έρευνα του βίου και του συγγραφικού έργου του, Athena 1988.
- Nicol, Donald, *The Despotate of Epiros*, Oxford 1957.
- Polemis, Dimitris, *The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography*, London 1968.
- Prinzing, Günter, „A Quasi Patriarch in the State of Epiros: the Autocephalous Archbishop of 'Boulgaria' (Ohrid) Demetrios Chomatenos”, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 41 (2004) 170–173.

- Prinzing, Günter, „Studien zur Provinz-und Zentralverwaltung im Machtbereich der epirotischen Herrscher Michael I. und Theodoros Dukas“, Teil II, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 25 (1983) 37–112.
- Prinzing, Günter, „Die Antigraphie des Patriarchen Germanos II. An Erzbischof Demetrios Chomatenos von Ohrid und die Korrespondenz zum nikäischepirotischen Konflikt 1212–1233“, *Rivista di studi bizantini e slavi* 3 (1984) 21–64.
- Prinzing, Günter, *Die Bedeutung Bulgariens und Serbiens in den Jahren 1204–1219. im Zusammenhang mit der Entstehung und Entwicklung der byzantinischen Teilstaaten nach der Einnahme Konstantinopels infolge des 4. Kreuzzuges*, München 1972, 110–114.
- The Oxford Dictionary of Byzantium* I, ed. A. Kazhdan, New York – Oxford 1991.
- Trepela, P. N., „He akolouthia ton mnestron kai tou gamou“, *Theologia* 18 (1940) 101–196.
- Varzos, Konstatine, *Η Γενεαλογία των Κομνηνών* I, Thessaloniki 1984.
- Vikan, Gary, „Art and Marriage in Early Byzantium“, *Dumbarton Oaks Papers* 44 (1990) 145–163.
- Андреев, Йордан, Иван Лазаров и Пламен Павлов, *Кой кой е в средновековна България*, София 1994. [Andreev, Jordan, Iva'n Lazarov i Milčo Lalkov, *Koji koji e v srednovekovna Blgarija*, Sofija 1994]
- Баришић, Фрањо, „Веридбени прстен краљевића Радослава“, *Зборник радова Византолошког института* 18 (1978) 257–268. [Barišić, Franjo, „Veridbeni prsten kraljevića Radoslava“, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 18 (1978) 257–268]
- Бубало, Ђорђе, „Да ли су краљ Стефан Првовенчани и његов син Радослав били савладари?“, *Зборник радова Византолошког института* 46 (2009) 201–229. [Bubalo Đorđe, „Da li su kralj Stefan Prvovenčani i Radoslav bili savladari?“, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 46 (2009) 201–229]
- Бубало, Ђорђе, „Још једном о години смрти краља Стефана Првовенчаног“, у: *Стефан Првовенчани и његово доба*, ур. Александар Растовић и Ивана Коматина, Београд 2020, 99–118. [Bubalo Đorđe, „Još jednom o godini smrti kralja Stefana Prvovenčanog“, у: *Stefan Prvovenčani i njegovo doba*, ур. Aleksandar Rastović i Ivana Komatina, Beograd 2020, 99–118]
- Бубало, Ђорђе, *Српска земља и поморска у доба владавине Немањића I*, Београд 2016. [Bubalo Đorđe, *Srpska zemlja i pomorska u doba vladavine Nemanjića I*, Beograd 2016]
- Живојиновић, Мирјана, „О боравцима Светог Саве у Солуну“, *Историјски часопис* 24 (1977) 63–71. [Živojinović Mirjana, „O boravcima Svetog Save u Solunu“, *Istorijski časopis* 24 (1977) 63–71]
- Златарски, Васил, *История на българската държава през средните векове, III, Второ българско царство. България при Асеневици (1187–1280)*, София 1940. [Zlatarski, Vasil, *Istorija na b'lgarskata d'ržava prez 'srednite vekove III, Vtoro b'lgarsko carstvo. B'lgarija pri Asenevci (1187–1280)*, Sofija 1940]
- Историја српског народа I*, ур. Сима Ћирковић, Београд 1981. [Istorija srpskog naroda, I, ур. Sima Ćirković, Beograd 1981]

- Јиречек, Константин, *Историја Срба I*, Београд 1952². [Јиречек, Konstantin, *Istorija Srba I*, 1952²]
- Јухас, Љиљана, „Краљ Владислав у српској средњовековној књижевности”, у: *Милешева у историји српског народа*, ур. Војислав Ђурић, Београд 1987, 17–25. [Јухас, Ljiljana, „Kralj Vladislav u srpskoj srednjovekovnoj književnosti”, u: *Mileševa u istoriji srpskog naroda*, ur. Vojslav Đurić, Beograd 1987, 17–25]
- Кисас, Сотирас, „О времену склапања брака Стефана Радослава са Аном Комнином”, *Зборник радова Византолошког института* 18 (1978) 131–138. [Kisas, Sotiras, „O vremenu sklapanja braka Stefana Radoslava sa Anom Komninom”, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 18 (1978) 131–138]
- Коматина, Ивана, „Ана Дандоло – прва српска краљица?”, *Зборник Матице српске за историју* 89 (2014) 7–22. [Komatina, Ivana, „Ana Dandolo – prva srpska kraljica?”, *Zbornik Matice srpske za istoriju* 89 (2014) 7–22]
- Коматина, Ивана, „Велико краљевство од прва: крунисање Стефана Немањића и традиција Дукљанског краљевства”, *Историјски часопис* 65 (2016) 15–34. [Komatina, Ivana, „Veliko kraljevstvo od prva: Krunicanje Stefana Nemanjića i tradicija Dukljanskog kraljevstva”, *Istorijski časopis* 65 (2016) 13–34]
- Коматина, Ивана, „И обнови своју дедовину и боље је утврди – Стефан Немања и Стефан Првовенчани и уобличавање српске државности”, у: *Стефан Првовенчани и његово доба*, ур. Александар Растовић и Ивана Коматина, Београд 2020, 37–58. [Komatina, Ivana, „I obnovi svoju dedovinu i bolje je utvrdi – Stefan Nemanja i Stefan Prvovenčani i uobličavanje srpske državnosti”, u *Stefan Prvovenčani i njegovo doba*, ur. Aleksandar Rastović i Ivana Komatina, Beograd 2020, 37–58]
- Коматина, Ивана, „Историјска подлога чуда Св. Симеона у Житију Симеоновом од Стефана Првовенчаног”, *Зборник радова Византолошког института* 51 (2014) 111–134. [Komatina, Ivana, „Istorijska podloga čuda Sv. Simeona u žitiju Simeonovom od Stefana Prvovenčanog”, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 51 (2014) 111–134]
- Коматина, Ивана, *Краљ Стефан Урош I Велики и његов век*, Београд 2021. [Komatina, Ivana, *Kralj Stefan Uroš I Veliki i njegov vek*, Beograd 2021]
- Ивана Коматина, „О години смрти Светог Саве”, *Историјски часопис* 71 (2022) 121–147. [Komatina, Ivana, „O godini smrti Svetog Save”, *Istorijski časopis* 71 (2022) 121–147]
- Коматина, Ивана, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, Београд 2016. [Komatina, Ivana, *Crkva i država u srpskim zemljama od XI do XIII veka*, Beograd 2016]
- Коматина, Ивана и Предраг Коматина, „Настанак Млетачке Албаније и успомена на византијску власт у српском Поморју”, *Историјски часопис* 67 (2018) 55–82. [Komatina, Ivana i Predrag Komatina, „Nastanak Mletačke Albanije i uspomena na vizantijsku vlast u srpskom Pomorju”, *Istorijski časopis* 67 (2018) 55–82]
- Коматина, Предраг, „А од Арбанаса Пилот. Почети политичке историје Албанаца”, у: *Стефан Немања – Преподобни Симеон Мироточиви*. Зборник радова, ур. Милан

- Радужко, Београд–Беране 2016, 135–143. [Komatina, Predrag, „*A od Arbanasa Pilot. Počeci političke istorije Albanaca*”, u: *Stefan Nemanja – Prepodobni Simeon Mirotočivi*, Zbornik radova, ur. Milan Radujko, Београд–Беране 2016, 135–143]
- Костић, Славиша, „Брак и полност у светлости православне традиције. Литургичко-богословска анализа”, *Живопис* 5 (2011) 170–198. [Kostić, Slaviša, „Brak i polnost u svetlosti pravoslavne tradicije. Liturgičko-bogoslovska analiza”, *Živopis* 5 (2011) 170–198]
- Ласкарис, Михаило, *Византиске принцезе у средњовековној Србији*, Београд 1926. [Laskaris, Mihailo, *Vizantiske princeze u srednjevekovnoj Srbiji*, Београд 1926]
- Максимовић, Љубомир, „Византинизми краља Стефана Радослава”, *Зборник радова Византолошког института* 46 (2009) 139–147. [Maksimović, Ljubomir, „Vizantinizmi kralja Stefana Radoslava”, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 46 (2009) 139–147]
- Марковић, Мирослав, „Византиске повеље дубровачког архива”, *Зборник радова Византолошког института* 1 (1952) 205–262. [Marković, Miroslav, „Vizantiske povelje dubrovačkog arhiva”, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 1 (1952) 205–262]
- Миљковић, Бојан, „Непозната кћи Стефана Првовенчаног”, у: *Стефан Првовенчани и његово доба*, ур. Александар Растовић и Ивана Коматина, Београд 2020, 159–184. [Miljković, Bojan, „Nepoznata kći Stefana Prvovenčanog”, u: *Stefan Prvovenčani i njegovo doba*, ur. Aleksandar Rastović i Ivana Komatina, Београд 2020, 159–184]
- Ненадовић, Слободан М., „Студенички проблеми”, *Саопштења* 3 (1957) 79–84. [Nenadović, Slobodan M., „Studenički problemi”, *Saopštenja* 3 (1957) 79–84]
- Пириватрић, Срђан, „Брак Стефана Немањића и Евдокије Анђелине Комнине. Хронологија и историјски контекст уговарања и раскидања једног династичког савеза”, у: *Стефан Првовенчани и његово доба*, ур. Александар Растовић и Ивана Коматина, Београд 2020, 139–158. [Pirivatrić, Srđan, „Brak Stefana Nemanjića i Evdokije Anđeline Komnine. Hronologija i istorijski kontekst ugovaranja i raskidanja jednog dinastičkog saveza”, u: *Stefan Prvovenčani i njegovo doba*, ur. Aleksandar Rastović i Ivana Komatina, Београд 2020, 139–158]
- Поповић, Даница, „Када је краљ Стефан Првовенчани уврштен у светитеље? Прилог проучавању владарске 'канонизације' у средњовековној Србији”, *Зборник радова Византолошког института* 50 (2013) 573–581. [Popović, Danica, „Kada je kralj Stefan Prvovenčani uvršten u svetitelje? Prilog proučavanju vladarske 'kanonizacije' u srednjovekovnoj Srbiji”, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 50 (2013) 573–581].
- Поповић, Марко, *Манастир Студеница. Археолошка открића*, Београд 2015. [Popović, Marko, *Manastir Studenica. Arheološka otkrića*, Београд 2015]
- Тодић, Бранислав, „Репрезентативни портрети Светог Саве у средњовековном сликарству”, у: *Свети Сава у српској историји и традицији*, ур. Сима Ћирковић, Београд 1998, 225–249. [Todić, Branislav, „Reprezentativni portreti Svetog Save u srednjovekovnom slikarstvu”, u: *Sveti Sava u srpskoj istoriji i tradiciji*, ur. Sima Ćirković, Београд 1998, 225–249]

- Ћирковић, Сима, „Доментијанова просопографија”, *Зборник радова Византолошког института* 45 (2008) 141–155. [Ćirković, Sima „Domentijanova prosopografija”, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 45 (2008) 141–155]
- Ферјанчић, Божидар, „Одбрана Немањиног наслеђа – Србија постаје краљевина”, у: *Историја српског народа* I, ур. Сима Ћирковић, Београд 1981, 297–314. [Ferjančić, Božidar, „Odbrana Nemanjinog nasleđa – Srbija postaje kraljevina”, у: *Istorija srpskog naroda* I, ур. Sima Ćirković, Beograd 1981, 297–314]
- Ферјанчић, Божидар и Љубомир Максимовић „Свети Сава и Србија између Епира и Никеје”, у: *Свети Сава у српској историји и традицији*, ур. Сима Ћирковић, Београд 1998, 13–26. [Ferjančić, Božidar i Ljubomir Maksimović, „Sveti Sava između Epira i Nikeje”, у: *Sveti Sava u srpskoj istoriji i tradiciji*, ур. Sima Ćirković, Beograd 1998, 13–26]
- Цветковић, Бранислав, „Студенички ексонартекс и краљ Радослав: прилог датовању”, *Зборник радова Византолошког института* 37 (1998) 75–86. [Cvetković, Branislav, „Studenički eksnarteks i kralj Radoslav: prilog datovanju”, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 37 (1998) 75–86]
- Чанак-Медић, Милка, „О другом студеничком ктитору”, у: *Манастир Студеница: 700 година Краљеве Цркве*, ур. Љубомир Максимовић и Владимир Вукашиновић, Београд 2016, 165–169. [Čanak-Medić, Milka, „O drugom studeničkom ktitoru”, у: *Manastir Studenica: 700 godina Kraljeve Crkve*, ур. Ljubomir Maksimović i Vladimir Vukašinović, Beograd 2016]
- Цамић, Владимир, „Када је Свети Сава постао архиепископ?” (рад представљен у виду саопштења на Шестој националној конференцији Византолога 18. јуна 1215. г.) [Džamić, Vladimir, „Kada je Sveti Sava postao arhijerej?” (pročitano u vidu saopštenja na Šestoj nacionalnoj konferenciji Vizantologa 18. juna 2015. g.)]
- Целебдић, Дејан, *Друштво у епирској држави прве половине XIII века* (докторска дисертација, Филозофски факултет у Београду, 2013). [Dželebdžić, Dejan, *Društvo u epirskoj državi prve polovine XIII veka* (doktorska disertacija. Filozofski fakultet u Beogradu, 2013)]
- Целебдић, Дејан, „Писма Јована Апокавка Теодору Дуки”, *Зборник радова Византолошког института* 45 (2008) 125–140. [Dželebdžić, Dejan, „Pisma Jovana Apokavka Teodoru Duki”, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 45 (2008) 125–140]
- Целебдић, Дејан, „Питање оснивања Српске цркве у политици Теодора Дукe”, у: *Краљевство и архиепископија у српским и поморским земљама Немањића*, ур. Љубомир Максимовић и Срђан Пириватрић, Београд 2019, 521–536. [Dželebdžić, Dejan, „Pitanje osnivanja Srpske crkve u politici Teodora Duke”, у: *Kraljevstvo i arhiepiskopija u srpskim i pomorskim zemljama Nemanjića*, ур. Ljubomir Maksimović i Srđan Pirivatric, Beograd 2019, 521–536]

Ivana Komatina

ΝΥΜΦΟΣΤΟΛΙΣΜΑ OF THE SUNLIKE DAUGHTER.
THE MARRIAGE OF STEFAN RADOSLAV AND ANNA DOUKAINA
NEW INTERPRETATIONS

Summary

The Serbian grand župan's family, although not directly bordering the Epirote state, was involved in the new political circumstances after the fall of Constantinople through the marriage ties established with the Epirotes or their allies. Grand župan Stefan was still trying to reconcile with the Epirotes during 1215/1216, first asking for the hand of the daughter of late Michael I, Maria, for himself, and then the hand of the second daughter Theodora for his first-born son Stefan Radoslav. However, Stefan's efforts to tie himself more closely to the Epirote state through marriage policy failed due to canonical prohibitions. Then, in 1217, Stefan married a western noblewoman, Venetian Anna Dandolo, and was crowned king, and the royal crown also arrived from the West, that is, Rome. On the other hand, Stefan supported his brother Sava and his departure to Nicaea in order to obtain the autocephaly of the Serbian Church from the Nicaean emperor. Sava's stay in Nicaea, his ordination as archbishop, as recently suggested in historiography, probably took place in 1218. The marriage policy of creation of family ties between Epirotes and Serbs continued in 1218 and 1219. The letter of John Apokaukos, the Metropolitan of Naupaktos to Euthymios Tornikes points to this. Namely, the letter shows that the Epirote ruler Theodore I invited the Metropolitan of Naupaktos to Prilep and Skopje "because the bride, the daughter of the mighty Komnenos, is to be adorned there". The letter also reveals the discomfort of the Metropolitan of Naupaktos because he apparently did not want to participate in the ceremony of "νυμφοστολουμένης ἐκεῖσε τῆς θυγατρὸς τοῦ κραταιοῦ Κομνηνοῦ...". We can only claim that the letter refers to Stefan's eldest son Stefan Radoslav and Theodore's eldest daughter, Anna, based on data from other sources (the engagement ring, account of hagiographers Domentijan and Teodosije, the Ragusa charter of Manuel the despot of Thessaloniki etc.). In his subsequent letters, Metropolitan John Apokaukos of Naupaktos continues the story of the planned adornment of the bride. On the eve of Easter 1219, i.e. before 7 April, he sent a letter to Theodore I in which he explained the reasons for his return, i.e. he gives a justification why the "adornment of the sunlike daughter", intended, as we saw, a few months earlier, had not yet been carried out. A few

months later, in a new letter sent by Apokaukos to Theodore I, dated October–November 1219, Apokaukos refers again to the “bridal adornments” (sic!). There he clearly states that Theodore had the intention of marrying “sunlike daughters”, which certainly refers to Anna and Irene, and possibly also to the third illegitimate one. It clearly follows from the mentioned letter that the betrothal or the wedding had not yet taken place until November 1219.

However, the opinion accepted in the historiography that the marriage of Stefan Radoslav and Anna can be placed to late 1219 and early 1220 (Dec. 1219 – Jan. 1220) is based on the use of the adverb *now* in the mentioned letter (“those the present or intended bridal adornment”) and the assumption that this had to be done before the return of the newly consecrated archbishop Sava to Serbia, that is, before the beginning of Lent in 1220, on 9 February. We will first look at the use of the adverb *now*. It seems to us that the Metropolitan in the mentioned phrase is not certain, i.e. he has no reliable news about the precise time of the bridal adornments, but it can be taken as a justified assumption that they were going to be realised in the coming period. In contrast to that assumption, the claim that the bridal adornments, i.e. as it is assumed in contemporary historiography, the wedding between Radoslav and Anna, took place before the beginning of Lent on 9 February, that is, “before the arrival of the newly consecrated Serbian archbishop Sava from Nicaea to Serbia in 1220”, is much less justified. That argument is problematic because, as we pointed out, Sava’s stay in Nicaea and his ordination as an archbishop probably happened in 1218.

The engagement or wedding of Anna and Radoslav is evidenced, as we pointed out, by several other sources. Namely, a gold ring with an inscription has been preserved, which has been determined to be the engagement ring of prince Stefan Duka, i.e. Radoslav. Apart from that, the wedding of the Serbian ruler and the Epirote princess is also mentioned by Domentijan, the hagiographer of St Sava, and also contemporary to those events. Following the news of Sava’s hagiographer, the coronation and then the wedding of Radoslav with Anna was performed by his uncle, that is, the first Serbian archbishop Sava “after the acquisition of the autocephaly of the Serbian Church, i.e. immediately after the death of King Stefan the First Crowned”. In the events presented in this way, the year of the death of Stefan the First Crowned is crucial for determining the time of the coronation of Radoslav as king, and also of the wedding of Anna Doukaina and King Radoslav. Recently, a new hypothesis was presented in historiography with convincing arguments, according to which 24 September 1223 is proposed as the date of Stefan’s death.

The possibility that accounts from the Apokaukos’ letters and Domentijan’s testimony are still in agreement is provided by the mentioned *engagement ring* of Stefan Radoslav. Namely, the information about the

attempts at creation of family ties between the two ruling houses in place during many years become more logical if we allow for the well-known medieval practice of betrothal, which had to precede, often by several years, the act of marriage. A. Laiou, considering the question of its meaning in the institutional sense, pointed out that the practice of engagement with religious rite was mandatory and valid in 13th-century Epirus. The term “νυμφοστόλισμα” itself testifies to the fact that in the case of Anna and Radoslav there was initially an engagement, and only a few years later a wedding, because the preserved medieval documents testify that the term “νυμφοστόλισμα” actually denoted gifts that the future husband or his family were to give to the bride-to-be when signing the engagement contract. Finally, the fact that the engagement ring has been preserved undoubtedly confirms the claim that in the case of Anna and Radoslav, there was first an engagement, and then a marriage. Apart from the mentioned ring made of gold, which is kept in the National Museum in Belgrade, there is also a ring made of silver (preserved as a later copy) with an identical inscription, kept in the collection of Dumbarton Oaks.

Taking everything into account, we believe that the adornment “of the sunlike daughter” referred to the act of betrothal, as evidenced by the engagement rings that have been preserved. The engagement certainly took place after 1219, and only a few years later, probably around 1224, the Serbian archbishop Sava performed the wedding ceremony. According to the sources, the marriage of Anna Doukaina and Radoslav lasted even after Radoslav’s dethronement, and the eternal memory of king Stefan Radoslav, that is, monk John, and queen Anna with their children is recorded in *The Pljevlja Synodikon of Orthodoxy*, created in the penultimate decade of the 13th century.

Оригиналан научни рад

Примљен: 31.3.2023.

Коначно прихваћен за објављивање: 9.6.2023.

Aleksandar UZELAC*

Institute of History

Belgrade

PALMAN OF LETINBERCH AND HIS TEUTONIC COMPANY**

Abstract: Palman of Letinberch earned his reputation as the leader of Teutonic mercenaries who served King and Tsar Stefan Dušan of Serbia (1331–1355). His achievements are documented in various sources, including multiple documents from the archives of Dubrovnik and Venice, the correspondence between Stefan Dušan and Pope Innocent VI, accounts from French soldier and diplomat Philippe de Mézières, and Byzantine Emperor and writer John VI Kantakouzenos. These sources offer an opportunity to explore Palman's turbulent career, spanning around three decades (ca. 1333–1363). They reveal that Palman was not only a mercenary commander involved in the Serbian-Byzantine conflict but also a resourceful and skillful diplomat, who played a critical role in Dušan's negotiations with the Habsburgs and Papal Curia. This article examines Palman's career in detail and sheds light on his mercenary company.

Keywords: Palman of Letinberch, Stefan Dušan, Serbia, Austria, Dubrovnik, mercenaries, 14th century.

Анотација: Палман из Летинберга истакао се као вођа тевтонских најамника у служби српског краља и цара Стефана Душана (1331–1355). Палманове активности забележене су у различитим изворима: у документима из Дубровачког и Венецијанског архива, у преписци Стефана Душана и папе Иноћентија VI, у списима француског војника и дипломате Филипа де Мезијера, као и у делу византијског цара и историчара Јована VI Кантакузина. Ови извори пружају прилику да се оцртају обриси Палманове динамичне каријере која покрива отприлике три деценије (око 1333–1363). Они показују да Палман није био само вођа најамничке компаније која је учествовала у српско-византијским сукобима, већ и вешти и искусни дипломата који је играо важну улогу у Душановим преговорима са Хабзбурзима и папском куријом. Овај чланак бави се Палмановом каријером и његовом најамничком дружином.

Кључне речи: Палман из Летинберга, Стефан Душан, Србија, Аустрија, Дубровник, најамници, XIV век.

---

* aleksandar.uzelac@iib.ac.rs

** This article is based on a paper presented at the 'Mercenaries and Crusaders (1202–1480)' Conference, which was jointly organized by the University of Debrecen, the University of Coimbra, and the University of Lorraine in Debrecen, Hungary on June 22–24, 2022.

Palman, known as Palmannus de Letinberch in historical documents, is a fascinating figure who distinguished himself in the service of the Serbian king and (since 1346) tsar Stefan Dušan (1331–1355). He is no less intriguing than famous mercenary captains of fourteenth-century Europe, such as Roger de Flor or John Hawkwood, despite being much less known. Palman's activities cover a three-decade timespan between 1333 and 1363, coinciding with the period of the most remarkable territorial expansion of the Nemanjić state. They are recorded in various sources, including several documents from the Dubrovnik and Venice archives, correspondence between Stefan Dušan and Pope Innocent VI, and accounts by a French soldier and diplomat Philippe de Mézières, as well as Byzantine emperor and writer John VI Kantakouzenos (1347–1354). However, the available information is fragmentary and does not provide a comprehensive year-by-year account of Palman and his company's military activities. Moreover, despite valuable contributions by Konstantin Jireček, Mihailo Dinić, and other researchers aimed at illuminating aspects of Palman's involvement in particular events,¹ no scholarly study has fully encompassed his life and career, as well as the importance of his mercenary company. It is also worth noting that he is frequently and mistakenly referred to as 'Palman Bracht'; a mistake made by Serbian romantic historian Pantelija Srećković in the late 19th century, which has persisted to this day in popular literature.²

Although limited, the sources offer a glimpse into Palman's turbulent career as the leader of a mercenary company involved in the Serbian-Byzantine conflicts, as well as his diplomatic skills, including his role in Stefan Dušan's negotiations with the Habsburgs and the Papal Curia. In addition, some documents from the Dubrovnik archive mention his business activities. Palman's first recorded historical appearance was in Dubrovnik, where he arrived in October 1333 to collect the equipment of an unnamed

¹ Konstantin Jireček, *Geschichte der Serben* I, Gotha 1911, 375, 408, 412; idem, *Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien: Studien zur Kulturgeschichte des 13.–15. Jahrhunderts* III, Wien 1914, 73; Gavro Škrivanić, "O najamničkoj vojsci u srednjevekovnoj Srbiji", *Vojnoistorijski glasnik* 1 (1954) 86–87; Mihailo Dinić, "O vitezu Palmanu", *Zgodovinski časopis* 6–7 (1952–1953) 398–401; Andrija Veselinović, "Vojska u srednjovekovnoj Srbiji", *Vojnoistorijski glasnik* 1–2 (1994) 409–410; Marko Aleksić, "Reforma srpske vojske u vreme Stefana Dušana", *Vojnoistorijski glasnik* 2 (2015) 9–16; Aleksandar Uzelac, "Foreign soldiers in the Nemanjić state: a Critical Overview", *Beogradski istorijski glasnik* 6 (2015) 78–80.

² Pantelija Srećković, *Istorija srpskoga naroda*, knj. druga, *Vreme kraljevstva i carstva (1159–1367)*, Beograd 1888, 440. Srećković thought that certain Serbian leader 'Brahtos' mentioned in the work of John VI Kantakouzenos was Palman. However, the person in question is Vratko, an alleged member of the side branch of the Nemanjić dynasty, cf. *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, VI, Franjo Barišić & Božidar Ferjančić (eds.), Beograd 1986, 411.

mercenary in Stefan Dušan's service, which he was to deliver to the king's *medicus*, Antonius.³ Two years later, on October 19, 1335, Palman was again in Dubrovnik, promising to pay a certain sum of money unless Stefan Dušan's confidant, protovestiary Nikola Buća from Kotor (Cattaro), paid this debt instead of him.⁴ Evidently, at the time, Palman already established himself in the inner circle of the Serbian ruler.

As there is no information about the mercenary captain before 1333, it can only be guessed that he was born around the turn of the thirteenth and fourteenth centuries. It is unknown whether he participated in the Battle of Velbužd (modern Kustendil, Bulgaria) in 1330, where the Serbian army, under Stefan Dušan's effective command, defeated Bulgarian tsar Michael III Šišman (1321–1331), who died on the battlefield.⁵ Certainly, the Serbian side employed many mercenaries in the battle, but they were mostly Catalan units (numbering some 1,000 horsemen), while the presence of Teutonic mercenaries is only vaguely attested.⁶ Palman's presence in the battle cannot be confirmed, and it is equally probable that he entered Stefan Dušan's service after 1331 when he overthrew his father Stefan Uroš III Dečanski (1321–1331) and became the ruler of Serbian lands.⁷ It is, however, certain that he was not a lone adventurer.

³ K. Jireček, *Staat und Gesellschaft* III, 73, n. 9.

⁴ *Ibidem*.

⁵ On the battle of Velbužd see: Ursula Bosch, *Kaiser Andronikos III. Palaiologos. Versuch einer Darstellung der byzantinischen Geschichte in den Jahren 1321–1341*, Amsterdam 1965, 72–77; Gavro Škrivanić, "Bitka kod Velbužda 28. VII 1330. godine", *Vesnik Vojnog muzeja* 16 (1970) 67–77; Dimităr Angelov & Boris Cholpanov, *Balgarska voenna istoriya prez srednovkovieto (X–XV vek)*, Sofia 1994, 180–185.

⁶ The only information about the German mercenaries in the Battle of Velbužd is recorded by Kantakouzenos, who mentions '300 heavily armored Alamanni' on the Serbian side, *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris Historiarum libri IV*, I, Ludovicus Schopen (ed.), Bonnae 1828, 429 (=Johannes Kantakouzenos, *Geschichte* II, Georgios Fatouros & Tilman Krischer (eds.), Stuttgart 1986, 78). However, it has been noted that Kantakouzenos' account of these events was influenced by his own experiences during his stay in Serbian lands a little more than a decade later, when Palman's company, numbering 300 people, was evidently in Stefan Dušan's service, *Vizantijski izvori* VI, 338, n. 133. More trustworthy Nikephoros Gregoras speaks of 1,000 Celtic (Catalan) horsemen on the Serbian side in the battle, *Nicephori Gregorae Byzantina Historia* I, Ludovicus Schopen (ed.), Bonnae 1829, 455 (=Nikephoros Gregoras, *Rhomäische Geschichte* II/2, Jean-Louis van Dieten (ed.), Stuttgart 1979, 237). On the Catalan and other mercenaries present in the battle of Velbužd see Mihailo Dinić, "Španski najamnici u srpskoj službi", *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 6 (1960), 15–28; Ursula Bosch, *Kaiser Andronikos III.*, 74, n. 3; Aleksandar Uzelac, "Katalanski najamnici Stefana Dušana", *Vojnoistorijski glasnik* 1 (2019) 14–16.

⁷ On the overthrow of the old king Stefan Uroš III Dečanski and enthronement of Stefan Dušan in 1331 see: George Soulis, *The Serbs and Byzantium during the Reign of Tsar Stephen Dušan (1331–1355) and his Successors*, Washington DC 1984, 2–4; Božidar Ferjančić & Sima Ćirković, *Stefan Dušan, kralj i car (1331–1355)*, Beograd 2005, 41–48.

He was in the Nemanjić lands with his brother, Chiaran (Chiarane fratre Palmani Teutonici), who was in Dubrovnik in October 1336 as part of Dušan's delegation, which collected regular annual tribute from the local authorities.⁸ Palman's nephew, George (Giorgius nepos domini Palmanni Teutonici), likely Chiaran's son, is also attested in Dubrovnik in 1343 when he deposited a helmet with a coat of arms, a sword, and some of his personal belongings to a local merchant, receiving five ducats in return.⁹ This suggests that Palman's enterprise was a family venture and that some of his close cousins also joined him in the service of Stefan Dušan.

Formation of the Teutonic Company

While Palman had been present in the medieval Balkans at least since 1333, the formation of the Teutonic company under his leadership happened a few years later, and it was tied to a specific marriage project. In 1336, Stefan Dušan began negotiations with the Habsburg court in Vienna to marry Elisabeth, niece of Duke Otto of Austria and Styria (1330–1339), and daughter of the late Frederick the Fair (1308–1330), according to a report by Abbot John of Viktring.¹⁰ It is unclear why Stefan Dušan sent a marriage proposal to Austria, as he was already married to Bulgarian Princess Jelena. Historians have speculated that the proposal was motivated by the marital crisis at the Serbian court and Jelena's alleged inability to provide an heir to the throne.¹¹ However, a political factor also played a significant role: there was a state of war on the Serbian-Hungarian border in late 1334 and early 1335,¹² and

---

⁸ Konstantin Jireček, *Staat und Gesellschaft I*, 79, n. 7.

⁹ Ibidem, n. 8; Dušanka Dinić-Knežević, "Nemci u srednjovekovnom Dubrovniku", *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* 18 (1980) 92–93.

¹⁰ *Iohannis abbatis Victoriensis Liber certarum historiarum II*, Fedorus Schenider (ed.), Hannoverae – Lipsiae 1910, 172, 202–203: 'Eodem anno infirmata est filia regis Friderici Elizabeth infirmitate, qua et mortua est; nam dum Servie regi diceretur matrimonialiter copulanda in tantum abhorruit hominis scismatici fidem erroneam, ita ut cottidianis Deum gemitibus exoraret, multius icuniis corpus affligeret, suam semper Domino pudiciciam commendaret...'. The information is repeated by later Austrian chronicler Thomas Ebendorfer (1388–1464). See Marko Gavrilović, "Srbi u delima austrijskog hroničara Tomasa Ebendorfera", *Zbornik Matice srpske za istoriju* 98 (2018) 13–14.

¹¹ Miodrag Purković, *Jelena – žena cara Dušana*, Diseldorf 1975, 8; B. Ferjančić & S. Ćirković, *Stefan Dušan*, 66–67.

¹² *Monumenta ragusina. Libri reformationum*, II, Franjo Rački (ed.), Zagrabiae 1882, 356; B. Ferjančić & S. Ćirković, *Stefan Dušan*, 59–60. The Serbian-Hungarian clashes of that time are also reflected in an unfinished hagiography of Stefan Dušan by an anonymous continuator of

Stefan Dušan's desire to establish an alliance with the Habsburgs against their common rival, Hungarian King Charles Robert of Anjou (1308–1342), certainly influenced his marriage proposal.¹³

The diplomatic mission to Austria probably began in early 1336. The leader of the embassy was Palman, whose leading role is revealed on the return trip during which he was accompanied by messengers of Duke Otto. On April 12, 1336, the local authorities in Dubrovnik allowed Palman and the Duke's messengers to travel safely to Stefan Dušan and transferred them on a galley to Kotor (Cattaro).¹⁴ Palman's leading role in the embassy does not come as a surprise considering that the marriage proposal was directed to his native lands, and it can be supposed that he also had some influence in steering Stefan Dušan toward closer collaboration with the Habsburgs.

Eventually, the negotiations were unsuccessful. Stefan Dušan's intended bride died prematurely on October 23, 1336, and was buried in the Carthusian Abbey of Mayerbach, near Vienna.¹⁵ According to John of Viktring, Elisabeth reportedly fell ill and died, overcome with grief upon hearing that she was to marry a schismatic ruler.¹⁶ It is more likely that the illness that caused her death was related to natural causes.¹⁷ Be that as it may, in the meantime, the marital crisis between Dušan and Jelena was resolved when she gave birth to the heir to the throne, Uroš, in 1336/37.¹⁸

In addition to carrying the marriage proposal, Palman also used the trip to his native Austria for another purpose – to establish a mercenary company that would serve Stefan Dušan in the years to come. This conclusion is also circumstantially confirmed by documentary evidence. On December 6, 1336, in Venice, a decision was made, at the request of the Serbian king, to allow the free passage of three hundred footmen whom he had enlisted as his bodyguard

---

Archbishop Danilo II (1324–1337), *Arhiepiskop Danilo i drugi, Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih*, Đuro Daničić (ed.), Zagreb 1866, 227–230.

¹³ M. Gavrilović, "Srbi u delima", 14–15.

¹⁴ *Monumenta ragusina* II, 365: '[...] quod ambaxatores magnifici viri domini ducis Austrie et dominus Palmanus miles teutonicus cum eorum familia possint ire super galea comunis, super qua ambaxatores Ragusii ire debent ad serenissimum regem Raxie ad partes maritimas de Cataro'; K. Jireček, *Geschichte* I, 375.

¹⁵ *Continuatio Claustro-neoburgensis VII*, Wilhelmus Wattenbach (ed.), *Monumenta Germaniae Historica*, Scriptorum IX, Hannoverae 1856, 756; Heinrich von Zeissberg, *Elisabeth von Aragonien, Gemahlin Friedrich's des Schönen von Österreich*, Wien 1897, 119–120.

¹⁶ *Iohannis abbatis Victoriensis Liber II*, 172, 202–203.

¹⁷ Some historians speculated that she died of tuberculosis, cf. M. Purković, *Jelena*, 8–9. Nonetheless, the sources do not provide the information to exactly establish the cause of her death.

¹⁸ Ljubomir Stojanović, *Stari srpski rodoslovi i letopisi*, Sremski Karlovci 1927, 82–83, no. 131; B. Ferjančić & S. Ćirković, *Stefan Dušan*, 67.

(pro securitate sue persone) and who were to cross Venetian territories.¹⁹ Although the origin of these mercenaries is not specified, they certainly came from Habsburg lands since they had to pass through Venetian territory en route to Serbia. Additionally, the figure of three hundred mentioned in the Venetian senate's decision matches the estimated strength of the mercenary company under Palman's command, recorded in other sources, as we shall see further on.²⁰ Recruitment probably occurred during Palman's stay in Austria in early 1336. However, it cannot be excluded that he once again returned to his native country during the summer for the same purpose.

Members of the Company

Another set of documents from Dubrovnik dating from 1337 and 1338 is important for understanding the activities of Palman and his followers. In early September 1337, they were engaged in trade activities, promising to sell a large quantity of grain from the interior of the Serbian lands to Dubrovnik. For this purpose, Palman and his followers took out a credit of 800 and 400 hyperpera, respectively, guaranteeing its payment with their property.²¹ As of July 1338, the first debt was not paid.²²

Besides the record of the business activities, these documents reveal Palman's place of origin, as well as the names and origins of his most prominent followers. The leader of the company is mentioned as 'Palmanus de Letinberch'.²³ This intriguing placename remained unidentified, but in our opinion, it is probably medieval Littenberg, which is the modern town of Ljutomer in Slovenia, east of Maribor and Ptuj. Littenberg historically belonged to southern Styria. It is undisputedly attested as the town in a charter

---

¹⁹ Sime Ljubić (ed.), *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke republike II*, Zagreb 1870, 11, no. 17 (= *Magyar diplomacziak emlékek az Anjou-korból I*, Gusztáv Wenzel (ed.), Budapest 1874, 346, no. 341): 'Quod ad petitionem domini Regis Raxie concedatur, quod vsque ad III centum pedites, quos intendit facere soldizari extra Venetias, possint transire per nostrum Districtum ad suas partes; quos, vt dicit, vult pro securitate sue persone'.

²⁰ This has been already noted by Gavro Škrivanić, "Organizacija srednjovekovne vojske u Srbiji, Bosni i Dubrovniku", *Vojnoistorijski glasnik* 1 (1967) 153, and by A. Veselinović, "Vojska u srednjovekovnoj Srbiji", 409. An opinion that these mercenaries were from Lombardy is unfounded, cf. Đurđica Petrović, "Oružje Srbije i Evropa XII–XIV vek", in: *Evropa i Srbi*, Slavenko Terzić (ed.), Beograd 1996, 155.

²¹ M. Dinić, "O vitezu Palmanu", 399–400, nos. 1–4; D. Dinić-Knežević, "Nemci", 92.

²² M. Dinić, "O vitezu Palmanu", 400–401, no. 5.

²³ *Ibidem*, 399, 400, nos. 2, 4.

of Duke Frederick II Quarrelsome from 1242 (under the name Lûtenwerde),²⁴ while in the documents of the late thirteenth and fourteenth centuries, it is frequently recorded as Lutenberch, Lotenberch, Lutenperch, and so on.²⁵

Palman's supposed origin from southern Styria is in accordance with the information related to his followers attested in the documents, and to whom we also have to turn our attention. Most intriguing among them is a certain 'comes Federicus de Ortinburgo'.²⁶ The place mentioned here is undoubtedly Ortenburg in Carinthia, northwest of Villach.²⁷ Therefore, considering his place of origin and title, it is certain that this Frederick stemmed from the family of Ortenburg counts. In our opinion, 'comes Federicus de Ortinburgo' can be safely identified with Frederick, one of the sons of Count Albert II (who died in 1335),²⁸ because, at that time, he was the only living member of this family who carried this name. Like his brothers, Frederick bore the title of count, but only as an honorary one, since he was not the eldest son and heir of Count Albert II. Nevertheless, his affiliation with the highest nobility is evidenced by the fact that, in the document from early September 1337, he is listed as the first among the mercenaries, even before Palman himself. It seems that he did not stay as a mercenary for long. Already on January 13, 1338, he was mentioned with his brothers in a document testifying to the purchase of Sternberg Castle in Carinthia for 1,100 Aquileian marks. This possibly indicates that, by that time, he had already returned to his homeland.²⁹ Frederick of Ortenburg later married Margaret, the daughter of Count Ulrich V of Pfannberg. As Ulrich's son-in-law, Frederick of Ortenburg was first attested to in a grant from 1354. He died around 1360, while his wife died after 1374 when she was last mentioned alive. The couple had no children.³⁰ Obviously, Frederick's stay in Dubrovnik and the Serbian lands remained just a short and passing episode in his life.

---

²⁴ *Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark* II, Josef von Zahn (ed.), Graz 1879, 515–516, no. 402.

²⁵ Joseph von Zahn, *Ortsnamenbuch der Steiermark im Mittelalter*, Wien 1893, 320; Fran Kovačič, *Ljutomer: Zgodovina trga in sreza*, Maribor 1926, 116–125.

²⁶ M. Dinić, "O vitezu Palmanu", 400, no. 4.

²⁷ *Ibidem*, 398.

²⁸ Cf. Karlmann Tangl, "Die Grafen von Ortenburg in Kärnten. Zweite Abtheilung von 1256 bis 1343", *Archiv für österreichische Geschichte* 36/2 (1866) 181–182.

²⁹ Ignaz Tomaschek, "Regesten zur Geschichte Kärntens", *Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie* 9 (1864) 115; K. Tangl, "Die Grafen von Ortenburg", 149.

³⁰ Rudolfus Coronini, *Tentamen genealogico-chronologicum promovendae seriei comitum et rerum Goritiae*, Viennae 1752, 195; *Notizenblatt: Beilage zum Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen* I, Wien 1851, 346, no. 126; Karlmann Tangl, "Die Grafen von Pfannberg", *Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen* 18 (1857) 190, 297.

The rest of the company members, known by name from the same documents, are knight Dietrich from Vienna (Detergius de Vienna miles), Raf from Steyr (Rafus de Stayro), Craftin from Waldenberg (Craftinus de Valtinberch), or Lipniški grad in Carinthia, and a certain Gregor Paulich (Gregorius Paulig), who was, judging by his name, not of Teutonic but of Slavic origin. He may have also been from Waldenberg, as he is mentioned after Craftin but without a place of origin.³¹ Unlike Frederick of Ortenburg, other Palman's followers did not leave other traces in documentary sources but based on the material at our disposal two important conclusions can be drawn. First, Palman's Teutonic company consisted of men from the Habsburg lands of Styria, Carinthia, and Austria. Second, it included people of both German and Slavic origin. The members of the company originated from regions where in the fourteenth century both German and Slavic language were in use. Taking into account the mutual closeness of South Slavic dialects of this time, it may be supposed that they did not face a linguistic barrier when they arrived in medieval Serbian lands.

At the Battlefield against Byzantium

The Teutonic company was formed during a period of temporary reconciliation in Serbian-Byzantine relations, culminating in the meeting of Stefan Dušan and Emperor Andronikos III (1328–1341) in 1336.³² However, its employment also coincided with strained relations with Hungary, leading to another full-scale war between Stefan Dušan and Charles Robert in 1338.³³ Fragmentary documentary sources on the Hungarian side attest to this conflict but do not provide any evidence about the composition of the Serbian army. As a result, it remains uncertain whether the Teutonic mercenaries took part in it. Naturally, this possibility cannot be excluded.

The first undisputed information about the activities of the Teutonic company comes from an eyewitness of the highest rank, Byzantine aristocrat,

---

³¹ M. Dinić, "O vitezu Palmanu", 398.

³² *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris Historiarum* I, 475 (=Johannes Kantakuzenos, *Geschichte* II, 107–108). On the date and circumstances of the meeting between Stefan Dušan and Andronikos III see: G. Soulis, *The Serbs and Byzantium*, 9–10, 166–167, n. 52; B. Ferjančić & S. Ćirković, *Stefan Dušan*, 78–80. On the place of the meeting, which has been frequently identified as Radovišta in Macedonia, *Vizantijski izvori* VI, 352, n. 169; Sima Ćirković, "O sastancima cara Andronika III i kralja Stefana Dušana", *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 29–30 (1991) 208–211.

³³ B. Ferjančić & S. Ćirković, *Stefan Dušan*, 81.

and future emperor John VI Kantakouzenos. In the summer of 1342, following the death of Andronikos III and his defeat in the struggle against the regency in Constantinople ruling on behalf of minor John V Palaiologos (1341–1390), Kantakouzenos was forced to seek refuge at Stefan Dušan's court, where the two men concluded an alliance.³⁴ According to Kantakouzenos, at that time, Stefan Dušan and his wife Jelena had two mercenary groups – the 'Germans' (evidently, Palman's company), who were under the direct control of the Serbian king, and the 'Latins' (in fact, the Catalans), who formally belonged to the queen.³⁵ The Serbian royal couple gave both mercenary groups to Kantakouzenos, who, from the Serbian territory, renewed the war against the interim government in Constantinople. Aided by the mercenaries, in April 1343, he managed to capture the important city of Veroia, west of Thessaloniki.³⁶ It is unknown whether Palman personally participated in the campaign. When a split occurred between Dušan and Kantakouzenos in 1343, the Byzantine pretender managed to win over the Catalans led by Joan de Peralta for his cause. Still, the Germans remained loyal to the Nemanjić ruler. Despite this, Kantakouzenos explicitly stated that he remained in cordial relations with them and that they informed him about Dušan's intentions to break their mutual alliance and even escorted him to safety.³⁷

³⁴ *Nicephori Gregorae Byzantina Historia* II, 636–642 (=Nikephoros Gregoras, *Rhomäische Geschichte* III, 76–80); *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris Historiarum* II, 257–277. (=Johannes Kantakouzenos, *Geschichte* III, 163–177); G. Soulis, *The Serbs and Byzantium*, 14–18; B. Ferjančić & S. Ćirković, *Stefan Dušan*, 105–110; Radivoj Radić, *Crno stoleće. Vreme Jovana V Paleologa (1332–1391)*, Beograd 2013, 138–144.

³⁵ *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris Historiarum* II, 354 (=Johannes Kantakouzenos, *Geschichte* III, 230). Frequently expressed, but unfounded, opinion is that Kantakouzenos uses both names – Germans and Latins – for the same mercenary group, Stojan Novaković, *Stara Srpska vojska*, Beograd 1893, 86–87; *Vizantijski izvori* VI, 439, n. 262. On the identification of the 'Latins' as Catalans, see A. Uzelac, "Katalanski najamnici", 17–19.

³⁶ *Nicephori Gregorae Byzantina Historia* II, 654–656 (=Nikephoros Gregoras, *Rhomäische Geschichte* III, 88–90); *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris Historiarum* II, 354–355. (=Johannes Kantakouzenos, *Geschichte* III, 230); G. Soulis, *The Serbs and Byzantium*, 18; R. Radić, *Crno stoleće*, 145.

³⁷ *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris Historiarum* II, 355–357 (=Johannes Kantakouzenos, *Geschichte* III, 230–232). The name of the leader of Catalan mercenaries, Joan de Peralta, who joined Kantakouzenos during his short stay in the Serbian lands is later revealed by the Byzantine pretender and emperor himself, *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris Historiarum* III, 302. On him see: Anthony Luttrell, "John Cantacuzenus and the Catalans at Constantinople: 1352–1354", *Martinez Ferrando archivero, miscelanea de estudios dedicados a su memoria*, Barcelona 1968, 265–277; Raúl Estangüi Gómez, "Joan de Peralta: un catalán encargado de la restauración de Santa Sofía y gobernador de Constantinopla durante el reinado de Juan VI Cantacuzeno (1347–1354)", *Boletín de la Sociedad Española de Bizantinística* 12 (2012) 14–18; A. Uzelac, "Katalanski najamnici", 19–20.

Less than a decade later, Kantakouzenos, now an emperor in Constantinople, provided further information about these “Germans,” or Teutonic company, in the service of Stefan Dušan. In the autumn of 1350, Kantakouzenos led Byzantine forces to Veroia, which had been taken over by the Serbs around 1345.³⁸ The German mercenaries entrenched themselves in an improvised fortress near one of the city gates and staunchly defended the town. Despite their efforts, the city eventually fell. Kantakouzenos, remembering the Germans’ previous services to him, showed his generosity by endowing them with money and allowing them to retreat with their weapons and horses to the Serbian ruler.³⁹ At the end of the same year, John Kantakouzenos and Stefan Dušan met personally once again, and during their conversation, the Byzantine emperor reminded his counterpart of the services provided to him by the German mercenaries, who had safely escorted him from Veroia to Thessaloniki in 1343.⁴⁰

According to the decision of the Venetian Senate from 1336, Stefan Dušan intended to use the mercenaries as his bodyguard. Nonetheless, the report by Kantakouzenos shows they were given various other assignments, including possessing fortresses, such as Veroia. Their presence in other theatres of war is not attested, although it is noteworthy that in October of 1345, Stefan Dušan expressed his readiness to send 500 of his best troops ‘armed in a Teutonic manner’ (*theotonice iam armatos*) to his Venetian allies in the struggle against Zadar (Zara).⁴¹ To this information and its importance for the assessment of the influence exhibited by the Teutonic company, we will return later.

Status of the Company

The use of mercenaries or foreign soldiers was a long-standing tradition in Serbian lands. From the time of King Stefan Uroš II Milutin (1282–1321), foreigners such as Turcoples, Alans, and Tatars were occasionally employed. However, Western mercenaries were not present in large numbers, and sources attest to only a few individual cases, such as Simone Rossi from Florence and Francesco de Salomone from Treviso during the reign of Milutin, as well as certain Bernardo de Masserano during the reign of Milutin’s son

---

³⁸ B. Ferjančić & S. Ćirković, *Stefan Dušan*, 146; R. Radić, *Crno stoleće*, 201.

³⁹ *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris Historiarum* III, 120–121, 124–125; G. Soulis, *The Serbs and Byzantium*, 44–45; B. Ferjančić & S. Ćirković, *Stefan Dušan*, 248–250.

⁴⁰ *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris Historiarum* III, 145.

⁴¹ S. Ljubić, *Listine* II, 279, no. 463 (= *Magyar diplomacizai emlékek* II, 112, no. 103).

and Dušan's father Stefan Dečanski.⁴² As previously stated, the presence of large foreign contingents from the West is attested in the Battle of Velbužd in 1330. Moreover, Stefan Dušan was the first and only ruler of the Nemanjić dynasty who was able to employ two large mercenary groups: the Catalans led by Joan de Peralta (until 1343 when they switched their allegiance to John Kantakouzenos), and the Teutonic company headed by Palman.

The Teutonic company consisted of elite troops who served as both foot soldiers and cavalry. In the decision of the Venetian Senate, they are recorded as footmen in 1336, and their role in defense of the fortress in Veroia indicates that they fought as foot soldiers. However, according to Kantakouzenos, they also possessed horses, suggesting that they also fought as cavalry. In 1333, Palman acquired the equipment of an unnamed mercenary in Dubrovnik, which included two cuirass breastplates, three barbute helmets with chain undercaps, three large helmets with crests (cum cimariis), a pair of leg and thigh armor, two tunics, a horse cover, and three saddles.⁴³ This equipment list provides further evidence of the employment of mercenaries as cavalry troops, and is the earliest recorded mention of barbute helmets in the region.⁴⁴ Interestingly, the equipment of Palman's nephew, George, a decade later, also included a helmet with the crest (unum elmu cum cimaria).⁴⁵ Based on these intriguing notices about the helmets with heraldic emblems, it has been speculated that Palman and his men greatly influenced the spread of knightly concepts and German heraldry in the Serbian lands.⁴⁶

Stefan Dušan took great care to supply the mercenaries in his service, as well as other soldiers, with the most modern military equipment of that time. The practice of buying military equipment in Venice was established during the reign of Milutin, with the first shipment recorded in 1313 consisting of nine dozen swords.⁴⁷ The practice continued in the following decades, but in small quantities,⁴⁸ until it was intensified during the second decade of Dušan's reign.

⁴² Gavro Škrivanić, "O najamničkoj vojsci u srednjevekovnoj Srbiji", *Vojnoistoriski glasnik* 1 (1954) 81–82, 84, 87; A. Uzelac, "Foreign Soldiers", 70–77. On Francesco de Salomone see K. Jireček, *Staat und gesellschaft* I, 79; on Simone Rossi: Aleksandar Uzelac, "Papa Bonifacije VIII, magnus miles Simon Rosi i kralj Stefan Uroš II Milutin", *Beogradski istorijski glasnik* 5 (2014) 93–103; on Bernardo de Masserano: M. Dinić, "Španski najamnici", 22–23.

⁴³ M. Aleksić, "Reforma srpske vojske", 10.

⁴⁴ Đurđica Petrović, *Dubrovačko oružje u XIV veku*, Beograd 1976, 120–121.

⁴⁵ M. Aleksić, "Reforma srpske vojske", 14.

⁴⁶ Gregor Čremošnik, "Doslej neznani južnoslovenski pečati", *Zgodovinski časopis* 12–13 (1958–1959) 55–56; Vujadin Ivanišević, "Razvoj heraldike u srednjovekovnoj Srbiji", *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 41 (2004) 217.

⁴⁷ S. Ljubić, *Listine* I, 266, no. 419.

⁴⁸ Đ. Petrović, "Oružje Srbije i Evropa", 147–149.

According to documents from Venetian archives, from 1341 to 1349, there were five major shipments of military equipment, totaling 1,700 cuirass breastplates (coracias), 800 barbute helmets, 500 sets of chain shirts with a covering for the head and neck, 800 mail collars, 1,000 pairs of greaves, 600 pairs of metal gloves, 700 shields, of which 400 were “in the Slavic manner,” 100 sets of weapons for horsemen, and many other items of armament, in addition to one small shipment of 75 cuirass armors.⁴⁹

Notably, the procurement of military equipment in November 1345 mentions 300 cuirass breastplates, 300 barbute helmets, 300 mail collars, 300 shin guards, and 300 shields,⁵⁰ which matches the number of soldiers under Palman’s command. In May 1347, a larger quantity of equipment was requested, including 300 pairs of armor pieces, 500 barbute helmets, 500 mail collars, and 500 shin guards, indicating the formation of a new unit similarly equipped with 500 soldiers.⁵¹ Two years prior, in 1345, Stefan Dušan had offered to send a unit of 500 soldiers equipped in Teutonic style to aid Venice in Dalmatia, which could have been either an expanded Teutonic company or a separate unit organized similarly. The latter possibility seems more probable: an elite Serbian unit of 500 men is recorded as defending the town of Servia in northern Thessaly from Byzantine forces in 1350, which may be the same unit mentioned in Venetian documents five years earlier.⁵² Apparently, through procuring large quantities of equipment from Venice and possibly other centers in northern Italy, Stefan Dušan intended to organize additional military units in the same way as the Teutonic company.⁵³

It is also worth noting the legal status of the members of the company. Although often considered mercenaries in sources and modern historical studies, their prolonged stay in Serbian lands resulted in a more precise definition of their position. Stefan Dušan’s Code of Law, enacted in 1349 and expanded with new articles in 1353/54, aimed to equalize the responsibilities and obligations of domestic aristocracy and foreign soldiers in military service. According to Article 173 of the Law: “Greater or lesser nobility who come to

---

⁴⁹ S. Ljubić, *Listine* II, 111, 118, 144, 289, 453, no. 185, 196, 247, 482, 713; S. Ljubić, *Listine* III, 133–134, no. 202 (= *Acta Albaniae Veneta saeculorum XIV et XV*, I, Joseph Valentini (ed.), Panormi 1967, 120, 126, 127, nos. 133, 141, 144); Đ. Petrović, “Oružje Srbije i Evropa”, 153–154; M. Aleksić, “Reforma srpske vojske”, 16. Marko Aleksić, “Srednjovekovno viteštvo u epohi cara Dušana”, *Novi glasnik* 2 (2016) 160–161.

⁵⁰ S. Ljubić, *Listine* II, 289, no. 482 (= *Magyar diplomacziak emlékek*, II, 120, no. 11): ‘trecente curatie, trecenti schencheli, trecenta colaria, trecente barbate et trecenti clipei...’

⁵¹ S. Ljubić, *Listine* II, 453, no. 713; M. Aleksić, “Reforma srpske vojske”, 18.

⁵² *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris Historiarum* III, 131; M. Aleksić, “Srednjovekovno viteštvo”, 161.

⁵³ M. Aleksić, “Reforma srpske vojske”, 18–20.

the court of the Tsar, whether Greek, German, Serb, or any other nobleman, if he brings with him a brigand or a thief, that master shall be punished in the same way as a thief and brigand.”⁵⁴ The mention of the Germans in the article refers to the members of the Teutonic company since no other German nobles were present in Serbian lands at the time.⁵⁵ Thus, it may be concluded that the mercenaries that constituted the Teutonic company were equated with domestic nobles, in particular those educated for state and military service, i.e., the “nobility that always stands in the emperor’s house,” as defined by the Code in Article 177.⁵⁶

Papal Emissary at the Court of Stefan Dušan

Palman’s influential political and diplomatic role again comes to light at the end of Dušan’s reign, during the negotiations of the Serbian ruler with Pope Innocent VI (1352–1362). The most characteristic aspect of these negotiations was Stefan Dušan’s plea to be named as the captain of the Christian army against the Turks, promising in return that he would accept the Church Union. In this unique case of a ‘schismatic’ ruler who pleaded with the Pope to become a Crusade leader, a short introduction is needed. Namely, the negotiations had their due prehistory. Dušan entered into contact with the Papal Curia several years earlier, soon after he was proclaimed emperor in 1346.⁵⁷ Moreover, according to a later source, in 1351, he investigated the possibility of securing a daughter of the French king as a bride for his son, through his trusted emissary Nikola Buća from Kotor. Nothing came out of this project allegedly because

---

⁵⁴ Đorđe Bubalo (ed.), *Dušanov zakonik*, Beograd 2010, 113: ‘Властелъ и [в]ластеличыкы кои гредоу оу дворъ царевъ, или Грькъ, или Нѣмьць, или Сръбинъ, или властелинъ инъ кои любо, аште доведе съ собом гоусара или тати, да се внзи господаръ каже како тать и гоусаръ’. See also Srđan Šarkić, “Pravni položaj stranaca u srednjovekovnoj Srbiji”, *Zbornik radova Pravnog fakulteta Novi Sad* 45/3 (2011) 54–55. The fact that this article of Stefan Dušan’s Code is related to German mercenaries was noted long ago by S. Novaković, *Stara srpska vojska*, 85–86.

⁵⁵ Saxon miners who were present in the Serbian lands since the mid-thirteenth century did not belong to the nobility and had their own special legislation; From the legal point of view, including Stefan Dušan’s Code of Law, they are never referred to as Germans (‘Nemtsy’), only as Saxons (‘Sasy’), cf. M. Dinić, “O vitezu Palmanu”, 398–399.

⁵⁶ Đ. Bubalo, *Dušanov zakonik*, 114; A. Uzelac, “Foreign Soldiers”, 81–82.

⁵⁷ *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia* I, Augustinus Theiner (ed.), Romae 1859, 734, no. 1102; K. Jireček, *Geschichte* I, 407–408; Miodrag Purković, *Avinjonske pape i srpske zemlje*, Gornji Milanovac 2002, 49–50; B. Ferjančić & S. Čirković, *Stefan Dušan*, 297.

the French side expected Dušan to convert to the Roman faith.⁵⁸ Next year a new motivation for rapprochement with the Roman Curia came, although from an unexpected side. When a civil war erupted in Byzantium between John V Palaiologos and John VI Kantakouzenos, Stefan Dušan opted to support the young emperor, while his former ally secured help from the Ottoman Turks. The involvement in the civil war led to an ominous defeat of the Serbian cavalry expeditionary corps against the Ottomans at the battle near modern Didymoteicho (Demotika) in Thrace in October 1352.⁵⁹ Following the military disaster, Stefan Dušan gradually realized the magnitude of the threat from the East. Consequently, in the spring of 1354, he sent a delegation to Innocent VI, consisting of a court judge Božidar, Nestongos, the governor of the city of Serres, and nobleman Damian from Kotor ('Bosidaius Iudex tuus generalis et Nestegus Zephalia Serenus ac Damianus de Catara Civis Catarensis'), whose aim was to propose and negotiate the political and military project aimed at the expulsion of the Ottomans from the European soil.⁶⁰ Besides the Ottoman threat, the growing Serbian-Hungarian tensions also played an important role in the decision of Stefan Dušan to open the negotiations. According to the *Vita* of Innocent VI, he turned to the Papal Curia in order to thwart the attack of Hungarian King Louis the Great (1342–1382), son of Charles Robert.⁶¹

The delegation traveled via Venice where, on June 16 of the same year, the Venetian Senate sent letters to the Pope recommending Serbian representatives.⁶² The Pope received the delegation in his summer residence of Villanova near Avignon (Villeneuve-lez-Avignon), sending a reply to the Serbian ruler on August 25. The papal response reveals that Dušan previously promised in his letter, sealed with a golden seal, that he would recognize the Pope as the father of Christianity and the successor of St. Peter, and that he would improve his relationship with the Roman Catholic population in his

⁵⁸ Mauro Orbini Rauseo, *Il Regno de gli Slavi hoggi corrotamente detti Schiavoni*, Pesaro 1601, 266–267. Stefan Dušan previously had other plans for his only son. Uroš was initially betrothed to a sister of John V Palaiologos (in 1343) and later planned to marry an unnamed cousin of Hungarian king Louis the Great (around 1346–1348), Sima Ćirković, "O jednoj srpsko-ugarskoj alijansi", *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 44 (2007) 411–421.

⁵⁹ *Nicephori Gregorae Byzantina Historia* III, 180–182 (=Nikephoros Gregoras, *Rhomäische Geschichte* V, 146–147); *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris Historiarum* III, 246–249; G. Soulis, *The Serbs and Byzantium*, 49–51; B. Ferjančić & S. Ćirković, *Stefan Dušan*, 288–291; R. Radić, *Crno stoleće*, 242–245.

⁶⁰ *Vetera monumenta*, II, 8–9, no. 16; M. Purković, *Avinjonske pape*, 59–61.

⁶¹ *Vitae paparum avenionensium* I, Étienne Baluze and Guillaume Mollat (eds.), Paris, 1916, 333; Norman Housley, "King Louis the Great of Hungary and the Crusades, 1342–1382", *The Slavonic and East European Review* 62/2 (1984) 195.

⁶² S. Ljubić, *Listine* III, 264, no. 397.

lands.⁶³ On Christmas Eve, December 24, 1354, the Pope sent a new letter to the Serbian ruler, in which he expressed his joy at Dušan's desire to return to the fold of the Roman church and his wish to be appointed as the commander of the Crusader army against the Turks (et excitans potentiam regie dignitatis desiderabas ab eadem ecclesia matre tua contra Turchos ipsos Capitaneus ordinari). The Pope also emphasized that he had sent as his messengers to Serbia the learned men Peter Thomas (1305–1366) from Périgord, the newly appointed bishop of Patti and Lipari in Sicily, and Bishop Bartholomew of Trogir (Trau).⁶⁴

Simultaneously, the Pope sent letters to other prominent figures at the Serbian court: Tsaritsa Jelena, Young king Uroš, Patriarch Joannikios (who died on September 3, 1354),⁶⁵ and, among others, Palman, commander of mercenaries in the service of the Serbian ruler (Palmanno Theutonico capitaneo gentis armigere ad stipendia regis Rassie), recommending his messengers and expressing hope that they would help the success of the negotiations for the Church Union.⁶⁶ The list of persons included shows that the Pope was well-informed about the centers of power in Serbia and the internal conditions of its royal court. Considering that Palman was one of the addressees, as well as his previous diplomatic efforts on behalf of the Serbian ruler, it is possible that he influenced the decision to send a delegation to Avignon in 1354. The Pope's expectations that Palman would be one of those who could ensure the success of the apostolic mission to Serbia were not without foundation.

The adventures of Peter Thomas in Serbian lands were recounted by his disciple Philippe de Mézières (1327–1405), chancellor of Cyprus, on two occasions – first in the *Vita* of Peter Thomas, written in the late 1360s, and then briefly in a letter to his nephew.⁶⁷ Both accounts are mutually dependent and full of details that can hardly be accepted at face value, especially considering that Mézières was not an eyewitness to the events and recounted the story told to him by the main protagonist many years later.⁶⁸ Nonetheless, in the absence of other sources, the vivid report by Mézières deserves full attention.

⁶³ *Vetera monumenta* II, 8–9, no. 16.

⁶⁴ *Vetera monumenta* II, 11–13, no. 20.

⁶⁵ Arhiepiskop Danilo, *Životi*, 379.

⁶⁶ *Vetera monumenta* II, 13–16, nos. 21–24.

⁶⁷ The letter is published by Nicolas Iorga, “L'épître de Philippe de Mézières à son neveu”, *Bulletin de l'Institut pour l'étude de l'Europe sud-orientale* 8/3–4 (1921) 31–40. The critical edition of the *Vita*: Philippe de Mézières, *The Life of St. Peter Thomas*, Joachim Smet (ed.), Rome 1984.

⁶⁸ At the time of the mission of Peter Thomas to Serbia, Philippe de Mézières was in France, far from the oriental events, Philippe de Mézières, *The Life*, 28; Philippe Contamine, “Entre Occident et Orient. Philippe de Mézières (vers 1327–1405): itinéraires maritimes et spirituels”,

The mission traveled by sea from Venice, encountering several dangers along the way, including a Turkish pirate ship in the southern Adriatic Sea which they avoided thanks to the fog.⁶⁹ After landing, the apostolic messengers traveled for several more days before reaching the court of Stefan Dušan, probably in late February or early March 1355.⁷⁰ It is assumed that the meeting took place in Krupišta, on the shores of the Bregalnica river, where it is known that Stefan Dušan stayed in the spring and summer of 1355.⁷¹ For Peter Thomas, the meeting with Dušan, who according to Mézières, “was physically bigger than all other people in the world and had a terrifying appearance,”⁷² turned out to be a much greater trial of his faith than the tribulations on the Adriatic. A particular problem arose because, in this kingdom, the author claims, there was a custom to kiss the feet of the ruler when appearing before him (Mézières here describes a Byzantine custom of proskynesis or prostration). Outraged by the custom, the papal emissary refused to perform this act, although many advised him to do so as he could be put to death in the case of refusal. No real danger existed as Peter Thomas was protected by his diplomatic status, but the refusal to prostrate in front of the ruler provoked tension, which grew stronger as the negotiations continued. Dušan was eventually so angered by the stubbornness and disrespect of Peter Thomas that he forbade anyone at his court from attending the mass that the papal emissary intended to perform, under the penalty of blinding, according to the *Vita* (or death penalty, according to the letter).⁷³

As Mézières further relates, many Teutonic nobles and other mercenaries were at Stefan Dušan’s court.⁷⁴ These Teutonic mercenaries, 300 of them in number, and other Christians of various nations ignored the ruler’s request and went to the mass performed by Peter Thomas (fuerunt autem ad missam praedictam trecenti Theutonici...).⁷⁵ After Dušan found out what happened, he called for them and reminded them of his decree and the punishment. However,

in: *Philippe de Mézières and His Age: Piety and Politics in the Fourteenth Century*, Renate Blumenfeld-Kosinski & Kiril Petkov (eds.), Leiden–Boston 2012, 23. Therefore, the opinion that Mézières possibly followed Peter Thomas on his voyage to Serbian lands is unfounded, cf. B. Ferjančić & S. Ćirković, *Stefan Dušan*, 300.

⁶⁹ Philippe de Mézières, *The Life*, 66–67.

⁷⁰ *Ibidem*, 195.

⁷¹ B. Ferjančić & S. Ćirković, *Stefan Dušan*, 300.

⁷² Philippe de Mézières, *The Life*, 67: ‘ad presenciam regis Racie pervenit, qui quidem rex inter omnes homines, mundi suo tempore maior erat corpore et terribili facie’; N. Iorga, “L’épître”, 34: ‘...qui quidem rex statura magnus, quasi ultra omnes homines mundi’. Stefan Dušan’s striking body size is attested in other sources, Mauro Orbini Rauseo, *Il Regno de gli Slavi*, 260.

⁷³ Philippe de Mézières, *The Life*, 68; N. Iorga, “L’épître”, 34.

⁷⁴ Philippe de Mézières, *The Life*, 68.

⁷⁵ *Ibidem*, 69.

one of them, the Teutonic captain (whose name, Mézières admitted, he had forgotten,⁷⁶ although there is not the slightest doubt that the man in question was Palman) responded in the following way: “My lord, it is true that we have heard your decree, but we fear God more than we fear you. How could we leave our father celebrating alone without us? You know well that we are all Catholics and faithful to the Roman Church, and since you wish to take our eyes away from us, know that we are ready not only to have our eyes plucked out but to die defending the Catholic faith”.⁷⁷ Hearing this, Stefan Dušan’s anger suddenly passed and he began to laugh, marveling at such a great constancy of both the Apostolic messenger and his Teutonic mercenaries. The capital punishment was immediately revoked,⁷⁸ and from that moment, according to Mézières, his attitude towards Peter Thomas changed and he treated him with honor and reverence.⁷⁹ Naturally, one can doubt the full veracity of this anecdote, but one detail in the story is undoubtedly true – that Palman and his men during their long stay in Serbian lands remained staunch Catholics.

Usually, in literature, the mission of Peter Thomas is presented as a failure due to the hardships that the papal emissary initially encountered at the Nemanjić court.⁸⁰ However, such an assessment seems premature. On the contrary, Mézières reported that despite Dušan’s ‘perfidy’, the apostolic emissary stayed in Serbian lands for a long time (possibly a full year),⁸¹ during which he allegedly managed to convince many local church centers to return to the union with Rome.⁸² If this report is true, such a proselytizing action

⁷⁶ Ibidem: ‘Teutonicorum vero quidam miles et strenuus omnium aliorum Capitaneus, cuius nomen obliuioni dedi...’

⁷⁷ Philippe de Mézières, *The Life*, 69: ‘Domine bene verum est, quod edictum vestrum audiuimus, sed magis timemus Deum quam vos. Et quomodo talem patrem solum celebrantem sine nobis dimissemus? Bene scitis quod nos omnes Catholici et fideles Ecclesiae Romanae sumus, et ex quo oculos nostros velletis eruere, non solum oculos, sed nos omnes mori pro fide Catholica defendenda parati sumus.’ Shorter, but no less dramatic response by Palman is recorded in the letter, N. Iorga, “L’épître”, 35: ‘O rex, militiam tibi debemus, sed Deo fidem catholicam; nobis autem oportebat Deo magis obedire quam hominibus. Ecce paratimus mortem aut carcerem pro nomine Jhesu pati; fac de nobis quod vis.’ (“Oh king, we owe you military service, but we owe the Catholic faith to God. It is more necessary for us to obey God than men. Behold, we are ready to suffer death or imprisonment in the name of Jesus. Do with us what you will.”).

⁷⁸ As explicitly stated in the letter: N. Iorga, “L’épître”, 35.

⁷⁹ Philippe de Mézières, *The Life*, 69.

⁸⁰ N. Housley, “King Louis the Great”, 196; G. Soulis, *The Serbs and Byzantium*, 57; B. Ferjančić & S. Ćirković, *Stefan Dušan*, 301.

⁸¹ As rightfully noted by J. Smet, Philippe de Mézières, *The Life*, 195.

⁸² Philippe de Mézières, *The Life*, 69–70: ‘Tempore intervallo rege obstinato et in perfidia sua nihilominus remanente, Dominus frater Peter Thomas multas ecclesias metropolitanas et alias illius regni ad unionem ecclesiae Romanae reformavit, quae prius schismaticae erant. Et multis

certainly would not have been possible without the tsar's approval. Another important fact circumstantially attesting to the influence of Peter Thomas is that during his stay in Serbian lands, Stefan Dušan arranged a peace treaty with King Louis the Great of Hungary (in May 1355).⁸³ Such an agreement between the two bitter rivals could hardly have been achieved without the mediation of the papal emissary present at the scene. Probably, during this time, Peter Thomas and the Serbian ruler discussed at length the details of the upcoming crusade, and it can be supposed that Palman, who appears in the report by Mézières, actively participated in their negotiations. However, their ambitious plans were not meant to be, due to the untimely death of Stefan Dušan on December 20, 1355.⁸⁴ Peter Thomas left Serbian lands only after that when it became clear that the crusade would not materialize. After a brief stop in Hungary, he arrived in Venice shortly before March 25, 1356.⁸⁵

Palman's Last Campaign

In the autumn of 1355, a new crisis in volatile Serbian-Hungarian relations was already looming. Dušan's half-sister, Jelena, was widowed by Mladen III Šubić, Lord of Dalmatia, who died in 1348. She was determined to defend her possessions for their underage son but was met with increasing pressure from Hungary. In the meantime, Venice, Hungary's rival, sought to take over Jelena's strongholds of Klis (Clissa) and Skradin (Scardona), but Jelena instead turned to her half-brother for help.⁸⁶ Although he signed a peace treaty with King Louis of Hungary, Stefan Dušan opted for a limited military engagement. Namely, he agreed to send two military contingents to aid Jelena and defend her two key strongholds. The first contingent, led by Đuraš, son of

---

et inficis periculis et insidiis a rege cautelose ordinatis, cum difficultate Deo adiuvante a regno Raciae ipse nuntius papalis Dominus frater Petrus sanus recessit, et in curiam reversus est.⁷

⁸³ S. Ljubić, *Listine III*, 270, 272, 273, nos. 407, 411, 413; G. Soulis, *The Serbs and Byzantium*, 57.

⁸⁴ G. Soulis, *The Serbs and Byzantium*, 58; B. Ferjančić & S. Ćirković, *Stefan Dušan*, 307. The exact date of the death of Stefan Dušan is attested both in Serbian and Byzantine sources. See Lj. Stojanović, *Stari srpski rodoslovi*, 82–83, no. 130; Démétrius Cydonès, *Correspondance I*, Raymond J. Loenertz (ed.), Città del Vaticano 1956, 175, no. 8.

⁸⁵ S. Ljubić, *Listine III*, 312, no. 463 (= *Magyar diplomacziái emlékek II*, 467, no. 375): 'Cum habite et obtente sint littere a domino Rege Hungarie, per quas secure mitti potest nostra ambaxata ad ipsum, et ipse Rex videatur satis bene dispositus ad pacem et concordiam, prout habetur ex verbis et relazione istius Episcopi Pactensis et Legati ab ipso noviter redeuntis'.

⁸⁶ S. Ljubić, *Listine III*, 276–282, nos. 417–421 (= *Magyar diplomacziái emlékek II*, 452–454, no. 364); Ruža Ćuk, *Srbija i Venecija u XIII i XIV veku*, Beograd 1986, 65–66.

Ilija, a prominent noble and member of the Serbian military elite,⁸⁷ was sent to Skradin. The second one, led by Palman and likely consisting of members of the Company, was sent to Klis, probably via the sea. It arrived at its destination in mid-November 1355.⁸⁸

Palman took over the defense of Klis together with certain Mersota, who was probably leading the local forces.⁸⁹ Soon, however, the defenders were besieged by the forces of Nicholas (Miklós) Bánffy, the Ban of Croatia, from the Hahót kindred.⁹⁰ By early December, the besiegers were in control of the town outside the city gates and part of its defensive structures, but the citadel remained firmly in Palman's hands.⁹¹ Meanwhile, negotiations between Venice and Stefan Dušan took place in an attempt to prevent the fortresses from falling into Hungarian hands. The Venetians offered to pay the Serbian ruler for the takeover of two strongholds, with a larger sum for strategically more important Klis than for Skradin.⁹² However, the negotiations proved unsuccessful, due to the death of Stefan Dušan.

News of the death of the Serbian ruler likely reached Dalmatia in early January 1356, having a devastating effect on the morale of the defenders of Skradin and Klis. Voivode Đuraš, who, per Stefan Dušan's orders, had to hold Skradin unless his position became untenable, transferred control of the fortress to the Venetians on January 10, 1356.⁹³ Palman probably held Klis for a little longer, but he was also forced to surrender before March 1356, when it became known in Venice that the fortress was in Hungarian hands.⁹⁴

* * *

Palman survived the siege of Klis, but little is recorded about him in sources after these events. However, he was certainly still alive in 1363, as a prominent merchant from Dubrovnik, Menče Menčetić, left him 40 hyperpera

---

⁸⁷ On him see: Gordana Tomović, "Đuraš – treći vitez u cara Stjepana", *Boka. Zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti* 24 (2004) 108; B. Ferjančić & S. Ćirković, *Stefan Dušan*, 32, 88, 99.

⁸⁸ S. Ljubić, *Listine III*, 288, no. 431; R. Ćuk, *Srbija i Venecija*, 66.

⁸⁹ S. Ljubić, *Listine III*, 292, no. 435.

⁹⁰ On him see Éva B. Halász, "Hahót Miklós szlavón báni működése (1343–1356)", *Középkortörténeti tanulmányok* 6 (2010) 7–12.

⁹¹ S. Ljubić, *Listine III*, 289, no. 432.

⁹² *Ibidem*, 294–297, 299–300, nos. 438–439, 442; R. Ćuk, *Srbija i Venecija*, 66–67.

⁹³ S. Ljubić, *Listine III*, 305–306, no. 448; R. Ćuk, *Srbija i Venecija*, 67.

⁹⁴ S. Ljubić, *Listine III*, 312–313, no. 463 (= *Magyar diplomacziak emlékek II*, 467, no. 375). On the various dates proposed in historiography on the fall of Klis, between January and March 1356, see R. Ćuk, *Srbija i Venecija*, 67–68, n. 79.

in his testament (anchora siaco di Palman, soldato che fo in Slavonia pp. XL).⁹⁵ It is possible that he continued to maintain close contact with the Dubrovnik elite and even resided in the city at that time. More probably, following the events at Klis, he may have returned to Serbian lands and continued to serve Dušan's son, tsar Uroš (1355–1371). Be that as it may, after 1363, there is no further mention of the knight from Styria in the sources. In this way, Palman of Letinberch left the historical stage in silence, at a time when the power of the Nemanjić tsardom, to whose rise he and his company considerably contributed, inevitably began to crumble.

---

⁹⁵ Mihailo Dinić, "Sitniji prilošci za srpsku istoriju", *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor* 13/1–2 (1933) 76; D. Dinić-Knežević, "Nemci", 92.

LIST OF REFERENCES

Published Primary Sources

- Acta Albaniae Veneta saeculorum XIV et XV*, I–XXV, Joseph Valentini (ed.), Panormi 1967–1979.
- Arhiepiskop Danilo i drugi, *Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih*, Đuro Daničić (ed.), Zagreb 1866.
- Bubalo, Đorđe (ed.), *Dušanov zakonik*, Beograd 2010.
- Continuatio Claustroneoburgensis VII*, ed. Wilhelmus Wattenbach, Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum IX, Hannoverae 1856, 755–757.
- Coronini Rudolfus, *Tentamen genealogico-chronologicum promovendae seriei comitum et rerum Goritiae*, Viennae 1752.
- Démétrius Cydonès, *Correspondance I*, Raymond J. Loenertz (ed.), Città del Vaticano 1956.
- Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri IV*, I–III, Ludovicus Schopen (ed.), Bonnae 1828–1832.
- Iohannis abbatis Victoriensis Liber certarum historiarum I–II*, Fedorus Schenider (ed.), Hannoverae–Lipsiae 1909–1910.
- Iorga, Nicolas, “L’épître de Philippe de Mézières à son neveu”, *Bulletin de l’Institut pour l’étude de l’Europe sud-orientale* 8/3–4 (1921) 27–40.
- Johannes Kantakuzenos, *Geschichte I–III*, Georgios Fatouros & Tilman Krischer (eds.), Stuttgart 1982–2012.
- Ljubić, Sime (ed.), *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke republike I–X*, Zagreb 1868–1891.
- Magyar diplomacziai emlékek az Anjou-korból I–III*, Gusztáv Wenzel (ed.), Budapest 1874–1876.
- Mauro Orbini Rauseo, *Il Regno de gli Slavi hoggi corrotamente detti Schiavoni*, Pesaro 1601.
- Monumenta ragusina. Libri reformationum II*, Franjo Rački (ed.), Zagrabiae 1882.
- Nicephori Gregorae Byzantina Historia I–III*, Ludovicus Schopen & Immanuel Bekker (eds.), Bonnae 1829–1855.
- Nikephoros Gregoras, *Rhomäische Geschichte I–VI*. Jean-Louis van Dieten & Franz Tinefeld (eds.), Stuttgart 1973–2007.
- Notizenblatt: Beilage zum Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen I*, Wien 1851.
- Philippe de Mézières, *The Life of St. Peter Thomas*, Joachim Smet (ed.), Rome 1984.
- Stojanović, Ljubomir, *Stari srpski rodoslovi i letopisi*, Sremski Karlovci 1927.
- Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark I–III*, Josef von Zahn (ed.), Graz 1879–1903.

Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia I–II, Augustinus Theiner (ed.), Romae 1859–1860.

Vitae paparum avenionensium I, Étienne Baluze and Guillaume Mollat (eds.), Paris 1916.

Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije VI, Franjo Barišić & Božidar Ferjančić (eds.), Beograd 1986.

Secondary Works

Aleksić, Marko, “Reforma srpske vojske u vreme Stefana Dušana”, *Vojnoistorijski glasnik* 2 (2015) 9–32.

Aleksić, Marko, “Srednjovekovno viteštvo u epohi cara Dušana”, *Novi glasnik* 2 (2016) 157–172.

Angelov, Dimităr & Boris Cholpanov, *Bălgarska voenna istoriya prez srednovekovieto (X–XV vek)*, Sofia 1994.

Bosch, Ursula, *Kaiser Andronikos III. Palaiologos. Versuch einer Darstellung der byzantinischen Geschichte in den Jahren 1321–1341*, Amsterdam 1965.

Contamine, Philippe, “Entre Occident et Orient. Philippe de Mézières (vers 1327–1405): itinéraires maritimes et spirituels”, in: *Philippe de Mézières and His Age: Piety and Politics in the Fourteenth Century*, Renate Blumenfeld-Kosinski and Kiril Petkov (eds.), Leiden–Boston 2012, 19–39.

Čremošnik, Gregor, “Doslej neznani južnoslovanski pečati“, *Zgodovinski časopis* 12–13 (1958–1959) 51–74.

Ćirković, Sima, “O jednoj srpsko-ugarskoj alijansi”, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 44 (2007) 411–421.

Ćirković, Sima, “O sastancima cara Andronika III i kralja Stefana Dušana”, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 29–30 (1991) 205–212.

Ćuk, Ruža, *Srbija i Venecija u XIII i XIV veku*, Beograd 1986.

Dinić, Mihailo, “O vitezu Palmanu”, *Zgodovinski časopis* 6–7 (1952–1953) 398–401.

Dinić, Mihailo, “Sitniji prilozi za srpsku istoriju”, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor* 13/1–2 (1933) 67–76.

Dinić, Mihailo, “Španski najamnici u srpskoj službi”, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 6 (1960), 15–28.

Dinić-Knežević, Dušanka, “Nemci u srednjovekovnom Dubrovniku”, *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* 18 (1980) 91–104.

Ferjančić, Božidar & Sima Ćirković, *Stefan Dušan, kralj i car (1331–1355)*, Beograd 2005.

Gavrilović, Marko, “Srbi u delima austrijskog hroničara Tomasa Ebendorfera”, *Zbornik Matice srpske za istoriju* 98 (2018) 7–29.

- Gómez Raúl, Estangüi, “Joan de Peralta: un catalán encargado de la restauración de Santa Sofía y gobernador de Constantinopla durante el reinado de Juan VI Cantacuzeno (1347–1354)”, *Boletín de la Sociedad Española de Bizantinística* 12 (2012) 14–18.
- Halász, Éva B., “Hahót Miklós szlávón báni működése (1343–1356)”, *Középkortörténeti tanulmányok* 6 (2010) 7–12.
- Housley, Norman, “King Louis the Great of Hungary and the Crusades, 1342–1382”, *The Slavonic and East European Review* 62/2 (1984) 192–208.
- Ivanišević, Vujadin, “Razvoj heraldike u srednjovekovnoj Srbiji”, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 41 (2004) 213–234.
- Jireček, Konstantin, *Geschichte der Serben* I, Gotha 1911.
- Jireček, Konstantin, *Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien: Studien zur Kulturgeschichte des 13.–15. Jahrhunderts* I–III, Wien 1912–1914.
- Kovačić, Fran, *Ljutomer. Zgodovina trga in sreza*, Maribor 1926.
- Luttrel, Anthony, “John Cantacuzenus and the Catalans at Constantinople: 1352–1354”, in: *Martinez Ferrando archivero, miscelanea de estudios dedicados a su memoria*, Barcelona 1968, 265–277.
- Novaković, Stojan, *Stara srpska vojska*, Beograd 1893.
- Petrović, Đurđica, *Dubrovačko oružje u XIV veku*, Beograd 1976.
- Petrović, Đurđica, “Oružje Srbije i Evropa XII–XIV vek”, in: *Evropa i Srbi*, Slavenko Terzić (ed.), Beograd 1996, 143–163.
- Purković, Miodrag, *Avinjonske pape i srpske zemlje*, Gornji Milanovac 2002.
- Purković, Miodrag, *Jelena – žena cara Dušana*, Diseldorf 1975.
- Radić, Radivoj, *Crno stoleće. Vreme Jovana V Paleologa (1332–1391)*, Beograd 2013.
- Soulis, George, *The Serbs and Byzantium during the Reign of Tsar Stephen Dušan (1331–1355) and his Successors*, Washington DC 1984.
- Srećković, Pantelija, *Istorija srpskoga naroda*, knj. druga, *vreme kraljevstva i carstva (1159–1367)*, Beograd 1888.
- Šarkić, Srđan, “Pravni položaj stranaca u srednjovekovnoj Srbiji”, *Zbornik radova Pravnog fakulteta Novi Sad* 45/3 (2011) 53–67.
- Škrivanić, Gavro, “Bitka kod Velbužda 28. VII 1330. godine”, *Vesnik Vojnog muzeja* 16 (1970) 67–77.
- Škrivanić, Gavro, “O najamničkoj vojsci u srednjevekovnoj Srbiji”, *Vojnoistoriski glasnik* 1 (1954) 80–93.
- Škrivanić, Gavro, “Organizacija srednjovekovne vojske u Srbiji, Bosni i Dubrovniku”, *Vojnoistorijski glasnik* 1 (1967) 141–168.
- Tangl, Karlmann, “Die Grafen von Ortenburg in Kärnten. Zweite Abtheilung von 1256 bis 1343”, *Archiv für österreichische Geschichte* 36/2 (1866) 1–182.
- Tangl, Karlmann, “Die Grafen von Pfannberg”, *Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen* 18 (1857) 115–298.

- Tomaschek, Ignaz, "Regesten zur Geschichte Kärntens", *Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie* 9 (1864) 87–118.
- Tomović, Gordana, "Đuraš – treći vitez u cara Stjepana", *Boka. Zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti* 24 (2004) 105–113.
- Uzelac, Aleksandar, "Foreign soldiers in the Nemanjić state: a Critical Overview", *Beogradski istorijski glasnik* 6 (2015) 69–89.
- Uzelac, Aleksandar, "Katalanski najamnici Stefana Dušana", *Vojnoistorijski glasnik* 1 (2019) 9–27.
- Uzelac, Aleksandar, "Papa Bonifacije VIII, magnus miles Simon Rosi i kralj Stefan Uroš II Milutin", *Beogradski istorijski glasnik* 5 (2014) 93–103.
- Veselinović, Andrija, "Vojska u srednjovekovnoj Srbiji", *Vojnoistorijski glasnik* 1–2 (1994) 385–419.
- Zahn, Joseph von, *Ortsnamenbuch der Steiermark im Mittelalter*, Wien 1893.
- Zeissberg, Heinrich von, *Elisabeth von Aragonien, Gemahlin Friedrich's des Schönen von Österreich* (Sitzungsberichte der Philosophisch-Historische Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften 137, vol. 7), Wien 1897.

Александар Узелац

ПАЛМАН ИЗ ЛЕТИНБЕРГА И ЊЕГОВА ТЕВТОНСКА КОМПАНИЈА

Резиме

Палман из Летинберга (*Palmannus de Letinberch*) истакао се као вођа тевтонских најамника у служби краља и цара Стефана Душана (1331–1355). Палманове активности забележене су у документима из Дубровачког и Венецијанског архива, у преписци Стефана Душана и папе Иноћентија VI, у списима француског војника и дипломате Филипа де Мезијера, као и у делу византијског цара и историчара Јована VI Кантакузина. Ови извори пружају прилику да се оцртају обриси Палманове динамичне каријере која покрива отприлике три деценије (око 1333–1363) и уједно показују да он није био само вођа најамника, већ и вешти и искусни дипломата који је играо важну улогу у Душановим преговорима са Хабзбурзима и папском куријом, као и пословни човек.

По свему судећи, Палман је потицао из редова ситнијег штајерског племства и родио се на прелазу XIII у XIV век. Његово место рођења – у дубровачким документима забележено као *Letinberch* – вероватно треба идентификовати као Литенберг, односно данашњи Љутомер у североисточној Словенији. Палман се јавља у изворима почев од октобра 1333. године када је забележено да је требало да у Дубровнику преузме опрему неименованог најамника у служби немањихког владара. Већ у том тренутку припадао је најближем окружењу Стефана Душана. Као Душанов посланик ишао је почетком 1336. године у Аустрију, са намером да уговори династички брачни пројекат – женидбу српског владара са хабзбуршком принцезом Јелисаветом. Иако овај пројекат није реализован, услед преране смрти Душанове несудбене невесте, Палман је пут у домовину искористио у још једну сврху – да образује најамничку Тевтонску компанију (како је она позната у изворима), састављену од људи германског и словенског порекла из Штајерске, Корушке и Аустрије.

Поред Палмана, познато је по имену још неколико припадника компаније који су оставили трага у дубровачким документима између 1336 и 1343. Међу њима су били Палманов брат Кјаран и синовац Георг, затим витез Дитрих из Беча, Раф из Штајра, Крафтин из Валденберга

(Липнишки град), као и Грегор Паулич који је, чини се, потицао из истог места. Најугледнији припадник ове дружине био је извесни „гроф Фридрих из Ортенбурга“. По свему судећи реч је о Фридриху, једном од синова ортенбуршког грофа Алберта II који, међутим, није остао дуго времена у српским земљама и убрзо се вратио у Аустрију.

Учешће Компаније у српско-византијским борбама током пете деценије 14. века посведочено је у неколико наврата. По Душановом налогу њени припадници су помогли византијском пребегу Јовану Кантакузину да 1343. године преузме контролу над градом Веријом. Седам година касније, у време када се Кантакузин устолочио као василевс у Цариграду, срчано су бранили исти овај град од његових снага. Кантакузин је и сам у повољном светлу говорио о овим најамничким одредима у неколико наврата. Присуство најамника имало је значајног утицаја на Душанове покушаје да модернизује војску према западним узорима и да образује друге војне јединице по угледу на Тевтонску компанију. Претпоставља се и да су његови најамници из хабзбуршких земаља утицали на ширење витешких обичаја и западне хералдике. Такође, може се поуздано закључити да су током свог дугог боравка у српским земљама, припадници Компаније законски изједначени са локалним племством, превасходно оним дворског карактера, о чему сведоче поједини чланови Душановог законика.

Палман и његови најамници играли су не малу улогу и приликом Душанових преговора са папом Иноћентијем VI, као и током посете папиног емисара Пјера Томе српским земљама 1355. године. Ови преговори, који су се тicali покретања крсташког рата против Османлија, били су такође подстакнути тадашњим угарским притиском на српске земље. Душан је, да би био именован за заповедника крсташке војске, заузврат нудио да преведе своју земљу на Унију. Уочи доласка Пјера Томе, папа је писао виђенијим личностима на Немањинском двору међу којима се налазио и Палман. Према добро познатој анегдоти из пера Филипа де Мезијера (који, додуше, сам није био учесник ове мисије), када је између папског посланика и цара Душана дошло до зађевица, тевтонски најамници оглушили су се о цареву заповед да нико на његовом двору не сме присуствовати миси коју би служио Пјер Тома, под претњом ослепљења или смртне казне. Међутим, Душан је Палману и његовим најамницима опростио огрешење о ову заповест, а догађај је утицао је да се односи између српског владара и папског представника поправе. Штавише, чини се да мисија Пјера Томе није сама по себи била неуспешна. Папски представник остао је годину дана у српским земљама,

напустивши их тек након Душанове смрти и превевши за то време, према Мезијеровој тврдњи, бројна локална црквена седишта на унију. Такође, маја 1355. године, очигледно уз посредништво папског посланика, дошло је до склапања мира између Стефана Душана и угарског краља Лајоша Великог. Мало је места сумњи да је у преговорима српског владара и папског представника који су се тицали предстојећег крсташког рата против Османлија активно учествовао и Палман.

Међутим, већ у јесен 1355. године дошло је до нове кризе у српско-угарским односима, када је Стефан Душан одговорио на позив своје полусестре Јелене Шубић и послао два војна контингента да бране њена упоришта Скрадин и Клис од угарских снага предвођених хрватским баном Миклошем Банфијем. Одбраном Клиса у зиму 1355–1356. године руководио је Палман. Међутим, недуго после Душанове смрти, у неком тренутку између јануара и марта 1356, он је био приморан да преда Клис. Палман се последњи пут помиње као жив у тестаменту једног дубровачког трговца из 1363. године. Може се претпоставити да је после догађаја под Клисом наставио да служи Душановог сина и наследника Уроша. Вероватно је преминуо недуго након овог, последњег спомена у изворима, у време када је почело неумитно слабљење и цепање Душановог царства, чијем су снажењу он и његова најамничка компанија претходно допринели у не малој мери.

Оригиналан научни рад

Примљен: 16.3.2023.

Коначно прихваћен за објављивање: 29.5.2023.

Дејан РАДИЧЕВИЋ*

Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за археологију
Београд

Дејан БУЛИЋ

Историјски институт
Београд

Емина ЗЕЧЕВИЋ

Народни музеј Србије
Београд

АРХЕОЛОШКИ ТРАГОВИ ТРГОВИНЕ ТКАНИНАМА У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ

Апстракт: У раду се анализира седам позносредњовековних оловних пломби нађених на простору Србије јужно од Саве и Дунава. Ради се о пломбама/печатима које су стављане уз тканину као пратеће средство за идентификацију и регулацију контроле квалитета. Приписане су Венецији, Дубровнику и горњолужичком граду Герлицу. Сви примерци су оквирно датовани у 14–15. век. За изучавање трговачког промета ови налази пружају драгоцену сазнања јер допуњују податке познате из писаних извора и указују на трговачке везе и значај трговине, не само у већим средиштима већ и на мањим трговима.

Кључне речи: средњовековна Србија, трговина тканинама, оловне пломбе за тканину, Венеција, Дубровник, Герлиц.

Abstract: The paper analyses seven late medieval lead seals found in Serbia south of the Sava and Danube rivers. These are seals/stamps attached to the fabric as an accompanying means of identification and regulation of quality control. They were attributed to Venice, Dubrovnik and the Upper Lusatian city of Görlitz. All specimens are tentatively dated to the 14–15th centuries. These findings are valuable for the study of trade as they supplement the data known from written sources, indicate trade connections and the importance of trade, not only in larger centers, but also in smaller squares.

Keywords: Medieval Serbia, fabric trade, lead seals for fabric, Venice, Dubrovnik, Görlitz.

---

* dradicev@f.bg.ac.rs

У привредном и друштвеном развоју средњовековне српске државе трговина је имала веома важну улогу, нарочито од средине 13. века с успостављањем све живљих пословних веза између трговачких центара у Приморју и унутрашњости.¹ Трговци су по Србији куповали стоку, кожу, крзна, восак, житарице. С развојем рударства, далеко највећа зарада остваривана је у трговини сребром, бакром и оловом, који су продавани по приморским градовима, Венецији и јужној Италији. У тој трговини учествовали су пословни људи који су располагали знатним финансијским средствима и имали разгранате пословне везе. Дубровник је још у време великог жупана Стефана Немање (1166–1196) склопио трговински уговор који је дубровачким трговцима гарантовао повластице.² Добит је остваривана и увозом робе у Србију. Уз со, која је увек била неопходна, из Приморја је по правилу допремана квалитетнија и луксузна роба, разне занатске израђевине намењене имућнијем слоју становништва. Уопште узев, кад је реч о увозу, у највећој мери радило се о тканинама које су, поред соли, представљале главни увозни артикал. Нарочито тканине бољег квалитета и финије израде.³ Од самог почетка као посреднички трговци и овом робом јављају се Которани, Дубровчани, и други трговци из зетских приморских градова, али и понеки Млечанин и Фирентинац, углавном као прокуратори дубровачких трговаца. Од друге половине 14. века у трговину тканинама укључују се и људи из унутрашњости, односно домаће становништво.⁴

У Србији су, у оквиру домаће радиности, тканине произвођене од вуне, лана, конопље, свиле у околини Призрена, можда и памука мешаног с ланом. Од вуне су прављене тканине познате из дубровачких докумената као *склавине* и *раша*, али и читав низ других простирки, покривача и огртача.⁵ Када је реч о финим тканинама квалитетније израде, Србија је била упућена на увоз, јер домаћа производња није задовољавала потребе. Најпре су то биле мање количине за владара, властелу и опремање цркви, потом, с привредним развојем и за богатији градски сталеж и све друге

---

¹ Милош Благојевић, „Основе привредног развоја”, у: *Историја српског народа*, књ. I, Београд 1981, 366–369.

² *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника*, књ. I, 1186–1321, прир. Владимир Мошин, Сима Ћирковић и Душан Синдик, ред. Душан Синдик, Београд 2011, 45–48.

³ Сима Ћирковић, „Трговина”, у: *Лексикон српског средњег века*, Београд 1999, 741–745.

⁴ Ружа Ћук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, Београд 1986, 127–128; Душанка Динић-Кнежевић, „Тканине”, у: *Лексикон српског средњег века*, Београд 1999, 734–735.

⁵ Ђурђица Петровић, „Простирке и покривачи”, у: *Лексикон српског средњег века*, Београд 1999, 592–596; Ружа Ћук, „Извоз свиле из Дубровника у Венецију у XIV веку”, *Историјски часопис* 28 (1981) 17–25.

који су могли себи да их приуште. То су пре свега биле скупоцене тканине пореклом са Истока или Запада, од којих су се шила свечана одела – *свита*. Скупоцене тканине стизале су често и као поклон владарима и обласним господарима, најчешће од Дубровчана. Прве вести о томе су из четврте деценије XIII века, кад дубровачка влада поклања српском краљу Владиславу (1234–1243) педесет лаката *скерлета чистога и чрленог*.⁶ Увозне тканине продаване су на трговима по Србији, а владари су их понекад набављали и на страним тржиштима. Увоз тканина и друге луксузне робе посебно се интензивирао у време краља (1331–1345), а потом и цара Душана (1346–1355). Сам Душан је у Дубровник и Венецију слао посланике, који су уз другу луксузну робу и оружје куповали и тканине најбољег квалитета.⁷

О међународној трговини у позносредњовековној Србији, као и уопште о привреди у ширем смислу, постоје бројни писани извори, који су углавном објављени и добро познати. Међутим, занимљивим се чини питање у којој мери је с њима у складу расположива археолошка грађа. Нарочито она сазнања до којих се дошло археолошким ископавањима налазишта на којима су поуздано издвојене и хронолошки одређене стратиграфске целине. Током последњих пола столећа публикован је већи број радова у којима су разматрани страни производи, уз покушај да се установи радионичко порекло и прецизно утврди време приспећа, као и путеви којима је роба доспевала до корисника.⁸ И овај рад је слично замишљен, с тим што у обзир узима специфичне трагове који сведоче о промету тканинама. Ради се о пломбама/печатима које су стављане на тканину као пратеће средство за идентификацију и регулацију контроле квалитета, што је купцима гарантовало квалитет и радионичарско

⁶ Д. Динић-Кнежевић, „Тканине”, 734–735. Под скерлетом су подразумеване разне врсте тканина тамноцрвене боје.

⁷ Р. Ђук, *Србија и Венеција*, 120–122.

⁸ Списак радова на ту тему је подужи. Овде наводимо само неке од њих који се чине занимљивим и за нашу тему: Bojana Radojković, „Romanska bronzana činija sa srednjovekovne tvrđave Rasa”, *Vesnik Vojnog muzeja* 19–20 (1974) 27–33; Bojana Radojković, „Увоз средњовековних бакарних и бронзаних предмета из Европе на територији Београда и Србије”, *Годишњак града Београда* 25 (1978) 177–184; Marija Bajalović-Hadžić Pešić, „Links between the Balkans and Middle Europe from the Twelfth to the Fifteenth Centuries traced on selected Examples of Material Culture”, *Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich* 4–5 (1989) 65–83; Марија Бајаловић-Хаџи Пешић, „О налазима неких предмета у готичком стилу на територији Србије”, *Саопштења* 24 (1992) 217–222; Весна Бикић, „Трговински промет у Београду у 15. веку”, *Старинар* 45–46 (1994–1995) 1995, 83–98; Vesna Bikić, „Venetian influences in the Eastern Adriatic Hinterland”, *The Heritage of the Serenissima – The presentation of the architectural and archaeological remains of the Venetian Republic*, Proceedings of the international conference (Izola–Venezia 4–9. 11. 2005), Koper 2006, 201–210.

порекло робе. Израђиване су од олова, ливењем у каменим калупима. Све припадају типу пломби које се састоје од два диска међусобно спојена тракастом спојницом. На једном диску налазила се заковица, док је други обликован као отвор кроз који пролази заковица када се плomba постави на тканину. Спојница је пресавијана око ивице и тканине тако да се дискови уклопе један у други, а затим је плomba печажена под притиском да би се заковица учврстила на месту (сл. 1). То је обављано употребом чекића и наковња с матрицама, на начин сличан оном како је откиван новац, или уз помоћ специјалних клешта за заплтивање. На пломби се налазе ознаке које је она отискивањем преузимала с клешта или матрице. Ознаке су доносиле информације о произвођачу, власнику или дистрибутеру робе. Осим грба, монограма или имена произвођача и/или места порекла, на њима се могу наћи и подаци о квалитету и квантитету тканине.⁹

Осигурање квалитета и опорезивање били су примарни разлози за постављање пломби. Како се тканинама трговало далеко од места производње, таква потврда о пореклу и квалитету уливала је поверење купцу да су одређени стандарди у производњи испуњени. Такође, она би помогла да се идентификује ко је одговоран ако тканина не испуни стандарде. Причвршћивање пломбе морало се обавити по утврђеној процедури, што је имало циљ да отежа или спречи накнадне манипулације производом. Печађење је обављао посебан службеник кога је именовала власт града у којем је тканина произведена, и то након провере квалитета и квантитета.¹⁰

Оловне пломбе за тканину су у северозападној Европи коришћене од 13. до 19. века. Најстарији примерак, који датира из 1275. године, повезује се с градом Лајденом. Фландрија и северна Италија биле су две главне области производње и извоза тканина из којих се и употреба оловних пломби релативно брзо проширила по западној и средњој Европи.¹¹ Мада су као археолошки предмет познате од 19. века, предмет специјалистичких студија постају тек од средине друге половине прошлог столећа, а на првом месту су налази из Енглеске.¹² Њихова проучавања

---

⁹ Stuart F. Elton, *Cloth seals – An Illustrated reference guide to the identification of lead seals attached to cloth: From the British perspective*, Oxford 2017, 4–7; John, Cherry, *The Cloth Seal: A Mark of Quality, Identification, or Taxation? The Medieval Globe*, Volume 4, Issue 1 (2018) 167–192; Maxim Mordovin, „Guide to the Identification of Archaeological Lead Cloth Seals“, *Hungarian archaeology e-journal* (Spring 2019) 20–26.

¹⁰ S. F. Elton, *Cloth seals*, 20–22.

¹¹ Walter, Endrei & Geoff Egan, „The Sealing of Cloth in Europe, with Special Reference to the English Evidence“, *Textile History* 13, 1 (1982) 49–51.

¹² Geoff Egan, „Cloth Seals“, *London Archaeologist* 3 (1978) 177–179; W. Endrei & G. Egan, „The Sealing of Cloth in Europe“, 47–75; G. Egan, *Lead Cloth Seals and Related Items in the British Museum*, London 1994.

знатно су интензивирани у последње две деценије, чему је допринела масовна употреба детектора за метал уз чију помоћ је број познатих примерака вишеструко порастао. Када је реч о окружењу најближем нама, у истраживањима се најдаље одмакло у Мађарској, првенствено захваљујући радовима М. Мордовина, публикованим у последњих десет година.¹³ У другим земљама југоисточне Европе појава оловних пломби за тканине тек је спорадично позната или још није забележена.

Слична је ситуација и с примерцима познатим на територији Србије. Мада је први налаз забележен пре више од пола столећа,¹⁴ препознавање и публикавање ове врсте предмета започето је тек последњих година.¹⁵ Објављени су и случајни налази из околине Зрењанина и Бечеја,¹⁶ као и примерак пронађен приликом ископавања тврђаве Бач.¹⁷ Недавно је публиковано пет позносредњовековних и ранонововековних оловних пломби из збирке Градског музеја Бечеј. Ради се о случајним налазима с локалитета из околине Бечеја, Новог Бечеја и Бачког Петровог Села, а

¹³ Maxim Mordovin, „A 15–17. századi távolsági textilkereskedelem régészeti emlékei Pápán“, in: *Fiatal középkoros régészek IV. konferenciájának tanulmánykötete*. Kaposvár, 22–24. november 2012, Kaposvár 2013, 267–282; idem, „Late Medieval and Early Modern Cloth Seals in the Collection of the Hungarian National Museum“, *Archaeologiai Ertesito* 139 (2014) 193–237; idem, „Bavarian cloth seals in Hungary“, *Hungarian Historical Review* 6/1 (2017) 78–106; idem, *Textilvegek vedjegyei. A textilkereskedelem regeszeti emlekei a Magyar Kinihysag teriületen*, Budapest 2018; idem, *A collection of fifteenth– and sixteenth– century cloth seals from Szolnok*, Genius Loci, Budapest 2018, 285–288; idem, „Görlitz textilkereskedelme a Magyar Királyságban“, *Határon innen és túl. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról*, Budapest 2021, 379–420; idem, „Textilplombák Pest megyéből“, *Közösségi régészeti projektek Pest megyében*, Szentendre 2021, 252–265.

¹⁴ Једна плomba пореклом из Енглеске нађена је у остацима куће истражене 1969. године у Доњем граду Београдске тврђаве. Објекат је датован у другу половину 17. века, а страдао је у пожару 1688. године. На поду је нађена оловна плomba с типичном Тјудорском ружом. Перфорација по средини показује да је секундарно употребљена као привесак, уп. Гордана Марјановић-Вујовић, „Кућа из друге половине XVII века откопана у утврђеном подграђу београдског града – доњем граду“, *Годишњак града Београда* 20 (1973) 215, сл. 26а.

¹⁵ Raško Ramadanski, „A Tudor Lead Seal in Serbia“, *Post-Medieval Archaeology* 48/2 (2014) 426–438. Реч је о још једној енглеској пломби, случајном налазу с подручја Црне Баре код Чоке у Северном Банату.

¹⁶ Нада Бењоцки, *Археолошки локалитети зрењанинског подручја*, Зрењанин 2018, 26–27; Рашко Рамадански и Роланд Шурањи, „Топоними XV–XVIII века на доњем току реке Чик у светлу картографије, писаних извора и археолошких налаза“, *Фибула, Годишњак Градског музеја у Врбасу* 1 (2020) 23–47.

¹⁷ Оловна плomba баварског града Верда, према осталим покретним налазима приписана је хоризонту 15–16. века, уп. Небојша Станојев, *Бач – археологија*, Нови Сад 2019, 228, 230, кат. бр. 18.

издате су у позном 15. веку и током 16. века у Баварској, у Нирнбергу и Верду.¹⁸

Осим на простору данашње Војводине, односно на територији која је у средњем веку припадала Угарском краљевству, појава ове врсте налаза забележена је и јужно од Саве и Дунава, на подручју које је улазило у састав средњовековне српске државе. Њима у овом раду и посвећујемо посебну пажњу. Неколико година уназад публикована су три оловна печата за тканине из околине Младеновца. И овде је реч о случајним налазима који су откупом доспели у збирку Музеја Младеновца. потиче с локалитета Губавче – Грабље у селу Велика Крсна (сл. 2/1), док су два примерка из села Ковачевац – први с потеса Дивичмеђ (сл. 2/2), а други са локалитета Стрмоглавна (сл. 3).¹⁹ Печати из Велике Крсне и са Дивичмеђа у Ковачевцу приписани су Дубровачкој републици. На такав закључак навела је представа светитеља на једној страни печата која је, према аналогијама с представом на дубровачким динарима кованим током 14–15. века, протумачена као приказ Светог Влаха, који стоји окренут лицем и десном руком благосиља, а у левој држи бискупски штап. Представе на другој страни печата протумачене су као слова – на првом „P?“, а на другом повезана слова „P/L?“. Први печат је обележен и накнадно угравираном сигнатуром – круг у коме је у горњој половини приказан крст. Претпостављено је да би се могло радити о личном „потпису“ трговца, власника сукна. Оба печата су датована у 15. век, односно у оно време када је извоз сукна у балканске земље играо важну улогу у привреди Дубровника.²⁰

Поред примерака из околине Младеновца, у истом раду помињу се и налази дубровачких печата у околини села Пертате, западно од Лесковца, као и у Срему, где су у Сремској Митровици нађена два примерка.²¹ За пломбе из Велике Крсне и Ковачевца не знамо за непосредне аналогије.

---

¹⁸ Raško Ramadanski, „Late medieval and early post–medieval cloth seals of Nuremberg and Wöhrd from the collection of the Town Museum in Bečej“, *Communicationes Archaeologica Hungaria* 2021 (2023) 137–146.

¹⁹ Вујадин Иванишевић, „Новац и печати из Младеновца и околине (12–16. век)“, *Археолошко наслеђе из Младеновца од раног средњег века до раног модерног доба*, Младеновац 2020, 305, кат. бр. 47–49. Димензије: пломба на сл. 1/1 – дужина 28 mm, ширина 16 mm, дебљина 5 mm; пломба на сл. 1/2 – дужина 25 mm, ширина 16 mm, дебљина 5 mm; пломба на сл. 2 – дужина 25 mm, ширина 17 mm, дебљина 11 mm.

²⁰ Исто, 290–291.

²¹ Исто, 291. Нажалост о њима не можемо рећи ништа одређеније. Аутор се позива на документацију Археолошког института у Београду, али потрага за тим подацима у документационом центру наведене установе није дала резултата.

Познати су нам примерци дубровачких оловних пломби овог типа, такође датованих у 15. столеће, али с нешто другачијом представом. Наиме, и на њима је на једној страни лик Светог Влаха, заштитника града, док је с друге стране представа градских врата. И код ових пломби истакнута је сличност с представама које се појављују на новцу. Свети Влахо је на скоро свим већим апоенима дубровачког новца, јер је он уједно и елемент градског грба и заставе Дубровачке републике, док се мотив градских врата појављује на бакарним новцима – минцама. Сличност у представама између пломбе и новца је таква да је претпостављено како их је могао израђивати исти калупар.²²

За други печат из Ковачевца (сл. 3) претпостављено је да би могао потицати из града Тулна у Аустрији. Представа на једној страни протумачена је као „попрсеје?“, док се на другој страни у средини налази слово „Т“, а около делимично очуван низ тачкица. Печат је условно опредељен као була Тулна, управо на основу слова у средишту, следствено неким аналогијама за печате Тулна из Мађарске.²³ Међутим, сматрамо да се овако опредељење не би могло прихватити. На простору Карпатског басена познати су печати приписани Тулну – они на себи носе ознаке које не налазимо на примерку из Ковачевца. Карактеристично слово „Т“, иначе познато из грба овог града, заиста је присутно, али главна карактеристика печата јесте идентично слово на обе стране печата, што на нашем примерку свакако није забележено.²⁴ Иначе, већ је уочено постојање сличних словних ознака и на печатима других градова, на првом месту Венеције,²⁵ што је и раније умело да доведе до мешања примерака који су издавани у Тулну с млетачким примерцима. Печат са сличним словом „Т“ пронађен у замку Шратенштајн у Аустрији идентификован је као печат из Тулна,²⁶ али је јасно да за његово опредељење није пресудно слово, већ представа на другој страни печата која се тумачи као крилати лав Светог Марка, симбол Венеције.²⁷ Исто се догодило и с примерком из Трнавe

²² Julian Dobrinić, „Analiza dubrovačkih olovnih plombi“, *Numizmatičke vijesti* 37 (1995) 195–197.

²³ В. Иванишевић, „Новац и печати“, 290, нап. 50.

²⁴ М. Mordovin, „Late Medieval and Early Modern Cloth Seals“, 201, 221, Cat. 63–64; idem, „Textilvegek vedjegyei“, 175–176, Cat. 101.

²⁵ Што потврђују и овде приказани примерци из Новог Брда и Козника (Т. I/4–5).

²⁶ Thomas Kühtreiber & Günter, Marian, „Zwei Tuchplomben von der Burgruine Schratenstein – Ein Beitrag zum niederösterreichischen Tuchmachergewerbe im Mittelalter unter besonderer Berücksichtigung der landesfürstlichen Stadt Tulln“, *Unsere Heimat* 71/3 (2000) 199, Abb. 1.

²⁷ М. Mordovin, „Late Medieval and Early Modern Cloth Seals“, 201.

у Словачкој,²⁸ а може им се прибројати и плomba из Ковачевца. Она је и према својим морфолошким карактеристикама блиска венецијанским печатима.²⁹ Наиме, већ је уочено да на плombaма из Венеције заковице имају равне крајеве и због тога се теже притискају, па редовно виरे даље од површине перфорираног диска. Због слабо стиснуте заковице, која вири са задње стране, отисак жига се често не види или је непотпун. Осим тога венецијанске пломбе имају нешто дебље дискове од просека, с ивицама закошеним према центру. Будући да се тај детаљ не налази на плombaма других градова, узима се као јасан показатељ чак и када се ради о најстрошенијим венецијанским примерцима.³⁰ Исте карактеристике показују и примерци пломби приказани даље у овом раду (Ново Брдо и Козник), који се са сигурношћу могу приписати Венецији (сл. 4 и 5).

Како се може закључити из нареченог, апсолутна већина до сада познатих оловних пломби случајни су налази који су на различите начине доспевали у музејске или приватне збирке. Међутим, на средњовековним налазиштима у Србији познати су и примерци пронађени приликом археолошких ископавања. Колико нам је познато, прва плomba нађена је још 1962. године, током систематских ископавања комплекса главне градске цркве средњовековног града Ново Брдо (сл. 4).³¹ Према подацима из теренског дневника, те године су откриване трасе два оградна зида порте са западне стране цркве. Приликом њиховог чишћења, у простору квадрата Y, на старијем масивнијем зиду нађен је оловни предмет чија намена истраживачима није била јасна.³² Простор између зидова био је веома мали због чега је остала нејасна његова функција, али је том приликом откривен и бочни јужни зид који је повезивао ова два западна зида, као и јама V, чијим укопавањем је оштећен старији оградни зид. Нема никаквих података на основу којих би се могло закључити на којој нивелети, у ком слоју, нити у ком делу квадрата је предмет пронађен. Према опису тек видљивих остатака темеља старијег оградног зида, и

²⁸ Branislav Lesák, Josef Kováč & Ján Hunka, „Historicko-archeologický význam numizmatických nálezov z výskumov v Trnave“, *Numizmatika. Časopis slovenskej numizmatickej spoločnosti pri SAV* 26 (2016) 59, Obr. 4:1; M. Mordovin, *Textilvegek vedjegyei*, 176.

²⁹ Непосредан увид у примерке из збирке Музеја Младеновца омогућен нам је љубазношћу колеге Велибора Катића, кустоса Музеја града Београда, у чијем се саставу налази и младеновачки музеј.

³⁰ M. Mordovin, „Guide to the Identification“, 23–24, Fig. 10.

³¹ Плomba се налази у Археолошкој збирци позног средњег века Народног музеја Србије, где је заведена под инвентарним бројем 4360; дим.: деформисана, дужина 5,6 cm; пречници дискова 1,8 и 2,1 cm.

³² Дневник теренских истраживања од 1. 9. 1962. године, стр. 83 (Мирјана Ђоровић-Љубинковић); број теренског инвентара 338/62.

према вредности просечне дубине у квадрату Y на коју се сишло тог дана, која износи 1,70 м,³³ може се закључити да је приближно на тој дубини откривена и пломба. Стратиграфска ситуација у овом делу порте била је веома сложена, будући да се помињу зидови различитог правца пружања, с доста нејасним описима како стоје у простору и у односу један према другом и према другим целинама (огњишта и јаме). Овде су, наиме, констатовани зидови једне зграде/куће страдале у пожару, над чијим остацима и урушеним старијим оградним зидом је изведено нивелисање терена ради проширења платоа ка западу, да би се започела градња велике цркве. М. Љубинковић је старији оградни зид и малу цркву коју је окруживао датовала у почетак владавине кнеза Лазара (1365/1367–1389), а изградњу велике цркве у неку деценију касније.³⁴ У том хронолошком оквиру би најпре требало узети у обзир и појаву оловне пломбе.

У ископавањима средњовековне тврђаве Козник, спроведеним 2022. године, пронађена је још једна оловна пломба (сл. 5). Приликом тих радова истраживан је Објекат 2 у западном делу Цитаделе. Реч је о објекту који је призидан уз западни бедем утврђења и припада његовој најмлађој фази, односно времену турске власти на овим просторима. Испод Објекта 2 откривени су остаци старијег објекта који је на основу пратећег материјала приписан позносредњовековном раздобљу. Пломба је нађена у слоју тамно мрке земље са гаражи, формираном изнад нивоа пода старијег објекта, а испод зидова Објекта 2.³⁵

На предњој страни венецијанских оловних пломби налази се крилати лав Светог Марка, с ореолом око главе, који у шапама држи Библију. На задњој страни се, у средини, уписано у кружницу, налази једно од слова – „А”, „В” или „Г”. У случају сва три овде приказана венецијанска печата с

³³ Дневник теренских истраживања за 1. 9. 1962. годину, стр. 123. Уп. Mirjana Ćorović-Ljubinković i Radivoje Ljubinković, „Katedrala i Saška crkva, Novo Brdo – crkva“, *Arheološki pregled* 4 (1962) 264.

³⁴ Мирјана Ћоровић-Љубинковић, „Археолошки и историјски значај налаза српског средњовековног новца на Новом Брду“, *Зборник Народног музеја* 5 (Београд 1967), 263. У односу на закључке старијих истраживача, у новијем тумачењу ових истраживања изнесена су другачија мишљења у погледу датовања и фаза градњи катедралне цркве (уп. М. Ђ. Љубинковић и Р. Љубинковић, „Katedrala i Saška crkva“, 265–266 и Марко Поповић и Игор Бјелић, *Црква Светог Николе: катедрала града Новог Брда*, Београд 2018). Поводом питања постојања првобитне црквице, касније „уклопљене” у источни део катедрале као њен јужни брод (?), њихова мишљења су усаглашена, с тим што је датовање умерено уназад – из друге половине 14. века у прву половину и ближе средини тог столећа.

³⁵ Истраживања су обављена у организацији Завичајног музеја Жупе у Александровцу. Пломба се налази на обради у Историјском институту у Београду, након чега ће бити трајно депонована у Завичајном музеју Жупе. У теренској документацији заведена је под бројем ПН П/22; дим.: пречник 2 см, дебљина 0,7 см.

територије Србије представљено је слово „Т”. На новобрдском примерку, као и на другој пломби из Ковачевца, представе су слабо сачуване, док је у том погледу најбоље очувана трећа плomba из Козника.

О обележавању венецијанских тканина печатима постоји запис у дубровачким изворима у коме се наводи млетачко сукно обележено печатом Св. Марка – *bollo con san Marco*.³⁶ Када је реч о налазима печата Млетачке републике у Србији, у литератури се наводе још и примерци из Сремске Митровице, али о њима нема одређених података.³⁷ На другој страни, примерке аналогне нашим налазимо у окружењу (Хрватска, Мађарска, Словачка, Аустрија, Италија).³⁸ До сада их је највише забележено у Карпатском басену, а тамо где су услови налаза то омогућавали датовани су у раздобље 14–15. века. Према расположивим сазнањима, употреба ове врсте венецијанских печата, како у Карпатском басену тако и шире на западноевропском простору, ни у једном документованом случају не иде касније од 15. столећа.³⁹

Оловне плombe за тканину издаване у Дубровнику и Венецији нису једине до сада посведочене на територији Србије јужно од Саве и Дунава. Позната су нам још два примерка која су доспела на наше подручје из сасвим другог дела Европе. Реч је о плombaма које потичу из горњолужичког града Герлица на крајњем истоку Немачке, уз границу с Пољском. Једна је откривена приликом археолошких истраживања на планини Рудник (сл. 6), док је друга случајан налаз из Старог Костолца код Пожаревца (сл. 7).⁴⁰ Руднички примерак је пронађен 2010. године приликом истраживања остатака римокатоличке цркве на простору средњовековног трга.⁴¹ Нађена је у унутрашњости сакристије, у слоју који

³⁶ Desanka Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo 1961, 181.

³⁷ В. Иванишевић, „Новац и печати“, 291 са нап. 57.

³⁸ Nikolina Topić i dr., „*Inventar nalaza i višefazno groblje uz Utvrdu Sokol u Konavlima*“, *Archaeologia Adriatica* 13 (2019) 194, Т. XXV, 8; М. Mordovin, „*Textilvegek vedjegyei*“, 311–312, Cat. 106–108; Ján, Hunka: *Nálezy olovených plômb na zaist'ovanie prepravovaných tovarov (14–17. stor.)* zo Slovenska, *Študijné zvesti AÚ SAV* 33 (1999) 303, obr. 4/12, 304; T. Kühtreiber & G. Marian, „*Zwei Tuchplomben*“, 199, Abb. 1; D. Calaon „*Torre delle Bebbe, presso Chioggia. Un sito di 'confine' riletto attraverso un eccezionale rinvenimento di reperti metallici, litici e vitrei*“, *Dalla catalogazione alla promozione dei beni archeologici*, Progetto editoriale Giulio Bodon, Francesco Ceselin & Goivanna Gambacurta, Regione del Veneto 2014, 258, *fig. 2, n. 15 e 16*.

³⁹ М. Mordovin, *Textilvegek vedjegyei*, 218–219.

⁴⁰ Плomba се налази у збирци Народног музеја Пожаревац. Обрада и публикавање омогућено нам је љубазношћу Драгана Јацановића и Оливере Миловић, археолога кустоса пожаревачког музеја.

⁴¹ Дејан Радичевић и Ана Цицковић, „*Археолошка истраживања средњовековних налазишта на Руднику 2009–2013. Године*“, Рудник 1. Истраживања средњовековних налазишта (2009–

је поремећен вишеструким укопавањем гробова, с дислоцираним људским костима, фрагментима грнчарије и гвозденим клиновима. У истом слоју и на приближно истој коти нађен је и новац цара Душана (1346–1355), али се он, управо због поремећености слоја и измешаног материјала, не може узети као показатељ за датовање пломбе. Иначе, налази новца пронађени приликом истраживања цркве и пратећих гробова указују на континуитет у сахрањивању од друге половине 13. до средине 15. века. Католичка парохија у Руднику први пут је поменута 1303. године, средином 14. века постојала је братовштина Светог Трифуна, док су у 15. веку на Руднику постојале најмање три римокатоличке богомоље.⁴²

На пломбама из Рудника и Старог Костолца налазе се представе које су препознате као карактеристичне за пломбе из Герлица, првенствено на основу налаза из Мађарске, где су иначе најбројније. Хронолошки се прате од прве половине 15. до друге половине 16. века и мада током тог раздобља представе на њима нису стилски сасвим хомогене, заједничка им је отворена круна, на једној, и готички натпис, на другој страни. Поред круне, редовно се појављују разни симболи, звезде или цветови који се налазе с обе стране, а најчешће је слово „g” или група „gor” испод круне.⁴³

Пломбе из Рудника и Старог Костолца нису прве пломбе из Герлица познате на територији Србије. Већ је публикован налаз из околине Бечеја који је према типолошким одликама и амблематици датован у раздобље од краја 15. до прве половине 16. века.⁴⁴ Печати из Герлица су спорадично забележени и на територији Бугарске. Два налаза потичу из Провадије, док је један пронађен приликом ископавања у Великом Трнову.⁴⁵ Примерци из Бугарске, као и плomba из околине Бечеја, по представама припадају

2013. година), Горњи Милановац 2019, 23–37; Дејан Радичевић, „Археолошка сведочанства о најстаријим рударским трговима средњовековне Србије“, у: *Урбанизација у источној и југоисточној Европи*, Београд 2019, 74–80. Истраживања су рађена у организацији Музеја рудничко-таковског краја из Горњег Милановца, у чијој збирци се плomba и налази, под инвентарним бројем А 137; дим.: пречник 1,9 cm, дебљина 0,4 cm.

⁴² Катарина Митровић и Дејан Радичевић, „Католичка парохија у Руднику“, *Рудник и Венчац с околином у средњем веку и раној модерни*, Аранђеловац 2018, 85–94.

⁴³ М. Mordovin, *Textilvegek vedjegyei*, 185–189; М. Mordovin, „Görlitz textilvereskedelme“, 379–420; У ранијим радовима М. Мордовина повезивани су с Јиндриховим Храдецом у Чешкој, уп. М. Mordovin, „Late Medieval and Early Modern Cloth Seals“, 219, што је касније исправљено.

⁴⁴ Р. Рамадански и Р. Шурањи, „Топоними XV–XVIII века“, 23–47. У истом раду помињу се и необјављени налази с локалитета Перлек код Бечеја, који се налази у збирци Градског музеја Бечеј, као и овде приказани примерци из Костолца и с Рудника.

⁴⁵ Ivan Jordanov & Zhenya Zhekova, *Catalogue of Medieval Seals at the Regional Historical Museum of Shumen*, Shumen 2007, 225, 309, No. 658, 661 (приписане 15–16. веку); М. Mordovin, *Textilvegek vedjegyei*, 190, нап. 857; Дејан Рабовянов, *Археологически проучвания*

другим типовима герличких печата (типови I и III/3a).⁴⁶ Према постојећој типологији коју је направио М. Мордовин, пломбе с Рудника и из Старог Костолца припадају другом типу и то његовом првом подтипу (тип II/1) ког карактерише отворена трокрака круна која се шири нагоре, с доњом траком затвореном у прстен у коме се налази скраћеница „gr” исписана готичком минускулом. На другој страни појављује се готички натпис „gog / licz”, указујући на место порекла пломбе. Што се тиче датовања овог типа пломби, на основу примерака за које постоје јасни подаци о условима налаза, време употребе ставља се у оквире 15. столећа.⁴⁷

Појава млетачких и дубровачких пломби за тканине у унутрашњости Србије потпуно је очекивана и сасвим у складу с подацима из писаних извора. Новину у односу на писане податке представља појава печата из Герлица. Међутим, узимајући у обзир бројност ове врсте пломби на простору Мађарске, што не изненађује будући да је Герлиц за Угарску био један од највећих снабдевача тканинама током позног средњег века и у рано модерно доба, њихова појава и на нешто јужнијем српском тржишту сасвим је логична. Главну спону у привредном смислу с градовима у Угарској опет су чинили дубровачки трговци, који су од 14. века били кључан фактор за развој трговине на овој релацији. Уз њихово посредство обављао се највећи део трговине, у којој су и тканине свакако заузимале важно место.⁴⁸ Роба је путовала на север, али и у супротном смеру. То је посебно уочљиво у доба Деспотовине, када Београд и Смедерево као престони градови постају и најважнија средишта међународне трговине. Осим веза с јужним областима, Србија се усмерава ка северу и западу, односно економским и културним средиштима средње Европе. Београд је у 15. и на почетку 16. века био значајан потрошачки центар, циљ многих трговачких каравана, али и важна успутна станица на путу роба из Средње Европе према Балкану, као и у супротном смеру. Увозна роба се јавља и као одраз угарске трговачке активности, делом већ устаљене из претходног раздобља, а делимично и нове, условљене другачијим политичким околностима.⁴⁹ Улога коју је Београд имао у међународној

в южня сектор на Трапезица I. Средновековият град, Велико Търново 2015, 433, 639, Табло 83:1700.

⁴⁶ М. Mordovin, *Görlitz textilereskedelme*, 400, 416.

⁴⁷ Исто, 400–403, kép 7–8.

⁴⁸ Dejana Vasić i Snežana Božanić, „*Medieval Merchants on the Route Between the Dalmatian (Ragusan) Littoral and the Cities on the Southern Hungarian Border: Impact of Trade on Movement*“, *Истраживања* 32 (2021) 83–95.

⁴⁹ Јованка Калић, „Београд у међународној трговини средњег века“, у: *Ослобођење градова у Србији од Турака 1862–1867. године*, Београд 1970, 47–60.

трговини тог времена може се пратити и на основу археолошких налаза откривених на подручју града. Између осталог, они сведоче да је прва половина 15. века време када се успостављају и трговачки контакти с Немачком.⁵⁰

Када је реч о венецијанским и дубровачким трговачким пломбама, узимајући у обзир писане податке који сведоче о значају и обиму трговине, изненађује да су до сада познате у тако малом броју. Археолошки материјал који сведочи о утицају Венеције на материјалну културу залеђа источне обале Јадрана одавно је већ предмет посебних истраживања.⁵¹ Венецијанске тканине су доминирале и у уделу увезених луксузних тканина, а Дубровник је био главни транзитни центар. Овде су пристизале најбоље тканине оног времена с Истока и Запада, које су потом ишле даље ка унутрашњости караванским саобраћајем. О великој потражњи сведочи чињеница да су каравани натоварени тканинама пристизали у Србију током готово читаве године, па је према проценама само дубровачког сукна увожено за 40.000 дуката у току једне године.⁵²

Обичне просте тканине, као раша (*rassia*) и шчавине (*schiavine*), за домаће потребе у Дубровнику су од најранијих времена израђиване у оквиру кућне радиности. У 14. веку и првим деценијама 15. века производила су се сукна од домаће вуне без нарочитих технолошких поступака.⁵³ Посредничка улога у трговини тканинама, довела је до тога да се од 1416. године пређе на властиту мануфактурну производњу сукна, по квалитету најближег млетачком, чиме је додатно повећан пласман ове робе на српско тржиште. Прва фаза непрекинутог и постепеног подизања дубровачке мануфактуре сукна траје до шездесетих година 15. века, а поступно опадање производње почиње од 1463. године, када се, због опасности од Турака, руше сукнарске радионице изван зидина.⁵⁴

⁵⁰ В. Бикић, „Трговински промет у Београду“, 86–87.

⁵¹ Vesna Bikić, „Venetian influences in the Eastern Adriatic Hinterland“, у: *The Heritage of the Serenissima – The presentation of the architectural and archaeological remains of the Venetian Republic*, Копер 2006, 201–210.

⁵² Душанка Динић-Кнежевић, *Тканине у привреди средњовековног Дубровника*, Београд 1982, 258–259.

⁵³ Игњасиј Воје, *Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku*, Сарајево 1976, 288–289.

⁵⁴ Д. Динић-Кнежевић, *Тканине у привреди*, 108–109. Дубровнику у производњи сукна од 1449. године конкурише Нови, где је Херцег Стефан покренуо производњу, што је била само једна од мера у претварању овог места у привредни центар, уп. Сима Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић – Косача и његово доба*, Београд 1964, 122–127. Из педесетих година 15. века потиче неколико података о новском сукну као предмету кредитне трговине, уп. Игњасиј Воје, „Sukno iz Hercegnovega“, *Zgodovinski časopis* 19–20 (1966) 181–185. Подаци о новским тканинама забележени су и 1464. и 1465. године, уп. С. Ћирковић, *Херцег Стефан*

У циљу контроле квалитета сукна, Дубровачка република основала је Комору вунарског обрта (*Camera Artis Lanae*), која је надзирала и одређивала правила за куповину и прераду вуне, прописивала димензије сукна, трошкове и све остало везано за њену производњу. Влада је годишње именовала тројицу службеника (*officiales artis lane*) који су надгледали производњу и управљали њоме. Официјали би печатањем сукна потврђивали да ли се у сваком појединачном случају поступило према прописима.⁵⁵ Само непосредни произвођачи могли су ставити свој знак на сукно и њиме трговати, док су друге занатлије које су сарађивале само у фазама производње (подстригачи сукна – *simatori*) трговале само са сукном које је имало знак неког другог мајстора. У оквиру кредитне трговине дужник се у уговору могао обавезати да ће испоручити сукно „*de pluribus signis de Ragusio*”.⁵⁶

Главни путеви транспорта који су водили од Јадранске обале у унутрашњост Србије добро су познати.⁵⁷ Одредишта позната из писаних извора потврђују и налази пломби. На Руднику и Новом Брду њихова појава је сасвим очекивана.⁵⁸ Дубровчани су у перспективним рударским местима врло брзо организовали трговачка друштва за продају тканина. На Руднику су забележени већ крајем 13. столећа, односно 1297. године, када се помиње испитивање једног дубровачког трговца у вези с продајом чохе на Руднику. Током 14. и прве половине 15. века тканинама и другом робом трговало је на Руднику више Дубровчана, међу којима је било и чланова патрицијских породица.⁵⁹

Вужчић, 128. Организација производње, с обзиром на велики број занатлија пристиглих из Дубровника, највероватније је била по узору на Дубровник, па би се очекивало да се и печатило сукно. Новско сукно се свакако пласирало на тржиште у залеђу, па не би чудило да се у догледној будућности појаве и налази печата с новског сукна.

⁵⁵ *Kesovia Kodrić, Mateo Miguel i Katarina Nina Simončić, „Organizacija i tehnologija suknarstva u Dubrovniku u 15. Stoleću“, Radovi – Zavod za Hrvatsku povijest 48 (2016) 281–283.* Дубровачки печати са Св. Влахом налазили су се на балама сукна, али је могуће да су се налазили и на другим тканинама. Наиме, поред вуненог сукна, у Дубровнику се производило и мање рентабилно ланено сукно и памучне тканине – фустан. Фустан се у мањој мери производио на Пилама у Дубровнику, од самог краја 14. столећа, али без ближих података о количинама, уп. Д. Динић-Кнежевић, *Тканине у привреди*, 22–23.

⁵⁶ *И. Воје, Kreditna trgovina*, 201.

⁵⁷ *Гавро Шкриванић, Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974; *Синиша Мишић, Историјска географија српских земаља (VI–XVI век)*, Београд 2022², 159–166.

⁵⁸ Не изненађује и налаз пломби на Кознику, важном утврђењу и управном, а очито и економском центру средњовековне жупе Расине, уп. Владета Петровић, „Козник“ у: *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља*, Београд 2010, 136–137.

⁵⁹ *Богумил Храбак, „Рудник под Штурцем и његова дубровачка насеобина“, Зборник радова Народног музеја 14 (Чачак 1984) 5–86.*

Из прве деценије 15. столећа располажемо податком о знатном довозу тканина на Ново Брдо и Рудник. Мало веће је 1407. године дозволило да се извезе у оба центра 77 товара тканина, што се укључивало у укупан контингент од 251 товар тканина за Србију.⁶⁰ Једна од највећих дубровачких колонија свакако је била у Новом Брду, граду који је представљао симбол богатства средњовековне Србије. Ту су бројни Дубровчани годинама боравили бавећи се трговином, кредитним трансакцијама и предузетништвом у рударству. Из Србије су извозили метал, а увозили тканине и другу мануфактурну робу. Као и на Руднику, њихов број је био велики, тако да их овде нећемо посебно наводити.⁶¹

Посебно је занимљива појава трговачких печата на оним местима која писани извори не помињу као места интензивније трговачке активности. Концентрација печата око Ковачевца навела је на помисао о постојању трга у ареалу овог села.⁶² Међутим, њихова појава и овде не изненађује уколико се узму у обзир познати подаци о деловању Дубровчана у овом делу данашње Шумадије, на оближњем Космају и у Некудиму.⁶³ Ови налази свакако указују на то да је сукно продавано не само у већим средиштима већ и на мањим трговима, показујући на најбољи начин како и у погледу проучавања проблематике трговинског промета у средњем веку недостатак података из писане изворне историјске грађе може бити допуњен резултатима које пружа археологија.

⁶⁰ Д. Динић-Кнежевић, *Тканине у привреди*, 67.

⁶¹ Војислав С. Јовановић, „Ново Брдо средњовековни град“, у: *Ново Брдо*, ур. Марко Омчикус, Београд 2004, 32–36, 64.

⁶² В. Иванишевић, „*Новац и печати*“, 291.

⁶³ Синиша Мишић и Александар Узелац, „Путеви и трговина“, у: *Шумадија у XV веку*, Београд 2018, 282–286.

Сл. 1. Оловна пломба причвршћена за балу тканине.
Скулптура са фасаде музеја у Лајдену
(M. Mordovin, *Textilvegek vedjegyei*, 50, 14. kép)

Fig. 1. Cloth seal attached to the bale of cloth.
Sculpture on the facade of the Stedelijk Museum De Lakenhal, Leiden
(M. Mordovin, *Textilvegek vedjegyei*, 50, 14. kép).

Сл. 2. Оловне пломбе за тканину из Велике Крсне (1)
и Ковачевца (2) (фото В. Илић)

Fig. 2. Cloth seals from Velika Krsna (1)
and Kovačevac (2) (photo V. Илић)

Сл. 3. Оловна пломба за тканину из Ковачевца
(фото В. Илић)

Fig. 3. Cloth seal from Kovačevac
(photo V. Илић)

Сл. 4. Оловна пломба за тканину из Новог Брда
(фото В. Илић)

Fig. 3. Cloth seal from Novo Brdo
(photo V. Ilić)

Сл. 5. Оловна пломба за тканину из Козника
(фото В. Илић)

Fig. 5. Cloth seal from Koznik
(photo V. Илић)

Сл. 6. Оловна пломба за тканину из Рудника
(фото Музеј рудничко-таковског краја, Горњи Милановац)

Fig. 6. Cloth seals from Rudnik
(photo Museum of Rudnik and Takovo Region, Gornji Milanovac)

Сл. 7. Оловна пломба за тканину из Старог Костолца
(фото В. Илић)

Fig. 7. Cloth seal from Stari Kostolac
(photo V. Илић)

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LISTS OF REFERENCES

Објављени извори – Published Primary Sources

Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника, књ. I, 1186–1321, прир. Владимир Мошин, Сима Ћирковић и Душан Синдик, ред. Душан Синдик, Београд 2011. [Zbornik srednjovekovnih ćirilčkih povelja i pisama Srbije, Bosne i Dubrovnika, knjiga I, 1186–1321, prir. Vladimir Mošin, Sima Ćirković i Dušan Sindik, red. Dušan Sindik, Beograd 2011]

Литература – Secondary Works

- Bajalović-Hadži Pešić, Marija, „Links between the Balkans and Middle Europe from the Twelfth to the Fifteenth Centuries traced on selected Examples of Material Culture”, *Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich* 4–5 (1989) 65–83.
- Bikić, Vesna, „Venetian influences in the Eastern Adriatic Hinterland”, in: *The Heritage of the Serenissima – The presentation of the architectural and archaeological remains of the Venetian Republic*, Proceedings of the international conference (Izola–Venezia 4–9. 11. 2005), Eds. Mitja Guštin, Sauro Gelichi & Konrad Spindler, Koper 2006, 201–210.
- Calaon, Diego, „Torre delle Bebbe, presso Chioggia. Un sito di ‘confine’ riletto attraverso un eccezionale rinvenimento di reperti metallici, litici e vitrei”, in: *Dalla catalogazione alla promozione dei beni archeologici*, Progetto editoriale Giulio Bodon, Francesco Ceselin & Goivanna Gambacurta, Regione del Veneto 2014, 25–266.
- Cherry, John, „The Cloth Seal: A Mark of Quality, Identification, or Taxation?”, *The Medieval Globe*, Volume 4, Issue 1 (2018) 167–192.
- Dobričić, Julian, „Analiza dubrovačkih olovnih plombi”, *Numizmatičke vijesti* 37 (1995) 195–198.
- Lesák, Branislav, Jozef Kováč & Ján Hunka, „Historicko-archeologický význam numizmatických nálezov z výskumov v Trnave”, *Numizmatika. Časopis slovenskej numizmatickej spoločnosti pri SAV* 26 (2016) 54–61.
- Ćorović-Ljubinković, Mirjana i Radivoje Ljubinković, „Katedrala i Saška crkva, Novo Brdo – crkva”, *Arheološki pregled* 4 (1962) 264–269.
- Geoff, Egan, „Cloth Seals”, *London Archaeologist* 3 (1978) 177–179.
- Geoff, Egan, *Lead Cloth Seals and Related Items in the British Museum*, London 1994.
- Elton, Stuart F., *Cloth seals – An Illustrated reference guide to the identification of lead seals attached to cloth: From the British perspective*, Oxford 2017.
- Endrei, Walter & Egan Geoff, „The Sealing of Cloth in Europe, with Special Reference to the English Evidence”, *Textile History* 13 (1982) 47–75.

- Hunka, Ján, „Nálezly olovených plômb na zaist'ovanie prepravovaných tovarov (14–17. stor.) zo Slovenska”, *Študijné zvesti AÚ SAV* 33 (1999) 303, obr. 4/12, 295–309.
- Jordanov, Ivan & Zhekova Zhenya, *Catalogue of Medieval Seals at the Regional Historical Museum of Shumen*, Shumen 2007.
- Kovačević, Desanka, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo 1961.
- Kühtreiber, Thomas & Marian Günter, „Zwei Tuchplomben von der Burgruine Schratzenstein – Ein Beitrag zum niederösterreichischen Tuchmachergewerbe im Mittelalter unter besonderer Berücksichtigung der landesfürstlichen Stadt Tulln”, *Unsere Heimat* 71/3 (2000) 198–217.
- Kodrić, Kesovia, Mateo Miguel i Katarina Nina Simončić, „Organizacija i tehnologija suknarstva u Dubrovniku u 15. stoleću”, *Radovi – Zavod za Hrvatsku povijest* 48 (2016) 281–283.
- Mordovin, Maxim, „A 15–17. századi távolsági textilkereskedelem régészeti emlékei Pápán”, in: *Fiatál középkoros régészek IV. konferenciájának tanulmánykötete*. Kaposvár, 22–24. november 2012, ed. Varga Máté, Kaposvár 2013, 267–282.
- Mordovin, Maxim, „Late Medieval and Early Modern Cloth Seals in the Collection of the Hungarian National Museum”, *Archaeologiai Ertesito* 139 (2014) 193–237.
- Mordovin, Maxim, „Bavarian cloth seals in Hungary”, *Hungarian Historical Review* 6/1 (2017) 78–106.
- Mordovin, Maxim, *Textilvegek vedjegyei. A textilkereskedelem regészeti emlékei a Magyar Kinilysag területen*, Budapest 2018.
- Mordovin, Maxim, „A collection of fifteenth– and sixteenth– century cloth seals from Szolnok”, in: *Genius Loci*, eds. Dóra Mérai, Ágnes Drosztmér, Kyra Lyublyanovics, Judith Rasson, Zsuzsanna Papp Reed, András Vadas & Csilla Zatykó, Budapest 2018, 285–288.
- Mordovin, Maxim, „Guide to the Identification of Archaeological Lead Cloth Seals”, *Hungarian archaeology e-journal* (Spring 2019) 20–26.
- Mordovin, Maxim, „Görlitz textilkereskedelme a Magyar Királyságban”, in: *Határon innen és túl. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról*, eds. István Kadás, Boglárka Weisz, Budapest 2021, 379–420.
- Mordovin, Maxim, Textilplombák Pest megyéből, in: *Közösségi régészeti projektek Pest megyében*, ed. Tibor Ákos Rác, Szentendre 2021, 252–265.
- Radojković, Bojana, „Romanska bronzana činija sa srednjovekovne tvrđave Rasa”, *Vesnik Vojnog muzeja* 19–20 (1974) 27–33.
- Ramadanski, Raško, „A Tudor Lead Seal in Serbia”, *Post-Medieval Archaeology* 48/2 (2014) 426–438.
- Ramadanski, Raško, „Late medieval and early post-medieval cloth seals of Nuremberg and Wöhrd from the collection of the Town Museum in Bečej”, *Communicationes Archaeologica Hungaria* 2021 (2023) 137–146.
- Topić, Nikolina i dr., „Inventar nalaza i višefazno groblje uz Utvrdu Sokol u Konavlima”, *Archaeologia Adriatica* 13 (2019) 107–251.

- Vasić, Dejana i Snežana Božanić, „*Medieval Merchants on the Route Between the Dalmatian (Ragusian) Littoral and the Cities on the Southern Hungarian Border: Impact of Trade on Movement*”, *Истраживања* 32 (2021) 83–95.
- Воје, Игнациј, „Сукно из Херцеговине”, *Zgodovinski časopis* 19–20 (1966) 181–185.
- Воје, Игнациј, *Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku*, Сарајево 1976.
- Бајаловић-Хаџи Пешић, Марија, „О налазима неких предмета у готичком стилу на територији Србије”, *Саопштења* 24 (1992) 217–222. [Bajalović-Hadžić Pešić, Marija, „O nalazima nekih predmeta u gotičkom stilu na teritoriji Srbije”, *Saopštenja* 24 (1992) 217–222]
- Бењоцки, Нада, *Археолошки локалитети зрењанинског подручја*, Зрењанин 2018. [Benjocki, Nada, *Arheološki lokaliteti zrenjaninskog područja*, Zrenjanin 2018]
- Бикић, Весна, „Трговински промет у Београду у 15. веку”, *Старинар* 45–46 (1994–1995) 1995, 83–98. [Bikić, Vesna, „Trgovinski promet u Beogradu u 15. veku”, *Starinar* 45–46 (1994–1995) 1995, 83–98]
- Благојевић, Милош, „Основе привредног развитака”, у: *Историја српског народа*, књ. I, Београд 1981, 357–371. [Blagojević, Miloš, „Osnove privrednog razvitka”, u: *Istorija srpskog naroda*, knj. I, Beograd 1981, 357–371]
- Динић-Кнежевић, Душанка, „Тканине”, у: *Лексикон српског средњег века*, Београд 1999, 734–735. [Dinić-Knežević, Dušanka, „Tkanine”, u: *Leksikon srpskog srednjeg veka*, Beograd 1999, 734–735]
- Динић-Кнежевић, Душанка, *Тканине у привреди средњовековног Дубровника*, Београд 1982. [Dinić-Knežević, Dušanka, *Tkanine u privredi srednjovekovnog Dubrovnika*, Beograd 1982]
- Иванишевић, Вујадин, „Новац и печати из Младеновца и околине (12–16. век)”, у: Велибор Катић и Немања Марковић, *Археолошко наслеђе из Младеновца од раног средњег века до раног модерног доба*. Младеновац 2020, 285–308. [Ivanišević, Vujadin, „Novac i pečati iz Mladenovca i okoline (12–16. vek)”, u: Velibor Katić i Nemanja Marković, *Arheološko nasleđe iz Mladenovca od ranog srednjeg veka do ranog modernog doba*, Mladenovac 2020, 285–308]
- Историја српског народа*, књ. I, ур. Сима Ћирковић, Београд 1981. [Istorija srpskog naroda, knj. I, ur. Sima Ćirković, Beograd 1981]
- Јовановић, Војислав С., „Ново Брдо средњовековни град”, у: *Ново Брдо*, ур. Марко Омчикус, Београд 2004, 10–43. [Jovanović, Vojislav S., „Novo Brdo srednjovekovni grad”, u: *Novo Brdo*, ur. Marko Omčikus, Beograd 2004, 10–143]
- Калић, Јованка, „Београд у међународној трговини средњег века”, у: *Ослобођење градова у Србији од Турака 1862–1867. године*, ур. Васа Чубриловић, Београд 1970, 47–60. [Kalić, Jovanka, „Beograd u međunarodnoj trgovini srednjeg veka”, u: *Oslobođenje gradova u Srbiji od Turaka 1862–1867. godine*, ur. Vasa Čubrilović, Beograd 1970, 47–60]
- Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља*, Београд 2010. [Leksikon gradova i trgova srednjovekovnih srpskih zemalja, Beograd 2010]

- Лексикон српског средњег века*, прир. Сима Ђирковић и Раде Михаљчић, Београд 1999. [Leksikon srpskog srednjeg века, прир. Sima Ćirković i Rade Mihaљčić, Beograd 1999]
- Марјановић-Вујовић, Гордана, „Кућа из друге половине XVII века откопана у утврђеном подграђу београдског града – доњем граду”, *Годишњак града Београда* 20 (1973) 201–228. [Marjanović-Vujović, Gordana, „Kuća iz druge polovine XVII века otkopana u utvrđenom podgrađu beogradskog grada – donjem gradu”, *Godišnjak grada Beograda* 20 (1973) 201–228]
- Митровић, Катарина и Дејан Радичевић, „Католичка парохија у Руднику”, у: *Рудник и Венчац са околином у средњем веку и раној модерни*, ур. Синиша Мишић, Дејан Радичевић и Марко Шуица, Аранђеловац 2018, 85–94. [Mitrović, Katarina i Dejan Radičević, „Katolička parohija u Rudniku”, у: *Rudnik i Venčac sa okolinom u srednjem веку и раној модерни*, ур. Siniša Mišić, Dejan Radičević i Marko Šuica, Aranđelovac 2018, 85–94]
- Мишић, Синиша, *Историјска географија српских земаља (VI–XVI век)*, Београд 2022². [Mišić, Siniša, *Istorijska geografija srpskih zemalja (VI–XVI век)*, Beograd 2022]²
- Мишић, Синиша и Александар Узелац, „Путеви и трговина“, у: *Шумадија у XV веку*, Београд 2018, 277–286. [Mišić, Siniša i Aleksandar Uzelac, „Putevi i trgovina“, у: *Šumadija u XV веку*, Beograd 2018, 282–286]
- Петровић, Владета, „Козник“ у: *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља*, Београд 2010, 136–137. [Petrović, Vladeta, „Koznik“, у: *Leksikon gradova i trgova srednjovekovnih srpskih zemalja*, Beograd 2010, 136–137]
- Петровић, Ђурђица, „Простирке и покривачи”, у: *Лексикон српског средњег века*, Београд 1999, 592–596. [Petrović, Đurđica, „Prostirke i pokrivači”, у: *Leksikon srpskog srednjeg века*, Beograd 1999, 592–596]
- Поповић, Марко и Игор Бјелић, *Црква Светог Николе: катедрала град Новог Брда*, Београд 2018. [Popović, Marko i Igor Bjelić, *Crkva Svetog Nikole: katedrala grad Novog Brda*, Beograd 2018]
- Рабовянов, Дејан, *Археологически проучавања в јужния сектор на Трапезица: Средновековијат град*, Том I, Велико Търново 2015. [Rabovyanov, Dejan, *Arheologičeski proučvaniya v južniya sektor na Trapezica: Srednovekoviyat grad*, Том I, Veliko Tarnovo 2015]
- Радичевић, Дејан, „Археолошка сведочанства о најстаријим рударским трговима средњовековне Србије”, у: *Урбанизација у источној и југоисточној Европи*, ур. Срђан Рудић и Алексеј Александрович Гордин, Београд 2019, 74–80. [Radičević, Dejan, „Arheološka svedočanstva o najstarijim rudarskim trgovima srednjovekovne Srbije”, у: *Urbanizacija u istočnoj i jugoistočnoj Evropi*, ур. Srđan Rudić i Aleksej Aleksandrović Gordin, Beograd 2019, 74–80]
- Радичевић, Дејан и Ана Цицковић, „Археолошка истраживања средњовековних налазишта на Руднику 2009–2013. године”, у: *Рудник I. Истраживања средњовековних налазишта (2009–2013. година)*, ур. Дејан Радичевић и Ана Цицковић, Горњи Милановац 2019, 23–37. [Radičević, Dejan i Ana Cicović, „Arheološka istraživanja

- srednjovekovnih nalazišta na Rudniku 2009–2013. godine”, u: *Rudnik 1. Istraživanja srednjovekovnih nalazišta (2009–2013. godina)*, ur. Dejan Radičević i Ana Cicović, Gornji Milanovac 2019, 23–37]
- Радојковић, Бојана, „Увоз средњовековних бакарних и бронзаних предмета из Европе на територији Београда и Србије”, *Годишњак града Београда* 25 (1978) 177–184. [Radojković, Bojana, „Uvoz srednjovekovnih bakarnih i bronzanih predmeta iz Evrope na teritoriji Beograda i Srbije”, *Godišnjak grada Beograda* 25 (1978) 177–184]
- Рамадански, Рашко и Роланд Шурањи, „Топоними XV–XVIII века на доњем току реке Чик у светлу картографије, писаних извора и археолошких налаза”, *Фибула – Годишњак Градског музеја у Врбасу* 1 (2020) 23–47. [Ramadanski, Raško i Roland Šuranji, „Топоними XV–XVIII века на donjem toku reke Čik u svetlu kartografije, pisanih izvora i arheoloških nalaza”, *Fibula – Godišnjak Gradskog muzeja u Vrbasu* 1 (2020) 23–47]
- Станојевић, Небојша, *Бач – археологија*, Нови Сад 2019. [Stanojević, Nebojša, *Bač – arheologija*, Novi Sad 2019]
- Тирковић, Сима, „Трговина”, у: *Лексикон српског средњег века*, Београд 1999, 741–745. [Ćirković, Sima, „Trgovina”, u: *Leksikon srpskog srednjeg века*, Београд 1999, 741–745]
- Тирковић, Сима, *Херцег Стефан Вукчић – Косача и његово доба*, Београд 1964. [Ćirković, Sima, *Herceg Stefan Vukčić – Kosača i njegovo doba*, Београд 1964]
- Ђоровић-Љубинковић, Мирјана, „Археолошки и историјски значај налаза српског средњовековног новца на Новом Брду”, *Зборник Народног музеја* 5 (Београд 1967) 261–270. [Đorović-Ljubinković, Mirjana, „Arheološki i istorijski značaj nalaza srpskog srednjovekovnog novca na Novom Brdu”, *Zbornik Narodnog muzeja* 5 (Београд 1967) 261–270]
- Ђук, Руџа, „Извоз свиле из Дубровника у Венецију у XIV веку”, *Историјски часопис* 28 (1981) 17–25. [Ćuk, Ruža, „Izvoz svile iz Dubrovnika u Veneciju u XIV veku”, *Istorijski časopis* 28 (1981) 17–25]
- Ђук, Руџа, *Србија у Венеција у XIII и XIV веку*, Београд 1986. [Ruža Ćuk, *Srbija i Venecija u XIII i XIV veku*, Београд 1986]
- Храбак, Богумил, „Рудник под Штурцем и његова дубровачка насеобина”, *Зборник радова Народног музеја* 14 (Чачак 1984) 5–86. [Hrabak, Bogumil, „Rudnik pod Šturcem i njegova dubrovačka naseobina”, *Zbornik radova Narodnog muzeja* 14 (Čačak 1984) 5–86]
- Шкриванић, Гавро, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974. [Škrivanić, Gavro, *Putevi u srednjovekovnoj Srbiji*, Београд 1974]
- Шумадија у XV веку*, ур. Синиша Мишић и Марија Копривица, Београд 2018. [Šumadija u XV veku, ur. Siniša Mišić i Marija Koprivica, Београд 2018]

Dejan RADIČEVIĆ, Dejan BULIĆ, Emina ZEČEVIĆ

ARCHAEOLOGICAL TRACES OF FABRIC TRADE IN MEDIEVAL SERBIA

Summary

Trade played a very important role in the economic and social development of the medieval Serbian state, particularly from the mid-13th century with the establishment of increasingly vibrant business connections between the trading centers in the Littoral and the hinterland. As a rule, higher quality and luxury goods, intended for the wealthier stratum of the population, were delivered from the Littoral. Those were mainly the fabrics that, in addition to salt, were the main imported item, particularly the fabrics of better quality and finer workmanship.

There are numerous written sources about international trade in late medieval Serbia, and the economy in general, which are mostly published and well-known. However, the question of the extent to which the available archaeological material is consistent with them seems interesting. During the last half a century, a large number of works have been published, discussing foreign products, with an attempt to establish the workshop origin and precisely determine the time of arrival, as well as the routes via which the goods reached the users. The present paper is similarly conceived, though it takes into account specific traces that testify to the circulation of fabrics. These are seals/stamps that were placed on the fabric as an accompanying means of identification and regulation of quality control, which assured customers that they were buying quality goods produced where the label indicated.

Apart from the area of today's Vojvodina, i.e. the territory belonging to the Kingdom of Hungary in the Middle Ages, this type of finding was also recorded in the part of present-day Serbia south of the Sava and Danube, in the area that belonged to the medieval Serbian state. The paper analyses seven late medieval lead seals attributed to Dubrovnik (Fig. 1), Venice (Fig. 2–4) and the Upper Lusatian city of Görlitz (fig. 5–6). All specimens are tentatively dated to the 14–15th centuries. The appearance of Venetian and Dubrovnik seals for fabrics in the interior of Serbia is fully expected and entirely in line with the data from the written sources. Venetian fabrics also had a dominant share in imported luxury fabrics, with Dubrovnik being the main transit centre. The novelty compared to written data is the appearance of the seal from Görlitz.

However, taking into account the number of this type of seals in the area of Hungary, which is not surprising since Görlitz was one of the largest suppliers of fabrics for Hungary during the late Middle Ages and in the early modern era, their appearance in the somewhat more southern Serbian market is quite logical. These findings are valuable for the study of trade as they supplement the data known from written sources, indicate trade connections and the importance of trade, not only in larger centers, but also in smaller squares.

Оригиналан научни рад

Примљен: 31.3.2023.

Коначно прихваћен за објављивање: 9.8.2023.

Александар КРСТИЋ*
Историјски институт
Београд

ЂУРАЂ И ВУКАШИН АРБАНАС ОД КАРАШЕВА: ЦРТИЦЕ О ЈЕДНОЈ ПЛЕМИЊКОЈ ПОРОДИЦИ ИЗ 15. ВЕКА С ПРОСТОРА БАНАТА

Апстракт: Рад се бави племићком породицом Арбанас (мађ. Orbonász) од Карашева, чији чланови су обављали значајне управне и војне дужности у јужним областима и на границама Угарске током 15. века. Оскудна изворна грађа допушта да се само у основним цртама прати њихова делатност. Најистакнутији представници породице и оснивачи две њене гране били су браћа Ђурађ и Вукашин Арбанас. Ђурађ је 1437. године као *хонор* држао краљевску тврђаву Карашево (мађ. Krassófő, рум. Carașova) у данашњем румунском Банату, што сведочи да је он тада већ имао значајну позицију у овој пограничној области Угарске. У историографији се сматра да браћа воде порекло из српске племићке породице с простора Албаније. Занимљиво је да два српска летописа помињу извесног Вукашина Зупровића као истакнутог учесника угарског похода против Турака у Србији 1437. године. Грађански рат у Угарској после смрти краља Алберта (1439) погодовао је даљем успону браће Арбанас. Ђурађ је као присталица краља Владислава I и Јована Хуњадија доспео до положаја тамишког жупана (1441–1442). Вукашин добија значајну улогу у управљању Тамишком жупанијом, као опуномоћеник свога брата. Њихови потомци су такође градили каријеру на граници током владавине Матије Корвина. Ђурађ Млађи је крајем деведесетих година 15. века био београдски капетан (бан), док је Вукашинов син Петар у то време (1489) био капетан тврђаве Харам на Дунаву.

Кључне речи: Ђурађ (Ђорђе) Арбанас, Вукашин Арбанас, Вукашин Зупровић, Петар Вукашин од Карашева, Карашево, Банат, средњовековна Угарска, Београдска бановина, племство, српски летописи.

Abstract: The paper deals with the noble Arbanas family (Hungarian: Orbonász) of Carașova, whose members performed important administrative and military duties in the southern border areas of Hungary during the 15th century. The scarce source material allows us to follow only the basic outlines of their activities. The most prominent members of this family and the founders of its two branches were the brothers George and Vukašin Arbanas. In 1437, George kept the royal castle of Carașova in present-day Romanian Banat (Hungarian: Krassófő, Serbian: Karaševo) as an *honour*, which proves that he already had a significant

---

* aleksandar.krstic@iib.ac.rs

position in the borderline Caraş (Krassó) County at that time. In the Hungarian and Romanian historiography, it is considered that the brothers originate from a Serbian noble family from the territory of Albania. It is interesting that two Serbian annals mention a certain Vukašin Zuprović as a prominent participant in the Hungarian campaign against the Ottomans in Serbia in 1437. The civil war in Hungary after the death of King Albert (1439) favoured the further rise of the Arbanas brothers. As a supporter of King Wladislas I and John Hunyadi, George reached the position of the count of Timiş (Temes) in 1441–1442. Vukašin was given a significant role in the management of Timiş County, as some kind of his brother's representative. The offspring of George and Vukašin built their careers on the southern border of Hungary during the reign of Matthias Corvinus. In the late 1480s, George the Younger performed the duty of the captain or the ban of Belgrade, while Vukašin's son Peter was the captain of the Haram castle on the Danube in Caraş County (1489).

Keywords: George (Đurađ, György) Arbanas (Orbonász), Vukašin Arbanas (Orbonász), Vukašin Zuprović, Peter Vukašin of Caraşova, Caraşova (Krassófü), Banat, Medieval Hungary, Banate of Belgrade, nobility, Serbian annals.

Чланови племићке породице Арбанас (мађ. Orbonász) од Карашева обављали су значајне управне и војне дужности у јужним областима и на границама Угарске током бурног 15. века. Иако њихове личности и улоге нису остале непримећене у историографији, о њима се, делом и због ограниченог изворног материјала, писало успут и укратко. Стога, а имајући у виду и занимљиво питање порекла ове породице с очигледним балканским коренима, покушаћемо да, макар у цртицама, осветлимо делатност њених припадника на простору јужне Угарске и северне Србије, укључујући и Београд.¹

Најистакнутији представници породице и оснивачи две њене гране били су браћа Ђурађ (или Ђорђе, Георгије)² и Вукашин Арбанас од Карашева, који се у угарским дипломатичким изворима јављају од четрдесетих година 15. столећа. Тачније, од 1437. године, када је

---

¹ Дугујем велику захвалност колегама из Мађарске др Тибору Нојману (Neumann Tibor), др Елеку Саску (Szaskó Elek) и др Жожефу Сарки (Szarka József) зато што су ми несребично уступили део дипломатичке грађе о Арбанасима од Карашева и другим истоименим средњовековним угарским породицама, које су сакупили за потребе сопствених истраживања. Из истог разлога сам веома захвалан и колегама проф. др Адријану Мађини (Adrian Magina) и Александру Јаковљевићу. Драгоцене сугестије дале су ми и колеге др Тајјана Катић, проф. др Владимир Поломац и др Жарко Вељковић. Њима такође изражавам своју благодарност.

² Његово име познато је само на основу помена у угарским латинским документима, где се јавља у стандардном облику *Georgius*. У свакодневној комуникацији у угарској средини свакако је коришћен мађарски облик имена – Ђерђ (György). Будући да је у 15. веку најчешћи српски облик овог хришћанског имена био Ђурађ, определили смо се да њега користимо у раду, уместо Ђорђе или Георгије.

Ђурађ као *хонор* држао краљевску тврђаву Карашево (мађ. Krassófbő, рум. Saraşova) у Крашовској жупанији у данашњем румунском Банату.³ Имајући у виду њихово презиме или надимак, али и српско име једног од браће, мађарски историчари Пал Енгел и Иштван Петровић сматрали су да они воде порекло из српске племићке породице с простора Албаније.⁴ Сличног мишљења, да се ради о српско-албанској породици која се услед османског напредовања населила у Банату, био је и румунски историчар Јоан Драган.⁵ Велики познавалац угарског племства у 15. столећу Пал Енгел у својој *Архонтологији* у исту породицу уврстио је још једног члана, краљевског витеза Дуку, који се у изворима јавља нешто раније. Наиме, 23. септембра 1412. године *egregius vir Duka de Erdewhegh* протестовао је пред краљем Жигмундом зато што је краљ другом племићу даровао посед Герхе, који се налази унутар старих међа поседа Ердехеђ.⁶ Десет година касније, 28. марта 1422, *Duca de Orbonaz, aule regie maiestatis miles*, пред Арадским каптолом у своје и у име својих блиских рођака (*proximi*) Ђурђа и Николе, синова Николе од Ердехеђа, Мартина, сина Николиног, и Ђурђа, сина Петровог, zaloжио је бившем мачванском бану Јовану Моровићком за 100 златних форинти део поседа Ердехеђ, који је Дука добио краљевом донацијом. Из овог залога су изузети курија и околно обрадиво земљиште, *in quibus idem specialem habet residentiam*.⁷ Посед Ердехеђ, на коме је

³ Lajos Thallóczy, „Magyar várak 1437 körül”, *Archaeologiai Közlemények* 12 (1878) 112–113; Pál Engel, *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437)*, Budapest 1977, 197; idem, *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*, Budapest 1996 [= *Archontológia*], t. I, 353. Карашево се налази у горњем току реке Караш, јужно од Решице у жупанији Караш-Северин. Остаци мањег утврђења смештени су у клисури Караша, на врху стене изнад десне обале реке, удаљени од насеља Карашево око два километра у ваздушној линији према североистоку.

⁴ P. Engel, *Archontológia*, t. II, 178; István Petrovics, „John Hunyadi, Defender of the Southern Borders of the Medieval Kingdom of Hungary”, *Banatica* 20–2 (2010) 71; види такође Aleksandar Krstić, „Which Realm Will You Opt for? – the Serbian Nobility between the Ottomans and the Hungarians in the 15th Century”, in: *State and Society in the Balkans before and after Establishment of Ottoman Rule*, eds. Srđan Rudić & Selim Aslantaş, Belgrade 2017, 132–133.

⁵ Ioan Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania între anii 1440–1514*, Bucureşti 2000, 189, n. 389; 295–296.

⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest, *Diplomatikai levéltár* [=MNL-OL, DL] 9956; Lajos Haan & Mihály Zsilinszky, *Békésmegyei oklevéltár számoss, hazánk beltörténetére vonatkozó adatokkal*, Budapest 1877, 21–22; *Zsigmondkori okléveltar*, t. III, (1411–1412), eds. Elemér Mályusz & Iván Borsa, Budapest 1993, 631, nr. 2719.

⁷ MNL-OL, DL 11195; *Zsigmondkori okléveltar*, t. IX (1422), ed. Iván Borsa, Budapest 2004, 124, nr. 347, где је у регесту овај племић погрешно именован као *Luca de Orbouc*. Ова погрешна транскрипција утицала је да П. Енгел поменути личност такође наведе као Луку (Lukács) а не као Дуку, како на више места јасно пише у овом документу. Уп. P. Engel, *Archontológia*, t. I, 503; t. II, 178.

овај краљевски витез живео, налазио се у Зарандској жупанији, на левој обали реке Бели Кереш.⁸ Будући да је почетком 15. века жупан Зарандске жупаније био Дмитар Краљевић, можда није сасвим искључено да се ради о властeosкој породици која је с простора западне Македоније прешла у Угарску заједно са синовима краља Вукашина (1394).⁹ Или је, можда, у питању породица која је, склањајући се од Турака, у ову краљевину дошла из других области некадашњег српског царства (из Албаније или Епира).

С друге стране, у *Средњовековној мађарској генеалогји* ни Пал Енгел није успео да установи везу између краљевског витеза Дуке из Зарандске жупаније и Ђурђа и Вукашина од Карашева, чији се поседи и делатност везују за Крашовску и Тамишку жупанију.¹⁰ Помен двојице Дукиних блиских рођака с именом Ђурађ могао би указивати на то да је он заиста био сродник браће Ђурђа и Вукашина Арбанаса. С друге стране, треба приметити да је у северној Угарској постојала још једна породица с именом или боље рећи надимком „Арбанас”, па се тако између 1412. и 1434. године помиње племић *Andreas dictus Orbonaz de Koplyan* из Ноградске жупаније у данашњој Словачкој, који је 1434. био поджупан жупаније Хонт.¹¹ Његови потомци из породице Orbonász Szügyi били су активни и у другој половини 15. и у првој половини 16. века.¹² Можда је поменути Дука ипак имао везе с овом породицом, а не с

⁸ Сада Падурени, део насеља Чишинеу-Криш – Attila Szabó, *Erdély, Bánság és Partium történeti és közigazgatási helységnévtára. Dicționarul istoric și administrativ al localităților din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș*, t. II, (P–Z), Csíkszereda 2003, s. v. „Pădureni”.

⁹ Сима Пирковић, „Поклад краља Вукашина”, *Зборник Филозофског факултета* 14/1 (Београд 1979) 156–161; Peter Róka, „A szerbek betelepülése Magyarországra a XV században”, in: *A szerbek Magyarországon*, Szeged 1991, 54; Александра Фостиков, „О Дмитру Краљевићу”, *Историјски часопис* 49 (2002) 47–65; А. Krstić, „Which Realm”, 131–132. Мало се зна о властели краља Марка и његове браће, уп. Марко Шуница, *Немирно доба српског средњег века. Властела српских обласних господара*, Београд 2000, 35–43; Владимир Алексић, *Наследници Мрњавчевића и територије под њиховом влашћу од 1371. до 1395. године* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2012), 274–276, 324–352.

¹⁰ Pál Engel, *Középkori magyar genealógia*, Magyar Középkori Adattár, CD-Rom, Budapest 2001, „Orbonász (krassófi)” tábla.

¹¹ Pál Palásthy, *A Palásthyak*, t. I, Budapest 1890, 227–228; *Zsigmondkori okléveltar*, t. VIII, (1421), ed. Iván Borsa, Budapest 2003, 321–322, 333, 353, 359–363, nr. 1052, 1098, 1159, 1171; t. IX, (1422), ed. Iván Borsa, Budapest 2004, 37, nr. 35; t. X, (1423), ed. Norbert C. Tóth, Budapest 2007, 283, nr. 664; Ernő Kammerer, *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo*, t. VIII, Budapest 1895, 404–406; P. Engel, *Archontológia*, t. I, 137; t. II, 178.

¹² MNL-OL, DL 23986, 47408, 47216, 65966, 66007, 70345, 74542, 76094, 84166; MNL-OL, *Diplomatikai fényképgyűjtemény* [=DF] 269864; András Kubinyi, „A Jagelló-kori értelmiség”,

Ђурђем и Вукашином? При доношењу закључака о њиховим међусобним везама мора се бити врло опрезан, јер је Дука за сада познат само из два, а његово презиме (надимак) *Orbonaz* из једног јединог документа. Ипак, већ тада (1422) оно се јавља у мађаризованом облику. Немамо никаквих назнака којим су језиком говорили Дука и његови сродници. Ни Дукино име не помаже у одређивању његовог порекла, јер се среће и у средњовековном српском, али и у грчком, романском и арбанашком ономастикону. Упадљиво је да је ретко у Угарској, што, уз презиме или надимак, свакако указује да се ради о придошлица с Балкана. Његови рођаци носе календарска имена широко распрострањена у средњовековној Угарској, али и међу балканским хришћанима источног и западног обреда, па ни то није путоказ у истраживању њиховог порекла.

За разлику од њих, Вукашин има словенско, односно српско народно име, а матерњи језик којим су говорили он и његов брат био је несумњиво српски. Наиме, Ђурађ у својим првим сачуваним документима користи облик надимка или презимена који одговара српском изговору (*Georgius Arbanaz de Crasofwio*, односно *Arbanaz de Crasosfew*).¹³ Иако ове Ђурђеове латинске исправе нису аутографи, извесно је да су писари који су их писали знали како се тачно изговара надимак или презиме њиховог господара. Додуше, у другим угарским документима у којима се браћа помињу, па и у оним исправама које су наредних година сами издавали, њихово презиме се увек доноси у облику *Orbonaz*, очито под утицајем мађарског изговора и ортографије. Изгледа да се српски језик користио још крајем 15. века у породици Вукашиновог сина Петра, који је очево име узео за своје презиме. То се да закључити из кратког ћирилског регеста на полеђини једне латинске судске исправе настале 1499. године поводом вишегодишње парнице коју је водио поменути Петар. Белешка на том документу гласи: „+ Книг(а) за прѠ Вълкашин(Ѡ) ПетрѠм(Ѡ)”.¹⁴

in: *Az értelmiség Magyarországon a 16.–17. században*, ed. István Zombori, Szeged 1988, 11–12; Norbert C. Tóth, Richárd Horváth, Tibor Neumann & Tamás Pálosfalvi, *Magyarország világi archontológiája (1458–1526). II. megyék*, Budapest 2016, 164, 519.

¹³ У писму које је упутио Франку Химфију негде између 1439. и 1440. године, тражећи да ослободи једног кмета (успут се распитивао да ли и даље има болове у ногама) – MNL-OL, DL 48205, односно у исправи коју је издао 11. октобра 1440. године у корист Јулијане, удовице Николе Химфија – MNL-OL, DL 55229; издање овог документа с погрешном 1400. годином – Frigyes Pesty, *Krassó vármegye története. Oklevéltár*, t. III, Budapest 1882, 235; Cosmin Popa-Gorjanu, *Medieval Nobility in Central Europe: The Himfi Family*, Cluj–Napoca 2019, 122–123.

¹⁴ MNL-OL, DL 46487. Реч је о спору око наследства између Петра Вукашина и његовог рођака по мајчиној линији Михаила Кендефија, о коме ће у наставку бити више речи. Уп.

Етноним „Арбанас” као надимак или презиме среће се не тако ретко у српским областима током средњег века.¹⁵ Особе са српским личним именима, попут поменутог Вукашина, могу бити људи албанског етничког порекла, који су прихватили имена из именослова већинског словенског становништва, али и Срби досељени из претежно арбанашких крајева.¹⁶

I. Drăgan, *Nobilimea românească*, 189, нап. 389, где је ова белешка дата у не сасвим тачном румунском преводу. Аутор је сматрао да је документ са српском ћирилском белешком морао потицати из породичног архива Вукашина од Карашева, а не Кендефија. Међутим, употреба инструментала у наведеној белешци (додуше без предлога „с”, који недостаје) имплицирала би да је документ чуван код оних који су се парничили с Петром Вукашином, дакле код Кендефија. Наиме, треба имати у виду да је Милица, кћи војводе Милоша Белмужевића, била удата за Николу Кендефија, сина овог Михаила, и да је као његова удовица неколико деценија (1519–1562) водила породичне послове Кендефија, укључујући и судске парнице, види: Aleksandar Krstić & Adrian Magina, „The Belmužević family: the fate of a noble family in South East Europe during the turbulent period of the Ottoman conquest (the 15th and the first half of the 16th centuries)”, *Revue des études sud-est européennes* 59 (2021) 114–118. На још неким латинским исправама које се односе на Милицу постоје кратки ћирилски регести на српском језику, види: MNL-OL, DL 32552; Александар Крстић, „Нови подаци о војводи Милошу Белмужевићу и његовој породици”, *Иницијал. Часопис за средњовековне студије* 1 (2013) 177, нап. 59. Због тога је вероватније да овај документ са цитираном ћирилском белешком ипак потиче из породичног архива Кендефија. То не мења чињеницу да су српски савременици Петра Вукашина знали како се правилно изговара и пише његово име.

¹⁵ На пример, у Области Бранковића је 1455. године с овом одредницом пописано 40 лица, која су живела у српским насељима – *Oblast Brankovića. Opširni katastarski popis iz 1455. godine*, прир. Namid Hadžibegić, Adem Handžić i Ešref Kovačević, Sarajevo 1972, 30, 32, 36, passim; Momčilo Spremiћ, *Десном Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 435–436. О Арбанасима у средњем веку види: Иван Божић, „Албанија и Арбанаси у XIII, XIV и XV веку”, *Глас САНУ* 388. Одељење историјских наука 3 (1983) 11–112; Божидар Ферјанчић, „Албанци у византијским изворима”, у: *Илири и Албанци*, ур. Милутин Гарашанин, Београд 1988, 285–302; Сима Ћирковић, „Албанци у огледалу јужнословенских извора”, у: исто, 323–339; исти, „Трагови словенског становништва на тлу Албаније у средњем веку”, у: *Становништво словенског поријекла у Албанији*, Титоград 1991, 43–56; Богумил Храбак, „Ширење арбанашких сточара по равницама и словенски ратари средњовековне Албаније”, у: исто, 85–135, као и други радови у овом зборнику; Милош Антоновић, *Град и жупа у Зетском приморју и северној Албанији у XIV и XV веку*, Београд 2003, 280–306; Милош Благојевић, „Арбанаси у светлости најстаријих српских извора”, *Зборник Матице српске за историју* 75–76 (2007) 7–22; Предраг Коматина, „А од Арбанаса Пилот: Почеди политичке историје Албанаца”, у: *Стефан Немања – Преподобни Симеон Мироточиви*, ур. Милан Радујко, Београд–Беране 2016, 259–267; исти, „О албанском етнониму у средњем веку”, *Зборник радова Византолошког института* 58 (2021) 23–36.

¹⁶ Милица Грковић, „Антропонимија и топонимија”, у: *Насеља и становништво Области Бранковића 1455*, ур. Милош Маџура, Београд 2001, 641–642. Један од примера присуства овог личног имена на просторима где је долазило до словенско–арбанашког додира и преплитања у позном средњем веку је и извесни властелин Вукашин из преспанског краја с почетка 15. столећа. Он је вероватно идентичан с Вукашином по коме је названа османска

После свега реченог, ипак морамо констатовати да нема довољно података да би се могло поуздано установити постоји ли родбинска веза између породице краљевског витеза Дуке, која је током друге и треће деценије 15. века већ била одомаћена у Угарској краљевини, и браће Ђурађа и Вукашина, који се у изворима појављују четврт века након Дуке.

Пошто је у време смрти Жигмунда Луксембуршког 1437. године Ђурађ Арбанас држао краљевску тврђаву Карашево у пограничној Крашовској жупанији, можемо закључити да се он до тог времена већ истакао у краљевој служби и да је учествовао у одбрани јужних граница Угарске краљевине. Исте године је с подручја Баната покренут један антитурски поход с озбиљним последицама. Ову војну кампању, организовану по краљевом налогу као одговор на османске упаде у Угарску претходних година, предводили су истакнути Жигмундови великаши – надзорник краљевских вратара Јован Марцали,¹⁷ Франко Таловац, у то време северински бан и ковински и крашовски жупан, Јован Орсак, арадски, зарандски и чанадски жупан, затим тамишки жупан Стефан Розгоњи Старији и његов брат Симон, веспремски бискуп. Они су 18. јуна 1437. године са својим трупама опремљеним пушкама и артиљеријом прешли Дунав код Пожежене узводно од Голупца. Таловац, који је обезбедио бродове за прелазак преко реке, остао је да чува одступницу и пустоши голубачку околину. Пошто је великоморавском долином продрла до Сталаћа, где је запалила турска војна складишта и део бродовља, а део заплених лађа Моравом спустила до Дунава, угарска војска је огњу предала и околна села. Затим је накратко заузела османски Крушевац, који је такође темељно попалила, да би у повратку, на Годоминском пољу код Смедерева, 27. јуна потукла видинског санџакбега Али-бега.¹⁸

нахија која је крајем 15. и током 16. века обухватала порецје реке Девол, западну, јужну и источну обалу Преспанског, као и пределе уз јужну обалу Охридског језера све до Корче и Биглишта – Христо Матанов, *Југозападните български земи през XIV век*, Софија 1986, 151; Сима Ђирковић, „Богдан, Оливер и Вукашин у именима турских нахија”, *Вардарски зборник* 2 (2003) 3, 7–8; В. Алексић, *Наследници Мрњавчевића*, 346–347.

¹⁷ Одмах после кампање у Србији 1437. године, браћа Емерих и Јован Марцали кратко су обављали дужност тамишких жупана (1438–1439) – P. Engel, *Archontológia*, t. I, 204.

¹⁸ Lajos Thallóczy & Antal Áldásy, *Magyarország melléktartományainak oklevéltára II. A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526*, Budapest 1907, 119–120; Euzebije Fermendžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum registis ab anno 925. usque ad annum 1752*, Zagrabiae 1892, 143; János Karácsonyi, „Az első magyar hadijelentés 1437”, *Hadtörténelmi Közlemények* 11 (1910) 16–21; Јован Радонић, *Западна Европа и балкански народи према Турцима у првој половини XV века*, Нови Сад 1905, 78–79; Константин Јиречек, *Историја Срба*, књ. I, Београд 1952, 362;

Овај угарски војни поход оставио је трага и у српским изворима, па га тако помиње више млађих српских летописа (*Кијевски, Студенички, Сарандопорски, Цетињски, Кувездински, Григоровићев, као и Сеченички и Никољски*).¹⁹ За разлику од тих летописа, где се наводи да су „Угри” спалили Крушевац и турске бродове и потукли Турке, односно Али-бега на Годомину, друга два летописа на нешто другачији начин описују ове догађаје. Наиме, у *Белопољском летопису* пише: „лето .СЦМГ. попали Зоупровић Вѣкашинъ царева дрѣва оу Крѣшевьцѣ и разби Алѣбега на Годомѣню”.²⁰ Врло сличан је и запис у *Првом београдском летопису*, где је наведено само презиме Зоупровић, без Вукашиновог личног имена, али је зато додато презиме Али-бега („Аврамовика”).²¹ Иако други извори не помињу Вукашина Зупровића, мало је вероватно да су *Белопољски* и *Први београдски летопис* измислили ову личност или његово учешће у угарском војном походу. Овде треба имати у виду и нешто каснији случај деспота Вука Гргуровића, чији војни подвизи било у османској (1458), или у угарској војсци (1476, 1481) нису измакли пажњи српских летописаца, већ су добили централно место у њиховом лапидарном опису угарско-османских ратних сукоба тих година.²² Колико год случај деспота Вука

Сима Ђирковић, *Голубац у средњем веку*, Пожаревац 1968, 17–18; Petar Rokai, „Poslednje godine balkanske politike kralja Žigmunda”, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* 12/1 (1969) 107–108; Олга Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији (1459–1683)*, Београд 1974, 42; Момчило Спремић, „Крушевац у XIV и XV веку”, у: *Крушевац кроз векове*, ур. Адам Стошић, Крушевац 1972, 16; исти, „Први пад Деспотовине”, у: *Историја српског народа*, књ. II, ур. Јованка Калић, Београд 1982, 244; исти, *Деспот Ђурађ*, 206–208; John Jefferson, *The Holy Wars of King Wladislas and Sultan Murad. The Ottoman-Christian Conflict from 1438–1444*, Leiden–Boston 2012, 145–146; Tamás Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács: A History of Ottoman–Hungarian Warfare, 1389–1526*, Leiden–Boston 2018, 80–82; Владимир Алексић, „Шумадија на српско-турско-угарској тремеђи”, у: *Шумадија у XV веку*, колективна монографија, ур. Синиша Мишић и Марија Копривица, Београд 2018, 46–47.

¹⁹ Љубомир Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд – Сремски Карловци 1927, 230; Драгутин Анастасијевић, „Летопис Никољски”, *Богословље* 9 (1934) 366.

²⁰ Алекса Вукомановић, „Грађа за историју народа и књижевности српске”, *Гласник Друштва српске словесности* 10 (1858) 271; Ђура Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских*, књ. I, (A–K), Београд 1863, 383.

²¹ Стојан Новаковић, „Одломак српскога љетописа”, *Starine JAZU* 6 (1874) 22; Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 230, бр. 653в. У оба случаја наведена је погрешна година – 6943. од „стварања света”, односно 1434/1435; Чедомиљ Мијатовић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, књ. I, Београд 1880, 241–242; Ђорђе Сп. Радојичић, „О поменику св. Богородице Љевишке (рукопис бр. 227 Народне библиотеке у Београду)”, *Старинар* 15 (1940) 54.

²² Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 243, 250, 253, 296; Д. Анастасијевић, „Летопис Никољски”, 368; Момчило Спремић, „Српски деспоти у Срему”, у: *Срем кроз векове. Слојеви култура Фрушке горе и Срема*, ур. Миодраг Матицић, Београд–Беоцин 2007, 48, 50–52.

био другачији – јер летописци у њему виде легитимног српског владара – он ипак показује да није сасвим необично да се у два летописа при приказу угарског похода из 1437. године главни акценат такође стави на једну српску личност. У питању је морао бити неко ко је имао истакнуту улогу у овим догађајима – или угарски племић, по свему судећи из Баната (с обзиром на то одакле је војска дошла и ко је у њој учествовао), или, евентуално, деспотов властелин који се придружио Угрима у нападу на Турке и тако донео велике невоље свом господару.²³ Наиме, деспот Ђурађ се већ током 1437. и 1438. морао суочити с тешким турским одмаздама које су, уз све његове уступке, на крају довеле и до првог пада српске државе 1439. године.²⁴

Без других извора, незахвално је сугерисати да је Вукашин Арбанас од Карашева идентичан с Вукашином Зупровићем из српских летописа. Ипак, на основу онога што се може утврдити о каријери банатске браће Арбанаса, сматрамо да такву идентификацију не би требало искључити нити одбацити без даљег истраживања. Наиме, Ђурађ Арбанас је крајем 1440. године већ био власник карашевске тврђаве и припадајућег властелинства, пошто се тада јавља с племићким насловом „од Карашева”. Поседовао је и тврђаву Борзафе (Borzafo, рум. Vârzaва), негде у горњем току Брзаве, такође у Крашовској жупанији. Иако је у то време издао једну кратку приватну исправу без навођења било какве своје јавне функције, из њеног садржаја види се да се радило о особи која је имала одређену моћ и углед.²⁵ Сматра се да су он и брат

²³ Чедомил Мијатовић, који је својевремено први скренуо пажњу на летописну белешку о Вукашину Зупровићу, није био начисто с тим да ли се радило о угарском великашу који је прешао Дунав или о деспотовом војводи. Мислио је и да је презиме Зупровић можда погрешно написано уместо Згуровић – Ч. Мијатовић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, књ. I, 241–243. Стојан Новаковић је био уверен да је у питању угарски војвода – Стојан Новаковић, „Царица Мара. Историјске црте из XV века”, *Летопис Матице српске* 174 (1893) 6 (рад је прештампаван више пута, на пример – исти, *Из српске историје*, Нови Сад–Београд 1972, 196). Изузимајући Ј. Радонића, *Западна Европа*, 79, нап. 1, потоњој српској научној историографији летописни записи о ратовању Вукашина Зупровића против Турака у Србији 1437. године углавном нису привукли пажњу нити су у њој разматрани, види: нап. 18 и 38. С друге стране, Вукашин Зупровић се појављује као лик у једном историјском роману – Славомир Настасијевић, *Тешко побеђенима*, Београд 1976.

²⁴ Деспоту Ђурађу у том тренутку није могло одговорати било какво турско-угарско ратовање преко српске територије. Као што се види из Марцалијевог извештаја краљу Жигмунду, угарска војска имала је краљево наређење да не улази у деспотову земљу, али га није могла испоштовати – Е. Fermeđžin, *Acta Bosnae*, 143; J. Karácsónyi, „Az első magyar hadijelentés”, 19–20; види: М. Спремић, „Први пад Деспотовине”, 244–246; исти, *Деспот Ђурађ*, 209–212.

²⁵ На молбу Јулијане, удовице Николе Химфија од Егерсега, Ђурађ Арбанас од Карашева је 11. октобра 1440. пристао да заступа њу и њене поседе пред другим члановима породице

највероватније добили карашевско властелинство од краља Алберта 1439. године.²⁶ У сваком случају, грађански рат у коме се Угарска нашла после смрти Алберта Хабзбуршког и избора и крунисања два супарничка краља, Ладислава V и Владислава I 1440. године, погодовао је даљем успону браће Арбанас. Већ пре краја марта 1441. године Ђурађ је доспео до положаја тамешког жупана.²⁷ Вукашин такође добија улогу у управљању Тамешком жупанијом, као нека врста опуномоћеника свога брата (*Vaccassen Orbonaz de Crassoferu, frater et germanus magnifici comitis Temesiensis*).²⁸ То је време када Јован Хуњади постаје одлучујућа личност у Угарској и успоставља контролу над Трансилванијом и другим југоисточним деловима краљевине.²⁹ Истовремено када и Ђурађ Арбанас, почев од априла 1441. године, Хуњади и његов политички савезник Никола Илочки налазили су се такође на положају тамешких жупана. Хуњади је „свој део жупаније” у новембру 1441. пренео на Михаила Доција, што је, све укупно, била прилично необична ситуација.³⁰ По свему судећи, браћа

Химфи, рођацима њеног супруга, и објавио да кметови који желе да се населе на њеним поседима могу то слободно да учине. Исправа је издата у месту *Borzafew* – MNL-OL, DL 55229; F. Pesty, *Krassó vármegye története*, t. III, 235; C. Popa-Gorjanu, *Medieval Nobility*, 122–123, 158–159, сматра да је Ђурађ тада био поджупан.

²⁶ P. Engel, *Archontológia*, t. I, 286, 353.

²⁷ Он је 22. марта 1441. године у својству тамешког жупана у Темишвару издао налог двојници племића да не ометају кметове Ђурђа Химфија у обављању стражарских дужности – MNL-OL, DL 55238; P. Engel, *Archontológia*, t. I, 205. Два месеца касније, 27. маја, такође из Темишвара, тамешки жупан Ђурађ Арбанас од Карашева наредио је једној племенитој удовици да се извесни фамилијар поменутог Ђурђа Химфија лиши својих дужности и на његово место постави други Химфијев фамилијар – MNL-OL, DF 285901; Frigyes Pesty, Livia Magina & Adrian Magina, *Diplome privind istoria comitatului Timiș și a orașului Timișoara. Oklevelek Temesvármegye és Temesvár város történetéhez*, t. II (1430–1470), Cluj–Napoca 2014, 235, no 200, где је техничком грешком документ датован у 1451. годину.

²⁸ Вукашин је, у наведеном својству, 17. фебруара 1442. у Темишвару издао налог свим племићима, дужносницима и службеницима Тамешке жупаније да чувају и штите тамешког поджупана Јакова Бешењеа од Вишада у његовом праву својине над земљопоседом Секеш у Тамешкој жупанији, а житељима наведеног поседа да признају Јакова за свога господара и да му се покоравају – MNL-OL, DL 74494; F. Pesty, L. Magina & A. Magina, *Diplome*, 125–126, no 94. Другом исправом од 3. марта исте године, такође из Темишвара, Вукашин је наредио поджупанима и племићким судијама Чанадске жупаније да плате одштету Ђурђу Химфију и његовом кмету, који је нападнут и опљачкан на путу између Иђоша и Беодре у Торонталској жупанији док је превозио летину – MNL-OL, DL 55248; P. Engel, *Archontológia*, t. I, 205; I. Petrovics, „John Hunyadi”, 71.

²⁹ Pál Engel, *The Realm of St Stephen. A History of Medieval Hungary 895–1526*, London – New York 2001, 283–284; I. Petrovics, „John Hunyadi”, 64–65, 70–71; J. Jefferson, *Holy Wars*, 246–263.

³⁰ MNL-OL, DL 55240; I. Petrovics, „John Hunyadi”, 71.

Ђурађ и Вукашин Арбанаси били су блиски Хуњадију.³¹ Несумњиво је да су били присталице краља Владислава I Јагелонца. То се јасно види из једног краљевог налогодавног писма издатог 4. марта 1441. године код Врдника (*in descensu nostro campestri prope villam Rednek*). Владислав I је њиме обавестио кметове који припадају тврђави Шољмош на Моришу да је ово утврђење дао у залог Ђурђу Арбанасу од Карашева и наредио им да му се покоравају, чак и у случају да Ђурађ шољмошку тврђаву и властелинство не врати њиховом власнику, бившем тамишком жупану Ладиславу Хађмашу од Берексоа.³² У фебруару 1442. године Вукашин је у једној исправи нагласио да је његов брат и „господар”, тамишки жупан Ђурађ Арбанас својим бројним заслугама и легитимним молбама постигао да краљ Владислав I изда даровницу у корист поджупана Јакова Бешењеа („Печенега”) од Вишада.³³

Дакле, Вукашин Зупровић, кога поједини српски летописи истичу као значајног учесника угарског антитурског похода у Србији 1437. године, морао је припадати кругу људи блиских вођама ове војне акције, односно бити под њиховом командом. Као што смо претходно показали, то су били највиши војно-административни дужносници на простору данашњег Баната и Поморишја, који су у војну кампању повели одреде састављене од својих фамилијара и ратника с тих територија. С друге стране, Вукашин Арбанас од Карашева је, као и његов брат Ђурађ, такође био неко ко се тих и наредних година уздизао у служби северинских банова и жупана пограничних жупанија Франка Таловца и Јована Хуњадија. Колико је вероватно да два различита Вукашина делују на истим просторима јужне Угарске практично у исто време?

Иако се Вукашин Зупровић не помиње у другим историјским изворима, постоји средњовековни рукопис који ипак бележи ово презиме. У питању је један од најстаријих српских поменика, за који се сматра да је настао средином или током друге половине 15. века. На 55v листу рукописа убележено је више мушких и женских имена која се изгледа односе на припаднике српске властеле. Такав се бар закључак може извући

³¹ Према П. Енгелу, Хуњади је од 1441. до 1446. године заправо држао Тамишку жупанију у својим рукама – P. Engel, *Archontológia*, t. I, 205. Стога су и друге личности које се јављају на положају жупана биле његови савезници или фамилијари.

³² MNL-OL, DF 267760. Ладислав Хађмаш је иначе био присталица странке краљице удове Јелисавете и њеног сина Ладислава V, због чега му је краљ Владислав одузео Шољмош у Арадској жупанији и даровао га Михаилу и Јовану Орсагу од Гута 9. децембра 1440. године – F. Pesty, L. Magina & A. Magina, *Diplome*, 109–111. Није сасвим јасно зашто је само три месеца касније ову тврђаву с припадајућим властелинством дао у залог Ђурђу Арбанасу.

³³ MNL-OL, DL 74494; F. Pesty, L. Magina & A. Magina, *Diplome*, 125–126.

на основу четири маргиналне белешке на овој страници рукописа, од којих је једна за нас посебно занимљива. Наиме, испред имена извесних Аидина и Богавца на маргини је дописано презиме „Зупровић”.³⁴ Без икаквих других података, тешко је рећи у каквој су вези Аидин и/или Богавац и Вукашин Зупровић. Једини познати Аидин (Ајдин) био је посланик деспота Стефана Лазаревића, који је према деспотовом биографу Константину Филозофу ишао у важне дипломатске мисије код монголског владара Тимура (1403) и османског принца Мусе (1411).³⁵ Ипак, мора се нагласити да се не зна када су тачно настале ове маргиналне белешке, а опрез је потребан и због тога што се личности с презименом Зупровић јављају и касније, почетком 17. столећа.³⁶

³⁴ Поменик се чува у рукописној збирци П. И. Севастјанова у Руској националној библиотеци у Москви под сигнатуром Ф. 270 II no 35 (стара сигнатура бр. 1465). Дигитални снимци доступни су на <https://lib-fond.ru/lib-rgb/270/f-270-ii-35/>. Податке о именима властеле у њему први је саопштио Љубомир Стојановић, „Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типичи, поменици, записи и др.”, *Споменик СКА* 3 (1890) 177–178. Изнета је претпоставка да је поменик настао у Смедереву у вези с преносом моштију Св. Луке (1453) – Љиљана Штављанин Ђорђевић, „Један недовољно познат поменик из времена деспота Ђурђа Бранковића”, *Археографски прилози* 9 (1987) 331–347. Ову тезу оспорио је Милош Ивановић, *Властела државе српских деспота* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2013), 305–306.

³⁵ На основу тога, као и због његовог имена, сматра се да је био турског порекла. Константин не наводи име посланика који је ишао Муси, већ каже да је то био поменути изасланик кога је слао Тимуру. У једном рукопису Константиновог *Житија деспота Стефана Лазаревића* на том месту је на маргини додато име Радослав – Константин Философ, „Живот Стефана Лазаревића, деспота српскога”, прир. Ватрослав Јагић, *Гласник Српског ученог друштва* 42 (1875) 276–277, 300–301 (Константин Философ, *Константин Философ и његов Живот Стефана Лазаревића деспота српскога*, фототипско издање, прир. Ђорђе Трифуновић, Горњи Милановац 2004); Куйо Куев и Георги Петков, *Събрани съчинения на Константин Костенечки. Изследване и текст*, София 1986, 387, 405, 430; најновији превод на савремени српски језик – Константин Философ, *Живот Стефана Лазаревића деспота српскога*, прев. Гордана Јовановић, Београд 2009, 48, 75. Постоји мишљење да је Радослав друго Ајдиново име, али је Сима Ђирковић био резервисан према таквој идентификацији, види: Миодраг Ал. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, Београд 1978, 63, 98; Сима Ђирковић, „Аидин”, у: *Српски биографски речник*, књ. I, ур. Чедомир Попов, Нови Сад 2004, 72; Маја Николић, *Византијски писци о Србији (1402–1439)*, Београд 2010, 52, 63–64; М. Ивановић, *Властела*, 310–311. Оливера Думић сматра деспотовог посланика Ајдина могућим ктитором манастира код села Војска у Ресави, који је у дефтеру вилајета Браничево 1467. године и смедеревском дефтеру 1477. уписан као Идин или Ајдин – Оливера Думић, „Манастир Томић”, *Гласник СПЦ ХСВП/8* (2018) 379–380.

³⁶ *Radmil Zuprovich* био је један од српских првака из Липове у Поморишју у првој четвртини 17. века, који су добили племство 1607. године – Јован Радонић, *Прилози за историју Срба у Угарској у XVI, XVII и XVIII веку*, књ. I, Нови Сад 1909, 16–19; Небојша

Још је занимљивије то што је извесни Ђурађ Зубровић подигао споменик на месту где је 19. јула 1427. године изненада преминуо деспот Стефан Лазаревић.³⁷ У историографији је било покушаја да се Ђурађ Зубровић повеже с Вукашином Зупровићем,³⁸ али су филолози опрезни поводом питања идентичности ова два презимена.³⁹ Хипотеза о евентуалној породичној вези између Ђурђа Зубровића и Вукашина Зупровића још је интригантнија у светлу напред изнетих података о браћи Ђурђу и Вукашину Арбанасу од Карашева. Крвним повезивањем прве двојице и њиховом идентификацијом с потоњима могла би се склопити занимљива прича о једној властеоској породици из 15. века. У таквој верзији догађаја, радило би се о властели деспота Стефана која је можда дошла у северну Србију из Зете, северне Албаније или с других простора насељених Арбанасима. Браћа ретког и необичног презимена,⁴⁰

Шулетић, „Зупровић Радмило”, у: *Српски биографски речник*, књ. 3, ур. Чедомир Попов, Нови Сад 2007, 926.

³⁷ Гордана Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд 1974, 105–108, бр. 102–104; Биљана Мишић, *Споменик на месту смрти деспота Стефана Лазаревића*, Београд 2008, 1–6; Велибор Катих и др., *Црквине: Споменик на месту смрти деспота Стефана Лазаревића*, Младеновац 2022, 6–15.

³⁸ Док је Ђорђе Сп. Радојичић мислио да би Вукашин Зупровић могао бити брат деспотовог властелина Ђурђа Зубровића, Милош Ивановић сматра да се због непостојања других извора о томе не може нагађати – Ђ. Сп. Радојичић, „О поменику”, 54; М. Ивановић, *Властела*, 297. Ове две личности доводе у везу и други аутори, доносиоци закључке који нису утемељени на изворним подацима. Тако се погрешно наводи да је „Георгије Зупровић”, угарски властелин српског порекла који је на Годоминском пољу потукао војску Али-бега 1437. године, а да је његов брат био поп Вукша – Радомир Милошевић, *Древне светиње и храм Богородичиног Успења у Смедереву*, Смедерево 2006, 154–155; Дарко Ивановић, „Зупровић Вукша, јереј”, у: исти, *Свештенослужитељи Браничевске епархије: биографски лексикон (свештеници и ђакони) : А–Љ*, Пожаревац 2014, 107. Поп Вукша се помиње у једном од натписа на кенотафу деспота Стефана у Црквинама, а постоји мишљење да је он аутор текстова на овом споменику. Каква год тачно била Вукшина улога у настанку деспотовог кенотафа, натписи на њему не пружају основу за закључак да се ради о брату Ђурђа Зубровића.

³⁹ Према мишљењу које ми је саопштио Владимир Поломац, презиме Зупровић би се евентуално могло извести од Зубровић, уз претпоставку да се у овом имену огледа обезвучавање (десоноризација), што је појава карактеристична и за савремене црногорске говоре (нпр. Мрковићи код Бара). Дијалектолози је у овој зони објашњавају утицајем албанског језика.

⁴⁰ У историографији се може наћи тумачење да презиме Зубровић долази од именице „зубр” (европски бизон), уз напомену да такво лично име није забележено у доступним изворима, види: Ђ. Сп. Радојичић, „О поменику”, 53–54; Синиша Мишић, „Лов у средњовековној Србији”, *Историјски гласник* 1–2 (1995) 51–52; уп. Милица Грковић, *Речник личних имена код Срба*, Београд 1977, 97. У прилог оваквом тумачењу ишла би и чињеница да варијанте истог презимена и сада постоје у Пољској (Zubrowitz, Zubrewicz,

која су носила надимак по свом етничком или територијалном пореклу, верно би служила овог владара и ожалила његову смрт. Међутим, док би други чланови породице Зупровић остали у Србији током владавине деспота Ђурђа Бранковића, Турађ и Вукашин би у неизвесној ситуацији појачаног османског притиска, а можда и незадовољни својим положајем после промене на српском престолу, ступили у службу угарског краља. У таквој одлуци могли би им помоћи контакти с браћом Матком и Франком Таловцима, који су живели у Београду до деспотове смрти, када су заједно с бившом српском престоницом прешли под власт круне светог Стефана и ускоро се нашли на високим и одговорним положајима у пограничним крајевима Угарске.⁴¹ Сличан пут прешао је и потоњи угарски губернатор Јован Хуњади, који је последњих година живота деспота Стефана Лазаревића такође био у његовој служби.⁴² Оваква реконструкција догађаја је свакако привлачна, али се мора истаћи да је заснована на низу више или мање вероватних претпоставки. Зато, уместо даљег нагађања и несигурних идентификација, треба се вратити подацима које о браћи Арбанасима од Карашева и њиховим наследницима пружају сачувани дипломатички извори. Ипак, како је извора мало, и ту смо далеко од тога да можемо рећи да нема дилема и отворених питања.

Ђурађ и Вукашин Арбанас се на дужности тамешког жупана и његовог неформалног помоћника јављају кратко, свега око годину дана – до марта 1442.⁴³ Нису познати разлози због којих су браћа напустила

Żubrowicz), Белорусији и Украјини (Зубревич, Зубрович, али и у Словенији и Хрватској (Zubrović), види: <https://forebears.io/surnames/zubrovic>. Зуброви су на подручју Балканског полуострва постали изузетно ретки већ до 12. века, али се свест о њиховом постојању задржала и током наредних столећа, види: Александар Узелац, „Тигрови на доњем Дунаву – мали прилог проучавању мегафауне средњовековног Балкана”, *Браничевски гласник* 8 (2012) 11–14. С друге стране, Жарко Вељковић је аутору овог рада изнео своје мишљење да је презиме Зупровић романског порекла, да потиче од грчког имена Кипријан и да је настало на подручју Дубровника и околине.

⁴¹ Михаило Динић, *Грађа за историју Београда у средњем веку*, књ. II, Београд 1958, 16, 19; Elemér Mályusz, „A négy Tallóci fivér”, *Történelmi Szemle* 4 (1980) 538–541; Момчило Спремић, „Матко Таловац”, у: *Српски биографски речник*, књ. 6, ур. Бранко Бешлин, Нови Сад 2014, 310.

⁴² Laonici Chalcocondylae *Historiarum demonstrationes*, vol. II, ed. Eugenius Darkó, Budapest: 1923, 33–34; Pál Engel, „Hunyadi pályakezdése”, in: idem, *Honor, vár, ispánság. (Válogatott tanulmányok)*, ed. Enikő Csukovits, Budapest 2003, 514–516, 523; Liviu Cîmpeanu, „Ex bono tirone miles fortissimus, ex milite imperator optimus emerisit. Reflection on the beginnings of John Hunyadi’s career”, in: *Politics and Society in the Central and South-Eastern Europe (13th–16th centuries)*, ed. Zoltan Iusztin, Cluj–Napoca 2019, 189–190.

⁴³ MNL-OL, DL 55248; P. Engel, *Archontológia*, t. I, 205; Zoltan Iusztin, *Politică și administrație în Banatul medieval (sec. XIV–XV)*, Cluj–Napoca 2018, 96.

ове положаје и околности под којима се то десило. Ђурађ се после тога у изворима више не помиње као жив, па је питање када је и како отишао с овог света. Треба имати у виду да су ускоро настављене интензивне угарске борбе с Турцима – од Хуњадијеве победе над Мезид-бегом код Сибиња у марту и на реци Јаломници у Влашкој у септембру исте те 1442. године, преко „Дуге војне” у Србији и западној Бугарској у зиму 1443/1444, до тешког пораза и масовне погибије угарске војске код Варне у новембру 1444. године, када је живот уз бројне бароне, прелате и племиће изгубио и краљ Владислав I Јагелонац.⁴⁴ Не би било немогуће да је у неком од тих бојева погинуо и Ђурађ Арбанас. Изгледа да је био мртав пре 1450. године. Што се тиче судбине Ђурђевог брата Вукашина, у литератури се може наћи податак да је он у јуну 1466. године био поджупан Чонградске жупаније.⁴⁵ Ипак, документ на коме се заснива ова тврдња издали су *Wakachin et Ladislaus de Posegha, vicecomites et iudices nobilium comitatus Chongradiensis*, на основу чега се не би могло са сигурношћу закључити да је реч о Вукашину од Карашева.⁴⁶

Ствари нису јасне ни једноставне ни када се ради о Ђурђевом браку и потомству. Наиме, према истраживањима Пала Енгела, Ђурађ је био ожењен Катарином Чаки, кћерком секељског жупана Ђурђа Чакија и његове супруге Катарине. Не зна се када се млађа Катарина удала за Ђурђа Арбанаса, а према Енгелу то јој је био други брак.⁴⁷ После Ђурђеове смрти, она се преудала за угочког жупана Јована Перењија. Такав редослед

⁴⁴ T. Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács*, 96–141; J. Jefferson, *The Holy Wars*, 278–293, 315–356, 422–470; М. Спремић, „Дуга војна и обнова државе”, у: *Историја српског народа*, књ. II, ур. Јованка Калић, Београд 1982, 254–260; исти, *Десном Ђурађ*, 272–273, 277–283, 302–304.

⁴⁵ Norbert C. Tóth, Richárd Horváth, Tibor Neumann & Tamás Pálosfalvi, *Magyarország világi archontológiája (1458–1526). II. megyeék*, Budapest 2016, 95.

⁴⁶ MNL-OL, DL 97292; Géza Érszegi, „Adatok Szeged középkori történetéhez”, *Tanulmányok Csongrád megye történetéből* 6 (1982) 27, nr. 54. Претпостављамо да су састављачи *Мађарске архонтологије* за раздобље владавине краља Матије и Јагелонаца идентификовали овог Вукашина с Арбанасом од Карашева на основу тога што се ниједан други угарски племић с тим именом не јавља на простору Баната у изворима из поменутог периода. Можда је писар овог документа омашком изоставио Вукашинов племићки придевак.

⁴⁷ Према П. Енгелу, Катарина је у првом браку била удата за Петра, сина палатина Детрека Бебека – P. Engel, *Genealógia*, „Orbonász (krassófi)” tábla. Овај закључак извело је на основу једног документа из фебруара 1449. године, којим је Катарина, удовица Петра, сина палатина Бебека, потврдила да јој је дворски судија Ладислав Палоци вратио дуг од 265 форинти – MNL-OL, DL 14220. Међутим, у документу се нигде не наводи ни презиме нити очево име поменуте Катарине, као ни име њеног актуелног мужа, дакле нема ниједног податка који би могао да потврди да је ова Катарина заиста потицала из породице Чаки, односно да је била супруга или удовица Ђурђа Арбанаса или Јована Перењија.

Катарининих бракова види се из једног документа од 19. фебруара 1479. године. Онемоћала и оставши поново удовица, Катарина је у свом дому у трговишту Салард у Бихорској жупанији одлучила да братанцу Михаилу, сину Фрање Чакија, преда у трајно власништво поседе које је наследила и оне које је добила од свога претходног мужа, покојног Ђурђа Арбанаса, као и од наредног супруга Перењија. Услов за ово даривање био је да братанац настави да је издржава као што је то чинио и до тада.⁴⁸ То је уједно и последњи помен о њој. Пошто је Катарина Чаки у октобру 1450. године већ била удата за Перењија,⁴⁹ то би значило да је њен претходни супруг Ђурађ Арбанас у то време био мртав. На основу документа из 1479. произлази да Катарина Чаки у старости и болести није имала децу да брину о њој. То би даље значило или да и Ђурађ Арбанас од Карашева није имао наследнике, или да његово потомство није било из брака с Катарином Чаки. Теоретски гледано, постоји и трећа могућност – да она уопште није била супруга Ђурђа од Карашева. Наиме, у исправи из 1479. године – једином документу где се помиње покојни Ђурађ Арбанас као супруг Катарине Чаки – не наводи се његов племићки придевак. Дакле, бивши Катаринин супруг би могао бити и члан неке друге породице, попут претходно поменутих Арбанаса од Суђа из Ноградске жупаније, мада је то мало вероватно.

Постојање још једног, млађег Ђурђа Арбанаса од Карашева, који је био активан током друге половине 15. и првих година 16. столећа, и који је имао брата Јована и сестру Катарину, упућивало би на закључак да је некадашњи тамешки жупан ипак иза себе оставио потомке. Таквог мишљења био је и Пал Енгел, који додуше није био сигуран у тачан степен сродства између Ђурђа Арбанаса старијег и његовог млађег имењака.⁵⁰

⁴⁸ ... *dotes et res paraphernales suas de iuribus et porcionibus possessionariis condam Georgii Orbonaz prioris domini et mariti sui et per consequens ipsius condam Johannis de Peren* – MNL-OL, DL 71507; *Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez*, t. I, *Oklevelek 1229–1499*, Budapest 1919, 454–455.

⁴⁹ Бихарски жупан Фрања Чаки је 28. 10. 1450. обавестио старешине и становнике насеља *Nagpiliske, Thotfalw, Ghecz и Kyspeleske* у Сатмарској жупанији да је ове поседе предао своме зету Јовану Перењију, угочком жупану, и својој сестри Катарини јер су им нужно потребни. Чаки је наложио становницима тихседа да служе Перењија и Катарину као што су и њега – MNL-OL, DL 14415. У питању су данашња насеља *Pelişor и Peleş* с румунске стране границе северно од Сату Мареа, односно *Nagygyés и Komlódtótfalu* с мађарске стране границе код Ченгера.

⁵⁰ У родословној табlici у *Генеалогiji* Ђурађ Млађи, Јован и Катарина означени су као потомци тамешког жупана Ђурђа Арбанаса, али тачкастом линијом, што би значило да Енгел није био начисто да ли су они били његова деца или унуци – P. Engel, *Genealógia*, „Orbonász (krassófi)” tábla.

За разлику од Ђурађа Млађег, који је задржао презиме и племићки наслов „Арбанас од Карашева” (*Orbanaz de Crassofew*), Вукашинов син Петар је, као што је већ речено, очево име узео за своје презиме (*Petrus Wakachyn de Crassofew*). Он је рођен у Вукашиновом браку с Черном, кћерком племића Јована Кендефија од Маломвизе (Рау де Мори) из Хуњадске жупаније у Трансилванији. Черна је била сестра Јована Кендерешија, који је као Хуњадијев присталица и фамилијар током своје каријере био мраморошки, берешки и угочки жупан. Ова брачна веза такође сведочи да се каријера браће Арбанаса одвијала у оквиру групације људи блиско повезаних с Јованом Хуњадијем. Петар Вукашин је крајем 15. века повео парницу против брата од ујака Михаила, који је био син Ладислава и унук Јована Кендефија, тражећи део поседа Кендефија по праву девојачке четвртине (мираза) своје мајке Черне. Захваљујући тој вишегодишњој парници и документима проистеклим из ње, знамо за Петрове породичне односе.⁵¹ Један од тих докумената на другачији начин приказује родбинску везу између Ђурађа Млађег, Јована и Катарине с једне и Петра с друге стране. Сви они се први пут помињу крајем марта 1477. године, када је пред Будимским каптолом Ладислав Доци заложио половину тврђава Карашево и Борзафе *egregiis Petro Orbanaz de Crassofew necnon Georgio et Johanni, fratribus et nobili domine Katherine, sorori eiusdem Petri carnalibus* за хиљаду златних форинти.⁵² Из наведеног би произлазило да је Петар заправо био њихов рођени брат (или полубрат по оцу), а не брат од стрица, односно да су Ђурађ Млађи, Јован и Катарина били деца Вукашина од Карашева, а не његовог брата, тамешког жупана Ђурађа. Ово би отклонило и недоумице око потомства Ђурађа и Катарине Чаки, односно објаснило би претходно поменути споразум између ње и њеног братанца. С друге стране, различита презимена која су након 1477. године користили Ђурађ Млађи и Петар указивала би да је Енгелова реконструкција породичног стабла породице Арбанас од Карашева вероватно тачна. Наиме, није немогуће да је у акту Будимског каптола из 1477. године непрецизно, односно нетачно наведен степен сродства између потомака тада већ

⁵¹ По наређењу трансилванског војводе Бартоломеја Драгфија, каптол у Тулафехервару (Алба Јулији) спровео је истрагу у новембру 1494. и установио да је Петров отац Вукашин био племић и земљопоседник када се оженио његовом мајком Черном. Судски процес је настављен полагањем заклетви, што су Михаило Кендефи од Маломвизе и Петар Вукашин од Карашева учинили у јануару, односно мају 1496. године. Сви документи у вези с овом парницом за које знамо сачувани су у препису у исправи дворског судије Петра од Сентђурађа и Базина од 14. маја 1499. године – MNL-OL, DL 46487.

⁵² MNL-OL, DL 46487. За *carnalis frater* у значењу рођеног, или брата по оцу види Antonius Bartal, *Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungarie*, Lipsiae 1901, 107.

покојних Ђурђа и Вукашина Арбанаса. Околност да је судски спор око мајчиног мираза с Кендефијима водио (како се чини) само Петар Вукашин, такође би могла ићи у прилог таквом закључку. Међутим, иако ова парница указује да Петра није родила иста мајка као Ђурђа, Јована и Катарину, она ипак није кључни доказ да су племићи од Карашева имали и различите очеве.

Постоји још један извор који, изгледа, пружа податке о сродничким везама међу члановима друге генерације породице Арбанас од Карашева, али и о позицијама на којима су се они налазили крајем девете деценије 15. века. Ипак, ни овај документ нам не даје коначне одговоре на претходно изнете дилеме. Наиме, у једном писму херцегинје Елеоноре од Фераре из септембра 1488. године говори се о сукобима који су минуле зиме избили на универзитету у овом граду. У њима су учествовали и студенти из Угарске који су студирали у Ферари, па је том приликом повреде задобио Јован, брата капетана и провизора Београда (*Messer Joane Hungaro, fratello del capitano et provisoro Nondaralbensis*).⁵³ Зна се да су Петар Вукашин и Ђурађ Арбанас током владавине Матије Корвина градили каријеру на граници према Османлијама, па су у годинама пред краљеву смрт били ангажовани на одговорним војним и управним функцијама. Ђурађ је био београдски капетан заједно с Гашпаром Хатваном. Није познато када су њих двојица ступили на ову дужност, али је то свакако било пре краја 1486. или почетка 1487. године. Наиме, у Архиву музеја Топкапи сараја у Истанбулу постоји превод на турски језик једног писма које су смедеревском санџакбегу упутили београдски банови Хатвани Гашпар и Арбанас Ђурађ. Они су се распитивали о доласку султановог посланства у Угарску, као и да ли постојећи уговор између османског владара и угарског краља и даље важи. Будући да се помињу и питања међусобне трговине и неких трговаца, као и Јакшићев случај, Александар Јаковљевић, који је пронашао ово недатирано писмо, закључио је да је оно морало настати поводом ситуације изазване убиством Дмитра Јакшића у Смедереву 8. новембра 1486. године.⁵⁴ Занимљиво је и то што су заповедници Београда

---

⁵³ Херцегинја Елеонора и њен супруг херцег Ерколе д' Есте учинили су све да Јовану буду пружени медицинска нега и услови потребни за опоравак, као и да починиоци буду кажњени – *Aragoniai Beatrix magyar királyné életére vonatkozó okiratok*, eds. Albert Berzeviczy, Tibor Gerevich & Emil Jakubovics, Budapest 1914, 122; N. Tóth & al., *Archontológia*, t. I, 145, n. 53.

⁵⁴ Топкарı Sarayı Müzesi Arşivi, İstanbul, E 752/29. Још једном захваљујем колеги Александру Јаковљевићу, који планира да објави критичко издање овог писма. О убиству Дмитра Јакшића и проблемима у османско-угарским односима које је оно изазвало последњи је детаљно писао Александар Иванов, „Убиство Дмитра Јакшића у Смедереву”,

у писму титулисани као банови, а не као капетани, будући да се у угарској дипломатичкој грађи београдски банови јављају тек од 1492. године. Због тога се у мађарској историографији сматра да је ова трансформација изведена између 1490. и 1492. године.⁵⁵ Ипак, Јованка Калић је одавно показала да се у дубровачкој грађи за заповеднике Београда користи титула бана још 1465. године, као и да се неколико година након 1492. у појединим угарским документима изједначавају положаји београдског бана и капетана. Она је на основу тога закључила да суштинске разлике међу овим звањима није било.⁵⁶

Како је Београд у овом периоду држао херцег Јован Корвин, ванбрачни син краља Матије, који је после смрти свога оца 1490. године поставио неуспешну кандидатуру на угарски престо, разумљиво је што су се у кругу његових присталица нашли и београдски капетани Ђурађ Арбанас и Гашпар Хатван.⁵⁷ Може се претпоставити да су они смењени с положаја убрзо пошто је Корвин морао да врати Београд круни. У сваком случају, Ђурађ Арбанас се више не помиње као заповедник Београда, а најкасније од септембра 1493. на положају београдског бана биле су друге личности.⁵⁸ Није познато ко је вршио веома важну дужност провизора курије у време док су Ђурађ Арбанас и Гашпар Хатван били заповедници Београда. Из поменутог писма херцегинје Елеоноре произлази да је провизор био брат београдског капетана⁵⁹ и да су они имали и брата Јована који је студирао у Италији 1487/1488. године. Уколико бисмо били потпуно сигурни да се под београдским капетаном у овом писму мисли на Ђурђа Арбанаса (који јесте имао брата Јована), а не на његовог колегу Гашпара Хатвана, могли бисмо помишљати да је провизор Београда у то

Зборник Матице српске за историју 99 (2019) 7–19, где су пажљиво анализирани сви извори и наведена ранија литература.

⁵⁵ N. Tóth & al., *Archontológia*, t. I, 144.

⁵⁶ М. Динић, *Грађа за историју Београда*, књ. II, 81; *Účty budínského dvora krále Vladislava II. Jagellonského (1494–1495)*, ed. Petr Kozák, Praha 2019, 214; Јованка Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 276–277.

⁵⁷ Били су међу Корвиновим присталицама којима су чешки барони окупљени у Будиму 28. августа 1490. године јемчили сигурност, како би могли доћи у Стони Београд или Будим на крунисање Владислава II Јагелонца. Међу Корвиновим присталицама био је и тадашњи српски деспот Ђурађ Бранковић – MNL-OL, DL 37671; Ferdo Šišić, „Rukovet spomenika o hercegu Ivanišu Korvinu i o borbama Hrvata s Turcima (1473–1496)” I, *Starine JAZU* 37 (1934) 301–302; J. Калић-Мијушковић, *Београд*, 203; N. Tóth & al., *Archontológia*, t. I, 145.

⁵⁸ J. Калић-Мијушковић, *Београд*, 438–439; N. Tóth & al., *Archontológia*, t. I, 145–146.

⁵⁹ У изворној грађи нема података да је положаје капетана или бана и провизора Београда икада обједињавала иста личност. О положају и дужностима провизора курије Београда види: J. Калић-Мијушковић, *Београд*, 285–287.

време био Петар Вукашин. С друге стране, он се наредне 1489. године налазио на положају капетана тврђаве Харам на Дунаву (код Нове Паланке).⁶⁰ Пошто о Петровој каријери немамо других података, ово питање за сада остаје отворено.

Из претходно поменутог документа Будимског каптола види се да је породица Арбанас до 1477. године поседовала само половину карашевског властелинства, док је други део био у рукама фамилије Доци. Да ли је тако било од почетка, односно од раних 1440-их када су и Ђурађ Арбанас и Михаило Доци учествовали у управљању Тамишком жупанијом, или су Доцији касније дошли у посед половине карашевске тврђаве и припадајућих поседа, за сада није најјасније. Штавише, Петар Вукашин и Ђурађ Арбанас од Карашева су у јануару 1491. године поново уведени у посед тврђаве Карашево по праву залога, али су овога пута по истом основу дошли и до тврђаве Кежежд и земљопоседа Кишђармата, као и трговишта, села, селишта и свих права која су ишла уз ове тврђаве.⁶¹

Ђурађ је био ожењен Катарином, кћерком Емериха Шомођа од Ендрета. Он је био фамилијар Николе Илчок и од средине пете до краја шесте деценије 15. века налазио се на разним положајима (шомођски, фејерски и барањски поджупан, мачвански подбан, итд). То је Катарини био други брак, пошто јој је претходни супруг Стефан Хасађ преминуо. Није познато када се она удала за Ђурђа. У фебруару 1504. године Ђурађ Арбанас од Карашева и његова супруга Катарина, заједно с још двојицом барањских племића – Фрањом и Бернардом Херцегом од Секчоа, уведени су у посед властелинства које су чинили делови села Хађо (*Hagyó*) и Сентмартон (*Zenthmarthon*) у Барањској жупанији и Селеуш (*Zewlews*), Сантово (*Zantho*), Барачка (*Barachka*), Душ (*Dws*) и Бење (*Bewnye*) у Бодрошкој жупанији, као и пустаре Њаваљад (*Nawalad*)

---

⁶⁰ Документ из архива породице Ердеди који се чува као депозит у Аустријском државном архиву у Бечу (Österreichische Staatsarchiv, Wien. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Familienarchiv Erdödy) остао нам је за сада недоступан, наведено према Dezső Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, т. II, Budapest 1894, 112.

⁶¹ MNL-OL, DL 46487. Тврђава Кежежд се такође налазила поред реке Брзаве, у близини Бокше, северозападно од Решице. Под поменути трговиштима треба пре свега разумети насеља Карашево и Кежежд (садашња Бокша), за која се и из других извора зна да су имала статус трговишта, а можда и нека друга, види: György Györffy, *Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza*, т. III, Budapest 1987, 487, 489–490; Pál Engel, *A Temesvári és Moldovai szandzsák törökkori települései (1554–1579)*, Szeged 1996, 32, 70, 73. Кишђармата је вероватно посед у Тамишкој жупанији северно од Темишвара. Половину овог поседа купио је тих година војвода Милош Белмужевић – Алекса Ивић, „Неколико ћирилских споменика из XVI и XVII века”, *Vjesnik Kraljevskoga hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva* 15/2 (1913) 93; А. Крстић, „Нови подаци о војводи Милошу Белмужевићу”, 179, 184.

и Игалхеђ (*Igalhegh*), стекавши право трајног власништва над њима.⁶² Као земљопоседник из Барање, Ђурађ је у октобру 1505. године био посланик на угарском сабору из Барањске жупаније.⁶³ Не зна се тачно када је Ђурађ умро. По свему судећи, био је жив и у октобру 1507. године, пошто се Катарина у неким судским документима у то време помиње као његова супруга, а не као удовица.⁶⁴ Као Ђурђева удовица, Катарина је 2. јануара 1517. године у месту Ујфалу у Бодрошкој жупанији издала признаницу да јој је бодрошки жупан Јован Вардај исплатио двеста форинти на име накнаде штете коју су њој и њеној деци починили Вардајеви кметови у време сељачког устанка 1514. године.⁶⁵ Других података о њеним потомцима за сада немамо, тако да не знамо ни да ли су то била Ђурђева деца, или Катаринин пород из њеног првог брака.

Петар Вукашин је такође био ожењен једном Катарином. Она је била кћи секељског жупана Ладислава од Лабатлана. Крајем новембра 1503. године, у време када су се Катарина и њене сестре и сестрићи судили с великашем Андријом Ботом од Бајне око породичног поседа Лабатлан у Острогонској жупанији, њен супруг Петар Вукашин од Карашева више није био међу живима.⁶⁶ Умро је негде између 1499. и 1503. године. Нема

⁶² MNL-OL, DF 266807. Од наведених насеља сада постоје Ђурић (Bácszentgyörgy) – некадашња Барачка (није идентична са садашњом Нађбарачком) и Сантово (Hercegszántó) јужно од Баје уз српско-мађарску границу. Душ, Бење, Њавалад и Игалхеђ налазили су се североисточно од Сантова и северозападно, односно северно од Ђурића. Селеуш је лежао источно од Колута. Посед Хађо је био поред Гајића и Дража у Барањи, док је од неколико Сентмартона у Барањској жупанији можда у питању онај који се налазио код насеља Марок североисточно од Шиклоша, в. Gyula Káldy-Nagy, *A Szegedi szandzsák települései, lakosai és török birtokosai 1570-ben*, Szeged 2008, 185, 215, 217, 223, 232–234 и карта у прилогу; Előd Vass, „A szekcsői–mohácsi szandzsák 1591. évi adóösszeírása Baranyai helytörténetírás“, *A Baranya Megyei Levéltár évkönyve 1977* (Pécs 1979) 54, 72, 85, 89; D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza*, т. II, 193, 194, 199, 201, 205, 208, 210, 488; Gy. Györffy, *Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza*, т. I, Budapest 1987, 390, 709, 725, 727, 729–730; Miklós Fóti & István Pánya, *Bodrog vármegye településhálózatának rekonstrukciója a török defterek alapján. A zombori és a bajai náhije települései 1578-ben*, Budapest–Kecskemét 2022, 61, 64, 74, 79, 106–107, 110, 133–136.

⁶³ MNL-OL, DL 39335; N. Tóth & al., *Archontológia*, т. II, 513.

⁶⁴ У исправама палатина Емериха Перењија од 10. октобра 1507, у вези са судским спором који је Катарина водила против брата Емериха Шомођа од Ендреда, она се помиње као *generosa domina Katherina, alias relictæ egregiæ condam magistri Stephani de Hassagh, nunc vero consors egregii Georgii Orbonaz de Krassofew* – MNL-OL, DF 260458, 260423.

⁶⁵ MNL-OL, DL 89083, 82420; Antonius Fekete Nagy, *Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV*, Budapest 1979, 423, 429, 432, nr. 315, 323, 324.

⁶⁶ MNL-OL, DL 64797.

података о његовом потомству.⁶⁷ Овде би се и прича о племићкој породици Арбанас од Карашева завршила, иако се почетком 16. века у Трансилванији појављују и друге личности с истим презименом или надимком.⁶⁸

---

⁶⁷ Нису тачни наводи Пала Енгела да су Петар Вукашин и Катарина имали три кћери непознатог имена, удате за Јована Бекхерија, Жигмунда Мајтењија и Николу Бајонија – Р. Engel, *Genealógia*, „Orbonász (krassófi)” tábla. Из документа о парници око Лабатлана из 1503. године, наведеном у претходној напомени, на који се Енгел позива, као и из још једне исправе из 1506. године у вези с истим земљопоседом (MNL-OL, DL 71819) јасно се види да су поменути, тада већ покојни племићи, били ожењени Катарининим рођеним сестрама – Урсулом, Барбаром и Вероником.

⁶⁸ Стефан *Orbonaz* из Кикилске жупаније у Трансилванији свакако није био сродник Ђурђа и Вукашина, будући да је тек 1503. године стекао племство преко поседа добијених од свог шурака Емериха Порколаба – Zsigmond Jakó, *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei II. kötet. 1485–1556*, Budapest 1990, 227–228, nr. 3280–3281. Људи с надимком Арбанас срећу се у Трансилванији и касније током 16. века. Ердељски кнез Жигмунд Батори је 1590. одликовао племством житеља Карансебеша званог *Stefan Orbonacz alias Ztoice Lezkozith*. Детаљније види: Adrian Magina, „*Mixtim Hungari, Rasciani et Valachi habitant. Serbs in Southern parts of the Hungarian kingdom (15th–16th centuries)*”, in: *The Eternal Cycle: Neighbours, Allies and/or Rivals – Serbo/Hungarian Relations in the Middle Ages (895–1541)*, у штампи.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Необјављени извори – Unpublished Primary Sources

- Magyar nemzeti levéltar országos levéltara, Budapest
– Diplomatikai fényképgyűjtemény
– Diplomatikai levéltar – Mohács Előtti Gyűjtemény
Торкарı Sarayı Müzesi Arşivi, İstanbul, E 752/29.
Российская государственная библиотека, Москва [Rossijskaja gosudarstvennaja biblioteka, Moskva]
– Отдел рукописей, Фонд 270. Собрание рукописных книг П. И. Севастьянова
[Otdel rukopisej, Fond 270. Sobranie rukopisnyh knig P. I. Sevast'janova]

Извори – Primary Sources

- Aragoniai Beatrix magyar királyné életére vonatkozó okiratok*, eds. Albert Berzeviczy, Tibor Gerevich & Emil Jakubovics, Budapest 1914.
- Érszegi, Géza, „Adatok Szeged középkori történetéhez”, *Tanulmányok Csongrád megye történetéből* 6 (1982) 13–51.
- Fekete Nagy, Antonius, *Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV*, Budapest 1979.
- Fermendžin, Euzebije, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925. usque ad annum 1752*, Zagrabiae 1892.
- Haan, Lajos & Mihály Zsilinszky, *Békésmegyei oklevéltár számos, hazánk beltörténetére vonatkozó adatokkal*, Budapest 1877.
- Jakó, Zsigmond, *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei II. kötet. 1485–1556*, Budapest 1990.
- Káldy-Nagy, Gyula, *A Szegedi szandzsák települései, lakosai és török birtokosai 1570-ben*, Szeged 2008.
- Kammerer, Ernő, *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo*, t. VIII, Budapest 1895.
- Karácsonyi, János, „Az első magyar hadijelentés 1437”, *Hadtörténelmi Közlemények* 11 (1910) 15–22.
- Laonici Chalcocandylae *Historiarum demonstrationes*, vol. II, ed. Eugenius Darkó, Budapest 1923.
- Oblast Brankovića. Opširni katastarski popis iz 1455. godine*, prir. Hamid Hadžibegić, Adem Handžić i Ešref Kovačević, Sarajevo 1972.
- Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez*, t. I, *Oklevelek 1229–1499*, Budapest 1919.

- Palásthy, Pál, *A Palásthyak*, t. I, Budapest 1890.
- Pesty, Frigyes, *Krassó vármegye története. Oklevéltár*, t. III, Budapest 1882.
- Pesty, Frigyes, Livia Magina & Adrian Magina, *Diplome privind istoria comitatului Timiș și a orașului Timișoara. Oklevelek Temesvármegye és Temesvár város történetéhez*, t. II, (1430–1470), Cluj–Napoca 2014.
- Thallóczy, Lajos, „Magyar várak 1437 körül”, *Archaeologiai Közlemények* 12 (1878) 112–115.
- Thallóczy, Lajos & Antal Áldásy, *Magyarország melléktartományainak oklevéltára II. A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526*, Budapest 1907.
- Šišić, Ferdo, „Rukovet spomenika o hercegu Ivanišu Korvinu i o borbama Hrvata s Turcima (1473–1496)” I, *Starine JAZU* 37 (1934) 189–344.
- Účty budínského dvora krále Vladislava II. Jagellonského (1494–1495)*, ed. Petr Kozák, Praha 2019.
- Zsigmondkori oklévtar*, t. III, (1411–1412), ed. Elemér Mályusz & Iván Borsa, Budapest 1993.
- Zsigmondkori oklévtar*, t. VIII, (1421), ed. Iván Borsa, Budapest 2003.
- Zsigmondkori oklévtar*, t. IX, (1422), ed. Iván Borsa, Budapest 2004.
- Zsigmondkori oklévtar*, t. X, (1423), ed. Norbert C. Tóth, Budapest 2007.
- Анастасијевић, Драгутин, „Летопис Никољски”, *Богословље* 9 (1934) 364–370.
[Anastasijević, Dragutin, „Letopis Nikoljski”, *Bogoslovlje* 9 (1934) 364–370]
- Вукомановић, Алекса, „Грађа за историју народа и књижевности српске”, *Гласник Друштва србске словесности* 10 (1858) 211–277. [Vukomanović, Aleksa, „Građa za istoriju naroda i književnosti srpske”, *Glasnik Društva srbske slovesnosti* 10 (1858) 211–277]
- Динић, Михаило, *Грађа за историју Београда у средњем веку*, књ. II, Београд 1958. [Dinić, Mihailo, *Građa za istoriju Beograda u srednjem veku*, књ. II, Beograd 1958]
- Ивић, Алекса, „Неколико ћирилских споменика из XVI и XVII века”, *Vjesnik Kraljevskoga hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva* 15/2 (1913) 92–103. [Ivić, Aleksa, „Nekoliko ćirilskih spomenika iz XVI i XVII veka”, *Vjesnik Kraljevskoga hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva* 15/2 (1913) 92–103]
- Константин Философ, „Живот Стефана Лазаревића, деспота српскога”, прир. Ватрослав Јагић, *Гласник Српског ученог друштва* 42 (1875) 223–328. [Konstantin Filosof, „Život Stefana Lazarevića, despota srpskoga”, прир. Vatroslav Jagić, *Glasnik Srpskog učenog društva* 42 (1875) 223–328]
- Константин Философ, *Живот Стефана Лазаревића деспота српскога*, прев. Гордана Јовановић, Београд 2009. [Konstantin Filosof, *Život Stefana Lazarevića despota srpskoga*, прев. Gordana Jovanović, Beograd 2009]
- Константин Философ, *Константин Философ и његов Живот Стефана Лазаревића деспота српскога*, фототипско издање, прир. Ђорђе Трифуновић, Горњи Милановац 2004. [Konstantin Filosof, *Konstantin Filosof i njegov Život Stefana Lazarevića despota srpskoga*, fototipsko izdanje, прир. Đorđe Trifunović, Gornji Milanovac 2004]

- Кувев, Кујо и Георги Петков, *Събрани съчинения на Константин Костенечки. Изследване и текст*, Софија 1986. [Kuev, Kuyo i Georgi Petkov, *Sábrani sáchineniya na Konstantin Kostenechki. Izsledvane i tekst*, Sofija 1986]
- Мишић, Биљана, *Споменик на месту смрти деспота Стефана Лазаревића*, Београд 2008. [Mišić, Biljana, *Spomenik na mestu smrti despota Stefana Lazarevića*, Beograd 2008]
- Новаковић, Стојан, „Одломак српскога летописа”, *Starine JAZU* 6 (1874) 19–23. [Novaković, Stojan, „Odlomak srpskoga ljetopisa”, *Starine JAZU* 6 (1874) 19–23]
- Радонић, Јован, *Прилози за историју Срба у Угарској у XVI, XVII и XVIII веку*, књ. I, Нови Сад 1909. [Radonić, Jovan, *Prilozi za istoriju Srba u Ugarskoj u XVI, XVII i XVIII veku*, књ. I, Novi Sad 1909]
- Стојановић, Љубомир, *Стари српски родослови и летописи*, Београд–Сремски Карловци 1927. [Stojanović, Ljubomir, *Stari srpski rodoslovi i letopisi*, Beograd–Sremski Karlovci 1927]
- Стојановић, Љубомир, „Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типичи, поменици, записи и др.”, *Споменик СКА* 3 (1890). [Stojanović, Ljubomir, „Stari srpski hrisovulji, akti, biografije, letopisi, tipici, pomenici, zapisi i dr.”, *Spomenik SKA* 3 (1890)]
- Томовић, Гордана, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд 1974. [Tomović, Gordana, *Morfologija ćirilickih natpisa na Balkanu*, Beograd 1974]

Литература – Secondary Works

- Bartal, Antonius, *Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungarie*, Lipsiae 1901.
- C. Tóth, Norbert, Richárd Horváth, Tibor Neumann & Tamás Pálosfalvi, *Magyarország világi archontológiája (1458–1526). II. megyék*, Budapest 2016.
- Csánki, Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, t. II, Budapest 1894.
- Cîmpeanu, Liviu, „Ex bono tirone miles fortissimus, ex milite imperator optimus emersit. Reflection on the beginnings of John Hunyadi’s career”, in: *Politics and Society in the Central and South-Eastern Europe (13th–16th centuries)*, ed. Zoltan Iusztin, Cluj–Napoca 2019, 175–203.
- Drăgan, Ioan, *Nobilimea românească din Transilvania între anii 1440–1514*, București 2000.
- Engel, Pál, „Hunyadi pályakezdése”, in: idem, *Honor, vár, ispánság. (Válogatott tanulmányok)*, ed. Enikő Csukovits, Budapest 2003, 512–526.
- Engel, Pál, *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437)*, Budapest 1977.
- Engel, Pál, *Középkori magyar genealógia*, Magyar Középkori Adattár, CD-Rom, Budapest 2001.
- Engel, Pál, *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*, t. I–II, Budapest 1996.
- Engel, Pál, *A Temesvári és Moldovai szandzsák törökkori települései (1554–1579)*, Szeged 1996.
- Engel, Pál, *The Realm of St Stephen. A History of Medieval Hungary 895–1526*, London – New York 2001.

- Fóti, Miklós & István Pánya, *Bodrog vármegye településhálózatának rekonstrukciója a török defterek alapján. A zombori és a bajai náhije települései 1578-ben*, Budapest–Kecskemét 2022.
- Györffy, György, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, t. I, III, Budapest 1987.
- Iusztin, Zoltan, *Politică și administrație în Banatul medieval (sec. XIV–XV)*, Cluj–Naposa 2018.
- Jefferson, John, *The Holy Wars of King Wladislas and Sultan Murad. The Ottoman–Christian Conflict from 1438–1444*, Leiden–Boston 2012.
- Krštić, Aleksandar, „Which Realm Will You Opt for? – the Serbian Nobility between the Ottomans and the Hungarians in the 15th Century”, in: *State and Society in the Balkans before and after Establishment of Ottoman Rule*, eds. Srđan Rudić & Selim Aslantaş, Belgrade 2017, 129–163.
- Krštić, Aleksandar & Adrian Magina, „The Belmužević family: the fate of a noble family in South East Europe during the turbulent period of the Ottoman conquest (the 15th and the first half of the 16th centuries)”, *Revue des études sud-est européennes* 59 (2021) 105–123.
- Kubinyi, András, „A Jagelló-kori értelmiség”, in: *Az értelmiség Magyarországon a 16.–17. században*, ed. István Zombori, Szeged 1988, 7–21.
- Magina, Adrian, „Mixtim Hungari, Rasciani et Valachi habitant. Serbs in Southern parts of the Hungarian kingdom (15th–16th centuries)”, in: *The Eternal Cycle: Neighbours, Allies and/or Rivals – Serbo/Hungarian Relations in the Middle Ages (895–1541)*, in press.
- Mályusz, Elemér, „A négy Tallóci fivér”, *Történelmi Szemle* 4 (1980) 531–576.
- Pálosfalvi, Tamás, *From Nicopolis to Mohács: A History of Ottoman–Hungarian Warfare, 1389–1526*, Leiden–Boston 2018.
- Petrovics, István, „John Hunyadi, Defender of the Southern Borders of the Medieval Kingdom of Hungary”, *Banatica* 20–2 (2010) 63–75.
- Popa-Gorjanu, Cosmin, *Medieval Nobility in Central Europe: The Himfi Family*, Cluj–Napoca 2019.
- Rokai, Petar, „Poslednje godine balkanske politike kralja Žigmunda”, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* 12/1 (1969) 89–108.
- Rókay, Peter, „A szerbek betelepülése Magyarországra a XV században”, in: *A szerbek Magyarországon*, Szeged 1991, 51–62.
- Szabó, Attila, *Erdély, Bánság és Partium történeti és közigazgatási helységnévtára. Dicționarul istoric și administrativ al localităților din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș*, t. II, (P–Z), Csíkszereda, 2003.
- Vass, Előd, „A szekesői–mohácsi szandzsák 1591. évi adóösszeírása Baranyai helytörténetírás”, *A Baranya Megyei Levéltár évkönyve 1977* (Pécs 1979) 15–93.
- Алексић, Владимир, *Наследници Мрњавчевића и територије под њиховом влашћу од 1371. до 1395. године* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2012). [Aleksić, Vladimir, *Naslednici Mrnjavčevića i teritorije pod njihovom vlašću od 1371. do 1395. godine* (doktorska disertacija, Filozofski fakultet Beograd, 2012)]
- Алексић, Владимир, „Шумадија на српско-турско-угарској тромеђи”, у: *Шумадија у XV веку*, колективна монографија, ур. Синиша Мишић и Марија Копривица, Београд 2018,

- 33–59. [Aleksić, Vladimir, „Šumadija na srpsko-tursko-ugarskoj tromedi”, u: *Šumadija u XV veku*, kolektivna monografija, ur. Siniša Mišić i Marija Koprivica, Beograd 2018, 33–59]
- Антоновић, Милош, *Град и жупа у Зетском приморју и северној Албанији у XIV и XV веку*, Београд 2003. [Antonović, Miloš, *Grad i župa u Zetskom primorju i severnoj Albaniji u XIV i XV veku*, Beograd 2003]
- Благојевић, Милош, „Арбанаси у светлости најстаријих српских извора”, *Зборник Матице српске за историју* 75–76 (2007) 7–22. [Blagojević, Miloš, „Arbanasi u svetlosti najstarijih srpskih izvora”, *Zbornik Matice srpske za istoriju* 75–76 (2007) 7–22]
- Божић, Иван, „Албанија и Арбанаси у XIII, XIV и XV веку”, *Глас САНУ* 388. Одељење историјских наука 3 (1983) 11–112. [Božić, Ivan, „Albanija i Arbanasi u XIII, XIV i XV veku”, *Glas SANU* 388. Odeljenje istorijskih nauka 3 (1983) 11–112]
- Грковић, Милица, „Антропонимија и топонимија”, у: *Насеља и становништво Области Бранковића 1455*, ур. Милош Маџура, Београд 2001, 611–746. [Grković, Milica, „Antroponimija i toponimija”, u: *Naselja i stanovništvo Oblasti Brankovića 1455*, ur. Miloš Macura, Beograd 2001, 611–746]
- Грковић, Милица, *Речник личних имена код Срба*, Београд 1977. [Grković, Milica, *Rečnik ličnih imena kod Srba*, Beograd 1977]
- Даничић, Ђура, *Рјечник из књижевних старина српских*, књ. I, (A–K), Београд 1863. [Daničić, Đura, *Rječnik iz književnih starina srpskih*, knj. I, (A–K), Beograd 1863]
- Думић, Оливера, „Манастир Томић”, *Гласник СПЦ ХСВIII/8* (2018) 369–383. [Dumić, Olivera, „Manastir Tomić”, *Glasnik SPC ХСВIII/8* (2018) 369–383]
- Зиројевић, Олга, *Турско војно уређење у Србији (1459–1683)*, Београд 1974. [Zirojević, Olga, *Tursko vojno uređenje u Srbiji (1459–1683)*, Beograd 1974]
- Иванов, Александар, „Убиство Дмитра Јакшића у Смедереву”, *Зборник Матице српске за историју* 99 (2019) 7–19. [Ivanov, Aleksandar, „Ubistvo Dmitra Jakšića u Smederevu”, *Zbornik Matice srpske za istoriju* 99 (2019) 7–19]
- Ивановић, Дарко, „Зупровић Вукша, јереј”, у: исти, *Свеиџенослужитељи Браничевске епархије: биографски лексикон (свеиџеници и ђакони) : A–Љ*, Пожаревац 2014, 107. [Ivanović, Darko, „Zuprović Vukša, jerej”, u: isti, *Sveštenoslužitelji Braničevske eparhije: biografski leksikon (sveštenici i đakoni) : A–Lj*, Požarevac 2014, 107]
- Ивановић, Милош, *Властела државе српских деспота* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2013). [Ivanović, Miloš, *Vlastela države srpskih despota* (doktorska disertacija, Filozofski fakultet Beograd, 2013)]
- Јиречек, Константин, *Историја Срба*, књ. I, Београд 1952. [Jireček, Konstantin, *Istorija Srba*, knj. I, Beograd 1952]
- Калић-Мијушковић, Јованка, *Београд у средњем веку*, Београд 1967. [Kalić-Mijušković, Jovanka, *Beograd u srednjem veku*, Beograd 1967]
- Катић, Велибор, Немања Марковић, Милош Ивановић и Марко Јефтић, *Црквине: Споменик на месту смрти деспота Стефана Лазаревића*, Младеновац 2022. [Katić, Velibor,

- Nemanja Marković, Miloš Ivanović i Marko Jeftić, *Crkvine: Spomenik na mestu smrti despota Stefana Lazarevića*, Mladenovac 2022]
- Коматина, Предраг, „*A od Arbanasa Pilot: Почеси политичке историје Албанаца*”, у: *Стефан Немања – Преподобни Симеон Мироточиви*, ур. Милан Радујко, Београд–Беране 2016, 259–267. [Komatina, Predrag, „*A od Arbanasa Pilot: Počeci političke istorije Albanasa*”, у: *Stefan Nemanja – Prepodobni Simeon Mirotočivi*, ur. Milan Radujko, Beograd–Berane 2016, 259–267]
- Коматина, Предраг, „О албанском етнониму у средњем веку”, *Зборник радова Византолошког института* 58 (2021) 23–36. [Komatina, Predrag, „O albanskom etnonimu u srednjem веку”, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 58 (2021) 23–36]
- Крстић, Александар, „Нови подаци о војводи Милошу Белмужевићу и његовој породици”, *Иницијал. Часопис за средњовековне студије* 1 (2013) 161–185. [Krstić, Aleksandar, „Novi podaci o vojvodi Milošu Belmuževiću i njegovoj porodici”, *Inicijal. Časopis za srednjovekovne studije* 1 (2013) 161–185]
- Матанов, Христо, *Југозападните български зему през XIV век*, Софија 1986. [Jugozapadnite bълgarski zemi през XIV век, Sofija 1986]
- Мијатовић, Чедомил, *Деспот Ђурађ Бранковић*, књ. I, Београд 1880. [Mijatović, Čedomilj, *Despot Đurađ Branković*, књ. I, Beograd 1880]
- Милошевић, Радомир, *Древне светиње и храм Богородичиног Успења у Смедереву*, Смедерево 2006. [Milošević, Radomir, *Drevne svetinje i hram Bogorodičinog Uspenja u Smederevu*, Smederevo 2006]
- Мишић, Синиша, „Лов у средњовековној Србији”, *Историјски гласник* 1–2 (1995) 51–66. [Mišić, Siniša, „Lov u srednjovekovnoj Srbiji”, *Istorijski glasnik* 1–2 (1995) 51–66]
- Настасијевић, Славомир, *Тешко побеђенима*, Београд 1976. [Nastasijević, Slavomir, *Teško pobeđenima*, Beograd 1976]
- Николић, Маја, *Византијски писци о Србију (1402–1439)*, Београд 2010. [Nikolić, Maja, *Vizantijski pisci o Srbiji (1402–1439)*, Beograd 2010]
- Новаковић, Стојан, „Царица Мара. Историјске црте из XV века”, *Летопис Матице српске* 174 (1893) 1–35. [Novaković, Stojan, „Carica Mara. Istorijske crte iz XV veka”, *Letopis Matice srpske* 174 (1893) 1–35]
- Новаковић, Стојан, *Из српске историје*, Нови Сад – Београд 1972. [Novaković, Stojan, *Iz srpske istorije*, Novi Sad – Beograd 1972]
- Пурковић, Миодраг Ал., *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, Београд 1978. [Purković, Miodrag Al., *Knez i despot Stefan Lazarević*, Beograd 1978]
- Радојичић, Ђорђе Сп., „О поменику св. Богородице Љевишке (рукопис бр. 227 Народне библиотеке у Београду)”, *Старинар* 15 (1940) 43–69. [Radojičić, Đorđe Sp., „O pomeniku sv. Bogorodice Ljeviške (rukopis br. 227 Narodne biblioteke u Beogradu)”, *Starinar* 15 (1940) 43–69]

- Радонић, Јован, *Западна Европа и балкански народи према Турцима у првој половини XV века*, Нови Сад 1905. [Radonić, Jovan, *Zapadna Evropa i balkanski narodi prema Turcima u prvoj polovini XV veka*, Novi Sad 1905]
- Спремић, Момчило, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994. [Spremić, Momčilo, *Despot Đurađ Branković i njegovo doba*, Beograd 1994]
- Спремић, Момчило, „Дуга војна и обнова државе”, у: *Историја српског народа*, књ. II, ур. Јованка Калић, Београд 1982, 254–267. [Spremić, Momčilo, „Duga vojna i obnova države”, u: *Istorija srpskog naroda*, књ. II, ур. Jovanka Kalić, Beograd 1982, 254–267]
- Спремић, Момчило, „Крушевац у XIV и XV веку”, у: *Крушевац кроз векове*, ур. Адам Стошић, Крушевац 1972, 9–25. [Spremić, Momčilo, „Kruševac u XIV i XV veku”, u: *Kruševac kroz vekove*, ур. Adam Stošić, Kruševac 1972, 9–25]
- Спремић, Момчило, „Матко Таловац”, у: *Српски биографски речник*, књ. 6, ур. Бранко Бешлин, Нови Сад 2014, 310. [Spremić, Momčilo, „Matko Talovac”, u: *Srpski biografski rečnik*, књ. 6, ур. Branko Bešlin, Novi Sad 2014, 310]
- Спремић, Момчило, „Први пад Деспотовине”, у: *Историја српског народа*, књ. II, ур. Јованка Калић, Београд 1982, 241–253 [Spremić, Momčilo, „Prvi pad Despotovine”, u: *Istorija srpskog naroda*, књ. II, ур. Jovanka Kalić, Beograd 1982, 241–253]
- Спремић, Момчило, „Српски деспоти у Срему”, у: *Срем кроз векове. Слојеви култура Фрушке горе и Срема*, ур. Миодраг Матицки, Београд–Беоцин 2007, 45–73. [Spremić, Momčilo, „Srpski despoti u Sremu”, u: *Srem kroz vekove. Slojevi kultura Fruške gore i Srema*, ур. Miodrag Maticki, Beograd–Beočin 2007, 45–73]
- Ђирковић, Сима, „Аидин”, *Српски биографски речник*, књ. 1, ур. Чедомир Попов, Нови Сад 2004, 72. [Ćirković, Sima, „Aidin”, *Srpski biografski rečnik*, књ. 1, ур. Čedomir Popov, Novi Sad 2004, 72]
- Ђирковић, Сима, „Албанци у огледалу јужнословенских извора”, у: *Илири и Албанци*, ур. Милутин Гарашанин, Београд 1988, 323–339. [Ćirković, Sima, „Albanci u ogledalu južnoslovenskih izvora”, u: *Iliri i Albanci*, ур. Milutin Garašanin, Beograd 1988, 323–339]
- Ђирковић, Сима, „Богдан, Оливер и Вукашин у именима турских нахија”, *Вардарски зборник 2* (2003) 1–9. [Ćirković, Sima, „Bogdan, Oliver i Vukašin u imenima turskih nahija”, *Vardarski zbornik 2* (2003) 1–9]
- Ђирковић, Сима, *Голубац у средњем веку*, Пожаревац 1968. [Ćirković, Sima, *Golubac u srednjem veku*, Požarevac 1968]
- Ђирковић, Сима, „Поклад краља Вукашина”, *Зборник Филозофског факултета 14/1* (Београд 1979) 153–163. [Ćirković, Sima, „Poklad kralja Vukašina”, *Zbornik Filozofskog fakulteta 14/1* (Beograd 1979) 153–163]
- Ђирковић, Сима, „Трагови словенског становништва на тлу Албаније у средњем веку”, у: *Становништво словенског поријекла у Албанији*, Титоград 1991, 43–56. [Ćirković, Sima, „Tragovi slovenskog stanovništva na tlu Albanije u srednjem veku”, u: *Stanovništvo slovenskog porijekla u Albaniji*, Titograd 1991, 43–56]

- Узелац, Александар, „Тигрови на доњем Дунаву – мали прилог проучавању мегафауне средњовековног Балкана”, *Браничевски гласник* 8 (2012) 7–23. [Aleksandar, Uzelac, „Tigrovi na donjem Dunavu – mali prilog proučavanju megafaune srednjovekovnog Balkana”, *Braničevski glasnik* 8 (2012) 7–23]
- Ферјанчић, Божидар, „Албанци у византијским изворима”, у: *Илири и Албанци*, ур. Милутин Гарашанин, Београд 1988, 285–302. [Ferjančić, Božidar, „Albanci u vizantijskim izvorima”, у: *Iliri i Albanci*, ur. Milutin Garašanin, Beograd 1988, 285–302]
- Фостиков, Александра, „О Дмитру Краљевићу”, *Историјски часопис* 49 (2002) 47–65. [Fostikov, Aleksandra, „O Dmitru Kraljeviću”, *Istorijski časopis* 49 (2002) 47–65]
- Храбак, Богумил, „Ширење арбанаških сточара по равницама и словенски ратари средњовековне Албаније”, у: *Становништво словенског поријекла у Албанију*, Титоград 1991, 85–135. [Hrabak, Bogumil, „Širenje arbanaških stočara po ravnicaма i slovenski ratari srednjovekovne Albanije”, у: *Stanovništvo slovenskog porijekla u Albaniji*, Titograd 1991, 85–135]
- Штавлјанин Ђорђевић, Љиљана, „Један недовољно познат поменик из времена деспота Ђурђа Бранковића”, *Археографски прилози* 9 (1987) 331–347. [Štavljaniin Đorđević, Ljiljana, „Jedan nedovoljno poznat pomenik iz vremena despota Đurđa Brankovića”, *Arheografski prilozi* 9 (1987) 331–347]
- Шуница, Марко, *Немирно доба српског средњег века. Властела српских обласних господара*, Београд 2000. [Šuica, Marko, *Nemirno doba srpskog srednjeg veka. Vlastela srpskih oblasnih gospodara*, Beograd 2000]
- Шулетић, Небојша, „Зупровић Радмило”, у: *Српски биографски речник*, књ. 3, ур. Чедомир Попов, Нови Сад 2007, 926. [Šuletić, Nebojša, „Zuprović Radmilo”, у: *Srpski biografski rečnik*, књ. 3, ur. Čedomir Popov, Novi Sad 2007, 926]

Aleksandar Krstić

**GEORGE AND VUKAŠIN ARBANAS (ORBONÁSZ) OF CARAȘOVA:
NOTES ON A NOBLE FAMILY FROM THE TERRITORY OF
BANAT IN THE 15TH CENTURY**

Summary

Members of the Arbanas (Hungarian: Orbonász) noble family of Carașova performed important administrative and military duties in the southern border areas of Hungary during the 15th century. The scarce source material allows us to follow only the basic outlines of their activities. The most prominent members of this family and the founders of its two branches were the brothers George and Vukašin Arbanas. In 1437, George kept the royal castle of Carașova in present-day Romanian Banat (Hungarian: Krassófő, Serbian: Karaševo) as an *honour*, which proves that he already had a significant position in the borderline Caraș (Krassó) County at that time. In the Hungarian and Romanian historiography, it is considered that the brothers originate from a Serbian noble family from the territory of Albania. For now, it is not possible to establish a genealogical connection between George and Vukašin Arbanas and other noblemen in Hungary with the same surname or nickname, such as knight Duka *de Orbonaz* of Erdőhegy from Zaránd County, who is mentioned in 1412 and 1422, or Andrew *dictus Orbonaz de Koplyan* from Nógrád County in present-day Slovakia (recorded since 1412; he was the deputy count of Hont in 1434). It is interesting that two Serbian annals mention a certain Vukašin Zuprović as a prominent participant in the Hungarian campaign against the Ottomans in Serbia in 1437. This military campaign was led by several barons of King Sigismund who were the highest military and administrative officials from the area of present-day Banat and the Mureș region. Their military detachments were composed of their familiars and nobles from those territories. Although it cannot be said with certainty that Vukašin of Carașova and Vukašin Zuprović are the same person, it seems very likely, not only because of the same Serbian name, which was very rare in Hungary at that time. Namely, as the noblemen with positions in Caraș County, the brothers George and Vukašin Arbanas were in the service of Franco Talovac, the ban of Severin and the count of Kovin (Keve) and Caraș. Talovac was one of the commanders of the anti-Ottoman campaign in 1437.

The civil war in Hungary after the death of King Albert (1439) favoured the further rise of the Arbanas brothers. In late 1440, George was already the owner of the Caraşova castle and the associated estate, since he appears with a noble title of *Crassofew*. He also owned the Borzafő castle in the same county. As a supporter of King Wladislas I and John Hunyadi, George reached the position of the count of Timiş (Temes) in 1441, and he also received as a pledge the Şoimoş (Solymos) castle in Arad County. Vukašin was given a significant role in the management of Timiş County, as some kind of his brother's representative. However, the brothers remained in these positions for a relatively short time, until March 1442. After that, George is no longer mentioned as alive in the sources, so it seems possible that he died in one of the Hungarian-Ottoman battles in the following years. He was certainly dead before 1450, when his widow Catherine Csáki was already married to John Perényi, the count of Ugocsa. According to some opinions, George's brother Vukašin is identical with the deputy count of Csongrád of the same name, recorded in 1466.

The offspring of George and Vukašin built their careers on the southern border of Hungary during the reign of Matthias Corvinus. Vukašin's son Peter was the captain of the Haram castle on the Danube in Caraş County (1489). Peter, who took his father's name as his surname, was born in Vukašin's marriage with Cerna, the daughter of John Kendeffy of Malomvíz (Râu de Mori) from Hunedoara (Hunyad) County in Transylvania. It seems that George Arbanas had three children, sons George and John and a daughter named Catherine. However, there is a document from 1477 which denotes them as the siblings (*fratres et soror carnales*) of Petar Vukašin. This could mean that George the Younger, John and Catherine were in fact the children of Vukašin. George the Younger performed the duty of the captain or the ban of Belgrade together with Gaspar Hatvani before the end of 1486, as shown by one of their letters addressed to the sanjakkbey of Smederevo regarding the murder of Dmitar Jakšić and other issues. At that time, Belgrade was in the hands of Duke John Corvinus, the illegitimate son of King Matthias. George Arbanas the Younger and Gaspar Hatvani were Corvin's supporters during his unsuccessful attempt to come to the Hungarian throne in 1490, so they were in the position of the commanders of Belgrade until the duke was forced to return the city to the crown soon after. In 1504, George and his wife Catherine, the daughter of Emeric Somogy of Endréd, together with two other noblemen, were donated several possessions in Baranya and Bodrog counties. George was the representative from Baranya County at the diet in 1505.

He died sometime between 1507 and 1517. Peter Vukašin, who was married to Catherine, the daughter of the Székely count Ladislaus Lábatlani, died between 1499 and 1503.

Оригиналан научни рад

Примљен: 31.3.2023.

Коначно прихваћен за објављивање: 26.6.2023.

Ненад ОБРАДОВИЋ*

Универзитет у Сегедину

Докторска школа за историју

Сегедин

Мађарска

ОПСАДА ШАПЦА 1476. ГОДИНЕ

Анстракт: На следећим страницама намера нам је да представимо једну етапу угарско-османских борби на подручју Посавља у којима су српски ратници имали своју улогу. Намера нам је била, осим тога, да реконструкцију начинимо што детаљнијом, употребом најзначајнијих западних и угарских дипломатичких и наративних извора уз релевантну литературу на српском и мађарском језику. Међу изворима посебну смо пажњу посветили спеву о опсади града на мађарском језику који је уједно једно од најстаријих дела ове врсте код Мађара, а којем до сада у српској историографији није била посвећивана одговарајућа пажња.

Кључне речи: Шабац, опсада, краљ Матија, Сава, деспот Вук, Алибег, Еп о опсади Шапца.

Abstract: The paper aims to outline one stage of the Hungarian-Ottoman battles in the area of Posavlje, in which Serbian warriors played their role. In addition, our intention was to make the reconstruction as detailed as possible, using the most important Western and Hungarian diplomatic and narrative sources along with relevant literature in Serbian and Hungarian languages. Among the sources, we placed a particular emphasis on the epic about the siege of the city in the Hungarian language, which is also one of the oldest works of this kind among the Hungarians and has so far not received adequate attention in Serbian historiography.

Keywords: Šabac, siege, king Matthias, Sava, despot Vuk, Alibeg, epic about the siege of Šabac.

---

* obradovicnenad93@gmail.com

Увод

Нестанком српских држава које су до тада служиле као угарска одбрамбена подручја,¹ Османско царство и Краљевина Угарска постали су у другој половини 15. века непосредни суседи на читавој дужини својих граница. Значило је то промену у османско-угарским односима, који су и до тада били испуњени немирима и сукобима. Заједничка граница са султаном доносила је стално узнемиравање и исцрпљивање бројним пљачкашким походима лаке коњице (акинџија). Међутим, неприлике с којима су се суочавали и угарски краљ и османски султан спречавале су директан судар ове две државе. На османском престолу се у ово време нашао енергични султан Мехмед II Освајач. Упркос томе што је овај даровити османски султан успео да заокружи своје царство и освоји Цариград, неуспех под Београдом 1456. затварао му је пут према северу. Осим тога, до 1473. пажњу султана је заокупљала борба с владарем Аккојунлуа Узун Хасаном.²

Угарски краљ Матија Корвин је, дошавши на престо, имао да се бори осим са ојачалим слојем магната, и против наследног права суседних династија на угарски престо. Ратовање на западу је за угарског владара представљало јачање унутрашњих позиција, али и начин издржавања великог броја најамника на чијем оружју је умногоме почивао ауторитет његове власти. Позиције краља Матије су умногоме угрожавале суседне династије Јагелонаца и Хабзбурга, те је он због тога током великог дела своје владавине водио ратове против њихових територија. Пажња краља Матије је од 1469. до 1471. године била окренута борби против чешког краља Ђорђа Пођебрада. Премда није задобио краљевску круну Чешке, угарски владар је освојио Моравску, где су га прихватили као краља. Међутим, борбе на овом подручју нису биле завршене пошто се пољски краљ Казимир IV и његов син чешки краљ Владислав нису мирили с оваквим исходом. Ратовање је тако настављено 1474. године и завршено угарским успехом. Упркос томе, угарски краљ је потом остао готово до

---

¹ Детаљније уп.: Ivica Prlender, „Sporazum u Tati 1426. godine i Žigmundovi obrambeni sustavi”, *Historijski zbornik* 44 (1991) 23–41.

² За потпунији преглед владавине овог султана види: Халил Иналџик, *Османско царство. Класично доба 1300–1600*, Београд 1974, 34–50. Никола Ватен, „Успон Османлија (1451–1512)”, у: *Историја Османског царства*, ур. Робер Мантран, Београд 2002, 93–123. Франц Бабингер, *Мехмед Освајач и његово доба*, Београд 2010. Gábor Agoston, *Az oszmán hódítás és Európa*, Budapest 2022, 104–110.

своје смрти забављен борбом у хабзбуршким земљама које су резултирале освајањем Беча 1485. и Бечког Новог Места 1487. године.³

Српско-угарски односи након слома Српске деспотовине и Краљевине Босне попримили су нове оквире. Српски народ се нашао без државе у вртлогу различитих државотворних и личних интереса угарских и османских елита. Тако су Срби тражили своје место у једном пограничном друштву, односно једном прилично неодређеном свету испуњеном борбом, у коме ништа није било потпуно извесно.⁴ Због тога је преживљавање у њему било скопчано јаким везама с војничким занатом и сталним ратовањем.⁵ Било је то условљено управо потребом за ратницима на подручју сукоба двају светова. Познат је читав низ сукоба већих или мањих размера на подручју Посавља и Доњег Дунава у којима су српски борци учествовали на обема странама. Један од познатијих јесте судар

³ Преглед спољне политике и оцену владавине краља Матије Корвина доносе: Lajos Elekes, *Mátyás és kora*, Budapest 1956. Katalin Kisfaludy, *Mathias rex*, Budapest 1983. Géza Herczegh, *Magyarország külpolitikája 896–1919*, Budapest 1987, 76–79. Péter E. Kovács, *Matthias Corvinus*, Budapest 1990, 104–109. András Kubinyi, *Mátyás király*, Budapest 2001. Attila Bárány, „Mátyás nyugat-európai politikája”, in: *Mátyás király emlékkönyv*, ed. András Bódvai, Budapest 2019, 83–103.

⁴ У савременим истраживањима пограничног простора све више долази до изражаја теорија границе која настоји да граничење посматра као процес и расветли различите могућности које је живот у оваквом окружењу могао да пружи посматрајући динамику односа и друге чиниоце. Thomas Nail, *Theory of the Border*, Oxford 2016. Davor Salihović, „For a Different Catastrophe: a Fruitful Frontier on the Southern Edges of the Kingdom of Hungary after 1463. An Initial Inquire”, *Иницијал* 5 (2017) 73–107. Isti, „The Process of Bordering at the Late Fifteenth-Century Hungarian-Ottoman Frontier”, *History in flux* 1 (2019) 93–120.

⁵ О османском војном систему види: Олга Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији (1459–1683)*, Београд 1974. Ема Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак 1476–1560. Земљанасеља-становиштво*, Београд 2004. Милан Васић, *Мартолоци у југословенским земљама под турском владавином*, Источно Сарајево 2005. Ненад Лемајић, *Српска елита на прелому епоха*, Сремска Митровица – Источно Сарајево 2006. Ема Миљковић и Александар Крстић, *Браничево у XV веку. Историјско-географска студија*, Пожаревац 2007. О угарском војном уређењу и одбрани види: Jenő Gyalókaу, „Mátyás király, a hadszervező és hadvezér”, in: *Mátyás emlékkönyv születésének ötszázéves fordulójára I*, ed. Imre Lukinich, Budapest 1940, 231–307. István Gyárfás, „A Fekete sereg”, *Századok* 11 (1877) 500–509, 617–629. Jenő Szentkláray, *A dunai hajóhadak története*, Budapest 1885. András Kubinyi, „Mozgósítási és hadsereg ellátási problémák Mátyás alatt”, *Hadtörténelmi Közlemények* 103/1 (1990) 66–73. Idem, „Az egyház szerepe az országos politikában és a honvédelemben a középkor végén”, in: *Egyházak a változó világban*, ed. István Bárdos et Margit Beke, Esztergom 1991, 19–27. András Kubinyi, „Magyarország déli határvárai a középkor végén”, *Castrum Bene* 2 (1992) 65–76. István Petrovics, „A temesi ispánság és a déli határvédelem a 15. században és a 16. század elején”, in: *Aktualitások a magyar középkorkutatásban*, ed. Márta Font, Tamás Fedele & Gergely Kiss, Pécs 2010, 257–275.

који се одиграо на обалама Саве код Заслона или Шапца на самом почетку 1476. године, у коме је угарски владар однео победу.

Историографија

Историјска наука се до сада бавила опсадом шабачког утврђења у више махова у оквирима различитих истраживања. Тако се данас можемо ослонити на читав низ расправа и других радова из пера еминентних стручњака. Међу југословенским и српским истраживачима Сима Ћирковић је опсади овог утврђења посветио посебну пажњу у свом раду о средњовековној историји Шапца.⁶ Освајање утврђења своје место је нашло и у раду Душанке Динић Кнежевић о деловању сремских Бранковића.⁷ Такође се о овом догађају може читати и у синтетским приказима националне историје, енциклопедијским чланцима, као и у разним расправама и монографијама које су се бавиле позносредњовековном историјом овог подручја.⁸

Међу историчарима који су стварали на мађарском језику освајање шабачке тврђаве добило је до сада више пажње пошто су се овим питањем мађарски истраживачи повремено бавили још од времена првих делатника критичке историографије. Интересовању је доприносила и чињеница да је у борби победу извојевао управо син Јована Хуњадија који је постао симбол и понос мађарске нације. У некој мери су борбе под Шапцем добиле своје место у оквирима већег броја радова мађарских војних историчара, као и оних истраживача који су се на неки начин дотицали питања угарско-османских односа и борби у другој половини 15. века.⁹

---

⁶ Сима Ћирковић, „Средњи век”, у: *Шабац у прошлости* I, ур. Станоје Филиповић, Шабац 1970, 83–114.

⁷ Dušanka Dinić-Knežević, „Sremski Brankovići”, *Istraživanja* 4 (1975) 5–44.

⁸ Константин Јиречек, *Историја Срба*, књ. I, Београд 1981, 411. Сима Ћирковић, „Српска властела у борби за обнову Деспотовине”, у: *Историја српског народа*, књ. II, ур. Јованка Калић, Београд 1982, 383–384. Петар Рокаи и др., *Историја Мађара*, Београд 2002. Olga Zirojević, „Smederevski sandžak-beg Ali-beg Mihaloglu”, у: *Turci u Podunavlju* I, Рапчево 2008, 7–30. Александар Крстић, „Заслон”, у: *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља – према писаним изворима*, главни редактор Синиша Мишић, Београд 2010, 111–112.

⁹ Mór Wertner, „Magyar hadjáratok a XV. század második felében”, *Hadtörténelmi Közlemények* 13 (1912) 54–92, 201–237, 416–445. Karl Nehring, „Mátyás külpolitikája”, *Történelmi Szemle* 3–4 (1978) 427–440. Gyula Rázsó, „Hunyadi Mátyás török politikája”, *Hadtörténelmi Közlemények* 22/2 (1975) 305–348. Прештампано у: *Hunyadi Mátyás emlékkönyv. Mátyás király halálának 500. évfordulójára*, ed. Gyula Rázsó, László V. Molnár, Budapest 1990, 149–200. Tamás Pálosfalvi, *Nikápolytól Mohácsig 1396–1526*, Budapest 2005.

Тако је већ Деже Чанки посветио једну подужу расправу овом питању обрађујући до тада познате изворе.¹⁰ Сукоб под Шапцем стекао је скоро век касније знатну пажњу војног историчара Ђуле Ражоа који је расправљао о политичким плановима угарског краља и бавио се угарским војним устројством током владе краља Матије Корвина.¹¹ Вредновање опсаде Шапца у борбама Угара против Османлија дао је и Ференц Сакаљ у оквирима своје студије о фазама угарско-османске борбе.¹² Најновије резултате о освајању Шапца донео је у скорије време Ласло Веспреми.¹³

Упркос томе, сматрамо да сазнања о преласку овог утврђења у угарске руке изискују да се овом питању, које у српској историографији иначе није целовито обрађивано, изнова посвети пажња. Посебно смо сматрали да је потребно осврнути се на понеке изворе, као што је епски спев о освајању Шапца, који је уједно и најстарији познати пример историјског спева на мађарском језику, коме се у српској медијевистици до сада није поклањала нарочита пажња.

Извори

Извори о сукобу војске краља Матије Корвина са османским посадницима Шапца су бројни, али разноврсни према свом квалитету. Тако располажемо документарним и наративним изворима подједнако. Када је реч о документарним изворима у овом случају углавном можемо говорити о сведочењима епистоларних извора. У писмима која су упућивали угарски краљ и прелати истраживач може наћи подробије описе догађаја што умногоме олакшава реконструкцију збивања. Међутим, писма која су упућивали угарски владар и њему блиски људи у себи носе пропагандни карактер с јасном политичком позадином. Угарски краљ је својим писмима намеравао да искористи политичке могућности успешне кампање и придобије подршку како својој власти тако и одбрамбеним мерама на југу земље. Упркос томе, упоређивањем с наративним изворима дипломатска преписка стиче велику изворну вредност.

¹⁰ Dezső Csánki, „Szabács megvétele”, *Hadtörténelmi Közlemények* 1 (1888) 355–388.

¹¹ Gyula Rázsó, „Mátyás hadászati tervei és a realitás”, *Hadtörténelmi Közlemények* 103/1 (1990) 1–30.

¹² Ferenc Szakály, „A török-magyar kuzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365–1526)”, in: *Mohács, tanulmányok a csata 450. évfordulója alkalmából*, ed. Lajos Ruzsás & Ferenc Szakály, Budapest 1986, 46–47.

¹³ László Veszprémy, „Szabács ostroma (1475–1476)”, *Hadtörténelmi Közlemények* 122/1 (2009) 36–61.

Размена писама која се одвијала између угарског и других дворова објављивана је до данас у различитим зборницима, а поједине исправе су превођене и на савремени мађарски језик.¹⁴ Међу овом грађом могу се наћи примерци од изворне вредности за тему нашег саопштења. Краљ Матија је тако писао напуљском посланику Флорију Роверели док се налазио испод Шапца 3. фебруара 1476.¹⁵ Јегарски бискуп Гаврило Рангоне је у Рим послао извештај о стању опсаде истог дана.¹⁶ Краљ је недуго потом папу известио о својој победи једним кратким писмом 16. фебруара док је детаљније податке јегарски бискуп саопштио папи у свом писму од 15. фебруара.¹⁷ Поједине драгоцене податке доносе и други извори, као што су на пример посланички извештаји. Међутим, посланици италијанских држава у великој мери нису били војници, те им је та материја била страна. Своје извештаје су удаљени од попришта састављали на основу информација које су долазиле до њих. Премда су подаци који су до њих стизали углавном били поуздани, није увек морало бити тако. Због тога су и сведочанства страних дипломата умногоме зависна од онога што се говорило и од квалитета информација које су до њих стигле.

Наративних извора историчар такође има на располагању. Неколицина писаца оставила је своје сведочанство о догађају који нас интересује. Међутим, нико од њих није био присутан приликом опсаде и освајања утврђења. Осим тога, њихова мотивација за писање била је врло различита, као и њихови политички ставови.

Најзначајнији угарски хуманиста и дворски историчар краља Матије Корвина, Антонио Бонфини у својим *Декадама угарске историје* оставио је једну литерарно уобличену причу о освајању ове посавске тврђаве која је врло корисна истраживачима, али уједно непоуздана у детаљима.¹⁸

¹⁴ *Magyar diplomáciai emlékek Mátyás király korából*, t. I–IV, ed. Iván Nagy & Albert Nyáry, Budapest 1875–1878. *Mátyás király levelezése a pápákkal*, Budapest 1891. Vilmos Fraknói, *Mátyás király levelei*, t. I, II, Budapest 1893, 1895. Lajos Thallóczy & Antal Áldásy, *Magyarország és Szerbia közötti összeköttetések oklevéltára 1198–1526*, Budapest 1907. Мађарски преводи: *Magyar huminsták levelei XV–XVI. század*, ed. Sándor V. Kovács, Budapest 1971. *Mátyás király levelei 1460–1490*, ed. Sándor V. Kovács & Piroska Ballér, Budapest 1986.

¹⁵ V. Fraknói, *Mátyás király levelei*, t. I, 231. L. Thallóczy & A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia*, 265. *Mátyás király levelei 1460–1490*, 75–76.

¹⁶ L. Thallóczy & A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia*, 388–390.

¹⁷ I. Nagy & A. Nyáry, *Magyar diplomáciai emlékek Mátyás király korából*, t. II, 344. L. Thallóczy & A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia*, 265.

¹⁸ Antoniusde Bonfinis, *Rerum ungaricarum decades IV/1*, ed. József Fögel et al. Budapest 1941. Antonio Bonfini, *A magyar történelem tizedei*, fordította Péter Kulcsár, Budapest 2019. Детаљна анализа Бонфинијевог дела: *A magyar irodalom története*, ed. Tibor Klaniczay, Budapest

Бонфини је као дворски писац с великим симпатијама према свом патрону при опису борби настојао да издигне угарског владара прожимајући своје ткање сликама изузетне краљеве личне храбрости и пожртвованости. Бонфини је осим тога настојао да оно што пише буде естетски квалитетно и пријемчиво за читаоце. Поред тога треба имати на уму да је период у коме је писао и временски и просторно удаљен од догађаја (у време сукоба још није ни био у Угарској). Иако је Бонфини донео једну прилично живу слику о борбама под Шапцем, његово излагање на овом месту сажето је и непотпуно уз изостављање детаља османске одбране и појединости опсаде. Међутим, недостатке *Декада угарске историје* надомешћују други наративни извори.

Како су османска пустошења достигала и хабзбуршке земље, догађаји који су се одвијали у Подунављу и Посавини постали су интересантни тамошњим становницима. Свештеник цркве Светог Мартина из Техелсберга Јакоб Унрест податке о османско-угарској граници који су до њега долазили уврстио је због тога у своју *Аустријску хронику*.¹⁹ Унреста су пре свега интересовала османска пустошења која су потресала подручје на којем је живео. Због тога их је прилежно бележио из године у годину не изостављајући описе безбројних страхота и патњи. Како је Шабац био истурена тачка која је акинцијама служила као полазиште за упаде, освајање овог утврђења било је посебно занимљиво *најмањем свештенику Корушке*. Међутим, обала Саве била је довољно далеко од Техелсберга тако да је Унрест изаткао своје излагање на основу оних вести које су до њега долазиле у облику *zeitunga* или причања.

Понеки податак о борбама и заузимању Шапца може се наћи и код других писаца, као на пример у хроници пољског каноника Јана Длугоша, који је писао прилично непријатељски настројен према угарском владару;²⁰ *Турској историји (Historia Turchesca)*²¹ или у делу писара града

1982, 30. Gyula Kristó, *Magyar historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon*, Budapest 2002, 118–121. Милица Кисић, *Antonius Bonfinius u његово дело Rerum Ungaricarum decades као извор за историју Срба Паноније и Балкана: историјско-филолошка анализа и превод са коментарима* (докторска дисертација, Филозофски факултет Нови Сад, 2013). Ista, „Antonio Bonfini, istoriograf ugarskog kraljevstva”, *Istraživanja* 24 (2013) 129–149.

¹⁹ Jakob Unrest, *Österreichische Chronik*, ed. Karl Grossmann, Weimar 1957. О личности Јакоба Унреста види: Péter Báling, „Karintia legkisebb plébánosa. Jakob Unrest élete és művei”, *Pontes* 4 (2021) 194–212.

²⁰ *Joannis Dlugossii Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae XII*, ed. Baczkowski Christophorus et al., Cracoviae 2005. <https://polona.pl/preview/4494f53a-3750-4248-a152-57c727843ecf> (приступљено 16. 6. 2023).

²¹ Donado da Lezze, *Historia Turchesca (1300–1514)*, ed. Ion Ursu, București 1909.

Вроцлава, Петера Ешенлоера.²² Понеку мрвицу сачували су и српски извори. За припаднике српског народа била је понајвише занимљива улога њихових првака. Тако је о активности српског деспота штуре податке оставио српски летописац који управо њему приписује велике заслуге, изједначавајући га с угарским краљем.²³

Подизање Шапца

Султан Мехмед II, остварујући своје намере ка ширењу граница османске моћи, искористио је прилику када је краљ Матија био заузет борбама у чешким земљама,²⁴ и када угарски краљ није био у могућности да се супротстави знатнијим снагама да започне с изградњом утврђења на месту Заслон, које је доцније постало познато под називом Шабац. Сима Ћирковић је сматрао да је подизање утврђења могло да почне још 1470, али да је оно изграђено између јула и септембра 1471. године.²⁵ На основу извора који су у расправи о Шапцу у средњем веку критички анализирани из пера поменутог историчара, сматрамо да је овакво датовање прихватљиво.

Угарски краљ је у том тренутку могао само да пошаље калочког надбискупа, кардинала Гаврила Рангонеа, Јована Унгора (Ungor János)

---

²² Peter Eschenloer, *Geschichte der Stadt Breslau I–II*, ed. Gunhild Roth, Münster – New York – München – Berlin, 2003.

²³ Љубомир Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Ср. Карловци 1927, 250. О слици Угара у српским летописима види: Ђорђе Бубало, „Угарска и Утри у старим српским летописима”, у: *Српско-мађарски односи кроз историју. Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 15. јуна 2007. године у Новом Саду*, ур. Золтан Ђере, Нови Сад 2007, 27–41.

²⁴ О политици угарског краља према земљама чешке круне и уопште западној Европи види: Jenő Hórváth, „Mátyás király nyugati diplomáciája”, in: *Mátyás király emlékkönyv születésének ötszázéves fordulójára I*, ed. Imre Lukinich, Budapest 1940, 73–93. G. Herczeg, *Magyarország külpolitikája, 77–79*. Mladen Tomorad, „Europska politika Matijaša Korvina. Matijaševa vanjska politika prvih godina vladavine (1458–1464)”, *Kroatologija* 2/1 (2011) 165–192. Isti, „Vanjska politika Matijaša Korvina od 1464. do 1490”, *Kroatologija* 2/2 (2011) 176–204. Attila Bárány, „Mátyás nyugat-európai politikája”, 83–103.

²⁵ С. Ћирковић, „Средњи век”, 95. Значење назива и порекло имена Шапца није до сада са сигурношћу објашњено и утврђено. Бонфини је сматрао, на пример, да је оно потекло од назива реке Саве (*quamvis a Savo Savatium... melius diceremus*). На другом месту констатује да то на турском значи нешто изванредно. А. Bonfini, *A magyar történelem tizedei*, 876, 901. Занимљиво је да су у граду Вроцлаву познавали и Заслон као име новоподигнутог утврђења, не само Шабац. Наиме, један извештај каже, између осталог: *stellein, ligt an der Saw, haisset Saszlo. Politische Correspondenz Breslaus in Zeitalter des Königs Matthias Corvinus, t. II, 1479–1490*, ed. Berthold Kronthal & Heinrich Wendt, Breslau 1894, 7.

и палатина Михаила Орсага (Országh Mihály) с нешто војске да спрече градњу утврђења.²⁶ Упркос артиљеријској ватри с угарске стране, подизање тврђаве није било прекинуто пошто су османски градитељи успели да се заклоне једним високим земљаним насипом.²⁷

Ново османско утврђење било је начињено углавном од набијене земље која је формирала зидове, а које су држала храстова дебла повезана дебелим пружењем. Град је имао цитаделу, унутрашњу и спољну варош око које је ишао спољни бедем.²⁸ Сваки од делова града додатно је био заштићен јарком.²⁹ Вода је због ниског терена била значајан елемент одбране новоподигнутог утврђења. Представа утврде из периода позног средњег века оставио је у свом делу Хартман Шедел и она се умногоме поклапа са сведочанствима других извора.³⁰

Описи сведоче да је правоугаоно утврђење имало куле на угловима и на средини бедема. Према једном сведочанству првобитне куле скоро округлог облика биле су начињене од храстових трупаца.³¹ Јегарски бискуп Гаврило писао је папи о девет кула од којих је једна стојала на средини утврде. Сложена основа и градитељска решења тврђаве оставила су снажан утисак на овог очевица (чак иако узмемо у обзир да је неосвојивост издизала заслуге његовог владара) који је, видећи је својим очима, сматрао да је подигнута *mirabili artificio*.³²

Како прекидање радова није било могуће Угари су на супротној обали Саве подигли једно мање утврђење које би ометало османске нападе из Шапца, али по свој прилици оно није било довољно. Према мишљењу деспота Вука Гргуревића, ова тврђава била је *десно око Турака* и док је

²⁶ A. de Bonfinis, *Rerum ungaricarum decades*, t. IV/1, 38–39, 61. A. Bonfini, *A magyar történelem tizedei*, 876, 877, 901. D. Csánki, „Szabács megvétele”, 368.

²⁷ A. de Bonfinis, *Rerum ungaricarum decades*, t. IV/1, 38–39. A. Bonfini, *A magyar történelem tizedei*, 876–877. К. Жиречек, *Историја Срба I*, 411. Ф. Бабингер, *Мехмед Освајач и његово доба*, 293.

²⁸ У свом излагању Јакоб Унрест је јасно одвојио освајање доњег и горњег града. За утврђење каже да је логор који личи на тврђаву (*ainen taber gemacht als ain castel*) и да се налази на месту где се *Дунав улива у Саву!* J. Unrest, *Österreichische Chronik*, 61.

²⁹ Јакоб Унрест је у свом опису Шапца посебно навео широке и дубоке ровове с водом. J. Unrest, *Österreichische Chronik*, 61.

³⁰ Приликом упоређивања користили смо се дигиталним снимцима Шеделове *Хронике света* доступним на страници: <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb00034024?page=578,579> (приступљено 16. 6. 2023).

³¹ I. Nagy & A. Nyáry, *Magyar diplomáciai emlékek*, t. II, 344. А. Крстић, „Заслон”, III–III2.

³² I. Nagy & A. Nyáry, *Magyar diplomáciai emlékek*, t. II, 344. L. Thallóczy & A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia összeköttetéeseinek okleveltára*, 265. С. Ђирковић, „Средњи век”, 95.

држе, стоји им *нога на грлу хришћана*.³³ Деспот је сматрао да се из Шапца хришћанима могу нанети веће штете него из Смедерева.³⁴ Из Смедерева су могли, према деспотовом мишљењу, нападати углавном само доње крајеве угарског краљевства и околину Београда. У свом мишљењу искусни ратник се није преварио. Становници хабзбуршких земаља су исправност овог мишљења осетили у облику сталних напада. Тако Јакоб Унрест у својој хроници тачно наводи да је Шабац био место из кога су разорни османски пљачкашки упади досезали до Корушке.³⁵ Значај тврђаве је био толики да су о њеној градњи подаци стигли и до далеког Вроцлава (Бреславе).³⁶

Изградња утврђења на месту Заслона, које је касније добило име Шабац, значила је истовремено повећање османског притиска на јужне угарске границе. Новоподигнута тврђава се уклештила између два најзначајнија утврђења на јужној угарској граници, Београда и Јајца, осим тога пресекала је везу са Сребрником. Заједно са Смедеревом притискала је угарску посаду у Београду која се нашла уклештена између две османске постаје, а посебно је био угрожен Срем.³⁷ Премда Бонфини приказује градњу тврђаве сумарно, из чега делује да се угарски краљ није нарочито узнемиравао због градње овог пограничног утврђења на Сави, сва је прилика да је краљ Матија био у потпуности свестан значаја овог утврђења. На то указују и чести помени припрема против Османлија у документарним изворима. Деспот Вук, чији су поседи били у близини (Купиник), упозоравао је на претећу опасност.³⁸

¹¹Огранични османски заповедници су од 1469. започели са серијом жестоких упада на угарску, венецијанску и хабзбуршку територију, који су почетком седамдесетих година постајали све интензивнији и дубљи.³⁹ Према Унрестовим речима, нека подручја Славоније

³³ L. Thallóczy & A. Áldásy, *A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára*, 389. Момчило Спремић, „Борбе за ослобођење Смедерева (1459–1485)”, *Смедеревски зборник* 3 (2012) 19.

³⁴ Момчило Спремић, „Српски деспоти у Срему”, у: *Срем кроз векове. Слојеви културе Фрушке горе и Срема*, ур. Миодраг Матицки, Београд–Беоцин 2007, 50.

³⁵ J. Unrest, *Osterreichische Chronik*, 61.

³⁶ Највероватније је да су подаци о овоме досезали у Шлезију захваљујући угарском краљу који је значај утврђења додатно повећавао у преписци. *Politische Correspondenz Breslaus im Zeitalter des Königs Matthias Corvinus*, t. I, 1469–1479, ed. Berthold Kronthal & Heinrich Wendt, Breslau 1893, 85.

³⁷ D. Csánki, „Szabács megvétele”, 368. П. Рокаи и др., *Историја Мађара*, 165. М. Спремић, „Српски деспоти у Срему”, 49.

³⁸ L. Thallóczy & A. Áldásy, *A Magyarország és Szerbia*, 264, 389. М. Спремић, „Борбе за ослобођење Смедерева (1459–1485)”, 19.

³⁹ М. Томорад, „Vanjska politika Matijaša Korvina od 1464. do 1490”, 189.

била су толико опустошена да се понегде на десет миља није могла наћи кућа нити човек.⁴⁰ Шабац је уз Смедерево представљао идеално место за отпочињање оваквих напада, с тим да је из новог утврђења било знатно лакше допрети далеко на запад на подручје Крањске, Крајине и Штајерске, које су могле обезбедити богат плен пошто до тада нису учестало пустошене.⁴¹ Али-бег и Иса-бег су 1472. са својим акинџијама насрнули на подручје Срема чинећи штете у околини Петроварадина (*um und niderhalb Peterwardein*).⁴² У слично време ка немачким земљама је напао босански паша с огромном војском од око 30.000 коњаника, према једном савременом извештају.⁴³ Корушки свештеник Јакоб Унрест је у својој *Аустријској хроници* оставио посебно потресне сцене бројних османских плећења.⁴⁴

Међу разорним османским акинџијским нападима један је фебруара 1474.⁴⁵ године под вођством Али-бега Михалоглуа стигао до важног бискупског средишта Великог Варадина (Nagyvárad). Напад је по свој прилици био добро припремљен и прорачунат (угарски краљ је тада био заузет решавањем проблема у земљама чешке круне и преговорима с пољским и чешким краљем). Према османским изворима тада је Али-бег са собом водио уз осталу војску и три хиљаде хришћана из своје области којима је била поверена брига о коњима.⁴⁶ Користећи изненађење и пометњу, османски коњаници су град опљачкали и попалили, а потом су успели да се врате преко Дунава не наилазећи на отпор.⁴⁷ Као знак успешног похода османски старешина је послао султану у Цариград пуне вреће носева и ушију.⁴⁸ Чињеница да је османским коњаницима успело да без знатнијег отпора продру тако дубоко на територију угарског краља

⁴⁰ *Tetten da grossen wuest mit pranndt, mordt und lewtverferung, das offt in zehn meylen kain haws noch mensch ist.* J. Unrest, *Österreichische Chronik*, 44. Enikő Csukovits, *Magyarországgról és a magyarokról. Nyugat-Európa magyar-képe a középkorban*, Budapest 2015, 203–204.

⁴¹ *Historia Turchesca* бележи да се из њега могла чинити велика штета околини Београда (*la qual faceva gran danno al paese di Belgrado*). D. da Lezze, *Historia Turchesca*, 81. Шабац је био од великог значаја за Османлије због могућности пљачке и према Петеру Ешенлоеру. P. Eschenloer, *Geschichte der Stadt Breslau II*, 987. L. Veszprémy, „Szabács ostroma”, 48.

⁴² Вићентије Макушев, *Историјски споменици Јужних Словена и околних народа из италијанских архива и библиотека*, књ. II, Београд 1887, 38. *Politische Correspondenz Breslaus im Zeitalter des Königs Matthias Corvinus*, t. I, 100.

⁴³ В. Макушев, *Споменици*, књ. II, 39.

⁴⁴ J. Unrest, *Österreichische Chronik*, 37, 40, 44, 53, 64. E. Csukovits, *Magyarországgról és a magyarokról*, 203.

⁴⁵ *Magyarország történeti kronológiája I*, ed. Kálmán Benda, Budapest 1981, 295 (Zs. Teke).

⁴⁶ О. Зиројевић, „Смедеревски sandžak-beg Ali-beg”, 14.

⁴⁷ Мађарски османиста Шандор Пап види у пљачкању Великог Варадина султанову опомену угарској страни због ранијих захтева када се османски владар нашао у неприлици. Напад је у том случају био демонстративан с циљем да изрази ратно стање и покаже јачину османске државе. Sándor Papp, „Stefan cel Mare, Mátyás király és az Oszmán birodalom”, *Hadtörténelmi Közlemények* 121/2 (2008) 310.

⁴⁸ О. Зиројевић, *Смедеревски sandžak-beg Ali-beg*, 15.

и да похарају једно од најзначајнијих верских центара државе изазвала је изузетно огорчење широм земље.⁴⁹ Следили су османски упади на подручје Хрватске, потом је у августу уследио нови упад до реке Криша (Kőrös), а у јесен упад из Босне.⁵⁰ Бонфини бележи да је низак водостај река због велике суше ишао на руку османским пљачкашима који су прешли Саву.⁵¹

Припреме похода

Краљ Матија, видећи све већу претњу по границе своје државе, био је принуђен да се окрене опасности која је претила с југа. На руку му је ишла и ситуација на западним поприштима која се променила па су сукоби на том подручју утихнули, а са два суседна владара се постигло примирје. Осим тога, и похара Великог Варадина захтевала је од угарског краља да учини нешто на бојишту према Османлијама како би поправио свој углед у земљи и репутацију борца за хришћанство пред дворовима западне Европе.⁵² Како је постигао споразум с владарима суседних земаља, подстицаји за борбу против султана стизали су са свих страна, а почела

---

⁴⁹ Pál Engel et al., *Magyarország története 1301–1526*, Budapest 2005, 259. Ф. Бабингер, *Мехмед Освајач и његово доба*, 306. *Magyarország története*, ed. Ignác Romsics, Budapest 2014, 242. Краља је због овог догађаја негативно описао писац Дубничке хронике који је иначе мало простора посветио његовој владавини. О пустошењу Варадина оставио је прилично опширан пасус. Писац ове хронике био је толико ненаклоњен угарском владару да је његов успех извојеван код Шапца потпуно изоставио из свог излагања. *Chronicon Dubnicense cum codicibus Sambuci, Acephalo et Vaticano cronicisque Vindobonensi, Picto et Budensi accurate colatum*, ed. Mátyás Florianus, Lipsiae 1884, 197–199. L. Veszprémy, „Szabács ostroma”, 53.

⁵⁰ О османским провалама у овом времену у свом делу је писао Јан Длугош истичући, као поданик непријатеља угарског краља, да им се нико није супротставио. За један напад који ставља на дан 11. октобра 1470. бележи да су провалили у Трансилванију и Панонију и харали *usque ad Zagrabiam et Carvaciam* одводећи 10.000 заробљеника. Међутим, његов извештај можда спаја у јединствену епизоду више османских упада из овог периода. Наиме, мало је вероватно да су акинције, ма колико брзе, могле прећи с једног краја државе на други без знатнијег отпора. Да ове провале Длугош користи да оцрни пред читаоцима угарског краља сведочи и његова примедба у вези с једним османским продором око Божића исте године у којој тврди да се све то десило *quamvis Pannonicus rex Matthias sub diebus ipsis, quibus hec gerebantur, presens fuerit. Ioannis Dlugossii Annales seu Cronicae XII*, 261–262. Ф. Бабингер, *Мехмед Освајач и његово доба*, 306.

⁵¹ A. de Bonfinis, *Rerum ungaricarum decades*, t. IV/1, 61. A. Bonfini, *A magyar történelem tizedei*, 901.

⁵² F. Szakály, „A török-magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt”, 46–47. András Kubinyi, „Hunyadi Mátyás, a személyiség és a király”, *Aetas* 22/3 (2007) 95.

су да стижу и новчана средства, понајвише из италијанских држава.⁵³ Значајну потпору за нови поход давала је и победа коју је молдавски војвода Стефан Велики остварио у борби са Османлијама код Васлујија, након чега је војвода прихватио и угарско сизеренство.⁵⁴

Угарски владар се припремао за борбу, градио је бродове и припремао топове (што указује на планирани поход већих размера).⁵⁵ Током лета одвијали су се преговори са западноевропским земљама, а вероватно је било и окршаја на граници.⁵⁶ Тако је Венеција честитала угарском краљу на победи извојеваној под Београдом.⁵⁷

Упркос томе, краљ Матија у поход није улазио ни брзо ни лако. Због тога су у другој половини 1475. године вођени преговори са султаном и чак су се отегли до децембра. Султан је још имао неприлика на истоку, а и здравствено стање га је нагонило на попустљивост.⁵⁸ Према речима

⁵³ K. Nehring, „Mátyás külpolitikája”, 429–430. Gy. Rázsó, „Mátyás hadászati tervei”, 15.

⁵⁴ Н. Ватен, „Успон Османлија”, 117, 118. Ф. Бабингер, *Мехмед Освајач и његово доба*, 308, 315.

⁵⁵ I. Nagy & A. Nyáry, *Magyar diploáciai emlékek*, т. II, 282. О припремама се знало и у Шлеској. *Politische Correspondenz Breslaus im Zeitalter des Königs Matthias Corvinus*, т. I, 190–192. Да су припреме биле значајне, знао је и Јакоб Унрест који бележи да је краљ сакупио војску састављену од Мађара, становника Ердеља и војника из немачких земаља и Чешке. Грешком је Унрест ове припреме повезао с краљевим одласком у Босну (*Nyderbosen*). J. Unrest, *Österreichische Chronik*, 61. Чанки је у својој студији о борбама под Шапцем писао о томе да је краљ настојао да за себе придобије српско становништво. D. Csánki, „Szabács megvétele”, 370, 374. С. Ћирковић, „Српска властела у борби за обнову Деспотовине”, 383. У настојању да се обезбеде материјална средства разрезан је ванредни порез. M. Wertner, „Magyar hadjáratok a XV. század második felében”, 226, 227. Петер Ешенлоер је краљеву силу на реци рачунао на неких 330 бродова што је податак који доноси и један попис краљеве војске из 1479. године. Оправдано је питање да ли је током опсаде Шапца коришћена целокупна речна флота. Леонардо Бота пише средином октобра: *Sono preparati circa navii 100*. Тула Ражо је, премда сумњичаво, податке о бројности угарске војске из 1479. везао с борбама за освајање Шапца. Lipót Óváry, „Mátyás király szárazföldi s vízi haderejének leírása az 1479-ki hadjératból”, *Magyar Történelmi Tár* 8 (1885) 763. Gy. Rázsó, „Mátyás hadászati tervei”, 17.

⁵⁶ Бадуарио је изнео у једном свом извештају с почетка 1476. године да су Османлије срушиле неко утврђење насупрот Смедереву које је подигао угарски краљ. Сматрао је да је османске војске било 20.000, а да су угарски губици досезали 2.000 људи. L. Thallóczy & A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára*, 264. На помоћи око превода захваљујем се колеги Жожефу Рафаелу Гудману.

⁵⁷ О борбама је известио Себастиана Бадуарија и јегарски бискуп. I. Nagy & A. Nyáry, *Magyar diploáciai emlékek*, т. II, 287–288. Пронесли су се гласови да је султан сакупио велику војску. Lipót Óváry, *A Magyar Tudományos Akadémia történelmi bizottságának oklevélmásolatai I. A Mohácsi vész előtti okiratok kivonatai*, Budapest 1890, 135. Овај део наводи и: M. Wertner, „Magyar hadjáratok a XV. század második felében”, 223, 225.

⁵⁸ M. Wertner, „Magyar hadjáratok a XV. század második felében”, 227–228. *Шумадија у XV веку. Колективна монографија*, ур. Синиша Мишић и Марија Копривица, Београд 2018, 56.

угарског краља, нуђен му је велики део Србије и примирје од седам до 12 година. Међутим, преговори нису успели пошто је султан тражио да његова војска пролази кроз угарску територију, односно преко Далмације и Хрватске (*che in quella el Turco richiede, che la sia prima per al piu tempo per anni XII et almeno per VII, et havendo el transito per la Dalmatia et Croatia con ogni ezercito suo*).⁵⁹ Османска страна је током децембра поново послала посланике угарском краљу, али узалудно. Вероватно је на ове преговоре мислио угарски краљ када је у јануару 1476. године писао папи да у том погледу неће чинити ништа док не извести Свету столицу.⁶⁰ Угарској страни отезање преговора значило је и добијање на времену. На крају године увидело се да преговори неће донети резултате. Одлука је препуштена сили оружја. Напад на Шабац отворио је серију ратних збивања која су настављена током целе године.

Првобитно угарски владар није био сигуран према којој страни би требало да буде уперен поход и шта би требало радити. Почетни план, како на то упућују извори, био је да се изведе напад према Влашкој и на влашки престо доведе Влад III Дракула походом из Ердеља и преко Северина (Szörény).⁶¹ Поход је замишљен уз молдавску и влашку сарадњу, током кога би било освојено и Смедерево.⁶² Јегарски бискуп Гаврило Рангоне извештавао је у писму упућеном папи да је првобитни циљ напада била Влашка, али се од похода одустало због ниског водостаја Дунава.⁶³ Тако је напад на Шабац уследио након преусмерења првобитне замисли кампање. Занимљиво, бискуп Гаврило бележи да се река Сава не замрзава и да је то био случај и у време угарског похода. На несигурност угарског владара о питању даљих корака може сведочити и његов итинерер. Крајем новембра из Футога је прешао у Петроварадин, а негде почетком децембра у Београд, што све може указивати на краљеву дилему о томе да ли треба напасти Шабац или Смедерево.⁶⁴ Могуће је и то да је угарски краљ, поред

⁵⁹ I. Nagy & A. Nyáry, *Magyar diploáciai emlékek*, t. II, 281.

⁶⁰ V. Fraknói, *Mátyás király levelei*, t. I, 325–330. *Magyar humanisták levelei*, 249. *Mátyás és a humanizmus*, ed. Enikő Csukovits, Budapest 2008, 153. Gy. Rázsó, „Mátyás hadászati tervei”, 16.

⁶¹ L. Veszprémy, „Szabács ostroma”, 38.

⁶² *Шумадија у XV веку*, 56.

⁶³ Премда је водостај могао бити знатна сметња за вођење операција, могуће је и то да је ова чињеница била само погодан изговор угарском краљу. L. Thallóczy & A. Áldásy, *A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára*, 388. С. Ћирковић, „Средњи век”, 97.

⁶⁴ О краљевом путу бискуп Гаврило пише 18. новембра из Бача: *Junxit nuper rex vellum suum cum clase et disposuit unumquemque in locum suum. Politische Correspondenz Breslaus im Zeitlater des Königs Matthias Corvinus*, t. I, 193. Исти прелат пише 5. децембра из Петроварадина да је краљ *Belgradum cum classe descendit*. Према овим подацима могуће је померити период краљевог доласка у Београд нешто раније него што је у његовом итинереру. I. Nagy & A. Nyáry, *Magyar diplomáciai emlékek*, t. II, 287–288. D. Csánki,

промишљања будућег потеза, имао намеру да, на начин како су то до тада чиниле Османлије, противника држи у неизвесности остављајући неколико могућих циљева напада, а да се одлучи за онај правац који му се на основу прикупљених података чини најсврсисходнији у погодном тренутку.⁶⁵ Познато је да је у ово време угарска војска обављала преглед непријатељских пограничних утврђења и положаја приликом кога су неки угарски војници и страдали погођени пушкама (*pixidibus interempti*).⁶⁶ Заробљено је тада и неколико виђенијих Османлија.⁶⁷ Губитака је било, дакле, на обе стране. Према свему судећи, око Београда и у близини Смедерева Угари су градили мања утврђења како би блокирали Смедерево и заштитили Београд.⁶⁸

Краљ Матија је вероватно током боравка у Београду закључио да је акција против Смедерева преурањена и тада је одлучио да је напад на Шабац сврсисходнији, а резултат извеснији. Тако је планирани поход широких размера сведен на опсаду једног пограничног утврђења.⁶⁹ Према мишљењу Ђуле Ражоа, напад на Шабац није доводио у питање дотадашњи *status quo*, што није неоправдано.⁷⁰ Бонфини сведочи да је краљ био решен да ово утврђење стави под своју власт и да на тај начин заустави учестале исцрпљујуће османске нападе, што је у основи тачно.⁷¹

Припреме на угарској страни биле су знатне и трајале су дуго.⁷² Тачни подаци о бројности угарске војске не могу се утврдити на основу расположивих извора, иначе спремних да претерују, пошто се број креће од 10.000 до 100.000 војника. Петер Ешенлер је преувеличано

„Szabács megvétele”, 370. M. Wertner, „Magyar hadjáratok a XV. század második felében”, 227. Richárd Horváth, *Itineraria regis Matthiae Corvini et regine Beatricis de Aragonia (1458–[1476]–1490)*, Budapest 2011, 103–104.

⁶⁵ L. Veszprémy, „Szabács ostroma”, 38, 39–40.

⁶⁶ I. Nagy & A. Nyáry, *Magyar diplomáciai emlékek*, t. II, 288. M. Wertner, „Magyar hadjáratok a XV. század második felében”, 227.

⁶⁷ I. Nagy & A. Nyáry, *Magyar diplomáciai emlékek*, t. II, 288. L. Veszprémy, „Szabács ostroma”, 40.

⁶⁸ M. Wertner, „Magyar hadjáratok a XV. század második felében”, 230. О угарским утврђењима око Смедерева види: József Csermelyi, „A Szendrő közelében épített magyar erődök szerepe Hunyadi Mátyás törökellenes védelmi rendszerében”, *Hadtörténelmi Közlemények* 124/3 (2011) 845–863.

⁶⁹ J. Gyalóka, „Mátyás király a hadszervező és hadvezér”, 247. С. Пирковић, „Средњи век”, 97, *Шумадија у XV веку*, 56.

⁷⁰ Овакво мишљење је извучио из закључка да је Шабац подигнут током времена примирја и да је његово подизање било противправно. Gy. Rázsó, „Mátyás hadászati tervei”, 17.

⁷¹ A. de Bonfinis, *Rerum ungaricarum decades*, t. IV/1, 61. A. Bonfini, *A magyar történelem tizedei*, 901.

⁷² Веспреми је сматрао да је споро кретање војске још један показатељ да угарске војске није могло бити много. L. Veszprémy, „Szabács ostroma”, 39.

прибележио да је угарска војска бројала управо 100.000 људи.⁷³ Према једном извору који бележи ствари и људство прикупљено за поход, наводе се такође изузетно велики бројеви. Тако је по њему из Пеште изашло 70.000 људи,⁷⁴ затим је краљ Босне Никола Илочки⁷⁵ послао 4.000 војника (*Item der kunig von Wossen (vel Possen) hat auch vier tausent man*), а своје ратнике су послали и молдавски војвода Стефан, Влад Дракула, као и још неке старешине. Иако је број људи претеран, списак доноси количину разноврсног наоружања које је припремљено, а он може бити барем делимично тачан. Биле су ту разне врсте топова и пушака, 110 колица, 8 справа за бацање, 12 опсадних топова, 2.000 ручних пушака, 340 товара барута, разноразне справе, 1.500 самострела, 8 кола, муниција, 500 гвоздених ланаца и 600 мердевина изнетих из оружарнице, стотину пушкара, 32 ковача, 10 каменорезаца, 40 тесара, 12 колара као и обиље хране (700 оваца с 4 пастира, 1.700 драјлинга⁷⁶ брашна, 2.000 комада сушеног воловског меса, 4.000 гусака и много живих кокошака и друго).⁷⁷ Процењује се да је угарска војска могла да броји од 10.000 до 20.000 војника.⁷⁸ У сваком случају, угарска војска је била бројнија од посадника Шапца. Османских војника у тврђави је било око 1.300 људи. Угарска страна је, највероватније, скоро до пред пад утврђења, имала погрешне податке о бројном стању њене посаде. Јегарски бискуп је прибележио

⁷³ P. Eschenloer, *Geschichte der Stadt Breslau* II, 984.

⁷⁴ Ешенлоер бележи да је војска кренула у лето из града, а да се краљ прикључио њој у октобру. P. Eschenloer, *Geschichte der Stadt Breslau* II, 984.

⁷⁵ О Николи Илочком као краљу Босне и природи његове власти види: András Kubinyi, „Die Frage des bosnischen Königtums von Nikolaus Újlaky”, *Studia Slavica* 4 (1958) 373–384. Isti, „Pitanje bosanskog kraljevstva Nikole Počkog”, *Županijski zbornik* 4 (1973) 48–57. Davor Salihović, *An Interesting Episode: Nicjolas of Ilok's Kingship in Bosnia 1471–1477*. (Мастер теза, Централноевропски универзитет Будимпешта, 2016).

⁷⁶ Драјлинг је мера немачког порекла. Углавном се користила за мерење вина и била је одомаћена у западним угарским крајевима. Нажалост, није сигурно о којој је варијанти драјлинга овде реч. Већи градски центри имали су свој драјлинг који се делио на различит број акова, углавном између 20 и 24, а свака врста акова имала је различиту вредност преведену у данашњи метрички систем. Углавном се драјлинг кретао између 1.074 и 2.400 литара. István Bogdán, *Magyar űr-, tѳogat-, sűly- ѳs darabmѳrtѳek 1874-ig*, Budapest 1991, 170–174.

⁷⁷ Joseph Chmel, *Monumenta Habsburgica: Sammlung von Actenstűcken und Briefen zur Geschichte des Hauses Habsburg in dem Zeitraume von 1473 bis 1576*, t. I/2, Wien 1855, 78–79. A. Kubinyi, „Mozgѳsitation ѳs hadseregellatation problѳmѳk”, 70–71. У преводу на савремени мађарски језик: L. Veszprѳmy, „Szabacs ostroma”, 57–58.

⁷⁸ L. Veszprѳmy, „Szabacs ostroma”, 41.

да је тврђаву бранило шест стотина пробраних бораца (*sexcentis electis bellatoribus*)⁷⁹ од којих је половина била наоружана ручним пушкама.⁸⁰

Османска страна се такође припремала, очито с великим немиром.⁸¹ Бонфини сведочи да је османски султан утврђење на Сави ојачавао и послао у њега посебно обучену војску коју је наводно сам бирао.⁸² Вероватно су у приправност стављене и јединице околних санџака.

Опсада

Време угарског напада поново је одређено за зиму.⁸³ Италијански хуманиста Бонфини добро је разумео смисао започињања похода у овом делу године. Наиме, пише да је угарски краљ полагао наду у брзину похода и јачину зиме која ће спречити дотурање помоћи османској посади у граду. Ласло Веспреми је томе додао још један важан разлог, пошто су османске јединице могле у случају преке потребе да делују и зими, а то је завршетак жетве и припремање довољно хране за војску.⁸⁴

Развој борбе на основу постојећих извора није могуће описати пошто располажемо само појединим детаљима. Када је прешао Саву, краљ Матија је насеље опколио шанцима и поставио опсадне машине. Међу справама употребљеним у опсади помиње се и једна необично велика, употребљена у најризичнијем тренутку похода, приликом искрцавања угарске војске. Било је то привремено утврђење од бродова, трупаца и ланаца које се могло саставити за два сата и пружити заштиту за 7.000 људи. Постоје претпоставке да је ова покретна тврђава могла

⁷⁹ L. Thallóczy & A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia összeköttetéseinek oklevéltára*, 388.

⁸⁰ L. Thallóczy & A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia összeköttetéseinek oklevéltára*, 388. С. Тирковић, „Средњи век”, 98. Јакоб Унрес је у својој хроници рачунао са 1.500 чланова посаде утврђења. J. Unrest, *Österreichische Chronik*, 61. Веспреми је посаду бројао на око 1.200 људи посведочених у изворима. L. Veszprémy, „Szabács ostroma”, 41. Франц Бабингер је сматрао да је османска посада Шапца могла бројати и 5.000 људи. Ф. Бабингер, *Мехмед Освајач и његово доба*, 295.

⁸¹ I. Nagy & A. Nyáry, *Magyar diplomáciai emlékek*, t. II, 288.

⁸² A. Bonfini, *A magyar történelem tizedei*, 902.

⁸³ Ешенлоер је у свом опису битке код Шапца више пута поменуо да је била застрашујуће хладна зима. P. Eschenloer, *Geschichte der Stadt Breslau* II, 987. M. Wertner, „Magyar hadjáratok a XV. század második felében”, 229. Опсада је према Олги Зиројевић почела негде 12. јануара, међутим, како је опсада трајала 33 дана, она је морала почети раније. О. Зиројевић, „Smederevski sandžak-beg Ali-beg”, 15.

⁸⁴ L. Veszprémy, „Szabács ostroma”, 38.

бити и краљев изум.⁸⁵ Према Бадуарију, краљ је ову справу испробао код Петроварадина. Да је употреба ове нове опсадне справе оставила трага на савременике и учеснике борбе, сведочи и чињеница да је остала упамћена и уграђена у еп о освајању Шапца. Против утврђења је употребљена и знатна артиљеријска ватра. Под Шабац је доведена и флота која је омогућавала стварање већег притиска на утврђење, које је било добро заштићено водом.

Након распоређивања угарских снага могао је уследити напад на утврђење, вероватно из правца Саве, уз жестоку борбу која је завршена повлачењем хришћана. Угарске јединице су успеле да упадну у утврду, али су одатле потиснуте. Еп о освајању Шапца говори о неразумном страдању чешких војника приликом упада током ноћи и у жестоким борбама унутар града.⁸⁶ Касније, угарски краљ Матија није користио најамнике на ратишту против Османлија. Међутим, ситуација се вероватно променила након одређеног времена. Бискуп Гаврило је прибележио у свом писму папи од 3. фебруара да је тада освојено спољашње насеље (спољашњи и унутрашњи град, *civitatem exteriorem et interiorem*).⁸⁷ После тога је уследила опсада главног утврђења (цитаделе). Артиљеријска ватра је с угарске стране настављана по зидовима утврђења,⁸⁸ који су се, упркос чињеници да су били начињени од земље и дрвета, показали прилично чврстим. Овај тренутак је остао забележен и у епском делу. Жестока артиљеријска ватра оставила је утисак и на бискупа Гаврила Рангонеа, који сведочи о дејству на зидинама, и о томе да су земљани зидови добро апсорбовали ударе испалених зрна.⁸⁹ Због тога је артиљерија вероватно померана и примицана утврђењу. Осим тога, угарска војска је на утврђењу тражила најпогоднија места за гађање. Еп о освајању Шапца пева о томе да је у овом послу угарској страни био од велике користи османски пребег по имену Хамза који је показао најпогодније место за рушење зидова

⁸⁵ D. Csánki, „Szabács megvétele”, 378. С. Ћирковић, „Српска властела у борби за обнову Деспотовине”, 383. L. Veszprémy, „Szabács ostroma”, 42.

⁸⁶ *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Középkor*, ed. Edit Madas, Budapest 1992, 550. Ђула Ражо је сматрао да је то једина већа грешка угарског владара током овог похода. Gy. Rázsó, „Mátyás hadászati tervei”, 17. Према мишљењу Веспремија реч је о заповеднику најамника Франтишегу Хагу који је током опсаде погинуо. L. Veszprémy, „Szabács ostroma”, 42.

⁸⁷ L. Thallóczy & A. Áldásy, *A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára*, 388. О освајању спољашњих фортификација зна и Јакоб Унрест. J. Unrest, *Österreichische Chronik*, 61.

⁸⁸ Ова чињеница оставила је снажан утисак и на Јакоба Унреста који ју је прибележио у свом делу. J. Unrest, *Österreichische Chronik*, 61.

⁸⁹ Ф. Бабингер, *Мехмед Освајач и његово доба*, 315.

(*Azért igen ifjú török Hamza,/ Gondolván, hogy volt magyar ott haza,/ Erős Szabácsból törökök közül,/ Nagy sietetességgel, kiszökni készül,/ Kiszökvén, szorgost királhoz juta,/ Legottan néki egy helet mutata,/ Honnég alkóbb Szabácsot veretni*).⁹⁰ Вероватно је гађање на одговарајуће тачке с ближих положаја имало резултата, па су зидови утврђења попуштали.⁹¹

Бонфини је, уздижући храброст угарског краља, који се доиста неразумно храбро држао током борби, донео једну драматичну причу према којој је прерушени краљ с једним слугом, пловећи у чамцу око тврђаве, сам тражио погодно место за артиљеријски напад, а при томе доспео у животну опасност.⁹² Ова живописна епизода оставила је јак утисак и на потоње историчаре, премда је њена истинитост врло упитна пошто је остали извори уопште не спомињу.⁹³ Приче сличне овој исплели су и други дворски учењаци угарског краља. Тако је Галеото Марцио из ових борби донео једну епизоду уздижући краља Матију. Као изузетно чудновату особину овог владара сматрао је чињеницу да је у логору под Шапцем поред све грмљавине топова могао мирно да спава, док је у тишини свог двора био лаког сна.⁹⁴ Сliku великог краљевог жртвовања бележи и писмо од 3. фебруара 1476. године, а на сличан начин пише и посланик Лукас Лупус војводи Милана.⁹⁵

⁹⁰ Начин на који се млади Хамза спомиње у епу упућује на помисао да је можда пореклом био Угарин (*мислећи да беше Угарин тамо на дому*). *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez*, 551.

⁹¹ J. Gyalóka, „Mátyás király a hadszervező és hadvezér”, 265.

⁹² A. de Bonfinis, *Rerum ungaricarum decades*, t. IV/1, 62. A. Bonfini, *A magyar történelem tizedei*, 902. Премда прича делује претерана и неверодостојна, Деже Чанки је, на основу аналогije с храбрим држањем угарског краља и у другим походима изразио врло мало сумње у исправност овог сведочанства. D. Csánki, „Szabács megvétele”, 383. Код Бонфинија се угарски краљ среће прерушен и током других похода. Матија Корви иначе је, како је познато, у сећању мађарског народа остао као праведни краљ који је прерушен обилазио своју земљу испитујући неправде и откривајући кривце. Како је за живота био врло непопуларан владар због своје фискалне политике, промену расположења према њему донела је несигурност током владавине његових наследника.

⁹³ Ф. Бабингер, *Мехмед Освајач и његово доба*, 316. Мишљење о њој види: L. Veszprémy, „Szabács ostroma”, 43.

⁹⁴ Galeotto Marzio, *Mátyás királynak kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről szóló könyv*, ed. Tibor Kardos, Budapest 1979, 61. Ово посве занимљиво дело иначе није стекло веће интересовање историјске науке и неретко се сматра неозбиљним и незрелим. Исту причу понавља и познији писац Јоахим Куреус у свом делу. Joachim Cureus, *Gentis Silesiae Annales complectens etc.*, Witeberge 1571, 194.

⁹⁵ I. Nagy & A. Nyáry, *Magyar diplomáciai emlékek*, t. II, 334–335. L. Veszprémy, „Szabács ostroma”, 42.

Посада Османлија бранила се жилаво. Одбрани је на располагању био већи број великих пушака (вероватно топова, *grossas pixides*).⁹⁶ Према свему судећи браниоци су били добро опскрбљени храном и добро наоружани. Људи и ствари били су смештени у унутрашњости тврђаве у подземним просторијама. Помоћ су им пружали и становници градског насеља испод тврђаве, оба пола, који су се у њу повукли.⁹⁷ Унрест је споменуо да је разљућени краљ наредио јуриш преко ровова у којем се подавило много војника и након кога се предало доње утврђење.⁹⁸

Према речима Јакоба Унреста, османска посада је задавала неприлике угарској војсци испадима из утврђења, убијајући и заробљавајући угарске војнике. Међу заробљенима спомиње неког грофа Јана из Загорја, сина старог грофа Јана (*graff Jan aus dem Sager, des alten graff Jannen sun*).⁹⁹ Унрестов податак није усамљен случај. Извори помињу и погибију других угарских ратника. Спев о опсади Шапца спомиње погибију младог Симона Вардаија (*Várdai Simon*). Након битке помињу се бројни рањеници. Упркос томе, Јустинијан Кавители је крајем јануара 1476. године писао миланском војводи да *Турци не могу издржати (li Turchi non lo poteno sucorere)* и да се из часа у час очекује предаја тврђаве (*de ora in ora se expecta, che Sua Maesta habita tutto el castello*).¹⁰⁰

Османлије су настојале да у борбама притекну у помоћ посади Шапца под опсадом.¹⁰¹ Почетком фебруара 1476. године (сва је прилика негде око 2. фебруара) већа група османских коњаника предвођена Али-бегом, Сахи-бегом и неколицином османских војвода, стигла је под утврђење (краљ Матија помиње петорицу војвода у пратњи ових команданата).¹⁰² Међутим, угарска војска им је препречила пут. Али-бег

⁹⁶ L. Thallóczy & A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia összekötöttéseinek oklevéltára*, 388.

⁹⁷ L. Thallóczy & A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia összekötöttéseinek oklevéltára*, 388. Бискуп Гаврило бележи 700 мушкараца и 160 жена преживелих учесника у одбрани. I. Nagy & A. Nyáry, *Magyar diplomáciai emlékek*, т. II, 344. L. Veszprémy, „Szabács ostroma”, 47.

⁹⁸ J. Unrest, *Österreichische Chronik*, 61.

⁹⁹ J. Unrest, *Österreichische Chronik*, 61. Вероватно је реч о грофу Јану Витовцу. Према је он до тада умро, његова личност је могла бити довољно значајна за Унреста да би конструисао причу о његовој погибији, која је наводно подстакла толики краљев бес да он нареди општи напад, током којег је тврђава заузета. L. Veszprémy, „Szabács ostroma”, 44.

¹⁰⁰ I. Nagy & A. Nyáry, *Magyar diplomáciai emlékek*, т. II, 339.

¹⁰¹ Леонрадо Бота је извештавао 27. јануара о паду једног угарског утврђења код Смедерева. M. Wertner, „Magyar hadjáratok a XV. század második felében”, 229.

¹⁰² I. Nagy & A. Nyáry, *Magyar diplomáciai emlékek*, т. II, 343. *Mátyás király levelei*, 75. Јегарски бискуп извештава о доласку Али-бега с двојицом османских војвода и највећом војском. *Halibee cum duobus aliis vavvodis cum maximo exercitu*. L. Thallóczy & A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia összekötöttéseinek oklevéltára*, 389. M. Wertner, „Magyar hadjáratok a XV. század második felében”, 229. O. Zirojević, „Smederevski sandžak-beg Ali-beg”, 15.

се улогорио на једном брду удаљеном миљу од утврђења.¹⁰³ Обе стране су стајале једна наспрам друге ишчекујући сукоб. Краљ Матија је писао Флорију Роверели да је припремио војску за сукоб. Када су се османски команданти вратили међу војску видећи стање противничке стране, Угари су их из разних справа за бацање засули камењем које је убило неколицину Османлија.¹⁰⁴ Остало је у сећању и то да су Османлије изван тврђаве покушале да повицима известе опкољене о пристизању помоћи на шта је угарски краљ наредио да се бије у бубњеве и дува у трубе како би се онемогућила ова комуникација. Османска војска покупљена у пограничним крајевима повукла се без борбе и остала у близини утврђења коме је пошла у помоћ.¹⁰⁵ О томе је краљ Матија поносито писао напуљском посланику како су побегли пред његовом војском.¹⁰⁶

Међутим, угарска страна је и надаље очекивала долазак османског појачања. Говорило се да Али-бег чека пашу који заповеда читавом османском војском, због чега је краљ Матија повлачио трупе из Ердеља, наводно свесрдно очекујући сукоб с њима.¹⁰⁷ Због природе терена, изливање Саве је причињавало знатне тешкоће приликом опсаде.¹⁰⁸ Тако је плављен шанац око утврђења и околних острва, о чему је краљ извештавао напуљског посланика.¹⁰⁹ Краљ Матија је потом, када је водостај био довољан, увео велике бродове у шанац. Како је извештавао напуљског посланика Роверелу, овим бродовима нису могли нашкодити ни топови, нити справе за бацање. Тако је могао да туче утврђење и с воде.¹¹⁰

О паду утврђења у угарске руке остале су сачуване различите верзије у расположивим изворима. Према сведочењу Бонфинија Шабац је освојен лукавством. Наиме, угарски краљ је, пише италијански хуманиста,

¹⁰³ На жалост није познато којом је миљом мерено растојање споменуто у извору, те није поуздано ни колико је оно износило према данашњим мерама пошто су одступања могла да буду велика. О. Zirojević, „Smederevski sandžak-beg Ali-beg”, 15.

¹⁰⁴ V. Fraknói, *Mátyás király levelei*, t. I, 333–334. *Mátyás király levelei*, 75. *Mátyás és a humanizmus*, 154. M. Wertner, „Magyar hadjáratok a XV. század második felében”, 229–230. Бискуп Гаврило Рангоне је 3. фебруара писао у свом писму о победи која је била извесна уколико се не деси нешто неочекивано.

¹⁰⁵ L. Thallóczy & A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia összekötöttéseinek oklevéltára*, 389.

¹⁰⁶ V. Fraknói, *Mátyás király levelei*, t. I, 333–334. *Mátyás király levelei*, 75. M. Wertner, „Magyar hadjáratok a XV. század második felében”, 230.

¹⁰⁷ L. Thallóczy & A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia összekötöttéseinek oklevéltára*, 389. С. Ћирковић, „Средњи век”, 100. О. Zirojević, „Smederevski sandžak-beg Ali-beg”, 15–16.

¹⁰⁸ С. Ћирковић, „Средњи век”, 99.

¹⁰⁹ I. Nagy & A. Nyáry, *Magyar diplomáciai emlékek*, t. II, 343. L. Thallóczy & A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia összekötöttéseinek oklevéltára*, 389. *Mátyás király levelei*, 76. *Mátyás és a humanizmus*, 154.

¹¹⁰ С. Ћирковић, „Средњи век”, 99.

сакрио један део своје војске, док је сам подигао опсаду и сакупио логор. Током ноћи су сакривени војници изненада напали и успели да се попну на зидине, што посада није очекивала. Краљ Матија је до тада мало одмакао од града и одмах послао једну групу брзих коњаника, а сам их је с главнином војске следио.¹¹¹ Уследила је огорчена борба с посадницима у утврђењу. Преостала посада се након борбе предала. Премда је Бонфини саставио лепу причу о освајању Шапца, биће да је ближи реалности јегарски бискуп Гаврило Рангоне који је био очевидца догађаја. Према његовом писму упућеном папи утврђење је угарски краљ запосео предајом (*per deditionem*) када су већ прилично страдале куле утврђења. Преживела посада се поклонила угарском владару, клекла љубећи му руку и обећавајући да ће му бити робови (*humiles ac suplices manus regias osculati genuaque flexi servitutum perpetuam spopenderunt*).¹¹² Један други извор, *Historia Turchesca*, наводи да су ови војници који су прешли на краљеву страну потицали од хришћана.

Заробљене Османлије су посведочене касније у угарској служби. Према писању Јакоба Унреста, неки од заробљених Османлија били су послати у посланство по краљеву невесту Беатрису Арагонску, а међу њима се налазио и један изразито висок и снажан. Сличан податак доноси и вроцлавски бележник Петер Ешенлоер.¹¹³ Каснија сведочења спомињу *Турке* у угарској служби заједно са Србима током ратова на западу.¹¹⁴

Опсада Шапца завршена је након 33 дана борбе по тешком времену.¹¹⁵ Папи Сиксту IV угарски краљ је у писму од 16. фебруара 1476. написао да је ово било најтеже освајање једне утврде, иако је до тада освојио много тврђава.¹¹⁶ Истим писмом је папи предочио да ће детаље о борби изложити у писму јегарски бискуп Гаврило, што је он и учинио одмах након заузећа тврђаве. Забележио је угарски прелат да је

¹¹¹ A. de Bonfinis, *Rerum ungaricarum decades*, t. IV/1, 62. A. Bonfini, *A magyar történelem tizedei*, 902.

¹¹² I. Nagy & A. Nyáry, *Magyar diplomáciai emlékek*, t. II, 344. Јакоб Унрест је исправно написао да се тврђава предала и да су преостали османски војници прешли у службу краља Матије, који их је примио као остале обичне најамнике. J. Unrest, *Österreichische Chronik*, 61. О. Зиројевић, „Smederevski sandžak-beg Ali-beg”, 16. L. Veszprémy, „Szabács ostroma”, 44.

¹¹³ Унрест је број посланика одредио на 800. J. Unrest, *Österreichische Chronik*, 62. Ешенлоер је прибележио да их је било 16 раскошно и богато обучених. P. Eschenloer, *Geschichte der Stadt Breslau II*, 986.

¹¹⁴ E. Csukovits, *Magyarországról és a magyarokól*, 200–208.

¹¹⁵ Занимљиво је да је Бонфини опсаду заокружио на 30 дана, сматрајући да је опсада брзо завршена. A. Bonfini, *A magyar történelem tizedei*, 903.

¹¹⁶ Јоахим Куреус је сагласно краљевом писму истакао у свом делу да је тврђава освојена с великим тешкоћама. J. Cureus, *Gentis Silesiae Annales*, 194. *Magyar humanisták levelei*, 250.

у тврђави затекао грозну слику. Османске жртве, њих око 600,¹¹⁷ лежале су полупокопане или непокопане (*quadringenti modica terra aperti semi sepulti jacent*).¹¹⁸ Истом приликом, бележи, ослобођено је много хришћана заробљеника. Петер Ешенлоер о томе доноси занимљив податак да су нађени многи Немци и Угари, њих око 2.000, који су се Османлијама придружили својевољно. Због тога су као издајници погубљени.¹¹⁹ Стечен је, осим тога, и богат плен у виду залиха и ратног материјала. Угарске жртве је јегарски бискуп рачунао на више од 200 устрељених, утопљених и смрзнутих.¹²⁰ Рањеници су по тешкој хладноћи били смештени у шаторима и бродовима где су се лечили од задобијених рана, односно издисали. Списак понетих ствари наводи на то да су на бродовима постојале собе, оставе, купатила, пећи и други потребан материјал, тако да су рањени борци били на бродовима смештани.¹²¹ Бискуп Гаврило је писао о томе да краљ намерава и даље да се бори против Османлија, што је био незаобилазан детаљ обраћања угарског владара римском првосвештенику већ дуже време.

На османској страни овај догађај је вероватно тешко примљен. Извори бележе да је Али-бег страховао да ће га султан погубити, чему су се, по свему судећи, на хришћанској страни надали.¹²² Због тога се повукао *in montibus nigris*, односно у планине које с југа затварају Посавину (Подгорина).¹²³ Султан је заиста тада био изузетно љут и због тога је дао да се погуби 200 јаничара који су напустили одбрану тврђаве.¹²⁴

¹¹⁷ У тексту оштећеног писма Гаврила Рангонеа помиње 500 убијених, односно 400 несахрањених или делом сахрањених погинулих бранитеља тврђаве. У часу предаје забележио је 700 преживелих бораца, тако да се губици могу кретати око 600 војника.

¹¹⁸ Тако се може сматрати неисправним податак Куреуса према коме су сви посадници тврђаве погинули. I. Nagy & A. Nyáry, *Magyar diplomáciai emlékek*, t. II, 344. J. Cureus, *Gentis Silesiae Annales*, 194. С. Ђирковић, „Средњи век”, 101.

¹¹⁹ P. Eschenloer, *Geschichte der Stadt Breslau* II, 987.

¹²⁰ Краљ Матија помиње у једној својој даровници за Матеју Хорвата Витановића и Симона да је поред других заслуга погинуо и њихов брат Јован. M. Wertner, „Magyar hadjáratok a XV. század második felében”, 417–418.

¹²¹ L. Veszprémy, „Szabács ostroma”, 58.

¹²² I. Nagy & A. Nyáry, *Magyar diplomáciai emlékek*, t. II, 345.

¹²³ Сима Ђирковић, „’Црна Гора’ и проблем српско-угарског граничног подручја”, у: *Ваљево – постанак и успон градског средишта*, Ваљево 1994, 59–77.

¹²⁴ Податак доноси *Historia Turchesca* према којој се султан није смиловао посади и прихватио њихове разлоге повлачења, као што су били недостатак намирница и мале могућности одбране. Султан је наредио да их вежу, ставе им камен око врата и баце их у воду. *Historia Turchesca*, 84–85. Ф. Бабингер, *Мехмед Освајач и његово доба*, 318–319. L. Veszprémy, „Szabács ostroma”, 49–50.

Освајање Шапца слављено је као значајан успех у Угарској и на западу Европе. Угарски краљ је радост додатно распаљивао утичући својом дипломатијом на схватање савременика. Италијанске дипломате су истицале да је освојено утврђење изузетно значајно за Османлије, вероватно чинећи то према сведочењу краља који је извојевану победу настојао да увећа.¹²⁵ Бонфини, претерујући у свом шаблонском сведочењу, каже да је утврђење пре освојено него што је стигао глас о опсади. Честитке су уследиле са свих страна. Сматрало се да се из ове тврђаве може наносити Османлијама на подручју Србије и Босне знатна штета и стално могу узнемиравати ови крајеви.¹²⁶ Утврђење је поправљено и додатно је ојачано, а водама Саве утврђење је претворено у острво, чиме је ојачана и заштита угарске јужне границе.¹²⁷ У утврђењу је стационирана угарска посада. Вероватно да је и у време краља Матије Корвина у Шапцу било распоређених насадиста (*nazadiste*), војника (*voyniczii*) и хусара (*hwzarones*) како је то било и почетком 16. века.¹²⁸ На спољнополитичком плану краљ је успео поправи своју репутацију борца за одбрану хришћанства.¹²⁹ Уједно, међу својим поданицима смањιο је дотада накупљено незадовољство. Краљ Матија се након тешке кампање вратио у Будим, где је тада умро благајник Јован Ернуст.¹³⁰

Учешће српског деспота Вука, премда оно није интригирало писце који су овековечили догађај,¹³¹ ипак је оставило трага у сећању тако да на свој штури и шкрти начин учешће деспотово помиње српски летописац констатујући да је деспот Вук узео Заслон (или Шабац) заједно с угарским краљем Матијом.¹³² За српског летописца је чак деспотова заслуга у успешном подухвату једнака или већа од краљеве. Његова активност далеко је боље посведочена у изворима када је реч о продору на подручје око Сребренице, Кучлата и Зворника који је предводио с војводом Владом

¹²⁵ I. Nagy & A. Nyáry, *Magyar diplomáciai emlékek*, t. II, 347.

¹²⁶ L. Thallóczy & A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia összeköttetésekének oklevéltára*, 267.

¹²⁷ M. Wertner, „Magyar hadjáratok a XV. század második felében”, 233.

¹²⁸ Lajos Thallóczy, *Jajca (bánság, vár és város) története*, Budapest 1915, 180, 188.

¹²⁹ A. Bonfini, *A magyar történelem tizedei*, 902–903. F. Szakály, „A török-magyar küzdelem szakaszai a Mohácsi csata előtt”, 46.

¹³⁰ M. Wertner, „Magyar hadjáratok a XV. század második felében”, 234. Norbert C. Tóth et al., *Magyarország világi archontológiája (1458–1526) I, Főpapok és bárók*, Budapest 2017, 130.

¹³¹ Делом је то могло бити последица учешћа самог владара и других значајнијих личности као што је државни судија Стефан Батори. M. Wertner, „Magyar hadjáratok a XV. század második felében”, 418.

¹³² Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 250. М. Спремић, „Српски деспоти у Срему”, 50.

Цепешом Дракулом. Том приликом подручје Босне, којим су прошле јединице угарских старешина, било је тешко опустошено.¹³³

Последице

Након успешне опсаде борбе су се наставиле целе године у низу судара који су се одиграли између османске и угарске војске на подручју од Смедерева до Молдавије.¹³⁴ О значају успеха угарског оружја под Шапцем ни данас не постоји јединствено мишљење. Бројни истраживачи су на различите начине ценили ову победу угарског оружја. Док су је неки сматрали преувеличаном, други су били скептични према њеном значају у сенци каснијих догађаја, док су најбоље оцене о њој оставили истраживачи који су се бавили војним аспектима овог догађаја.¹³⁵

У сваком случају освајање Шапца је значајан војни успех угарског краља који је позитивно деловао на одбрану његове државе. Краљ Матија је овај свој успех, ма како га оцењивали савременици и потоње генерације, искористио у политичке сврхе јачања своје власти, уклањајући велико незадовољство, и поправљајући дипломатске позиције користећи се улогом заштитника хришћанства. На тај начин поново је искористио границу за циљеве властите политике. Међутим, напори око освајања овог пограничног утврђења које је бранила малобројнија посада нешто дуже од месец дана, и то зими када се није очекивала појава султанске војске, показали су истовремено и ограничења угарске војске у борби против Османлија, што је утицало на даљи развој угарско-османских односа, као и на положај српског народа у њима.¹³⁶ Свеукупно гледано, освајање Шапца, посматрано кроз призму целокупне спољне политике угарског краља и стање његове државе, није занемарив али ни епохалан успех. Он је вероватно био у сразмери с краљевим очекивањима и тренутним потребама. С друге стране, Шабац се у угарским рукама показао као важан одбрамбени положај у наредним деценијама.

¹³³ L. Thallóczy & A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia összeköttetéeseinek oklevéltára*, 265–268. С. Ђирковић, „Српска властела у борби за обнову Деспотовине”, 384.

¹³⁴ Детаље види у: S. Papp, „Stefan cel Mare, Mátyás király és az oszmán birodalom”, 303–325. J. Csermelyi, „A Szendrő közelében épített magyar erődök szerepe Hunyadi Mátyás törökellenes védelmi rendszerében”, 845–863.

¹³⁵ За изнета различита мишљења и оцене види: L. Veszprémy, „Szabács ostroma”, 53–56.

¹³⁶ A. Kubinyi, *Mátyás király*, 86.

Шабачка бановина

Нажалост, недостатак извора спречава да се нешто поузданије каже о Шабачкој бановини која је била организована око овог утврђења. Шабац је постао врло важно утврђење у одбрани јужне угарске границе. Међутим, о времену проведеном под угарском влашћу остали су само фрагментарни подаци из којих није могуће реконструисати најјаснију слику. Свакако, за расветљавање питања Шабачке бановине потребна су посебна истраживања. На основу података којима располажемо може се закључити да је угарска посада у овом утврђењу била непријатан сусед османском крајишту.

Током преговора с Османлијама 1478. било је речи о рушењу неких пограничних утврђења, а међу њима се нашао и Шабац.¹³⁷ Дворски судија Стефан Батори је, пишући Али-бегу о разлозима неуспостављања мира, навео, између осталог, и да је Заслон био предвиђен за рушење.¹³⁸ Према је рушење Шапца заузимало значајно место у османско-угарским преговорима, а није искључено да је постигнут договор у овом питању, вероватноћа да је угарски краљ уопште помишљао да овој османској жељи удовољи није нарочито велика. Да се о оваквим предлозима расправљало посредно, сведочи то што су османској страни угарска погранична утврђења као Шабац била велика сметња у даљим намерама.

Због природе расположивих извора први помен Шабачке бановине датира из периода након смрти краља Матије, 1491. године, али је могуће да је с околним подручјем око утврђења формирана бановина пре тог времена.¹³⁹ Могуће је претпоставити и да је подручје поверено неком заповеднику с другим достојанством (капетану). Међутим, стоји и то да се у дипломатским односима с Портом као посредници не срећу шабачки банови у познатој изворној грађи. Османски извори на граници 1486/87. године помињу обнову неког старог утврђења код Шапца (Böğürdelen) на реци Колубари.¹⁴⁰ Како других података нема, није искључено да је

---

¹³⁷ V. Fraknói, *Mátyás király levelei*, t. I, 387–388. *Mátyás király levelei*, t. II, 80.

¹³⁸ Никола Радојичић, „Пет писамa с краја XV века”, *Јужнословенски филолог* 20 (1953–1954) 362–363.

¹³⁹ А. Крстић, „Заслон”, 111. N. С. Tóthet al., *Magyarország világi archontológiája* I, 147. Александар Крстић, „Околина Београда у позном средњем веку (Од почетка XV до првих деценија XVI столећа)”, у: *Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности* IX, Деспотовац 2018, 202.

¹⁴⁰ György Hazai, „A Topkapu szeráj múzeum levéltárának magyar vonatkozású török iratai”, *Levéltári Közlemények* 26 (1955) 291.

поменуто утврђење било фортификација на подручју Шабачке бановине. Подручје ове бановине ефикасно је штитило Срем и друга угарска погранична подручја западно од Београда од османских упада.

Спев о опсади Шапца

Опсада Шапца је недвосмислено утицала на савременике и њихову машту. Због тога није необично да је једно епско дело, под насловом *Szabács viadala* (*Освајање Шапца*) посвећено овом догађају. О овом делу у српској историографији није било речи до сада, због чега је потребно да на овом месту скренемо пажњу истраживача на њега. У наставку доносимо и текст спева на мађарском језику и у преводу на српски језик.

Спев о опсади Шапца представља једно од значајнијих средњовековних споменика мађарског народног језика и он је уједно први историјски спев на мађарском језику. Еп који говори о догађајима под Шапцем састављен је углавном у десетерачком стиху, врло сликовито представљајући борбе око града. Како досада познати текст није целовит, вероватно да је до нас дошао само одломак једног дужег спева. Рукопис с одломком нашао је мађарски историчар Деже Вегхеј (*Véghely Dezső*) 1871. године у архиву породице Чичери (*Csicseri család*).¹⁴¹

Премда је дуго постојао спор о аутентичности овог дела, сматра се да је еп састављен негде након борби под Шапцем и заузимања утврђења. Аутор је вероватно био војник, учесник похода. Међутим, о њему не можемо рећи ништа пошто своју личност није уопште поменуо у оном делу спева који је дошао до нас.¹⁴² Према језику дела постоји мишљење да је аутор потицао из земљенско-абаујварског краја, дакле са севера земље.¹⁴³ Према сведочанствима којима располажемо, оваква дела су била популарна у угарским круговима, а вероватно и у османским. Наиме, Галеото Марцио је у свом делу забележио да Угари често певају песме о борбама с Турцима, а то чине на мађарском језику тако да племићи и прост пук подједнако разумеју ове песме.¹⁴⁴ Постојали су слични спегови вероватно и раније, а један посвећен борбама за Јајце можда је настао

¹⁴¹ „Szabács viadala”, u: *Magyar irodalmi lexikon* III, ed. Marcell Benedek, Budapest 1963, 103.

¹⁴² Ferenc Sebők, „A ’Szabács viadala’. Egy XV. századi verses krónika mint hadtörténeti forrás”, u: *Rex invictissimus. Hadsereg és hadszervezet a Mátyás kori Magyarországon*, ed. László Veszprémy, Budapest 2008, 203–207.

¹⁴³ „Szabács viadala”, u: *Magyar irodalmi lexikon* III, 103.

¹⁴⁴ G. Marzio, *Mátyás királynak kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről szóló könyv*, 56.

негде након освајања овог утврђења.¹⁴⁵ Познато је, уосталом, из описа битке на Хлебном пољу да су овакве јуначке песме могле настајати и одмах након борби, величајући успешан подвиг. Епски спев о освајању Шапца у потпуности одговара овом културном контексту. Дело издиже Павла Кинижија (*Pál Kenezsi*), спомиње смрт најамничког старешине Франтишека Хага, говори о страдању чешких најамника и предаји османске посаде. Говори, између осталог, и о пристајању османских ратника уз угарског краља и мноштву пронађених топова. Врло је занимљиво то што спев доноси реалистичну слику борбе блиску оној у епистоларним изворима (писмо јегарског бискупа Гаврила Рангонеа итд.), а знатно различиту од Бонфинијевог уметничког приповедања, односно доноси слику која се добро допуњује с осталим примарним изворима.¹⁴⁶

*Текст спева на мађарском језику*¹⁴⁷

De az feljül mondott Pál Kenezsi
Ároknak mélységét igen nézi;
Ki Szabács erős voltát elmélé,
Honnég, minémű álgýú kell mellé.
Szorgost megyen Nándorfejérvárra,
Hol királ erről bizon hírt vára.
Legottan számtalan sok hajókat,
Fejérvárnál az Dunán valókat,
Nagy hamar felvontata az Száván,
És Szabácsvár táját hoztatá számán.
Nép számtalansága környül állván,
Nagy erősséget víz felől csinálván,

---

¹⁴⁵ Rabán Gerézdi, „Az úgynevezett Jajcai-ének töredéke”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 67/6 (1963) 718–720.

¹⁴⁶ До сада постоји једно критичко издање текста с коментарима и студијом на мађарском језику. Samu Imre, *A Szabács viadala*, Budapest 1958. Текст епа је без коментара пренет у збирку за историју мађарске књижевности у средњем веку. *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez*, 549–552. Превод на српско-хрватски језик дела епа урадио је Енвер Чолаковић. Enver Čolaković, *Zlatna knjiga mađarske poezije*, Zagreb 1978, 15.

¹⁴⁷ Текст на мађарском језику је дат у савременој транскрипцији. *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez*, 549–552. Доступно на сајту: http://sermones.elte.hu/szovegkiadasok/magyarul/madasszgy/index.php?file=549_552_Szabacs_Viadala (приступљено: 19. 6. 2023).

Hajókat mond árokba vontatni,
Környül pattantyúkkal falt bontani,
De ment az hajókor felvontatá,
Sokfelül Szabács falát bontatá.
Vízárokból viadalt es tartottak,
Azzal Szabácsnak igyen sem árthattak,
Mert mondhatlan szakálosokkal,
Sok nyilakkal, sőt számtalan sokkal,
Kézi puskákkal, nagy pattantyúkkal,
És külömb-külobb álgúkkal,
Sebes és ugyan szünetlen löttek,
Sőt minden erejekkel rajtonk löttek.
Nu, azért strumlottak kéméletlen,
Hogy belől sérelm lött mértékletlen,
Afelett sokszor harcolást töttek,
Azzal magoknak sok sebet vöttek.
Halált es vallottak hát némellyek,
Király nagy tisztessége mellett.
Elő egy ifjú, Várdai Simon,
Kinek anyja éj-naponkéd sír honn.
Bizon, ő kegyes úrfiú vala,
Ki pattantyú miá ott hala.
Más cseh vitéz, Franc, főtisztos hadnagy,
Kik bizon kegyes Istennél vadnak,
Ebbe sonha senkinek nincs kétség,
Vagy tisztulat helyén ökök értsék.
És az többi, ottolyal kik haltak,
Isten [...] szeretetesek kik voltak,
Ma immár őérettek imádjon,
Afelett Istennek nagy hátát adjon
Mendennemő nagy sok jótételéről,
És erős Szabács megvételeéről,
Ki alatt volt népnek válogatotta,
Dolgát minden, ment vitéz tartotta,
Kit meg nem mondhat emberi állat,
Mely nagy harcolás volt Szabács alatt.
Menden ott vitézségét mutatta,
Mert kiről ökök hozzá nugatta.
Egy idén nagy jeles sturmlást tőnek,

Azzal magyarok jó nevet vőnek.
Kin hát cseh vitéz népek nem voltak,
De azokba aztán sokan holtak.
Mert tulajdon hát önmagok, mikor
Volt volna sötét előálomkor,
Szabácsban nagy vesztegség lőtt volna,
Vitéz cseh nép azért beljött volna.
Szertelen magokot ott rekesztvén,
Egy házat viadalhoz gerjesztvén.
Legottan túl-belől török népek,
Nagy viadalt velek törletének.
Sok közölök, kik ott benn valának,
Nékik kézen, nékik vízbe halának.
Ó, nyavalyás, hitván keménség,
Mít tőn nékik es az kevélség!
Meghalának nagy vakmerőségbe,
Bizon nem vitéztlő merészségbe!
Ezt mi hagyjuk mind ugyan azonba,
Mert semmit sem hoz nekőnk haszonba,
De jelentsük Ali bég jövését,
És onnaton ment való [...]
Volt olyha tizenötezer lóval,
Mind válogatott nép lovaglólóval.
Szabácsshoz nem messze, egy kis halmon,
Megerséglék, hogy beszédet halljon.
Szabácsba nagy felszóval kiáltnak.
Arról bölcsesége lőn királnak:
Hagya nagy sok dobot doboltatni,
Trombitákval es trombitáltatni.
Olyha hasad volt ég mindezeketül,
És volt nagy kiáltás vitézeketül,
Hogy szózatot ők ne vehessenek,
Onnaton annákül mehessenek.
Ali bég jötte lőn csak ön-kára,
Meg sem fordola semmi munkája.
Ott ezen ők nagyon óhajtának,
Egyembe es mind fejet hajtának.
Nagy bús jonhhal meg-visszatérének,

Viadalt kezdeni sem merének.
Az főhajtásról vevék eszekbe,
Hogy nincs segedelm már több ezekben,
Azon kezd minden vélekedni,
Sőt főhajtáson sem elégedni.
Azért igen ifjú török, Hamza,
gondolván, hogy volt magyar, ott haza,
Erős Szabácsból törökök közül
Nagy sietetességgel, kiszökni készül.
Kiszökvén, szorgost királhoz juta,
Legottan néki egy helet mutata,
Honnég alkóbb Szabácsot veretni,
És könnyebb leszen őt megvehetni.
Az helről kezdék szörnyen veretni,
Mind környül nagy erősen töretni.
Jóllehet affelől volt sok kötés,
De azért ingyen minden, minden vetés,
Mert arról immár török nép beszél,
Lőtt nekik meneden vetés nagy veszél,
Mely nagy mondhatatlan veszedelembe,
Lőnek azután es kegyes kegyelembe.
Mert esmérék, hogy meg nem bírhatják,
Sőt császárnak azt meg sem írhatják.
Azért tökéletts tanács lőn köztök,
Hogy minden szabad lenne önköztök:
Ki akarna, az válnék császárhoz,
Avagy magyart Mátyás királhoz.
Az kéncset, ki ott a császárt illetné,
Sem egy kéz köztök azt ne illetné.
Azon szerént Szabácsban benn hagynák,
És Szabácsot királnak megadnák.
Ment fejedelmnek belül tolmácsolja,
Ezt senki kívül meg se másolja.
Mert ez [beszéd] lőn náluk tökéletes,
Királnak kedig nagy kellemetes.
Sőt jónak teték őfelségének,
És hozjátartó nép községének.
Mert nagy méltó az minden felségnek,

Nagy kegyelmes legyen ellenségnek.
Jelesül kediglen mind azoknak,
Kik kegyes kegyelmnek esni szoktak.
Akaratjak szerint tőn kegyelmet,
És nagy miltóságos engedelmet.
Így megadák Szabács erősségét,
Bennehagyák álgyúnak bőségét.
Mely álgyúkat királ többöhteté,
És nagyon Szabácsot erősöhteté,
Hagyván benne vitézeknek javát,
Hogy ne látná továbbá az kárát.
Ez mindezen szerint hát meglévén,
Töröknek és mindenek kegyelmet tevén,
Királ vígan Budára eredvén,
Török sereg környülő terjedvén.
Hát valának nékik nagy csudába,
Hogy Budának minden utcájába,
Jelennen királnak udvarában,
Látják a török népet kazdag ruhában,
Királnak ékesen udvarlani,
Ment kell piacon, várban állani.
Ezt meghallák mind Törökországban,
Török császár lőn nagy bosszóságban.

*Текст спева на српском језику:*¹⁴⁸

А Стријемљанин што се ту стеко
Дубину рова дуго је гледо –
Јер онај што Шабац створи
На топове се многе ослони –

---

¹⁴⁸ Целовит спев на српском језику је до сада, колико нам је познато, објављен у листу *Политикин забавник* у броју 3320 од 25. 9. 2015. као прилог Лепоте Кузмановића. Касније је текст преписиван и на другим интернет страницама. Услед непостојања бољег превода, доносимо наведени текст који садржајем одговара садржају оригиналног спева. Текст је доступан на сајту: <http://politikin-zabavnik.co.rs/pz/tekstovi/pesmom-da-ti> (приступљено: 19. 6. 2023).

Па се врати хитро белом граду
Краљевоме граду Београду
И бродова што је тамо било
До Дунава града опловило
Матија их Савом повукао
И Шапцу их граду дотеглао:
Рају силну у круг поставио
Вел'ку тврђу води направио
Силне лађе у ровове пловне
Топовима да бедем оброне
Све бродове и дрвене шајке.
Кремен пушка' са тврђаве ројним
И стрелама многим и надбројним
С анџаром и ђулетом грдним
Абердаром оловитим срдним
Тукли су их хитро, без одмора
Да их сатру данцу до помора
Бише силно, до милости лоше
Огромну им штету нанесоше
Угри лете боју на мегдана
Али многих допадоше рана
Неки од њих живот изгубише
А за краља часно погибоше
Прв' погибе млади Симон Вардај
Кукала му мати сиња вазда.
Беше богме, јунак над јунаком
Кад погибе од танета лаког
Други беше чешки дели-јунак
– Обојица Богу до додвора!
Нек је чврста вера вама свима
Да ће огња ватра сила жива
И све друге што ће бојак бити
Богу милом чисто гнездо вити!
Молимо се за душе јунака
Богу слава и Богу је хвала
Све је добро што дао је нама
За добитак шабачкога града
Делије су Богу навек миле
Вишњи даје јуначкоме срцу

Вишњи хвали витеза јунака
Какав бој се Шапцем збио
То зна онај који га је био
Све јунаци силнији од силнијих
Који краљу јесу од највернијих
Што опсаду ласно спроведоше
И на добар глас изађоше
Подно тврђе ако Чеси бришу
Погибоше смело у јуришу
Нарочиту борбу заподеше
А јунаштво свету наденуше
Но кад Чеси грунуше унутра
Шапца наста покољ невиђени
– Чеси дају, а Турци уздају –
С куле Турци огањ отворише
Са чаршије крвав бој разнесе
Многи јунак погибе онамо
Што од зрна што од рова хладног
Клета нек је храброст Османина
Падоше од обести тиранина
Колко јоште од чојаства свога!
(Но сад доста од такве кукњаве
Вратимо се на јуначко уздање)
Петнаест хиљад стиже коњаника
Да помогне Шапца бојаника
Уто ето славног бег-Алије
И са њиме јахача делије
Испред Шапца на збор поче звати
Хтеде савет о боју им дати
Ал не успе јер се Угри множе
А кад Краље поче беседити:
Бубњи ставни громко забубњаше
Трубе зурли гласно затрубише,
Небо буком ко да распеше,
А делије силне заурлаше,
Да ордије не би говор чуле
Да не приме савете бегове.
Залуду је беше Шапцу дошо
Горе пошо а још горе дошо

Од тог гласа војске уплашише
А делије гредом зачудише
Тешка срца а спуштених глава
Од помоћи буди Боже с нама!
Не имаше до друга избора
Да се врате кући од покуда.
А ето ти младог Турчин Хамзе
Ка мађарским дели-јунацима
Да некога од својих нађе
Из Шапца испред турске тврђе.
И побеже славном краљу Матији,
Указа му место погодито
Одакле ће боље Шабач бити
И лакше га тако освојити
С тог белега поче грмљавина
Са свих страна муња абердима
И шанчева што је свега било
Свако зрно сврху погодило
Са Турцима још се приповеда
И зрну се право у циљ гледа
Голем јад на некрста сађе
А хришћанству тад сунце изађе
Виде Турци да губе тврђаву
А султану да јаве не смеју
Већ стадоше да већају боље:
Нека иде ко је какве воље,
Коме вођи да се приклањају –
Ко султану, ко угарском краљу,
А да блага од шабачког града
Не узима никоја посада
У Шапцу га дакле оставише
А град Шабач краљу поклонеше.
Да краљево Слово што доноси
Изнутра ниједан не покоси
То они добро спроведоше
Да се краљу већма допадоше.
Драго беше њему и народу,
Што узеше у погодбу правду
А достоји свакога владара

Да опрости заточнику права
Те за пример и свима онима
Што је дато ка другим људима
На које се вољом смиловао
И милости своје показао.
Тако паде шабачка тврђава
И по њози тушта абердара
На то мноштво краљ додаде више
А град Шабац часно утврдише
И јунаке у њему остави
Да зијана нико не направи
Кад је било како је и било
И Турцима кад је опростио
А краље се ка Будиму врати
Са послугом турском да га прати
Краљ се врати, а сви се чудише
Чаршијама будимским пудише
Кад у двору премудрога краља
Гледали су раскоши Турака
Милостивног краља што га служе
По гласима што о двору круже
А кад абер у Турску стизаше
Турски цар их бесно проклињаше.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LISTS OF REFERENCES

Објављени извори – Published Primary Sources

- Bonfinis, Antonius de, *Rerum ungaricarum decades* IV/1, ed. József Fögel, Béla Iványi & László Juhász, Budapest 1941.
- Bonfini, Antonio, *A magyar történelem tizedei*, fordította Péter Kulcsár, Budapest 2019.
- Chmel, Joseph, *Monumenta Habsburgica: Sammlung von Actenstücken und Briefen zur Geschichte des Hauses Habsburg in dem Zeitraume von 1473 bis 1576*, t. I/2, Wien 1855.
- Cureus, Joachim, *Gentis Silesiae Annales complectens etc.*, Witeberge 1571.
- J. Dlugossii Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae* XII, ed. Baczkowski, Christophorus, M. Kowalczyk, Christophorus Ožóg, Ceslava Pirozynska, Danuta Turkowska & Georgius Wyrozumski, Cracoviae 2005.
- Eschenloer, Peter, *Geschichte der Stadt Breslau I–II*, ed. Gunhild Roth, Münster – New York – München – Berlin, 2003.
- Chronicon Dubnicense cum codicibus Sambuci, Acephalo et Vaticano cronicisque Vindobonensi, Picto et Budensi accurate colatum*, recensuit et praefatus est: Mátyás Florianus, Lipsiae 1884.
- Fraknói, Vilmos, *Mátyás király levelei*, t. I–II, Budapest 1893, 1895.
- Hazai, György, *A Topkapu szeráj múzeum levéltárának magyar vonatkozású török iratai*, Levéltári Közlemények 26 (1955) 286–295.
- Magyar huminsták levelei XV–XVI. század*, ed. Sándor V. Kovács, Budapest 1971.
- Mátyás király levelei 1460–1490*, ed. Sándor V. Kovács & Piroska Ballér, Budapest 1986.
- Politische Correspondenz Breslaus im Zeitalter des Königs Matthias Corvinus*, t. I, 1469–1479, ed. Berthold Kronthal & Heinrich Wendt, Breslau 1893.
- Politische Correspondenz Breslaus in Zeitalter des Königs Matthias Corvinus*, t. II, 1479–1490, ed. Berthold Kronthal & Heinrich Wendt, Breslau 1894.
- Lezze, Donado da, *Historia Turchesca (1300–1514)*, ed. Ion Ursu, București 1909.
- Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Középkor*, ed. Edit Madas, Budapest 1992.
- Marzio, Galeotto, *Mátyás királynak kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről szóló könyv*, fordította: Tibor Kardos, Budapest 1979.
- Magyar diplomáciai emlékek Mátyás király korából*, t. I–IV, ed. Nagy Iván & Albert Nyáry, Budapest 1875–1878.
- Mátyás király levelezése a pápákkal*, Budapest 1891.
- Óváry, Lipót, „Mátyás király szárazföldi s vízi haderejének leírása az 1479-ki hadjáratból”, *Magyar Történelmi Tár* 8 (1885) 762–764.

- Óváry, Lipót, *A Magyar Tudományos Akadémia történelmi bizottságának oklevélmásolatai I. A Mohácsi vész előtti okiratok kivonatai*, Budapest 1890.
- Thallóczy, Lajos & Áldásy, Antal, *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526*, Budapest 1907.
- Unrest, Jakob, *Österreichische Chronik*, ed. Karl Grossmann, Weimar 1957.
- Макушев, Вићентије, *Историјски споменици Јужних Словена и околних народа из италијанских архива и библиотека*, књ. II, Београд 1887. [Makušev, Vićentije, *Istorijski spomenici Južnih Slovena i okolnih naroda iz italijanskih arhiva i biblioteka*, knj. II, Beograd 1887]
- Радојчић, Никола, „Пет писамa с краја XV века”, *Јужнословенски филолог* 20 (1953–1954) 343–367. [Radojčić, Nikola, „Pet pisama s kraja XV veka”, *Južnoslovenski filolog* 20 (1953–1954) 343–367]
- Стојановић, Љубомир, *Стари српски родослови и летописи*, Ср. Карловци 1927. [Stojanović, Ljubomir, *Stari srpski rodoslovi i letopisi*, Sr. Karlovci 1927]

Литература – Secondary Works

- Agoston, Gábor, *Az oszmán hódítás és Európa*, Budapest 2022.
- Báling, Péter, „Karintia legkisebb plébánosa. Jakob Unrest élete és művei”, *Pontes* 4 (2021) 194–212.
- Bárány, Attila, „Mátyás nyugat-európai politikája”, in: *Mátyás király emlékkönyv*, ed. András Bódvai, Budapest 2019, 83–103.
- Magyarország történelmi kronológiája* I, ed. Kálmán Benda, Budapest 1981.
- Magyar irodalmi lexikon* III, ed. Marcell Benedek, Budapest 1963.
- Bogdán, István, *Magyar úr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig*, Budapest 1991.
- Csánki, Dezső, „Szabács megvétele”, *Hadtörténelmi Közlemények* 1 (1888) 355–388.
- Csermelyi, József, „A Szendrő közelében épített magyar erődök szerepe Hunyadi Mátyás törökellenes védelmi rendszerében”, *Hadtörténelmi Közlemények* 124/3 (2011) 845–863.
- Mátyás és a humanizmus*, ed. Enikő Csukovits, Budapest 2008.
- Csukovits, Enikő, *Magyarországról és a magyarokról. Nyugat-Európa magyar-képe a középkorban*, Budapest 2015.
- Čolaković, Enver, *Zlatna knjiga mađarske poezije*, Zagreb 1978.
- Gyalókey, Jenő, „Mátyás király, a hadszervező és hadvezér”, in: *Mátyás emlékkönyv születésének ötszázéves fordulójára* I, ed. Imre Lukinich, Budapest 1940, 231–307.
- Gyárfás, István, „A Fekete sereg”, *Századok* 11 (1877) 500–509, 617–629.
- Dinić-Knežević, Dušanka, „Sremski Brankovići”, *Istraživanja* 4 (1975) 5–44.
- Elekes, Lajos, *Mátyás és kora*, Budapest 1956.
- Engel, Pál, Gyula Kristó & András Kubinyi, *Magyarország története 1301–1526*, Budapest 2005.

- Gerézdi, Rabán, „Az úgynevezett Jajcai-ének töredéke”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 67/6 (1963) 718–720.
- Herczegh, Géza, *Magyarország külpolitikája 896–1919*, Budapest 1987.
- Hórváth, János, „Mátyás király nyugati diplomáciája”, in: *Mátyás király emlékkönyv születésének ötszázéves fordulójára I*, ed. Imre Lukinich, Budapest 1940, 73–93.
- Horváth, Richárd, *Itineraria regis Matthiae Corvini et regine Beatricis de Aragonia (1458–[1476]–1490)*, Budapest 2011.
- Imre, Samu, *A Szabács viadala*, Budapest 1958.
- Kisić, Milica, „Antonio Bonfini, istoriograf ugarskog kraljevstva”, *Istraživanja* 24 (2013) 129–149.
- Kisfaludy, Katalin, *Mathias rex*, Budapest 1983.
- A magyar irodalom története*, ed. Tibor Klaniczay, Budapest 1982.
- Kovács, E. Péter *Matthias Corvinus*, Budapest 1990.
- Kristó, Gyula, *Magyar historiográfia I, Történetírás a középkori Magyarországon*, Budapest 2002.
- Kubinyi, András, „Mozgosítási és hadsereg ellátási problémák Mátyás alatt”, *Hadtörténelmi Közlemények* 103/1 (1990) 66–73.
- Kubinyi, András, „Az egyház szerepe az országos politikában és a honvédelemben a középkor végén”, in: *Egyházak a változó világban*, ed. Bárdos István & Margit Beke, Esztergom 1991, 19–27.
- Kubinyi, András, „Magyarország déli határvárai a középkor végén”, *Castrum Bene* 2 (1992) 65–76.
- Kubinyi, András, *Mátyás király*, Budapest 2001.
- Kubinyi, András, „Hunyadi Mátyás, a személyiség és a király”, *Aetas* 22/3 (2007) 83–100.
- Nail, Thomas, *Theory of the Border*, Oxford 2016.
- Nehring, Karl, „Mátyás külpolitikája”, *Történelmi Szemle* 3–4 (1978) 427–440.
- Pálosfalvi, Tamás, *Nikápolytól Mohácsig 1396–1526*, Budapest 2005.
- Papp, Sándor, „Štefan cel Mare, Mátyás király és az Oszmán birodalom”, *Hadtörténelmi Közlemények* 121/2 (2008) 303–325.
- Petrovics, István, „A temesi ispánság és a déli határvédelem a 15. században és a 16. század elején”, in: *Aktualitások a magyar középkorkutatásban*, ed. Márta Font, Tamás Fedeles & Gergely Kiss, Pécs 2010, 257–275.
- Prlender, Ivica, „Sporazum u Tati 1426. godine i Žigmundovi obrambeni sustavi”, *Historijski zbornik* 44 (1991) 23–41.
- Rázsó, Gyula, „Hunyadi Mátyás török politikája”, *Hadtörténelmi Közlemények* 22/2 (1975) 305–348.
- Rázsó, Gyula, „Mátyás hadászati tervei és a realitás”, *Hadtörténelmi Közlemények* 103/1 (1990) 1–30.
- Magyarország története*, ed. Ignác Romsics, Budapest 2014.

- Salihović, Davor, „For a Different Catastrophe: a Fruitful Frontier on the Southern Edges of the Kingdom of Hungary after 1463. An Initial Inquire”, *Inicijal* 5 (2017) 73–107.
- Salihović, Davor, „The Process of Bordering at the Late Fifteenth-Century Hungarian-Ottoman Frontier”, *History in flux* 1 (2019) 93–120.
- Sebők, Ferenc, „A „Szabács viadala”. Egy XV. századi verses krónika mint hadtörténeti forrás”, in: *Rex invictissimus. Hadsereg és hadszervezet a Mátyás kori Magyarországon*, ed. László Veszprémy, Budapest 2008, 203–207.
- Szakály, Ferenc, „A török-magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365–1526)”, in: *Mohács, tanulmányok a csata 450. évfordulója alkalmából*, ed. Lajos Ruzsás & Ferenc Szakály, Budapest 1986.
- Szentkláray, Jenő, *A dunai hajóhadak története*, Budapest 1885.
- Thallóczy, Lajos, *Jajca (bánság, vár és város) története*, Budapest 1915.
- Tomorad, Mladen, „Europska politika Matijaša Korvina. Matijaševa vanjska politika prvih godina vladavine (1458–1464)”, *Kroatologija* 2/1 (2011) 165–192.
- Tomorad, Mladen, „Vanjska politika Matijaša Korvina od 1464. do 1490”, *Kroatologija* 2/2 (2011) 176–204.
- Tóth, Norbert, C., Richárd Horváth, Tibor Neumann & Tamás Pálosfalvi, *Magyarország világi archontológiája (1458–1526) I, Főpapok és bárók*, Budapest 2017.
- Veszprémy, László, „Szabács ostroma (1475–1476)”, *Hadtörténelmi Közlemények* 122/1 (2009) 36–61.
- Wertner, Mór, „Magyar hadjáratok a XV. század második felében”, *Hadtörténelmi Közlemények* 13 (1912) 54–92, 201–237, 416–445.
- Zirojević, Olga, „Smederevski sandžak-beg Ali-beg Mihaloglu”, u: *Turci u Podunavlju I*, Pančevo 2008, 7–30.
- Бабингер, Франц, *Мехмед Освајач и његово доба*, Београд 2010. [Babinger, Franc, *Mehmed Osvajač i njegovo doba*, Beograd 2010]
- Бубало, Ђорђе, „Угарска и Угри у старим српским летописима”, у: *Српско-мађарски односи кроз историју. Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 15. јуна 2007. године у Новом Саду*, ур. Золтан Ђере, Нови Сад 2007, 27–41. [Bubalo, Đorđe, „Ugarska i Ugri u starim srpskim letopisima”, u: *Srpsko-mađarski односи кроз историју. Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 15. јула 2007. године у Новом Саду*, ур. Zoltan Đere, Novi Sad 2007, 27–41]
- Васић, Милан, *Мартолоси у југословенским земљама под турском владавином*, Источно Сарајево 2005. [Vasić, Milan, *Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom*, Istočno Sarajevo 2005]
- Зиројевић, Олга, *Турско војно уређење у Србији (1459–1683)*, Београд 1974. [Zirojević, Olga, *Tursko vojno uređenje u Srbiji (1459–1683)*, Beograd 1974]
- Иналџик, Халил, *Османско царство. Класично доба 1300–1600*, Београд 1974. [Inaldžik, Halil, *Osmansko carstvo. Klasično doba 1300–1600*, Beograd 1974]

- Историја Османског царства*, ур. Робер Мантран, Београд 2002. [*Istorija Osmanskog carstva*, ur. Rober Mantran, Beograd 2002]
- Жиречек, Константин, *Историја Срба*, књ. I, Београд 1981. [Jireček, Konstantin, *Istorija Srba*, knj. I, Beograd 1981]
- Кисић, Милица, *Antonius Bonfinius и његово дело Rerum Ungaricarum decades као извор за историју Срба Паноније и Балкана: историјско-филолошка анализа и превод са коментарима* (докторска дисертација, Филозофски факултет Нови Сад, 2013). [Kisić, Milica, *Antonius Bonfinius i njegovo delo Rerum Ungaricarum decades kao izvor za istoriju Srba Panonije i Balkana: istorijsko-filološka analiza i prevod sa komentarima* (doktorska disertacija, Filozofski fakultet Novi Sad, 2013)]
- Крстић, Александар, „Заслон”, у: *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља – према писаним изворима*, главни редактор Синиша Мишић, Београд 2010, 111–112. [Krstić, Aleksandar, „Zaslon“, u: *Leksikon gradova i trgova srednjovekovnih srpskih zemalja – prema pisanim izvorima*, glavni redaktor Siniša Mišić, Beograd 2010, 111–112]
- Крстић, Александар, „Околина Београда у позном средњем веку (Од почетка XV до првих деценија XVI столећа)”, у: *Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности IX*, Деспотовац 2018, 197–222. [Krstić, Aleksandar, „Okolina Beograda u poznom srednjem veku (od početka XV do prvih decenija XVI stoleća)”, u: *Srednji vek u srpskoj nauci, istoriji, književnosti i umetnosti IX*, Despotovac 2018, 197–222]
- Лемајић, Ненад, *Српска елита на прелому епоха*, Сремска Митровица – Источно Сарајево 2006. [Lemajić, Nenad, *Srpska elita na prelomu epoha*, Sremska Mitrovica – Istočno Sarajevo, 2006]
- Миљковић-Бојанић, Ема, *Смедеревски санџак 1476–1560. Земља-насеља-становиштво*, Београд 2004. [Miljković-Bojanić, Ema, *Smederevski sandžak 1476–1560. Zemlja-naselja-stanovništvo*, Beograd 2004]
- Миљковић, Ема и Александар Крстић, *Браничево у XV веку. Историјско-географска студија*, Пожаревац 2007. [Miljković, Ema i Aleksandar Krstić, *Braničevo u XV veku. Istorijsko-geografska studija*, Požarevac 2007]
- Рокаи, Петар, Золтан Ђере, Тибор Пал и Александар Касаш, *Историја Мађара*, Београд 2002. [Rokai, Petar, Zoltan Đere, Tibor Pal i Aleksandar Kasaš, *Istorija Mađara*, Beograd 2002]
- Спремић, Момчило, „Српски деспоти у Срему”, у: *Срем кроз векове. Слојеви културе Фрушке горе и Срема*, ур. Миодраг Матицки, Београд, Беоцин 2007, 45–73. [Spremić, Momčilo, „Srpski despoti u Sremu”, u: *Srem kroz vekove. Slojevi kulture Fruške gore i Srema*, ur. Miodrag Matićki, Beograd, Beočin 2007, 45–73]
- Спремић, Момчило, „Борбе за ослобођење Смедерева (1459–1485)”, *Смедеревски зборник* 3 (2012) 13–29. [Spremić, Momčilo, „Borbe za oslobođenje Smedereva (1459–1485)”, *Smederevski zbornik* 3 (2012) 13–29]

- Ђирковић, Сима, „Средњи век”, у: *Шабац у прошлости* I, ур. С. Филиповић, Шабац 1970, 83–114. [Ćirković, Sima, „Srednji vek”, у: *Šabac u prošlosti* I, ур. S. Filipović, Šabac 1970, 83–114]
- Ђирковић, Сима, „Српска властела у борби за обнову Деспотовине”, у: *Историја српског народа*, књ. II, *Доба борби за очување и обнову државе (1371–1537)*, ур. Јованка Калић, Београд 1982, 373–389. [Ćirković, Sima, „Srpska vlastela u borbi za obnovu Despotovine”, у: *Istorija srpskog naroda*, књ. II, *Doba borbi za očuvanje i obnovu države (1371–1537)*, ур. Јованка Калић, Београд 1982, 373–389]
- Ђирковић, Сима, „’Црна Гора’ и проблем српско-угарског граничног подручја”, у: *Ваљево – постанак и успон градског средишта*, Ваљево 1994, 59–77. [Ćirković, Sima, „’Crna Gora’ i problem srpsko-ugarskog graničnog područja”, у: *Valjevo – postanak i uspon gradskog središta*, Valjevo 1994, 59–77]
- Шумадија у XV веку. Колективна монографија*, ур. Синиша Мишић и Марија Копривица, Београд 2018. [*Šumadija u XV veku. Kolektivna monografija*, ур. Siniša Mišić i Marija Koprivica, Београд 2018]

Интернет – Internet

<https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb00034024?page=578,579>
(приступљено 16. 6. 2023)

Nenad Obradović

THE SIEGE OF ŠABAC IN 1476

Summary

From the 19th century and the establishment of the Serbian and Hungarian critical historiography, the rule of king Matthias Corvinus has been a very interesting theme. That period was loaded with many conflicts and clashes between the Hungarian and Ottoman armies, with Serbian soldiers playing their role. The Serbs as soldiers on a both sides were experienced and interested warriors. For the Serbs in the Hungarian service this was an endeavour for the renewal of the Serbian state, while for those on the Ottoman side the conflicts were an opportunity to advance on the military hierarchy. One of the most important actions to the south at the time of King Matthias Corvinus was the siege of Šabac. According to our sources, the siege of this fortress on the Sava was a very significant victory for the Hungarian court, bringing political, foreign policy benefits for the Hungarian king. This success strengthened the Hungarian defence in the south, though the conquest of the fortress by the numerically superior Hungarian army was not easy in winter despite the fact that Šabac was defended by a small group of Ottoman soldiers and stronger Ottoman support was not expected. This episode shows, in fact, the possibilities of the offensive policy of Hungarian king Matthias against the Sultan's state especially when the focus of Hungarian interest was turned to western Europe. The Serbs on the Hungarian side played an active role in this campaign, as we are informed about from Serbian chronicles. One of the most prominent Serbs in service of the Hungarian king, despot Vuk, was among the soldiers. For the Serbian chronicler, his role was equal to the king's activity. After the fortress was conquered, the Hungarian king sought to take advantage of the success achieved and sent the Serbian despot and Vlad III to devastate the Ottoman frontiers in Bosnia. Banate, a defence territory which protected Hungarian southern counties for decades, was organised around the castle of Šabac, as a stronghold on the southern borders.

The paper also focuses on the epic *Siege of Szabács*, as one of the first surviving works of this kind in the Hungarian language. The epic brings a very interesting picture of the fighting under the fortification, consistent with testimonies from other sources.

Оригиналан научни рад

Примљен: 4.1.2023.

Коначно прихваћен за објављивање: 19.6.2023.

Marijana MIŠEVIĆ*

Institute of History

Belgrade

HOW AND WHY WAS SLAVIC LEARNED AT THE OTTOMAN COURT? INSIGHTS FROM THE FIFTEENTH-CENTURY PROJECTS DEDICATED TO LEARNING LANGUAGES OF THE WORLD**

Abstract: This paper addresses the question of the status of Slavic/Serbian language in the Ottoman Empire during the late 15th century by focusing on three multilingual language-learning handbooks, which were produced at or around the Ottoman court and contain fragments in Serbian written in the Arabic script. Two of these handbooks (MSs Süleymaniye *Ayasofya* 4749 and *Ayasofya* 4750) have attracted scholarly attention since 1936. Using the historical language ideology as a hermeneutical tool, this paper first revisits the scholarly interpretations of these two manuscripts and then introduces a third, so far unnoticed codex (MS SB Berlin *Or.oct.33*). The analysis of the form and contents of this manuscript provides new insights into the original context in which all three manuscripts were produced, along with a series of similar handbooks which do not contain Slavic material.

Keywords: history of Slavic/Serbian language, Ottoman Empire, multilingualism, historical language ideology.

Анстракт: У раду се разматра питање статуса словенског/српског језика у Османском царству током касног 15. века, анализом три вишејезична приручника за учење језика, који су израђени на османском двору или око њега и који садрже фрагменте на српском написане на арапском писму. Два таква приручника (MSs Süleymaniye *Ayasofya* 4749 и *Ayasofya* 4750) привлаче пажњу истраживача од 1936. Коришћењем историјске језичке идеологије као херменеутичког алата, у раду се најпре преиспитују научна тумачења та два рукописа, а затим се уводи трећи, до сада незапажен кодекс (MS SB Berlin *Or.oct.33*). Анализа форме и садржаја тог рукописа пружа нове увиде у изворни

---

* marijana.misevic@iib.ac.rs

** This paper is a modified version of a section of my doctoral dissertation. M. Mišević, *Writing Slavic in the Arabic Script: Literacy and Multilingualism in the Early Modern Ottoman Empire* (Doctoral dissertation, Harvard University, 2022) 54–93. Unless otherwise indicated, all translations and transliterations are mine. I have transliterated Ottoman Turkish according to the *İslām Ansiklopedisi* transliteration system. For Arabic and Persian, I used the DMG (*Deutsche Morgenländische Gesellschaft*) transliteration system.

контекст у коме су сачињена сва три рукописа, уз низ сличних приручника који не садрже словенски материјал.

Кључне речи: историја словенског/српског језика, Османско царство, вишејезичност, историјска језичка идеологија.

In the late medieval period, the Balkan Peninsula was one of the densest linguistic and cultural contact zones in Europe. A part of the area where speakers of Slavic languages¹ constituted a majority (hereafter: South-Slavia), can, in modern terms, be described as a dialect continuum. In this region, (Old) Church Slavic dominated as a written language, with some of its functions overlapping with those of written Greek and Latin. A rare glimpse into how contemporaries viewed the history of the written word in this geo-linguistic space can be found in Constantine of Kostents's famous work *Skazanie iz'javljeno o pismenex* (after 1423), where he speaks about *slovenski* (Slavic) of the holy books as a shared property of multiple "tribes." This written idiom, according to Constantine, was deliberately created through translation from Greek, indirectly drawing from Syriac and Hebrew, and combining elements from seven (spoken) "languages" to achieve precision and refinement. Constantine calls these languages *ruski*, *bugarski*, *srpski*, *slovenski*, *bosanski*, *češki*, and *hrvatski*.²

Constantine wrote his treatise more than half a century after the onset of the Ottoman conquests in South-Eastern Europe (ca.1350). The Ottoman political expansion brought new administrative practices into the region and literacy based on the Arabic script (hereafter: Arabographic literacy). The functions of the languages previously written in South-Slavia underwent modifications, partly due to socio-political encounters between their users and those employing the interacting Arabic, Persian, and Turkish. Arguably, these encounters occurred within an ideologically laden context and persisted throughout the early modern period. In other words, the establishment of Ottoman rule in South-Slavia brought about a change in the late medieval

---

¹ "Slavic" is an abstraction I use to encompass languages/dialects belonging to the South Slavic branch of the broader language family, which have, at different times, been labeled as Slovene, Croatian, Bosnian, Serbian, Montenegrin, Macedonian, Bulgarian, BCS, Serbo-Croatian, and Croatian-Serbian. When specific glottonyms appear in primary sources or in the cited literature, I will mark them with *italics* to emphasize that this choice was not my own but rather that of historical actors or the scholars cited.

² Konstantin Filozof, *Povest o slovima. Žitije despota Stefana Lazarevića*, ed. G. Jovanović, Beograd 1989, 53. The factuality of Constantine's deliberations is not my concern here, just as is the case with other historical actors discussed.

literacy/language regime, whether explicitly (discursively) or implicitly (practically) constituted. The regime was gradually replaced with what can be tentatively described as the Ottoman literacy/language regime,³ itself subject to change based on shifting extra-linguistic circumstances. Some of the theoretical questions that can be raised against this background include: Did Ottoman Arabographers perceive South-Slavia as a unique geo-linguistic space? Were they interested in its history? Did they, prioritizing Islamic literary traditions, think of Slavic as a Christian language, as mainstream wisdom suggests? Did they consider it a “foreign” language or a language of their “own” polity/community? How did they articulate their attitudes, and how did these attitudes change? Did they engage with or produce texts written in the Slavic language, and if so, for what purpose? How did the status of Slavic differ from or resemble that of other “Ottoman” languages?

This paper addresses some of these questions by focusing on the late 15th century and discussing the circumstances in which three Ottoman multilingual language-learning handbooks, containing fragments in Slavic written in the Arabic script, were produced. The form and contents of two of these handbooks (MSs Süleymaniye *Ayasofya 4749* and *Ayasofya 4750*) have been interpreted on various occasions, albeit with different concerns. The contents of the third one (MS SB Berlin *Or.oct.33*), a product of like-minded efforts, remains virtually unknown to scholarship. All three codices were produced by anonymous intellectuals affiliated with the Ottoman court. They are vocalized and written in a neat, scholarly hand,⁴ and none contains users’ notes, suggesting that they served as clean copies, possibly templates for individual and/or instructed learning. The existence of *Or.oct.33* was recently established when an Ottoman Palace library inventory containing its description was published.⁵ The same

---

³ The concept of the *language regime* has been theorized based on the modern, directly observable sociolinguistic realities. Various language regimes have been discussed in relation to policies of modern states which tend to promote and regulate the use of one or more “official languages.” In modern times, therefore, language regimes figure as systematically imposed and ideologically supported responses to a need to accommodate language diversity and manage multilingual communication. This need, we may hypothesize, was also felt by the elite of the various historical polities characterized by multilingualism of this or that scope, though in terms which differed in meaning and connotations from those we use today (“an official language” being an example). See, for example, F. Coulmas, *Guardians of Language: Twenty Voices Through History*, Oxford 2016, esp. xi-xxii; J. Costa, “Introduction: Regimes of language and the social, hierarchized organization of ideologies”, *Language and Communication* 66 (2019) 1–5.

⁴ Vocalization of Arabic consonants upon text production can be taken as signaling the efforts made towards increasing the clarity of a text.

⁵ The inventory was prepared in 1502–03 by Ḥayreddīn Hızır b. Maḥmūd b. Ömer el-‘Aṭūfī. (d. 1541). It has been preserved in MS *Török F.59*. The critical edition accompanied by a series of

source contains descriptions of the *Ayasofya* codices.⁶ While there is no clear proof that the textbooks were compiled at the Ottoman imperial palace, it appears that they were used there. Available internal and external evidence supports a dating to the period of the rule of Mehmed II (1444–1446; 1451–1481).⁷ In addition to Slavic, the three codices, observed together, contain texts in Arabic, Persian, Greek, and Latin (Italianate).

The language of the Slavic fragments is called *Serbian* by composers (in case of *Or.oct.33*) or later users (in all three cases).⁸ This suggests several possibilities: that the composers/users viewed *Serbian* as a synonym for Slavic, covering/representing the parts of South-Slavia known to the Ottomans; that they did not have a concept of (South-)Slavic or the idea of the geographic scope in which its, more or less, mutually intelligible variants were spoken (like Constantine of Kostenets did); that the Slavic speakers involved in the handbooks' production called the language *Serbian*, either considering it an idiom different from other options (e.g. *Bosnian*, *Croatian*, *Bulgarian* etc.) or thinking of themselves as Serbs in an ethnic, social, or political sense, or all

---

essays analyzing its context and various aspects has been published in G. Necipoğlu, C. Kafadar & C. H. Fleischer, eds., *Treasures of Knowledge: An Inventory of the Ottoman Palace Library (1502/3–1503/4)*, Leiden 2019. The entry in the inventory which describes *Or.oct.33* reads: Kitābu mulḥaqāti *Dānestan* mina'l-luġati'r-rūmiyyati wa's-sarfiyyati wa risālatu ḥikāyati Qirīsūs bi-ḥaṭṭin 'arabiyyin wa ġayrihi wa awrāqin fiḥā ḥuṭūṭun muḥtalifatun fī muġalladin wāḥidin [Book of appendices to the *Dānestan* from the Greek and Serbian languages and treatise of the story of Croesus in Arabic and other scripts, and folios with various writings, in a single volume], *Ibidem*, 297 (f. 145b).

⁶ The descriptions read: *Ayasofya 4750*—Risālatu kalimātin 'arabiyyatin mutarġamatin bi'l-fārisiyyati wa'r-rūmiyyati (ay al-yūnāniyyati) wa's-sarfiyyati [A Treatise on the Arabic words translated into Persian, and Greek, and Serbian]; *Ayasofya 4749*—Risālatu kalimātin 'arabiyyatin mutarġamatin bi'l-fārisiyyati wa'r-rūmiyyati wa's-sarfiyyati wa kitābu Īsāġūġi 'alā'l-luġati'l-'arabiyyati mutarġamun bi'l-yunāniyyati fī'l-mantiqi wa risālatu'l-amṭilati'l-muṭṭaridati'l-mutarġamati bi-luġatin 'arabiyyatin fī muġalladin wāḥidin. [The treatise with the Arabic words translated to Persian, and Greek, and Serbian; the *Eisagoge* in Arabic translated to Greek on the theme of logic; treatise on examples of regular verbs translated into Arabic, all in one volume], *Ibidem*, 296 (f. 145a).

⁷ The modern cataloguer of an extant copy of *Or.oct.33* notes that the author/writer was alive/flourished in 870/1465, and that the copy was made in 1100/1688. Despite all effort, I could not determine how he came to the date of 1465, nor how the manuscript reached Berlin and when. W. Ahlwardt, *Verzeichnis der Arabischen Handschriften: Sechster Band*, Berlin 1894, 197–198.

⁸ See fn. 5 and fn. 6. Titles added by later users/cataloguers are: *Ayasofya 4750*—1. Kitābu'l-Luġati min Lisāni'l-Muḥtalifa [The book of words from different languages] 2. Luġat-i Arabī ve Luġat-i Fārisī ve Luġat-i Rumī ve Luġat-i Sarfī [Arabic language, and Persian language, and Greek language, and Serbian language]; *Ayasofya 4749*—Luġat-i Fārisī 'Arabī Rumī ve Sarfī, Luġatu Alsinati Arba'a [Persian language, and Arabic, and Greek, and Serbian; the dictionary of four languages]; *Or.oct.33*—(in European hand) Bi-mulḥaqāt-i *Dānestan* mina'l-luġati'r-rūmiyyati [About appendices to *Danestan* from Greek language].

three simultaneously; and, that the Ottomans, in shaping their state's image as a world empire, thought they could appropriate the connotations of *Serbian* as a language of a former empire or simply as a language of *the world*, as they knew it and as they were learning about it.

To the best of my knowledge, there has been no attempt to question the exceptionality of these handbooks or contextualize them as indicators of Ottoman historical language awareness. As will be seen below, these manuscripts were part of a broader project aimed at equipping various languages used/spoken at the Ottoman court with the language-learning tools. What remains unclear is precisely how these handbooks were produced and used, by whom, and with what concrete ideas and goals in mind. In the following sections, I will first summarize the existing scholarly conclusions related to the *Ayasofya* codices, and then proceed to discuss all three handbooks.

Multilingualism at the Court of Mehmed II: the Status of Slavic/ Serbian According to Current Interpretations

Existing analyses of the *Ayasofya* codices have relied heavily on individual scholars' interpretations of the understudied socio-linguistic situation in the 15th century Ottoman Empire. In 1936, Caferoğlu informed about the existence of these codices and presented some speculative conclusions related to the theme of historical language ideology—the variety of ideas about languages and their functions which can be associated with historical actors.⁹ His conclusions have been uncritically cited in the literature and warrant revisiting. Caferoğlu primarily focused on the quadrilingualism (*Arabic-Persian-Greek-Serbian*) found in the only text in *Ayasofya* 4750, and the first part of *Ayasofya* 4749. Although he acknowledged that the descriptor “dictionary” (tr. *luġat*) was added later and did not align with the structure of the text (hereafter referred to as the manual, for the lack of a better word),¹⁰ he contextualized the “dictionary” by explaining the absence of *Turkish*, the mother tongue of the male members of the Ottoman dynasty, and the presence

---

⁹ A. Caferoğlu, “Note sur un manuscrit en langue serbe de la bibliothèque d’Ayasofya”, *Revue internationale des études balkaniques* 1/3 (1936) 185–90.

¹⁰ The manual is in the form of a series of dialogues which move from a setting to a setting. Market is the setting in which the series begins. Market and related activities feature prominently throughout the text. The next cluster involves the actions of coming and going centered around venues of learning and writing, using and buying the writing tools, all within an urban environment. Besides that, the vocabulary employed in the dialogues refers to feelings, weather, and religious piety, in no particular order.

of, first of all, *Serbian*.¹¹ Caferoğlu suggested that this work was composed for sultan Mehmed II and his sons. He supported this claim by suggesting that, during “that time,” educated individuals possessed equal proficiency in *Arabic* and *Persian*, as they did in *Turkish*, whereby *Turkish* was considered vulgar and unsuitable for didactic purposes in princely education. The goal of the manual, according to Caferoğlu, was to teach *Greek* and *Serbian* through the medium of *Arabic* and/or *Persian*. He further emphasized Mehmed II’s role as the model student of *Serbian*, noting that the sultan “who had an exceptional talent for the study of foreign languages, could not do without learning the language of people whose territory had just been annexed to his great Empire.”¹² Though this is quite an unfair critique of a short article, it is still useful to note that Caferoğlu did not discuss the kind of knowledge of *Serbian* which could have been acquired by means of these handbooks, and afterwards useful to the sultan.¹³ In summary, his conclusions were based on three lines of argumentation that were only partially supported by the intra-textual evidence. One argument revolved around Mehmed II’s extraordinary linguistic abilities and his image as a ruler interested in all subjects, while another centered on the timeless prestige of *Arabic* and *Persian* in the Islamic world. The third argument touched on the vague notion of *Serbian*’s importance in the Ottoman state.

Following Caferoğlu’s lead, Lehfeltdt, a philologist, studied the *Ayasofya* “dictionaries” on several occasions, primarily approaching them as rare contemporary sources for the history of the *Serbian* vernacular. He also conducted a detailed philological analysis of *Ayasofya 4750*.¹⁴ Based on the

¹¹ Caferoğlu mentions both codices but does not compare them. The codicological data he provides are related to no. 4749. He does not discuss the differences between the two manuscripts.

¹² A. Caferoğlu, “Note sur un manuscrit en langue serbe”, 187.

¹³ He notes, however, that Serbian started taking the character of a court and diplomatic language in the Ottoman state already during the reign of Bāyezīd I (1389–1402) to become a high-profile diplomatic language, together with Greek, during the reign of Mehmed II. To support this claim, he quotes a *fermān* (order) from 1456 sent from the Ottoman court to the Voyvoda of Moldavia. Finally, he refers to several accounts of the captives or foreign travelers to the Ottoman Empire, which testify to the spoken Slavic (and Greek) in the various strata of Ottoman polity. Besides being important as a diplomatic language, Caferoğlu adds, Serbian was also important as the language spoken by the Janissaries. *Ibidem*, 188.

¹⁴ W. Lehfeltdt, *Ein arabisch-persisch-griechisch-serbokroatisches Sprachlehrbuch in arabischer Schrift aus dem 15./16. Jahrhundert*, Bochum 1970; *idem.*, *Eine Sprachlehre von der HohenPforte: Ein arabisch-persisch-griechisch-serbisches Gesprächslehrbuch vom Hofe des Sultans aus dem 15. Jahrhundert als Quelle für die Geschichte der serbischen Sprache*, Cologne; Vienna 1989; see also, M. Marinković, “Srpski jezik u Osmanskom carstvu: primer četvorjezičnog udžbenika za učenje stranih jezika iz biblioteke sultana Mahmuda I”, *Slavistika* 14 (2010) 280–298.

grammatical features of the quadrilingual manual, he rightly observed that the *Arabic* text served as a template from which translations into three other languages were derived.¹⁵ Lehfeltdt further suggested that the two slightly different quadrilingual compositions were intended for the “circle of high ranking Serbian and/or Greek ‘renegades’” who aimed to learn *Arabic*.¹⁶ The Persian component remained unaccounted for. Lehfeltdt’s analysis of the orthography of the Slavic sections aptly demonstrates the extent of creativity and scrutiny invested in adapting the Arabic script for recording *Serbian*.¹⁷ He also noted that the *Serbian* translation occasionally deviates from the rules of Slavic syntax, indicating that the translation was driven by mechanistic calquing rather than a concern for the semantics of syntactic structures. Furthermore, Lehfeltdt added that the *Serbian* (and *Greek* and *Persian*) text would be hard to understand without referring to the Arabic template, thus undermining the handbook’s efficacy for learning any language other than Arabic.¹⁸ Thus, if royal and other affiliates to the Ottoman court had used this manual only to learn *Serbian*, as Caferoğlu tentatively suggested, the *Serbian* they learned would have been slightly unusual.

The eclecticism and polyglottism of the Ottoman court have often been discussed in relation to Mehmed II’s rule and his towering personality. In 1971, Patrinelis suggested that the “oft-repeated assertions about his [Mehmed II’s] extraordinary[linguistic]competence” constituted a crucial component in the construction of “the romantic portrait of Mehmed II” by his “Italian panegyrists” who had paid significant attention to this aspect of the sultan’s persona, but provided contradictory accounts.¹⁹ Patrinelis also noted that these accounts had often been taken for granted, although this was not the case with Babinger, the chief biographer of Mehmed II (to this day), who was certain

---

¹⁵ Other formal features of the text support this conclusion—Arabic lines are vividly emphasized by the layout, the size of letters and the type of font.

¹⁶ W. Lehfeltdt, *Eine Sprachlehre von der Hohen Pforte*, 3.

¹⁷ This can be concluded based on the fact that the composers “invented” a letter to designate a phoneme [c] which does not exist in either Arabic, Turkish, or Persian, and based on the ways in which the vowel system of spoken Slavic was reflected in systematically applied, novel orthographic solutions.

¹⁸ *Ibidem*, 3 and *passim*.

¹⁹ Of these Patrinelis quotes Giacomo de Langusco (fl. 15c), Theodoros Spandonos/Spandugino (died after 1538), Martino Barletio (fl. 1504), Francesco Sansovino (1521–1583), and Pseudo-Sphrantzes. See, C. Patrinelis, “Mehmed II the Conqueror and His Presumed Knowledge of Greek and Latin”, *Viator* 2 (1971) 350. Patrinelis is not commenting on the generational differences between the authors who provided these “romantic” estimations of Mehmed II’s linguistic competences, but it seems from his writing that the idea was perpetuated through the influence of the older authors on the later ones.

of Arabic and Persian only.²⁰ Relying on writings of fifteenth-century Greek authors, some of whom were acquaintances of the sultan, Patrinelis concluded that “the young sultan did not know Greek and Latin.”²¹ Patrinelis labeled both *Greek* and *Latin* as “Western” languages, perpetuating an anachronistic East-West dichotomy that has influenced interpretations of Mehmed II’s reign to this day.²² Patrinelis did not mention Slavic.

A more nuanced evaluation of Mehmed II’s polyglottism, now with focus on *Greek* alone, comes from Raby who allowed for the possibility that the sultan had some competence in this language, which resulted from his general interest in Greek erudition.²³ For reasons that have only recently become clear (see below), Raby was not aware of the codices discussed here. Yet, his depiction of the ways of the Greek letters in Mehmed II’s court provides a solid background for situating them. First, Raby profiled two generations of men from the sultan’s immediate surroundings who were in some way involved with Greek letters after the conquest of Constantinople. The first generation was represented by people educated within the pre-Ottoman Byzantine system, and the second by people educated after 1453. The members of the first generation were those who decided to stay in Constantinople after the conquest and who were personally engaged in various services to the sultan. These individuals were representatives of traditional Byzantine erudition and served as the sultan’s companions who mediated communication between the court and the metropolitan Greek community by offering advice, interpreting, and providing secretarial and scribal services. Since the schooling of these people, whose names and biographies are relatively well-known, had mainly been completed by 1453, Raby hypothesized that various Greek manuscripts in Mehmed II’s library, many of which were related to Byzantine-style language instruction, could have served for the training of the new generation

²⁰ And guessed that Mehmed knew the language of his mother, a wife of Murād II of unknown slave origin, perhaps Greek, perhaps Slavic.

²¹ Patrinelis cites Kritovoulos (fl. 15c), Theodosios Zygomalas (fl. 1578), and George of Trebizond (fl. 15c), *Ibidem*, 351–354.

²² Quoting Adolf Deissman and Emil Jacobs, he writes: “It is true that Mehmed’s personal library numbered several manuscripts or maps in many different languages including Greek and Latin. (...) The mere possession by Mehmed, however, of such works in Western languages as well cannot be used as evidence that he knew any Western tongue,” *Ibidem*, 354 (fn. 21). See also: G. A. Deissmann, *Forschungen und Funde im Serai: mit einem Verzeichnis der nichtislamischen Handschriften im Topkapu Serai zu Istanbul*, Berlin, Leipzig 1933, and E. Jacobs, “Mehmed II., der Eroberer, seine Beziehungen zur Renaissance und seine Büchersammlung”, *Oriens* 2 (1949) 6–29.

²³ J. Raby, “Mehmed the Conqueror’s Greek Scriptorium”, *Dumbarton Oaks Papers* 37 (1983) 23.

of Ottoman chancellery staff. Many of these new students of *Greek*, Raby noted, were slave recruits raised in the Imperial Palace and not necessarily of Greek origin. As his reign progressed, these predominantly anonymous individuals, together with the (textual) outcomes of the Palace's self-reliance in training secretaries and scribes, began to shape the character of Mehmed II's secretariat.²⁴ Raby also noted, based on earlier studies, that the majority of Ottoman documents in *Greek* issued during the reigns of Mehmed II and Bāyezīd II were not characterized by linguistic accuracy, which could only be provided by native speakers: a Latin [i.e. an Italian] or a Turk, the two models Raby cares to mention, could not go further than learning "a vulgar Greek."²⁵ As a supplementary point, one may add that, in theory, a Slav could also produce a diplomatic letter in "a vulgar Greek," whether they were educated before or after coming to the Ottoman court.

Raby's writings imply that the new generation of Ottoman students of *Greek*, trained within the new system, learned the language from individuals educated within the Byzantine educational system, using language learning tools based on the Byzantine grammatical tradition. However, in light of the existence of a series of Ottoman-made manuals that were unknown to Raby, this conclusion requires revision. In other words, the influence of various forms of Byzantine knowledge preserved in the manuscripts available in the palace milieu on the linguistic training organized by the people from the Ottoman court remains an open question. Another perspective to consider, building on Raby's narrative, is that all non-ethnic Greeks trained in the Ottoman palace for employment in the Ottoman chancellery could only achieve mediocre competence in vernacular Greek. This suggests that the quality of the linguistic training for non-native speakers was at best, mediocre, and that, since Mehmed II was initially surrounded by qualified native speakers, the less skilled cadre likely became active during the latter part of his reign and during the rule of Bāyezīd II. Similar are conclusions made by Vryonis who was aware of *Ayasofya 4749*. In his discussion of Mehmed II's relationship to the Grecophone/Byzantine legacy of Constantinople and the role of his Greek secretaries in perpetuating "non-Muslim," Byzantine literacy after the conquest, Vryonis mentions *Ayasofya 4749* as supporting evidence that complements

---

²⁴ Ibidem, 26–27.

²⁵ Quoting previous scholarship, Raby writes: "...the majority of Greek documents issued under Mehmed II and Bayezid II are in a vulgar Greek, full of linguistic and diplomatic inaccuracies. Errors in grammar, syntax, and orthography have led both Laurent and Ahrweiler to suggest that the documents could not have been drafted by a native Greek speaker and must instead have been the work of a Latin or a Turk." Ibidem, 27, and 27 (fn. 63).

Raby's findings.²⁶ According to Vryonis, with the demise of Meḫmed II, the symbolic and instrumental importance of becoming familiar with Greek, the "non-Muslim" and the "western" language, diminishes.²⁷ Vryonis does not delve into the question of diplomatic, Ottoman Greek used by Bāyezīd II's chancellery.

In both Raby's and Vryonis's accounts, Meḫmed II, whether he knew *Greek* or not, appears as the key agent in the short-term perseverance of "non-Muslim"/Byzantine literacy in the elite Ottoman circles. Both authors lead us to conclude that the supposed efforts of the Ottoman educators affiliated with the court to train the self-made polyglot cadre did not lead to proficiency of Ottoman scribes involved in diplomatic correspondence. Despite this, however, there is no indication that the documents produced by these anonymous scribes in occasionally corrupted, vernacular Greek failed to transmit the messages they contained. What may be inferred from this, from a language ideology perspective, is that achieving proficiency in the originally Greek diplomatic language and style was not something of interest to the Ottomans involved in diplomatic chancellery business. Instead, they perhaps aimed for understandable vernacular written in a script familiar to the message receiver, which entirely served their purpose. This is not to suggest that correctness and style were unimportant aspects of diplomatic texts circulating the Mediterranean, Southern, and Eastern Europe of the 15th century, but to emphasize that these questions have not been explored in the literature I have encountered so far. Nevertheless, they can be very interesting, given that the 15th century can be characterized as a period of a substantial increase in cross-linguistic communication and heightened language anxieties, a time when the exchange of information became urgent, and the ideological importance of style of presentation may have been placed aside.

According to scholar Necipoğlu, it was also Meḫmed II who played a central role "in the transmission of classical texts through new translations."

---

²⁶ In the part dealing with "bureaucratization and literatization" (in the post-conquest Constantinople) Vryonis fashions the sultan as leading "a double-life" with this regards—Meḫmed II followed the "traditional Islamic patterns that the Ottomans had adopted earlier in their rise to empire," being at the same time "fascinated by the Greek literary remains and traditions." As the proof of this fascination, Vryonis quotes the fact that Meḫmed II's collection of "non-Muslim books," was dominated by the texts in Greek. Vryonis cites *Ayasofya 4749*, as presented by Caferoğlu and A. Papazoğlu, and suggests vaguely that "it must have been intended for the instruction of those inside the palace." S. Vryonis, "Byzantine Constantinople and Ottoman Istanbul: Evolution in a Millennial Iconography", in: *The Ottoman City and Its Parts*, New Rochelle/NY 1991, 13–52, esp. 36 and *passim*.

²⁷ "After the death of Mehmed II, the afterlife of this Byzantine literatization weakened greatly. His son Bāyezīd II shared little of his father's interests in this domain", *Ibidem*, 40.

She discusses a considerably large collection of grammars and dictionaries, including the three codices involving *Serbian*, from Mehmed II's palace library, in relation to the translation activities. In the same article, Necipoğlu specifically describes the users of these handbooks as "his pages and his multilingual chancellery scribes, who were trained to conduct the sultan's diplomatic correspondence in Greek, Latin, Serbian, Arabic, Persian, Ottoman, and Uighur Turkish."²⁸ Elsewhere, Necipoğlu details the phases in formation of the library during the reigns of two sultans (Mehmed II and Bāyezīd II), its spatial organization, and the ways in which it was understood and handled.²⁹ Her findings provide a probable explanation for why the multilingual language-learning manuals from Mehmed II's library escaped Raby's attention, even though they contained Greek texts. The cataloguers of the Palace library classified them as "books in Islamic languages," and did not place them among the category of "books in non-Islamic languages," where the manuscripts discussed by Raby had been sorted and physically kept apart.³⁰

The scholarly works cited above touch upon early Ottoman attitudes toward the languages of the lands they were conquering or neighboring, as well as toward polyglottism in general. Of particular non-Islamicate languages, Greek dominates as an object of focus. While it is undeniable that Slavic was spoken in and around the Ottoman court, no concrete evidence has been presented to indicate Ottoman engagement with Slavic letters akin to the Greek case during this period or later. This is the case even though the three handbooks were not the sole examples of Slavic texts preserved at the Ottoman court of that time.³¹ There are also few known cases of Slavic speakers who were educated in their places of origin before coming to the Ottoman court. For instance, one can mention Mara Branković (b.ca.1418-d.1487), whose biography is comparatively well known.³² Mara, undoubtedly a Slav/Serbian

---

²⁸ G. Necipoğlu, "Visual Cosmopolitanism and Creative Translation: Artistic Conversations with Renaissance Italy in Mehmed II's Constantinople", *Muqarnas* 29 (2012) 11.

²⁹ G. Necipoğlu, "The Spatial Organization of Knowledge in the Ottoman Palace Library: An Encyclopedic Collection and Its Inventory", in: *Treasures of Knowledge*, 1–79.

³⁰ Ibidem, 12–13. The Ottoman terms for the later description (books in non-Islamic languages) were *kitābhā-i'imrānī* (ca. 1496) and *kütüb-igebrī* (ca. 1518). "Imrānī" is a relative adjective from "Imran" who was, according to the Quran: the father of Mary. "Gebri" is a relative adjective from Persian "geb(i)r" initially denoting one of the Zoroastrian Magi, and by extension the pagans.

³¹ Several Slavic texts and manuscripts were and still are preserved in the Palace Library. See G. A. Deissman, *Forschungen und Funde im Serai*, 97–101.

³² The latest monograph on Mara Branković which lists all the known sources about her is M. St. Popović, *Mara Branković-Eine Frau zwischen dem christlichen und dem islamischen Kulturkreis im 15. Jahrhundert*, Weisbaden 2010. The book was translated to Serbian, as M. St. Popović, *Mara Branković*, Beograd 2014.

presence at the Ottoman court, raises questions about her “first language,” given that her father was a Serbian despot and her mother of noble Greek origin. We know that most of the extant letters she dictated to her secretary were written in Slavic/Cyrillic. She also issued a few legally-binding documents in Slavic and in Greek.³³ The legal authority of these documents was founded on the authority of the documents in Turkish issued by the sultanic chancellery (of Mehmed II). Mara also cooperated with interpreters and was known for her diverse activities during the reign of Mehmed II. However, the literature does not suggest that her presence, or that of any other Slav, had any significant influence on the contemporary intellectual currents. In summary, a model Christian intellectual affiliated with the Ottoman court could be imagined based on historiography as a Greek, but not as a Slavic speaker.

How Slavs/Serbs at the Ottoman court perceived the changes brought forth by the Ottoman language regime is another question that has not been widely explored. The role of Slavic/*Serbian* and its speakers in the early Ottoman Empire is frequently explained by acknowledging that Slavic served as a diplomatic language of the Ottoman Porte, persisting at least until the mid-16th century. This assertion finds ample support in existing documentary evidence.³⁴ Nevertheless, the same evidence testifies that, in producing official documents in Slavic, the Ottoman chancellery relied mainly on the individuals who already knew Slavic as either their mother tongue or a second language. Although the literature does not explicitly focus on the “accuracy” and style of the Ottoman-Slavic diplomatic correspondence, the overall impression is that the competence required for its production was rather high, and stylistic features can be traced back to various local chancelleries and the pre-Ottoman period. In what follows, I suggest that the three handbooks for learning Slavic/*Serbian* cannot be automatically connected with the function of Slavic as a diplomatic language, as previously assumed.

---

³³ R. Ćuk, “Povelja carice Mare manastirima Hilandar u Svetom Pavlu”, *Istorijski časopis* 24 (1977) 103–116, and, M. St. Popović, *Mara Branković*, 220.

³⁴ Slavic/*Serbian* as diplomatic language in the Ottoman Empire has been on the scholarly agenda for a while now. N. Isailović & A. Krstić, “Serbian Language and Cyrillic Script as a Means of Diplomatic Literacy in South Eastern Europe in 15th and 16th Centuries”, in: *Literacy Experiences concerning Medieval and Early Modern Transylvania*, Cluj-Napoca 2015, 185–196; L. Nakaš, “Portina slavenska kancelarija i njen utjecaj na pisare u prvom stoljeću osmanske uprave u Bosni”, *Forum Bosnae* 74–75 (2016) 269–297; T. Lutovac-Kaznovac, *Jezik pisama turskih sultana Dubrovniku* (Doctoral dissertation, Univerzitet u Kragujevcu, 2019); V. Polomac, *Srpski kao diplomatski jezik u XV i XVI veku: filološki pristup*, Kragujevac 2023.

Serbian among the Languages of the World

The publication of the inventory of books from the Palace Library revealed that the three handbooks involving *Serbian* were part of a larger project resulting in the production of a dozen of multilingual handbooks, with *Ayasofya 4750* being the only one analyzed in detail. Even a superficial examination of the titles of the inventoried codices makes it clear that Turkish served as a significant intermediary language for learning other languages.³⁵ This finding challenges arguments suggesting that Turkish was considered inferior to Arabic and/or Persian, or that “Meḥmed II” had an *unusual* interest in languages other than Turkish. On the contrary, it shows that during the reigns of Meḥmed II and Bāyezīd II, written Turkish evolved as both a symbolic resource and a means of written communication.³⁶

The Slavic portions of the three multilingual handbooks represent the only known sources of instructional material for *Serbian* as taught at the Ottoman court. Drawing an analogy with Greek language instruction can be informative. While we know (based on the texts produced in the Ottoman chancellery) that learning Greek in the Palace school occasionally resulted in mediocrity, with grammatical and other mistakes, we do not know what, if anything, was translated by the usage of Greek as a second/learned language beyond this correspondence. Unlike the Greek case, we lack precise knowledge of the methods and tools used for teaching and learning written Slavic *anywhere* during the late medieval period and after. The two *Ayasofya* codices have been presented in the literature as rare, if not the only, textual evidence that Slavic may have been taught and learned at the Ottoman court. Based on the structure of these codices, it is clear that *some* Slavic speakers could achieve *some* competence in Arabic (and perhaps Persian) by memorizing the provided dialogues, while non-Slavic speakers could use them to acquire *some* spoken Slavic. Understanding the intended use and the individuals behind this knowledge, I argue, requires us to set aside questions related to diplomacy and translation.

A self-referential part of the text found in two *Ayasofya* manuscripts states that beginners were the target audience for this manual:

---

³⁵ F. Csirkés, “Turkish/Turkic Books of Poetry, Turkish and Persian Lexicography: The Politics of Language under Bayezid II”, in: *Treasures of Knowledge*, 698.

³⁶ See C. Kafadar, “Between Amasya and Istanbul: Bayezid II, His Librarian, and the Textual Turn of the Late Fifteenth Century”, in: *Treasures of Knowledge*, 79–155.

The composer of this book of useful speech, which renders the tongues of beginners free from impediment, said: understand it, work on it, and remember it so you, with God's permission, become eloquent.³⁷

The paragraph provides a clue about the method of learning, which involved memorization (“by heart”). The origin and authorship of the Arabic template used in this manual remain unknown. The term “useful speech” likely refers to the informal nature of the language material, which was based on everyday speech-acts and organized in the form of questions and answers along a loose narrative line. Another excerpt provides a clue about the linguistic universe within which the template was originally composed, directly linking polyglottism involving Arabic and Persian to the concept of *adab*:³⁸

Come, let's speak Arabic, for the tutor (*mu'addib*) forbade us to speak Khwarezmian, and indeed we had forgotten Arabic and Persian, and we limited ourselves to Kurdish and Turkic. We will do that by the help of God the Almighty.³⁹

Based on this, we can suppose that the Arabic template probably originated in an environment wherein Arabic and Persian held the status of literary languages.⁴⁰ It was perhaps created as a tool for learning these languages by a community of speakers of Khwarezmian, an original, Middle Iranian language of Khwarezm, which had been ruled by ethnic Turks since the 11th century. These speakers were also exposed to Kurdish, and/or a Turkic language. The model tutor appeared to have had a negative attitude towards spoken Khwarezmian but a neutral attitude towards spoken Kurdish and Turkic. Khwarezmian fell into disuse by the end of the 14th century, having been superseded by (Eastern) Turkic. This fact very tentatively places the model

---

³⁷ *Ayasofya 4750*, f2a; W. Lehfeldt, *Eine Sprachlehre von der Hohen Pforte*, 76.

³⁸ *Adab* is a concept which has roots in pre-Islamic, Arabophone culture when it designated “a habit, a practical norm of conduct, with the double connotation of being praiseworthy and being inherited from one's ancestors.” With time and with spread of Islam and development of its intellectual tradition it evolved to mean “the civility, courtesy, refinement” attributable to, for example, urbanity, or to designate the “etiquette” which goes with a behavior/practice or a profession. It developed parallel with two other broad concepts and ideals of *ilm* (knowledge) and *dīn* (religion). See, F. Gabrieli, “Adab”, in: *Encyclopaedia of Islam*, Second Edition, consulted online on 19 July 2021.

³⁹ *Ayasofya 4750*, f. 10b-f. 11a, W. Lehfeldt, *Eine Sprachlehre von der HohenPforte*, 93–94.

⁴⁰ As Lehfeldt also notes, on f.39b of *Ayasofya 4750* there appears a Persian verse as an integral part of the Arabic template text. In *4750* this verse is only translated to Greek, and not to Serbian. The same verse is on f. 32a of *4749* and it is translated to Greek in somewhat different way, and to Serbian. This perhaps indicates that *4749* was produced later than *4750*.

mu'addib's attitude to Khwarezm between the 1000s and 1300s.⁴¹ However, the negative attitude towards Khwarezmian does not align with the fifteenth-century Ottoman context.⁴² The phrase “we have forgotten Arabic and Persian,” in any interpretation, also seems out of place in the fifteenth-century Ottoman court.

Evidently, *Serbian* and Greek translations from Arabic were added by the Ottomans in the 15th century to an existing, older textbook that may have been bilingual (Arabic/Persian). This older manual was created in a different language regime.⁴³ This method of translating templates from Arabic (and somewhat later, Persian) to the languages of learners was not invented by Ottoman instructors of the 15th century; they continued a well-established practice of earlier Arabographers who produced language learning handbooks using this method. While we cannot provide a proof, it is conceivable that the template used in the *Ayasofya* manual was, at some point, translated into Khwarezmian, Kurdish or a Turkic language. The key question here is what made this particular template suitable for teaching Arabic (and Persian) to Slavic and Greek speakers, and vice versa.

One particularly popular template in the fifteenth-century Ottoman context was *Muqaddimatu'l-adab*, composed by one of the most famous Khwarezmians—al-Zamaḥṣarī (d.1144).⁴⁴ This work is often described in the

---

⁴¹ D. N. MacKenzie, “Chorasmia III. The Chorasmian Language,” in: *Encyclopædia Iranica*, consulted online on 18 March 2020. Modern Turcology also operates with the concept of Khwarezmian Turkic, which is classified among Turkic languages as East Middle Turkic, used in the 13th and 14th centuries in the Golden Horde, and a preliminary stage of Chagatay (15th to 16th centuries Timurid realm).

⁴² One can, however, place a remark that the author of the text had his own idea of what Khwarezmian was, but whatever the case, the author of Arabic template fashions himself as part of a community which was familiar with the language, a community which can hardly be imagined to have existed in the fifteenth-century Ottoman state.

⁴³ The differences between the Arabic texts in the two *Ayasofya* codices are minor and rare. Some stem from copyist(s) omissions or unnecessary additions, but sometimes there occur small differences in grammatical form which however do not impact the meaning. Overall impression is that both texts were copied from a third one but not without thinking. It is also obvious that a person was checking and correcting the Arabic of *Ayasofya* 4750 after it was copied. The differences between Persian parts are of similar kind, can be explained by mistakes or small interventions like changing pronouns from *you* to *yourself*, missing or adding the particles (*ke*, *be*), etc. As noted before, a detailed philological analysis of these and other handbooks produced at the same time is still a desideratum.

⁴⁴ A suspected native speaker of Khwarezmian in retreat, al-Zamaḥṣarī was a towering figure in the field of *tafsīr* (Quranic exegesis) and Arabic linguistics. C. H. M. Versteegh, “al-Zamaḥṣarī,” in: *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*, consulted online on 20 March 2020. Slavist Nicolina Trunte expands on the above quoted paragraph to conclude that the production of the quadrilingual textbooks was somehow informed by al-Zamaḥṣarī's *Muqaddimatu'l-adab*

literature as Arabic/Persian “dictionary,” but this label can be misleading, not only due to the modern connotations of the term. *Muqaddima* was primarily composed by selecting Arabic texts for the study of Arabic by speakers of other languages.⁴⁵ The extant sources contain glosses in Persian, Khwarezmian, Eastern Turkic, and Mongol. The Ottomans had access to the translation of *Muqaddima* into Persian (*al-luġa ’l-fārisiyya*) and most likely translated it to Turkish (*al-luġa ’t-turkiyya*) and Latin/Italianate (*al-luġa ’l-afranġiyya*), but not into Slavic and Greek.⁴⁶ Embracing al-Zamaḥṣārī’s work, Ottomans were not necessarily embracing his ideas about various languages, for he was a renowned champion of Arabic and one of the last vocal opponents of linguistic *šū ’ūbiyya*—an intellectual tradition advocating for the (absolute) equality between Persian (and to a lesser extent other languages) and Arabic within the category of the “language of Islam.”⁴⁷ By the 15th century, the debate was long over, and Islam as adopted by ethnic Turks relied on both Arabic and Persian, with the latter coming in both highly stylized and in simpler registers.⁴⁸ Modern scholarship, however, has often attributed to early Ottomans anxieties about Turkish as a language not worthy of being considered a proper language of Islam or as a language of literature that lacked a long tradition. As previously

---

without providing any internal textual evidence. Useful from the perspective of the references it uses, the article is rather confusing in argumentation. The author, for example, claims that one Slavic informant originated from “south-Macedonia” contrary to the way Lehfeldt profiled him, and that he was affiliated with the Bogomil sect. N. Trunte, “Maḥmūd Zamaḥṣārī bei den Südslaven? Eine Spurensuche in der Sprachlehre von der Hohen Pforte”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 167/2 (2017) 363–380.

⁴⁵ Other languages which could have been included by al-Zamaḥṣārī himself were, according to Zeki Velidi Togan, Persian, Khwarezmian (Middle Iranian), and Eastern Turkic (spoken in Khwarezm). Kurdish (a Western Iranian language), mentioned in our quadrilingual manual, but not by Togan, perhaps, could also be part of this group, but no extant source of the combination exists. Z. V. Togan, “Zimaḥṣerī’nin Doġu Türkçesiyle Muḳaddimetü’l Edeb’i”, *Türkiyat Mecmuası* 14 (1965) 81–92.

⁴⁶ G. Necipoġlu, “The Spatial Organization of Knowledge”, 54. See also F. Csirkés, “Turkish/Turkic Books of Poetry”, and MS Török F. 59/f. 145a and *passim* for all lexicographical and grammatical works involving Arabic, Persian and Turkish and combinations with other languages.

⁴⁷ L. Richter-Bernburg, “Linguistic *Shū ’ūbiyya* and Early Neo-Persian Prose”, *Journal of the American Oriental Society* 94/1 (1974) 55–64. R. P. Mottahedeh, “The *Shū ’ūbiyyah* Controversy and the Social History of Early Islamic Iran”, *International Journal of Middle East Studies* 7/2 (1976) 161–182, esp. 179.

⁴⁸ How various registers of written Arabic were approached and received by non-native Ottoman producers/users of Arabic texts is to my knowledge a blind spot in the literature. Useful remarks on different registers of Persian sufiesque literature, as received by the Ottomans can be found in C. Kafadar & A. Karamustafa, “Books on Sufism, Lives of Saints, Ethics and Sermons”, in: *Treasures of Knowledge*, 439–453, esp. 444–445.

suggested, the concerns of the producers of language-learning handbooks were of a different nature.

The linguistic information contained in the *Muqaddima* and its derivatives is primarily lexicographical, with minor excursions into morphology. As such, it was not particularly helpful for understanding syntax. Artificially created dialogues as language instruction tools were, to the best of my knowledge, very rare in Islamic traditions, at least before the late 15th century.⁴⁹ If this was indeed the case, the producers of the quadrilingual conversational manual had to invest significant effort in finding an Arabic template capable of introducing the syntax of Arabic to beginners, and when translated, the syntax of *Serbian* and Greek. Therefore, if the project of creating the three handbooks received special attention, it is reasonable to assume that it was guided by distinctive ideas about the languages involved, their relationships, and their place in the Ottoman plurilingual configurations.

Those involved in the translation of Arabic text to Greek and *Serbian* were, of course, already familiar with Arabic. The presence of Greek words in the *Serbian* text serves to remind us of the historical interconnectedness of the two languages prior to the Ottoman conquest and the prestige enjoyed by Greek in contrast to written (Old) Church Slavic and its late-medieval regional recensions.⁵⁰ The *Serbian* translation was evidently recorded as it was heard from or pronounced by informants.⁵¹ By the time the manuals were composed (not earlier than 1444 and not later than 1481), the practice of educating ethnic Slavs (slaves and/or voluntary converts) in an Ottoman manner which commonly included instruction in Arabic, was well-established. However, whether this practice was limited to young Slavic men recruited through the *kul/devshirme* system, the specific details of this practice, and what constituted the “Ottoman way of education” in this period of time, remain open questions.⁵² In any case, at least two different anonymous individuals

⁴⁹ Based on the literature related to the language learning in the Islamicate world in the 15th century and before, it is not easy to conclude how exceptional was the employment of conversational type of language learning manuals.

⁵⁰ When the translator to Serbian reaches out for Greek words (e.g. *qalamār* – pen case, ar. *dawāt*) the Arabographic solutions are the same in the Greek and Serbian text.

⁵¹ Even the name Muḥammad (Prophet) is recorded “by ear” rather than transliterated/copied. When read “in Serbian,” “Muḥammad” becomes Muhamed. See f. 1b, line 12 in 4749, and line 16 in 4750.

⁵² Normally by “Ottoman educational system” the introductions to Ottoman history mean the system of *medreses* (colleges of various ranks and programs whose students could be young men who already possessed the literacy skills acquired in *mektebs*, the elementary schools). Alternative options for education also existed, most notably in Sufi lodges (*tekkes*) or within the elite households organized by analogy to the most prominent of all, the sultanic Palace. Strangely or not, “what was the oldest Ottoman *medrese* founded in South-Slavia” is not a

who knew both Arabic and Slavic can be postulated as contributors to the manual, with one of them possibly also having the knowledge of Persian. This is based on the dialectical differences between the two translations that are clearly reflected in orthography. The consistency in dialectical features across both *Serbian* versions suggests that the informants involved were native speakers of Slavic.⁵³ The translation of Arabic lines into *Serbian* was clearly a collaborative endeavor. As already noted, the orthography was carefully crafted to accommodate Slavic phonology, resulting in a fairly consistent system. With the guidance of a teacher, this textbook could provide students with enough knowledge to engage in basic day-to-day conversations through short, simple utterances.

Publishing the critical edition of *Ayasofya 4750*, Lehfeldt neglected the parts of *Ayasofya 4749* that were added to the quadrilingual manual (on folios 1b-52b).⁵⁴ This material indicates that those involved in the project indeed intended to teach some basic Greek to those who knew Arabic and Persian. This instruction included writing in the Greek script. When looking at *Ayasofya* codices only, it might seem that Greek was better supported in terms of material for instruction compared to Serbian. However, an examination of the contents of the 300 plus folios of *Or.oct.33* reveals that these three codices, and probably, all others produced around the same time, complemented each other in providing a comprehensive language learning program.

---

question a student of Ottoman history can answer automatically. Even when South-Slavia gets replaced by say, Europe, or the Balkans, the feeling is the same. Speaking of South-Slavia, good candidates are *medreses* founded during the reign of Murād II, according to the most cited survey of Ottoman *medreses* in general. See C. Baltacı, *XV-XVI asırlar Osmanlı medreseleri: teşkilât, tarih*, İstanbul 1976, 141–142 and 259–260.

⁵³ One can only guess how much weight the compilers or the informers attributed to the dialectical differences and if so for what reason. What can be safely concluded is that two texts clearly reflect efforts to fix and improve the orthography and clarity in the first place. If one is to judge by *Serbian* parts only, it is very hard to say which of the texts was “better.” The lexical and syntactic solutions are identical and it is beyond doubt that one of the texts was produced with insight into and knowledge of the other.

⁵⁴ The rest of the *Ayasofya 4749* comprises the following: 53b–61b: Persian-Greek translations of various forms of verbs, starting with infinitives (ar. *al-Maṣādir*), through tenses and participles. Each verbal form is illustrated with the examples of the same ten Persian verbs translated to Greek (*dānestan*, “to know”, being the first); 62b: Arabic-Greek translation of the 19 terms related to logic; 63b–66a: Arabic-Greek translation of some 50 plus logical terms from *Eisagogue* including several examples of sentences; 67b: Translation to Greek of various verbal forms of the Arabic verb *naṣara* (as of 71a: a list of various verbs given in first person singular); 71b Arabic-Greek translation of declined pronouns; 72a: A note about “talking in the language of Greeks” (*kalāmu fī luḡati 'l-Yunāniyyīn*) illustrated by three examples of conjugated verbs; 73a: Pronouns, Greek-Persian; 73b–101a: Exercises in Greek pronunciation and writing containing series of syllables; 101a–Greek Alphabet, a table.

The orthographic solutions found in *Or.oct.33* are consistent with those in the *Ayasofya* codices. The compilers of this manuscript covered Greek and Slavic grammar, writing, and pronunciation in the same manner and to the same extent. The teaching method employed in this manual was also based on the methods developed within the tradition of teaching Arabic as a second language. Whether all three handbooks had *anything* to do with the Byzantine style instruction material I cannot say. A closer examination of the grammatically most extensive section within *Or.oct.33* titled *Kitābu 'l-Mulḥaqāti Bi-Dānestan* (Appendices to *Dānestan*, hereafter: *Al-Mulḥaqāt*), sheds light on how Persian and Arabic served as mediators for instructing *Serbian* (and Greek).⁵⁵ The logic of the approach was above all linguistic and pragmatic and not based on any cultural or religious connotations associated with respective languages: Arabic provided the grammatical terminology for explaining *Serbian* and Greek grammatical forms, but it was Persian that could provide the cognate verbal forms.

According to historians of Ottoman lexicography, *Dānestan* is an alternative title for a Persian-Turkish dictionary/grammar book composed before the end of the 14th century—*Tuḥfatu 'l-Hādīya* (Gift of the Rod) by Muḥammad b. Ḥaḡḡī Ilyās. The *Tuḥfa* originally included an introduction that explained how children who acquired some knowledge in Arabic often became interested in speaking Persian, leading the author to compose a book focused on morphology which was divided into two parts. The first part consists of a list of Persian infinitives (the first being *dānestan*, hence the alternative title) translated into Turkish, as well as examples of conjugated verbs, while the second presents a list of nouns organized in four thematic groups (the nouns related to sky and earth, human organs, occupations, and animals). The ways in which *Tuḥfa* was received, shows that subsequent users were not always

---

⁵⁵ *Al-Mulḥaqāt Bi-Dānestan*, Or.oct.33, 2b–113a. This part contains: 2b–14a: Introduction in Arabic; in Persian-Greek-Serbian [Al-Fārisiyyatu—Al-Rūmiyyatu—Al-Sarfiyyatu]: 14b–24b: The infinitives—223 Persian verbs glossed with Greek and Serbian equivalents; 24b–66b: Various verbal forms derived from the infinitive. Each form is illustrated by minimum 2 to 4 examples. All 223 verbs are given only for the third person singular of the future tense; 67a–100b: Nouns; 100b–107a: Noun-Pronoun; Pre/Postposition-Noun; 107a: Grammatical explanations of suffixal pronouns; 109a–113a: Numbers. The rest of the manuscript contains: 114b–119a: Numbers in Arabic, Greek (al-Rūmiyya), and Serbian (al-Sarfiyya); 120b–140b: “Decrees of the Sages”—Text in Greek. Transliteration in Arabic script of the Greek text. Translation of the Greek text to Arabic; 141b–234b: The story of the King Croesus; 235b–283b: Exercises in writing and pronunciation—Series of Serbian syllables written in Cyrillic script; 284a: Serbian Letters—A table with Cyrillic Alphabet; 285a–299a: Exercises in writing and pronunciation—Series of Latin syllables written in Latin script; 300b–343a: Exercises in writing and pronunciation—Series of Greek syllables written in Greek script; 343b: Greek Alphabet—A table with Greek Alphabet.

concerned with preserving Ḥaḡḡī Ilyās’s authorial work—besides ignoring its original title, they often omitted the introduction, and appended new (groups of) words.⁵⁶ The concept, however, was preserved, and by the time *Or.oct.33* was composed, apparently understood as applicable to any language. From all we know, *Muqaddima*, *Tuḥfa* and similar works were meant to be memorized by heart, by a beginner. What a beginner would do further with these words is less clear. Seen together with *Ayasofya* manuals, however, *Al-Mulḥaqāt* as a tool for learning *Serbian* can be viewed as a source of meanings to be incorporated into Slavic syntactic structures found there. If this was the case, the range of day-to-day situations which could be addressed in *Serbian* would significantly expand, the level of sentence structure remaining the same. Besides multiple verbal forms, an unusual addition to the common forms of “*Dānestan*” is a section on pronouns found in *Al-Mulḥaqāt*. From the perspective of Greek, the title can also be seen as communicating with the section on Greek verbs from *Ayasofya* 4749 since the ten infinitives used there are also the first ten infinitives in the long list of infinitives (Greek and *Serbian*) provided in *Or. oct.33*.⁵⁷ Significant is also a series of Arabic grammatical descriptions of verbal forms non-existent in Arabic. Whether this terminology was developed in earlier descriptions of Persian or devised for this particular occasion I cannot say at the moment.

Various recensions of *Muqaddima*, *Tuḥfa* and other similar works, can be studied in search of insights into expectations from and tried methods for teaching beginners (of whatever age) in a multilingual context. Observed together, they also tell us something about the grammatical (and ideological) levels at which Arabographic literacy was inclusive, flexible, and fluid. In the Ottoman multilingual context, it seems, the syntax remained, first and foremost, the “Arabic” science for Arabic language instruction.⁵⁸ The fluidity

⁵⁶ For introduction to the original *Tuḥfa* and other information about extant manuscripts, see Y. Öz, *Tarih boyunca Farsça-Türkçe sözlükler* (Doctoral dissertation, Ankara Üniversitesi, 1996) 142–146; For a text which is in many ways similar (but not identical) to *Al-Mulḥaqāt* in terms of selection of words (both verbs and nouns) and possibly of close date of copy, see Ş. Kalsın & M. Kaplan, “*Müellifi Meçhul Bir Lugat: Haza Kitab-iLugat-i Dānisten*”, *Turkish studies* 4/4 (2009) 555–598; For other recensions of *Tuḥfatu’l-Hādīya* see: UB Leiden-MS Cod.Or.1028; UB Leiden-MS Cod.Or.167; BNF-MS Supplement Turc 296 (ff. 1b–17b), and BNF-MS Supplement Turc 453.

⁵⁷ See fn.55.

⁵⁸ For about ten works written in Arabic which qualify as “grammatical descriptions of Turkic” (including Western Oğuz), see R. Ermers, *Arabic Grammars of Turkic: The Arabic Linguistic Model Applied to Foreign Languages and Translation of ‘Abū Ḥayyān Al-‘Andalusī’s Kitāb Al-‘Idrāk Li-Lisān Al-‘Atrāk*, Leiden, 1999, 16–43. Although the locations of the extant copies show that Ottomans did know about these “Arabic grammars of Turkic,” it seems that they were not widely used in the areas where Turkish was spoken by substantial parts of the population. It is

and inclusivity were obviously encouraged, based on this type of handbooks at least, at the level of basic structures and daily conversations. Yet, while copies and recensions of *Muqaddima* and *Tuhfa* covering Arabic, Persian, and Turkish, were made centuries after, *Al-Mulhaqāt* involving *Serbian* was a product of the 15th century, which remained confined within the walls of the Palace.

If the Greek and *Serbian* received, in *Or.oct.33*, similar treatment in terms of grammar, the non-grammatical material and coherent texts provided for exercise/illustrations are exclusively in Greek (translated into/from Arabic). The stronger interest in Greek displayed in *Or.oct.33*. and *Ayasofya 4749* may be attributed to a stronger interest in originally Greek knowledge. Strong is thus the impression, based on these materials, that Slavic written culture did not enjoy a similar level of attention as Greek one did (but see below for how the relationship between the two was understood by an author of *Or.oct.33*). The Greek materials within these codices testify that the texts used were adaptations made primarily by having in mind the linguistic instruction, but also the *adab*. Whether their preparation was informed by past translation achievements or future ambitions aimed at translating Greek knowledge, cannot be concluded with certainty. Their contents are, however, illustrative of the educational environment in which the multilingual codices were probably used. Two parts of *Ayasofya 4749* are dedicated to Arabic-Greek translation of the terms related to logic. Within Arabographia, (Porphyry's) *Eisagogue* (ar. *Īsāghūḡī*) quoted as a source in the handbook, was the standard introduction to logic, though in the version authored by Aṭīr ad-Dīn al-Abharī (d. 1265), which was studied in the early phases of the Ottoman *medrese*-based education. The Ottoman palace slaves (the *kapıkulu*) were also taught logic, probably in the early phases of their education. A Turkish work on logic explicitly targeting this group was dedicated to sultan Bāyezīd II.⁵⁹ This work uses colloquial Turkish to explain and organize the Arabic logical terminology, and illustrates a possible way in which Turkish as a language actively spoken at the court was used in all kinds of instructional situations, whether recorded in a textbook or not. The *Story of (King) Croesus* from *Or.oct.33*. (in Greek translated to Arabic) was adapted, rather than taken over from an original Greek source. The text contains a line

---

also of importance to note that there are grammatical works designated as Turkish translations of Arabic grammatical works, but this part of Ottoman translation activities is known from catalogues of manuscripts only. If, at all, there were grammars of Turkish produced in Turkish in the early modern period, they did not circulate widely.

⁵⁹ K. El-Rouayheb, "Books on Logic (mantıq) and Dialectics (jadal)", in: *Treasures of Knowledge*, 891; 895. El-Rouayheb also quotes a critical edition of this work, titled *Zübdetül-beyân* (The Cream of Exposition), see H. Kızılcırdak, *Lâdikli Mehmet Çelebi'nin Türkçe "Zübdetü'l-Beyân" Adlı Mantık Eseri Üzerine Bir İnceleme*. MA Thesis, Marmara Üniversitesi, 2010.

which clearly points to the overlapping temporalities and linguistic adaptations. It reads:

In Asia there was a king whose name is Croesus and who was a Lydian. He was the king of all the people who live around the (Halys) River which is known in this era, in Turkish language, as *Kızılca Irmak*.⁶⁰

All of the above considerations have been made based on the instrumental parts of the codices, namely those that were actually used for the instruction in the classroom-like environments. It is in *Or.oct.33*, however, that the voice of an anonymous author, or rather one of the producers, can be heard. The Introduction to *Al-Mulḥaqāt* written in Arabic explains what motivated the composition of the book.⁶¹ It starts with a *bismillāh*, a praise of God, somewhat extended expression of *ṣahāda*, and a praise of Prophet Muḥammad and his family. The God-praising parts of the introductions to various genres of Ottoman literary works tend to be adjusted to the theme—if the work is related to language study it is common for the writers to emphasize God as the agent who endowed humans with the faculty of speech. When Arabic is involved, these introductions note that Arabic, of all the languages, was chosen by God as a language of revelation, i.e. *the Book*—Quran.⁶² In this particular case, God is depicted as the agent who made the tongues of all created things (ar. *elsinatu'l-anām*) speak in his praise and glorification and the one who enlightened the hearts of Muslims (ar. *ahlu'l-Islām*) testifying to his sanctity and applying themselves to the (solitary) study and observance of the commands and prohibitions of their religion. God is also the one who endows a Muslim with the very wish to pursue the means for examination/study of the signs (ar. *āyāt*) of his Oneness (ar. *tawḥīd*).⁶³ Overall, the praise

⁶⁰ “Kāna (...) fi arḍi'l-Āsiyyā malikun ismuhu Kṛīsus wa cinsuhu Liḍiyyun. Hādā malika camī'a'l-umami allatī min nahri Āliūs alladī huwa mašhūrun fi hādīhi'l-'aṣri bi'l-lisāni't-Turkī Kızılça Irmak”, *Or.oct.33*, ff. 141b–142b.

⁶¹ *Or.oct.33*, ff2b–14a.

⁶² Introduction to *Muqaddimatu'l Adab* reads: “Al-ḥamdu li-llāh alladī faḍḍala 'alā camī'i'l-alsinati lisāna'l-'Ārab kamā faḍḍala'l-kitāba'l-manzūla bihi 'alā sār'i'l-kutubi...,” see National Library Ankara-MS B-46 (a copy from 1389 with interlinear glosses in Persian). Introductions to Persian/Turkish dictionaries only rarely make notes related to Arabic (as the language of revelation, or any other possibility). For a number of examples see, Öz, *Tarih boyunca*. In these cases, therefore, there is no particular emphasis on Arabic. Though one would need more examples, it is tempting to suggest that, in general, the “prestige” of Arabic was not looming so large over instances of linguistic meta-genres involving other languages.

⁶³ “Bi-smi-l'lahi rahmāni rahīm. Al-ḥamdu li'lāh alladī antaqa elsinata'l-anāmi bi-tasbīḥihi wa taḥmīdihī wa aṭbaqa af'idata ehli'l-islām bi-nūri taqḍīsihi wa tafīdihī wa raffaqaḥum bi-ni'matihī li-raḡbatin fi asbābi-(i)ṭtilā'i 'alā āyāti tawḥīdihī li-yanḍurū fi iḥtilāfi'l-aṣāri wa yastadillū bihā 'alā aḥadiyyati'l-mu'attiri wa yaṣtaḡilū fi taḥmīdihī,” *Or.oct.33*, f2 b.

part of the Introduction, sets the tone for the main part of the work which starts with an exposition in which the author emphasizes that the study of the various linguistic forms (ar. *ibārāt*, *alfāz*, *iṣṭilāḥāt*—expressions, words, terms) is what a human needs in order to attain knowledge of the things existent, the very existence of which testifies to the existence of God. Supporting his claims by a Quranic verse,⁶⁴ the author notes that all useful knowledge (ar. *favā'id*) cannot be attained by being acquainted with one language only, i.e. that there is no harm in discovering the meanings of words in different languages. Then he proceeds by informing that sultan Mehmed II was the one who ordered the collection and translation of “the words non-Arabic” and by explaining the way in which the task was handled. Here he claims that one of the steps was to supply books of various “groups” (ar. *firaḳ*) in their own languages.⁶⁵ As seen from above, the producers of the manuals could have had books in Greek and Slavic at their disposal, and this note can be viewed as more than a mere tribute to the established tradition in producing Arabographic language-learning tools.⁶⁶ Why informants, who were definitely helping, were not mentioned is an issue we can only speculate about.

The Introduction then continues with a “Prelude” (ar. *al-muqaddima*) divided into two parts (ar. *iṣārātayn*), in which the author expounds on the histories of Greek and Serbian languages by intertwining the histories of respective speech communities with the histories of their writing systems. He starts the first part by explaining the kind of knowledge on which his book was based. The knowledge pertained to “the letters of Romans” (ar. *beyānu ḥurūfi'r-Rūm*) and to “what is related to the pronunciation of its [Greek] expressions” (ar. *mā yata 'allaqu bi-talaffuḍi 'ibārātihā*). He continues by informing that it was a well known fact that most of the letters then (i.e. in the 15th century) used for writing the language of the *Rūm* (Romans/Byzantines) were the same as the letters used for writing the old language of *Yunān* (Ancient Greeks). He further relates that, at some point, the *Rūm* (Romans/Latins) left their ancient

---

⁶⁴ “And of his signs is the creation of heavens and the earth and the diversity of your languages and your colors. Indeed in that are the signs for those of knowledge,” Quran 30: 22.

⁶⁵ “Uḥḍira bi-himamihi kutubu'l-firaḳi'l-muḥtalifati fī lisānihā,” *Or.oct.33*, f5 b.

⁶⁶ The introductions to various forms of Arabographic dictionaries are often accompanied with notes about the sources of the corpus. When Arabic is a source language, these are by the rule respectable texts, the Quran being in the first place. Of many examples one can quote the Arabic/Persian dictionary dedicated to infinitives titled *Tāj al-Maṣādir* (the Primary Source) in which its author, Aḥmad b. 'Alī al-Bayhaḳī (d. 1150) writes that he isolated the infinitives he defines in Persian, first and foremost from the text of the Quran (since there can be no rhetoric without it: *lā balāgāta illā wa minhu*), then from *hadīṭ* collections, collections of Arabic poetry etc., paying special attention to those that may present some difficulties in understanding. Hādī 'Ālim'zādah, ed., *Abū Ja'far Aḥmad ibn 'Alī ibn Muḥammad al-Bayhaḳī: Tāj al-Maṣādir*, Tihrān 1987, 2 (130).

land (which was ruled by Franks/*Faranğ* then, in the 15th century) to settle in the lands of *Yunān*. This they did with their famous emperor Constantine. Coming to the land of *Yunān* they mixed with the local population to the point that one could not know which of them was *Rūmīyy* (Greek/Byzantine) and which was *Faranğīyy* (Frank/Latin). The *Rūm* (Romans/Latins) opted to speak the language of *Yunān* (Greeks) but kept adding to it the words which did not originally belong to this language. So, for the sake of recording the language of *the commoners of Rome* (ar. *luğatu 'awāmi 'r-Rūm*) a number of letters had to be added to the alphabet used for recording the language of *the elite of Rome* (ar. *ḥawāṣṣihim*), which was similar to the language of *the (Ancient) Greeks* (ar. *luğatu 'l-Yunāni 'l-Qadīmati*). The core of the alphabet used for this (elite) language consisted of twenty letters, according to the author, which are “simple” and the pronunciation of which corresponds to the pronunciation of the certain letters of Arabic (listed under their Arabic names). The rest of part one is dedicated to technicalities of pronunciation of Greek letters (especially the “compound” ones historically added based on the commoners’ idiom) as recorded by the use of the Arabic script. In the second part, the same themes are addressed in relation to “the letters of Serbs” (ar. *ḥurūfu 's-Sarf*). In relation to the history of *Serbian* we learn that this language was a relative (ar. *qarībatun*) of the old language of the *Yunān* (Greeks). To the extent that the language preserved its connection to its older Greek predecessor, *Serbian* could be represented by the letters used for this language. Over time, additions were made, and at the time of writing, the total number of *Serbian* letters amounted to twenty-seven. The rest of the section is dedicated to the pronunciation of the orthographic solutions for *Serbian*.

Thus, if we were to judge by the Introduction, the informed author, and by extension, sultan Mehmed II, seem to have thought, relying on the authority of the Quran, that every language of the world was a legitimate medium through which a *Muslim* could testify to the oneness of God, and manifest the knowledge of God, his creation and his commands. Nevertheless, the vocabulary employed throughout the manuals can hardly be described as being dominated by terms and ideas related to religion. The primary goal of the handbooks, I would argue, was to prepare *Muslim learners* for *everyday communication* in languages “non-Arabic.”⁶⁷ The attitudes expressed in the introduction can also be seen as an act of duty, an obligation towards tradition,

⁶⁷ Lehfeldt detects in *Ayasofya 4750* some 40 words related to religion and rituals translated to Serbian from Arabic. *Mesc(ğ)id* (place of worship) is, for example, translated as “crkva” (church). *Furqān* (ar.lit. which distinguishes truth from error, also a name for the Quran) is the only word that was left untranslated. W. Lehfeldt, “Zur serbokroatischen Übersetzung arabisch-islamischer Termini in einem Text des 15./16. Jahrhunderts”, *Zeitschrift für Balkanologie* 7/1–2

and as a justification of the attention paid to “non-Arabic” languages, by—first of all, speakers of Turkish. Thus, the whole compendium, rhetorically and practically, was oriented towards learning “non-Arabic” languages—after Arabic, the language of Islam *par excellence*, by Muslim individuals who already knew Turkish. The author, informed of the changes in the history of the two languages, allowed the possibility that *spoken* Greek and Slavic/Serbian (as written by the Ottomans) could be/become “languages of Muslims.” The silence of the author about Persian (and Turkish) indicates that he was not concerned with any sort of a comprehensive outline of hierarchical relations among languages he engaged with, whether these relations would have religious connotations or not. The implied hierarchies are not to be searched in the Introduction only, but also in the way in which the instrumental parts of the handbooks were structured. Here, the logic is historical and linguistic/grammatical. Including the extant, but unstudied manuals for learning *al-afranġiyya* (Latin/Italianate) into discussion would certainly help understand the supposed hierarchies better. Remembering Caferoġlu and Raby, however, one can go beyond the texts discussed here and ask which of these languages, if any, were indeed considered “foreign,” the “languages of the sultans’ subjects,” or the foreign languages of sultans’ subjects, and which were simply considered Ottoman and/or “imperial.” As represented in the three handbooks, the *spoken* Greek and Slavic/Serbian which had just entered a new (albeit short) chapter of their history, appear as solid candidates for the last category.

As for the profile of the target-learners, based on what we know, the pages and (young) women of various ethnic origins freshly entering the Palace as *kapuġulları* could have been both literate and illiterate. Literate could be those individuals who learned to read and/or write in their mother tongue prior to being recruited to the palace, as well as the persons illiterate in their mother tongues, but who, after being enslaved, learned to write while learning second language/s (Arabic, Persian, and/or Turkish) in some other household before being transferred to the Palace. Illiterate were the persons who did not learn to read and/or write in their mother tongue, nor in a second language before being recruited directly to the Palace. The variety of these models further complicates the ways in which the handbooks could have been used, but it can be safely said that they could equip any learner with knowledge sufficient for basic and simple everyday communication, no more and no less than that. Unfortunately, the textbooks provide no clues about the written texts the users were supposed

---

(1969–70) 28–43; Several words and phrases from the list of nouns in *Or.oct.33* can also be considered as belonging to religious discourse, most notably the names of the five daily prayers.

to produce after learning the languages in question nor about the links between model learners' linguistic and professional profiles.

Conclusion

A fresh reading of *Ayasofya* codices, together with *Or.oct.33*, informed by recent scholarly findings, reveals several important insights about the original context in which the three handbooks were produced. For one, the handbooks were part of an ambitious project aimed at providing tools for learning a series of languages used by Muslims of various ethnic origins gathered around Mehmed II's court. The group of languages represented in the three handbooks is just one combination among those found in the larger group of manuscripts that are yet to be investigated. Secondly, while the production of the *Serbian* sections involved native speakers of Slavic, the teaching method employed was rooted in the long tradition of teaching Arabic as a second language. Thirdly, the composers were well aware that the histories of language/s were not static; their functions adjusted according to shifting extra-linguistic circumstances. By devising systematic orthographic solutions for recording spoken *Serbian* in the Arabic script, they were perhaps conceiving a new chapter in its history as a written language of the Ottoman Empire.

Created within a relatively short period of time, the extant multilingual textbooks seem to have addressed a newly perceived, immediate need which could not be satisfied by the resources available in the second half of the 15th century. The clear boundedness of the usage of these manuscripts in time and space, specifically the fact that they did not seem to instigate any endeavors that would enhance the initially set base, suggest to me that the whole project was part of an intense discussion of how the multilingualism of the late 15th century should or could have been managed. The project was abandoned in its starting phase, and Slavic did not gain the status of a language the learning of which was accompanied by developing academic interest. The question of the status of Slavic/*Serbian* in the Ottoman Empire, however, remains open from the perspective of historical language ideology, and its investigation should not be limited to either these handbooks or references to the function of Slavic as an Ottoman diplomatic language. Finally, focusing on one language or differentiating between Islamicate and non-Islamicate, or Western and non-Western (Eastern) languages, provides a poor starting point for a thorough understanding of the ideas that informed not only this project, but the "Ottoman" literacy/language regime in general.

LIST OF REFERENCES

Unpublished Primary Sources

- Bibliothèque nationale de France MS *Supplement Turc* 296
Bibliothèque nationale de France MS *Supplement Turc* 453
National Library Ankara MS B-46
Staatsbibliothek zu Berlin MS *Or.oct.33*
Süleymaniye Kütüphanesi MS *Ayasofya* 4750
Süleymaniye Kütüphanesi MS *Ayasofya* 4749
Universiteits bibliotheek Leiden MS *Cod.Or.1028*
Universiteits bibliotheek Leiden MS *Cod.Or.167*

Published Primary Sources

- Konstantin Filozof, *Povest o slovima. Žitije despota Stefana Lazarevića*, ed. G. Jovanović, Beograd 1989.
Abū Ja‘far Aḥmad ibn ‘Alī ibn Muḥammad al-Bayhaqī, Tāj al-Masādir, ed. H. ‘Ālim’zādah, Tihārān 1987.

Secondary Works

- Ahlwardt, W., *Verzeichnis der Arabischen Handschriften: Sechster Band*, Berlin 1894.
Baltacı, C., *XV-XVI asırlar Osmanlı medreseleri: teşkilât, tarih*, İstanbul 1976.
Caferoğlu, A., *Note sur un manuscrit en langue serbe de la bibliothèque d’Ayasofya*, *Revue internationale des études balkaniques* 1/3(1936) 185–90.
Costa, J., *Introduction: Regimes of language and the social, hierarchized organization of ideologies*, *Language and Communication* 66 (2019) 1–5.
Coulmas, F., *Guardians of Language: Twenty Voices Through History*, Oxford 2016.
Csirkés, F., “Turkish/Turkic Books of Poetry, Turkish and Persian Lexicography: The Politics of Language under Bayezid II”, in: *Treasures of Knowledge: An Inventory of the Ottoman Palace Library (1502/3–1503/4)*, G. Necipoğlu, C. Kafadar & C. H. Fleischer, eds., Leiden 2019, 673–733.
Deissmann, G. A., *Forschungen und Funde im Serai: mit einem Verzeichnis der nichtislamischen Handschriften im Topkapu Serai zu Istanbul*, Berlin, Leipzig, 1933.
El-Rouayheb, K., “Books on Logic (mantıq) and Dialectics (jadāl)”, in: *Treasures of Knowledge: An Inventory of the Ottoman Palace Library (1502/3–1503/4)*, G. Necipoğlu, C. Kafadar & C. H. Fleischer, eds., Leiden 2019, 891–906.

- Ermers, R., *Arabic Grammars of Turkic: The Arabic Linguistic Model Applied to Foreign Languages and Translation of 'Abū Ḥayyān Al-'Andalusī's Kitāb Al-'Iḍrāk Li-Lisān Al-'Atrāk*, Leiden 1999.
- Gabrieli, F., "Adab", in: *Encyclopaedia of Islam*, Second Edition, consulted online on 19 July 2021.
- Isailović, N. & A. Krstić, "Serbian Language and Cyrillic Script as a Means of Diplomatic Literacy in South Eastern Europe in 15th and 16th Centuries", in: *Literacy Experiences concerning Medieval and Early Modern Transylvania*, Cluj-Napoca 2015, 185–196.
- Jacobs, E., "Mehemmed II., der Eroberer, seine Beziehungen zur Renaissance und seine Büchersammlung", *Oriens* 2 (1949) 6–29.
- Kafadar, C. and A. Karamustafa, "Books on Sufism, Lives of Saints, Ethics and Sermons", in: *Treasures of Knowledge: An Inventory of the Ottoman Palace Library (1502/3–1503/4)*, G. Necipoğlu, C. Kafadar & C. H. Fleischer, eds., Leiden 2019, 439–453.
- Kafadar, C., "Between Amasya and Istanbul: Bayezid II, His Librarian, and the Textual Turn of the Late Fifteenth Century", in: *Treasures of Knowledge: An Inventory of the Ottoman Palace Library (1502/3–1503/4)*, G. Necipoğlu, C. Kafadar & C. H. Fleischer, eds., Leiden 2019, 79–155.
- Kalsın, Ş. and M. Kaplan, "Müellifi Meçhul Bir Lugat: Haza Kitab-i Lugat-i Dānisten", *Turkish studies* 4/4 (Summer 2009) 555–598.
- Kızılcırdak, H., *Lādikli Mehmet Çelebi'nin Türkçe "Zübdetü'l-Beyān" Adlı Mantık Eseri Üzerine Bir İnceleme* (MA Thesis, Marmara Üniversitesi, 2010)
- Lehfeld W., *Eine Sprachlehre von der Hohen Pforte: Ein arabisch-persisch-griechisch-serbisches Gesprächslehrbuch vom Hofe des Sultans aus dem 15. Jahrhundert als Quelle für die Geschichte der serbischen Sprache*, Cologne; Vienna 1989.
- Lehfeldt, W., *Ein arabisch-persisch-griechisch-serbokroatisches Sprachlehrbuch in arabischer Schrift aus dem 15./16. Jahrhundert*, Bochum 1970.
- Lehfeldt, W., "Zur serbokroatischen Übersetzung arabisch-islamischer Termini in einem Text des 15./16. Jahrhunderts", *Zeitschrift für Balkanologie* 7/1–2 (1969–70) 28–43.
- MacKenzie, D. N., "Chorasnia III. The Chorasmian Language," in: *Encyclopædia Iranica*, consulted online on 18 March 2020.
- Mišević, M., *Writing Slavic in the Arabic Script: Literacy and Multilingualism in the Early Modern Ottoman Empire* (Doctoral dissertation, Harvard University, 2022)
- Mottahedeh, R. P., "The Shu'ubiyah Controversy and the Social History of Early Islamic Iran", *International Journal of Middle East Studies* 7/2 (Apr., 1976) 161–182.
- Nakaš, L., "Portina slavenska kancelarija i njen utjecaj na pisare u prvom stoljeću osmanske uprave u Bosni", *Forum Bosnae* 74–75 (2016) 269–297.
- Necipoğlu, G., C. Kafadar & C. H. Fleischer, eds., *Treasures of Knowledge: An Inventory of the Ottoman Palace Library (1502/3–1503/4)*, Leiden 2019.

- Necipoğlu, G., “The Spatial Organization of Knowledge in the Ottoman Palace Library: An Encyclopedic Collection and Its Inventory”, in: *Treasures of Knowledge: An Inventory of the Ottoman Palace Library (1502/3–1503/4)*, G. Necipoğlu, C. Kafadar & C. H. Fleischer, eds., Leiden 2019, 1–79.
- Necipoğlu, G., “Visual Cosmopolitanism and Creative Translation: Artistic Conversations with Renaissance Italy in Mehmed II’s Constantinople”, *Muqarnas* 29 (2012) 1–81.
- Öz, Y., *Tarih boyunca Farsça-Türkçe sözlükler* (Doctorical disertation, Ankara Üniversitesi, 1996)
- Patrinelis, C., “Mehmed II the Conqueror and His Presumed Knowledge of Greek and Latin”, *Viator* 2 (1971) 349–354.
- Raby, J., “Mehmed the Conqueror’s Greek Scriptorium”, *Dumbarton Oaks Papers* 37 (1983) 15–34.
- Richter-Bernburg, L., “Linguistic Shu’ūbiya and Early Neo-Persian Prose”, *Journal of the American Oriental Society* 94/1 (1974) 55–64.
- Togan, Z. V., “Zimahşerî’nin Doğu Türkçesiyle Muḳaddimetü’l Edeb’i”, *Türkiyat Mecmuası* 14 (1965) 81–92.
- Trunte, N., “Maḥmūd Zamaḥşarī bei den Südslaven? Eine Spurensuche in der Sprachlehre von der Hohen Pforte”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 167/2 (2017) 363–380.
- Versteegh, C. H. M., “al-Zamaḥsharī,” in: *Encyclopaedia of Islam*, Second Edition, consulted online on 20 March 2020.
- Vryonis, S., “Byzantine Constantinople and Ottoman Istanbul: Evolution in a Millennial Iconography”, in: *The Ottoman City and Its Parts*, New Rochelle/NY, 13–52.
- Лутовац-Казновац, Т., *Језик писама турских султана Дубровнику* (Докторска дисертација, Универзитет у Крагујевцу, 2019) [Lutovac-Kaznovac, T., *Jezik pisama turskih sultana Dubrovniku* (Doctorical disertation, Univerzitet u Kragujevcu, 2019)]
- Маринковић, М., “Српски језик у османском царству: пример четворојезичног уџбеника за учење страних језика из библиотеке султана Махмуда I”, *Славистика* 14 (2010) 280–298. [Marinković, M., “Srpski jezik u osmanskom carstvu: primer četvorjezičnog udžbenika za učenje stranih jezika iz biblioteke sultana Mahmuda I”, *Slavistika* 14 (2010) 280–298.]
- Поломац, В., *Српски као дипломатски језик у и веку: филолошки приступ*, Крагујевац, 2023. [Polomac, V., *Srpski kao diplomatski jezik u XV I XVI veku: filološki pristup*, Крагујевац, 2023]
- Поповић, М. Ст., *Мара Бранковић*, Београд 2014. [Popović, M. St., *Mara Branković*, Београд 2014]
- Ћук, Р., “Повеља царице Маре манастирима Хиландару и Светом Павлу”, *Историјски часопис* 24 (1977) 103–116. [Ćuk, R., “Povelja carice Mare manastirima Hilandaru i Svetom Pavlu”, *Istorijski časopis* 24 (1977) 103–116]

Маријана Мишевић

**КАКО И ЗАШТО СЕ СЛОВЕНСКИ УЧИО НА ОСМАНСКОМ
ДВОРУ? УВИДИ ИЗ ПРОЈЕКТА ИЗ 15. ВЕКА ПОСВЕЋЕНИХ
УЧЕЊУ ЈЕЗИКА СВЕТА**

Резиме

Проучавање оригиналног контекста у којима су настала три рукописа у фокусу овог рада (MSs Süleymaniye *Ayasofya 4749* и *Ayasofya 4750*; MS SB Berlin *Or. oct. 33*) корисно је за разматрање језичке идеологије као феномена који није искључиво савремен, већ и историјски. Јаснији закључци о идејама које су, у овом случају, османски интелектуалци и елита имали о словенском/*српском* и другим језицима, тек треба да се изводе. Овај рад међутим сугерише да чињеницу да је на османском двору у другој половини 15. века постојала идеја о учењу, пре свега, *говорног српског* не треба искључиво доводити у везу са словенским/*српским* као дипломатским језиком који је Порта користила из прагматичних потреба, већ са идејом састављача да је *српски* језик света, односно царства чије су територије наслеђене (пре него поробљене), баш као што је био случај са грчким. Та идеја је била кратког века, ако је судити по сачуваним изворима, а пројекат подучавања *српског* на османском двору је остао у почетној фази. Разлоге за краткорочност ове идеје тек треба проучити са становишта историјске језичке идеологије, и то имајући у виду да је словенски функционисао као дипломатски језик релативно дуго након што су уџбеници састављени, али не дуже од краја 16. века, као и чињеницу да је демографска база говорног словенског језика на Балканском полуострву под османском управом увек била јака.

Оригиналан научни рад

Примљен: 30.3.2023.

Коначно прихваћен за објављивање: 19.9.2023.

Adrian MAGINA*
West University of Timișoara
Romania

NIKOLA CREPOVIĆ.
A SERBIAN NOBLEMAN AND HIS FAMILY IN 16TH CENTURY
TRANSYLVANIA

Abstract: Nikola Crepović was one of the most representative Serbian nobles in the Kingdom of Hungary and Transylvania. In the two decades (1542–1562) in which he came to the attention of historical sources, this Serbian nobleman was involved in a series of events that marked the history of Central Europe. He built his career through working with both the Szapolyai family and the Habsburgs, and was rewarded with estates and dignities by both parties. Following the fall of Timișoara to the Ottomans (1552), Crepović fled with his family (wife Mara and daughters Jelena and Katerina) to Transylvania, where he built an estate in Hunedoara (Hunyad) and Alba (Fehér) counties. Through his daughters he was related to the ruling family of Wallachia and to important noble families in Transylvania. After his death he was buried in the Orthodox church of Bârsău (Hunedoara/Hunyad county) together with his wife and daughters. Because he had no male heirs, his estates, hard-won through faithful service to the Szapolyai or Habsburgs, came into the possession of nobles with whom he was related.

Keywords: Serbian nobility, Banat, 16th century, Nikola Crepović, Transylvania, Hunedoara county (Hunyad), Bârsău (Berekszó).

Анстракт: Никола Цреповић је био један од најрепрезентативнијих српских племића у Краљевини Угарској и Трансилванији. У две деценије (1542–1562) у којима је доспео у жижу историјских извора, тај српски племић био је укључен у низ догађаја који су обележили историју средње Европе. Своју каријеру је изградио у односима и са породицом Запоља и са Хабзбурговцима, а обе стране су га наградиле имањима и достојанствима. Након пада Темишвара под власт Османлија (1552), Цреповић је са породицом (супругом Маром и кћерима Јеленом и Катерином) побегао у Трансилванију, где је изградио имање у Хуњадској жупанији (Хуњад) и жупанији Алба (Фехер). Преко својих кћери био је у родству са владарском породицом Влашке и значајним племићким породицама у Трансилванији. После смрти сахрањен је у православној цркви у Барсау (Хуњадска жупанија), заједно са супругом и кћеркама. Будући да није имао мушке наследнике, његова имања, тешко стечена верном службом Запољама или Хабзбурговцима, дошла су у посед племића са којима је био у родству.

Кључне речи: српско племство, Банат, 16. век, Никола Цреповић, Трансилванија, Хуњадска жупанија (Хуњад), Барсау (Берексо).

---

* adimagina@gmail.com

Towards the end of the first half of the 16th century, the name of a Serbian nobleman began to appear more frequently often in documents. From his first documentary mention in 1542, in the course of two decades until his death, this nobleman of South Slavic origin was part of Transylvanian history. Who is Nikola Crepović, what was his career path, what was his family life and what estates he owned? These are just some of the questions I will try to answer on the following pages. This nobleman lived in one of the most turbulent periods in Transylvanian history, so his destiny was deeply connected with the political and military events in the middle of that turbulent century.

Relatively little is known about Crepović and most of the relevant information was brought to light over 100 years ago by historian Aleksa Ivić¹. With very few exceptions, those who subsequently wrote about him took up and possibly reinterpreted the data presented by Ivić. Much attention has been paid by art historians to the church in Bârsău (Hung. Berekszó, Hunedoara county)², where this Serbian nobleman is said to have been buried, for there is no doubt that Nikola Crepović was one of the Serbian nobles whom fate brought to Transylvania, where he now rests. He is one of countless members of the Serbian elite who, by force of circumstances, had to seek a new home in the face of the Ottoman threat.

The South Slavic (in this case Serbian) migration to the Hungarian Kingdom began as early as the 14th century, and reached its peak in the second half of the following century, after the fall of Smederevo to the Turks. Historians have mostly focused on the great Serbian noble families that took refuge in the Hungarian Kingdom – the Brankovićs, Jakšićs, Belmuževićs, Bakićs – whose history could be traced over several generations³. The families

¹ Aleksa Ivić, *Istoriја Срба у Угарској од пада Смедерева до сеобе под Чарнојевићем (1459–1690)*, Zagreb 1914, reproduced in *Istoriја Срба у Војводини: од најстаријих времена до оснивања Потиско-поморишке границе (1703)*, Novi Sad 1929, but the second work was only partially accessible to me, so I will quote it in *Istoriја Срба у Угарској*.

² Károly Torma, “A berekszói régi templom Hunyad megyében”, *Archaeologiai Közlemények* 13, 1 (1879) 53–61; Virgil Vătăşianu, *Vechile biserici de piatră româneşti din judeţul Hunedoara*, Cluj 1930; Silviu Dragomir, “Ctitorii bisericii din Bârsău în judeţul Hunedoara”, *Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice. Sectia pentru Transilvania. 1930–1931* (1932) 139–148; Peana Burnichioiu, “Revenirea la un subiect fără surse: biserica din Bârsău în secolele XV–XVI”, *Medievalia Transilvanica* 5–6/1–2 (2001–2002) 97–111; Florin Dobrei, *Biserici ortodoxe hunedorene*, Reşiţa 2011, 72–76.

³ Samu Borovszky, “A nagylaki uradalom története”, in: *Értekezések a történeti tudományok köréből*, Budapest 1900, 1–50; Lajos Thallóczy & Antal Áldásy, *A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára. Magyarország mellékartományainak oklevéltára II* (Monumenta Hungariae Historica, Diplomataria XXXIII), Budapest 1907; Јован Радонић, *Прилози за историју Срба у Угарској у XVI, XVII и XVIII веку*, Novi Sad 1909; А. Ивић, *Историја Срба у Угарској; Историја Срба у Војводини*; Yovan Radonitch, *Histoire des Serbes de Hongrie*,

in the second echelon, although known, remained somewhat in the shadows, on the one hand because they did not have the political and military relevance of the prominent members mentioned above, and on the other hand because sources are not as generous. In general, the Serbian nobility who took refuge in Hungary settled in the southern parts of the Kingdom, in the territory now known as Banat. The Timișoara area, the Mureș valley (around the Lipova town), the territory of the former Torontal county became home to most of them. There was the base of the estates of most of the important Serbian families, a situation that attracted other social categories from the South Slavic regions. In the first half of the 16th century, the Serbian population in the lower parts of the Hungarian Kingdom was quite significant, with Serbs actively involved in the political events of the time. These refugees also contributed to the development of an Orthodox hierarchy in these areas, who began to appear in documents in connection with the town of Lipova (Hung. Lippa, Arad county)⁴. A much smaller part of the South Slavic nobility obtained estates in Transylvania or settled there by marriage. This is the case of Lady Milica Belmužević⁵ and Lady Anna Jakšić⁶ or some persons of Croatian origin, the most representative being Juraj Utiješenović Martinuzzi⁷ and Gaspar Perušić⁸.

Paris 1919; Ненад Лемајић, *Српска елита на прелому епоха*, Сремска Митровица – Источно Сарајево 2006; Момчило Спремић, “Породица Јакшић у Банату”, у: *Банат кроз векове. Служеви култура Баната. Зборник радова*, ур. Миодраг Матицки и Видојко Јовић, Београд 2010, 33–63. Adrian Magina, “Un nobil sârb în Banatul secolului al XV-lea: Miloš Belmužević”, *Analele Banatului. Serie nouă, Arheologie – Istorie* 18 (2010) 135–142; Александар Крстић, “Нови подаци о војводи Милошу Белмужевићу и његовој породици”, *Иницијал. Часопис за средњовековне студије* 1 (2013) 161–185; Saša Iașin, *Familii nobiliare sârbești din Banat în secolele al XV-lea și al XVI-lea*, Cluj-Napoca 2015; Aleksandar Krstić & Adrian Magina, “The Belmužević family – the fate of a noble family in South East Europe during the turbulent period of the Ottoman conquest (the 15th and the first half of the 16th century)”, *Revue d’Études Sud-Est Européennes* 59 (2021) 105–123.

⁴ Adrian Magina, “The city and the church. Religious life in Lipova, the 14th–16th centuries”, in: *Common Man, Society and Religion in the 16th Century/Gemeiner Mann, Gesellschaft und Religion Im 16. Jahrhundert: Piety, Morality and Discipline in the Carpathian Basin/Frömmigkeit, Moral und Sozialdisziplinierung Im Karpatenbogen*, ed. Ulrich A. Wien et al., Göttingen 2021, 256–260.

⁵ Adrian Magina, “Milica Belmužević l’histoire d’une noble dame du XVIe siècle”, *Иницијал. Часопис за средњовековне студије* 2 (2014) 145–162.

⁶ Livia Magina, “Ana Jakšić: A woman of her time”, *Иницијал. Часопис за средњовековне студије* 8 (2020) 101–115.

⁷ Adriano Papo & Gizella Nemeth Papo, *Nemăsurata ispită a puterii. Gheorghe Martinuzzi adevăratul rege al Transilvaniei în secolul al XVI-lea*, Ratio et Revelatio, Oradea 2019.

⁸ Florin Nicolae Ardelean & Neven Isailović, “From Croatia to Transylvania: War, Migration and Adaptive Strategies in the Case of the Perušić Family (15th–17th Centuries)”, *Povijesni prilozi* 60 (2021) 213–256.

Later on, after the present-day territory of Banat came under the rule of the High Porte (1552), a large part of the South Slavic nobility and population migrated to Transylvania, settling in various counties of the new autonomous Principality.

Origin, family and relationships

We do not have any information, at least until now, about Crepović, before the document addressed to the Emperor in 1542 by the Serbian community in the lower parts of the Hungarian Kingdom⁹. Historians have identified three noble families bearing this name – one in Herzegovina, one in Pomoravlje and one in Banat – but have not been able to find any connection between them¹⁰. At the time of his mention, Nikola must have been of a certain age (perhaps in his 30s) as he held the position of a captain and had a certain prestige as he was included among the representatives of the Serbian population in the southern areas of the Kingdom. According to the short text that mentions him in 1542, the beginnings of Crepović's career must be linked to the lower parts of the Hungarian Kingdom. In fact, Nikola's first noble title was Crepović of Radna (Nicolaus Cherepowyth of Radna¹¹ – a town in the Mureş valley, county of Arad), later he was mentioned as Crepović of Sásvár (an extinct settlement not far from Timișoara, Timiș county)¹². It is not excluded that Crepović was born in the lower parts of the Kingdom, sometime in the first decades of that century. Although there are no conclusive arguments, I believe that Nikola belonged to the generation of Serbs born and raised in the former Hungarian Kingdom, on the territory of present-day Banat, and was thus well anchored in the realities of their place of origin. This might explain his knowledge of the Hungarian language, perhaps even in writing, since the three letters, which bear his name and that of Francis Horvath (perhaps Croatian by name) as authors, were written in Hungarian¹³. His knowledge of Hungarian facilitated his integration into the Transylvanian elite, even though the area of the Hunedoara county was ethnically predominantly Romanian, but the nobility largely communicated in Hungarian¹⁴. It is not known whether he had

---

⁹ А. Ивић, *Историја Срба*, 147–148.

¹⁰ S. Iașin, *Familii nobiliare sârbești*, 192.

¹¹ *Acta et Documenta partes Regni Hungariae inferiores concernentia (Acta et Documenta)*, collegit et edidit Hadrianus Magina, Mega, Cluj-Napoca 2020, 215.

¹² А. Ивић, *Историја Срба*, 183; S. Dragomir, “Ctitorii bisericii din Bârsău”, 145; I. Burnichioiu, “Revenirea la un subiect fără surse”, 105.

¹³ See comments on the letters in the presentation of his career.

¹⁴ For the noble society in the Hunedoara area in the 16–17th centuries and the use of the Romanian language see Adrian Andrei Rusu, *Ctitori și biserici din Țara Hațegului până la*

any brothers or sisters, although one document records a Gaspar Crepović (*Cherepowyth*) who died in 1560 without descendants, and whose estates Padej (*Pathe*) and Zyhan in the Cenad (Csanád) county were donated to Martin Szentgothárdi, Gregor and Clement Dóczy¹⁵. One can only speculate that Nikola and Gaspar were relatives, but on this we have no certainty.

If we accept the area of present-day Banat as Nikola's birthplace, we should first consider the Lipova area in the Mureş valley, which was well populated with Serbs in the first half of the 16th century, with the nobiliary particle of Radna also suggesting this area. Stefan Zabo, who in 1542 is mentioned among the Serbian captains together with Crepović, could be identical with the mayor (*iudex*) of Lipova – *Stephanus Zabo* – mentioned in several city charters issued between 1539 and 1544¹⁶. It is just a hypothesis, but it would confirm the importance of the South Slavic element in the Mureş valley region in the first half of the 16th century. On the other hand, another possible place of Crepović's origin could be Sásvár, a town owned by voivode Miloš Belmužević, but many Serbian names can be found there in the early 16th century. It may be that the particle of Sásvár (from Sasvar, Saswar, or *sasvariensis* on Nikola's gravestone)¹⁷ indicates both the estate held and the place of origin. It would not be unusual for a family like Crepović, which had its heyday in the mid-16th century, to originate from the estates of the great Serbian aristocrats who settled in Hungary in the second half of the previous century. As family members on the estates of the Jakšićs, Belmuževićs or Brankovićs, they were able to amass a certain amount of wealth, and after the demise of these great nobles, these new families were able to assert themselves by taking over their political, military and sometimes landed inheritance. Within the bounds of our present knowledge, we must limit ourselves to these simple hypotheses, and new documents (if discovered) will confirm or refute them. Until the events of 1551–1552 the Serbian nobleman lived in the lower part of the Hungarian Kingdom, but after the Ottomans occupied the territory between the Mureş–Danube and the Tisza, he took refuge with his wife and children in Transylvania (*egregius Nicolaus Cherepywth, qui capta Temeswar in Transylvaniam cum uxore et liberis profugit*)¹⁸.

1700, Ed. Muz. Sătmărean, Satu Mare 1997.

¹⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), A 57, Librii regii, v. III, f. 644.

¹⁶ Adrian Magina, "Documentele autorităților urbane din Lipova (1455–1548)", *Banatica* 23 (2013) 612–616.

¹⁷ Torma, "A berekszói régi templom", 56: Hic sepultus jacet Sasvar(iensis)/ Nicolaus..... vit Magnifi(cus dominus Ni)colaus..... vit cap(itaneus/ Alfeldien(sis serenissimi Joa)nnis (electi regis) / consili(arius A. D.) /156.....

¹⁸ MNL OL A 57 Librii Regii, v. III, f. 198.

At least two versions about his wife have circulated in historiography. Romanian historians, among whom Nicolae Iorga stands out, considered that Crepović was married to Ursula Gârliște (Gerlestey), who came from a Romanian noble family around Caransebeș¹⁹. The information was highlighted in the mid-19th century by Anton Kurz²⁰ and then replicated in historical writings. Kurz, and after him Iorga, relied on an epitaph copied in the 18th century by József Benkő from a tomb in the church of Mureșenii de Câmpie (Hung. Omboztelke, Cluj county) and preserved in one of his manuscripts in the Aiud library²¹. However, there is a logical flaw in considering this noble lady as Crepović's wife. She does not appear in any way among the known members of the Gârliște (Gerlestey) family from Banat²², and if she was the wife of the Serbian nobleman, why did she not find her final resting place with him in Bârsău, but in a village in Transylvania, far from her husband and Banat from which she theoretically came? Romanian historian Silviu Dragomir considered that this epitaph is nothing but a forgery produced in the first half of the 19th century by count József Kemény, who was notorious for falsification of historical documents²³.

The second version was proposed by Aleksa Ivić, who on the basis of documents identified in the Hungarian archives, proved that Crepović's wife was none other than Mara (Margareta), the daughter of nobleman Petar Ovčarević. Ivić's reconstruction of Nikola family is in agreement with the content of the tombstones discovered in the Orthodox church in Bârsău, whose inscriptions, even if only partially preserved, indicate without doubt that Mara was the wife of Nikola Crepović²⁴. The Ovčarević family also had their main domains in the lower parts of the Hungarian Kingdom. Petar Ovčarević, Mara's father, was one of the most prominent Serbian nobles of the era of King John Szapolyai, and his descendants also rose to important positions. For a short time, this nobleman was married to Milica Belmužević²⁵, which was later the cause of disputes between their descendants over some of their estates.

¹⁹ Nicolae Iorga, "Elena Cherepovici, Doamna lui Petru-Vodă Mircea al Țerii-Românești", *Revista Istorică* 7–9 (1930) 154–157.

²⁰ Anton Kurz, "Elena Cherepovici socia lui Petru III Șchiopulu, care a domnit în terra Românească 1560–1567", in: *Magazinu istoricu pentru Dacia*, suptu redacția lui A. Treb. Laurianu și Nicol. Bălcescu, v. V, București, Tiparul Collegiului Național 1847, 371–383.

²¹ Hic jacet/Nobilissima ac Magnifica Domina/Ursula Gerlistei/Consors/Magnifici Viri/Nicolai Cherepovith/M. L. X. V – Ibidem, p. 379.

²² Ligia Boldea, "Tradiție și continuitate în lumea demnitarilor români ai banatului de Caransebeș și Lugoj – Gârleştenii de Rudăria", *Analele Banatului, S.N., Arheologie-Istorie* 22 (2014) 275–291.

²³ S. Dragomir, "Ctitorii bisericii din Bârsău", 146.

²⁴ I. Burnichioiu, "Revenirea la un subiect fără surse", 102.

²⁵ The marriage between these two Serbian nobles was short-lived. In 1538 Milica was mentioned only as the widow of Nicholas Kendeffy of Râu de Mori (MNL OL, F 4 Cista

Crepović lived the last decade of his life in Transylvania, where he died in the prime of his life, sometime in April 1562. In the first week of that month, he was still alive in his estate at Mănărade (Monora), where he resided, waiting for the representatives of the Wallachian ruler to discuss the marriage of his daughter Jelena. Already on 5 May, the envoy of the Wallachian voivode was on his way to his widow²⁶, which means that the death of the Serbian nobleman took place between 6 April (last mention of him alive) and 5 May. One can only speculate about the cause of death, but in the absence of concrete information any conjecture would be hazardous.

Nikola's marriage to Mara Ovčarević resulted in two daughters, Jelena and Katerina. More information has been preserved about the first one, perhaps because she had a more tumultuous destiny. Not long before his death, Crepović negotiated Jelena's marriage to Peter the Younger (Petru cel Tânăr) of Wallachia. According to a report of John Belsius to King Maximilian in June 1562, the bride-to-be was 18 years old²⁷, born around 1544. Her father's death delayed Jelena's marriage for a while, but finally, after the obligatory year of mourning, the wedding took place in Sibiu on 22 August 1563²⁸, although according to a Saxon chronicler the bride left for Wallachia as early as 8 August²⁹. The marriage between Jelena and Peter the Younger took some time to be set up, but it ended very quickly. As early as January 1564 there was some news that, thanks to her mother-in-law, Crepović's daughter would be sent back to Transylvania. However, the dissolution of the marriage between the two was a fact in 1566, when King John Sigismund took Jelena and her daughter Theodoricza under his personal protection and established their residence in Deva³⁰. After her return to Transylvania, still very young (she was

---

comitatum, Hunyad, cista 2-da, fasc. 5, no. 31), and on 4 March 1542 she was mentioned as the widow of Petar Ovčarević (Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Cluj – SJAN Cluj, colecția personală Mike Sándor, no. 119: *Mylycza relicte quondam Petri Olcharovith*). A copy of the same document in the Library of the Romanian Academy, Cluj–Napoca branch [BAR Cluj], Kemény József collection, mss. KJ 288/D, v. 10, f. 72). He died sometime between February and May 1541. On 20 January he was mentioned as alive in a donation (MNL OL, F 4 Cista comitatum, Hunyad, cista 1-ma, fasc. 7, no. 5), but on 23 May he was mentioned as deceased (MNL OL, F 4 Cista comitatum, Hunyad, cista 1-ma, fasc. 6, no. 29), so the marriage may have lasted about three–four years.

²⁶ Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria Românilor*, v. XI, 1517–1612, ed. Nicolae Iorga, București 1900, 875.

²⁷ Latin text in Hurmuzaki, *Documente*, v. II/1, 1451–1575, București 1891, 429–430; Romanian translation can be found in: *Călători străini despre Țările Române*, v. II, ed. Maria Hoban et al., București 1970, 191.

²⁸ Hurmuzaki, *Documente*, v. XI, 581; A. Kurz, "Elena Cherepovici", 372.

²⁹ A. Kurz, "Elena Cherepovici", 372.

³⁰ *Ibidem*, 382–383; N. Iorga, "Elena Cherepovici, 157.

22 years old), Jelena remarried nobleman Vladimir the Muscovite³¹, probably a nobleman of Russian origin, whose epitaph was in the 19th century partially preserved in the church of Bârsău, and who seems to have died after 1580³². The last written mention of Jelena comes from 1572, in a charter in which she was mentioned with her second husband. The data about Katerina are somewhat more summary. It is known that for a short period she was married to Valentin Török of Enning, the supreme lord of the Hunedoara county³³, who after her death in 1572 contracted a new marriage with Margaret Orbai³⁴.

Mara Ovčarević lived a long life, dying a few decades after Nikola Crepović. She probably also experienced some material hardship, having to sell off her valuables. In 1575, in the inventory of Lady Zamfira, the daughter of voivode Moise of Wallachia who had settled in Transylvania, there were two gold chains belonging to Crepović's wife³⁵. After her husband's death, Mara seems to have retired to her brother Dimitrije's estate³⁶, which in this context must be the village of Bârsău. She had the misfortune to outlive even her daughters and granddaughter, being mentioned in early 1581 in the context of her ownership over the Şoimuş estate in the Hunedoara county³⁷. In September 1581 she was recorded as deceased (*generosae quondam dominae Margarethae Olchiarwyth, relictæ videlicet egregii olim Cherepowyth de Sasvar*), her son-in-law Vladimir the Muscovite also mentioned as deceased. Following their deaths, several nobles who also had shares in Şoimuş and the surrounding villages initiated a legal action to divide the possessions held by Mara and Vladimir³⁸. Mara and Dimitrije's sister Jelena Ovčarević was also married in Transylvania, to Serbian nobleman Stefan Balintitt of Teiuş (Hung. Tövis, Alba county), and this marriage produced a son Theodor³⁹. In 1530 Stefan Balintitt or Balintić was the supreme captain of the Serbs in Hungary (*Stephanus*

³¹ А. Ивић, *Историја Срба*, 183.

³² (M)agnifici d(omini) / Vladimir(i)..... moschovita(e) / Ann(o) D(omini) MDLXX.. / XVI, ano aet (atis) – K. Torma, “A berekszói régi templom”, 56; I. Burnichioiu, “Revenirea la un subiect fără surse”, 105.

³³ In 1572 she is mentioned as *magnifici Valentini Teoreok de Enning consorti* – А. Ивић, *Историја Срба*, 183.

³⁴ S. Dragomir, “Ctitorii bisericii din Bârsău”, 147.

³⁵ Andrei Veress, *Documente privitoare la Istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. II, București 1930, 83.

³⁶ А. Ивић, *Историја Срба*, 182.

³⁷ *Az Erdélyi káptalan jegyzőkönyvei 1222–1599*, v. I (Erdélyi történelmi adatok VIII), ed. Zsolt Bogdándi & Emőke Gálfi, Kolozsvár 2006, no. 269; Burnichioiu, “Revenirea la un subiect fără surse”, 110.

³⁸ MNL OL, F 2 Protocolla, v. I, f. 63–65, summarised in Hungarian in *Az Erdélyi káptalan jegyzőkönyvei*, v. I, no. 303.

³⁹ S. Dragomir, “Ctitorii bisericii din Bârsău”, 147.

Balyntihijth, supremus Capitaneus Rascianorum)⁴⁰, a position later held by Nikola Crepović.

The Crepović family was quickly integrated into the Transylvanian elite, but unlike other Serbian nobles who changed their religion, both Nikola and his wife and their daughters kept their Orthodox faith. It is said that, during his time as the ban of Caransebeş (1559), he contributed to the expulsion of the Franciscans from the town⁴¹. Mara and her daughters played a very important role in the restoration and painting of the Orthodox church in Bârsău, which became the final resting place for members of the Ovčarević and Crepović family. The work was carried out after Nikola's death, as evidenced by two Slavonic graffiti found inside the church. The two female characters represented in the position of the founder (ktetor) were Mara (*господжа Мара Овчаробича Петра дашерь бивша покоынога господара Мишколе Цреповича* / Lady Mara daughter of Peter Ovčarević, former wife of late nobleman Nikola Crepović) and daughter Katerina (*господжа Катаріна дъщї покоынога господара Николе Цреповича бивша Тоуркоу Балинтова господжа* / Lady Katerina daughter of late nobleman Nikola Crepović, former wife of Bálint Török). According to the art historians who analysed the painting, the church's dedication was also changed with the restoration, which has since been dedicated to St. Nicholas. The dress of the two female founders is typical of the Transylvanian/Hungarian elite of the 16th century. Katerina's costume is elegant and sober with Western analogies, as is her mother Mara's dress, but more limited in colour⁴². Given that Nikola is mentioned as deceased in those notes, the period of the church's restoration must be sought in the decades after his death (1562). Even though the wife and daughter are not mentioned as deceased in the Slavonic graffiti, their status as former ladies of Crepović and Valentin Török raises questions as to whether they were already dead when the work was completed. We know that when Katerina died in 1572, she was buried in a Romanian village near Deva, most probably Bârsău, in the very church she helped to rebuild⁴³. An epitaph copied at the end of the 18th century captures Margaret's grief at having to bury her beloved daughter:

Olczaravit moerens hoc Margaretha sepulchrum
Condiderat natae quae Catharina suae
Ista virum Kató dilexit amore, Deumque:

⁴⁰ Sándor Szilágyi, "Gritti életéhez", *Történeti Lapok*, II-dik évfolyam, 22 szám (1875) 1177.

⁴¹ János Karácsonyi, *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*, v. II, Budapest 1924, 89.

⁴² I. Burnichioiu, "Revenirea la un subiect fără surse", 102–104.

⁴³ *Catharinam Czerepovit filiam Margarethae Olczárovitt quae 1572. obiit, et tumulata jacet in pago Valachico prope Devam* – K. Torma, "A berekszói régi templom", 58.

Hanc genus, banc pietas, nobilitatque thorus⁴⁴.

As can be seen, the members of the family maintained their attachment to the Orthodox Church and their fondness for Slavic written culture, but at the same time they interacted with Latin and Hungarian cultural formulas. All of the family's political and marital ties suggest that they were well grounded in the realities of their time, but were committed to preserving certain traditions. Serbian and Hungarian languages were certainly used in the family, and Jelena must have known basic Romanian and perhaps Slavic, given the marriages she had contracted. The use of Serbian is evidenced by the graffiti in the church, and the link between language and religion expressed a certain attachment, not only cultural but also ethnic, at the time.

The career of a Serbian nobleman. Political and military activity

In the political and military turmoil of the mid-16th century, in 1542, the name of Nikola Crepović is recorded in documents. This Serbian nobleman appears somewhat suddenly, like many others, in a record of 1 September of that year, among the captains of Serbian troops in the lower part of the Kingdom. It is a letter addressed to the Habsburg Emperor by the *capitanei Racionorum* Radić Radoza, Nikola Crepović (Chrepwyt), Petar Vračilić (Wrachylyth), Stefan Zabo, the Milola voivode, Petar Herlić (Herlyg), Jovan Dejak (Deyak), Đurađ Klinčić (Klynchyth), together with all the Serbs of the lower parts (*universi Rasciani ad partes inferiores*). Gathered at Hodoş, in the valley of the Mureş river, they wrote to the sovereign and informed him that they had sent Petar Bosić to the imperial court to discuss and negotiate their demands⁴⁵. This letter is important because it brings to light a number of persons about whom nothing more was known, including Crepović. We find Nikola in an important position, that of captain, but it is impossible to know how long he held this position. The Serbian request to negotiate with Ferdinand must be seen in the context of the death of King John Szapolyai and the events that followed⁴⁶. In the political turmoil of the fifth decade of

---

⁴⁴ Ibidem, 59; S. Dragomir, "Ctitorii bisericii din Bârsău", 142 proposed correcting the second verse to the logical form: *Sepulchrum condiderat natae quae Catharina suae*.

⁴⁵ Haus-, Hof- und Staatsarchiv [=HHStA], Allgemeine Akten. Hungarica, fasz. 48, Konv. C, f. 2, edited by A. Ивић, *Истопуја Срба*, 147–148, but where the name Klinčić has been transcribed as Plinčić.

⁴⁶ For the political and military situation of the Hungarian Kingdom after Szapolyai's death see Cristina Feneşan, *Constituirea principatului autonom al Transilvaniei*, Editura Enciclopedica, Bucureşti 1997; A. Papo & G. Nemeth Papo, *Nemăsurata ispită a puterii*, 86–130.

the 16th century, the Serbs in Hungary had to choose between the Szapolyai family and Ferdinand of Habsburg⁴⁷. The House of Austria tried to obtain the former territories of the Hungarian Kingdom through negotiations, as the use of force was beyond the powers of the Habsburgs. As for the lower parts, the Emperor's envoy, Gaspar Seredi, took into account the particular ethnic and military situation. For the position of lord of the Timis county it was considered necessary to have a skilled man (*idoneum hominem*) who could reconcile the Hungarians with the Serbs and keep them under obedience (*Hungaris cum Rascianis concordare et in obedientia tenere*)⁴⁸. Another proposal concerned the remaining property of the Jakšić family, which was to be divided among the Serbs (i.e. the Serbian nobility), and in this way the property of the nobles, which the Serbs occupied and held by force (*violenter ipsi possident*), could be released from their hands⁴⁹.

It seems that after the rapprochement with the Habsburgs in 1542, the Serbs mostly chose Queen Isabella's side. This was also helped by the fact that there were two important nobles of South Slavic origin around the Queen: Juraj Utiješenić Martinuzzi and Petar Petrović, both of whom were guardians of the minor king. While the latter clearly sided with the Szapolyai family to whom he was related, Martinuzzi pursued a duplicitous policy, often oscillating between the Habsburgs and the Ottoman Porte. This policy, however, brought him into conflict with the Queen and Petrović. Each side tried to attract as many supporters as possible, and the Serbs in the southern parts of the Kingdom sided with Petrović, who was seen as one of their own⁵⁰. For a few years, Crepović did not come to the attention of the sources. In 1547, on the occasion of a trial between the Serb Petar alias Petko of Periam (Hung. Perjámos, Timiş county) (*Petrus alias Pethko vocatus, Rascianus de Peryemes*) and the nobles Thelegdi and Wesseny concerning stolen goods, among the arbitrators present in this dispute were Nikola Crepović (Cherepowyth) and Đurađ Klinčić (Klynchytth)⁵¹, two of the representative captains of the Serbs in Lower Hungary. Nikola also appears in an important position two years later. On 10 August 1549, Petar Petrović, together with Nikola Crepović, Francis Patócsi, Anton Losonczi, John Zalanczi, Peter the Literate and Michael Csáki,

⁴⁷ А. Ивић, *Историја Срба*, 135–163.

⁴⁸ HHStA, Allgemeine Akten. Hungarica, fasz. 49, konv. B, f. 60v.

⁴⁹ Ibidem, f. 70v; А. Ивић, *Историја Срба*, 146.

⁵⁰ For Petrović: Szabolcs Varga, "Péter Petrovics (1487–1557) in the service of Queen Isabella", in: *Isabella Jagiellon, Queen of Hungary (1539–1559)*, ed. Ágnes Máté & Teréy Oborni, Research Centre for the Humanities, Budapest 2020, 327–345; Adrian Magina, "Peter Petrović and Protestantism. Aspects concerning the patronage of the Reformation during its early period", *Иницијал. Часопис за средњовековне студије* 3 (2015) 139–159.

⁵¹ SJAN Cluj, fond Vécsey, Documente fasciculate, no. 5, f. 18.

concluded an agreement to support each other and serve the interests of Queen Isabella and her son⁵². It was an unequivocal position of the Serbian nobleman, visible in his actions the following year. In 1550 an open armed conflict broke out between the Queen and Martinuzzi. Fearing “Friar George’s” troops, the Queen and Petrović retreated to Alba-Iulia, defended by 2000 Serbian soldiers. Petar Petrović’s call for the Queen’s support was answered by 7000 Serbs from the area of Caransebeş and Lugoj, Srem and Transylvania, who attacked Brănişca (Hung. Branycska, Hunedoara county), Hunedoara (Hung. Hunyad) and Martinuzzi’s castle at Vinţu de Jos (Hung. Alvinc, Alba county). In the meantime, 8,000 Serbs recruited from the Timisoara and Lipova area under the command of Nikola Crepović attacked Cenad (Hung. Csanád, Cenad county), defended by the Croat Gaspar Perušić, Martinuzzi’s supporter. In trouble, Perušić desperately asked for help, as the town was burned and was about to be conquered. Thomas Várkocs set out from Oradea (Hung. Nagyvárad) to save him, and taking advantage of the indiscipline in Crepović’s camp he made a surprise attack one morning, killing 2500 Serbs and taking another 4000 prisoners, if we are to believe the sources of the time. Nikola ran away and stopped only in the arms of his wife, who received him with reproaches and insults for his defeat⁵³. The two sides were reconciled for the time being, but the dispute between the Queen, Petrović and Martinuzzi continued dormant until the following year, when Isabella, fed up with the conflicts, renounced the throne in favour of Ferdinand of Habsburg and withdrew from Transylvania.

In this context, Serbian nobles, including Crepović, turned to the Habsburgs, and the rewards were not long in coming. Ferdinand of Habsburg guaranteed on two occasions (July and August 1551) to the Serbian nobility and population around Timișoara the old rights, freedoms, privileges and exemptions obtained from the former Hungarian kings in exchange for keeping faith with the sovereign⁵⁴. For Crepović the political change was even favourable in his career, and he established himself as one of the most faithful Serbian nobles in the service of the House of Austria. This also created some problems, as not all Hungarian nobles were happy with the benefits offered to the Serbs. On 6 September 1551, the new lord of the Timiș county, Stephen

⁵² *Acta et Documenta*, 215–216.

⁵³ Main sources in presenting Crepović’s role: Ascanio Centorio de gli (Ortensi) Hortensi, *Commentarii Della Guerra Di Transilvania*, 1566, 49–50; Wolfgang Bethlen, *Historia de rebus Transsylvanicis*, t. I, Cibinii 1782, 448–450; Georgius Pray, *Epistolae procerum regni Hungariae*, pars II, Posonii 1806, 209–210. A very thorough presentation based on them: Lajos Kropf, “Castaldo Erdélyben”, *Hadtörténelmi Közlemények* 9 (1896) 53–55; A. Papo & G. Nemeth Papo, *Nemásurata ispitã a puterii*, 151–152; N. Isailović & Fl. N. Ardelean, “From Croatia to Transylvania”, 230.

⁵⁴ Costin Feneșan, *Diplomatarium Banaticum*, v. I, Cluj-Napoca 2016, 339–343.

Losonczi, wrote to the Emperor that the Serbs had come into possession of more than 600 (*sexingentos*) of his serfs, and asked the sovereign to return them to him⁵⁵. Losonczi's vindictive attitude towards the Serbs, as will be seen, gave rise to certain disputes in the following year. However, the annexation of Transylvania and the former lower parts of the Kingdom by the Habsburgs was not viewed favourably by the High Porte. The southern part of the Kingdom had been donated by Sultan Süleyman in 1541 to Petar Petrović with the title of sançak⁵⁶, and the appointment of Stephen Losonczi as the lord of the Timiș county could only irritate the Sultan, whose sovereign rights were thus infringed. The military events of autumn 1551 were a good opportunity for Crepović to establish himself as a good servant of the Habsburgs. In September 1551, an Ottoman army entered the territory between the Danube-Mureș and the Tisza rivers with the intention of driving out the Habsburg troops. Nikola was on the front line of this conflict. Because he was familiar with the present-day area of Banat, Crepović was sent with Francis Horvath to observe the Ottoman troop movements. On 17 September 1551, they sent two reports from Horogszeg written in Hungarian on the situation they encountered. In the first letter to Bartholomew Horvatinović and Francis Zay from Szolnok, Crepović and Horvath informed them that the Turks were moving towards Lipova and Cenad⁵⁷. On the same day, a second letter was sent to captain-in-chief Francis Bebek and Erasmus Teuffel, informing them that the siege of the Becej fortress had begun and that the next Ottoman targets were Becskerek (today Zrenjanin) and Cenad⁵⁸. The two commanders remained to monitor the progress of the Ottoman military operation, and on 19 September, from Biled (Hung. Billéd, Timiș county) they sent a new letter in Hungarian to Andrew Báthory: "We sent fifty horsemen to Galad to find out news and catch informers, and they found the Turks, but because there were so many, they did not dare to go against them", the two announced. The news was not good at all for "it is heard that the representatives of Becskerek went to the beylerbey and asked him not to go there, for they themselves would surrender to him both the city and the town with the people in it"⁵⁹. On the basis of their letter, Báthory informed general Castaldo about the military situation, which was difficult, especially in

⁵⁵ HHStA, Allgemeine Akten. Hungarica, fasz. 59, konv. B, f. 36v.

⁵⁶ Огъен Крешић, "Петровићев санџак", *Историјски часопис* 61 (2012) 129–142, especially 131–134 and 140–141; Cr. Feneșan, *Constituirea principatului autonom*, 19.

⁵⁷ HHStA, Allgemeine Akten. Hungarica, fasz. 60 konv. A, f. 149.

⁵⁸ *Acta et Documenta*, 228.

⁵⁹ HHStA, Allgemeine Akten. Hungarica, fasz. 59 konv. B, f. 134, published by Lajos Szádeczky, "Magyar levelek a XVI. sz. közepéről", *Történelmi Tár*, 598.

Beckerek, where the Serbs of the town and the island (*Rascianos ex civitate et ex insulae*) were ready to betray⁶⁰.

The Ottoman troops conquered a good part of what is now the Banat region in the autumn of 1551, but well-organised defences and bad weather prevented them from occupying Timișoara, which the Christians took advantage of. The counter-attack of the imperial troops led the Ottomans to leave the urban centres they had initially conquered⁶¹. Crepović was again in the thick of the fighting to drive out the Turkish troops, this time alongside his old enemy Gaspar Perušić, and together they were involved in the battle of Lipova⁶². On the evening of 4 December, by moonlight, Ullama Pasha and his 1,200 men marched in massive lines out of the fortress of Lipova. The Ottoman troops were to be escorted to the Timiș river by 300 Serbian horsemen under the command of Nikola Crepović⁶³. The Christians did not respect the agreement made with the Turks and attacked them, Ullama barely escaping to the Ottoman territory. This episode would have a negative impact in the following year, when after the conquest of Timisoara, the Ottomans would slaughter the Christian garrison that had surrendered.

Despite the participation in the military campaign, there were some disagreements between the Serbian nobles and the Stephen Losonczi, the lord of the Timiș county. In order to solve the problems, Losonczi summoned the nobles from Timiș and neighbouring counties as well as the Serbian commanders to a meeting on 15 December, where he convinced them to remain loyal to the Emperor by returning their property. As a gesture of goodwill, the Serbs offered the necessary food and goods to the Timișoara garrison, with Losonczi investing Crepović with the task of supplying the town⁶⁴. A few days later, the Timiș county lord wrote to Castaldo and informed him that he had managed to reach an agreement with the Serbs regarding the supply of the fortress that Crepović was in charge of⁶⁵.

At first glance, the situation of the Serbs in southern Hungary, and of Nikola Crepović in particular, seemed to be very good at the beginning of 1552. Appearances were deceptive, however, as the conflict with Losonczi was far from over. The county lord continued to put pressure on the Serbian

---

⁶⁰ HHStA, Allgemeine Akten. Hungarica, fasz. 59 konv. B, f. 135v–136.

⁶¹ Florin Nicolae Ardelean, “Mercenarii străini și inovațiile militare moderne timpurii în Europa central-răsăriteană. Armata lui Castaldo în Transilvania și Banat”, *Banatica* 25 (2015) 46–47.

⁶² Károly Czimer, “Temesvár megvétele 1551–1552”, *Hadtörténelmi Közlemények* 6 (1893) 197; N. Isailović & Fl. N. Ardelean, “From Croatia to Transylvania”, 231.

⁶³ K. Czimer, “Temesvár megvétele 1551–1552”, 208.

⁶⁴ *Ibidem*, 212.

⁶⁵ Frigyes Pesty, *Krassó vármegye története*, v. IV, Budapest 1883, 59.

nobles through his supporters. Thus, Benedict Kosár, the castellan of Timișoara (*praefectus arcis Themesiensis*)⁶⁶, occupied certain Serbian possessions around the city. Serbian nobles complained to Bernardo de Aldana about Kosár's attitude, and Crepović wrote personally to the Spanish commander to describe the situation⁶⁷. Aldana notes that the Hungarian nobles occupied the Serbian possessions with great fury and began to plunder their goods – grain, herds etc.⁶⁸ Nikola Crepović was directly affected by Losonczi's measures because, as general Castaldo informed the Emperor, the lord of the Timiș county personally occupied Crepović's property under the pretext that it belonged to his predecessors. Therefore, he warned, if the problem was not resolved, many of the Serbian inhabitants could switch to the Turks (*maior pars populorum illorum ad Turcas deficient*)⁶⁹. The case was brought to the country's assembly, but in a diet held in Turda (Hung. Torda, Cluj county) on 22 May, it was decided that the issues of Crepović and John Kende should be postponed until a future meeting⁷⁰.

Following the sovereign's reaction in favour of Serbs, towards the end of May Losonczi wrote to him and informed him of the conflict with Nikola Crepović and the other Serbs. He mentioned that Serbs under his command had plundered goods, possessions and peasants of the Emperor. He informed Ferdinand that the two representatives of the Serbs Nikola Crepović (*Nicolaus Screpwuyth, qui est supremus inter ipsos*) and Stepan Zabo had come to him and asked for clemency for the Serbs' reprehensible deeds. The two also demanded the return of property taken by force by a servant of Losonczi (i.e. Benedict Kosár). Therefore, in order to please Crepović, Losonczi gave him the requested goods from his own property, including four wagons of grain⁷¹. As can be seen, Nikola was considered the main leader of the Serbs, and it is in this context that the information on his tombstone that he held the dignity of *capitaneus Alfeldiensis* should be placed. I believe that this position could have been held by Crepović only before the occupation of the lower parts of the Kingdom by the Ottomans, sometime between 1542 and 1552, certainly in the latter year. A few days after the agreement between the county lord and

⁶⁶ HHStA, Allgemeine Akten. Hungarica fasz. 62 konv. A, f. 121.

⁶⁷ Ibidem, fasz. 63, Konv. B, f. 107, 113, published by A. Ивић, *Историја Срба у Угарској*, 164–165.

⁶⁸ HHStA, Allgemeine Akten. Hungarica, fasz. 63, Konv. B, f. 108–109, partly printed in A. Ивић, *Историја Срба у Угарској*, 165–166.

⁶⁹ HHStA, Allgemeine Akten. Hungarica, fasz. 63 konv. B, f. 49v.

⁷⁰ *Monumenta Comititalia Regni Transilvaniae (MCRT)*, v. I, ed. Sándor Szilágyi, Budapest 1875, 413.

⁷¹ HHStA, Allgemeine Akten. Hungarica fasz. 64, konv. A, f. 112v-113; A. Ивић, *Историја Срба у Угарској*, 166.

the Serbian nobles, on 3 June 1552, Losonczi wrote again to the Emperor. He announced that Crepović had presented himself with a sovereign's warrant to settle the question of his property. The Serbian nobleman also told him that he knew of a letter in Hungarian that had been sent to the Emperor. In that letter, John Kendi, John Leway and John Forgach expressed their opposition to Crepović's ownership of certain estates. Losonczi stated that if the Serbs were not satisfied, they would not participate in the fighting. He then asked the Emperor to write to Castaldo to confirm Crepović's possession of his property⁷².

The return of the Ottoman troops in the summer of 1552 ended the conflict between the Serbian nobles and Losonczi. By the end of June, the Ottomans reached Timișoara and began the siege of the city. Both Timișoara and Lipova were well-supplied: "where the Serb Nikola Crepović managed to put so much wheat and oats that he was able to reach for a long time beyond what was left of the monk"⁷³. Despite good supplies, the situation was not favourable, neither to the besieged, nor to the Serb population in the surrounding area. On 8 July general Castaldo informed Maximilian that he had received a letter from Crepović in which he mentioned that two thousand Serbs with their families had left for Lipova, but since they were not much help in fortifying the town, he asked him to allow them to settle elsewhere in the Kingdom. So that there could be no doubt about who was making the request, Castaldo reminded the sovereign that it was the nobleman who in the previous year contributed a lot to the supply of Timișoara and Lipova⁷⁴. Already in mid-July the situation was very unfavourable for those besieged in the city on the Bega river. However, Castaldo was hopeful that it would be possible to intervene to their aid – among those expected to participate in the breaking of the encirclement of Timișoara and Lipova, along with the troops of Hungarian nobles or Petar Bakić's horsemen, a number of Serbs under Nikola Crepović (*aliquem numerum Rascianorum cum Nicolao Kerepovith*) were expected⁷⁵. The Serbian nobleman, together with 4,000 soldiers, was to

---

⁷² HHStA, Allgemeine Akten. Hungarica, fasz. 64, konv. B, f. 25-25v; A. Ивић, *Историја Срба у Угарској*, 166–167.

⁷³ HHStA, Allgemeine Akten. Hungarica, fasz. 64, konv. B, f. 163: adonde Nicolao Cherepuit Rasciano bizo poner tanto trigo y avena que bien podiera bastar para mucho tiempo allende de lo que quedo del frayle.

⁷⁴ HHStA, Allgemeine Akten. Hungarica, fasz. 66, konv. A, f. 58v: Nicolaus Cherepuith mihi scribit circa duo Rascianorum millia cum uxoribus et familiis servasse et versus Lippam duxisse, ubi munitionem arcis illius non parum adiuvant, pro quibus petit aliquem locum in regno isto ubi habitare possunt. Iste vero Nicolaus est qui hoc anno multa victualia Temesvario et Lippae subministravit.

⁷⁵ Ibidem, f. 156; Imre Szántó, "A Temesvidék és Maros-völgy várainak török uralom alá jutása 1552-ben", *Századok* 1 (1971) 50.

direct his efforts towards driving the Turks out of Lipova (*esta Strepuith con mas de quatromil Rascianos recogidos y cada dya van a correr y lo que ganan ostros lo cosen*)⁷⁶, but the task was never fulfilled because Bernardo de Aldana shamefully abandoned the fortress, despite having a defensive force of about 3,000 men⁷⁷.

At the end of July 1552, the territory between the Mureş–Danube and Tisza was in the hands of the Ottomans, who had established the Timișoara vilayet there. Following these events, Nikola Crepović and his family fled to Transylvania, but continued to be active in the service of the Habsburgs. Castaldo's attention was focused on the betrayal of Aldana, who was the target of many accusations. Among other things, the Spaniard was accused of having sold the provisions gathered to support the fortresses of Lipova, Cenad, Șoimoș (Hung. Solymos, Arad county) and Nădlac (Hung. Nagylak, Arad county). To these accusations were added those made by Crepović himself, that Aldana took many carts of grain that were intended for his wife's maintenance and took them to the Báthor town where he sold them (*Nicolaus Kerepovith presertim de hac re informationem habet, cui ipse Aldane multos currus tritici quos pro victu eius uxoris ad arcem Bathor miltibat, ademit et vendidit*)⁷⁸.

Once established in Transylvania, Nikola continued to be involved in the military action, as the Ottoman threat was looming. According to a report of vice-voivode Paul Bánk of Deva, the Serbs settled in Transylvania could amass more than 6,000 horsemen⁷⁹, but Castaldo considered that this number could rise to 11,000, without counting the infantrymen⁸⁰. Nikola personally sent 50 horsemen for the garrisons of the Kingdom, who on 20 February 1553 were in Deva⁸¹. A week later, Castaldo wrote to treasurer Peter Haller about the money for the soldiers, and the latter agreed with Crepović on the amounts to be paid⁸². The Serbian nobleman and his men initially served without pay, and it was only in March 1553 that Castaldo allocated the money to pay for 50 horsemen. On Crepović's advice, the Italian general agreed to hire another hundred Serbian horsemen to be sent to the Deva area, towards the frontiers⁸³.

⁷⁶ HHStA, Allgemeine Akten. Hungarica, fasz. 66 konv. A, f. 160.

⁷⁷ I. Szántó, "A Temesvidék és Maros-völgy", 50.

⁷⁸ HHStA, Allgemeine Akten. Hungarica, fasz. 66 konv. B, f. 138v.

⁷⁹ Endre Veress, "Déva és környéke Castaldo idejében. (Adalékok Hunyadmegye 1551-53 közti történetéhez)," *A Hunyadmegyei történelmi és régészeti társulat évkönyve* 9 (1896–1898) 44.

⁸⁰ HHStA, Allgemeine Akten. Hungarica, fasz. 68 konv. B, f. 11.

⁸¹ E. Veress, "Déva és környéke Castaldo idejében", 60.

⁸² Ilie Minea, "Note și interpretări", *Cercetări istorice* 10–12/1 (1934–1936) 354–355; A. Kurz, "Elena Cherepovici", 376.

⁸³ E. Veress, "Déva és környéke Castaldo idejében", 61.

Supply difficulties and the lack of an efficient system for collecting the necessary funds affected the army and, consequently, the Habsburg rule in Transylvania. Already in 1553, general Castaldo's control over the province began to weaken. The new political and military situation could not escape the Serbian nobility, especially someone like Crepović. As early as March that year, the Serbs of Srem sent two of their representatives to talk to Petar Petrović⁸⁴, a sign that they were ready to return to the old loyalty of the Szapolyai family. Moreover, the Szapolyai family party also believed that Serbian nobles should be attracted to the cause of the Queen and her son, one of those targeted being precisely Crepović. In August 1553 Anton Kendi, Francis Patocsy, Christopher Hagymasi, Wolfgang Bornemisza and Nicholas Orban wrote to Petar Petrović to contact Nikola: "Your lordship writes to Crepović with kind words, for he is indignant that neither Our Lady (the Queen) nor your lordship has written to him"⁸⁵. Even if he was in the service of the Habsburgs, it seems that Crepović did not forget his old ties with the all-powerful Petrović, from whom he expected a sign.

The information about the Serbian nobleman's career is noticeably reduced in the following years, as he concentrated on obtaining estates in the county of Hunedoara from Emperor Ferdinand. He returned to the foreground after Queen Isabella and her son John Sigismund returned to Transylvania for good (1556). The change of sides proved beneficial for Crepović's career, as in the short period before his death (1562), the Serbian nobleman attained the highest dignities. Between 1556 and 1558 he was a member of the Princely Council⁸⁶, a position mentioned on his tombstone (*serenissimi Joannis – electi regis – consiliarius*). In the diet of Turda, several members of the Princely Council, including Crepović, were to be paid from the Kingdom's revenues, so that they could act on behalf of the Queen and her son⁸⁷. Nikola's most important position was that of the ban of Caransebeş-Lugoj, which he held for a short time in 1559. From the time when he exercised his authority over the highland territory of present-day Banat, only two charters are known. In the first, from April 1559, Queen Isabella asked him to set a new trial date in the lawsuit between John Fiat, Jacob Békés, Francis Morsynay, Peter de Thwsta, Ladislaus Békés against George and Peter Gârlişte (Gerlestyey)⁸⁸. In the second

⁸⁴ HHStA, Allgemeine Akten. Hungarica, fasz. 70 konv. A, f. 53.

⁸⁵ *MCRT*, v. I, 498: *Dominatio vestra scribat ad Cherepowyth pulchros verbis, nam indignatur, quod nec domina nostra, nec dominatio vestra quicque ipsi scripserit.*

⁸⁶ Zsolt Trócsányi, *Erdély központi kormányzata 1540–1690*, Budapest 1980, 26.

⁸⁷ *MCRT* II, Budapest 1876, 88.

⁸⁸ Frigyes Pesty, *A szörényi bánság és Szörény vármegye története*, v. III, Budapest 1878, 278–279.

document, in June of the same year, the Queen addressed the officials of the Banat of Caransebeş and asked them to decide on an estate perambulation in their area of competence, which the authorities did, except for ban Crepović (*excepto domino bano*)⁸⁹. This is the last mention of the Serbian nobleman in an official position in the Principality of Transylvania. In the last years of his life, Crepović retired to his estate at Mănărade (Monora), where he most likely died. As his gravestone shows, his body was laid to rest in the church or cemetery in Bârsău, where his wife and daughters would also be buried, which is a necropolis for the two related Serbian families Ovčarević and Crepović.

Family estates

In the Middle Ages and the early modern period, noble estates fluctuated according to various factors: political choice, sovereigns' good will, conflicts, etc. We do not have much data about the estates owned by Crepović before he settled in Transylvania. Certainly, the particle of Radna indicates that at some point his family had some property there, which did not necessarily have to be a large estate, but just a house or a piece of land. In 1545 Queen Isabella donated Sásvár, Ianova (Yenew), Giarmata (Kys Gyarmath), Orţişoara (Kakath) in the Timiş county, as well as Munar (Monar) in the Cenad county. The donation probably followed faithful service to the crown, but was possibly also related to Crepović and Ovčarević's kinship with Belmužević, the four localities being part of Milica Belmužević's inheritance. John Kendeffy of Râu de Mori (Hung. Malomviz), Milica's son, immediately opposed this donation, as the villages belonged to him (inherited from his mother and grandfather)⁹⁰. We do not know whether Nikola succeeded in obtaining the former possessions of voivode Miloš Belmužević in Timiş the county at that time, or at least part of them, but in 1549 he was still using the noble particle of Radna, which may indicate that only after that date he came into the possession of the Sásvár estate, unless the formula of Sásvár in the documents and *sasvariensis* on his tombstone indicates, as we have said, his place of origin. However, even if he held Sásvár, it was for a very short period of time, because in 1552 the Ottomans occupied the entire territory between the Mureş-Danube and Tisza. His domain was certainly concentrated around the town of Târgovişte/ Thergowysthe (Hung. Vásáros, Timiş county), located not far from Lugoj (Lugas, Timiş county). In 1548, when Petar Petrović, the lord of the Timiş county was put in the

---

⁸⁹ F. Pesty, *Krassó*, v. IV, 77–79.

⁹⁰ *Acta et Documenta*, 195–196.

possession of some estates, among the witnesses present was Lazić Saya, Crepović's reeve from Târgoviște⁹¹. The Serbian nobleman's estates, which in 1551 accounted for one third of the 31 villages on the Târgoviște domain⁹², were lost after the occupation of the area by the Ottomans. The large number of villages should not mislead us, most of them were small, with little human potential.

Immediately after the loss of Timișoara and its surroundings to the Turks, Crepović and his family fled to Transylvania, probably to the estate left by his father-in-law. The latter had obtained parts of the estate of Șoimuș (Marossolymos, Hunedoara county) which included the homonymous town and several villages, including Bârsău, where we saw that the church preserved the memory of the Crepović family. When Șoimuș and Bârsău came into Ovčarević's possession is difficult to know. In 1530 the estate was confiscated from Gaspar Horvath of Vingard and donated to Milica Belmužević, Ankonina and John, the widow and son of Michael Sărăcin de Sălaș (a village in the Hunedoara county)⁹³. Could these estates have come into Petar's possession following his marriage to Milica? Or maybe they were bought from the nobles of Sălaș? Sources do not yet allow us to draw definitive conclusions. In 1542, Milica and her son John Kendeffy asked Martinuzzi to intervene with the Chapter of Alba-Iulia in order to provide them with the documents found in the archives concerning the estate of Șoimuș and the surrounding villages⁹⁴. I believe that the request of the two came in the context of the death of Petar Ovčarević, when at least a part of his domain was handed over to his children. Neither Milica nor Ovčarević owned the entire Șoimuș estate, but only parts of it. This explains the fact that in 1537 nobleman John Dekul was introduced into the possession of Bârsău and the manorial house there⁹⁵. What is certain is that around 1540 a part of Bârsău was in the hands of Petar Ovčarević. Not long after his death, in May 1541, John Kut of Bârsău (*de Beregso*) asked captain Bathasar Bornemisza, on the basis of a donation letter received from late Petar Ovčarević (*Olcharowyth*), to be introduced in the possession of a piece of land (*sessio nobiliaris*) in Bârsău, which was in the appurtenances of the Șoimuș town⁹⁶. Although the estate passed from Petar to his descendants, the dispute

---

⁹¹ F. Pesty, *Krassó*, v. IV, 48.

⁹² *Acta et Documenta*, 232–233.

⁹³ SJAN Cluj, colecția personală Mike Sándor, nr. 119; Slovenský národný archív, Bratislava, Rodu Révay, škat. 87, Doc. Fam. Kende, fasc. II, no. 2.

⁹⁴ SJAN Cluj, colecția personală Mike Sándor, nr. 119; BAR Cluj, colecția Kemény József, mss. KJ 288/D, v. 10, f. 72v.

⁹⁵ MNL OL, F 4 Cista comitatuum, Hunyad, cista 1-ma, fasc. 6, no. 21.

⁹⁶ *Ibidem*, no. 29.

with Milica Belmužević and her son John Kendeffy over the ownership of the Şoimuş domain did not end. Being one of Emperor Ferdinand's loyalists, John Kendeffy received as a new donation in 1551 the town of Şoimuş with the surrounding villages, including Bârsău. Among the witnesses present at the transfer of the estate possession were Ladislaus Makray, Blasius Rada, John Sztoika, Simon Cseh, Jacob Janka and George Haczaki, the serfs of Nikola Crepović from Şoimuş. When officials wanted to introduce Kendeffy in his right of ownership, at a late evening hour (*tarda et vesperina*), Crepović appeared and contested the whole procedure⁹⁷. As can be seen, there is no mention of Nikola's ownership in Bârsău, but only in Şoimuş. Unfortunately, the documents do not give a glimpse of how this conflict evolved, but it is likely that each of the families kept the parts of the estate they had owned until then.

As the estates he owned in present-day Banat were lost, Crepović turned his attention to establishing a domain in Transylvania, mainly in the Hunedoara county, where he already owned parts of the Şoimuş estate. As a reward for Nikola's military services, who served with 50 horsemen without pay, general Castaldo proposed to Emperor Ferdinand, on 16 February 1553, that certain villages of the Catholic diocese of Cenad, two of which were under the administration of the vicar of Alba Iulia, be given to the Serbian nobleman⁹⁸. On 17 March the general sent a new letter to the Emperor, informing him that he was dealing with the vicar of Alba Iulia and Crepović regarding certain payments⁹⁹, probably related to these properties. As the villages were administered by the magistrate of Sibiu (Germ. Hermanstadt, Sibiu county), Ferdinand asked the town official if he was interested in those possessions. The Sibiu town had to settle and pay a sum of money to the vicar of Alba-Iulia, Francis Megyesi, but if the magistrate was not interested in the offer, then the respective villages were to be handed over to Crepović for a sum of money¹⁰⁰. The next day, on 28 March, the king wrote to Francis

---

⁹⁷ MNL OL, F 4 Cista comitatum, Hunyad, cista 2-da, fasc. 5, no. 3.

⁹⁸ HHStA fasc. 69, konv. B, f. 94: Quatuor villas sub episcopatu Chianadiensi existentes, quas restituere parati erunt quando episcopus Chianadiensis crearet, nunc istarum villarum due domino Kerepowith sunt comendate, cum quo certae maximae considerationem haberi oportet quia continue quinquaginta equitibus maiestati vestrae servivit, et sine solutione nunc servit et illi duae villae exigui sunt momenti alie due administrant per vicarium Albensis ad rationem maiestati vestrae.

⁹⁹ E. Veress, "Déva és környéke Castaldo idejében", 63.

¹⁰⁰ MNL OL, A 57, Librii regii, v. III, f. 125–126 (March 27 1553); Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE) Könyvtár és Levéltár, Kézirattár, Collectio Hevenessiana, t. XXXVI, 109–110; an analysis of these villages donated to Crepović in: Egyed Bósz, *Az egresi ciszterci apátság története* (Művelődéstörténeti értekezések 49), Budapest 1911, 46–48.

Megyesi and Nikola Crepović that they could be granted the villages of Țapu (Hodwylagh – Sibiu county), Soroștin (Sorozthel – Sibiu county), Mănărade (Monora – Alba county) and Cenade (Chanad – Alba county) if they paid a certain amount of money¹⁰¹. On 8 August 1553 the Emperor informed the Sibiu magistrate that following their negative response to pledge the four villages, they were registered in the Serbian nobleman's possession¹⁰². At the same time, the sovereign asked the urban magistrate to release the villages in favour of Crepović. After more than a year, on 18 April 1554, Ferdinand donated the villages of Țapu, Soroștin and Mănărade, which had belonged to the Catholic diocese of Cenad, to Crepović for two years, in return for his loyalty and for the sum of 1000 florins. The fourth village, Cenade, which was in the hands of Francis, the abbot of Cluj-Mănăștur (and vicar of Alba Iulia), was given to the Serbian nobleman for the same two-year period, in exchange for three thousand florins. Crepović also acquired the right to build a house in any of his possessions, made of any kind of material, worth up to two hundred florins. He could settle wherever he preferred, in any of these localities, with his wife, brothers and brothers in arms (*conpluribus suis viris militaribus*). If in two years Crepović did not receive the 4,000 florins, plus another two hundred invested in the construction of the house, then the four properties were registered as his pledge until their redemption by the sovereign or someone else (*sive per nos, sive per alios redemi et eliberari facere possumus*).¹⁰³

The Serbian nobleman profited even more from his good relations with the imperial authorities, especially as there was an acute shortage of funds among the Habsburgs, and Crepović seems to have had some cash which he invested in estates. On 27 June 1553, for the sum of 1000 florins, the Emperor pledged the castle of Branișca with all the villages and lands belonging to it, on the condition that Nikola would take care and maintain them as they should be, and if any of Ferdinand's descendants wanted the fortress back, he would pay the aforementioned sum to the descendants of the Serbian nobleman.¹⁰⁴ A week later, on 3 July, Ferdinand ordered the arsenal in Sibiu to give Crepović a certain quantity of gun powder, necessary for the castle in Branișca.¹⁰⁵

After the return of the Szapolyai family in Transylvania, Nikola asked Queen Isabella to recognise his right of possession over the four former villages

¹⁰¹ SJAN Sibiu, Documente medievale U IV, no. 655.

¹⁰² Ibidem, no. 676..

¹⁰³ MNL OL, A 57 Librii Regii, v. III, f. 197–199; ELTE Könyvtár és Levéltár, Kézirattár, Collectio Hevenessiana, t. XXXVI, III–114; А. Ивић, *Историја Срба*, 171.

¹⁰⁴ MNL OL, A 57, Librii regii, vol. III, f. 159–160, published after a copy preserved in Vienna by E. Veress, “Déva és környéke Castaldo idejében”, 65.

¹⁰⁵ Ibidem, 65–66.

of the bishopric of Cenad. Even though the Saxon Community (*Universitas Saxonum*) refused to pay for these villages, it was not satisfied with losing them to Crepović. The Serbian nobleman's request to have his ownership reconfirmed in those areas provoked the Saxon Community's reaction. On 17 August 1557, Peter Haller, the royal judge of Sibiu, on behalf of the city and the entire Community, protested to the Queen against Crepović's donation or ownership of the four villages.¹⁰⁶ In fact, the protocols of the Saxon Community mention the opening of a lawsuit against Crepović as early as August 1557, which lasted until the end of 1558.¹⁰⁷ Despite all the opposition of the Saxons, the four villages remained in the hands of the Serbian nobleman. On Nikola's death (1562), his wife remained in possession of these disputed settlements, but problems soon arose. In 1572, Gaspar Békés de Kornyat, one of the most important noblemen of Romanian origin in the Timiș county, summoned to court Mara Ovčarević (*Margaretha Olchyarint*), the widow of Nikola Crepović, in relation to the ownership of those four villages. Accordingly, Mara's two daughters, together with their husbands, requested the release of the necessary documents in the trial.¹⁰⁸ At the court hearings, the widow's legal representative stated that those possessions were given to Crepović as a pledge for the initial sum of 4000 florins, to which King John Sigismund and Queen Isabella added another 5000 florins, which must have happened before 1559 when the Queen died. The expenses were even higher because the Serbian nobleman invested in the restoration of houses, ponds and other buildings on these estates. However, King John Sigismund donated them to Gaspar Békés, much to the detriment of Lady Mara. Noble Békés declared that he had paid 5,000 florins through bailiff George Dengelegi (*providus Georgius Dengelegi villicus*), including the sums invested to restore the buildings on the estate, which is why he occupied those villages and did not want to vacate them. Crepović's widow declared that she had not received the money, and at the princely court it was decided that if Mara Ovčarević was not given the 5000 florins, then she would be able to regain the rights of possession of the four villages.¹⁰⁹ Eventually the estate came into the hands of Békés, who in a letter to Emperor Maximilian dated 26 May 1574 complained that he had been extorted by Crepović's widow and had to pay much more than the 5000 florins: "As for Mănărade (Monora) and the contributions there, the people of the voivode say that the widow of late Nikola Crepović had a lawsuit against me and that the voivode now wants to satisfy the widow and pay her the five thousand florins, which the voivode owes her.

---

¹⁰⁶ SJAN Sibiu, Documente medievale U IV, no. 757.

¹⁰⁷ Hurmuzaki, *Documente*, v. XI, 868–870.

¹⁰⁸ A. Ивић, *Историја Срба*, 183.

¹⁰⁹ MNL OL, F 4 Cista comitatum, Albensis, cista 3-tia, fasc. 2, no. 47.

Most gracious Emperor, I have already humbly reported to your Majesty in my previous letter the title under which the lands of the named Crepović were registered. And when my late prince wished to redeem them and made an inquiry about them, it turned out that Crepović's widow had unjustly extorted more than five thousand florins from me and that the prince was not obliged to pay the five thousand florins according to law and justice. Then, Your Highness, I do not understand at all why the prince wants to make me share with anyone. And Mănărade (Monora) and its contributions cost me eleven thousand florins. So let the voivode pay me the contributions of my estates, and then, if anyone has any claim against me, he can take me to court. For I have never hesitated to take legal action, and I shall never hesitate to do so".¹¹⁰

Only the estates in the Hunedoara county remained in the hands of Crepović's widow in the last years of her life. In 1581 she died, and her possessions on the Şoimuş estate became the object of dispute between the nobles who held a share there. It seems that Mara had long lawsuits with the nobles who also had ownership rights there, with whom she was reconciled by means of arbitrating judges (*iudices arbitri, fogott bírák*).¹¹¹ The dispute was carried out for the town of Şoimuş and the villages *Bosfalwa vel Bohfaw vel Boholt*, Toplicza, Kechkedagh/Kechikedagh, Nyawalyasfalwa, Nagaagh, Bwryanfalwa, Fyzesd, Vyfalw (*alio nomine Chierkez/Cherkez*).¹¹² Of these, Boholt, Toplița Mureşului, Bălata and Nojag, all in the county of Hunedoara are currently identified. Nowhere is there any mention of a property in Bârsău, precisely where Mara was represented in the church. The explanation is to be found in the fact that the village was not in the direct control of Crepović, but remained throughout this period in the hands of the Ovčarević family, including Mara, where she retired after the death of her husband together with her daughters and one of her sons-in-law. She probably lived there with her brothers' descendants, among whom another Mara/Margareta Ovčarević¹¹³ was known at the end of the 16th century, to whom the old lady of the same name had left a carnation-coloured damask dress.¹¹⁴ Left alone, with no surviving children or grandchildren, Mara left her fortune to her relatives, her grandson Theodor Balintitt receiving the share she owned in the village of Bârsău.¹¹⁵

¹¹⁰ The Hungarian text of this extract in: László Szalay, *Erdély és a Porta 1567–1578*, Pest 1862, 164.

¹¹¹ *Az Erdélyi káptalan jegyzőkönyvei*, v. I, no. 414.

¹¹² MNL OL, F 2 Protocolla, v. I, f. 63, summarized in Hungarian in *Az Erdélyi káptalan jegyzőkönyvei*, v. I, no. 303.

¹¹³ *Az Erdélyi káptalan jegyzőkönyvei*, v. I, nos. 608, 811, 851, 852.

¹¹⁴ *Ibidem*, no. 851: "egy zeokfwzinkamuka zeoknyat, amit Cherepwtitné asszonytól kapott".

¹¹⁵ S. Dragomir, "Ctitorii bisericii din Bârsău", 147.

As early as 1552, this nephew asked Emperor Ferdinand to return a number of estates to him, including Bârsău,¹¹⁶ which was no doubt his maternal inheritance. The Transylvanian estates of the Crepović family were integrated into the domains of other nobles of the autonomous Principality from the second half of the 16th century. Except for Bârsău, whose Orthodox church preserved the memory of Serbian nobles, no trace of the Transylvanian tradition was preserved in these former Serbian estates.

Nikola Crepović was in a way the man of his time. Can he be considered an opportunist? No more so than other noblemen of the time. In a world in constant flux, this Serbian nobleman chose the best way to assert himself socially, knowing how to adapt to the course of events he had to take. He lived through the turmoil of the great changes of the mid-16th century, establishing himself as one of the most representative captains of the Serbian population in Hungary. Once the lower parts of the Hungarian Kingdom came under the Crescent rule, he lost his estates and had to leave his (probably) native territory, having to flee with his family to Transylvania. Far from being an impediment, the refuge offered him new opportunities for social mobility. Loyal to the Habsburgs for a time, Crepović managed to acquire a significant domain in Transylvania, consisting of villages in Hunedoara and Alba counties, with the latter ones previously belonging to the Catholic diocese of Cenad. He returned to the good graces of the Szapolyai family and built a successful career, eventually obtaining the dignity of the ban of Caransebeș-Lugoj. His social importance can be seen in his marriage alliances with the ruling family of Wallachia and the powerful family Török of Enning. After his death, his wife and two daughters continued to live in the area of the Hunedoara county, where the church in the village of Bârsău perpetuated their image until late in modern times.

---

¹¹⁶ SJAN Cluj, fond familial Bálintitt, Documente medievale, no. 14.

LIST OF REFERENCES

Unpublished Primary Sources

- Biblioteca Academiei Române, filiala Cluj-Napoca, colecția Kemény József, mss. KJ 288/D, v. 10 (Library of the Romanian Academy, Cluj branch, Kemény József manuscript collection)
- Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtár és Levéltár, Kézirattár, Collectio Hevenessiana, t. XXXVI (Eötvös Loránd University Library and Archive, Manuscript division)
- Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA), Allgemeine Akten. Hungarica, fasz. 48, 49, 59, 60, 62, 63, 64, 66, 68, 69, 70.
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Hungarian National Archive, State Archive – MNL OL), A 57, Librii regii, v. III
- MNL OL, F 2 Protocolla, v. I.
- MNL OL, F 4 Cista comitatuum, Albensis, cista 3-tia, fasc. 2, no. 47.
- MNL OL, F 4 Cista comitatuum, Hunyad, cista 1-ma, fasc. 6, nos. 21, 29; fasc. 7, no. 5. cista 2-da, fasc. 5, nos. 3, 31.
- Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Cluj (Romanian National Archive, Cluj branch – SJAN Cluj), colecția personală Mike Sándor, no. 119.
- SJAN Cluj, fond familial Bálintitt, Documente medievale, no. 14.
- SJAN Cluj, fond Vécsey, Documente fasciculate, no. 5.
- Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Sibiu (Romanian National Archive, Sibiu branch – SJAN Sibiu), Documente medievale U IV, nr. 655, 676, 757.
- Slovenský národný archív, Bratislava, Rodu Révay, škat. 87, Doc. Fam. Kende, fasc. II, no. 2 (Slovak National Archive, Révay family).

Primary Sources

- Acta et documenta partes Regni Hungarie inferiores concernentia*, collegit et edidit Hadrianus Magina, Cluj-Napoca 2020.
- Az Erdélyi káptalan jegyzőkönyvei 1222–1599*, v. I, (Erdélyi történelmi adatok VIII), ed. Zsolt Bogdándi & Emőke Gálfi, Kolozsvár 2006.
- Bethlen, W., *Historia de rebus Transsylvanicis*, t. I, Cibinii 1782.
- Călători străini despre Țările Române*, v. II, ed. Maria Hoban, Maria Matilda Alexandrescu Derca-Bulgaru, Paul Cernovodeanu & Ion Totoiu, București 1970.
- Centorio de gli (Ortensi) Hortensi, A., *Commentarii Della Guerra Di Transilvania*, 1566.
- Feneșan, F., *Diplomatariū Banaticum*, v. I, Cluj-Napoca 2016.
- Hurmuzaki, E., *Documente privitoare la istoria Românilor*, v. II/1, 1451–1575, București 1891.

- Hurmuzaki, E., *Documente privitoare la istoria Românilor*, v. XI, 1517–1612, ed. Nicolae Iorga, București 1900.
- Magina, A., “Documentele autorităților urbane din Lipova (1455–1548)”, *Banatica* 23 (2013) 599–617.
- Monumenta Comititalia Regni Transilvaniae*, v. I–II, ed. Sándor Szilágyi, Budapest 1875–1876.
- Pesty, F., *Krassó vármegye története*, v. IV, Oklevéltár, Budapest 1883.
- Pesty, F., *A szörényi bánság és Szörény vármegye története*, v. III, Oklevéltár, Budapest 1878.
- Pray, G., *Epistolae procerum regni Hungariae*, pars II, Posonii 1806.
- Szádeczky L., “Magyar levelek a XVI. sz. közepéről”, *Történelmi Tár* (1880) 597–601.
- Szalay L., *Erdély és a Porta 1567–1578*, Pest 1862.
- Szilágyi S., “Gritti életéhez”, *Történelmi Lapok*, II-dik évfolyam, 22 szám (1875).
- Thallóczy, L. & A. Áldásy, *A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára*. Magyarország melléktartományainak oklevéltára II (Monumenta Hungariae Historica, Diplomataria XXXIII), Budapest 1907.
- Veress, A., *Documente privitoare la Istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. II, București 1930.
- Veress, E., “Déva és környéke Castaldo idejében. (Adalékok Hunyadmegye 1551–53 közti történetéhez),” *A Hunyadmegyei történelmi és régészeti társulat évkönyve* 9 (1896–1898) 19–66.
- Радонић, Ј., *Прилози за историју Срба у Угарској у XVI, XVII и XVIII веку*, Novi Sad 1909.
[Radonić, J., *Prilozi za istoriju Srba u Ugarskoj u XVI, XVII i XVIII veku*, Novi Sad 1909]

Secondary Works

- Ardelean, F. N., “Mercenarii străini și inovațiile militare moderne timpurii în Europa central-răsăriteană. Armata lui Castaldo în Transilvania și Banat”, *Banatica* 25 (2015) 37–56.
- Ardelean, F. N. & N. Isailović, “From Croatia to Transylvania: War, Migration and Adaptive Strategies in the Case of the Perušić Family (15th–17th Centuries)”, *Povijesni prilozi* 60 (2021) 213–256.
- Boldea, L., “Tradiție și continuitate în lumea demnitarilor români ai banatului de Caransebeș și Lugoj – Gârleştenii de Rudăria”, *Analele Banatului, S.N., Arheologie-Istorie* 22 (2014) 275–291.
- Borovszky, S., “A nagylaki uradalom története”, in: *Értekezések a történelmi tudományok köréből*, Budapest 1900, 1–50.
- Bósz, E., *Az egresi ciszterci apátság története* (Művelődéstörténeti értekezések 49), Budapest 1911.
- Burnichioiu, I., “Revenirea la un subiect fără surse: biserica din Bărsău în secolele XV–XVI”, *Medievalia Transilvanica* 5–6/1–2 (2001–2002) 97–111.
- Czímer, K., “Temesvár megvétele 1551–1552”, *Hadtörténelmi Közlemények* 6 (1893) 196–229.

- Dragomir, S., “Ctitorii bisericii din Bârsău în județul Hunedoara”, *Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice. Sectia pentru Transilvania. 1930–1931* (1932) 139–148.
- Dobrei, F., *Biserici ortodoxe hunedorene*, Reșița 2011.
- Feneșan, Cr., *Constituirea principatului autonom al Transilvaniei*, Editura Enciclopedica, București 1997.
- Iașin, Ș., *Familii nobiliare sârbești din Banat în secolele al XV-lea și al XVI-lea*, Cluj-Napoca 2015.
- Iorga, N., “Elena Cherepovici, Doamna lui Petru-Vodă Mircea al Țerii-Românești”, *Revista Istorică* 7–9 (1930) 154–157.
- Karácsonyi, J., *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*, v. II, Budapest 1924.
- Kropf, L., “Castaldo Erdélyben”, *Hadtörténelmi Közlemények* IX (1896) 53–72.
- Krstić, A. & A. Magina, “The Belmužević family – the fate of a noble family in South East Europe during the turbulent period of the Ottoman conquest (the 15th and the first half of the 16th century)”, *Revue d’Études Sud-Est Européennes* 59 (2021) 105–123.
- Kurz, A., “Elena Cherepovici socia lui Petru III Șchiopulu, care a domnit în terra Românească 1560–1567”, in: *Magazinu istoricu pentru Dacia*, suptu redacția lui A. Treb. Laurianu și Nicol. Bălcescu, v. V, București, Tiparul Collegiului Național 1847, 371–383.
- Magina, A., “Un nobil sârb în Banatul secolului al XV-lea: Miloš Belmužević”, *Analele Banatului. Serie nouă, Arheologie – Istorie* 18 (2010) 135–142.
- Magina, A., “Peter Petrović and Protestantism. Aspects concerning the patronage of the Reformation during its early period”, *Иницијал. Часопис за средњовековне студије* 3 (2015) 139–159.
- Magina, L., “Ana Jakšić: A woman of her time”, *Иницијал. Часопис за средњовековне студије* 8 (2020) 101–115.
- Magina, A., “The city and the church. Religious life in Lipova, the 14th–16th centuries”, in: *Common Man, Society and Religion in the 16th Century/Gemeiner Mann, Gesellschaft und Religion Im 16. Jahrhundert: Piety, Morality and Discipline in the Carpathian Basin/Frömmigkeit, Moral und Sozialdisziplinierung Im Karpatenbogen*, ed. Ulrich A. Wien, Christopher B. Brown, Günter Frank, Bruce Gordon, Barbara Mahlmann-Bauer, Harald Rasmussen, Violet Soen, Zsombor Toth, Gunther Wassilowsky & Siegrid Westphal, Göttingen 2021, 249–260.
- Minea, I., “Note și interpretări”, *Cercetări istorice* 10–12, nr. 1 (1934–1936), 354–355.
- Papo, A. & G. Papo Nemeth, *Nemăsurata ispită a puterii. Gheorghe Martinuzzi adevăratul rege al Transilvaniei în secolul al XVI-lea*, Ratio et Revelatio, Oradea 2019.
- Radonitch, Y., *Histoire des Serbes de Hongrie*, Paris 1919.
- Rusu, A. A., *Ctitori și biserici din Țara Hațegului până la 1700*, Ed. Muz. Sătmărean, Satu Mare 1997.
- Szántó, I., “A Temesvidék és Maros-völgy várainak török uralom alá jutása 1552-ben”, *Századok* 1 (1971), 16–56.

- Torma, K., “A berekszói régi templom Hunyad megyében”, *Archaeologiai Közlemények*, 13, 1 (1879) 53–61.
- Trócsányi, Zs., *Erdély központi kormányzata 1540–1690*, Budapest 1980.
- Varga, S., “Péter Petrovics (1487–1557) in the service of Queen Isabella”, in: *Isabella Jagiellon, Queen of Hungary (1539–1559)*, ed. Ágnes Máté, Terék Oborni, Research Centre for the Humanities, Budapest 2020, 327–345.
- Vătăşianu, V., *Vechile biserici de piatră româneşti din judeţul Hunedoara*, Cluj 1930.
- Крешић, О., “Петровићев санџак”, *Историјски часопис* 61 (2012) 129–142. [Krešić, O., “Petrovićev sandžak”, *Istorijski časopis* 61 (2012) 129–142]
- Ивић, А., *Историја Срба у Угарској од пада Смедерева до сеобе под Чарнојевићем (1459–1690)*, Zagreb 1914. [Ivić, A., *Istorija Srba u Ugarskoj od pada Smedereva do seobe pod Čarnojevićem (1459–1690)*, Zagreb 1914]
- Ивић, А., *Историја Срба у Војводини: од најстаријих времена до оснивања Потиско-поморишке границе (1703)*, Novi Sad 1929. [Ivić, A., *Istorija Srba u Vojvodini: od najstarijih vremena do osnivanja Potisko-pomoriske granice (1703)*, Novi Sad 1929]
- Крстић, А., “Нови подаци о војводи Милошу Белмужевићу и његовој породици”, *Иницијал. Часопис за средњовековне студије* 1 (2013) 161–185. [Krstić, A., “Novi podaci o vojvodi Milošu Belmuževiću i njegovoj porodici”, *Inicijal. Časopis za srednjovekovne studije* 1 (2013) 161–185]
- Лемајић, Н., *Српска елита на прелому епоха*, Сремска Митровица – Источно Сарајево 2006. [Lemajić, N., *Srpska elita na prelomu epoĥa*, Sremska Mitrovica – Istočno Sarajevo 2006]
- Спремић, М., “Породица Јакшић у Банату”, у: *Банат кроз векове. Слојеви култура Баната. Зборник радова*, ур. Миодраг Матицки и Видојко Јовић, Београд 2010, 33–63. [Spremić, M., “Porodica Jakšić u Banatu”, in: *Banat kroz vekove. Slojevi kultura Banata. Zbornik radova*, ur. Miodrag Matićki & Vidojko Jović]

Адриан Мађина

**НИКОЛА ЦРЕПОВИЋ.
СРПСКИ ПЛЕМИЋ И ЊЕГОВА ПОРОДИЦА У
ТРАНСИЛВАНИЈИ У 16. ВЕКУ**

Резиме

Акцент овог рада стављен је на личност коме историчари нису посветили велику пажњу. Реч је о Николи Цреповићу, српском племићу који је живео у 16. веку и учествовао у низу догађаја који су имали велики утицај на историју Краљевине Угарске уопште и Трансилваније посебно. Пореклом вероватно из нижих крајева Краљевине (данашњи Банат), Цреповић се у историјским изворима бележи од 1542. године. Све до своје смрти 1562. године, овај српски племић био је активно укључен у политичке и војне послове Краљевине Угарске. Политички је осцилирао између Хабзбурговаца и породице Запоља, а и једни и други наградили су га имањима и достојанствима. Најактивнији је био у периоду 1551–1552. године у контексту сукоба Османлија и Хабзбурговаца који су се борили за контролу над доњим деловима Краљевине. После пада Темишвара под власт Османлија, склонио се у Трансилванију, где је по повратку на власт породице Запоља постао члан кнежевског већа и бан Карансебеш-Лугоша 1559. Умро је 1562. и сахрањен у православној цркви у Барсау (Хуњадска жупанија). Био је ожењен Маром Овчаревић и имао је две кћерке: Јелену и Катерину. Јелена је имала буран живот, удавала се два пута: прво за влашког кнеза Петра Млађег, затим за властелина руског порекла. Катерина је била у кратком браку са племићем Валентином Тороком од Енинга, који је био господар Хуњадске жупаније. Обе кћерке су умрле прилично младе, а последњи преживели члан породице била је Мара, која је умрла 1581. године. Након што су Османлије заузеле област између Мориша–Дунава и Тисе, Цреповић је ту изгубио своја имања. Захваљујући верној служби цару Фердинанду Хабзбуршком успео је да изгради значајно имање у Трансилванији, у Хуњадској жупанији и жупанији Алба (Фехер). Након његове смрти и смрти осталих чланова породице, тешко стечена имања дошла су у посед његових рођака. Никола Цреповић је био човек свог времена, јер је у свету у сталном метежу бирао најбољи начин друштвене афирмације, умејући да се прилагоди току догађаја кроз које је пролазио. Иако историјско памћење Трансилваније

није сачувало његов идентитет у многим записима, црква у селу Барсау (Хуњадска жупанија) овековечила је његово наслеђе и наслеђе његове породице све до касног модерног доба.

Оригиналан научни рад

Примљен: 30.3.2023.

Коначно прихваћен за објављивање: 15.9.2023.

Марија ВАСИЉЕВИЋ*
Балканолошки институт САНУ

Огњен КРЕШИЋ*
Балканолошки институт САНУ

КУЛТ СВЕТОГ И МАНАСТИРСКА ЕКОНОМИЈА: ПРОСЛАВЉАЊЕ СТЕФАНА ШТИЉАНОВИЋА У ШИШАТОВЦУ ПОД ОСМАНСКОМ ВЛАШЋУ**

Анстракт: У раду се испитује однос прослављања светог и економије храма, односно манастира, који чува њене/његове мошти, на примеру Стефана Штиљановића у Шишатовцу под османском влашћу. Упоредени су развој штовања, време измена и прилагођавања светачког лика, као и знаке о ширењу култа изван манастира с подацима о положају Шишатовца, ширењу манастирских поседа и односу с локалним властима. Налази су показали да је подстицање прослављања Стефана Штиљановића било у вези с економским напредовањем, односно да му је у више случајева претходило и да га је следило. Тиме се прослављање светих показује као неодојиви део не само духовног већ и економског живота заједнице која чува њихове мошти.

Кључне речи: култ светог, манастирска економија, Стефан Штиљановић, манастир Шишатовца, Османско царство, патријарх Пајсеј.

Abstract: The paper explores the relationship between the cult of a saint and the economy of the church/monastery safekeeping their relics, using the example of Stefan Štiljanović at Ottoman-controlled Šišatovac. It compares the evolution of his veneration, the time of modifying and adjusting the saint's image, and the spread of his commemoration beyond the monastery, with data about the legal status of Šišatovac, the expansion of monastic estates, and its monks' relationship with the local authorities. The findings have shown that fostering the veneration of Stefan Štiljanović was intertwined

* marija.vasiljevic@bi.sanu.ac.rs

* ognjen.kresic@bi.sanu.ac.rs

** Рад је настао као резултат рада у Балканолошком институту САНУ који финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација РС, а на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2023. години број: 451-03-47/2023-01 од 17. 1. 2023. На овом месту желимо да се захвалимо Миланки Убипарип, на пруженој несебичној помоћи и драгоценим саветима, као и Мирославу Павловићу, на сарадњи приликом читања османских докумената.

with the monastery's economic progress: in some cases it preceded it while in others followed it. Thus, the celebration of saints proves to be an inextricable part of not only the spiritual but also of the economic life of the community safeguarding the cult.

Keywords: Cult of a saint, monastic economy, Stefan Štiljanović, Šišatovac monastery, Ottoman Empire, Patriarch Pajsej.

Прослављање светих било је пре свега везано за храм у којем су се мошти чувале јер се највећи број чуда дешавао у њиховој близини.¹ Наиме, чудотворство (за живота и након смрти) било је један од најважнијих чинилаца светачког штовања.² Оно је највише привлачило ходочаснике, прво из непосредног окружења а, потом, из удаљенијих крајева.³ Ходочашћа су, повратно, утицала на друштвено повезивање, односно изградњу локалних и ширих идентитета, као и на економски развитак самог храма и најближе околине.⁴

Присуство моштију светог и приходи од ходочашћа у бурним периодима могу бити залог опстанка заједнице која их чува. Прослављање Стефана Штиљановића у манастиру Шишатовца јесте управо такав пример јер се обликује после османског освајања Срема, односно истовремено с великим политичким, друштвеним и економским променама. Праћењем развика његовог штовања и економског положаја Шишатовца, чувара његових моштију у време османске власти, осветлићемо везу између култа светог и манастирског живота изван духовних оквира.⁵

¹ Alice-Mary Talbot, „Pilgrimage to Healing Shrines: The Evidence of Miracle Accounts”, *Dumbarton Oaks Papers* 56 (2002) 159–161; Michel Kaplan, „Le miracle est-il nécessaire au saint byzantin?”, in: idem, *Pouvoirs, Eglise et saintete. Essais sur la société byzantine*, Paris 2011, 100–101. То је условило уверење да је свети физички присутан у манастиру или цркви: Patrick J. Geary, „The Saint and the Shrine: The Pilgrim's Goal in the Middle Ages”, in: idem, *Living with the Dead in the Middle Ages*, New York 1996, 171–172.

² Чуда нису неопходан доказ светости (М. Kaplan, „Le miracle”, 126) али, уколико их је свети чинио, њено/његово прво чудо било је доказ светости, Catia Galatariotou, *The Making of a Saint. The Life, Times and Sanctification of Neophytes the Recluse*, Cambridge 1991, 86–87; Rosemary Morris, *Monks and Laymen in Byzantium 843–1118*, Cambridge 1995, 115–116.

³ Од обимне литературе о ходочашћима издвајамо: Edward David Hunt, *Holy Land Pilgrimage in the Later Roman Empire (A.D. 312–460)*, Oxford – New York 1982; *The Blessings of Pilgrimage*, ed. Robert Ousterhout, Urbana 1990; A.-M. Talbot, „Pilgrimage to Healing Shrines”.

⁴ P. J. Geary, „The Saint and the Shrine”, 171, посебно нап. 32 као илустрацију; уп. Arnoldt Angenendt, *Heilige und Reliquien. Die Geschichte ihres Kultes vom frühen Christentum bis zu Gegenwart*, München 1994, 125–128.

⁵ Различити аспекти штовања Стефана Штиљановића у османском периоду били су предмет више студија: Мита Костић, „Стеван Штиљановић (Историјско-хагиографска студија)”, *Глас СКА* 110 (1923) 70–94; Радојка Зарић, „Лик Стефана Штиљановића

Малобројни подаци о Стефану „Шкиљановићу”, како је познат у оновременим изворима, могу се сажети у следеће: помиње се између 1527. и 1540. године као учесник у рату између ердељског војводе Јована Запоље и аустријског надвојводе Фердинанда Хабзбуршког (на страни другог), у току којег је напредовао на друштвеној лествици поставши припадник средњих слојева племства.⁶ Већ петој деценији 16. века припада први спомен његовог прослављања у Шишатовцу.

Штовању су претходили век и по сталних ратовања и пустошења, пренос титуле српског деспота на потомке Бранковића у Угарској краљевини, сеобе српског становништва северно од Саве и Дунава, као и постепено успостављање османске власти.⁷ Политичке и демографске промене преобразиле су Срем у култно средиште. Тако је у Купинику, по доласку деспота Ђорђа Бранковића (1486–1497/99), створен култ његовог оца и српског деспота Стефана Бранковића (1458–1459). Почетком 16. века

у српској уметности XVII–XIX века”, *Саопштења* 17 (1985) 69–74; више студија у: *Манастир Шишатовца. Зборник радова*, ур. Динко Давидов, Београд 1989; Мирко Тишма, „Култ св. Стефана Штиљановића, веза српског народа Срема, Славоније и Барање”, у: *Фрушкогорски манастири. Зборник радова*, Нови Сад 1990, 87–91; Слободан Милеуснић, *Свети Стефан Штиљановић. Ратник и светац*, Београд 1992; Јелена Дергенц, „Мошти св. Стефана Штиљановића”, у: *Култ светих на Балкану 2*, ур. Мирјана Детељић, Крагујевац 2002, 87–112; Наташа Половина, „Свети Стефан Штиљановић као Јосиф Прекрасни. Прилог изучавању једне библијске паралеле”, *Зборник Матице српске за књижевност и језик* 61 (2013) 347–362; Борис Стојковски, „Стефан Штиљановић – прилози за историју и култ”, *Црквене студије* 20 (2023) 390–394. Кратак преглед историјата посуда манастира Шишатовца с релевантном литературом дат је у: Олга Зиројевић, „Имање манастира Шишатовца у турским изворима XVI и XVII века”, у: *Манастир Шишатовца*, 327–332; иста, *Поседи фрушкогорских манастира*, Нови Сад 1992, 109–114. Манастирска архива садржи бројне османске документе који осветљавају овај аспект историје Шишатовца. Данас се чувају у Музеју Српске православне цркве [=МСПЦ] захваљујући прегнућу Радослава Грујића. Фонд Турска документа [=МСПЦ ТД] представља само део пуног фонда који је у манастирима Фрушке горе постојао још у 18. веку, о чему сведоче регести на немачком Франца фон Клецла из 1772. године. Превод регеста видети у: Војислав Матић, „Фрушкогорски манастири на основу турских докумената из XVI и XVII века”, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине* 11–12 (1982/83) 53–69.

⁶ Након Мите Костића, најпотпунију студију о Стефановом историјском лику, смештеном у оновремени друштвени и политички контекст, написао је Petar Seletković, „Stefan Štiljanović – od kaštelana do despota i sveca (prvi dio)”, *Scrinia Slavonica* 22 (2022) 9–41.

⁷ Ferenc Szakály, „Phases of Turco–Hungarian Warfare before the Battle of Mohács (1365–1526)”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 33/1 (1979) 65–111; Сима Ђирковић, „Доба борби за очување и обнову државе: 1371–1537”, у: *Историја српског народа 2*, ур. Јованка Калић, Београд 1982, 431–444; исти, „Сеобе српског народа у краљевину Угарску у XIV и XV веку”, у: *Сеобе српског народа од XIV до XX века. Зборник посвећен тристагодишњици Велике сеобе Срба*, ур. Драгутин Ранковић, Београд 1990, 37–46; Александар Крстић, „Време турске власти у Срему”, у: *Срем кроз векове. Слојеви културе Фрушке горе и Срема*, ур. Миодраг Матишки, Београд–Беочин 2007, 76–78.

започело се са прослављањем деспота Јована Бранковића (1493–1502), а убрзо и митрополита Максима (бившег деспота Ђорђа) и деспотице Ангелине. Прослављањем деспотске породице наглашавала се веза са српском прошлошћу и претходним добом.⁸

Демографским променама, чини се, може се приписати и оснивање Шишатовца. На крају mineја, штампаног у Москви 1735. године, данас у МСПЦ под бројем 508, налази се целина коју чине „Завештатељни свитак о подизању манастира Шишатовца, остављен за вечни спомен” и три записа. На почетку „Завештатељног свитка” први игуман Теофил у првом лицу приповеда о оснивању манастира, посвети цркве Рођењу Пресвете Богородице и полагању моштију „Светог и праведног кнеза Стефана Штиљановића по сред цркве”.⁹ У првом запису наводи се да су монаси манастира Жиче, на челу с игуманом Теофилом, године 1520. на месту старе цркве посвећене Светом Николи („зване реметска”) подигли Цркву Рођења Пресвете Богородице и основали манастир Шишатовца, док следећа два говоре о обнови свитка 1617. и 1756. године.¹⁰ Како су „Завештатељни свитак” и записи писани истом руком, у 1756. може се датирати њихов препис. Стога, та целина сведочи о представи о светом и о оснивању манастира у 18. веку, те се само уздржано могу усвојити подаци које доноси.¹¹

Да је игуман Теофил свакако био на челу Шишатовца сведоче натпис на шишатовачком кивоту из 1550. године и записи на крају Четворојевањџеља из 1560. године.¹² На крају истог рукописа налазе се цртежи здања цркве

⁸ О овим култовима видети Марија Васиљевић, *Култови светих на централном Балкану у време османских освајања*, Београд 2021, 121–150, с прегледом старије литературе.

⁹ МСПЦ, 508, 268г.

¹⁰ Исто, 269в.

¹¹ О представи Стефана Штиљановића у том добу сведочи и кратки спис у истом рукопису: исто, 267в. Кратки спис укратко приказује његов живот и смешта га у Угарску краља Владислава (1490–1516), где је преминуо 1509. године. Томислав Јовановић сматра да је реч о изводу из Кратког повесног слова, Томислав Јовановић, „Кратко повесно слово о светом Стефану Штиљановићу”, у: *Манастир Шишатовца*, 74. Међутим, како се подаци не подударају – на пример, према Кратком повесном слову Стефан је преминуо 1515. године – није могуће подржати овај закључак.

¹² На кивоту се налазе два натписа: у првом (1550. година) наводи се да је кивот храма „Рођења Пресвете Богородице... који је на Фрушкој гори, манастир Реметица” направљен у време игумана Теофила и Илариона Шишатовчанина, а у другом да је завршен „ручним радом” златара Митра 1. априла 1551. године, Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи* 1, Београд 1902, 178. Записи на крају Четворојевањџеља говоре о завршетку писања у време игумана Теофила, у манастиру „званом Реметски”, у храму Рођења Пресвете Богородице. У другом запису наведена је година преписивања и Теофил се описује као стар, МСПЦ 356, 326г; Љ. Стојановић, *Стари српски записи* 1, 191–192; Сава

из 1520. године и из 1778, што потврђује да је у 18. веку постојала традиција о 1520. години као о години оснивања манастира. Последњи пут Теофила налазимо 1564. године у потврди о плаћању дажбина.¹³ Уколико се прихвати да је Шишатовач основан 1520. године, онда би он морао поживети више од четири деценије на игуманском положају.¹⁴

Без обзира на тачан датум оснивања манастира, прве деценије манастирског живота повезане су са успостављањем османске власти над Сремом, започетим битком код Мохача 1526. године.¹⁵ Како су током својеврсне провизорне власти често задржаване одлике претходног административног система,¹⁶ не постоје прецизнији подаци о положају Шишатовца у овом периоду. Може се само претпоставити да је било неопходно преговарати с представницима крајишких управника како би се задржали бар делови манастирских поседа.

У пуном смислу, османска администрација успостављена је оснивањем Будимског беглербеглука 1541. године и, унутар њега, Сремског санџака са средиштем у Илоку.¹⁷ Тада су спроведени први пописи и успостављене управне и судске територијалне јединице. Кадије (судије) били су главни представници османске власти у локалним заједницама, те су

Петковић, „Збирка рукописа манастира Кувеждина, Дивше, Шишатовца и Гргетега”, *Споменик САН 101. Одељење друштвених наука* 3 (1951) 31–32. Рукопис Четворојевањђеља је једини сачуван из збирке манастира Шишатовца, Димитрије Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVII век)*, Београд 1982, 130, 280–281. Треба истаћи да, иако ортографија објављених записа често не одговара шеснаестом и седамнаестом веку, поређење са снимком показује да се поверење може поклонити издању Саве Петковића и да су интервенције чињене приликом разрешавања скраћеница.

¹³ МСПЦ ТД 8375; О. Зиројевић, *Поседи*, 113.

¹⁴ Тихомир Остојић је због тога претпоставио да су постојала два игумана Теофила: Тихомир Остојић, Настојатељи, *Белешке о манастиру Шишатовцу* (Рукописно одељење Матице српске М 4213) 1.

¹⁵ Султан Сулејман (1520–1566) подвргао је већ тада део јужне Угарске својој власти те се Срем заједно са Славонијом нашао као крајиште под контролом смедеревског санџакбега. О разрешењу недоумица у вези са успостављањем османске власти у Срему и Славонији видети Nenad Moacanin, *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*, SlavonSKI Brod 2001.

¹⁶ Хазим Шабановић, увид у: исти, *Турски извори за историју Београда*, књ. I/1, Београд 1964, XIV.

¹⁷ Сремски санџак је због положаја често у османским документима називан Сремским острвом. После издвајања Осијечког кадилука из његовог састава (пре 1556. године) више није било већих промена граница ове војно-административне јединице, Nazim Šabanović, *Vosanski pašaluk*, Sarajevo 1959, 65; Олга Зиројевић, „Управна подела данашње Војводине и Славоније у време Турака”, *Зборник за историју* 1 (1970) 13–16. Преглед демографских и економских промена у насељима Сремског санџака видети А. Крстић, „Време турске власти”, 76–95.

њихове ингеренције укључивале бригу о разним комуналним питањима и спровођењу пописа.¹⁸ То је водило пракси решавања великог броја послова на кадијском суду, на којем је настала и већина сачуваних докумената. Шишатовац је с оближњим селом Велика Ремета, с којим је најчешће повезиван у документима, спадао под јурисдикцију кадије у Гргуревцима.¹⁹

Опстанак манастира зависио је од познавања новог правног и политичког система, јер су односи са свим нивоима власти омогућавали неометано функционисање манастирске економије а тиме и других видова монашког живота. Будући да шеријатски правни систем није познавао категорију правног лица, манастири нису могли бити формално посматрани као институције.²⁰ У пракси су се пак османске власти односиле према монашким братствима као према колективу, а у пописима су манастири понекад именовани као село. За разлику од светогорске монашке заједнице која је имала посебан статус,²¹ сваки фрушкогорски манастир је понаособ успостављао односе са османском администрацијом и, самим тим, дажбинска задужења исплаћивао засебно.

Од суштинске важности за манастирску економију било је успостављање тимарског система и пореске администрације. Монаси сремских манастира уживали су поседе попут других хришћанских припадника раје, односно поданика султана који су држави доували дажбине. Раја је стицала право да обрађује и притежава одређени земљишни посед плаћањем тачно прописаних дажбина „господарима земље”, од којих су заузврат добијали тапију као потврду.²² Како би забележила изворе прихода и дажбинама оптерећене становнике, држава

---

¹⁸ Rossitsa Gradeva „The Activities of a Kadi Court in Eighteenth-Century Rumeli: The Case of Насиоғлу Pazarçık”, *Oriente Moderno: The Ottoman Empire in the Eighteenth Century* 18/1 (1999) 177–190.

¹⁹ О. Зиројевић, *Поседи*, 109. Иако се у већини докумената наводи да манастир припада Гргуревачкој нахији, у два примера налазимо да припада Иришком кадилуку (МСПЦ ТД 8382 из 1589. године и МСПЦ ТД 8383 из 1618. године), а у једном примеру Илочком (МСПЦ ТД 8391 из 1647. године). Да ли је долазило до административних промена, или су у питању биле омашке, није сигурно.

²⁰ Joseph Schacht, *An Introduction to the Islamic Law*, Oxford – New York 1982, 125–126.

²¹ О правном положају Свете Горе и начину држања манастирске земље током 16. и 17. века видети Александар Фотић, *Света Гора и Хиљандар у Османском царству XV–XVII век*, Београд 2000, 37–87.

²² Сва обрадива земља у европским провинцијама Османског царства номинално је припадала држави, која ју је онда делила на хасове, тимаре и зеамете, при чему су тимарници и заими као „господари земље” добијали право да са ње убиру приходе у замену за војну службу. Поред њих, земљиште је могло припадати и верским задужбинама, односно вакуфима, те је у тим случајевима као господар земље фигурирао управник

је спроводила пописе. Подаци су бележени у пописним дефтерима, на чијем почетку је стајала канун-нама, где су се прописивали начини разрезивања и врсте дажбина на одређеном простору.²³ Често се приликом прописивања дажбина ослањало на праксе примењиване пре османског освајања, као и у Сремском санцаку, где су немуслимански поданици годишње плаћали филурију, фиксну годишњу дажбину која је, чини се, наплаћивана уместо харача на земљу (испенца) и цизје (главарина). Овакав начин наплате дажбина изгледа да је напуштен на преласку из 16. у 17. век, пошто један сумарни попис харачких прихода из 1611/12. помиње наплату цизје.²⁴ Друге дажбине обухватале су накнаде за бостан, сено и дрва, десетак (ушур) на пољопривредне производе, накнаде на млинове, кошнице и винограде, различите надокнаде на узгој ситне стоке, те бадухаву, као и ванредне намете првобитно плаћане само током трајања рата.²⁵ Како извори показују, прописане износе дажбина монаси

задужбине (мутевелија), Colin Imber, *The Ottoman Empire, 1300–1650: The Structure of Power*, Basingstoke – New York 2002, 193–206.

²³ Branislav Đurđev, „Požeška kanun-nama iz 1545. godine”, *Glasnik Državnog muzeja u Sarajevu* 1 (1946) 129–138; исти, „Сремска канун-нама из 1588–9 године”, *Гласник Земаљског музеја* 4–5 (1949–1950) 269–283; Х. Шабановић, *Турски извори*, XVII; Александар Фотић, „Конфискација и продаја манастира (црква) у доба Селима II (проблем црквених вакуфа)”, *Balkanica* 27 (1996) 49–50.

²⁴ Небојша Шулетић, *Сремски санцак у XVI веку* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2013) 56–61, уп. Bruce McGowan, „Food Supply and Taxation on the Middle Danube (1568–1579)”, *Archivum Ottomanicum* 1 (1969) 175. Посебно дажбинског оптерећења раје у Сремском санцаку усложњава разрешење питања да ли су и како фрушкогорски монаси плаћали цизју, јер су у другим деловима Балкана, с изузетком Свете Горе, црквени великодостојници и монаси били ослобођени те обавезе. Пошто је у питању дажбина која је дугована директно државној благајни, пописни дефтери је не бележе. У два аман-намама с краја 17. века, о којима ће више речи бити даље, спомиње се да су монаси Шишатовца прихваћени као поданици султана пошто су платили „шерџатску цизју”. Но како су у питању специфични документи састављени шаблонски током ратног периода, остаје за сада несигурно да ли су монаси и пре тога плаћали ову дажбину, или је та одлука повезана с променама у систему наплате цизје спроведеним после 1691. године, МСПЦ ТД 8417, 8420; Bruce McGowan, „Head Tax Data for Ottoman Europe, 1700–1815”, in: *idem, Economic Life in Ottoman Europe. Taxation, Trade and the Struggle for Land 1600–1800*, Cambridge–Paris 1981, 80–82; Mehmet Erkal, Halil İnalçık, „Cizye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* 8, İstanbul 1993, 43, 46; А. Фотић, *Света Гора*, 66; исти, „Институција амана и примања подаништва у Османском царству: пример сремских манастира 1693–1696”, *Историјски часопис* 52 (2005) 232.

²⁵ Термином бадухава биле су обухваћене различите надокнаде које нису проистичале из пољопривредне делатности и глобе за прекршаје. Нека ванредна давања су се такође ослањала на предосманске традиције попут ратног златника. Више о дажбинама у Сремском санцаку видети Н. Шулетић, *Сремски санцак*, 63–81.

су исплаћивали као колектив.²⁶ Поред тога, манастири су архијерејима договали одређене канонске дажбине, препознате од државе у повељама о постављењу (бератима) црквених великодостојника.²⁷

Шишатовац се помиње у првом османском пописном дефтеру читавог Сремског санџака из 1546. године, када је забележено да је манастир (именован Ремета) годишње плаћао држави 100 акчи.²⁸ Поређења ради, за манастир Крушедол, тада најзначајнији фрушкогорски манастир, истом приликом прописано је 600 акчи годишњих давања.²⁹ Десет година касније дажбине су увећане, те је у изводу из пописног дефтера из 1557. године забележено да годишња накнада од ушура износи 500 акчи.³⁰

Истовремено са стабилизацијом манастирске економије бележи се штовање Стефана Штиљановића. Како је обичај, први помени штовања налазе се у записима на богослужбеним књигама, литургијским и другим предметима.³¹ Први запис потиче из 1545. године и налази се у Панегирику из манастира Шишатовца. Ту се бележи како се у „храму Рођења Пресвете Богородице” налазе мошти „светог и праведног и дивног Стефана Штиљановића, српског деспота”.³² Ово је једино сведочанство које Стефану Штиљановићу пре 17. века приписује титулу деспота.³³ Уколико се запис прихвати као веродостојан, то би значило да је он уврштен у свете врло брзо после смрти, што често указује на институционалну подршку и политичку и друштвену функцију прослављања.³⁴

²⁶ А. Фотић, *Конфискација и продаја манастира*, 60; уп. Н. Шулетић, *Сремски санџак*, 174–176.

²⁷ Н. Шулетић, *Сремски санџак*, 172.

²⁸ Branislav Đurđev, „’Prodaja crkava i manastira’ za vreme vlade Selima II”, *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine* 9 (1957) 242; О. Зиројевић, *Поседи*, 109. Приликом проучавања дажбинског оптерећења треба узети у обзир да је реална вредност акче (османски сребрни новчић и обрачунска јединица) у обрађеном периоду опадала: 1572. године један венецијански дукат вредео је 60 акчи, да би до почетка 18. века однос био 1 дукат=360 акчи, Halil Sahillioğlu, „Акче”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* 2, İstanbul 1989, 224–227.

²⁹ О. Зиројевић, *Поседи*, 76.

³⁰ МСПЦ ТД 8371; уп. О. Зиројевић, *Поседи*, 109.

³¹ М. Васиљевић, *Култови светих*, 31–33.

³² Запис је испрва објављен савременом ћирилицом, према речима Илариона Руварца у: Љ. Стојановић, *Стари српски записи* 3, Београд – Сремски Карловци 1905, 53, потом га је објавио С. Петковић, „Збирка рукописа”, 56–57. Њега је приметио Мита Костић (М. Костић, *Стеван Штиљановић*, 72) а коментарисали су га и остали истраживачи (видети нап. 5).

³³ О томе видети даље у тексту.

³⁴ Овде можда треба подсетити на кивот с натписима из 1550. и 1551. године. Ипак, пошто ни први ни други не помињу димензије кивота нити идентитет реликвија, не можемо тврдити да је био направљен за мошти Стефана Штиљановића. О кивоту видети нап. 12.

Да се штовање развијало у наредним годинама потврђују османски документи – у којима је Шишатовац назван „манастиром Светог Стефана” – а међу њима је најстарији из 1557. године.³⁵ Затим, први (писарев) запис из помињаног Четворојеванђеља из 1560. године назива Стефана „светим и праведним кнезом”.³⁶ До осамдесетих година Шишатовац је именован манастиром Св. Стефана још два пута у османским документима.³⁷ Ови извори израз су двоструког процеса: прослављања Светог Стефана и грађења идентитета манастира као чувара његових моштију.

Занимљиво, четрдесетих година 16. века осликан је крушедолски храм, чиме су култови сремских деспота изнова подстакнути, док се постепено пишу и нови прославни списи.³⁸ Такође, средином 16. века први пут се помињу мошти Теодора Тирона у Хопову, после чега је манастир стекао углед и материјално напредовао, те се већ средином седамдесетих година истог века подиже нови храм.³⁹ Дакле, почетак османске власти у Срему обележен је стварањем новог култа, подстицањем већ постојећих и преносом моштију ранохришћанског мученика, те се може претпоставити да су монаси, ослањајући се на ходочашћа и приложнике, тиме подржавали опстанак манастира.

На ту везу можда би указивао благи пораст дажбинског оптерећења Шишатовца. Потврда из 1564. године прецизира да су на име десетка за места у оквиру међа (синора) манастира и у његовој околини монаси плаћали 500 акчи годишње, док су за остала давали у складу с обичајима.⁴⁰ Истих година манастир је изгледа прибавио нове поседе, те се у судској потврди (хуџет) из 1563. године бележи да је игуман од тројице становника Велике Ремете купио три ливаде за 605 акчи.⁴¹ У попису из 1566/67. године, тачан број различитих поседа није прецизиран,

³⁵ МСПЦ ТД 8371, 8372.

³⁶ Видети нап. 12. Преостали рукописи из шеснаестог века немају датиране записе, те се на основу тога не може поуздано закључивати о развоју штовања.

³⁷ МСПЦ ТД 8375; Bruce McGowan, *Sirem Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*, Ankara 1983, 105, уп. О. Зиројевић, *Поседи*, 109. Осим под тим именом манастир је забележен и као Велика Ремета (1563, 1571), а једном и као Свети Никола (1579), да би у 17. веку искључиво био именован као Шишатовац, МСПЦ ТД 8373, 8374, 8376, 8377, 8379, 8381, и др.

³⁸ Мирослав Тимотијевић, *Манастир Крушедол 1*, Београд 2008, 229–249; М. Васиљевић, *Култови светих*, 143–147.

³⁹ О. Зиројевић, *Поседи*, 105–106; даљу литературу видети у: М. Тимотијевић, *Манастир Крушедол 1*, 33.

⁴⁰ МСПЦ ТД 8375; уп. О. Зиројевић, *Поседи*, 109.

⁴¹ ТД 8374. О. Зиројевић наводи да је купац „калуђер Акиман”, но чини се извеснијим да је писар забележио донекле искварен облик речи игуман као лично име, будући да се монах управо тако могао представити на суду, О. Зиројевић, *Поседи*, 109.

већ је уопштено наведено да су међе манастирских винограда, башти, ливада и њива забележене у хуџетима и потврдама у рукама монаха. Од тада, манастир је плаћао годишње 650 акчи на име ушура на вино и пољопривредне производе, овчарине, надокнаде на кошнице и других дажбина.⁴² Пошто нису поседовали тапије, за целокупно имање и зграде на њему морали су да плате једнократну надокнаду у износу од 26.000 акчи. Нагли скок у плаћаном износу повезан је са тзв. „продајом манастира”.⁴³ О томе сведочи и хуџет издат 1570. године. Чавуш Синан, задужен за издавање тапија „на винограде, баште и засејану земљу која припада манастирима у Сремском санџаку”, изјавио је на суду да је тројици шишатовачких монаха предао тапију на поседе у тачно одређеним границама за које су дуговали наведену годишњу надокнаду.⁴⁴ Како је Крушедол, као најбогатији манастир, морао да плати највећи износ откупа од свих фрушкогорских манастира, читавих 32.000 акчи,⁴⁵ сазнајемо да је за само неколико деценија разлика у вредности поседа између Шишатовца и Крушедола постала знатно мања.

Истовремено са ширењем поседа и њиховим откупом, братство је радило на обнови зграда у самом манастиру. Тако су 1563. године добили дозволу за подизање пекаре и још једне зграде на месту на којем су се оне налазиле пре османског освајања.⁴⁶ Осам година касније (1571) игуман је добио дозволу за украшавање делова унутрашњих двери манастирске

---

⁴² В. McGowan, *Sirem sancağı*, 105, уп. О. Зиројевић, *Поседи*, 109.

⁴³ „Продаја манастира” везује се за прве године власти султана Селима II (1566–1574) и потврђена је у свим европским провинцијама Османског царства. Наиме, шејхулислам Ебусууд, врховни правни ауторитет, ревидирао је верске задужбине и земљишне односе у циљу уподобљења османске административне праксе шеријату. Како су имања углавном била у поседу манастира пре успостављања османске власти, монаси су своја права већином заснивали на појединачним судским или царским одлукама, али неопходне тапије нису поседовали. Додатно, у случају да су земљу држали као вакуф, оспорена је валидност ранијих увакуфљења. Стога је донета одлука да се земља без одговарајућих тапија и она неправилно завештана одузме и да се манастирима да право да откупе своје пређашње поседе. На тај начин обезбеђени су велики приходи за државну касу, а многи манастири стављени су у изузетно тежак положај. Више о томе с прегледом литературе видети у: А. Фотић, „Конфискација и продаја манастира”, 45–77.

⁴⁴ МСПЦ ТД 8377, уп. О. Зиројевић, *Поседи*, 110.

⁴⁵ В. Ђурђевић, „Продаја сркава и манастира”, 244; М. Тимотијевић, *Манастир Крушедол*, 33.

⁴⁶ МСПЦ ТД 8373. Дозволу је издао извесни Ибрахим у „логору тврђаве Илок”, а насловљена је на монахе „Велике Ремете, манастира Сремског острва”. О. Зиројевић идентификује овај манастир као Шишатовца, вероватно због тога што је ближи Илоку од друге Велике Ремете, О. Зиројевић, *Поседи*, 109.

цркве.⁴⁷ Такође, гргуревачки кадија је 1579. године издао потврду за изградњу пећнице за хлеб уза зид пекаре.⁴⁸

Потоње деценије донеле су постепено увећање годишњих дажбина државној благајни. Попис из 1578. године бележи суму од 750 акчи годишњих давања.⁴⁹ Ипак, не може се са сигурношћу утврдити да ли је увећање последица ширења манастирских поседа или постепеног откупа раније одузетих имања. Олга Зиројевић износи претпоставку да су имања откупљивана на рате и да је последња у износу од 4.000 акчи плаћена 1578. године.⁵⁰ У потврди начињеној исте године наведено је да су монаси, уз царску дозволу, поред раније откупљених „винограда, башти, манастирских места и осталог”, плативши 3.000 акчи откупили и новоизграђене зграде (две куће и шталу), винограде, баште и другу имовину.⁵¹

Један извод из поменутог пописног дефтера из 1578. године сведочи да је уследило даље увећање дажбинског оптерећења на 800 акчи годишње (на име „шеријатских ушурских надокнада и државних дажбина”) и да је Шишатовац имао две воденице у атару села Лежимир.⁵² Последњи пописни дефтер из периода 1588–1595. бележи нови пораст дажбина.⁵³ Извод из тог документа, из 1591. године, показује да је манастир увећао свој посед на три воденице у селу Мали Лежимир. Поред набрајања

⁴⁷ МСПЦ ТД 8376. И овога пута смо се одлучили за читање игуман уместо „Акиман”, уп. О. Зиројевић, *Поседи*, 109.

⁴⁸ МСПЦ ТД 8381.

⁴⁹ О. Зиројевић, *Поседи*, 110.

⁵⁰ Исто, 110.

⁵¹ МСПЦ ТД 8379, уп. О. Зиројевић, *Поседи*, 110.

⁵² МСПЦ ТД 8380. О. Зиројевић претпоставља да су дати млинови откупљени стари поседи јер је мала могућност да је братство, притиснуто плаћањем откупа, могло стећи нова имања другим путем осим поклона, О. Зиројевић, *Поседи*, 110. У манастирском архиву су пак сачувана два хуцета који се изгледа односе управо на ове воденице. Прва потврда је из 1539. године и описује купопродају воденице између улуфџије Јусуфа и попа Лазара. Друга је из 1575. године и сведочи о продаји воденице заима Ибрахим-бега заиму Хурему. Није необично да монаси приликом стицања поседа над одређеном имовином преузму и претходну документацију која се на њу односи. Остаје, међутим, нејасно када су воденице припале манастиру. Ако се хуцети односе на две различите воденице, то би значило да је бар једна у посед манастира дошла непосредно пре пописа (између 1575. и 1578. године). Да ли су у посед манастира дошле поклоном остаје нејасно, јер документи такав поклон не потврђују, МСПЦ ТД 8369, 8378. Манастир свакако јесте добијао поклоне од локалног становништва, о чему сведочи дар становника оближњег села (један коњ и 12 волова), МСПЦ ТД 8382.

⁵³ О. Зиројевић, *Поседи*, 110.

других поседа, наводи се да је Шишатовач годишње дуговао 1.000 акчи на име ушура на вино и житарице, овчарине и осталог.⁵⁴

Економска стабилизација и напредовање манастира у 16. веку могли су створити услове за подстицај штовању Стефана Штиљановића, о чијем трајању сведочи запис из 1589.⁵⁵ Оно је, природно, заокружено прославним списима, који су истовремено израз процеса штовања, његова кодификација али и знак развитка.⁵⁶ За празник 4. октобра састављени су Повесно слово, Похвално слово и Служба којим је свети слављен као узорни угарски властелин.⁵⁷ Најшире се могу датовати између половине 16. века и најстаријих познатих преписа, насталих на почетку друге четвртине 17. века.⁵⁸

Прозни списи пак садрже податке који показују да они нису настали убрзо по почетку штовања. Писац Повесног слова наводи да му је живот светог непознат, да је покренут на дело „многа лета од представљења светог” и да му је један митрополит заповедио да пише а да га је други благословио.⁵⁹ Наводи и да чуда светог не престају од смештања у Шишатовач „до данас”, што, иако образац, може указати на временску удаљеност.⁶⁰ Поред тога, истиче да су његови извори усмени: да је слушао о светом, као и да су му неки „поведали” о супрузи Јелени.⁶¹ Током текста често претпоставља, односно истиче да „мисли” (да му се „чини”) да се нешто збило.⁶² И у Похвалном слову налазимо исте напомене, иако у сведенијем облику, јер је природа списа подразумевала реторску похвалу.⁶³ Дакле, можемо претпоставити да је писац био удаљен од живота Стефана Штиљановића макар неколико деценија.

То не значи да су прозни списи први настали. Ђорђе Трифуновић је претпоставио да је неки облик Службе настао у 16. веку а да је она

---

⁵⁴ МСПЦ ТД 8383. Исти број млинова налази се у извештају визитације из 1753. године, О. Зиројевић, *Поседи*, 110.

⁵⁵ Љ. Стојановић, *Стари српски записи* 3, 57.

⁵⁶ О месту прославних састава у штовању светих видети М. Васиљевић, *Култови светих*, 31–39.

⁵⁷ Тако се у Повесном слову дословно назива: Томислав Јовановић, „Похвално и Повесно слово деспоту Стефану Штиљановићу”, *Књижевна историја* 10/38 (1978) 369.

⁵⁸ Датирање преписа начињено је према воденим знацима, док о Повесном слову сведочи и запис који га је пратио, Ђорђе Трифуновић, „Белешке о делима у Србљаку”, у: *О Србљаку. Студије*, ур. Димитрије Богдановић, Београд 1970, 346. О запису видети ниже.

⁵⁹ Т. Јовановић, „Похвално и Повесно слово”, 360.

⁶⁰ Исто, 370.

⁶¹ Исто, 361–363.

⁶² Исто, 361–364, 369.

⁶³ На пример видети: исто, 346–347.

коначни облик добила укључивањем садржаја из Повесног слова.⁶⁴ Стога, како је најстарији препис потпуне Службе датиран у другу четвртину 17. века, састављање Повесног слова могло би се сместити између последњих деценија 16. и прве четвртине 17. века.

Међузависност Службе и Повесног слова потврђују исти библијски узор, теме и, посебно, опис штовања по преносу моштију. Реч је о епизоди коју налазимо у сва три списка, што сведочи о њеном значају. Ми ћемо је поменути у контексту култа Стефана Штиљановића, док ћемо могућа тумачења о положају Пећке патријаршије и односу са Цариградском патријаршијом оставити по страни.

Природно, највише података доноси Повесно слово.⁶⁵ По опису полагања моштију у цркву писац наводи да свети непрестано лечи људе од разних болести и нечистих духова. Међутим, они који не верују одлазе празни. Даље наводи да људи питају „и где су сада?“, мислећи на мошти, што указује на очекивање помоћи која, изгледа, није стигла. Описује и како је сам чуо од неког „ко је мислио да је мудар“ исте речи и да је ђаво тај који је усадио „хулне мисли у њихова срца“. Због тога је рука светог однета у „град ц(а)р(ь)ствѣюции“ где је „тогда патриаршствѣюции“ видео и разумео благодат на њој, те потврдио њену светост.⁶⁶ Потом је рука била враћена у манастир и била положена на „своје место“. У Похвалном слову писац се позива на маловерне, док се у Служби помиње и ношење руке у „царствујући град“.⁶⁷

Сумњу у чудотворност моштију налазимо средином 15. века у случају прослављања Светог Луке у Смедереву, вероватно у тренутку када је вера у моћ светих да заштите вернике од Османлија пољуљана.⁶⁸ Стога би се неверица могла тумачити опет у друштвеном и политичком контексту као последица неповољних збивања у Царству, економски ослабљеном дугим ратовањем с Хабзбурзима и Ираном, и општег положаја хришћана и монаха током немирних времена.

Овде је најважније то што је рука светог однета у Цариград ради провере (светачког) идентитета.⁶⁹ Поред тога, утисак да је писац Повесног

⁶⁴ Ђ. Трифуновић, „Белешке о делима у Србљаку“, 347–348.

⁶⁵ Видети приповест у: Т. Јовановић, „Похвално и Повесно слово“, 370–371.

⁶⁶ Исто, 371.

⁶⁷ Исто, 353. У Служби се наводи да су „многи људи“ сумњали у свечево нераспаднуто тело, те су „рѣкоу цѣлаб'нѣю штецляють и съ нѣю постизаю град ц(а)р(ь)ствѣюции“ где је „тогда с(вѣ)т(нѣ)ствѣюции“ потврдио да је реч о светим моштима, Томислав Јовановић, „Служба св. Кнезу Стефану Штиљановићу“, *Археографски прилози* 6–7 (1984–1985) 218.

⁶⁸ О томе видети М. Васиљевић, *Култови светих*, 254–255.

⁶⁹ Јелена Дергенц сматра да ова епизода припада измишљеној традицији, осмишљеној јер Штиљановић није припадао кругу уобичајених светаца (попут деспота Бранковића) нити

слова сведочио тим збивањима упућује на претпоставку да је писање уследило управо после повратка из Цариграда, са жељом да се култ утврди и подстакне овом приповешћу. Помен двојице митрополита као наручиоца сведочи да је култ у том тренутку имао и црквено-политичку функцију. Стога, било да је епизода била стварна или измишљена, она означава изузетно важан догађај у прослављању Стефана Штиљановића.

Сахрана Стефанове супруге Јелене у Шишатовцу, о чему сведочи Повесно слово, такође може указати на планско обликовање култа.⁷⁰ Наиме, по Стефановој сахрани Јелена је отишла у „немачку земљу”, међутим, кад су до ње стигле вести о проналаску моштију, она је дошла на поклоњење, после чега се замонашила у манастиру „са оне стране Фрушке горе” и добила име Јелисавета.⁷¹ После смрти сахрањена је у припрати Шишатовца. Иако ови редови не говоре о Јеленином штовању, смештање брачног пара у исту цркву подсећа на крушедолски модел. Ипак, пошто о овоме сведочи само један спис, може се претпоставити да стварање сећања на њу у том тренутку није било од највећег значаја.

Да је прослављање Светог Стефана било предмет старања црквених великодостојника потврђује запис покрај најстаријег преписа Повесног слова. Он се налази у шишатовачком минеју за октобар, данас у Библиотеци Српске патријаршије у Београду [=ПБ] број 56. Повесно слово и запис дело су вероватно истог писара, и сведоче о настанку преписа у време патријарха Пајсеја, 1631. године „повеленијем и благословенијем” београдског и сремског митрополита Авесалома 3. октобра.⁷² Да ли би Авесалом могао бити један од митрополита који су поручили састављање овог списка, остаје отворено питање. Помен патријарха Пајсеја (1614–1647) највероватније је у вези с његовом посетом Шишатовцу, о чему сведочи запис у манастирском Поменику. Ту је, чини се, патријарх самостално записао 7. октобра 1631. године да је дошао у манастир Шишатовац са

је умро подвижничком смрћу, при чему је сам пећки патријарх био заузет успостављањем црквене организације, Ј. Дергенц, „Мошти св. Стефана”, 96–97. Ова епизода поменута је али не и подробно коментарисана у: Мирослав Тимотијевић, „Визитација манастира Шишатовца у XVIII веку. Прилог истраживању ефемерног спектакла”, у: *Манастир Шишатовац*, 343. Поставља се питање зашто шишатовачки монаси не би, уколико су стварали предање, навели да је пећки патријарх потврдио светост моштију или зашто не би неком приповешћу о чудима подржали култ? О тим методама уп. Anthony Kaldellis, „The Hagiography of Doubt and Scepticism”, in: *The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography 2: Genres and Contexts*, ed. Stephanos Efthymiadis, Ashgate 2014, 453–477.

⁷⁰ Да се супруга Стефана Шкиљановића заиста звала Јелена потврђује даровница из 1535. године, Р. Seletković, „Stefan Štiljanović”, 25–26.

⁷¹ Т. Јовановић, „Похвално и Повесно слово”, 368–372.

⁷² ПБ 56, 50v; Љ. Стојановић, *Стари српски записи* 3, 59. Више о овом рукопису в. даље.

митрополитом Авесаломом на поклоњење Светом Стефану.⁷³ То би указивало на његово присуство прослави 4. октобра, због чега је преписано Повесно слово. Уколико се може веровати запису испред Кратког повесног слова, управо то је био случај.⁷⁴ Посета патријарха и митрополита морала је утицати на утврђивање култа и подизање угледа манастира.⁷⁵ О томе додатно сведочи кивот за Стефана Штиљановића, датиран у 1630/31. годину и могуће такође везан за патријархову посету.⁷⁶

У доба патријарха Пајсеја налазимо и најстарији траг о ширењу култа изван Шишатовца – из 1620. године потиче представа Стефана Штиљановића у Цркви Св. Николе у Градишту код Петровца, занимљиво поред Теодора Тирона.⁷⁷ Стефан на представи не носи владарску титулу нити ношња одаје владарски статус, док су на свитку исписане речи из Јеванђеља по Матеју које налазимо и у Повесном слову.⁷⁸ Сликање покрај светог ратника из Хопова и понављање цитата који одражава најважнију одлику светачког лика Стефана Штиљановића указују на свесно ширење штовања са Фрушке горе.

За патријарха Пајсеја може се узети и прво преобликовање светачког лика Стефана Штиљановића. Наиме, запис испред Кратког повесног слова идентификује управо Пајсеја као аутора: наводи се да је с митрополитом Авесаломом дошао у манастир 3. октобра, да је „својеручно” написао „кратку повест” и да је манастирски кондак и „книгџ Светог Стефана” однео са собом да препише у Пећки цароставник.⁷⁹ Како се посета помиње у другим записима, као и патријархов лични преписивачки рад, чини се да му се може поклонити поверење.⁸⁰

⁷³ С. Петковић, „Збирка рукописа”, 71. Преостали записи у Поменику умногоме се подударају са записима на крају списка из ПБ 56, те се стиче утисак да су одатле преписани у Поменик. Како је рукопис изгубљен, не може се проверити дуктус писара и ова теза потврдити.

⁷⁴ О томе видети ниже у тексту.

⁷⁵ То је коментарисала и Ј. Дергенц, „Мошти св. Стефана”, 99–100.

⁷⁶ Верена Хан, „Интарзивни њивот Стефана Штиљановића у манастиру Шишатовцу”, у: *Манастир Шишатовца*, 205–213. Патријархову посету и израду кивота повезао је: М. Тимотијевић, „Визитација”, 344.

⁷⁷ Р. Зарић, „Лик Стефана Штиљановића”, 72.

⁷⁸ Исто. Овај податак додатно подржава тезу о првој четвртини 17. века као горњој граници настанка Повесног слова.

⁷⁹ С. Петковић, „Збирка рукописа”, 58.

⁸⁰ Томислав Јовановић, *Књижевно дело патријарха Пајсеја*, Београд 2001, 33–34. О проблему ауторства патријарха Пајсеја и о преписима Кратког повесног слова видети исти, „Кратко повесно слово”, 73–76.

Кратки спис могао је функционисати као пролошко житије, при чему би оно представљало израз „историзације житија”.⁸¹ Тако је Стефан Штиљановић приказан пре свега као историјска личност, а не као светац, и смешта се у контекст српске историје на начин сродан Пајсејевом. Наиме, он „постаје” последњи српски деспот.⁸² Тако је, према спису, Стефан дошао у Срем после смрти Јована Бранковића на позив Јелене Јакшић, сместио се у град Моровић, добио деспотско звање, потом отишао угарском краљу Владиславу с мноштвом српског народа и добио град Шиклеуш, где је умро 1515. године. Приповест о откривању моштију и преносу сродна је оној из Повесног слова и смешта се у 1543. годину.⁸³

Разлог за промену идентитета делује јасан – у оближњем Крушедолу налазиле су се мошти деспотске породице, с којом је Стефан сада чинио јединствени владарски низ. Истовремено, српска прошлост, виђена кроз животе српских владара, добила је нови просторни и временски оквир. Он је на изванредан начин потврђивао ингеренције пећког патријарха на северу.⁸⁴ Уколико патријарх Пајсеј није био аутор, спис се вероватно може приписати његовом савременику и познаваоцу његовог програма. На свете Бранковиће подсећа и пажња посвећена повратку супруге Јелене на Фрушку гору, њеном монашењу и сахрани у овом сведеном спису, што сведочи о важности њеног лика за манастир Шишатовач, иако није била реч о светачком штовању.⁸⁵

Ипак, то не значи да Повесно и Похвално слово излазе из употребе. Пре, настанак Кратког повесног слова сведочи да се развија својеврсна

---

⁸¹ О „историзацији” на примеру житија краља Стефана Првовенчаног и цара Уроша видети у: Marija Vasiljević, „Between Hagiography and Historiography: Commemorating the Saints and Remembering the Past in the Seventeenth Century in the Patriarchate of Peć”, in: *Writing History in Ottoman Europe, 16–18th Centuries*, ed. Ovidiu-Victor Olar & Konrad Petrovsky, Brill 2023 (у штампи). У том погледу, Кратко повесно слово обимом и начином приповедања блиско је Синаксарском житију цара Уроша, уп. Т. Јовановић, „Кратко повесно слово”, 77; исти, *Књижевно дело*, 281–283.

⁸² Треба имати на уму да владарска лоза, коју налазимо у Опширном житију цара Уроша не обухвата сремске Бранковиће (Т. Јовановић, *Књижевно дело*, 289–294, 302–304), што свакако не значи да су они били непознати патријарху, него да у контексту хагиографије није сматрао да је неопходно да их помене.

⁸³ Т. Јовановић, „Кратко повесно слово”, 77. Овај податак не оспоравају познати подаци – Стефан се последњи пут помиње 1540. године, у претходним прославним саставима наводи се да су мошти пренете „по неколико лета”, „не по много времена”: исти, „Похвално и Повесно слово”, 351, 367, односно да је у земљи „довољно пребивао”: исти, „Служба св. Кнезу Стефану”, 205 а у запису из 1545. је светац.

⁸⁴ Питање ингеренција чини се да је било уткано у честе визитације пећког патријарха. О томе видети: М. Vasiljević, „Between Hagiography and Historiography”.

⁸⁵ Т. Јовановић, „Кратко повесно слово”, 77.

полифонија сећања на Стефана Штиљановића.⁸⁶ Она је одлика развијенијих култова, какав је био и Стефанов, што је посведочено писањем и преписивањем различитих списа, митрополијским старањем о култу, сликањем у удаљеним крајевима Пећке патријаршије, посетом патријарха Пајсеја и митрополита Авесалома и преобликовањем светачког лика. Ове делатности пратило је економско јачање.

О економском порасту сведочи градитељска делатност.⁸⁷ Монаси су септембра 1618. године добили дозволу да поправе манастирску чесму и да изграде амбар.⁸⁸ Од посебног значаја су оправке манастирских зграда после посете патријарха Пајсеја и преписивања прославних састава. Тако су монаси априла 1641. године добили дозволу од гргуревачког кадије да из темеља обнове трпезарију.⁸⁹ Шест година касније, 1647. године, затражена је и добијена дозвола од заступника сремског санџакбега да се обнови срушена манастирска црква „без увећања и тачно на пређашње стање”.⁹⁰

Из истог периода (1646. или 1647) потиче и један веома оштећени хуцет. Може се прочитати да су „главешине монаха” затражиле и добиле дозволу да обнове једну грађевину – њен кров и зид. Тирилични запис на полеђини, иако и сам непотпуно сачуван, прецизира да је дата грађевина заправо трпезарија.⁹¹ Вероватно се обнова трпезарије, започета 1641. године, протегла на наредне године или је било проблема с грађевинским радовима, те су монаси поново тражили дозволу за неометан рад. Попут овог објекта, и радови на цркви су потрајали. Тако су 20. јуна 1654. године

⁸⁶ О полифонији сећања као важној одлици прослављања светих видети: М. Васиљевић, *Култови светих*.

⁸⁷ О. Зиројевић, *Поседи*, 111–112.

⁸⁸ МСПЦ ТД 8384.

⁸⁹ У Османском царству важећи шеријатски прописи о немуслиманским богомољама забрањивали су градњу нових а дозвољавали поправку и обнову старих без икаквих проширења. Међутим, постоје бројни примери заобилажења забрана. Иако се у овом случају ради о световном објекту, он је посматран као део целине и био је подвргнут наведеним прописима. Документ стога садржи детаљне мере трпезарије. О градњи и обнови црквених грађевина у Османском царству видети у: Rossitsa Gradeva, „Ottoman Policy towards Christian Church Buildings”, *Études balkaniques* 4 (1994) 14–36.

⁹⁰ МСПЦ ТД 8391. Дозвола за обнову „до темеља порушеног манастира” из 1634. године, која се спомиње у литератури, не налази се међу сачуваним документима, док се у преводу регеста може пронаћи само један документ из те године који се односи на обнову келија манастира Мала Ремета. Вероватно је тај податак у историографију ушао преко оригиналног регеста, у коме се документ о поправци трпезарије погрешно датује у 1634. годину, без прецизирања која се зграда обнавља, уп. Бошко Стрика, *Српске задужбине фрушкогорски манастири*, Загреб 1927, 143; В. Матић, „Фрушкогорски манастири”, 60; О. Зиројевић, „Имање манастира Шишатовца”, 331.

⁹¹ МСПЦ ТД 8393.

монаси затражили од кадије у Гргуревцима дозволу да хитно поправе и покрију кров цркве, што им је одобрено.⁹²

Истовремено с овим знацима економског бољитка, налазимо трагове о ширењу култа Стефана Штиљановића. Утицајем Кратког повесног слова или, можда, усменом традицијом о Стефану као српском деспоту, може се објаснити његова представа у Хопову из 1654. године, где је насликан у низу српских краљева и деспота у владарској одори.⁹³ У исте године може се сместити препис Службе Стефану Штиљановићу у минеју за октобар – конволуту – за манастир Хопово, данас у МСПЦ 147.⁹⁴ Пошто је дело посебног писара и накнадно увезана у рукопис, претпостављено је да је преписана у Шишатовцу,⁹⁵ можда управо ради ширења прослављања шишатовачког свеца. Како је непотпуна, Томислав Јовановић је претпоставио да су је пратили преписи Повесног и Похвалног слова.⁹⁶ Поред представе у владарском низу и преписа Службе, о полифонији сећања сведоче записи и натписи у којима он носи титулу кнеза или је само назван светим.⁹⁷ Поред тога, они показују колико је идентитет манастира био неодвојив од култа његовог свеца.

Хоповски препис Службе припада добу патријарха Максима (1656–око 1673), о чијој посети Шишатовцу 1666. године сазнајемо из записа на крају Повесног слова из ПБ 56.⁹⁸ Она би могла бити део програма подршке култовима светих, међу које се убраја и рад на установљењу култа патријарха Пајсеја.⁹⁹ Већ је истакнуто колико посета врховног архијереја може утицати на развој култа и побољшање економских прилика. О другом сведочи позлаћени кивот „храма рођења Богородице,

---

⁹² МСПЦ ТД 8396.

⁹³ Р. Зарић, „Лик Стефана Штиљановића”, 74. Натпис је оштећен, али се због места у поворци посредно може закључити да је он носио титулу деспота. Из овог периода није сачуван ниједан лик Стефана Штиљановића на иконама: Миљана Матић, *Српски иконопис у доба обновљене Пећке патријаршије 1557–1690*, Београд 2017, 167.

⁹⁴ Служба је на странама 29г–41в. Хартија на којој је исписана Служба потиче из 1658. године, Ђ. Трифуновић, „Белешке о делима у Србљаку”, 347. У истом рукопису налази се Служба Стефану Бранковићу (65г–81в), те он бележи зрачење фрушкогорских култова.

⁹⁵ Исто.

⁹⁶ Т. Јовановић, „Служба св. Кнезу Стефану”, 194.

⁹⁷ Видети датоване примере у: Љ. Стојановић, *Стари српски записи* 1, 370, 387, 402–403; С. Петковић, „Збирка рукописа”, 32, 38, 52, 67.

⁹⁸ ПБ 56, 50в; Љ. Стојановић, *Стари српски записи* 1, 396. Сродан запис налазимо у Поменику манастира Шишатовца, С. Петковић, „Збирка рукописа”, 71. О патријарховој визитацији ових крајева в. Јован Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Београд 1950, 333.

⁹⁹ О томе видети: Даница Поповић, „Култ и гроб патријарха Пајсија – нова сазнања и тумачења”, *Зограф* 45 (2021) 187–208, с прегледом старије литературе.

где су и мошти светог Стефана” из 1669. године.¹⁰⁰ Из тих година потиче најстарији познати запис у којем је Стефан назван краљем.¹⁰¹ Он сведочи о даљем усложњавању слике о светом.

Седму и осму деценију обележили су ширење манастирских поседа и појачана комуникација с централним властима. Није познат тачан датум, али у 17. веку Шишатовац је стекао рибњак Акалова код баношторске скеле. Монаси су 1667. године добили потврду за слободно коришћење језера за 600 акчи годишње.¹⁰² Ипак, имали су проблеме у притежавању овог поседа. У хуцету из 1669/70. године наводи се да је „баношторски скелеција” (вероватно емин скеле) оспоравао права монаха али су их они доказали одговарајућим документима.¹⁰³ Ферманом султана Мехмеда IV (1648–1687) из 1669. године везир Мехмед-паша и илочки кадија обавештени су да су се монаси жалили да им се прети одузимањем права на језеро иако им је оно раније потврђено „тапијом и хуцетом”. После увида у дате документе, наложено је да се онемогући њихово даље ометање.¹⁰⁴ Рибњак је 1684. године опет био предмет спора око плаћања дажбина, овог пута између извесног Осман-бега из Сремске Митровице и неколико немуслимана, чија повезаност с манастиром није наведена. Међутим, да је Шишатовац био укључен у случај потврђује кадијина белешка да су оптужени као доказ показали раније поменути потврду.¹⁰⁵

Бројне дозволе и други типови докумената сведоче не само да су монаси били добро упознати с османском правном праксом, већ и да је манастиром добро управљано и да је вођена брига о архиву. Наиме, свако угрожавање права нагонило је братство да се обраћа како представницима власти у провинцији тако и самом султану. Почетком августа 1637. године представници манастира обрели су се на суду у Гргуревцима, где су успешно поднели жалбу на неправду коју им је чинио један јаничар.¹⁰⁶ Даље, када се на суду није могло наћи решење, монаси су се

¹⁰⁰ Поред поменутог, у запису на кивоту наводе се имена јеромонаха, игумана (Илариона), мајстора и златара који су учествовали у прављењу кивота, Љ. Стојановић, *Стари српски записи* 1, 402–403.

¹⁰¹ С. Петковић, „Збирка рукописа”, 46.

¹⁰² МСПЦ ТД 8399, уп. О. Зиројевић, *Поседи*, 110.

¹⁰³ Овај документ није до данас сачуван, већ о његовом садржају сазнајемо само на основу регеста, В. Матић, „Фрушкогорски манастири”, 63; О. Зиројевић, *Поседи*, 110.

¹⁰⁴ Занимљиво је да се у овом документу наводи да се рибњак налазио у поседу манастира још пре османског освајања, мада је могуће да је реч о фрази којом су монаси додатно утврђивали своја права, МСПЦ ТД 8400.

¹⁰⁵ МСПЦ ТД 8409, уп. О. Зиројевић, *Поседи*, 111.

¹⁰⁶ Оптужили су га да је на путу ранио Коју, највероватније манастирског слугу. Пошто су за то имали двојицу сведока из Сремске Митровице, кадија је прихватио њихову оптужбу, МСПЦ ТД 8387.

обраћали службеницима провинцијске администрације на нивоу санџака и беглербеглука. Тако је априла 1660. године један монах затражио од мутеселима да му се помогне око хватања и повратка његовог одбеглог брата (вероватно монашког сабрата).¹⁰⁷ Нешто касније, 1661/62. године, будимски валија (беглербег) издао је наредбу за варадинског кадију да се онемогући продаја млинова противна шеријатским одредбама, јер су они „од давних времена” у притежавању монаха Шишатовца.¹⁰⁸

Различити представници провинцијских власти могли су, када им се то чинило корисним, оспоравати одређена манастирска права или покушавати да изнуде неправедне надокнаде, што само истиче колико је било важно да монаси познају функционисање суда како би се одбранили. Када је 1678. године Дели Махмуд, кога је именовано заступник сремског санџак-бега, кајмакам Али-ага, изнео на суду извештај о жалби путника на путу ка Илоку да је монах Кипријан копањем пута стварао препреке пролазницима, судски истражитељ је оповргао ову оптужбу устврдивши да монах јесте ископао јендеке, али на путу који је водио од манастира „ка винограду, башти и брдима” те да такви радови не ометају саобраћај.¹⁰⁹ Следеће, 1679. године, монаси су поново били предмет тужбе сремског кајмакама који је послао истражитеља у манастир да провери гласине да монаси крију, хране и помажу „хајдуке разбојнике”, и договарају се с њима. Када су монаси на суду негирали ове оптужбе, становници Велике Ремете и Лежимира посведочили су о добром владању монаха, изјавили су да су њихови јемци, као и да ће се сви заједно побринути уколико се учини неки прекршај.¹¹⁰

Монахе су пред судом најчешће представљали чланови братства који су добро познавали османску административну и судску праксу, а често је то био игуман. О томе би могао да посведочи низ докумената из осамдесетих година 17. века. Монах Лефтерије искористио је султаново

¹⁰⁷ МСПЦ ТД 8397. Мутеселим је представник провинцијског управника, надлежан за административне послове на локалу.

¹⁰⁸ МСПЦ ТД 8430; В. Матић, „Фрушкогорски манастири”, 62; О. Зиројевић, *Поседи*, 112. Документу недостаје неколико центиметара с леве стране, те се садржај може само делимично реконструисати. Између осталог, недостаје и датум, али он се може пронаћи у регесту. Оно што унеколико доводи датирање у питање јесте ћирилична забелешка на полеђини, која наводи да се документ односи на „воденицу што тече од Лежимира у лето 7084”, што би одговарало 1575/1576. Да ли се ради о писаревој грешци или не, за сада је немогуће утврдити.

¹⁰⁹ МСПЦ ТД 8405.

¹¹⁰ МСПЦ ТД 8407. Више о институцији јемства с литературом видети у: Огњен Крешић и Мирослав Павловић, „Институција колективног јемства (kefalet) у османској правној теорији и пракси током транзиционог доба”, *Зборник Матице српске за друштвене науке* 174 (2/2020) 167–183.

присуство код Београда 1684. да преда жалбу на четворицу монаха који су продали извесне ствари и животиње у манастирском власништву, после чега су пребегли у други кадилук. Мехмед IV издао је ферман да се ситуација испита и да се манастирска имовина врати.¹¹¹ Даље, на суду у Гргуревцима на захтев монаха Лефтерија издат је хуцет 26. марта 1687. године, којим је он повратио своју имовину (одређену количину овса и жита), конфисковану од повереника државне благајне, јер се налазила међу оставштином једног становника Сремске Митровице. Пошто су комшије преминулог потврдиле Лефтеријев исказ, прописано је да му се роба врати.¹¹² Да је овај способни монах био шишатовачки игуман указује једно недатирано писмо у ком се наводи да је извесни монах побегао из Шишатовца поневши са собом једну пушку, коња и коњску опрему, те се позивају сви дужносници да помогну проигуману „Јелефтерију” да одбеглог монаха ухвати и врати у манастир.¹¹³

Наведени документи пружају увид у манастирски живот и економију, али недостатак пописних дефтера отежава систематично праћење укупног дажбинског оптерећења Шишатовца током 17. века. Последњи податак о годишњим дажбинама потиче из 1687. године. Тада је господар зеамета у оквиру кога су се налазили манастирски поседи, заим Махмуд, изјавио на суду у Сремској Митровици да је у царском дефтеру регистровано да му „становници манастира” дугују годишње одсеком 800 акчи ушура. Међутим, пошто су они признали да су претходним господарима земље плаћали 1200 акчи, са закашњењем је преузео увећану суму.¹¹⁴

Економско јачање током друге половине 17. века и изузетну манастирску предузимљивост пратио је даљи рад на култу Стефана Штиљановића. Године 1675. настаје последњи познати препис Службе Стефану Штиљановићу из периода османске власти. Он је познат само на основу записа у ком се наводи да препис настаје „по наредби и издатку... јеромонаха... Јефрема Шишатовчанина” али је то учињено у

¹¹¹ МСПЦ ТД 8410.

¹¹² МСПЦ ТД 8412.

¹¹³ МСПЦ ТД 8435.

¹¹⁴ Том приликом Махмуд је од монаха преузео ушур на винограде, као и половину кејла проса од укупно произведених пет кејла (1 кејл износио је 25,65 кг). Као представник манастира именован је монах Јелефтије, но и поред сличности имена, различити патроними онемогућују да се са сигурношћу утврди да ли је у питању иста особа као спомињани Лефтерије, МСПЦ ТД 8411. Скрнули бисмо пажњу на помињање „царског дефтера”, за који се наводи да је састављен 1685/1686. године. Овај податак звучи мало вероватно, не само због тога што је прихваћено да пописни дефтери нису састављани у овом периоду, већ и с обзиром на то да су у питању ратне године. За сада се околности настанка овог документа не могу са сигурношћу објаснити.

манастиру Хопову, где се налазе мошти Теодора Тирона.¹¹⁵ Овај запис сведочи о свесном и намерном ширењу штовања Стефана Штиљановића у друге крајеве Фрушке горе, но питање је у којим околностима и с којим разлогом. Истих година, односно 1680, на поклоњење моштима долази београдски митрополит Пајсеј, који о томе оставља запис на крају Повесног слова.¹¹⁶

За другу половину 17. века може се узети својеврсно утврђивање култа и у Шишатовцу. Наиме, Служба, Похвално и Повесно слово, преписани као засебне кодиколошке целине почетком друге четвртине 17. века, неко време су тако коришћене. Да су одређен период (деценију или две) самостално употребљавани, показују трагови држања који се налазе на почетку и крају сваког.¹¹⁷ Потом су били повезани у минеј ПБ 56, који је, изузев ових састава, писан једном руком.¹¹⁸ Како се у запису из 1699. године на крају Похвалног слова помиње да је минеј послат „генералу Марцилију“¹¹⁹ да сазна о животу Стефана Штиљановића, закључујемо да је он морао настати пре те године. Додатно, запис на задњој корици открива да је 1712. године рукопис поправљан.¹²⁰ Да би до тога дошло, рукопис је свакако морао постојати неколико деценија. Стога се састављање минеја може сместити између средине и девете деценије 17. века. Пошто је уметање списа за Стефана Штиљановића готово идеално, може се претпоставити да је минеј настао са циљем да се ти састави уклопе у рукопис.¹²¹ Ова могућност сведочи о свесном и

¹¹⁵ Љ. Стојановић, *Стари српски записи* 1, 414.

¹¹⁶ ПБ 56, 50v; Љ. Стојановић, *Стари српски записи* 1, 424. У Поменику видети запис: С. Петковић, „Збирка рукописа“, 71.

¹¹⁷ Три списа нису морала бити чувана један покрај другог. Наслов Похвалног слова: „на тај дан слово похвално светом и праведном Стефану Штиљановићу“ (ПБ 56, 36r; Т. Јовановић, „Похвално и Повесно слово“, 344), показује да је преписано за литургијску употребу. Тако су Служба и Похвално слово могли бити чувани у певници, док је Повесно слово могло бити чувано у манастирској библиотеци.

¹¹⁸ Три списа налазе се на странама ПБ 56, 18r–50v.

¹¹⁹ ПБ 56, 42; Љ. Стојановић, *Стари српски записи* 1, 475. Запис, начињен 30. априла 1699. године, сведочи о утврђивању границе кроз Срем након Великог бечког рата, са чиме се почело, на челу са грофом Марсиљем, управо неколико дана пре састављања записа (25. априла 1699. године). Да је реч о истој личности сведочи и то што се у запису изричито помиње да „господин Марцилије... премеће земљу“ од Сланкамена до Саве и одатле уз Саву до Моровића. О делатности грофа Марсиљија видети: Владимир В. Михајловић, *На границама Балкана: Л. Ф. Марсиљи и римска баштина (1683–1701)*, Београд 2018, са прегледом старије литературе.

¹²⁰ ПБ 56, 194r.

¹²¹ Наиме, Служба Светом Јеротеју (такође 4. октобар) скраћена је како би се завршила на крају листа ПБ 56, 17v (реч је о завршним стихирама), да би на следећем почела Служба Стефану Штиљановићу. Сва три списа Стефану Штиљановићу чинила су

намерном консолидовању култа, при чему је занимљив изостанак Кратког повесног слова.

Последње деценије 17. века биле су период тешких изазова за опстанак манастира. Дугогодишња ратна дејства током Великог бечког рата (1683–1699), посебно током османске контраофанзиве против хабзбуршке војске између 1690. и 1697. године, често су као поприште имала управо Срем. Фрушкогорски монаси су током тих година покушавали да се обезбеде признајући султанову власт и по више пута услед променљиве ратне среће.¹²² Тако је Шишатовац у два наврата (август 1694, август 1695) молио за заштиту султана и добијао тзв. аман-наме – исправе којима се потврђивало да су монаси султанови поданици, да су исплатили дажбине држави и да их војници не смеју узнемиравати нити пљачкати њихову имовину и залихе хране.¹²³

Једно недатирано писмо из манастирског архива можда се може сместити управо у овај нестабилни период. У њему се обавештавају чиновници у Сремској Митровици да су се неки шишатовачки монаси настанили у том граду јер им је манастир разрушен и да путују по околини прикупљајући милостињу. Међутим, расипали су новац, а напуштањем манастира одвраћали су друге од посете. Стога се тражи да се пошаљу у манастир и тамо населе.¹²⁴ Иако не можемо са сигурношћу говорити о околностима које су довеле до настанка овог писма, оно показује да су османске власти препознавале корист од стално настањеног и добро одржаваног манастира који је привлачио путнике. Наиме, господари земље имали су јак интерес да монаси ту земљу обрађују, чиме се обезбеђивала редовна исплата дажбина. О томе говори и арзухал, односно молба султану у којој се монаси жале на неправедно увећање дажбина. Овакав тип докумената ретко се налази у манастирским архивима јер су били слати централним властима. Молба је била евидентирана на дивану и садржи наредбу везира, забележену 22. јуна 1693. године, да се монаси не смеју узнемиравати увећањем дажбина противно шеријату и кануну.¹²⁵

Упркос томе што је то био период неизвесности, бележи се занимљива појава у развоју култа Светог Стефана. Наиме, тада су унети неки од

засебне кодиколошке целине (при чему је осми лист у Похвалном слову вероватно исечен приликом прављења кодекса), што је омогућило да се на Повесно слово настави Служба мученици Харитини за 5. октобар (ПБ 56, 51r). Додатно, изузев списа посвећених Штиљановићу, минеј је преписан на континуираним свешчицама.

¹²² А. Фотић, „Институција амана”, 225.

¹²³ Шишатовачке аман-наме (МСПЦ ТД 8417, 8420) објављене су у: А. Фотић, „Институција амана”, 229–231, 253.

¹²⁴ МСПЦ ТД 8434.

¹²⁵ МСПЦ ТД 8413.

записа у Повесно слово у рукопису ПБ 56.¹²⁶ Два истичу да је Стефан Штиљановић управљао Моровићем а да је после од угарског краља добио Шиклеуш. Како се ти подаци налазе у Кратком повесном слову, можемо претпоставити да га је писац читао и употребио за преобликовање култа. Иза њих стоји писар записа из 1691. године с краја Повесног слова, у ком се наводи да су монаси напустили манастир и да се налазе крај Будима.¹²⁷ Дакле, у тренутку када су монаси с моштима светог напустили манастир, лик светог бива прерађиван, односно смешта се у нови територијални оквир. Када се има у виду да се у том тренутку монаси налазе близу Будима, онда је везивање Стефана за Шиклеуш, недалеко од Печуја, смислено јер представља светог као неког од значаја и тамошњој заједници.¹²⁸ Преостали записи не могу се датирати – један наводи да је Стефан добио „краљевство” од угарског краља и да је сахрањен поред Шиклеуша на месту званом Ћунтир.¹²⁹

Одлукама Карловачкога мира из 1699. године окончана је османска владавина над Сремом и фрушкогорским манастирима. Они су се тада нашли под влашћу Хабзбуршке монархије, која је донела нову административну и правну организацију и другачија правила културног и друштвеног живота. Монаси Шишатовца прилагодили су се и тим новим условима, те наставили да негују и развијају култ Светог Стефана Штиљановића.¹³⁰

***

Стефан Штиљановић уврштен је у свете средином 16. века, пошто је Срем ушао у оквире Османског царства. Како се у исто време подстичу и други култови светих на Фрушкој гори, може се претпоставити да су они стицали додатне функције у новим друштвеним и политичким

---

¹²⁶ Записе је приметио М. Костић (М. Костић, *Стеван Штиљановић*, 77) а потом су их коментарисали и остали истраживачи. Истакнути су посебно у: Т. Јовановић, „Похвално и Повесно слово”, 338–339.

¹²⁷ ПБ 56, 50v; Љ. Стојановић, *Стари српски записи* 1, 454.

¹²⁸ Један запис потврђује да се у манастир нису вратили ни 1698. године, Љ. Стојановић, *Стари српски записи* 1, 473.

¹²⁹ ПБ 56, 47v, 48r. Да су записи даље утицали на преобликовање Стефановог лика говори препис Повесног слова у Србљаку из прве трећине 18. века, где су три записа унета у основни текст (укључујући два записа из 1691. године). Рукопис се данас налази у збирци Радослава Грујића под бројем 124, *Рукописи Музеја Српске православне цркве: Збирка Радослава Грујића I. Археографски опис* 1, ур. Владимир Мошин и др., Београд 2017, 189–190. Реч је о местима МСПЦ Грујић 124, 86v, 91v.

¹³⁰ Видети студије у нап. 5.

околностима. Да је штовање било важан део манастирског живота показује то што је Шишатовца убрзо забележен као „манастир Светог Стефана”. Развитак штовања одвијао се напоредо с увећањем манастирских поседа и пореског оптерећења. После проблема које је изазвао такозвани „откуп манастира” култ је заокружен између последњих деценија 16. века и прве четвртине 17. века. Убрзо је постао предмет старања београдско-сремског митрополита Авесалома, и патријарха Пајсеја, у чије време се ствара својеврсна полифонија сећања на Светог Стефана. Писање прославних састава пратила је обнова самог Шишатовца, као и увећање поседа и чешћи односи с локалним властима. У шестој деценији 17. века бележи се ширење култа у манастир Хопово, а у наредним деценијама манастир посећују патријарх Максим и београдски митрополит Пајсеј. Такође, у другој половини 17. века култ се утврђује у самом Шишатовцу на основу постојећих прославних састава. Током последњих деценија века, обележених ратним дејствима и несигурношћу, монаси су наставили да брину о свом поседу и да покушавају да одрже манастир прилагођавањем променљивој ситуацији.

Све ово показује да је штовању Стефана Штиљановића посвећивана велика пажња, како од шишатовачких монаха тако и од црквених великодостојника. Такође, посебности културног и друштвеног живота у оквирима које је прописивала османска држава утицали су на развој култа. Наиме, чини се да је његово постојање било уско повезано с опстанком манастира, јер је он био залог доласка ходочасника. С друге стране, везивањем за култ, црквени јерарси потврђивали су своје ингеренције и, за узврат, подизали углед Шишатовца и помагали распрострањавање штовања његовог свеца заштитника. Ипак, чини се да је у периоду османске власти оно остало везано за околне манастире. То је свакако била судбина многих култова у православним црквама, који су се ретко ширили изван непосредног окружења, а штовање Стефана Штиљановића ће управо такво ширење доживети у потоњим вековима.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LISTS OF REFERENCES

Необјављени извори – Unpublished Primary Sources

- Музеј Српске православне цркве у Београду [Muzej Srpske pravoslavne crkve u Beogradu]
Рукописи: 147, 356, 508; Грујић: 124 [Rukopisi: 147, 356, 508; Grujić: 124]
Турска документа: 8369, 8371–8384, 8387, 8388, 8391, 8393, 8396, 8397, 8399, 8400, 8405, 8407, 8409, 8410–8413, 8417, 8420, 8430, 8434, 8435. [Turska dokumenta: 8369, 8371–8384, 8387, 8388, 8391, 8393, 8396, 8397, 8399, 8400, 8405, 8407, 8409, 8410–8413, 8417, 8420, 8430, 8434, 8435]
Библиотека Српске патријаршије у Београду 56 [Biblioteka Srpske patrijaršije u Beogradu 56]
Тихомир Остојић, *Белешке о манастиру Шишатовцу* (Рукописно одељење Матице српске М 4213) [Tihomir Ostojić, *Beleške o manastiru Šišatovcu* (Rukopisno odeljenje Matice srpske, М 4213)]

Објављени извори – Published Primary Sources

- McGowan, Bruce, *Sirem Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*, Ankara 1983.
Јовановић, Томислав, „Кратко повесно слово о светом Стефану Штиљановићу”, у: *Манастир Шишатовац. Зборник радова*, ур. Динко Давидов, Београд 1989, 73–77. [Jovanović, Tomislav, „Kratko povесno slovo o svetom Stefanu Štiljanoviću”, u: *Manastir Šišatovac. Zbornik radova*, ur. Dinko Davidov, Beograd 1989, 73–77]
Јовановић, Томислав, *Књижевно дело патријарха Пажсеја*, Београд 2001. [Jovanović, Tomislav, *Književno delo patrijarha Pajseja*, Beograd 2001]
Јовановић, Томислав, „Похвално и Повесно слово деспоту Стефану Штиљановићу”, *Књижевна историја* 10/38 (1978) 358–372. [Jovanović, Tomislav, „Pohvalno i Povesno slovo despotu Stefanu Štiljanoviću”, *Književna istorija* 10/38 (1978) 358–372]
Јовановић, Томислав, „Служба св. Кнезу Стефану Штиљановићу”, *Археографски прилози* 6–7 (1984–1985) 193–222. [Jovanović, Tomislav, „Služba sv. Knezu Stefanu Štiljanoviću”, *Arheografski prilozi* 6–7 (1984–1985) 193–222]
Петковић, Сава, „Збирка рукописа манастира Кувеждина, Дивше, Шишатовца и Гргетега”, *Споменик САН* 101. *Одељење друштвених наука* 3 (1951) 3–88. [Petković, Sava, Zbirka rukopisa manastira Kuveždina, Divše, Šišatovca i Grgetega, *Spomenik SAN* 101. *Odeljenje društvenih nauka* 3 (1951) 3–88]

Литература – Secondary Works

- Angenendt, Arnoldt, *Heilige und Reliquien. Die Geschichte ihres Kultes vom frühen Christentum bis zu Gegenwart*, München 1994.

- Durđev, Branislav, „Prodaja crkava i manastira’ za vreme vlade Selima II”, *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine* 9 (1957) 241–247.
- Durđev, Branislav, „Požeška kanun-nama iz 1545. godine”, *Glasnik Državnog muzeja u Sarajevu* 1 (1946) 129–138.
- Erkal, Mehmet, Halil İnalçık, „Cizye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* 8, İstanbul 1993, 42–48.
- Galatariotou, Catia, *The Making of a Saint. The life, times and sanctification of Neophytes the Recluse*, Cambridge 1991.
- Geary, Patrick J., „The Saint and the Shrine: The Pilgrim’s Goal in the Middle Ages”, in: idem, *Living with the Dead in the Middle Ages*, New York 1996, 163–176.
- Gradeva, Rossitsa, „Ottoman Policy towards Christian Church Buildings”, *Études balkaniques* 4 (1994) 14–36.
- Gradeva, Rossitsa, „The Activities of a Kadi Court in Eighteenth-Century Rumeli: The Case of Hacıoğlu Pazarcık”, *Oriente Moderno: The Ottoman Empire in the Eighteenth Century* 18/1 (1999) 177–190.
- Hunt, Edward David, *Holy Land Pilgrimage in the Later Roman Empire (A.D. 312–460)*, Oxford – New York 1982.
- Imber, Colin, *The Ottoman Empire, 1300–1650: The Structure of Power*, Basingstoke – New York 2002.
- Kaldellis, Anthony, „The Hagiography of Doubt and Scepticism”, in: *The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography* 2, ed. Stephanos Efthymiadis, Ashgate 2014, 453–477.
- Kaplan, Michel, „Le miracle est-il nécessaire au saint byzantin?”, in: idem, *Pouvoirs, Eglise et saintete. Essais sur la societe byzantine*, 97–126, Paris 2011.
- McGowan, Bruce, „Food Supply and Taxation on the Middle Danube (1568–1579)”, *Archivum Ottomanicum* 1 (1969) 139–196.
- McGowan, Bruce, „Head Tax Data for Ottoman Europe, 1700–1815”, in: idem, *Economic Life in Ottoman Europe. Taxation, Trade and the Struggle for Land 1600–1800*, Cambridge–Paris 1981, 80–104.
- Moačanin, Nenad, *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*, Slavonski Brod 2001.
- Morris, Rosemary, *Monks and laymen in Byzantium 843–1118*, Cambridge 1995.
- Sahillioğlu, Halil, „Akçe”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* 2, 224–227, İstanbul 1989.
- Schacht, Joseph, *An Introduction to the Islamic Law*, Oxford – New York 1982.
- Seletković, Petar, „Stefan Štiljanović – od kaštelana do despota i sveca (prvi dio)”, *Scrinia Slavonica* 22 (2022) 9–41.
- Szakály, Ferenc, „Phases of Turco–Hungarian Warfare before the Battle of Mohács (1365–1526)”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 33/1 (1979) 65–111.
- Šabanović, Hazim, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1959.
- Talbot, Alice-Mary, „Pilgrimage to Healing Shrines: The Evidence of Miracle Accounts”, *Dumbarton Oaks Papers* 56 (2002) 153–173.
- The Blessings of Pilgrimage*, ed. Robert Ousterhout, Urbana 1990.

- Vasiljević, Marija, „Between Hagiography and Historiography: Commemorating the Saints and Remembering the Past in the Seventeenth Century in the Patriarchate of Peć”, in: *Writing History in Ottoman Europe, 16–18th Centuries*, ed. Ovidiu-Victor Olar & Konrad Petrovszky, Brill 2023 (in print)
- Богдановић, Димитрије, *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVII век)*, Београд 1982. [Bogdanović, Dimitrije, *Inventar ćirilskih rukopisa u Jugoslaviji (XI–XVII vek)*, Beograd 1982]
- Васиљевић, Марија, *Култови светих на централном Балкану у време османских освајања*, Београд 2021. [Vasiljević, Marija, *Kultovi svetih na centralnom Balkanu u vreme osmanskih osvajaња*, Beograd 2021]
- Дергенц, Јелена, „Мошти св. Стефана Штиљановића”, у: *Култ светих на Балкану 2*, ур. Мирјана Детелић, Крагујевац 2002, 87–112. [Dergenc, Jelena, „Mošti sv. Stefana Štiljanovića”, u: *Kult svetih na Balkanu 2*, ur. Mirjana Detelić, Kragujevac 2002, 87–112]
- Ђурђев, Бранислав, „Сремска канун-нама из 1588–9 године”, *Гласник Земалског музеја* 4–5 (1949–1950) 269–283. [Đurđev, Branislav, „Sremska kanun-nama iz 1588–9 godine”, *Glasnik Zemaljskog muzeja* 4–5 (1949–1950) 269–283]
- Зарић, Радојка, „Лик Стефана Штиљановића у српској уметности XVII–XIX века”, *Саопштења* 17 (1985) 69–83. [Zarić, Radojka, „Lik Stefana Štiljanovića u srpskoj umetnosti XVII–XIX veka”, *Saopštenja* 17 (1985) 69–83]
- Зиројевић, Олга, „Имање манастира Шишатовца у турским изворима XVI и XVII века”, у: *Манастир Шишатовца. Зборник радова*, ур. Динко Давидов, Београд 1989, 327–332. [Zirojević, Olga, „Imanje manastira Šišatovca u turskim izvorima XVI i XVII veka”, u: *Manastir Šišatovac. Zbornik radova*, ur. Dinko Davidov, Beograd 1989, 327–332]
- Зиројевић, Олга, „Управна подела данашње Војводине и Славоније у време Турака”, *Зборник за историју 1* (1970) 11–26. [Zirojević, Olga, „Upravna podela današnje Vojvodine i Slavonije u vreme Turaka”, *Zbornik za istoriju 1* (1970) 11–26]
- Зиројевић, Олга, *Поседи фрушкогорских манастира*, Нови Сад 1992. [Zirojević, Olga, *Posedi fruškogorskih manastira*, Novi Sad 1992]
- Костић, Мита, „Стеван Штиљановић (Историјско-хагиографска студија)”, *Глас СКА* 110 (1923) 54–99. [Kostić, Mita, „Stevan Štiljanović (Istorijsko-hagiografska studija)”, *Glas SKA* 110 (1923) 54–99]
- Крешић, Огњен и Мирослав Павловић, „Институција колективног јемства (kefalet) у османској правној теорији и пракси током транзиционог доба”, *Зборник Матице српске за друштвене науке* 174 (2/2020) 167–183. [Krešić, Ognjen i Miroslav Pavlović, „Institucija kolektivnog jemstva (kefalet) u osmanskoj pravnoj teoriji i praksi tokom tranzicionog doba”, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* 174 (2/2020) 167–183]
- Крстић, Александар, „Време турске власти у Срему”, у: *Срем кроз векове. Слојеви културе Фрушке горе и Срема*, ур. Миодраг Матицки, Београд–Беоцин 2007, 76–101. [Krstić, Aleksandar, „Vreme turske vlasti u Sremu”, u: *Srem kroz vekove. Slojevi kulture Fruške gore i Srema*, ur. Miodrag Maticki, Beograd–Beočin 2007, 76–101]

- Матић, Војислав, „Фрушкогорски манастири на основу турских докумената из XVI и XVII века”, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине* 11–12 (1982/83) 53–69. [Matić, Vojislav, „Fruškogorski manastiri na osnovu turskih dokumenata iz XVI i XVII veka”, *Grada za proučavanje spomenika kulture Vojvodine* 11–12 (1982/83) 53–69]
- Милеуснић, Слободан, *Свети Стефан Штиљановић. Ратник и светац*, Београд 1992. [Mileusnić, Slobodan, *Sveti Stefan Štiljanović. Ratnik i svetac*, Beograd 1992.]
- Михајловић, Владимир В., *На границама Балкана: Л. Ф. Марсиљи и римска баштина (1683–1701)*, Београд 2018. [Mihajlović, Vladimir V., *Na granicama Balkana: L. F. Marsilji i rimska baština (1683–1701)*, Beograd 2018]
- Половина, Наташа, „Свети Стефан Штиљановић као Јосиф Прекрасни. Прилог изучавању једне библијске паралеле”, *Зборник Матице српске за књижевност и језик* 61 (2013) 347–362. [Polovina, Nataša, „Sveti Stefan Štiljanović kao Josif Prekrasni. Prilog izučavanju jedne biblijske paralele”, *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik* 61 (2013) 347–362]
- Радонић, Јован, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Београд 1950. [Radonić, Jovan, *Rimska kurija i južnoslovenske zemlje od XVI do XIX veka*, Beograd 1950]
- Рукописи Музеја Српске православне цркве: Збирка Радослава Грујића I. Археографски опис 1*, ур. Владимир Мошин, Љупка Васиљев, Димитрије Богдановић и Мирослава Грозданић-Пајић, Београд 2017. [Rukopisi Muzeja Srpske pravoslavne crkve: Zbirka Radoslava Grujića I. Arheografski opis 1, ur. Vladimir Mošin, Ljupka Vasiljev, Dimitrije Bogdanović i Miroslava Grozdanić-Pajić, Beograd 2017]
- Стојановић, Љубомир, *Стари српски записи и натписи 1*, Београд 1902, Београд – Сремски Карловци 1905. [Stojanović, Ljubomir, *Stari srpski zapisi i natpisi 1*, Beograd 1902, Beograd – Sremski Karlovci 1905]
- Стојковски, Борис, „Стефан Штиљановић – прилози за историју и култ”, *Црквене студије* 20 (2023) 385–397. [Stojkovski, Boris, „Stefan Štiljanović – prilozi za istoriju i kult”, *Crkvene studije* 20 (2023) 385–397]
- Стрика, Бошко, *Српске задужбине фрушкогорски манастири*, Загреб 1927. [Strika, Boško, *Srpske zadužbine fruškogorski manastiri*, Zagreb 1927]
- Тимотијевић, Мирослав, „Визитација манастира Шишатовца у XVIII веку. Прилог истраживању ефемерног спектакла”, у: *Манастир Шишатовац. Зборник радова*, ур. Динко Давидов, Београд 1989, 341–366. [Timotijević, Miroslav, „Vizitacija manastira Šišatovca u XVIII veku. Prilog istraživanju efemernog spektakla”, u: *Manastir Šišatovac. Zbornik radova*, ur. Dinko Davidov, Beograd 1989, 341–366]
- Тимотијевић, Мирослав, *Манастир Крушедол 1*, Београд 2008. [Timotijević, Miroslav, *Manastir Krušedol 1*, Beograd 2008]
- Тишма, Мирко, „Култ св. Стефана Штиљановића, веза српског народа Срема, Славоније и Барање”, у: *Фрушкогорски манастири. Зборник радова*, ур. Динко Давидов, Нови Сад 1990, 87–91. [Tišma, Mirko, „Kult sv. Stefana Štiljanovića, veza srpskog naroda Srema, Slavonije i Baranje”, u: *Fruškogorski manastiri. Zbornik radova*, ur. Dinko Davidov, Novi Sad 1990, 87–91]

- Трифуновић, Ђорђе, „Белешке о делима у Србљаку”, у: *О Србљаку. Студије*, ур. Димитрије Богдановић, Београд 1970, 269–366. [Trifunović, Đorđe, „Beleške o delima u Srbljaku”, у: *O Srbljaku. Studije*, ур. Dimitrije Bogdanović, 269–366, Beograd 1970, 269–366]
- Ђирковић, Сима, „Доба борби за очување и обнову државе: 1371–1537”, у: *Историја српског народа 2*, ур. Јованка Калић, Београд 1982, 431–444. [Ćirković, Sima, „Doba borbi za očuvanje i obnovu države: 1371–1537”, у: *Istorija srpskog naroda 2. Doba borbi za očuvanje i obnovu države: 1371–1537*, ур. Jovanka Kalić, Beograd 1982, 431–444]
- Ђирковић, Сима, „Сеобе српског народа у краљевину Угарску у XIV и XV веку”, у: *Сеобе српског народа од XIV до XX века. Зборник посвећен тристагодишњици Велике сеобе Срба*, ур. Драгутин Ранковић, Београд 1990, 37–46. [Ćirković, Sima, „Seobe srpskog naroda u kraljevini Ugarsku u XIV i XV veku”, у: *Seobe srpskog naroda od XIV do XX veka. Zbornik posvećen tristagodišnjici Velike seobe Srba*, ур. Dragutin Ranković, Beograd 1990, 37–46]
- Фотић, Александар, „Институција амана и примања подаништва у Османском царству: пример сремских манастира 1693–1696”, *Историјски часопис* 52 (2005) 225–256. [Fotić, Aleksandar, „Institucija amana i primanja podaništva u Osmanskom carstvu: primer sremskih manastira 1693–1696”, *Istorijski časopis* 52 (2005) 225–256]
- Фотић, Александар, „Конфискација и продаја манастира (цркава) у доба Селима II (проблем црквених вакуфа)”, *Balkanica* 27 (1996) 45–77. [Fotić, Aleksandar, „Konfiskacija i prodaja manastira (crkava) u doba Selima II (problem crkvenih vakufa)”, *Balkanica* 27 (1996) 45–77]
- Фотић, Александар, *Света Гора и Хиландар у Османском царству XV–XVII век*, Београд 2000. [Fotić, Aleksandar, *Sveta Gora i Hilandar u Osmanskom carstvu XV–XVII vek*, Beograd 2000]
- Хан, Верена, „Интарзивни њивот Стефана Штиљановића у манастиру Шишатовцу”, у: *Манастир Шишатовац. Зборник радова*, ур. Динко Давидов, Београд 1989, 205–213. [Han, Verena, „Intarzivni čivot Stefana Štiljanovića u manastiru Šišatovcu”, у: *Manastir Šišatovac. Zbornik radova*, ур. Dinko Davidov, Beograd 1989, 205–213]
- Шабановић, Хазим, увод у: исти, *Турски извори за историју Београда*, књ. I/1, I–XLI, Београд 1964. [Šabanović, Hazim, uvod u: isti, *Turski izvori za istoriju Beograda*, књ. I/1, I–XLI, Beograd 1964]
- Шулетић, Небојша, *Сремски санџак у XVI веку* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2013). [Šuletić, Nebojša, *Sremski sandžak u XVI veku* (doktorska disertacija, Filozofski fakultet Beograd, 2013)]

Marija Vasiljević, Ognjen Krešić

**THE CULT OF A SAINT AND MONASTIC ECONOMY:
VENERATION OF STEFAN ŠTILJANOVIĆ AT ŠIŠATOVAC UNDER
OTTOMAN RULE**

Summary

The paper explores the link between the cult of a saint and the economy of the church safekeeping their relics by analysing the veneration of Stefan Štiljanović and the economy of the Šišatovac monastery. The chosen timeframe is the period of Ottoman rule in Srem because the monastery had to adapt to a very different social and economic system. In the matter of cult, we focused on its evolution, the shaping of the saint's image, its modifications, alterations and transmission beyond the Šišatovac monastery. We used notes in liturgical books, inscriptions on liturgical and other objects, cultic texts, the manuscript tradition, archaeographic analysis of manuscripts, and visual representations. Our research of the monastic economy took into account the legal status of the Šišatovac monastery and its monks in the Ottoman Empire; the ways of disposing of monastic estates, their expansion and taxes paid on them; and particularly the relationship of the fraternity with the local authorities. The extensive Ottoman documentation preserved in the monastery's archive – different court decisions, receipts, orders, complaints, and excerpts from revenue surveys – has provided insight into these issues.

Our research has uncovered a very active and enterprising climate in the monastery's life in the period under discussion. Stefan Štiljanović was included among the saints in the mid-16th century, and already in the following decades, the monastery's tax duties and land estates increased. After the problems caused by the "sale of monasteries" (seventh decade of the 17th century), his proper cult was created between the last decades of the 16th and the first quarter of the 17th century. At the beginning of the fourth decade of the 17th century, the cult came under the care of Metropolitan of Belgrade and Srem Avesalom and Patriarch of Peć Pajsej, in whose time the remembrance of St. Stefan became polyphonic. Besides the writing of cultic texts, several buildings inside the monastery were restored (fifth decade of the 17th century), and Šišatovac further increased its estates and intensified relations with the local authorities. In the sixth decade of the 17th century, the cult reached the Hopovo monastery, and soon Patriarch Maksim and Metropolitan of Belgrade Pajsej visited the

Šišatovac monastery (1666 and 1680). In the second half of the 17th century, the cult was further consolidated at Šišatovac based on the existing celebratory texts, while the relations with the local authorities reveal a good understanding of the legal system and a remarkably resourceful approach to managing the monastic economy.

All of this shows that the cult served an important function beyond the spiritual sphere and that the peculiarities of cultural and social life within the framework determined by the Ottoman state influenced its evolution. More specifically, the veneration of St. Stefan Štiljanović seems to have been linked to the survival of the Šišatovac monastery because it attracted pilgrims. Thus, on several occasions, the fostering of the cult preceded the monastery's economic rise; there is no evidence of working on the cult during the economic crisis, but every subsequent encouragement of veneration was accompanied with an economic upturn, which, in turn, strengthened the cult. It seems that, in the period of Ottoman rule, the veneration of this saint remained confined to Fruška Gora. That was the fate of many cults in Orthodox churches, which seldom spread beyond their immediate surroundings.

Оригиналан научни рад

Примљен: 29.3.2023.

Коначно прихваћен за објављивање: 12.7.2023.

Недељко В. РАДОСАВЉЕВИЋ*

Историјски институт
Београд

ЈОАНИКИЈЕ III, ПАТРИЈАРХ ПЕЋКИ**

Анстракт: Тема рада је биографија Јоаникија III, пећког патријарха у времену 1739–1746. Услед недостатка доступних извора првог реда, у списима савременика створена је једнострана и претежно негативна слика о његовој делатности у том периоду, што је касније прихваћено у већини дела критичке историографије. У раду смо, на основу објављених и новооткривених извора првог реда, извели критичку проверу ранијих закључака. Из тога су проистекле нове чињенице које делом мењају преовлађујуће мишљење о њему. Истакнута је важна улога коју је имао у обнови структуре Пећке патријаршије после 1739. Расветљено је питање патријаршијских дугова, за које се испоставило да су великим делом наслеђени из ранијег времена. Такође су дати најважнији биографски подаци о патријарху Јоаникију III, од рођења 1700. у Цариграду, до смрти 1793. на Халки.

Кључне речи: Османско царство, Хабзбуршка монархија, Пећка патријаршија, Васељенска патријаршија, Јоаникије III, избор, патријарх, рат, емиграција.

Abstract: The paper outlines the biography of Joanikije III, the Patriarch of Peć in 1739–1746. Due to the lack of available primary sources, the writings of his contemporaries created a one-sided and predominantly negative image of his activity in that period, which was later accepted in most works of critical historiography. In this paper, based on published and newly found primary sources, we carried out a critical verification of earlier conclusions. New facts emerged, which partly change the prevailing opinion about him. The important role he played in the restoration of the structure of the Patriarchate of Peć after 1739 was highlighted. The issue of patriarchal debts, which turned out to be largely inherited from earlier times, was highlighted. Also provided are the most important biographical data on Patriarch Joanikije III, from his birth in 1700 in Constantinople to his death in 1793 in Halki.

Keywords: Ottoman Empire, Habsburg Monarchy, Patriarchate of Peć, Ecumenical Patriarchate, Joanikije III, election, patriarch, war, emigration.

* nedeljko.radosavljevic@iib.ac.rs

** Чланак је резултат истраживања спроведеног уз подршку Фонда за науку Републике Србије, пројекат бр. 1565, *Reshaping Nobility: Formation of the new Christian elite in Ottoman Serbia (15th-18th century)* – NOBILITY.

Личност пећког патријарха Јоаникија III (1739–1746), како у савременим изворима српске провенијенције, тако и у каснијим делима критичке историографије, претежно је негативно оцењена. Његова управа посматрана је као почетак губљења независности Пећке патријаршије и увод у озбиљне проблеме, од настанка великих дугова до сукоба архијереја пристиглих из структуре Васељенске патријаршије с митрополитима Србима и локалним свештенством и верницима. Он је, такође, приказан као човек недостојан патријаршијског престола, среброљубив и горд, који се лоше односио према Србима опсталим на архијерејским троновима.¹ Јоаникија III критика није поштедео ни писац „Општег листа патријаршије пећске”. У њему је, између осталог, оптужен и за трговину митрополитским троновима. За њега се наводи да је био „вучје нарави, развратног и гордог ума, са срцем незаштићеним од злата”. Такође је наведено да је лоше говорио о митрополитима Србима који су опстали на архијерејским престолима. У „Општем листу” наилазимо и на податак да је, када је 1746. дао оставку и кренуо за Цариград, присвојио 35.000 гроша из патријаршијске ризнице у Пећи.² Архимандрит Серафим Ристић помиње посету пећког патријарха манастиру Високи Дечани 1743. године, али наводи друго име, Пајсије, што је највероватније последица погрешно уписане или ишчитане године. Ристић о њему не даје никакве биографске податке, као ни то како се понашао према свештенству и верницима.³ Лошој слици код савременика о Јоаникију III свакако је допринео његов смењени и избегли претходник, Арсеније IV Јовановић Шакабента.⁴

Сва поменута дела спадају у изворе другог реда. Због тога је, пре њиховог прихватања у критичкој историографији, требало извести детаљну анализу података и поређење с изворима првог реда, како би се утврдила њихова аутентичност и веродостојност. Међутим, у недостатку таквих извора, то се није догодило. Због тога је дело Василија Петровића,

---

¹ Први који је Јоаникија III описао као човека склоног узимању новца по сваку цену, који је на крају своје управе 1746. са собом понео и сав новац који је затечен у патријаршијској ризници у Пећи, био је архимандрит Василије Петровић, од 1750. викарни епископ црногорског митрополита Саве Петровића и титуларни „митрополит епархије Скендеријске и Приморске, и егзарх Светог трона пећког патријарха славеносербскога”. Василиј Петровић, *История о Черной Горы*, Санкт Петербург 1754, 40. Недељко В. Радосављевић, „Црногорски митрополит Сава Петровић и укидање Пећке патријаршије 1766”, *Историјски часопис* 69 (2020) 239.

² Милош С. Милојевић, „Обшти лист Патријаршије пећске”, *Гласник СУД* 35 (1872) 79–80.

³ *Дечански споменици*, скупио и издао архимандрит дечански Серафим Ристић, Београд 1864, 38.

⁴ Радмила Тричковић, *Београдски пашалук 1687–1739*, Београд 2013, 459.

који је у циљу потврђивања својих ставова, не само о Јоаникију III већ и поводом других питања, био спреман да жртвује истину, постало главни извор, често дословно цитиран. Тако су његове речи да је по напуштању пећког трона 1746. Јоаникије III отишао и да у Пећи није оставио „ништа осим светих моштију које тамо почивају” постале један од кључних аргумената о њему, прихваћених у историјској науци. Василије Петровић такође наводи да је Јоаникије III на Порти оклеветао претходне патријархе и поједине митрополите као издајнике државе.⁵ За разлику од дела Василија Петровића, у сачуваним записима насталим у времену од 1739. до 1744, такође изворима другог реда, о Јоаникију III нема таквих података. Они садрже углавном сумарне чињенице о томе где је и када боравио.⁶ Поменути изостанак поређења коришћених извора с изворима првог реда у историјској науци довео је до неких спорних закључака.⁷

⁵ По Василију Петровићу, Јоаникије III оптужио је на Порти за издају патријарха Арсенија IV и групу митрополита који су с њим кренули у емиграцију 1737, што би било апсурдно и бескорисно, јер је њихова подршка антиосманском устанку постала јавна. То новом патријарху не би донело никакву корист, јер су у Цариграду већ знали све, па се овим наводима не може дати пуно поверење. В. Петровић, *История о Черной Горы*, 40.

⁶ У записима насталим између 1739. и 1744, наводи се да је те године на чело Пећке патријаршије дошао патријарх Јоаникије (Јанићије). Наредни запис, недатиран, говори о његовој посети манастиру Добрићеву. Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи 2*, Београд 1903, запис 2891, 146; запис 2892, 146.

⁷ Душан Кашић је, позивајући се на такве изворе, тврдио да је Јоаникије III узимао на силу новац, постављао Грке за митрополите, глобио цркве и манастире, и да је по одласку исто то учинио и с патријаршијском ризницом. Душан Кашић, „Стање у Пећкој патријаршији после емиграције Арсенија IV”, *Богословље* 4 (19) (1960) 24–25. Бранислав Ђурђев сматрао је да су се Јоаникије III и његови наследници „задуживали да плате високе таксе и да дају мито”, што су потом на разне начине наплаћивали од верника. Бранислав Ђурђев, „Пећка патријаршија у сукобу са Османским царством и њено укидање”, у: *Историја народа Југославије*, књ. друга, Београд 1960, 1267; исти, *Uloga crkve u starijoj istoriji srpskog naroda*, Сарајево 1964, 222. Мишљење Кашића и Ђурђево прихватио је и Ђоко Слијепчевић, аутор до сада најзначајније историје Српске православне цркве. Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве 1*, Београд 1991, 359. Радован Самарџић такође наводи да Јоаникије III није остао у лепој успомени код Срба. Поред отуђења новца из патријаршијске ризнице, и он помиње немилосрдно наплаћивање дажбина од народа, као и чињеницу да је раније патријархе османским властима приказао као издајнике, док је на упражњене митрополитске тронове доводио Грке. Радован Самарџић, „Српска црква у Турском царству 1690–1766”, у: *Историја српског народа IV/1*, Београд 1986, 541–542. Сава Вуковић о њему говори на сличан начин, с тим што помиње и његове обиласке појединих епархија. Сава Вуковић, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд–Подгорица–Крагујевац 1996, 233–234. Раније, Владимир Ћоровић задржао се само на закључку да је по његовом доласку „грчки утицај узео маха”. Владимир Ћоровић, *Историја Срба 2*, Београд 1989, 246. За разлику од њих, Небојша С. Шулетић помиње такве наводне карактеристике Јоаникија III, али их не прихвата без резерве. Небојша С. Шулетић, „Именовања пећких патријарха (1690–1766)”, *Зборник Матице српске за*

Међутим, нови извори до којих смо током рада на овој теми дошли указују на то да део општеприхваћених ставова о Јоаникију III треба критички преиспитати.

Будући пећки патријарх Јоаникије припадао је угледном роду Каратза, једном од најзначајнијих у редовима цариградског грчког патрицијата. Први од њих, Јоаникије, у изворима се помиње 1520. године, мада њихова усмена породична хроника сеже до 11. века, везујући се за Аргироза Каратзаса, великог хетеријарха при византијском императору Алексију Комнину. Породица Каратза била је у родбинским везама с најугледнијим грчким фамилијама у Османском царству, попут Гика, Сутза и Маврокордата. Служили су као логотети Васељенске патријаршије, правници, лекари и драгомани страних дипломатских представника при Порти. Неки од њих били су драгомани при османској ратној флоти, велики драгомани Порте и султанови лични лекари. Породица је такође давала мандатне кнежеве Влашке и Молдавије (*hospodari*), као и „банове” појединих области у њима. Тако се формирао и румунски огранак те утицајне породице (Karadja).⁸

Јоаникије Каратза рођен је 1700. у Цариграду, од оца Георгиоса и мајке Роксане, рођене Дипловататзи. Имао је брата Скарлата, који је у служби Порте остварио запажену каријеру, као и сестру Констанцу.⁹ За Јоаникија, породица је предвидела службу у Васељенској патријаршији. Његов успон у патријаршијској јерархији дешава се у време када је на њеном трону био патријарх Пајсије II Константинопољски. Јоаникије је прво био произведен за ђакона а потом рукоположен за јеромонаха, после чега је постао старешина једног од цариградских храмова. Његов успон настављен је када је постао протосинђел при катедралном храму Светог великомученика Георгија Победоносца у Фанару. Ту дужност обављао је све до тренутка када је 1739. постао пећки архиепископ, односно патријарх.¹⁰

Када је реч о његовом ступању на пећки трон, прво треба истаћи чињеницу да је он био инсталирани, а не саборно изабран црквени поглавар Пећке патријаршије. Његов долазак на пећки патријаршијски

историју 104 (2021) 60–61. У недостатку прворазредних извора и сами смо, на основу тада расположиве литературе, у претходним радовима износили сличне закључке. Недељко В. Радосављевић, *Ужичко-ваљевска митрополија 1739–1804*, Ваљево 2000, 30–31; исти, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766–1831 : управа Васељенске патријаршије*, Београд 2007, 75.

⁸ http://www.ghyka.com/Familles/Caragea/Caragea_01.pdf. (прегледано 15. 2. 2023).

⁹ На истом месту.

¹⁰ Недељко Радосавлевич, „Иоанникий III”, у: *Православная энциклопедия* 25, Москва 2015, 118–119.

престо био је резултат одлуке османских власти, коју је формално морала да спроведе Васељенска патријаршија. Та одлука донета је по компромитацији врха Пећке патријаршије, односно патријарха Арсенија IV Јовановића Шакабенте и дела митрополита пред османским властима, због активне подршке антиосманском устанку на почетку хабзбуршко-османског рата 1737. године.¹¹

Уочи рата, врх Пећке патријаршије на челу с патријархом Арсенијем IV Јовановићем Шакабентом имао је погрешну процену о могућностима Хабзбуршке монархије да направи даљи продор ка југу Балканског полуострва. На сабору у Пећи, одржаном марта 1737, донета је одлука да се подржи предстојећа хабзбуршка ратна кампања, и устанак православних Срба и Бугара против османске власти. Хабзбуршкој војној и земаљској администрацији у Београду чак су достављени подаци о томе којим би правцима кретања требало да иде њена војска, како би ратне циљеве што лакше остварила. На том сабору су, поред патријарха Арсенија IV, учествовали митрополити самоковски Симеон Поповић, ћустендилски Атанасије, скопски Кирил, рашки Јефтимије Дамјановић, а вероватно и нишки Георгије Поповић и ужичко-зворнички (ариљски) Алексије Андрејевић.¹²

¹¹ Недељко Радосављевић, „Београдски мир (1739) и реорганизација Пећке патријаршије”, у: *Осам векова аутокефалије Српске православне цркве 1*, Београд 2020, 257–258. Године 1736, Русија је ступила у рат против Османског царства. У намери да искористи одсуство најбоље османске војске са својих граница, али и да не допусти Русији да сама отвори Источно питање, Хабзбуршка монархија ступила је у рат против Османског царства 1737. Међутим, њена недовољна спремност и неспособност командног кадра довели су до пораза, и поновног пада Србије под османску власт. После хабзбуршког пораза код Гроцке, рат је окончан Београдским мировним уговором 1739. године. Драгољуб Р. Живојиновић, *Успон Европе (1450–1789)*, Београд 1995³, 406.

¹² Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве 1*, 355; Недељко В. Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766–1831 : управа Васељенске патријаршије*, 73; исти, *Дабробосанска митрополија у Васељенској патријаршији (1766–1880)*, Београд 2021, 22; В. Ћоровић, *Историја Срба 2*, 232. Радмила Тричковић сматра да су на сабору учествовали само митрополити рашки, скопски, ћустендилски и самоковски, а да остали због ограничених могућности кретања њему нису присуствовали. Р. Тричковић, *Београдски пашалук 1687–1739*, 388. Међутим, одсуство са Сабора 1737. са сигурношћу се може утврдити само за митрополите дабробосанског Мелетија Миленковића, херцеговачко-захумског Авксентија I и црногорског Саву Петровића. Да митрополити ужичко-зворнички Алексије Андрејевић и нишки Георгије Поповић нису учествовали у раду Сабора 1737, потом и у антиосманском деловању, не би имали разлога за бекство, или би се вратили по проглашеној амнестији после склапања Београдског мира. Недељко В. Радосављевић, „Херцеговачко-захумска митрополија 1766–1880”, у: *Историја епархије Захумско-херцеговачке и приморске : поводом 800 година од утемељења*, Мостар–Требиње 2022, 207–208.

С почетком офанзиве хабзбуршке војске и њеним првим успесима, попут заузимања Ужица и Ниша, почео је устанак Срба и дела Бугара. Око патријарха Арсенија IV деловало је седам хиљада устаника у околини Призрена.¹³ Друге устаничке групе водили су такође људи од ауторитета, попут кнезова бератлија Рашковића у Старом Влаху, као и локалних кнезова, који су окупљали наоружане одреде и нападали османску војску.¹⁴ У активном учешћу у организацији устанка Бугара око Дупнице посебно се издвајао самоковски митрополит Симеон Поповић. Међутим, тај устанички покрет био је знатно удаљен од првих линија хабзбуршке војске и без чврстог контакта с њом, па самим тим није имао изгледа за успех по њеном преласку у дефанзиву.¹⁵

У бици код Бање Луке 4. августа 1737, босански валија Али-паша Хећимоглу поразио је хабзбуршку војску и створио услове за офанзивно деловање. Због неповољног развоја догађаја опсада Видина обустављена је а османске трупе из тог града, предвођене Иваз Мехмед-пашом, кренуле су узводно Дунавом.¹⁶ Године 1737, 6. јуна, умро је београдско-карловачки митрополит Вићентије Јовановић.¹⁷ У варош Ваљево, средиште Ваљевске епископије аутономне Београдско-карловачке митрополије, османска војска ушла је 12. октобра 1737. Ваљевски епископ Доситеј Николић прешао је у Сремске Карловце. Умро је 1738. године.¹⁸ Хабзбуршка Краљевина Србија већ тада је била пред падом.

Мартиријум самоковског митрополита Симеона показао је патријарху Арсенију IV и митрополитима који су подржали побуну шта их чека

¹³ Р. Тричковић, *Београдски пашалук 1687–1739*, 407.

¹⁴ Старовлашки кнез бератлија, Хаџи Братул Рашковић, са 1.500 људи активно је учествовао у борбама, све док му босански валија, Али-паша Хећимоглу, по преласку стратешке иницијативе на османску страну није издао аман-наму којом је амнестиран. Р. Тричковић, *Београдски пашалук 1687–1739*, 412–413.

¹⁵ У мају 1737. самоковског митрополита Симеона Поповића заробила је османска војска. По наредби сераскера Ахмед-паше Ђуприлића држан је 86 дана у заточеништву у Софији. Све то време био је сурово мучен, али му је давана могућност амнестије под условом да прими ислам. Како на то није пристајао, оставши непоколебљив у вери, обешен је 3. септембра 1737. године. Вешала су при првом покушају пукла, други пут се прекинуло уже, па су османски војници тек из трећег покушаја извршили казну. Р. Тричковић, *Београдски пашалук 1687–1739*, 414–415.

¹⁶ *Исто*, 421

¹⁷ С. Вуковић, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, 73.

¹⁸ Р. Л. Веселиновић, „Србија под аустријском влашћу 1718–1739”, 160–161; Душан Поповић, *Београд и Србија од Пожаревачког до Београдског мира*, Београд 1950, 369–370; Димитрије Руварац, „Доситеје Николић, владика ваљевски”, *Гласник СПЦ за 1921* (1921) 394; Недељко В. Радосављевић, „Ваљевска епископија 1718–1739”, *Гласник. Историјски архив Ваљево* 32 (1998) 11–12, 24–26; исти, *Ужичко-ваљевска митрополија 1739–1804*, 27.

уколико не буде амнестије, на чије се проглашавање тада нису превише ослањали. Он и део митрополита који су учествовали на сабору у Пећи, кренули су са хабзбуршком војском ка северу. Хабзбуршке војне власти допустиле су патријарху Арсенију IV да се усели у нову резиденцију коју је покојни митрополит Вићентије Јовановић саградио у Београду. До Београда су успели да дођу и митрополити рашки Јефтимије Дамјановић, ужичко-зворнички Алексије Андрејевић и нишки Георгије Поповић.¹⁹ Судбина скопског митрополита Кирила вероватно је била слична оној коју је доживео самоковски митрополит Симеон. У изворима насталим после 1737. на просторима под османском влашћу он се више не помиње, а нема података о томе да је успео да дође до простора који је контролисала хабзбуршка војска.²⁰ Ћустендилски митрополит Атанасије такође је био учесник Сабора у Пећи на коме је донета одлука о подршци устанку. Међутим, могуће је да је жив дочекао крај рата и потом, по добијеној амнестији, постао скопски митрополит.²¹

Избеглог патријарха и три митрополита су у великом броју следили старешине и монаси појединих манастира. Они су са собом у емиграцију носили црквене утвари, као и новац и материјалне драгоцености из њих. Слично је било и са мирским свештеницима. Већина монаха населила се у фрушкогорске манастире, док су мирски свештеници добили парохије у Карловачкој митрополији. Међу њима је био и брат патријарха Арсенија IV, који је постао протопрезвитер у Иригу.²²

Емиграција патријарха Арсенија IV и дела митрополита Пећке патријаршије, смрт београдско-карловачког митрополита Вићентија Јовановића, одлазак из Ваљевске епископије епископа Доситеја Николића

¹⁹ Нишки митрополит Георгије Поповић је у запису о краткотрајном немачком запоседању, а потом и губитку Ниша, навео да је „једва стигао до Београда”, Р. Тричковић, *Београдски пашалук 1687–1739*, 418.

²⁰ Стефан Андреев, Марија Калицин и Красимира Мутафова, *Православни структури на Балканите през XVII–XVIII век : съгласно документи от Истанбулския османски архив*, Велико Търново 2019, док. 82, 283–284; Н. В. Радосављевић, *Дабробосанска митрополија у Васељенској патријаршији (1766–1880)*, 24.

²¹ Остаје недоумица где је Атанасије био све време рата по османском реосвајању како простора на којима је деловао, тако и дотадашње хабзбуршке Краљевине Србије. Да Атанасије буде постављен на место скопског митрополита османским властима молбу је поднео тадашњи пећки патријарх Јоаникије III. Стефан Андреев, Марија Калицин и Красимира Мутафова, *Православни структури на Балканите през XVII–XVIII век : съгласно документи от Истанбулския османски архив*, Велико Търново 2019, док. 132, 385–386. Небојша С. Шулетић мишљења је да је тај митрополит касније постао пећки патријарх Атанасије II. Небојша С. Шулетић, „Коласијска епархија и њене старешине у турским пореским књигама (1662–1766)”, *Српске студије* 3 (2012) 165.

²² Д. Кашић, „Стање у Пећкој патријаршији после емиграције Арсенија IV”, 22–24.

у Сремске Карловце, а на крају и слом хабзбуршке одбране у бици код Гроцке 12/23. јула 1739, створили су на просторима Пећке патријаршије и дела Београдско-карловачке митрополије у Србији велики празан простор, па је било неопходно да се предузму мере да се црквена структура реорганизује и опорави.²³

Нови пећки патријарх те године постао је протосинђел Јоаникије. Свети синод Васељенске патријаршије извршио је његов избор позивајући се „на право да штити аутономне столице које се у неприликама налазе”. Наслов „Споменице” о томе из маја 1739. гласи: „Споменица архиепископа пећког Јанићија по бекству Арсенијевом”. У њеном наслову се јасно истиче да је патријарх Арсеније IV побегао, и тиме престао да буде одговоран за хришћанско становништво које је припадало Пећкој патријаршији. У „Споменици” је за Јоаникија III наведена скромнија, архиепископска титула, а њен степен самосталности описан је као „аутономан”. То је био максимум који јој је Васељенска патријаршија признавала. У стварности, у том тренутку није било говора о било каквој аутономији.²⁴ Избор Јоаникија III за пећког патријарха и његова потврда од османских власти, а потом и рукоположење у епископски чин и устоличење, десили су се у времену пре одлучујуће битке код Гроцке, када се још није знао коначан исход рата. Јоаникије III је по избору кренуо ка Београду који су османске снаге полако опкољавале.

Када је реч о Јоаникијевом избору за пећког патријарха, важно је разјаснити и питање да ли је реч о његовој самосталној идеји, или су у томе били пресудни други чиниоци. У том смислу, треба имати у виду да је он био важан човек у цариградској хришћанској заједници, а као протосинђел Васељенске патријаршије свакако је био кандидат за епископски чин. Живећи у Цариграду, центру дипломатских активности, са рођацима високо ранжираним у номенклатури османске администрације,

---

²³ Црногорски митрополит Сава Петровић остао је на челу своје митрополије, просторно мале и изоловане. Херцеговачко-захумски митрополит Авксентије I умро је 1738. Смрт дабробосанског митрополита Мелетија Миленковића наступила је 24. децембра 1740 (4. јануара 1741) у Сарајеву. Недељко В. Радосављевић, „Православна црква у Херцеговини од османског освајања до 1766”, у: *Историја епархије Захумско-херцеговачке и приморске : поводом 800 година од утемељења*, Мостар–Требиње 2022, 187; исти, *Дабробосанска митрополија у Васељенској патријаршији (1766–1880)*, 29–30.

²⁴ Димитрије Алексијевић, „Прилози за историју српске цркве”, *Весник Српске цркве за 1909* (1909) 755–756; С. Вуковић, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, 233–234; Б. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве* 1, 357; Н. В. Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766–1831 : управа Васељенске патријаршије*, 75; исти, „Иоанникий III”, 118–119.

он је сигурно био добро обавештен о ратним збивањима на Балканском полуострву и бекству пећког патријарха Арсенија IV и групе митрополита у Хабзбуршку монархију, што је довело до тешких последица по тамошњу аутокефалију. Исто тако, могао је да претпостави какво је било њено стање по проласку османске војске побуњеним крајевима.²⁵ Разорена структура Пећке патријаршије, сиромаштво и дугови, нису били привлачно место ни у финансијском ни у било ком другом погледу да би Јоаникије сам пожелео да постане пећки патријарх. Избор на место пећког патријарха није му могао донети велики новац већ само проблеме. Отићи из Цариграда с патријаршијског двора у Пећ можда је добровољно могао да уради неки од монаха подвижника, а он то није био.

Због тога можемо да закључимо да је Јоаникије III био избор османских власти, можда и султана Махмуда I лично, да стање у Пећкој патријаршији доведе у ред. Султан је познавао породицу Каратза, имао поверења у њу, и тако одлучио. Протосинђел Јоаникије и Васељенска патријаршија су послушали наређење. Јоаникијев формални избор такође није био уобичајен. Прво, он је изабран за пећког патријарха од сабора архијереја друге помесне цркве, што је за Пећку патријаршију до тада била реткост. Друго, и редослед поступака у његовом избору и потврђивању био је неуобичајен. Он није прво изабран од сабора архијереја па предложен османским властима на потврђивање, да би потом био рукоположен у епископски чин пошто га није имао, и на крају уведен у дужност. Напротив, њему је прво у главном стану османске војске у Једрену уручен берат, да би тек потом дошао у Патријаршију у Цариграду и затражио да буде изабран и рукоположен.²⁶ Османске власти су у мирно време

²⁵ Јоаникијев брат Скарлат, једно време султанов лекар и човек с разгранатим везама на Порти, добро је знао стање на Балканском ратишту, и о томе је највероватније подробно обавестио и њега лично и друге чланове породице, као и важне припаднике грчке заједнице у Цариграду. http://www.ghyka.com/Families/Caragea/Caragea_01.pdf (прегледано 26. 2. 2023).

²⁶ Мишљење Небојше С. Шулетића је да је Јоаникије III прво рукоположен у Цариграду 22. априла 1739, а да је потом наређено да му се изда берат о потврђивању. Он такође истиче да је основ за издавање берата била његова лична молба. Н. С. Шулетић, *Именовања пећких патријарха (1691–1766)*, 60–61, 66. Међутим, када је о рукоположењу у епископски чин кандидата за патријарха реч, оно је имало смисла само по избору од Синода и његовог потврђивања бератом, и због тога је обављено после тога. У супротном, није имало смисла рукополагати кандидата који не би могао да ступи на дужност, пошто се није унапред знало да ли ће бити потврђен бератом или не. Недељко В. Радосављевић, „Синђелија, берат, печат : ступање на архијерејски трон у Османском царству 1766–1878”, у: *Државно-црквено право кроз векове*, Београд–Будва 2019, 138–146.

углавном поштовале предлоге које би црква изнела и те кандидате су потврђивале бератима, али је у његовом случају редослед био другачији.²⁷

Исте 1739. године Јоаникију III придружили су се нови архијереји, београдски, рашки и нишки. Порта је одлучила, а Васељенска патријаршија је спровела одлуку да се што пре именује београдски митрополит. Новембра 1739. за митрополита васпостављене Београдске митрополије изабран је и потврђен Софроније. Споменица о његовом канонском избору између три кандидата заведена је у „Свештени кодекс Велике Христове цркве”.²⁸ Уместо избеглог рашког митрополита Јефтимија Дамјановића изабран је митрополит Гаврило.²⁹ Такође је, уместо Георгија Поповића, изабран нови нишки митрополит Пангелос.³⁰ Нови митрополит ђустендилски, Филотеј, изабран је 1741. године.³¹

Када је реч о реорганизовању и обнови патријаршијске структуре, у српској историографији преовладао је закључак да је, с доласком Јоаникија III, почео продор митрополита из Васељенске у Пећку патријаршију, пре свега Грка, што је довело до тога да се створи конкурентски однос између њих на једној и архијереја Срба на другој страни и повећа њена задуженост, због чега је и укинута 1766.³² Чињеница је да су, убрзо за новим патријархом, у Пећку патријаршију дошла три митрополита из Васељенске патријаршије. Они су добили митрополије које је требало васпоставити у новим границама, попут Београдске, или оне у којима су њихови претходници имали активну улогу у дешавањима везаним за устанак 1737, а потом су пребегли у Хабзбуршку монархију (Нишка, Рашка).³³

²⁷ Steven Runciman, *The Great Church in Captivity*, Cambridge 1968, 193–201; Олга Тодорова, *Православната црква и българиите XV–XVIII в.*, Софија 1997, 53. Д. Алексијевић, „Прилози за историју Српске цркве”, 755–756.

²⁸ Д. Алексијевић, „Прилози за историју Српске цркве”, 933–934.

²⁹ У Рашку митрополију Гаврило је стигао пре 20. јуна (1. јула) 1740, када је издао синђелију кућанском свештенику Михаилу. Милан Ђ. Милићевић, „Прилози за историју Рашке митрополије”, *Споменик СКА* 10 (1891) 20–21; Иларион Руварац, „Рашки епископи и митрополити”, *Глас СКА* 62 (1901) 37–38.

³⁰ Митрополита Пангелоса често временски одређују у 1735. годину. Међутим, он тада није могао бити на челу Нишке митрополије, јер је у њој био митрополит Јоаникије, кога је те године наследио митрополит Георгије Поповић. Бивши митрополит нишки Георгије Поповић у писму Арсенију IV од 8. јануара 1742. потврђује такво стање. Сремски Карловци, 8. јануара 1742. *Митрополит Георгије Поповић патријарху Арсенију IV*, АСАНУК, фонд „Б”, 26/1742.

³¹ Н. С. Шулетић, „Коласијска епархија и њене старешине у турским пореским књигама (1662–1766)“, 165.

³² Видети напомену 7.

³³ Видети напомене 28, 29 и 30.

На простору североисточне Босне и западне Србије престала је да постоји Ужичко-зворничка митрополија. Уместо ње, формиране су Ужичко-ваљевска митрополија, сачињена од шест нахија Смедеревског санџака, и „Митрополија Зворничког санџака”, која је до 1752. била под управом дабробосанских, а од тада до краја 1766. ужичко-ваљевских митрополита. Први митрополит за кога се изричито наводи да је заменио Алексија Андрејевића пребеглог у Хабзбуршку монархију био је Теофил, коме је на основу молбе патријарха Јоаникија III издат берат октобра 1740.³⁴ Када је реч о Самоковској митрополији, после Симеона Поповића први митрополит који се у њој помиње био је Мелетије. Његов први помен је из 1744.³⁵

У том тренутку већина поменутих митрополита потицала је из Васељенске патријаршије. Међутим, патријарх Јоаникије III није одбијао ни Србе кандидате за архијерејски чин, мада је могао да има одређене дилеме када су у питању њихов степен образовања и теолошког знања, који су били нижи него код кандидата из Васељенске патријаршије. Тако су на својим троновима остали митрополити црногорски Сава Петровић и дабробосански Мелетије Миленковић.³⁶ Затекавши се у том тренутку у Сарајеву, патријарх Јоаникије III присуствовао је и Мелетијевој сахрани.³⁷ Бивши ђустендилски митрополит Атанасије, уколико се не ради о другом архијереју истог имена, у време патријарха Јоаникија III и на његову молбу потврђен је за скопског митрополита.³⁸ Уместо дабробосанског митрополита Мелетија Миленковића, преминулог крајем 1740, поново је изабран архијереј Србин, Гаврило Михаиловић (Михић).³⁹ За наследника херцеговачко-захумског митрополита Авксентија I, умрлог 1738, изабран је такође Србин, Филотеј Рацановић.⁴⁰

Међутим, анализа деловања Јоаникија III не може се свести само на то колико је изабрано Срба а колико архијереја из Васељенске патријаршије

³⁴ О митрополиту Теофилу нема других података. Октобар 6. 1740, *Молба патријарха Јоаникија III за издавање берата митрополиту Теофилу, који је требао да замени одбеглог Алексија Андрејевића*, İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet tasnifi, Adliye (C.ADL), 30, 1813.

³⁵ Та чињеница могла би да значи да је њоме до тада као администратор управљао неки од суседних митрополита. С. Вуковић, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, 313.

³⁶ Видети напомену 23.

³⁷ С. Вуковић, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, 234.

³⁸ С. Андреев, М. Калицин и К. Мутафова, *Православни структури на Балканите през XVII–XVIII век : съгласно документи от Истанбулския османски архив*, док. 82, 283–284.

³⁹ Н. В. Радосављевић, *Дабробосанска митрополија у Васељенској патријаршији (1766–1880)*, 30; Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи 2*, запис 3170, 202.

⁴⁰ Н. В. Радосављевић, „Православна црква у Херцеговини од османског освајања до 1766“, 188.

на митрополитске тронове, већ и на њихов укупан број. У тренутку када је у Пећку патријаршију дошао, у њој их је било само двојица или тројица. По одласку из Пећке патријаршије 1746, он је иза себе оставио потпуно обновљену епархијску и архијерејску структуру, с најмање десет епархијских митрополита, што је подразумевало њену пуну функционалност, укључујући и могућност избора нових патријараха. Саборни избор његовог наследника, патријарха Атанасија II Гавриловића, по народности Србина, то потврђује.⁴¹

Током управе Пећком патријаршијом Јоаникије III у више наврата морао је да поједине митрополите или манастирска братства, којима су локалне османске власти правиле проблеме, узме у заштиту код централних власти. Године 1742, 19. априла, обратио се Порти и изнео проблем Ћустендилског митрополита Филотеја, који је био изложен притиску једног јаничара, бившег члана његовог обезбеђења, да поново прихвати његову заштиту.⁴² Патријархова интервенција на Порти била је успешна, што потврђује и посебна наредба да се такве злоупотребе спрече.⁴³ Такође је истог митрополита заступао у спору са Струмичком митрополијом Охридске архиепископије око казе Радовиште. Та каза се у првим деценијама 18. века грешком помиње у бератима и струмичких и Ћустендилских митрополита. Фебруара 6/17. 1742. посебним бератом потврђена је њена припадност Ћустендилској митрополији, а митрополиту струмичком забрањено је да се меша у њене послове.⁴⁴

Патријарх Јоаникије III штитио је и братства појединих манастира од притисака да плаћају порезе којих су били ослобођени. Султан Махмуд I је 24. фебруара / 7. марта 1742. на његову молбу издао ферман којим се забрањује становницима села у околини Рилског манастира да на манастир врше притисак, како би заједно плаћали порезе којих је он традиционално био ослобођен. У добијеном ферману тим поводом јасно се наводи да је издат на молбу пећког патријарха Јоаникија. Манастир Рила налазио се на територији Самоковске митрополије Пећке патријаршије, али су се у претходном, као и каснијем времену, да би га заштитили од сваког безакоња, султанима обраћали васељенски патријарси, јер је био ставропигијална лавра Велике цркве. Међутим, Дијаманди Ихчиев, приређивач и преводилац овог фермана, указује на то да је у тренутку

---

⁴¹ С. Вуковић, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, 41–42.

⁴² С. Андреев, М. Калицин и К. Мутафова, *Православни структури на Балканите през XVII–XVIII век : съгласно документи от Истанбулския османски архив*, док 134, 389.

⁴³ Исто, док. 135, 390.

⁴⁴ Исто, док. 132, 385–386.

његовог настанка Рилски манастир био под духовном влашћу пећког патријарха.⁴⁵ Јоаникије III ишао је и у канонске визитације у Пећкој патријаршији. Зна се да је посетио манастире Пиву и Добрићево у Херцеговини, град Сарајево у време погребња дабробосанског митрополита Мелетија Миленковића, као и град Смедерево.⁴⁶

Веома важно питање, које је такође било подложно једностраним тумачењима, били су дугови Пећке патријаршије. Патријарх Јоаникије III није у њу донео праксу задуживања, нити су тек са њим дугови настали и расли. У тренутку његовог доласка они су већ постојали, и то у великим износима. Митрополити који су подржали устанак народа, а затим побегли с патријархом Арсенијем IV у Хабзбуршку монархију, оставили су за собом осиромашене и презадужене епархије. Такав је био случај нишког митрополита Георгија Поповића. Износи које је он задужио исказивани су у хиљадама талира и у другим монетама, а повериоци из Османског царства инсистирали су на њиховом плаћању. То је прерасло у дипломатско питање, због чега није ни могао одмах да добије нову епархију. Ни 1745. када је због заслуга за Хабзбуршку монархију и оданости двору ипак добио нову, Темишварску епархију, питање његових дугова још није било решено.⁴⁷ Краљевска угарска канцеларија донела је одлуку да му се одбија половина додељених принадлежности, како би једном од поверилаца, базрђан-баши Елиасафу из Јањине, дуг био исплаћен.⁴⁸ Међутим, ни та мера није помогла да се питање његових дугова реши. Због тога је део њих као јемац 1746.

⁴⁵ Диаманди Ихчиев, *Турскиџ документи на Рилския манастирџ*, Софија 1910, док. 22, 38–40.

⁴⁶ С. Вуковић, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, 234. Јоаникије III посетио је Смедерево 8/19. новембра 1745. Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* 2, запис 2909, 149.

⁴⁷ У прво време он је као своје оправдање за дугове истицао да их је наследио 1735. од свог претходника на челу Нишке митрополије, митрополита Јоаникија, и да је на њиховом прихватању инсистирао и нишки Бећир-паша. Такође је наводио да су настали због обнове цркве у Нишу и изградње цркве у Прокупљу. Георгије Поповић у писму Арсенију IV истиче и да је у цркви у Османском царству обичај да се од претходног епископа прихвате „куће и грунтови”, али и дугови, и да је он то учинио. По његовом наводу, део је исплатио, а новац за то позајмио је од базрђан-баше Елиасафа из Јањине учи рата 1737. Сремски Карловци, 8. јануара 1742. *Митрополит Георгије Поповић патријарху Арсенију IV*. АСАНУК, фонд „Б”, 26/1742; Љиљана Пузовић, „Темишварска епархија од Пожаревачког мира до Темишварског сабора (1718–1790)”, у: *Осам векова аутокефалије Српске православне цркве* 1, Београд 2020, 228–229.

⁴⁸ Децембар 29. године 1745. *Краљевска угарска канцеларија Темишварској администрацији*. АСАНУК, фонд „Б”, 29/1745.

исплатио патријарх Арсеније IV.⁴⁹ Епископ темишварски Георгије Поповић умро је 1. децембра 1757.⁵⁰

И Алексије Андрејевић, до 1737. митрополит ужичко-зворнички, такође се пре емиграције задуживао, а то је наставио да ради и у Хабзбуршкој монархији као костајничко-зринопољски епископ. Године 1746. хиландарски архимандрит Герасим молио га је преко Карловачке митрополије да му врати новац који му је позајмио док је био ужичко-зворнички митрополит. У писму се наводи износ од 150 талира дуга, при чему се истиче да је 50 талира од тог износа архимандрит Герасим предао митрополитовом брату, свештенику Јовану.⁵¹ О старим дуговима из времена док је Алексије Андрејевић био у Османском царству сведоче и друге признанице. Једна од њих, коју су потписали сведоци, настала је у Нишу 21. децембра 1736. године. Тада је Алексије Андрејевић од два Јеврејина из Костура, Исака и Давида, позајмио 1.600 пјастера.⁵² Друга, такође оверена признаница, потврђивала је да је од истих кредитора узео још 1.000 талира.⁵³ Питање враћања дугова Алексија Андрејевића било је тако тешко да је он 1749. извесном Гаји Попићу дао у залог вредне ствари.⁵⁴ Гајо Попић није био једини код кога је Алексије Андрејевић заложиио ствари за новац. Георгије Колунџија из Новог Сада је исте 1749. године писмом тражио да му за заложене ствари епископ Алексије Андрејевић уплати новац.⁵⁵ Из другог писма које му је потом написао, Колунџија наводи да је добио 20 дуката, и моли га да му остатак, који је такође износио 20 дуката,

⁴⁹ Из године 1746. сачуван је концепт обрачуна дугова Георгија Поповића базрђан-баши Елиасафу у износу од 5.000 талира, чији је јемац био патријарх Арсеније IV. Новац је исплаћен у више рата, и с каматама је износио 5.664,30 талира. Сремски Карловци, 14. децембра 1746, *Концепт обрачуна дугова темишварског епископа Георгија Поповића базрђан-баши Елиасафу, чији је јемац био патријарх Арсеније IV*, АСАНУК, фонд „Б”, 86/1746.

⁵⁰ Љ. Пузовић, „Темишварска епархија од Пожаревачког мира до Темишварског сабора (1718–1790)”, 229.

⁵¹ Сремски Карловци, 14. новембра 1746. *Егзарх Никон Алексију Андрејевићу*, АСАНУК, фонд „Б”, 16/1746.

⁵² На признаници, која је сачувана у овереном препису на немачком језику, потписана су четири сведока. Мај 4. 1753, *Превод признанице о дугу митрополита Алексија Андрејевића од 21. новембра 1736*. АСАНУК, фонд „Б”, 140 /1753.

⁵³ Мај 1753. *Оверена признаница Алексија Андрејевића којом потврђује да је од Исака и Давида из Костура примио на зајам 1.000 турских талира*. АСАНУК, фонд „Б”, 141 /1753.

⁵⁴ Сакос, митра, три окована крста са стопама, две велике сребрне чаше, појас плетени сребрни, нож велики окован сребром, панагијари велики и мали. Костајница, 27. јула 1749. *Попис ствари Алексија Андрејевића предатих Гаји Попићу*, АСАНУК, фонд „Б”, 4а/1749.

⁵⁵ Нови Сад, 21. августа 1749. *Георгије Колунџија епископу Алексију Андрејевићу*, АСАНУК, фонд „Б”, 34/1749.

уплати што пре.⁵⁶ Алексије Андрејевић умро је 21. септембра 1749, а тек потом је Данило Јакшић, епископ горњокарловачки, направио делимичну спецификацију његових дугова и послао је на увид митрополиту Павлу Ненадовићу.⁵⁷ Ти дугови највероватније никада нису били исплаћени повериоцима у Османском царству.

У финансијама Пећке патријаршије појавио се још један проблем после 1739. године. Карловачка митрополија престала је да јој даје помоћ.⁵⁸ Разлог за то био је не само у томе што је на њено чело одлуком османских власти инсталиран патријарх из друге помесне аутокефалије, већ и што се на челу Карловачке митрополије налазио избегли патријарх Арсеније IV, који новог црквеног поглавара у Пећи није признавао.

Још један важан податак потврђује да је Пећка патријаршија остала без новца и драгоцености пре одласка Јоаникија III 1746. године. Његов наследник, Атанасије II Гавриловић, послао је 1750. архимандрита Василија Петровића у Беч, како би издејствовао враћање црквених ствари и драгоцености које је у сеоби 1737. са собом понео патријарх Арсеније IV.⁵⁹ Знајући добро какве последице доноси османска одмазда, патријарх Арсеније IV тешко да би приликом бекства понео само неке драгоцености, а оставио новац да га плени османска војска.⁶⁰ Можда су поменуте драгоцености, поред питања легитимитета, биле и разлог због кога је Јоаникије III настојао да се сусретне с њим, али патријарх у изгнанству то није желео да прихвати.⁶¹ И из овог податка јасно је да је новац из Патријаршије у изгнанство понео бивши патријарх, што је најбоље знао управо Василије Петровић, човек који је 1754. Јоаникија III оптужио да је

⁵⁶ Нови Сад, 24. септембра 1749. *Георгије Колунџија епископу Алексију Андрејевићу*, АСАНУК, фонд „Б”, 35/1749.

⁵⁷ Година 1752, *Данило Јакшић, епископ горњокарловачки, митрополиту Павлу Ненадовићу*. АСАНУК, фонд „Б”, 16/1752.

⁵⁸ Помоћ је обнављана само када су на пећки трон долазили патријарси Срби. Радослав Грујић, „Пећки патријарси и карловачки митрополити у XVIII веку”, *Гласник Историског друштва у Новом Саду* 4 (1931) 13–34, 224–240.

⁵⁹ Н. В. Радосављевић, „Црногорски митрополит Сава Петровић и укидање Пећке патријаршије 1766”, 239.

⁶⁰ Душан Кашић наводи да је патријарх Арсеније IV из Пећке патријаршије понео „најдрагоценије утвари и честице од моштију неких светитеља, као и главу Светог Евгенија”, и да су све светиње касније биле код карансебешког епископа Јована Ђорђевића. Д. Кашић, „Стање у Пећкој патријаршији после емиграције Арсенија IV”, 18.

⁶¹ Радмила Тричковић сматрала је да се то десило када се Јоаникије III још налазио у Београду, и да му је намера била да поврати црквене утвари и драгоцености, или да убеди Арсенија IV да се врати назад. Р. Тричковић, *Београдски пашалук 1687–1739*, 453. Н. Радосављевић, „Јоаникиј III”, 118–119; С. Вуковић, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, 234.

однео све драгоцености из патријаршијске ризнице. Патријарх Јоаникије III највероватније је 1739. затекао празну ризницу и велике дугове Цркве и њених појединих епархија. Могућности наплате тих дугова биле су мале, а привремено их је било могуће санирати новим задужењима, на шта су такође постојале камате.

И у таквим околностима обавезе Пећке патријаршије према државним властима нису могле да буду одложене. Децембра 31. године 1740. Јоаникије III платио је 65.940 акчи, односно 549,50 гроша, као задужење које је давано за јаничаре који су чували београдску тврђаву, за период од 29. марта 1740. до 18. марта 1741. године.⁶² Поред тога, био је одговоран за годишњи државни пешкеш који је износио 70.000 акчи, али и за „ирсалије” (таксе за административне трошкове) од 24.040 акчи.⁶³ Пешкеш је године 1691. привремено смањен са 100.000 на 70.000 акчи, и тако је било све до 1752.⁶⁴ И нови митрополити такође су били оптерећени плаћањем такси за издавање берата, чији износи су се кретали од 800 до преко 16.000 акчи. Стање наслеђено 1739. у финансијском погледу било је непоправљиво, а пракса узимања нових зајмова да би били враћени стари дугови и да би патријарх и митрополити измирили своје обавезе због тога је постала уобичајена. То само по себи не значи да патријарх Јоаникије III није инсистирао на приходима на које је по берату имао право, али њих је било тешко остварити од осиромашених верника и свештенства, чији се број смањило. Такође се не може са сигурношћу тврдити да није користио или узео новац из патријаршијске ризнице. Тог новца, међутим, није могло бити много. Тешко наслеђе остављено од Арсенија IV и митрополита који су побегли решено је тек по укидању Пећке патријаршије 1766.⁶⁵

⁶² С. Андреев, М. Калицин и К. Мутафова, *Православни структури на Балканите през XVII–XVIII век : съгласно документи от Истанбулския османски архив*, док. 125, 371.

⁶³ Касније ће износ који је плаћан за јаничаре чуваре београдске тврђаве бити пренет на чуваре путева у клисурама и кланцима Босанског пашалука. Недељко В. Радосављевић и Тајјана Катић, „Укидање Пећке патријаршије 1766. године – фискални оквир”, *Црквене студије* 20 (2023) 424.

⁶⁴ Н. С. Шулетић, „Коласијска епархија и њене старешине у турским пореским књигама (1662–1766)“, 152.

⁶⁵ Васељенска патријаршија је, позивајући се на фетву шејх-ул-ислама из новембра 1766, издату на њену молбу, успела да избегне плаћање већине дугова Пећке патријаршије по њеном укидању. Шејх-ул-ислам је у фетви навео да се лични дугови патријараха или митрополита могу потраживати само од њихових наследника по крвној линији, или од јемаца који су сведочили приликом задуживања. Нови митрополити нису сматрани ни наследницима ни јемцима својих претходника. Исламско право такође не познаје дуг колективног ентитета – цркве, већ само појединаца. На основу поменуте фетве, локалним кадијама наређено је да спрече узнемиравање митрополита од поверилаца њихових претходника или носилаца функција локалних власти. Фетва индиректно потврђује став

Најзад, остаје отворено питање да ли је и колико новца из Пећке патријаршије патријарх Јоаникије III по датој оставци 1746. присвојио и понео са собом? С обзиром на то да је манастир Пећка патријаршија страдао у хабзбуршко-османском рату 1737–1739. од османске војске, а да 1750. још није био у целости поправљен, Јоаникије III тешко да би у њему 1746. могао да нађе неки већи износ новца. Већ поменути Василије Петровић је, као изасланик патријарха Атанасија II Гавриловића, поред молби за повраћај драгоцености које је 1737. са собом однео пећки патријарх Арсеније IV, имао и задатак да у Хабзбуршкој монархији сакупља новац за обнову Пећког манастира. Он је 1750. једним меморандумом известио хабзбуршки двор о тешком стању у коме се манастир налазио, и настојањима патријарха Атанасија II Гавриловића да га обнови.⁶⁶ Зато су његове тврдње о томе да је патријарх Јоаникије III из Пећи однео већу суму новца контрадикторне с подацима из тог меморандума и недовољно уверљиве. И аутор „Општег листа” такође претерује када говори о износу од 35.000 гроша које је патријарх Јоаникије III присвојио.⁶⁷ Толико новца у Патријаршији једноставно није било. И тврдњу Стевана М. Димитријевића, коју прихвата Душан Кашић, о томе да је патријарх Јоаникије III са собом понео сав новац и драгоцености из Пећке патријаршије, те да су га потом у Скопљу стигли Срби из Пећи и новац вратили, такође морамо узети с резервом.⁶⁸ Прво, Димитријевић о томе пише 182 године по Јоаникијевом одласку. Друго, патријарх је био под полицијском пратњом као носилац царског берата, па им није било лако да му приступе с таквом намером. У овом тренутку, услед недостатка извора првог реда, питање узимања новца из патријаршијске ризнице од Јоаникија III мора остати отворено.

османске државе која је гледала на патријарха и митрополите као на појединачне закупце прихода који су, као такви, понаособ били њој одговорни. На овај начин одбачени су дугови како бивших патријараха, тако и митрополита. Недељко В. Радосављевић и Татјана Катић, „Укидање Пећке патријаршије 1766. године – фискални оквир”, 426. Из наведених података јасно је да Пећка патријаршија није имала на располагању врсне правнике, познаваоце шеријатског права и османске правне праксе, који би јој омогућили да се сама ослободи терета великих дугова пре него што је била укинута. Elif Bayraktar-Tellan, *The Patriarch and the Sultan: The Struggle for Authority and the Quest for Order in the Eighteenth-century Ottoman Empire* (Doctoral dissertation, Department of History İhsan Doğramacı Bilkent University, Ankara, 2011) 243.

⁶⁶ Д. Кашић, „Стање у Пећкој патријаршији после емиграције Арсенија IV”, 25.

⁶⁷ М. С. Милојевић, „Обшти лист Патријаршије пећке”, 81.

⁶⁸ Стеван М. Димитријевић, „Кратак преглед историје Пећске патријаршије”, у: *Усталичење Његове светости патријарха Димитрија у Пећи*, Београд 1924, 24; Д. Кашић, „Стање у Пећкој патријаршији после емиграције Арсенија IV”, 25.

По датој оставци и одласку из Пећке патријаршије 1746, Јоаникије се вратио у Цариград, добро познату средину у којој га нису пратили дугови и изражена нетрпељивост носилаца локалних власти према црквеним личностима. У Васељенској патријаршији он је септембра 1747. године постао халкедонски митрополит.⁶⁹ Халкедонска митрополија била је високо рангирана у поретку Васељенске патријаршије. Четири године пре његовог избора, у тренутку када је на васељенски патријаршијски трон ступио патријарх Неофит II Константинопољски, Халкедонска митрополија била је четрнаеста у ранг-листи Васељенске патријаршије, и сврстана је међу митрополије прве класе.⁷⁰ А с обзиром на то да је Халкедон предграђе Цариграда на другој обали Босфора, он је без проблема митрополијом могао да управља и из средишта Патријаршије у Фанару, у непосредној близини епархије.

Из времена његовог деловања као халкедонског митрополита издваја се путовање које је 1750. извео као патријархов егзарх у кнежевине Молдавију и Влашку, а потом Тракију, Тесалију, централну Грчку, Пелопонез, Кефалонију, и на крају Крф, у циљу прикупљања новчане помоћи за Васељенску патријаршију. Његов избор за одлазак у румунске кнежевине био је логичан, јер је тамо постојала богата и утицајна грана породице Каратза, која му је могла бити од помоћи. За остале наведене области може се рећи да му је кретање било олакшано како чињеницом да је реч о простору на коме је преовлађујући језик био грчки, тако и због тога што је био на челу угледне Халкедонске митрополије. Међутим, по повратку с тог дугог путовања готово сав новац био је потрошен, док је 25 кеса узео он лично на име трошкова које је током путовања имао.⁷¹

За његову управу Халкедонском митрополијом везан је један важан задужбинарски подухват. На острву Халки Јоаникије је из темеља обновио манастир Светог великомученика Георгија Победоносца. Радило се о

⁶⁹ Н. Радосавлевич, „Иоанникий III”, 119.

⁷⁰ Hasan Çolak & Elif Bayraktar-Tellan, *The Orthodox Church as an Ottoman Institution: A Study of Early Modern Patriarchal Berats*, Istanbul 2019, 252. Место Халкедонске митрополије у ранг-листи мењало се, али је она увек била митрополија прве класе. Године 1792, Халкедонска митрополија била је седма у ранг-листи, одмах иза Никејске. Иван Снџгаров, „Исторически вести за Търновската митрополия”, *Годишник на Университета „Св. Климент Охридски” – София : Богословски факултет*, томъ 20 (1943), док. 35, 32. У брату издатом васељенском патријарху Јоакиму II 1860, Халкедонска митрополија и даље је била иза Никејске, али 12. по рангу у црквеном поретку. Христо Арнаудов, *Пълно събрание на държавнитѣ закони, уставы, наставления и високи заповѣди на Османската империя*, том I, Цариград 1871, 3.

⁷¹ Αγγελομάτη-Γσουγκαράκη, Ελένη, „Το φαινόμενο της ζητείας κατά τη Μεταβυζαντινή Περίοδο”, *Ιόνιος Λόγος* 1, Κέρκυρα 2007, 236.

изузетном грађевинском подухвату, јер се објекти манастира налазе на стрмој морској обали.⁷²

Године 1761, 4. априла, поново под именом Јоаникије III, изабран је за новог васељенског патријарха, наследивши на трону Серафима II Константинопољског. На челу патријаршије био је две године.⁷³ Био је познат као припадник конзервативне струје, и противник било каквих измена у наставним плановима патријаршијских теолошких школа. То се највише видело на примеру Елефтериоса Вулгариса, угледног теолога и филозофа. Вулгарис је смењен са своје катедре у Великој народној школи само месец дана по ступању Јоаникија III на трон. Неки аутори разлог смене виде у Вулгарисовој прикривеној антиосманској позицији и контактима са западним филозофима и теолозима. Не знамо да ли је то 1761. имало икаквог основа, али је Вулгарис, који је касније постао поданик Русије, у време руско-османског рата 1787–1792. правио план за стварање Грчког царства.⁷⁴

Двадесет првог маја 1763. Јоаникије III смењен је и послат у Свету Гору. Међутим, захваљујући везама својих најближих рођака на Порти, убрзо му је допуштен повратак. Од 1764. трајно се настанио у манастиру Светог великомученика Георгија Победоносца на Халки, уз годишње припадности од 2.000 гроша. Није се лако помирио са сменом с патријаршијског трона, и наставио је свој уплив у патријаршијске послове. Са непосредним наследником на патријаршијском трону Самуилом I Ханцерисом није имао добар однос. У грчкој историографији присутно је мишљење да је поткопавао његове позиције тако што је подстрекивао разне људе да против новог патријарха шаљу жалбе султану Мустафи III. Могуће

⁷² *Monastery of Agios Georgios*, Encyclopaedia of the Hellenic World, Constantinople, http://constantinople.chw.gr/Forms/fLemmaBody.aspx?lemmaid=11089#chapter_6 (приступљено 5. 3. 2023).

⁷³ Н. Çolak & Е. Bayraktar-Tellan, *The Orthodox Church as an Ottoman Institution: A Study of Early Modern Patriarchal Berats*, 298–305.

⁷⁴ Вулгарис је рођен 1715. на Крфу, у породици бугарског порекла, из чега је изведено и његово презиме. Монашки чин примио је 1739. Од 1742. десет година је био ректор Гимназије у Јањини, потом ректор и главни наставник школе при светогорској Ватопедској лаври. Потом је предавао на Великој народној школи у Цариграду. Сматрало се да је покушао да нађе компромис између Православља и филозофије просвећености. По напуштању Цариграда боравио је у неким значајним европским филозофским центрима, да би се коначно настанио у Русији. Тамо је постао епископ славјански и херсонски. Умро је 1806. у Санкт Петербургу. Био је угледан теолог и филозоф, а теолошку доктрину Православља никада није изневерио, јер његова отвореност ка другим мишљењима није значила и склоност да их безусловно прихвати, што патријарх Јоаникије, али ни његови наследници, нису препознали, за разлику од њихових претходника. Оставио је обимно научно дело. Ј. А. Герд, „Евгений (Елефтерий Булгарис/Вулгарис)”, у: *Православная энциклопедия* 17, Москва 2013, 68–72.

је да су и оне допринеле смени Самуила I Ханцериса с патријаршијског трона 1768.⁷⁵

Јоаникије Каратза, бивши пећки патријарх, потом халкедонски митрополит па васељенски патријарх, умро је 1793. на Халки. У тренутку смрти имао је 93 године. Своју задужбину, манастир Светог Георгија, посветио је Божјем Гробу, чиме је јурисдикцију над њим као над својим метохом добила Јерусалимска патријаршија.⁷⁶

Јоаникије Каратза је готово цео живот провео у црквеној структури Васељенске патријаршије. У времену од 1739. до 1746. био је пећки патријарх. Његов задатак био је да доведе у ред прилике у Пећкој патријаршији, реорганизује мрежу епархија и успостави тешко нарушен поредак у њој услед бекства патријарха Арсенија IV с једним бројем митрополита, свештенства и монаштва у Хабзбуршку монархију. Савременици му нису били наклоњени и о њему су оставили податке који нису сасвим одговарали чињеницама, а који су прихваћени и у критичкој историографији. То се односи на довођење митрополита из Васељенске у Пећку патријаршију, задуживање цркве и узимање драгоцености из њене ризнице по оставци 1746. године. На основу извора првог реда, међутим, такви закључци у значајној мери су се показали неодрживим. Јоаникије III васпоставио је и реорганизовао црквену структуру Пећке патријаршије, чиме је она постала функционална у пуној мери, укључујући могућност избора како патријараха, тако и појединих митрополита. На том путу имао је опструкције локалних османских власти, с којима се успешно носио. Међутим, није успео да реши питање нараслих дугова које је оставила стара структура. Када је реч о избору нових архијереја, није био искључив, и на поједине архијерејске тронове предлагао је и Србе. Узимање новца из пећке ризнице 1746. за које је оптужен није искључено, али се није могло радити о већој суми јер је претходни патријарх 1737. драгоцености и новац однео у Хабзбуршку монархију. По одласку из Пећи, године 1747. постао је халкедонски митрополит. Године 1761. изабран је за васељенског патријарха. Ту дужност је обављао до 1763, када је смењен и послат у Свету Гору. Брзо се вратио и остатак живота провео у манастиру Светог Георгија на Халки, коме је био ктитор приликом обнове. Умро је на Халки 1793.

---

⁷⁵ Βασίλειος Μπακούρος, *Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Σαμουήλ Α' Χαντζερής ο βυζάντιος: ο βίος και το έργο του (1700–1775)*, Αθήνα 1998, 361.

⁷⁶ *Monastery of Agios Georgios*, Encyclopaedia of the Hellenic World, Constantinople, http://constantinople.ehw.gr/Forms/fLemmaBody.aspx?lemmaid=11089#chapter_6 (приступљено 17. 3. 2023).

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Необјављени извори – Unpublished Primary Sources

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet tasnifi, Adliye (C.ADL), 30, 1813.
АСАНУК, фонд „Б”, 26/1742, 29/1745, 16/1746, 86/1746, 4а/1749, 34/1749, 35/1749, 16/1752,
140/1753, 141/1753.

Објављени извори – Published Primary Sources

- Çolak, Hasan & Elif Bayraktar-Tellan, *The Orthodox Church as an Ottoman Institution: A Study of Early Modern Patriarchal Berats*, Istanbul 2019.
- Алексијевић, Димитрије, „Прилози за историју Српске цркве”, *Весник Српске цркве за 1909* (1909) 753–761, 830–837, 923–937. [Aleksijević, Dimitrije, „Prilozi za istoriju Srpske crkve”, *Vesnik Srpske crkve za 1909* (1909) 753–761, 830–837, 923–937]
- Андреев, Стефан, Марија Калицин и Красимира Мутафова, *Православни структури на Балканите през XVII–XVIII век : съгласно документи от Истанбулския османски архив*, Велико Търново 2019. [Andreev, Stefan; Mariya Kalicin i Krasimira Mutafova, *Pravoslavni strukturi na Balkanite prez XVII–XVIII vek : saglasno dokumenti ot istanbulskiya osmanski arhiv*, Veliko Tarnovo 2019]
- Арнаудов, Христо, *Пълно събрание на държавнитѣ закони, уставы, наставления и високи заповѣди на Османската империя*, том 1, Цариград 1871. [Arnaudov, Hristo, *Palno sabranie na dyrzhavnite zakonyi, ustavyi, nastavleniya i vyisokyi zapovedi na Osmanskata imperiya*, tom 1, Carigrad 1871]
- Дечански споменици*, скупио и издао архимандритъ дечански Серафимъ Ристићъ, Београд 1864. [Dečanski spomenici, skupio i izdao arhimandrit dečanski Serafim Ristić, Beograd 1864]
- Ихчиевъ, Диаманди, *Турскитѣ документи на Рилския манастиръ*, София 1910. [Ihchieva, Diamandi, *Turskite dokumenti na Rilskiya monastiry*, Sofia 1910]
- Милићевић, Милан Ђ., „Прилози за историју Рашке митрополије”, *Споменик СКА* 10 (1891) 19–24. [Milićević, Milan Đ., „Prilozi za istoriju Raške mitropolije”, *Spomenik SKA* 10 (1891) 19–24]
- Милојевић, Милош С., „Обшти лист Патријаршије пећске”, *Гласник СУД* 35 (1872) 1–103. [Milojević, Miloš S., „Obšti list Patrijaršije pećske”, *Glasnik SUD* 35 (1872) 1–103]
- Стојановић, Љубомир, *Стари српски записи и натписи* 2, Београд 1903. [Stojanović, Ljubomir, *Stari srpski zapisi i natpisi* 2, Beograd 1903]

Интернет - Internet

http://www.ghyka.com/Familles/Caragea/Caragea_01.pdf (приступљено 15. и 26. 2. 2023)
http://constantinople.ehw.gr/Forms/fLemmaBody.aspx?lemmaid=11089#chapter_6 *Monastery of Agios Georgios*, Encyclopaedia of the Hellenic World, Constantinople (приступљено 5. и 17. 3. 2023)

Литература – Secondary works

- Bayraktar-Tellan, Elif, *The Patriarch and the Sultan: The Struggle for Authority and the Quest for Order in the Eighteenth-century Ottoman Empire* (Doctoral dissertation, Ankara: Department of History İhsan Doğramacı Bilkent University, 2011)
- Đurđev, Branislav, *Uloga crkve u starijoj istoriji srpskog naroda*, Sarajevo 1964.
- Runciman, Steven, *The Great Church in Captivity*, Cambridge 1968.
- Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, Ελένη, „Το φαινόμενο της ζητείας κατά τη Μεταβυζαντινή Περίοδο”, *Ιόνιος Λόγος* 1, Κέρκυρα 2007, 247–294. [Angelomáti-Tsoungaráki, Eléni, „To rhaínómeno tis zitías katá ti Metavizantiní Período”, *Iónios Lógos* 1, Kérkira 2007, 247–294]
- Μπακούρος, Βασίλειος, *Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Σαμουήλ Α΄ Χαντζερής ο βυζάντιος: ο βίος και το έργο του (1700–1775)*, Αθήνα 1998. [Bakoúros, Vasilios, *O Ikoumenikós Patriárkhis Samoíl A΄ Khantzerís o vizántios: o víos kai to érgo tou (1700–1775)*, Athína 1998]
- Веселиновић, Рајко Л., „Србија под аустријском влашћу 1718–1739”, у: *Историја српског народа* IV/1, Београд 1986, 106–162. [Veselinović, Rajko L., „Srbija pod austrijskom vlašću 1817–1739”, u: *Istorija srpskog naroda* IV/1, Beograd 1986, 106–162]
- Вуковић, Сава, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд–Подгорица–Крагујевац 1996. [Vuković, Sava, *Srpski jerarsi od devetog do dvadesetog veka*, Beograd–Podgorica–Kragujevac 1996]
- Герд Л. А., „Евгений (Елефтерий Булгарис/Вулгарис)”, у: *Православная энциклопедия* 17, Москва 2013, 68–72. [Gerd L. A., „Evgeniy (Elefteriy Bulgaris/Vulgaris)”, u: *Pravoslavnaja enciklopedija* 17, Moskva 2013, 68–72]
- Грујић, Радослав, „Пећки патријарси и карловачки митрополити у XVIII веку”, *Гласник Историјског друштва у Новом Саду* 4 (1931) 13–34, 224–240. [Grujić, Radoslav, „Pečki patrijarsi i karlovački mitropoliti u XVIII veku”, *Glasnik Istoriskog društva u Novom Sadu* 4 (1931) 13–34, 224–240]
- Димитријевић, Стеван М., „Кратак преглед историје Пећске патријаршије“, у: *Устоличење Његове светости патријарха Димитрија у Пећу*, Београд 1924. [Dimitrijević, Stevan M., *Ustoličnje Njegove svetosti patrijarha Dimitrija u Peći*, Beograd 1924]
- Ђурђевић, Бранислав, „Пећка патријаршија у сукобу са Османским царством и њено укидање”, у: *Историја народа Југославије*, књ. друга, Београд 1960, 1265–1270.

- [Ђурђевић, Branislav, „Пећка патријаршија у sukobу са Oсмaнским царством и њено укидање”, у: *Istorija naroda Jugoslavije*, књ. друга, Београд 1960, 1265–1270]
- Живојиновић, Драгољуб Р., *Успон Европе (1450–1789)*, Београд 1995³. [Živojinović Dragoljub R., *Uspon Evrope (1450–1789)*, Београд 1995³]
- Кашић, Душан, „Стање у Пећкој патријаршији после емиграције Арсенија IV”, *Богословље* 4 (19) (1960) 16–30. [Kašić, Dušan, „Stanje u Pečkoj patrijaršiji posle emigracije Arsenija IV”, *Bogoslovlje* 4 (19) (1960) 16–30]
- Петровић, Василиј, *История о Черной Горы*, Санкт Петербург 1754. [Petrović, Vasilij, *Istorija o Čornoj Gori*, Sankt Peterburg 1754]
- Поповић, Душан, *Београд и Србија од Пожаревачког до Београдског мира*, Београд 1950. [Popović, Dušan, *Beograd i Srbija od Požarevačkog do Beogradskog mira*, Београд 1950]
- Пузовић, Љилјана, „Темшварска епархија од Пожаревачког мира до Темшварског сабора (1718–1790)”, у: *Осам векова аутокефалије Српске православне цркве* 1, Београд 2020, 225–242. [Puzović, Ljiljana, „Temišvarska eparhija od Požarevačkog mira do Temišvarskog sabora (1718–1790)”, у: *Osam vekova autokefalije Srpske pravoslavne crkve* 1, Београд 2020, 225–242]
- Радосављевић, Недељко В., „Ваљевска епископија 1718–1739”, *Гласник Историјског архива Ваљево* 32 (1998) 9–33. [Radosavljević, Nedeljko, „Valjevska episkopija 1718–1739”, *Glasnik Istorijskog arhiva Valjevo* 32 (1998), 9–33]
- Радосављевић, Недељко В., *Ужичко-ваљевска митрополија 1739–1804*, Ваљево 2000. [Radosavljević, Nedeljko V., *Užičko-valjevska mitropolija 1739–1804*, Valjevo 2000]
- Радосављевић, Недељко В., *Православна црква у Београдском pašалуку 1766–1831 : управа Васељенске патријаршије*, Београд 2007. [Radosavljević, Nedeljko V., *Pravoslavna crkva u Beogradskom pašaluku 1766–1831 : uprava Vaseljenske patrijaršije*, Београд 2007]
- Радосавлевич, Неделко, „Иоанникиј III”, у: *Православная энциклопедия* 25, Москва 2015, 118–119. [Radosavljević, Nedeljko, „Joanikij III”, у: *Pravoslavnaja Enciklopedija* 25, Moskva 2015, 118–119]
- Радосављевић, Недељко В., „Синђелија, брат, печат : ступање на архијерејски трон у Османском царству 1766–1878”, у: *Државно-црквено право кроз векове*, Београд–Будва 2019, 137–156. [Radosavljević, Nedeljko V., „Sindelija, berat, pečat : stupanje na arhijerejski tron u Osmanskom carstvu 1766–1878”, у: *Državno-crkveno pravo kroz vekove*, Београд–Будва 2019, 137–156]
- Радосављевић, Недељко В., „Београдски мир (1739) и реорганизација Пећке патријаршије”, у: *Осам векова аутокефалије Српске православне цркве* 1, Београд 2020, 253–264. [Radosavljević, Nedeljko V., „Beogradski mir (1739) i reorganizacija Pečke patrijaršije”, у: *Osam vekova autokefalije Srpske pravoslavne crkve* 1, Београд 2020, 253–264]
- Радосављевић, Недељко В., „Црногорски митрополит Сава Петровић и укидање Пећке патријаршије 1766”, *Историјски часопис* 69 (2020) 227–248. [Radosavljević, Nedeljko

- V., „Crnogorski mitropolit Sava Petrović i ukidanje Pečke patrijaršije 1766”, *Istorijski časopis* 69 (2020), 227–248]
- Радосављевић, Неделько В., *Дабробосанска митрополија у Васељенској патријаршији (1766–1880)*, Београд 2021. [Radosavljević, Nedeljko V., *Dabrobosanska mitropolija u Vaseljenskoj patrijaršiji (1766–1880)*, Beograd 2021]
- Радосављевић, Неделько В., „Православна црква у Херцеговини од османског освајања до 1766”, у: *Историја епархије Захумско-херцеговачке и приморске : поводом 800 година од утемељења*, Мостар–Требиње 2022, 163–203. [Radosavljević, Nedeljko V., „Pravoslavna crkva u Hercegovini od osmanskog osvajanja do 1766”, u: *Istorija eparhije Zahumsko-hercegovačke i primorske : povodom 800 godina od utemeljenja*, Mostar–Trebinje 2022, 163–203]
- Радосављевић, Неделько В., „Херцеговачко-захумска митрополија 1766–1880”, у: *Историја епархије Захумско-херцеговачке и приморске : поводом 800 година од утемељења*, Мостар–Требиње 2022, 205–268. [Radosavljević, Nedeljko V., „Hercegovačko-zahumska mitropolija 1766–1880”, u: *Istorija eparhije Zahumsko-hercegovačke i primorske : povodom 800 godina od utemeljenja*, Mostar–Trebinje 2022, 205–268]
- Радосављевић, Неделько В. и Тајјана Катић, „Укидање Пећке патријаршије 1766. године – фискални оквир”, *Црквене студије* 20 (2023) 421–433. [Radosavljević, Nedeljko V. i Tatjana Katić, „Ukidanje Pečke patrijaršije 1766 godine – fiskalni okvir”, *Crkvene studije* 20 (2023) 421–433]
- Руvaraц, Димитрије, „Доситије Николић, владика ваљевски”, *Гласник СПЦ за 1921* (1921), 392–396, 421–423. [Ruvarc, Dimitrije, „Dositije Nikolić, vladika valjevski”, *Glasnik SPC za 1921* (1921) 392–396, 421–423]
- Руvaraц, Иларион, „Рашки епископи и митрополити”, *Глас СКА* 62 (1901) 3–46. [Ruvarc, Ilarion, „Raški episkopi i mitropoliti”, *Glas SKA* 62 (1901) 3–46]
- Самарџић, Радован, „Српска црква у Турском царству 1690–1766”, у: *Историја српског народа IV/1*, Београд 1986, 531–552. [Samardžić, Radovan, „Srpska crkva u Turskom carstvu 1690–1766”, u: *Istorija srpskog naroda IV/1*, Beograd 1986, 531–552]
- Слијепчевић, Ђоко, *Историја Српске православне цркве* 1, Београд 1991. [Slijepčević, Đoko, *Istorija Srpske pravoslavne crkve* 1, Beograd 1991]
- Снџгаров Иван, „Исторически вести за Търновската митрополија”, *Годишник на Университета „Св. Климент Охридски” – Софија : Богословски факултет*, том XX (1943) 1–60. [Snegarov, Ivan, „Istoricheski vesti za Tarnovskata mitropolija”, *Godishnik na Univerzitetu „Sv. Kliment Ohridski” – Sofiya : Bogoslovski fakultet*, tom 20 (1943) 1–60]
- Тодорова, Олга, *Православната црква и българите XV–XVIII в.*, Софија 1997. [Todorova, Olga, *Pravoslavната carkva i balgarite XV–XVIII v.*, Sofia 1997]
- Тричковић, Радмила, *Београдски пашалук 1687–1739*, Београд 2013. [Tričković Radmila, *Beogradski pašaluk 1687–1739*, Beograd 2013]

- Ђоровић, Владимир, *Историја Срба 2*, Београд 1989. [Ćorović, Vladimir, *Istorija Srba 2*, Београд 1989]
- Шулетић, Небојша С., „Коласијска епархија и њене старешине у турским пореским књигама (1662–1766)”, *Српске студије* 3 (2012) 151–182. [Šuletić, Nebojša S., „Kolasijska eparhija i njene starešine u turskim poreskim knjigama (1662–1766)”, *Srpske studije* 3 (2012) 151–182]
- Шулетић, Небојша С., „Именовања пећких патријараха (1690–1766)”, *Зборник Матице српске за историју* 104 (2021) 51–71. [Šuletić, Nebojša S., „Imenovanja pečkih patrijaraha (1690–1766)”, *Zbornik Matice srpske za istoriju* 104 (2021) 51–71]

Nedeljko V. Radosavljević

JOANIKIJE III, PATRIARCH OF PEĆ

Summary

Patriarch of Peć Joanikije III belonged to the influential Karatzas Greek family from Constantinople, which from the 16th century produced church dignitaries, dragomen and other civil servants of the Porte, Sultan's physicians and mandate princes in Wallachia and Moldavia, where its Romanian branch was formed over time. Joanikije was first a deacon, later protosyngellos of the Ecumenical Patriarchate, during the time of Patriarch Pajsije II of Constantinople. In 1739, he was ordained the Patriarch of Peć, and his formal election was carried out by the Holy Synod of the Ecumenical Patriarchate. He ascended the throne of that impoverished and neglected church at the will of the Porte, after the Habsburg-Ottoman war of 1737–1739, in which the Ottoman Empire managed to reoccupy the area of northwestern Serbia with Belgrade and northeastern Bosnia. A negative opinion was formed about him in Serbian historiography, mainly based on second-rate sources of dubious credibility. He was held answerable for being inclined to fining priests and people, accumulating debts, slandering the earlier patriarchs and metropolitans at the Porte as traitors of the state, and allowing the arrival of archpriests from the Ecumenical Patriarchate, whereby the erosion of the authority of the throne of Peć began. Particularly serious was the accusation that upon his abdication in 1746 he took all the money from the patriarchal treasury in Peć. However, based on a thorough analysis of those sources, as well as the found primary sources, it can be concluded that he inherited large debts from an earlier time and was unable to repay them. He also reorganised the network of eparchies and made sure that each of them got its own metropolitan, whereby full functionality was restored to the Patriarchate of Peć, including the election of new patriarchs. He pleaded with the Ottoman authorities to prevent illegal treatment of metropolitans as holders of imperial berats, and he also protected monastic brotherhoods, especially the Rila monastery. Contrary to the prevailing opinion, he also appointed Serbs as metropolitans, especially in eparchies where the anti-Ottoman uprising in 1737 did not take place. In 1747 he became the Metropolitan of Chalcedon, and in 1761 he was elected the Ecumenical Patriarch, also under the name of Joanikije III. He was deposed

in 1763 and sent to Mount Athos, but returned the following year. Until his death, he lived in Halki, in the St George monastery, which he had founded. He died in 1793 in Halki.

Оригиналан научни рад

Примљен: 31.3.2023.

Коначно прихваћен за објављивање: 8.8.2023.

Ненад НИНКОВИЋ*

Универзитет у Новом Саду

Филозофски факултет

Одсек за историју

Нови Сад

ПОБУНА ПЕТРОВАРАДИНСКИХ ГРАНИЧАРА КОД БОДЕНСКОГ ЈЕЗЕРА 1800. ГОДИНЕ**

Анстракт: У раду се прати генеза незадовољства граничара Петроварадинске регименте која се испољила после Кампоформијског мира, када крајишници нису враћени у своја села, него су остали у близини границе са Француском у ратној приправности. До новог ратног сукоба током 1798. они су спремили више жалби за цара и карловачког митрополита приказујући у њима свој лош положај и пропадање својих породица у Срему. Жалбе су у априлу 1799. предате владару, али су они који су их носили у Беч ухапшени. То је довело до још већег незадовољства. У време великог притиска француске војске на хабзбуршке трупе током 1800. више пута су граничари одбили да спроведу наредбе својих официра што је сматрано побуном. Зато су војницима Првог, Другог и Трећег пешадијског батаљона и Хусарског дивизиона Петроварадинског граничарског пука судили, више њих је стрељано и обешено, а део премештен у друге јединице. Цео процес је показао колико су граничари трпели у ратним околностима, колико су били оптерећени материјалним давањима у Крајини, али и колико су били у сукобу са својим сународницима официрима. Такође, показало се да је међу њима била жива идеја о потреби стицања посебне српске територије у Хабзбуршкој монархији и добијању српског деспота који би штитио њихов положај.

Кључне речи: Хабзбуршка монархија, Војна граница, Петроварадинска регимента, Срби, Француска, Срем.

Abstract: The paper follows the genesis of the discontent of the border guards of the Petrovaradin regiment, which burst forth after the Treaty of Campo Formio, when the border guards were not returned to their villages, but remained near the border with France in anticipation of a war. Before a new military conflict broke out, during 1798,

---

* nenad.ninkovic@ff.uns.ac.rs

** Рад је настао као резултат пројекта *Историјски идентитет Срба у Војводини 1690–1990*, који финансира Покрајински секретаријат за високо образовање и научноистраживачку делатност АП Војводине.

they prepared several complaints for the emperor and the metropolitan of Karlovac, describing their bad status and the decline of their families in Srem. The complaints were submitted to the ruler in April 1799, but those who brought them to Vienna were arrested. This led to even greater dissatisfaction. At the time of the heavy pressure of the French army on the Habsburg troops during 1800, there were several refusals of the frontiersmen to carry out the orders of their officers, which was considered mutiny. That is why the soldiers of the First, Second and Third Infantry Battalions and the Hussar Division of the Petrovaradin border regiment were tried, several of them were shot and hanged, and some of them were transferred to other units. The entire process showed how much the border guards suffered in wartime circumstances, how much they were burdened with financial dues in the Frontier, but also to what extent they were in conflict with their compatriot officers. It also turned out that they nurtured the idea about the need to acquire a separate Serbian territory in the Habsburg Monarchy and to have a Serbian despot who would protect their status.

Keywords: Habsburg Monarchy, Military Frontier, Petrovaradin regiment, Serbs, France, Srem.

За Хабзбуршку монархију је период од 1788. до 1815. услед вођења ратова с Османским царством (1788–1791) и Француском (1792–1797, 1798–1801, 1805, 1809, 1812–1814. и 1815) био пун изазова у којима је Војна граница добијала на значају.¹ Ратови с Француском оставили су озбиљне последице у Војној граници, штавише, један њен део (Карловачка и Банска крајина) привремено од 1809. до 1813. није био у саставу Монархије, него под влашћу Француске.² После реформи Марије Терезије којима су граничарске регименте изједначене с линијским пуковима, а Крајина проширена у Банату и Трансилванији, крајишници су чинили петину хабзбуршких војника.³ Непосредно пред последњи Аустро-османски рат, у Крајину је уведен кантонални систем којим су раздвојене цивилне од војних надлежности (1786). Овакво уређење се брзо показало неодрживим, па је 1800. суспендовано и тражено боље.⁴

---

¹ Хабзбуршка монархија није учествовала само у рату Четврте коалиције 1806–1807 (Helmut Rumpel, *Eine Chance für Mitteleuropa: Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie, Österreichische Geschichte 1804–1914*, Wien 1997, 20–153; Karl Vocelka, *Glanz und Untergang der höfischen Welt, Repräsentation, Reform und Reaktion im habsburgischen Vielvölkerstaat, Österreichische Geschichte 1699–1815*, Wien 2001, 178–183).

² Drago Roksanđić, *Vojna Hrvatska: La Croatia Militaire, Krajiško društvo u Francuskom carstvu 1809–1913*, Zagreb 1988.

³ Karl Kaser, *Slobodan seljak i vojnik*, том II, *Povojačeno društvo (1754–1881)*, Zagreb 1997, 28–29; Barbara Christopher Duffy, *Maria Theresia und ihre Armee*, Stuttgart 2010, 128–140; Јелена Илић Мандић, *Банатска војна крајина (1764–1800)*, Београд 2020, 27–74.

⁴ Johann Heinrich Schwicker, *Geschichte der Österreichischen Militärgrenze*, Wien und Teschen 1883, 191–205.

Зато је 1807. донет Основни граничарски закон којим је војно уређење обухватило све сегменте граничарског друштва.⁵ Кроз ова два закона покушала се први пут од настанка Војне границе њена унификација, с изузетком трансилванијског дела, који никада није био једнак Крајини у Банату, Срему, Славонији и Хрватској. Док је кантонални систем од почетка био осуђен на пропаст, дотле је Основни граничарски закон са минималним изменама из 1850. важио до краја постојања Крајине.⁶

На почетку ратова са Османским царством, а потом Француском, Монархија је имала армију од око 300.000 војника – 57 линијских пешадијских пукова, 17 граничарских, 32 коњичка и 3 пука артиљерије. Командни кадар јој је био стар, а војна тактика је захтевала измене како би одговорила на нове ратне изазове.⁷ Граничарски и линијски пешадијски пукови имали су дванаест компанија, разврстаних у два батаљона, док су четири компаније у трећем батаљону биле резерва за одбрану унутар Крајине. Таква је била и Петроварадинска пешадијска регимента са своја два (фелд)батаљона.⁸ У мирно време у Петроварадинском пуку налазило се 2.800 војника, али је тај број растао у ратно време и 1796/97. износио је преко 6.500 пешака. Укупно ангажованих мушкараца било је знатно више јер су коњаници (хусари) вођени у посебним списковима, а погинулог, заробљеног или рањеног граничара, који више није могао да служи у војсци, неко је морао да замени. Зато се податак о 6.500 петроварадинских пешадинаца односи на очекивани број у сваком тренутку ангажованих војника, док занемарује константну циркулација новомобилисаних и избрисаних из војних спискова, о чему сведоче Месечне табеле Петроварадинске регименте.⁹ Поред тога, војници резервног батаљона који су остали у самој Граници коришћени су за стражу на Кордону према Османском царству.

Ниједан граничарски пук, па ни Петроварадински, није у рат упућен као јединствена формација, него су војници мобилисани у оквиру компанија које су распоређиване у веће армијске јединице. Делимично је ово била последица граничарске исцрпљености у последњем Аустро-

⁵ Дејан Микавица, Владан Гавриловић и Горан Васин, *Знаменита документа за историју српског народа 1538–1918*, Нови Сад 2007, 161–201.

⁶ Ј. Илић Мандић, *Банатска војна крајина*, 75–79.

⁷ Gunther E. Rothemberg, *The Art of Warfare in the Age of Napoleon*, Bloomington–Indianapolis 1980, 167–171.

⁸ OeStA/KA Pers MLST I GIR 9; Pavao Nujić, *Petrovaradinska krajiška pješačka pukovnija u 18. stoljeću* (doktorska disertacija, Fakultet hrvatskih studija, Zagreb, 2020) 369–370.

⁹ Monath Tabella pro Mense [наводи се месец и година] Des Löbl. Kaiserlich-Königlichen Petervardeiner Grantz Infanterie Regiments.

османском рату, а делимично и искуство ранијих ратова.¹⁰ Зато су се у сукобу Прве коалиције против Француске петроварадински граничари нашли на ратним подручјима од Холандије до Италије. На темпо ратовања много су утицали климатски услови, односно годишња доба, тако да су зими трупе повлачене у позадину, у логоре, што за већину крајишника није важило. Они су најчешће остајали преко зиме у пограничном подручју, настављајући у новим околностима своју граничарску службу, али не против Османског царства, него против Прве француске републике. Током ратних кампања најчешће су се борили заједно с фрајкорцима као претходница или су штитили одступницу војсци у повлачењу,¹¹ што је од 1794. довело до њиховог већег страдања.¹²

Рат Прве коалиције против Француске улазио је у шесту годину када је 17. октобра 1797. у Кампо Формију (Campo Formio/Campoformido) потписан мир. Граничари су се надали да ће се вратити својим домовима, али се то није десило. Петроварадинци су тада били мобилисани у оквиру четири пешадијска батаљона и размештени близу границе с Француском. Сваки батаљон је имао шест компанија с укупно 1.250 војника. Коњаници мобилисани на подручју Петроварадинске регименте налазили су се у оквиру посебне 12. хрватско-славонске хусарске регименте, у оквиру ескадрона додељених већим војним формацијама.¹³ У пролеће 1798. било је јасно да граничари неће ићи у Срем него у нови рат у ишчекивању чијих операција су провели скоро читавих годину дана. Током тог периода све више су испољавали своје незадовољство дугим одсуствовањем од кућа, положајем у Граници и великим бројем мобилисаних. Њихово незадовољство је резултат свега што су видели у другим деловима Хабзбуршке монархије или Европе, сазнања о Француској револуцији које су им пренели бивши ратни заробљеници, као и информација о њиховим селима које су им донели новомобилисани сународници. Знајући све ово, формулисали су своје ставове у оквиру четири жалбе написане за цара Франца II (1792–1835) и карловачког митрополита Стефана Стратимировића (1790–1836). Прва жалба је написана 21. фебруара 1798,

¹⁰ Gunther E. Rothenberg, *The Military Border in Croatia 1740–1881. A Study of an Imperial Institution*, Chicago and London 1966, 84–85.

¹¹ Станислав Шумарски, „Грађа за повѣстницу сербску, Сербски војници у француској војни одъ 1792–1801”, *Сербский Лѣтописъ* 70 (1845) 4–7, 10–12, 17–20, 27–32; исти, „Грађа за повѣстницу сербску, Сербски војници у француској војни одъ 1792–1801”, *Сербский Лѣтописъ* 71 (1845) 6–56.

¹² G. E. Rothenberg, *The Military Border*, 85

¹³ OeStA/KA Pers MLST I GIR 9, Standes-Tabellen 1798.

Друга и Трећа 15. августа исте године, док Четврта није датирана, али како је садржавала одредбе прве три, настала је после њих, до априла 1799.¹⁴

На почетку све четири жалбе наглашавана је верност цару и обећање да ће граничари за њега увек ратовати, али са жељом да га обавесте како ниједан његов поданик не живи тако лоше као они. За главног кривца сматрали су кантонални систем, јер ... *не могу два господара бити у једној кући...*¹⁵ Зато су тражили повратак на старо уређење Војне границе, мислећи да ће тако имати могућност да током рата редовно добијају замену после годину дана ангажовања, а не као тада, када су кућама упућивани само инвалиди. Они су дуже од годину дана били ангажовани и у последњем Аустро-османском рату али су њега доживљавали као национално ослобођење сматрајући да се боре ... *за српске законе... да непријатељ не би овладао Вашом и нашом славном државом...*¹⁶ За разлику од овог, у рату против Француске су на крају сваке године молили да их пусте кућама и уместо њих ангажују друге граничаре. Остајали су без одговора, а новомобилисани сународници су им доносили информације из Срема о материјалном и моралном пропадању њихових породица.¹⁷

У рат су одлазили најспособнији мушкарци, а из њега се враћали само инвалиди. Зато су граничари тражили да њихове војне обавезе буду прецизно дефинисане у виду штампаних закона. Молили су да у ратној служби могу да буду најдуже петнаест година, после чега би били брисани из војних спискова. У случају мира, војна обавеза би им престајала после двадесет година. Тражили су нову униформу за сваку ратну годину, задржавање праксе четрнаестодневних војних вежби у пролеће и јесен, стражарења на Кордону и царске работе, али да им се укине или плати работа за официре, коју у жалбама називају робијом. Морала би бити укинута тортура, посебно могућност да батине добију по наредби официра. Желели су да им се дозволи подела породичних задруга и да граничарске заједнице на сваких шест година саме између себе деле земљу својих атара у складу с потребама домаћинства. Тражили су већу слободу коришћења шума, доделу парохијских сесија свештеницима, како они не би морали плаћати њихово издржавање и материјалну помоћ за своје осиромашене породице.¹⁸

¹⁴ АСАНУК, МПА, „А” 326/1798.

¹⁵ АСАНУК, МПА, „А” 326/1798. Прва жалба.

¹⁶ Исто.

¹⁷ Исто.

¹⁸ Исто; Петар Руђанин, *Историја села Кузмина*, прир. Никола Радојчић, Сремски Карловци 1936, 42–43.

Сви проблеми које су граничари изнели у Првој жалби нису били непознати митрополиту и официрима, и то не само онима који су служили у Граници, него и онима који су били у самом врху војне хијерархије. Када је у лето 1798. генерални инспектор Крајине Јозеф Никола де Винс (1732–1798) извео њену инспекцију, закључио је да ту владају велика оскудица и сиромаштво и да је Кантонални систем неодржив. На основу Де Винсових запажања барон Јозеф Алвиници фон Борберек (1735–1810) саставио је извештај у којем је високе таксе и велику оптерећеност работама навео као главне узроке пропадања и сиромаштва у Граници. Предложио је укидање или драстично редуковање работе, јер официри користе своју неограничену моћ да израбљују граничаре, што је узрок граничарског отпора према њима. Управо оно што су запазили Де Винс и Алвиници фон Борберек нашло се у граничарским жалбама.¹⁹

Прва жалба је написана за цара, али граничари нису били сигурни да ли је тренутак да је упуте владару и зато су тражили савет од Стратимировића. Нису га добили. Митрополитово ћутање само је продубило њихово незадовољство. Зато се међу две жалбе од 15. августа 1798. нашла и озбиљна критика свештенства управо оне епархије у којој је Стратимировић био дијецезан. Овога пута је у жалбама јасно наглашено да их у име свих петроварадинских граничара пишу у Ландсбергу (Landsberg am Lech), војном логору Другог батаљона у Баварској.²⁰ У Другој жалби критикован је недовољан број школских директора за српске православне основне школе у Граници, свештенички и учитељски немар у образовању деце, што је водило кварењу морала, псовању вере и душе, јер без адекватног верског одгоја људи нису били свесни значења псовки. Критике свештенства нису се односиле на војног капелана Другог батаљона Јована Крстоношића,²¹ који је и сам учествовао у уобличавању граничарских жалби, и његовог пријатеља, војног капелана петроварадинских хусара Аксентија Моловића.²²

¹⁹ Fr. Vaniček, *Specialgeschichte der Militärgrenze aus Originalquellen und Quellenwerken geschöpft*, III Band, Wien 1875, 94–102; G. E. Rothenberg, *The Military Border*, 87.

²⁰ У име свих граничара потписници Друге жалбе били су: Аврам Говорчин и Јефимије Рор из Бешке, Божа Гроздановић и Аврам Јазић из Белегиша, Гаврило Зорић, Сима Нинковић и Сава Предојевић из Старих Бановаца, Давид Станчевић, Јован Смиљанић и Тадеј Драгаш из Нових Карловаца, Атанасије Ранковић из Војке, Кирило Радосављевић из Сланкамена, Симеон Батац из Сурдука и Лазар Остојић из Платичева (АСАНУК, МПА, „А” 326/1798. Друга жалба).

²¹ Јован Крстоношић је рођен 1772. године, знао је поред матерњег још немачки језик. По подацима из 1797. окарактерисан је као добар, благ и врло способан духовник (АСАНУК, МПА, „А” 33/1797).

²² АСАНУК, МПА, „А” 329/1798. Писмо од 25. марта 1798.

Граничари су се током рата упознали с лутеранском праксом проповедања и у жалби су као антипод моралним лутеранским пасторима ставили неморалног српског свештеника који је заборавио своје дужности, а посебно проповедање. За свештенике из Срема навели су да присуствују слављима и весељима, опијају се, играју у колу и чак наочиглед парохијана са женама јавно поступају тако да шире неморал. У сремским манастирима монаси једу месо и угошћавају проститутке, а занемарују значај исповести и катихизације омладине. За посебно тежак проблем сматрале су среброљубље. Навели су сведочанство о томе у виду разговора између сиромашног верника којем је умро укућанин и свештеника. Када је свештеник замољен да без плаћања таксе сахрани покојника, одговорио је сиромашу: *Ако имаш новце готове, а ти ми донеси, пак хоћу ићи и саранити, ако ли пак неимаши, а ти га натовари на кола, пак носи у гробље и затрпај. Ја нећу без готовог новца ни из моје собе на поље изаћи, јер нисам твој слуга него твој попа.* На констатацију да покојника без опојавања не може сахранити, свештеник је одговорио *...ако не можеш неопојана саранити, а ти га можеш дигнути на кућни таван и осушити.* Среброљубље свештеника је сиромаше водило у грех, јер су се, да би набавили новац, одавали крађи, у чему су граничари видели само кривицу својих пароха.²³

У Трећој жалби граничари су тражили поново Стратимировићеве савете јер су планирали да жалбу доставе цару. Личила је на Прву и већином се односила на официре али је наглашено да проблеме праве српски официри, рођени у Војној граници, где је њихов непотизам дискриминисао заслужне појединце, али и наносио штету државној каси. За пример су навели праксу официра да продају дрва која граничари бесплатно морају да им насеку и превезу. Као проблематичне означили су и власнике пустара Јарковци, Камендин и Вишњевци који су узурпирали граничарске њиве у близини својих поседа.²⁴

Петроварадински граничари су написали и Четврту жалбу тако што су у њој прецизирали ставове из претходних. Она је требало да буде предата цару или да послужи за настанак коначне верзије. У њој су се граничари тужили на велики број мобилисаних и на пропаст својих породица,

²³ АСАНУК, МПА, „А” 326/1798. Друга жалба.

²⁴ Недуго после Треће жалбе написана је 25. августа у Тирхартену (Tierharten) једна жалба крајишника Влашко-илирског батаљона која се односила на проблем дугог одсуствовања мобилисаних од њихових породица. Постојала је и посебна жалба граничара Четвртог петроварадинског пешадијског батаљона, али она није сачувана. О њеном постојању сазнаје се само из Треће жалбе (АСАНУК, МПА, „А” 326/1789. Жалба Влашко-илирског батаљона и Трећа жалба).

на шта су у то време, поводом сопствених фамилија, митрополиту указивали и војни капелани.²⁵ И овде је своје место нашла тужба против српских официра који поступају нехумано, због чега је тражено законско дефинисање односа између официра и граничара, као и да им цар уместо српских пошаље немачке команданте. Сматрали су да су они праведнији и да неће бити у искушењу кварења управе, јер у Граници нису имали породице, родбину и пријатеље. Навели су и имена по њиховом мишљењу најгорих официра – генерал Аксентије Милутиновић фон Миловски (1740–1798) и мајор Матија фон Обућина, командант Првог батаљона. Свештеници су оптужени да су радили у договору с официрима и знали за злоупотребе али су о томе ћутали јер су имали користи. Зато је тражено да их митрополит доведе у ред и да у све парохије пошаље штампане текстове о томе колико граничари годишње треба да плаћају свештеницима. Било је и захтева да се дозволи граничарској деци да уче занате, а поново је тражена дозвола за поделу породичних задруга и то преко комисије у којој неће бити локални српски, него немачки официри послати из Беча.²⁶

Војни капелани који су били присутни у свим граничарским одредима морали су нешто знати о њиховом незадовољству и жалбама, поготово Јован Крстоношић, али његови извештаји из времена настанка жалби, које је редовно слао митрополиту, не садрже податке те врсте.²⁷ Штавише, јула 1798. Крстоношић је обавештавао Стратимировића о регуларном стању у војсци и о новим ратним плановима. Само у писму Крсте (Христофор) Поповића, капелана Првог батаљона, упућеном Стратимировићу са чешке границе 13. фебруара 1798, помиње се незадовољство граничара и тражи се савет како да се постави према њима.²⁸ Са садржајем Прве жалбе Поповића је упознао мајор Матија фон Обућина тражећи његову помоћ у смиривању граничара. Капелан је брзо сазнао да ће граничари цару предати (Прву) жалбу и одмах их је саветовао да од целе акције одустану. Чини се да је у томе имао неког успеха, јер је маја 1798. јавио

---

²⁵ АСАНУК, МПА, „А” 314, 329. и 340/1798; 37/1799.

²⁶ АСАНУК, МПА, „А” 326/1798. Четврта жалба.

²⁷ У ово време било је ангажовано у разним јединицама осам војних капелана из Срема: Лазар Јанковић (ангажован од 1792), Јелисеј Поповић (од 1793), Крста Поповић (од 1793), Аксентије Моловић (од 1793), Аксентије Поповић (1795), Јован Крстоношић (од 1796), Петар Дамјановић (од 1796) и Стефан Вукајловић (од 1796) (АСАНУК, МПА, „А” 121/1799).

²⁸ Крста Поповић је пореклом био из Угриноваца. Рођен је 1762. Запопио га је 1790. митрополит Мојсије Путник. Говорио је српски и немачки језик и по подацима из 1797. био је доброг владања (АСАНУК, МПА, „А” 33/1797).

Стратимировићу да су сви граничари мирни.²⁹ У међувремену митрополит је наредио капеланима да беседама утичу на верност и оданост граничара, како би их одвратили од идеје да се жале цару. Граничари се нису поколебали него су после беседа капелана тражили да Стратимировић лично прође кроз њихова села и у њима поправи стање. На томе је остало до краја 1798. године и почетка новог војног сукоба.³⁰

У рату Друге коалиције (1798–1801) са Француском Хрватско-славонска војна граница имала је близу 30.000 стално ангажованих војника и готово да је остала без резерве у својим пуковским подручјима.³¹ У јануару 1799. уследила је мобилизација у Срему јер су из граничарских одреда отпуштени инвалиди. За Други батаљон мобилисано је 207 војника, за Први и Четврти по 60, а за Трећи 219. Због губитака у мају уследила је нова попуна Другог батаљона. У марту граничари су имали прве сукобе с Французима, а све до јуна борили су се код Шафхаузена и Винтентура. Први и Четврти батаљон претрпели су знатне губитке, после којих је из Првог батаљона на лечење упућено око 24% његових војника, махом рањеника. У Трећем батаљону је рањеника било још више, око 26% попуне, док их је у Четвртном било око 10%. Веће страдање је августа 1799. доживео Четврти батаљон када је 527 његових граничара пало у француско заробљеништво. Уз оне који су били у болници и оне који су погинули, Четврти батаљон је изгубио више од половине људства. Борбе у којима су учествовали петроварадински граничари вођене су поново око Цириха септембра 1799. када су Французи однели још једну победу (Друга битка код Цириха).³²

Ратни сукоби нису, као што се Крста Поповић надао, скренули пажњу граничара и довели до смањења њиховог незадовољства. Напротив страдања из марта 1799. и долазак војника из Срема који су сународницима пренели податке о стању њихових породица, само су појачали граничарску одлуку да се обрете цару. У априлу 1799. изабрана

²⁹ АСАНУК, МПА „А” 329/1798. Писма од: 15. фебруара, 25. маја, 29. јула и 10. новембра 1798.

³⁰ АСАНУК, МПА „А” 329/1798. Писмо од 10. новембра 1798.

³¹ G. E. Rothenberg, *The Military Border*, 88–89.

³² OeStA/KA Pers MLST I GIR 9, Monath Tabella pro January 1798 (2 Feld Battaollone); Monath Tabella pro Januario 1798 (2ten Feld Battaillons); Monath Tabella pro Februario 1798 (2ten Feld Battaillons); Monath Tabella pro Mense Marty 1798. (1ten Feld Battalon); Monath Tabella pro Martio 1798 (2ten Feld Battailons); Monath Tabella pro Mense Martio 1798 (dritten gränz Feld Bataillons); Monath Tabella pro Mense Juny 1798 (1ten Feld Battaillons); АСАНУК, МПА „А” 60П/1799. Писмо од 20. марта 1799; АСАНУК, МПА „А” 121/1799. Писма од 15. априла, 20. априла, 6. јуна, 19. августа, 11. и 14. октобра 1799; Станислав Шумарски, „Градња за повѣстницу сербску, Сербски војници у француској војни од 1792–1801”, *Сербский Лѣтопись* 74 (1846) 28–43; исти, *Сербский Лѣтопись* 75 (1846) 37–41, 48–50, 54–60.

су четворица граничара из Другог батаљона – Прокопије Мирковић и Атанасије Ранковић из Војке, Кирило Радосављевић из Сланкамена и каплар Лазар Остојић из Платичева, који је и саставио жалбу, да о њој обавесте цара. Када је Други батаљон априла 1799. кренуо из Баварске на Рајну, у Швајцарској, ова четворица су искористила прилику и кришом се упутила у Беч. Дошли су до цара, предали му жалбу, али су још у престоници ухапшени и доведени у Главни војни стан, у затвор из којег су касније пуштени. Њихове жалбе су ипак имале неког ефекта и наређено је формирање комисије за испитивање граничарских жалби, која се због борби дуго није могла састати.³³

Управо у ово време (април 1799) Јован Крстоношић пренео је свој став о положају граничара митрополиту Стефану из којег се види да је био добро упознат са жалбама, да је делио мишљење с граничарима, и да је највероватније он био идејни творац дела жалби. Он је у својим писмима јављао митрополиту о потреби поправљања граничарског морала, о којем је писао на исти начин, чак користећи исте фразе, као граничари у Другој жалби. Крстоношић је тражио од митрополита да напише књигу о васпитању деце како би Срби постали бољи људи јер су невоспитани, необразовани и константно угрожени од управе. Знао је да у његовом Другом батаљону и у рату траје константни сукоб између граничара и официра и да незадовољство не смањује пожртвованост и храброст граничара у које се уверио и надвојвода Карло. Сажалевао је граничаре јер је схватао да ће им судити они на које се туже, али је остао на граничарској страни и надао се да ће официрским злоупотребима на пут стати мајор Франц Имер фон Тројенфелд (Franz Immer von Treuenfeld) који је априла 1799. преузео команду над Другим батаљоном. Међу официрима је нарочито штетним сматрао понашање капетана Николе Чорломановића који се подсмевао његовом раду на поправљању граничарског морала и подстицао граничаре на крађу после које им је узимао пола украденог. Због тога је против Чорломановића поведена истрага. За разлику од њега хвалио је капетана Јефтимија Рашковића који се трудио да позитивно утиче на граничаре.³⁴ Крстоношић је у писмима митрополиту показивао и ентузијазам у решавању проблема, али су велика страдања рађала нова граничарска незадовољства. На њих је уз Крстоношића могао да утиче мајор Имер, али су обојица, један за другим умрли, најпре октобра 1799. мајор, а потом 9. фебруара 1800. капелан.³⁵

³³ АСАНУК, МПА, „А” 211/1800.

³⁴ АСАНУК, МПА „А” 121/1799. Писма од: 3. фебруара, 11. и 29. априла и 26. маја 1799.

³⁵ Сахрањен је два дана касније у присуству великог броја граничара у порти католичке цркве у селу Медерн у Форарлбергу (АСАНУК, МПА „А” 136/1800).

Комисија за испитивање граничарских жалби почела је да ради у фебруару 1800. у Линдауу на Боденском језеру. Током њене истраге први пут су граничари отказали послушност, што је протумачено као побуна, по војним законима строго кажњива. Разлог за њу је било граничарско уверење да ће комисија радити на штету четворице њихових сабораца који су носили жалбе у Беч. Зато су тражили да истрази присуствује цео Други батаљон. Носећи своје оружје, његови војници су без дозволе дошли у Брегенц, код команданта групе јединица којима су и они припадали, кнеза Хајнриха Ројца (Fürst Heinrich XV Reuß zu Greiz, 1751–1825) али их је он убедио да се врате у свој логор. Када је недуго потом у близини Линдауа дошао дивизион петроварадинских хусара којим је командовао пуковник Станислав фон Ауер (1758–1814) граничарски коњаници су се договорили да ако комисија четворицу граничара осуди на смрт, они дигну побуну. Наслућујући проблеме војна команда је наредила да у близини Линдауа буде размештен батаљон немачких војника, из којег су постављени стражари код штала с граничарским коњима. Видевши то, граничарски хусари су се узнемирили и почели да вичу *издаја, издаја, обесиће наше пријатеље*. Коњаници су одмах кренули у Линдау док су се немачки војници разбежали. Граничари су тражили да виде четворицу другова који су док је трајала истрага били у затвору, што им је дозвољено. То их је умирило и вратили су се у свој логор, али их је овде дочекала наредба о прекоманди. Укупно је 341 петроварадински хусар из Ауеровог дивизиона размештен по преосталим ескадронима 12. хрватско-славонског хусарског пука (11. априла 1800).³⁶ Комисија је потом премештена из Линдауа у главни војни стан, где је испитано једанаест граничара, али су општа опасност и повлачење натерали команду да пусти све осумњичене сведоке из притвора како би узели учешће у борбама.³⁷

Ситуација с Ауеровим петроварадинским дивизионом додатно је подгревала незадовољство граничара и зато су се представници свих батаљона, и пешадије, и коњице, 21. априла 1800. обратили у оштром тону митрополиту Стефану. Сугерисали су му да ће после рата цару предати поново своје жалбе и да ће у њима захтевати да се после рата сазове Сабор за Војну границу. Њему би могла да присуствују црквена лица и световњаци који нешто значе у српском друштву, али би ту морали да буду

³⁶ Овај хусарски пук је имао пет дивизиона, а сваки дивизион два ескадрона. Дивизионима су командовали: 1. пуковник (Stanislav von Auer), 2. потпуковник (Anton von Lovasz), 3. први мајор (Johann Morberth), 4. други мајор (Johann von Graf) и 5. трећи мајор (Graf Johann Nepomuk von Klebelsberg). OeStA/KA Pers MLST I Slavon. Grenz-Husarencorps Standestabellen, Monath Tabella pro mense Aprili 1800.

³⁷ АСАНУК, МПА, „А” 210/1800. Писмо од 6. маја 1800.

представници свих граничарских општина. Пошто нису знали прецизно о чему би се све на Сабору говорило, тражили су да Стратимировић о томе промисли и обавести их. Поновили су већ познате жалбе на официре и описујући рад комисије у Линдауу изјавили: *О Србине, јадна ти мајка, о Границо, шта си дочекала, о Земљо наша, за коју хасну твоји житељи толику крв своју пролише и утаманише се?... Тугу нашу не може нико описати, сузе наше нико убрисати, и врло увређена срца наша утешити.* Од митрополита су захтевали да одмах пише цару и тражи да се стање у Граници поправи. У случају да то не уради, а они су знали да ако се стање не поправи за два месеца, да он тада није писао владару, проклињаће, како су му навели, његову душу, тело и утробу у којој је зачет.³⁸

Митрополит је послао два одговора – 1. маја Другом батаљону, а 20. јула 1800. Првом, не знајући да је ситуација тада већ ескалирала. У њима је изразио своје чуђење да су дошли у заблуду и уместо да се пожртвовано боре за цара, државу и свој народ, заборавили су своје дужности, тражили ново уређење Границе и нове „правице”. Указао је на то да се ради о поступку недостојном њихових предака, који због напада на официре може имати вечне последице по Србе и Границу. Питао их је: *„Разумете ли колико сте овим вашим поступком одступили од добрих ваших предака? Разумите да уместо користи коју тражите творите безчаиће вашем роду?”* Није било време, по њему, за тужбе и жалбе, него за борбу. Стратимировић је изједначио писце жалби и жељу граничара за бољим уређењем с непријатељским акцијама и тражио да одустану од њих и покоре се официрима. У супротном, претио је да ће их сродници, старешине и црква проклетити, јер црква оне који не показују верност и оданост не сматра својим синовима, него их одбацује. Неколико дана касније о томе шта је писао граничарима обавестио је Државни и Дворски ратни савет.³⁹

Иако се Други батаљон примирио због рата, а не због Стратимировићеве посланице, незадовољство није нестало. Крста Поповић је сматрао посебно опасним што су граничари постали задојени идејама из неке немачке књиге. Опасно је било и то што су се почетком маја 1800. четири петроварадинска пешадијска батаљона нашла недалеко један од другог, око Боденског језера, јер су међусобно лакше могли да комуницирају. У јулу 1800. привремени мир између француских и хабзбуршких трупа је нестало. У таквим околностима поново су писали жалбе и на њих ставили крстове, изјављујући: *Боље је овде у части за царство и отаџбину*

³⁸ АСАНУК, МПА, „А” 211/1800. Писмо од 10. априла 1800.

³⁹ АСАНУК, МПА, „А” 211/1800. Писмо од 6. маја 1800.

умрети, него на старе правице, које постоје у нашој земљи, вратити се... Овакве муке, које ми трпимо, ни Христос није трпео, и даље то не можемо, па како год прошли. Крста Поповић је покушавао да их смири, сматрајући да за жалбе има времена, али није имао успеха. Наређено је због притиска француске војске повлачење Првог и Трећег батаљона, који су као део бригаде генерала Јелачића, заузели подручје од Брегенца до Кура (Chur) у швајцарском кантону Граубинден (Graubinden). Завладао је страх да ће се Французи спустити у Тирол и затворити им једину одступницу, пут за Инзбрук.⁴⁰

У тако тешком тренутку граничари Првог батаљона су 4. јула 1800. послали шесторицу изасланика команданту Петроварадинског пука и непосредном команданту Првог батаљона, пуковнику Андрији фон Стојчевићу, јављајући му да ће тражити „правице” за Границу и да он њихове захтеве пошаље Главној команди армије. Тражили су да ради консултовања дозволи спајање сва четири петроварадинска батаљона јер се налазе недалеко једни од других. Како је Стојчевић нешто пре тога издао наредбу да нико не може заступати друго лице нити говорити у туђе или име војне јединице, сматрао је да су шесторица изасланика иступила против његове заповести, због чега је наредио да их казне батинама. Граничари Првог батаљона су тада узели оружје у руке, отели својих шест сабораца и тражили укидање поменуте Стојчевићеве наредбе. Њихов поступак је схваћен као поновно (друго) отказивање послушности и побуна.⁴¹

Пуковнику су упутили захтев да граничарске јединице на њиховим положајима (прва линија најближа француској војсци) буду замењене другим одредима, јер не желе да остану под његовом командом. Фон Стојчевић је наредио борбену приправност ескадрона Моденског драгонског пука и о свему обавестио генерала Фрању Јелачића, који се налазио недалеко, у Фелдкирху. Генерал је поподне истог дана дошао у Први батаљон и покушавао да смири граничаре, али су они тражили да сада он пише Команди како би им била послата замена и да им саопшти дан када ће се то десити. Генерал им је одговорио да нема војника за замену Првог и Трећег батаљона, нити зна када ће их имати, остављајући наду да би кнез Ројс, под чијом командом се налазио и он, могао да нађе решење, за десет дана. То је умирило граничаре који су се вратили својој служби и чекали истек десетог дана. Крста Поповић је страховао да би 14. јула граничари Првог и Трећег батаљона могли да се самовољно повуку и

⁴⁰ АСАНУК, МПА, „А” 211/1800. Писмо од 2. маја 1800; Писмо од 1. јула 1800.

⁴¹ АСАНУК, МПА „А” 211/1800. Писмо од 4. јула 1800.

тим поступком отворе Французима простор од Кура до Брегенца, где сем њих нема много других војника.⁴²

Поповићев страх решили су Французи који су 13. јула напали хабзбуршке трупе у Швајцарској и натерали их на још једно повлачење. Примирје је постигнуто већ 16. јула 1800. Тада је Првом батаљону наређено да се повуче ка Главном војном логору али су граничари одбили да то учине без Трећег батаљона, у којем су били спремни да се без дозволе и наредбе прикључе Првом, што је био озбиљан преступ и треће одбијање наредби. Пуковник Стојчевић је купујући време дозволио да се оба батаљона привремено повлаче заједно, али је издао наређење да се шесторица граничара из Трећег батаљона ухапсе под оптужбом да су одбили да спроведу наређење. Када су граничари у повлачењу стигли до села Ландек (Landeck) у Тиролу затражили су да пуковник ослободи ухапшене, два дана одбијајући у знак протеста да крену даље. Ово је сматрано новим отказивањем послушности и новом побуном. На покрет су присиљени тако што су их опколили немачки батаљони с оружјем и топовима. Код села Имшт (Imst), двадесетак километара од Ландека, Први и Трећи батаљон су раздвојени, тако да је Трећи кренуо ка северу долином Гурглтал (Gurgltal), а Први ка истоку долином Ецтал (Ötztal) пратећи реку Ин, ка Телфсу (Telfs) и Цирлу (Zirl) недалеко од Инзбрука. Приликом раздвајања код Имшта, кнез Ројс је наредио хапшење неколико граничара из Трећег батаљона. Истовремено је осталим граничарима поручио да је *...ово сада последњи час где ви [можете] покорност службе, по заклетви пресветлом двору нашем показат или [ћете] смрт своју имати. Имате правице и олакшања вам није забрањено да тражите у Граници, али оваква непокорност коју чините позор даје на реч моје команде.*⁴³

Трећи батаљон је потом 22. јула 1800. разоружан. Са Првим, међутим, није ишло лако. Његови граничари су се кретали кроз уске алпске пролазе и када су стигли до Цирла заустављени су и опкољени немачком војском и топовима. Саопштено им је да предају своје оружје, а пошто су то одбили, пешадија је кренула ка њима, дошло је до мањег сукоба у којем је један од официра ранио једног граничара. Тек тада је све стало и граничари су положили оружје. Потом су наставили пут ка Главном војном логору у Баварској у Алтетинг (Altötting) где је требало да они и војници Трећег батаљона стигну до 30. јула 1800.⁴⁴

На одређени дан Први батаљон је праћен гренадирима и драгонима стигао на сат хода од Алтетинга где га је дочекао генерал гроф Винценц

---

⁴² Исто.

⁴³ АСАНУК, МПА, „А” 210/1800. Писмо од 9. јула 1800.

⁴⁴ АСАНУК, МПА „А” 211/1800. Писмо од 24. јула 1800.

фон Коловрат-Либштајнски (1750–1824). Одмах су ухапшени граничари које је још пуковник Стојчевић осудио на батине и под граничарским притиском ослободио. Гроф фон Коловрат је обећао да ће све тужбе бити испитане али тек пошто им по војним законима буде суђено за преступе. Да ово не би довело до немира око граничара су постављени топови с картечом, а у наредном периоду драгони су дању и ноћу стражарили близу њих. Судски процес је почео 31. јула 1800. када су двојица граничара – Стефан Бајић из Батајнице и Пантелија Божић из Кузмина – стрељани, један граничар је услед недостатка доказа задржан у затвору, а четворица су обешена.⁴⁵ Оптуженим граничарима из Првог батаљона (преко четрдесет особа) подељени су бројеви од којих су десет значили смрт вешањем. Ко је извукао смртну казну (смртни број) довођен је код Крсте Поповића и Стефана Вукајловића, капелана Трећег батаљона да их исповеде.⁴⁶ Од десеторице, тројица су били православци – Давид Чакић из Сланкамена, Арсеније Нешић из Мартинца и Никола Рисојевић из Војке – и они су обешени.⁴⁷ Деветорица су кажњена батинама и потом премештена у линијске пукове, а 43 граничара, под оптужбом да су у Хоенемсу (Hohenems) на Рајни самовољно напустили борбену линију, распоређена су после краћег затвора по другим пуковима.⁴⁸

⁴⁵ OeStA/KA Pers MLST I GIR 9, Monat Tabella pro mense Julio 1800.

⁴⁶ Стефан Вукајловић је био свештеник у Вуковару. Рођен је 1774. и поред матерњег говорио је још немачки језик. Запопио га је бачки владика Јован Јовановић, а синђелију је добио од митрополита Стратимировића. АСАНУК, МПА, „А” 33/1797.

⁴⁷ Уз њих, обешен је католик Мато Павошевић. (OeStA/KA Pers MLST I GIR 9, Monat Tabella pro mense Augusto 1800). У затвору су остали: Теодор Станисављевић, Петар Котур, Павле Милинковић, Андрија Огризовић, Петар Лемајић, Васо Попов, Теодор Вечеринац, Никола Фурић, Петар Ковачевић, Стеван Бановчанин, Пантелија Гарашанин и Атанасије Новаковић. У септембру су уз још неколико других војника (Михајло Жутић и Јозо Маргић) размештени по линијским пуковима. У 21. пешадијски пук су премештени Јосим Игњатовић (Товарник), Павле Савић (Грк) и Тодор Корица (Лаћарак). У Ласијев пешадијски пук су премештени Петар Лемајић (Мартинци) и Андрија Огризовић (Пазова). У Пешадијски пук надвојводе Карла: Јакоб Кескеновић (Лаћарак), Илија Новаковић (Угриновци) и Јован Лукач (Нови Карловци), у Ербахов пешадијски пук Петар Ковачевић (Голубинци), а у Бандеријални пешадијски пук Пантелија Гарашанин (Карловчић), Стефан Бановчанин (Голубинци) и Атанасије Новаковић (Угриновци). У Пешадијски пук Оливије Валис премештени су Павле Милинковић (Пећинци), Тодор Станисављевић (Добановци) и Јован Ноћајац (Грк) (AT-OeStA/KA Pers MLST I GIR 9, Transferirungs Lista, September 1800).

⁴⁸ У 7. Карл Шредер пук (Carl Schröder Regiment) Ћиро Вукела, у 35. Венкхајм пешадијски пук (Wenkheim Infant: Regiment) Станко Перић, у Рубиниц лаки пешадијски батаљон (Rubinitz leichten Infanterie Bataillon): Нестор Симеуновић, Рафаило Радић, Урош Милошевић, Стеван Манојловић, Павле Маринковић, Стеван Смедеревац, Георгије Игњатовић, Ловро Унукић, Цвејо Станковић, Кузман Хорват, Јевто Секендек, Никола Тодоровић, Лука Милошевић. У Радивојевићев лаки батаљон (Radivojevich leichten

Два дана касније (2. августа) близу Алтетинга стигао је Други батаљон. Одмах је разоружан, али је његове граничаре надвојвода Фердинад убрзо помиловао. Разлог за то био је што су они у последње време имали добро владање, као и што је међу њима било шест носилаца сребрних и једне златне медаље за храброст, које им је уручио лично надвојвода.⁴⁹ Преостали војници из Петроварадинског коњичког дивизиона разоружани су 13. августа 1800, и међу њима су двојица осуђена на смрт стрељањем – вахтмајстери Кузман Комленовић из Обрежа и Јован Пекић из Голубинаца, а двојица су окована и стављена у затвор. Чак и тада граничари су се тужили на злобу и корупцију официра, а официри на непокорност граничара. То је био разлог да се предложи премештање још 120 војника по другим линијским пуковима. Коначно, граничари из 12. хусарског хрватско-славонског пука, пореклом из Срема, њих 153, током новембра и децембра распоређени су у Први пешадијски батаљон.⁵⁰

Војници Трећег су као и они у Првом батаљону оптужени да нису слушали заповести официра и да су самовољно напустили своје положаје у намери да у Бечу траже правду. За Трећи батаљон је додатно у оптужби наведено да су двојица из њега дезертирала јер су као изазивачи немира знали да им следи смртна казна. Овде су због ранијег одбијања да послушају генералску наредбу стрељани Лазар Мирковић из Бешке и Урош Керширитовић из Сланкамена, а четворица су осуђена на батине које тешко да су могли да преживе – двадесет пролазака кроз шпалир од 300 војника са шибама.⁵¹ Граничари овог батаљона су као вид покајања 1. септембра 1800. написали писмо у којем су признали грешке и молили за милост и опроштај. Обећали су да ће убудуће, ако се код неког јаве

Bataillon): Васо Радовановић, Митар Живковић, Алекса Томашовић, Ранко Боројевић, Јован Погермић (Погрмић), Тодор Јанчић, Макарије Керњета (Крнета), Сава Косовац, Проко Мирковић, Јован Живанов, Јован Стојановић, Алекса Пурић, Винко Буриловић. У Строцијев лаки батаљон (Strozy leichten Bataillon): Павле Ковач, Адам Чмелик, Јовица Ивановић, Михајло Сердановић (Срдановић), Петар Радиновић, Марко Маховац, Ћиро Обрадовић, Симо Стојановић и Стеван Романовић. Накнадно су премештена још четворица: Филип Хајнога (из Нових Карловаца), Гајо Делић (из Огара), Петар Миливојевић (из Ашање) и Сава Звезановић (из Шашинаца) у четири различита одреда (OeStA/KA Pers MLST I GIR 9, Transferirungs und respve. Nationa Lista, August 1800).

⁴⁹ Пре него што је Други батаљон стигао у главни војни стан био је десеткован у повлачењу војске са Рајне. Погинула су три официра и 72 граничара, рањено је четири официра и 303 граничара, док је заробљен један официр и око 500 граничара (АСАНУК, МПА, „А” 210/1800. Писмо од 29. јула 1800).

⁵⁰ OeStA/KA Pers MLST II Slavon.-Grenzhusarencorps, Standes-Tabellen 1800–1801, Monath Tabella pro Mense Novembri 1800, Monath Tabella pro Mense Decembri 1800; АСАНУК, МПА, „А” 211/1800. Писма од 13. и 30. августа 1800.

⁵¹ АСАНУК, МПА, „А” 211/1800. Писмо од 23. августа 1800.

идеје које су њих довеле у заблуду, сами ухапсити и предати виновника како би био стрељан. Штавише, тада су сами одредили 32 граничара која су распоређена по другим пуковима. Потом је Врховна војна команда 2. септембра амнестирала граничаре овог батаљона, вратила им оружје и упутила их на ратиште под командом генерала грофа Максимилијана фон Мервелда (1764–1815).⁵²

У међувремену прегледана је сва преписка Коњичког дивизина, Првог и Трећег батаљона, укључујући и жалбу коју је саставио Лазар Остојић. Оно што је у њој могло оставити теже последице по Србе јесте позивање на историјско право и владарска обећања. Граничари су у својим жалбама истакли да су током ратова против Француске упознали разне европске народе и области, а посебно њихово уређење, на основу чега им је било лакше да уоче све недостатке система у којем су они живели. Зато су тражили да попут других народа Хабзбуршке монархије који имају своје заштитнике и они добију једног који ће штитити Привилегије. То није, по њиховом мишљењу, могао бити митрополит, и зато су још у Првој жалби тражили да у Монархији имају ...*нашег Монарха, Господара и Заповедника од наше Хришћанске вере и Српског закона*...⁵³ Иако се у Трећој жалби митрополиту обраћају као *Првозваном Краљу и Градо-Началнику нашег рода Христијанског*, јасно је било из других делова жалби и писама да митрополита виде као важну личност, али не и као могућег *српског заштитника или монарха*, који је морао доћи из реда световњака.⁵⁴ Иако је поменути текст, чије се ауторство приписује Лазару Остојићу, показивао романтичарске и не увек јасне историјске представе, он је садржавао помене три врло значајне особе за Србе у Хабзбуршкој монархији током 18. века – патријарха Арсенија III Црнојевића, грофа Ђорђа Бранковића и митрополита Павла Ненадовића. Њих тројица су доведена у везу са царским обећањем да ће Срби у Хабзбуршкој монархији имати свог кнеза и то управо грофа Ђорђа Бранковића, као и да им је обећана српска територија, коју су они сада тражили. То јасно потврђује да је идеја о српској територији и војводи у Хабзбуршкој монархији била жива код граничара, штавише, они су Границу повремено сматрали обећаном српском територијом.⁵⁵ Иако није немогуће да је све осмислио Лазар Остојић, вероватније је и ово било дело Јована Крстоношића. Капелан је живео у Купинову, „последњој престоници” и поседу Бранковића, а Лазар Остојић у суседном селу Платичеву. При томе,

⁵² АСАНУК, МПА, „А” 211/1800. Писмо од 2. септембра 1800.

⁵³ АСАНУК, МПА, „А” 326/1798. Прва жалба.

⁵⁴ АСАНУК, МПА, „А” 326/1789. Трећа жалба.

⁵⁵ АСАНУК, МПА, „А” 210/1800. Писмо 30. августа 1800.

Крстоношић је био утицајан у својој околини и десна рука митровачког протопрезвитера Гаврила пл. Исаковића током 1795. и 1796, од којег је могао да чује и шта се дешавало 1790. на Темишварском сабору, на којем је тражена управо српска политичко-територијална јединица у Хабзбуршкој монархији. Не чуди што се од комисије која је требало да се састане у септембру у месту Велс (Wels), југозападно од Линца, да би саслушала око две стотине граничара, очекивало да утврди разлог због којег су се они упустили у *револуцију*.⁵⁶

Иако су овакви текстови могли да оставе веће последице по Србе, рат који је настављен и брзо покоравање граничара све су релативизовали. Граничари су се после смртних казни умирили и сами признавали своју кривицу, молећи опроштај. Ухватила их је малодушност, због које је Крста Поповић молио чак пуковника Фон Стојчевића да их спасе, а борбе са Французима које су обновљене спречиле су рад комисије у Велсу.⁵⁷ Почетком октобра 1800. Први батаљон је био у Тиролу код Куфштајна, Други у Чешкој код Страконица (Strakonice), Трећи у Баварској код Бургхаузена (Burghausen), а Четврти код Регенсбурга. До краја 1800. у борбама су десетковани војници сва четири батаљона. Од 932 граничара, колико је крајем године било у списковима Трећег батаљона, војно способан је остао само 371 граничар. То је био разлог да их преместе у састав Другог, а Четврти батаљон је преименован у Трећи. У борбама је тако нестао цео један батаљон. Страдање је присилило команду да војнике који су враћени из заробљеништва укључују у јединице, а поново је мобилисано више од сто граничара у Срему. Они нису стигли да ратују, јер је 26. децембра 1800. закључено примирје на 45 дана, а 9. фебруара 1801. мир у Линевилу. Нешто пре тога, у жеку борби, 1. новембра 1800. укинута је кантонално уређење Војне границе против којег су се Петроварадински граничари толико тужили. Они су остали још три месеца на граници са Француском, а у априлу 1801. почели су да се спуштају у своја сремска села.⁵⁸ Многи се из рата нису вратили. Свештеник из граничарског села Кузмина и савременик ових догађаја оставио је потресно сведочење да је у рату Прве коалиције из његовог насеља отишло око 500 граничара, а око 200 погинуло *...а прочи који су дома повратили се многи су израњени и осакаћени, на тегабу сопствена дома живели. Многи домови... опустили су јер после три, а из неки домова четири, на војни изгибиши или умериши*

⁵⁶ АСАНУК, МПА, „А” 114/1795; Владан Гавриловић, *Темишварски сабор и Илирска дворска канцеларија (1790–1792)*, Нови Сад 2005.

⁵⁷ АСАНУК, МПА, „А” 211/1800. Писмо од 25. августа 1800.

⁵⁸ АСАНУК, МПА, „А” 184. и 210/1800. Писма од: 21. септембра, 10. октобра 1800. и 18. новембра 1800; АСАНУК, МПА, „Б” 26/1800, 33, 34I, II, IV, 113/1801.

воиника коих младе супруге бесплодне бивше, по смрти својих мужева разудале се... велики домови разсули се и опустили.⁵⁹

У јуну 1801. сви граничари Петроварадинског пука били су у Срему. Лопове и хајдуке који су се до тада умножили брзо су похапсили. Они за прекаљене борце против Османског царства и Прве француске републике нису били никакав изазов. Многи граничари су се у јесен 1801. венчавали.⁶⁰ Било је и више оних који су своје жене нашли у затворима, јер су родиле децу с другим мушкарцима, и потом ту децу убиле. Вративши се кућама, њихови мужеви су им давали опрост који је потом потврђивала граничарска управа.⁶¹ Оним женама о чијим мужевима се ништа није знало остављен је период од три године да их чекају, а по његовом истеку могле су да се преудају. Граничари су по повратку у Срем донели и специфична знања, посебно из пољопривреде, која су, пролазећи по европским ратиштима, видели или савладали.⁶² Почело је и вакцинисање против крављих богиња, а Срби у Војној граници били су први међу сународницима који су примили ове вакцине.⁶³

Схватајући озбиљност губитака и проблема у Војној граници, па и у Петроварадинском пуку, надвојвода Карло је 1802. поставио млађег брата Лудвига за генералног директора Војне границе и формирао Комисију за организацију Војне границе (Gränz-Organisierungs-Commission) као

⁵⁹ П. Руђанин, *Историја села Кузмина*, 25.

⁶⁰ Обнова брачног живота и нова венчања довела су до наглог скока броја рођене деце у граничарским насељима. Тако је у селу Лаћарку, поред Сремске Митровице, током рата просечно годишње рађано осамдесеторо деце, а 1802. је рођено 174 (Ненад Нинковић, *Српска православна црквена општина Лаћарак*, Сремска Митровица 2015, 78–81).

⁶¹ Да је ових убистава и рађања у незаконитим односима било, сведочио је априла 1800. јазачки јеромонах Симеон Стефановић. Он је као духовник пред Ускрс те године по митрополитовој заповести боравио у шест насеља (Чортановци, Бешка, Крчедин, Сланкамен, Сурдук и Нови Карловци) и у њима исповедио и причестио 321 мушкарца и 1.060 жена. Стефановић је потом обавестио Стратимировића за овакве случајеве никад не помињући њихова имена. Навео је да је једна жена удавила дете које је добила са свештеником, за две је навео да су добиле децу с неким мушкарцима, да је једна родила већ мртво дете, а друга своје удавила. Навео је и случај да је једна жена добила дете са девером док јој је муж био у рату, али је то дете живо. Стефановић је саопштио само податке до којих је дошао током исповести, али је знао да је таквих случајева било више, па додаје да има више деце у овим селима која су добијена из разних прељуба. Покушавао је да утиче на то да нема чедоморства и да сва деца, било у ком односу зачета, остану жива (АСАНУК, МПА, „Б” 14/1800).

⁶² Станислав Шумарски, „Грађа за повѣстницу сербску, Сербски војници у француској војни од 1792–1801”, *Сербский Лѣтопись* 76 (1847) 33–34.

⁶³ Nenad Ninković i Goran Vasin, „The first encounter of Serbs with smallpox vaccination”, у: *Између здравља и болести: Поглед са Балкана*, ур. Сања Лазаревић Радак, Београд 2019, 138–139.

посебну институцију Дворског ратног савета. Од официра и свештенства је затражено мишљење у ком смеру треба извести реформу, а током 1803. Комисија је обишла Крајину. До коначног решења дошло се 1807. доношењем Основног граничарског закона, који је поново дефинисао односе у Крајини, посебно економске. Није олакшао, него је отежао поделу задруга, чија је структура до крајње мере милитаризована. Ипак, јасно је прописао финансијске и радне обавезе крајишника, због чега су злоупотребе смањене, а они постали задовољнији. Томе је допринела и чињеница да нису никада више у том обиму и толико дуго ангажовани за рат против неке државе.⁶⁴ Управо је побуна из 1800. показала да граничарима највише смета претерано дуго ангажовање у рату, јер доводи до материјалног пропадања њихових породица. Такође, показало се да граничари разумеју потребу борбе за политичке циљеве свог народа и имају свест о сопственом значају, као и да им нису непознати циљеви као што је српска политичко-територијална област у Хабзбуршкој монархији или постојање световног предводника Срба.

---

⁶⁴ G. E. Rothenberg, *The Military Border*, 91–101.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Необјављени извори – Unpublished Primary Sources

Österreichisches Staatsarchiv, Wien.

Kriegsarchiv, Personalunterlagen, Musterlisten und Standstabellen der k. k. Armee:

Infanterieregiment, Peterwardeiner Grenzfanterieregiment Nr. 9.

Slawonisches Grenzhusarenregiment Nr. 12. (aufgelöste Truppenkörper)

Архив САНУ, Митрополијско-патријаршијски архив, Сремски Карловци. [Архив SANU, Mitropolijsko-patrijaršijski arhiv, Sremski Karlovci]

Фонд „А” [Fond „A”]

Фонд „Б” [Fond „B”]

Објављени извори – Published Primary Sources

Микавица, Дејан, Владан Гавриловић и Горан Васин, *Знаменита документа за историју српског народа 1538–1918*, Нови Сад 2007. [Mikavica, Dejan, Vladan Gavrilović i Goran Vasin, *Znamenita dokumenta za istoriju srpskog naroda 1538–1918*, Novi Sad 2007]

Руњанин, Петар, *Историја села Кузмина*, прир. Никола Радојчић, Сремски Карловци 1936. [Runjanin, Petar, *Istorija sela Kuzmina*, прир. Nikola Radojčić, Sremski Karlovci 1936]

Шумарски, Станислав, „Градња за повѣстницу сербску, Сербски војници у француској војни од 1792–1801”, *Сербскиј Лѣтописъ* 70 (1845) 1–33; 71 (1845) 1–56; 74 (1846) 1–70; 75 (1846) 1–60, 76 (1847), 1–48. [Šumarski, Stanislav, „Grad’a za povestnicu serbsku, Serbski vojnicy u francuzskoj vojni od’ 1792–1801”, *Serbskij Letopis* ’70 (1845) 1–33; 71 (1845) 1–56; 74 (1846) 1–70; 75 (1846) 1–60]

Литература – Secondary Works

Duffy, Christopher, *Maria Theresia und ihre Armee*, Stuttgart 2010.

Kaser, Karl, *Slobodan seljak i vojnik: Povojačeno društvo (1754–1881)*, том 2, Zagreb 1997.

Ninković, Nenad i Goran Vasin, „The first encounter of Serbs with smallpox vaccination”, у: *Између здравља и болести: Поглед са Балкана*, ур. Сања Лазаревић Радак, Београд 2019, 133–144. [Ninković, Nenad i Goran Vasin, „The first encounter of Serbs with smallpox vaccination”, у: *Između zdravlja i bolesti: Pogled sa Balkana*, ur. Sanja Lazarević Radak, Beograd 2019, 133–144]

Нујић, Паво, *Petrovaradinska krajiška pješačka pukovnija u 18. stoljeću* (doktorska disertacija, Fakultet hrvatskih studija, Zagreb, 2020)

- Roksandić, Drago, *Vojna Hrvatska: La Croatia Militaire, Krajiško društvo u Francuskom carstvu 1809–1913*, tom I–II, Zagreb 1988.
- Rothenberg, E. Gunther, *The Military Border in Croatia 1740–1881. A Study of an Imperial Institution*, Chicago and London 1966.
- Rothenberg, E. Gunther, *The Art of Warfare in the Age of Napoleon*, Bloomington–Indianapolis 1980.
- Rumpler, Helmut, *Eine Chance für Mitteleuropa: Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie, Österreichische Geschichte 1804–1914*, Wien 1997.
- Schwicker, Johann Heinrich, *Geschichte der Österreichischen Militärgrenze*, Wien und Teschen 1883.
- Vaniček, Fr., *Specialgeschichte der Militärgrenze aus Originalquellen und Quellenwerken geschöpft*, III Band, Wien 1875.
- Vocelka, Karl, *Glanz und Untergang der höfischen Welt, Repräsentation, Reform und Reaktion im habsburgischen Vielvölkerstaat, Österreichische Geschichte 1699–1815*, Wien 2001.
- Гавриловић, Владан, *Темišварски сабор и Илirsка дворска канцеларија (1790–1792)*, Нови Сад 2005. [Gavrilović, Vladan, *Temišvarski sabor i Ilirska dvorska kancelarija (1790–1792)*, Novi Sad 2005]
- Илић Мандић, Јелена, *Банатска војна крајина (1764–1800)*, Београд 2020. [Ilić Mandić, Jelena, *Banatska vojna krajina (1764–1800)*, Beograd 2020]
- Нинковић, Ненад, *Српска православна црквена општина Лаћарак*, Сремска Митровица 2015. [Ninković, Nenad, *Srpska pravoslavna crkvena opština Laćarak*, Sremska Mitrovica 2015]

Nenad Ninković

**REBELLION OF PETROVARADIN BORDER GUARDS
NEAR LAKE CONSTANCE IN 1800**

Summary

After the exhausting war between the First Coalition and France, in which border guards from the Petrovaradin regiment participated as Habsburg soldiers, peace was signed in 1797. The border guards remained under arms in anticipation of a new war. The fact that they were not returned to their homes like most of the soldiers caused their dissatisfaction, which intensified due to the fate of their families, who were materially failing in Srem. That is why, while they were at rest, in 1798, they wrote complaints in which they pointed out abuses by officers, problems with the neglect of their priests' duties, the dysfunctionality of family cooperatives, and other economic problems. In April 1799, they submitted their complaints to the emperor, which were not resolved due to the new war with France, which broke out the following year. Border guards fought again and died, while new border guards were mobilised in Srem. Under the influence of those events, in the first half of 1800, their disobedience and non-fulfilment of orders occurred, and then an open rebellion, due to which four infantry battalions and one cavalry division of the Petrovaradin border guards were disarmed and interrogated before a commission in the summer and autumn of 1800. Several border guards were executed, and many were transferred to other military units. Their rebellion showed the military authorities that the situation in the Frontier was unsustainable and that reforms were necessary. The reforms were carried out until 1807, when the Basic Border Law was passed, which only partially responded to the border demands. The rebellion of 1800 is one of the few events of this kind in border history from the time of the wars with France, but it eloquently speaks of the discontent of the frontiersmen and the need to change not only the system in which they lived, but also the entire position of the Serbian people, for whom they sought territory and a secular protector. Although they did not get one or the other, they strengthened their views on the need to emphasise the Serbian uniqueness in the Habsburg Monarchy. That is why it is not surprising that it was the border guards in Srem, Bačka and Banat who fought most fervently for Serbian Vojvodina in the Revolution half a century later.

Оригиналан научни рад

Примљен: 31.3.2023.

Коначно прихваћен за објављивање: 25.5.2023.

Владимир ЈОВАНОВИЋ*

Историјски институт

Београд

ФЕНОМЕН САМОСАКАЋЕЊА У РЕДОВИМА СРПСКЕ ВОЈСКЕ ТОКОМ РАТА 1876. ГОДИНЕ

Анстракт: Српско-турски рат 1876. године представљао је први сасвим неуспешан војни подухват, авантуру у коју се Кнежевина Србија дала уплести. Неспремна у дипломатском, војном и финансијском смислу, Србија је за свега три месеца била поражена од надмоћнијег противника. Тај непромишљени ратни покушај ставио је на коцку не само политичку будућност земље и њен међународни углед већ и иметак и животе стотина хиљада њених грађана. Утолико је значајније осврнути се на последице самог рата и на начин на који је режим успео да се ослободи кривице за тај ратни пораз. Питање је у коликој мери је политичка елита у Београду била свесна сопствене одговорности за брзоплети улазак Србије у рат. Извесно је, међутим, да режим није могао ни претпоставити до каквих ће све далекосежних међународних последица рат 1876. довести. На унутрашњем плану тај рат оголио је сву немоћ владајућег режима да управља кризом коју је сам изазвао и најавио је нове политичке потресе, изазване општим незадовољством резултатима ратне политике либерала у Србији.

Кључне речи: Српско-турски рат, недисциплина, престај, Војно-судски законик, либералски режим, Скупштина.

Abstract: The Serbian-Turkish War of 1876 was the first completely unsuccessful military campaign in which the Principality of Serbia was to be involved. Unprepared diplomatically, militarily and financially, Serbia was defeated by a superior opponent in just three months. This ill-advised adventure put at stake not only the political future of the country and its international reputation, but also the property and lives of hundreds of thousands of its citizens. It is even more illuminating, in referring to the consequences of the war itself, to observe the ways in which the regime managed to absolve itself of the blame for the defeat. The question remains, to what extent was the political elite in Belgrade aware of its own responsibility for Serbia's hasty entry into the war. It is certain, however, that the regime could not have even begun to imagine how far-reaching the international consequences of the war of 1876 would prove to be. At the internal level, that war exposed all the impotence of the ruling regime to manage the crisis it had

---

* vladimir.jovanovic@iib.ac.rs

caused itself, and heralded new political upheavals, caused by the general dissatisfaction with the results of the war policy of the Liberals in Serbia.

Keywords: Serbian-Turkish war, indiscipline, self-mutilation, Military Court Code, liberal regime, Assembly.

Рат с Турским царством 1876. године, слабо припремљен и још неспретније вођен, први је потпун национални пораз српске државе у 19. веку. Још је занимљивији био расплет унутрашње политичке кризе која је задесила Кнежевину током 1876. и почетком 1877. године. Уколико би се могли извести закључци о догађајима у вези са почетком Велике источне кризе и политике Кнежевине Србије, реч је о крајње непромишљеној политици једног режима, вођеног неколицином крајње амбициозних политичара. Планови водећих српских политичара, убрзо по отпочињању устанка у Херцеговини 1875. године, постали су врло милитантни. Како је то сажео један од либералских вођа: „Решење је источног питања на прагу. Србија мора имати удела у решавању тога питања, ако хоће да има удела у користима, које отуда настану.”¹ Водећи се том логиком, Јован Ристић, Радивој Милојковић и њихови клијенти, уз помоћ Милана Обреновића, покренули су ратну машину Кнежевине Србије, иако потпуно неспремну за један офанзивни рат против Турског царства.²

Но уместо да српске трупе убрзо освану у Босни, Бугарској и Старој Србији, наредних месеци горела су села и вароши широм источне и јужне Србије. Већ током првих недеља рата постало је јасно да народ ни најмање не одобрава погибелјну војну авантуру, која ће завршити поразима на свим линијама фронта, великим људским губицима и свеопштим страдањем. Ван сваке сумње, српски ратни план био је преамбициозан. Он се сводио на општи напад у свим правцима – ка Видину, Нишу, Новом Пазару, Косовској Митровици, Бијелјини и Сарајеву. Најзад, он је укључивао и расприривање и потпомагање масовних устанака широм Балкана, уз потајно наоружавање локалног становништва ради лакшег освајања поменутих области Турског царства.³

¹ *Записи Јеврема Грујића III*, Београд 1923, 114–115.

² За разлику од посланика већине, који су на тајним седницама Народне скупштине од септембра 1875. године гласали за припрему земље за рат, посланици мањине изнели су издвојено мишљење. Они су упозоравали у какве се опасности Србија може уплести уколико предстојећи рат с Турским царством крене по злу. Насупрот томе, у месецима пред само избијање сукоба либералски министри, Јован Ристић пре свих, ширили су гласине о устанку у Бугарској „у размерама који нису до сада никада у новијој историји Бугарске виђени”. *Записи Јеврема Грујића III*, 120–130, 165.

³ Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића I*, Београд 1990, 299–301.

Идеја да ће око 100.000 припадника слабо обучене Народне војске, уз врло мали број официра, збрисати турску силу и потиснути је на свим правцима била је сасвим неутемељена.⁴ Напротив, на свим линијама сукоба српска војска убрзо је била заустављена и разбијена. Први неуспеси уследили су готово једновремено, код Бијељине, на Јавору, а потом и код Великог Извора и Књажевца.⁵ Вести да српска Народна војска отказује послушност својим старешинама и неће да се бије, међу првима откривају сами официри, учесници сукоба.⁶

Касније прослављени војвода Живојин Мишић, тада још млади поручник, сведочи са каквом су неозбиљношћу и конфузијом почеле српске ратне операције на источном војишту, према Видину, Кули и код Великог Извора.⁷ Сава Грујић поентира да је највећа грешка било мешање редовне војске и одреда добровољаца, од којих су многи убрзо утекли из борбе. То је водило каснијем расулу јединица, одбијању извршења наређења и масовним бекствима током битке код Великог Извора.⁸ Извештаји који су стизали у Министарски савет били су врло неповољни.⁹ Ратни билтени све чешће спомињу термин „морално стање” војске, као еуфемизам за потпуни губитак вере у могућност да ће се Србија сама обрачунати са Турским царством. Уместо напредовања ка Видину, Сјеници и Бијељини, уследила су бекства читавих јединица и повлачење даље од линија непријатељства.

Када се војска после узастопних повлачења на источном ратишту и губитка Зајечара побунила код села Кривога Вира и одбила да копа шанчеве, по наређењу команданта бригаде њих неколико добило је по десет батина.¹⁰ Батине спомиње и ратни цртач Чачанске бригаде Мита Петровић. За прво бекство у борби и кукавичлук код Јавора, добровољци су кажњавани са по 20 или више батина.¹¹ Но ускоро је постало јасно да

⁴ Dimitrije Djordjević, „The Serbian Peasant in the 1876 War”, in: *Insurrections, Wars, and the Eastern Crisis in the 1870s*, Social Science Monographs, Boulder 1985, 305–314.

⁵ Сава Грујић, *Српско-турски рат 1876–77*, Београд 1902, 81–86; Владан Ђорђевић, *Српско-турски рат – успомене и белешке из 1876, 1877. и 1878. године* I, Београд 1907, 59–63, 67–71, 161; David MacKenzie, *The Lion of Tashkent, The Career of General M. G. Cherniaev*, University of Georgia Press 1974, 134–137.

⁶ Никола Крстић, *Дневник, Јавни живот* II, прир. Милош Јагодић, Београд 2006, 342–348, 353, 376.

⁷ Живојин Мишић, *Моје успомене*, прир. Саво Скоко, Београд 1985, 35–47.

⁸ D. MacKenzie, *The Lion of Tashkent*, 134–137; С. Грујић, *Српско-турски рат*, 93.

⁹ И сам кнез био је сведок пораза српске војске и бекства батаљона ћупријске војске. Алимпије Васиљевић, *Моје успомене*, прир. Радош Љушић, Београд 1990, 111–115.

¹⁰ Ж. Мишић, *Моје успомене*, 66.

¹¹ Мита Петровић, *Ратне белешке са Јавора и Топлице 1876, 1877. и 1878*, I, Чачак 1955, 90, 155–158.

спорадичне телесне казне нису биле довољне да се учврсти пољуљани ауторитет самих официра.¹²

На јаворском ратишту према Сјеници ствари су кренуле врло лоше. Мита Петровић тврди да српске трупе нису биле коришћене умешно, већ су трпеле тешке губитке у бесмисленим фронталним нападима на утврђене положаје, који су могли бити заобиђени вештим маневром. У одсудном тренутку, док је део Ужичке војске већ почео продор у непријатељски шанац, на њих су грешком осуле палбу закаснеле јединице Шабачке војске, изазивајући неочекиване губитке и пометњу.¹³ На главном правцу напредовања ка Старој Србији, најбоље српске јединице биле су потучене.¹⁴

Неочекиваним поразима у знатној мери допринела је и слабост српске војне опреме. Трећина Народне војске била је наоружана старим, спредапунећим каписларама, док је друга трећина добила злосрећну пушку система „Грин”, склону честим застојима и непоуздану у критичном тренутку борбе.¹⁵ Само једна трећина Народне војске поседовала је поузданију и брзопунећу пушку система „Пибоди”.¹⁶ Још злослутније знамење скорог неуспеха било је масовно одбијање локалних сељака, источно од реке Тимок, да приме оружје и употребе га против Турака. Напротив, они су га најчешће предавали Черкезима и Турцима. То је само још један доказ пуног неуспеха субверзивног рата, који је српски режим покушао да покрене на Балкану, посебно у Бугарској. Идеја Јована Ристића да ће хришћански устаници са свих страна Балкана похрлити и масовним устанцима угрозити Турско царство, показала се као потпуно неоснована.¹⁷

Иако се у Београду о томе упорно ћутало, било је јасно да ствари на ратишту не иду како је било планирано. Српска Врховна команда није могла да одговори на питање да ли је био потребан тако тежак пораз

---

¹² Сава Грујић, *Операције Тимочко-моравске војске*, Београд 1902, 81–87.

¹³ У томе се сви слажу, као и српски војни лекари који су за прве рањенике на превијалишту имали људе повређене с леђа, српским оружјем. М. Петровић, *Ратне белешке са Јавора и Топлице*, 94–95, 230, 260.

¹⁴ *Записници седница Министарског савета*, прир. Никола Шкерковић, Београд 1952, 197, 200–201.

¹⁵ Н. Крстић, *Дневник, Јавни живот II*, 346; Пера Тодоровић, *Дневник једног добровољца*, Београд 1964, 67.

¹⁶ Пушка система „Грин” пунила се картонским патронима и показала се склона застоју, после само неколико испаљених хитаца. Branko Bogdanović, *Dva veka pušaka u Srbiji*, Београд 1990, 56–59; исти, „Пушка система Грин М1867 – истине и заблуде”, *Весник* 39 (2012) 91–96.

¹⁷ *Записи Јеврема Грујића III*, 194.

на Јавору како би се потврдило да је генерал Зах само један изнемогли старац, неспособан да предводи војску ка Сјеници и Новом Пазару. Подбацио је и генерал Ранко Алимпић, сасвим неспособан да освоји град величине једне Бијелине.¹⁸ Пораз на Јавору био је нарочито тежак. Он је водио паничном повлачењу ка Ивањици и покопао наде Врховне команде да ће српска војска брзим напредовањем сасвим одвојити Босну и Херцеговину од остатка Турске.

У тренуцима опште конфузије један руски официр, близак круговима славенофилских комитета, постаје кључна личност читавог Српско-турског рата. Реч је о генералу Михаилу Георгијевичу Черњајеву, који је стицајем необичних околности ускоро преузео врховну команду над српском војском. Черњајев се прославио још током 1865. године освајањем Ташкента, престонице Туркменистана, након чега је добио звучан надимак „Лав од Ташкента”. Каснијих година постао је близак људима славенофилских комитета, као носиоцима руске неформалне политике.¹⁹ Његово име повезано је и с деловањем херцеговачких устаника из 1875. године, што је привукло знатно интересовање Трећег одељка царске тајне полиције – *Охране*. Случајно или не, агенти руске тајне полиције губе сваки траг Черњајеву, све док се у мају 1876. године сасвим неочекивано није појавио у Београду. Појава Черњајева у Србији упућује на постојање снажних веза између незваничних фактора руске балканске политике и високих кругова званичног Београда. Поготово од тренутка када му је Српска влада доделила право српског грађанства, наводно, противно вољи руског генералног конзула у Београду Андреја Николајевича Карцова.²⁰

После непријатних вести о неуспесима на свим тачкама западног ратишта, крајем јуна 1876. године уследиле су још крвавије битке на истоку земље. Пошто су се генерали Зах и Алимпић показали неспособнима да предводе српску Народну војску, у први план је изненада избио генерал Черњајев. У општој пометњи војних експерата, пред одлучујућу битку код Великог Извора, врховна команда над Тимочком и Моравском војском поверена је генералу Черњајеву. Он је извршио снажан притисак на кнеза Милана, потпуно неупућеног у ток ратних операција, који му је уступио команду над српском војском. Нажалост, тај необичан потез српске војне команде није допринео побољшању прилика на фронту, већ је само продужио неизбежну агонију већ разбијене српске војске. Управо је Черњајев командовао једном од одсудних битака код Великог

¹⁸ Милан Ђ. Милићевић, *Дневник II*, прир. Петар Крстић, Београд 2015, 383.

¹⁹ D. MacKenzie, *The Lion of Tashkent*, 51–62.

²⁰ М. Ђ. Милићевић, *Дневник II*, 359, 367; D. MacKenzie, *The Lion of Tashkent*, 121–124.

Изора, која је завршена потпуним српским поразом крајем јуна 1876. године.²¹

Упркос свеопштој цензури коју је режим наметнуо, мноштво неповољних вести било је немогуће задуго скривати од јавности. Оне су напросто сустизале једна другу, изазивајући општу неверицу и огромну озлојеђеност према званичницима који су повели рат с тако слабо припремљеном војском. Како је средином августа огорчено приметио Милан Ђ. Милићевић, „Србија је сада пољана за све руске ветропире и авантуристе. Ово није држава која се сама опредељује на што хоће, него област уступљена Черњајеву да се он с њом прослави или сарани”.²²

Питање моралног стања војске, тачније њене деморалисаности, све чешће се јавља током наредних недеља. Конфузија, чак и паника, одбијање војника да крену у напад, говоре о великој малодушности која је завладала у самим јединицама. Већ средином јула Министарски савет разматра и предлаже да се мобилише и трећи позив Народне војске. Извештаји који су стизали у Министарски савет говоре и о батаљонима са „непозданим војницима”, које никако не треба слати кућама, већ их распоредити у друге крајеве. Чак се разматра и увођење телесне казне. Одлучено је да се таквим војницима одузме оружје, те да се потом употребљавају за најтеже послове, као и робијаши, за копање шанчева и сличне принудне радове.²³

Вести о све чешћем саморањавању представљале су посредан доказ колико је сам ратни поход постао непопуларан код обичних војника. Тврдња да су Срби народ сасвим слабих војничких квалитета ширена је и са истока и са запада Европе, једновремено. О Србима после 1876. године говорило се као о народу који је чак спреман да осакати сопствено тело само да би избегао окршај с противником. Недостојна оптужба да је реч о народу немужевном, склоном бекству и саморањавању, заиста се у европској историографији јавља тек од првог рата са Турцима.²⁴ Услед чињенице да је рат одмах кренуо по злу, не чуди да је упамћен и по великом броју војних бегунаца и знатном броју рањеника, с карактеристичном повредом десне шаке или прста. Убрзо је за ту врсту лаких рањеника била скована и посебно увредљива реч – „прсташ”.²⁵

---

²¹ *Записници седница Министарског савета*, 198; D. McKenzie, *The Lion of Tashkent*, 134–138.

²² М. Ђ. Милићевић, *Дневник II*, 390.

²³ *Записници седница Министарског савета*, 203, 205.

²⁴ Петар Крстић, *Први српско-турски рат 1876. године у дописима Шарла Бетана*, Београд 2010, 61–62.

²⁵ Михајило Марковић, *Моје успомене*, Београд 1906, 339–343; *Записници седница Министарског савета*, 218, 232.

Једно од ретких објашњења настанка ове нове и необичне речи дао је књижевник и писац Манојло Ђорђевић Призренац.²⁶

Чак и руски конзул у Београду Карцов, почетком септембра 1876. године, Србе описује као кукавице, а руске добровољце као пијанце, склоне свакој врсти насилништва и испада, под дејством алкохола.²⁷ Реч је свакако о поједностављеној и упрошћеној слици, али која је с временом постајала општеприхваћена. Понављана и популаризирана од све већег броја савременика, та полуистина згодно је послужила као изговор многим за несрећан исход рата.

То су тврдили и многи руски официри у Србији, а међу њима и врховни командант српске војске генерал Черњајев.²⁸ Тако је, током последње одсудне битке која је изгубљена, октобра 1876. године на Ђунису, ситуација сасвим измакла контроли. Руски официри и добровољци, самоиницијативно су напустили унапред утврђене положаје и повукли се ка Алексинцу, где су се многи од њих одали пијанству и банчењу, док је српска војска била остављена нападу надмоћних Турака.²⁹ Но када је први извештај о стању на линији фронта стигао до генерала Черњајева, послат од руских официра, у њему је писало да су сви Срби побегли, док су сви Руси јуначки изгинули. Не чекајући проверу, Черњајев је такву вест послао даље, па је већина руског јавног мњења стекла слику о Србима као незахвалницима, кукавицама и народу недостојном да се с њим кују какви озбиљнији политички планови.³⁰

Од близу 15.000 рањеника у српској војсци, само мали проценат отпада на намерно саморањавање. Ипак, овом детаљу многи страни савременици и учесници сукоба приписују посебан значај. Прсташ утолико постаје протагониста и симбол једног непопуларног рата. Знатан број сведочења разних учесника и очевидаца рата из 1876. године, британског порекла, слаже се у једном. Они говоре о једном новом типу српског рањеника – симуланта, који себи пуца у руку. Професионални ратни цртач и авантуриста Ирвин Монтагју тврдио је да је „за само пар часова чак тридесет људи довежено у престоницу са чудним ранама на десној руци услед којих су били спречени за борбу. Та необична подударност није могла да не изазове сумњу код старешина, најављујући суморну будућност леворуке војске неспособне за битке које су следиле у скорој будућности,

²⁶ Манојло Ђорђевић Призренац, „Највећа љубав”, *Стражилово* 6 (1893) 148.

²⁷ Barbara Jelavich, *Russia's Balkan entanglements 1806–1914*, Cambridge University Press 1991, 170.

²⁸ D. MacKenzie, *The Lion of Tashkent*, 161.

²⁹ П. Тодоровић, *Дневник једног добровољца*, 55.

³⁰ D. MacKenzie, *The Lion of Tashkent*, 164.

ислеђење које је уследило открило је, ван сваке сумње, да су повреде настале како би људи себе учинили неспособним за рат, тако што би разнели сопствене прсте”.³¹

Без нарочито интонираног вредносног суда према Србима, овај аутор веома се разликовао од извесног Џона Мила, који је био велики поклоник државничке мудрости Бенцамина Дизраелија.³² Нескривени туркофил, Џон Мил испољава отворени презир према српској народној војсци тврђом да су „српски борци на које је наишао на путу за Алексинац били обични сељаци, који би учинили све да избегну борбу и радије пуцали у себе, а каткад и у своје старешине, но што би кренули у бој”.³³

И други британски савременици саучествују у ширењу вести о српском кукавичлуку у рату 1876. године. Алфред Рајт, један од ретких британских лекара који је боравио у Кнежевини током рата, оставио је занимљиве белешке о томе шта се дешавало иза линије фронта. Он сведочи о стању у болници у Смедереву, где је једно време службовао. И он потврђује вести о самосакаћењу у редовима српске војске: „Био сам замољен да се побринем за рањенике смештене ван болничког круга. Њих су чинили, у највећем броју, људи са лакшим повредама лица и руку, као и мноштво симуланата, који су како би избегли фронт осакатили себе стављајући прст на уста пушчане цеви а повлачили обарач прстом друге руке. Неки од њих казнили су себе много теже него што су намеравали, и у пар случајева себи сасвим разнели руку.”³⁴

Поворку Британаца који су имали лоше мишљење о српским ратничким врлинама и чврстину ваља окончати записима две Британке, Еме Парсон и Лујзе МакЛахлан. Зачудо, ни оне нису имале ништа бољи став о српском јунаштву. Можда услед чињенице да су те чланице Црвеног крста у Кнежевину дошле тек у августу месецу, у тренутку када је српска војска била готово поражена. Било је то у жеку кризе, када је постало јасно да је рат изгубљен, а становништву је већ било доста страдања и узалудних напора. Коментаришући слабост српске војске, ауторке указују да трећи позив српске војске чине сами младићи и старци. Сасвим неспремни за

---

³¹ Irving Montagu, *Wanderings of a war-artist*, London 1889, 315–316.

³² Још један британски савременик сведочио је о наводном невероватном кукавичлуку Срба. Књига Филипа Солсберија *Два месеца са Черњајевим у Србији* омаж је презиру према Србима и српској војсци. Читава поглавља тог доста обимног али фактографским подацима сиромашног списа, посвећена су наводним бекствима и кукавичлуку српских батаљона. Philip H. B. Saulsbury, *Two months with Tcherniaieff in Servia*, London 1877.

³³ John Mill, *The Ottomans in Europe*, London 1876, 65–69.

³⁴ Alfred Wright, *Adventures in Servia: Or the Experiences of a Medical Freelance among the Bashi-Bazouks*, London 1884, 44–45.

борбу, они ће, у случају да их заиста позову на фронт, вероватно већим делом прибећи свом „омиљеном трику, који се састоји у томе да разнесу кажипрст десне руке и тако се онеспособе за војну службу”.³⁵

Један од детаља који сведоче о већ очајничким потезима Српске владе била је и допуна Војно-судског законика, доношењем нарочитог параграфа § 158а, у жеку борби 23. августа 1876. године. Реч је о параграфу који је за саморањавање у бици предвиђао смртну или казну вишегодишње робије.³⁶ Но такви кораци нису могли поправити положај српске војске, већ готово потучене. Почетком августа, министар Грујић са зебњом констатује како је рат с Турцима кренуо сасвим по злу и прибележио је следеће: „Овде је место да се примети као значајна чињеница, да већ продире у војску то, да смо сами у борби спроћу Турака. Нарочито пак упливише на наше људе што у Бугарској нема устанка; а поглавито што се Срби у Турској не дижу на оружје. У Турака пак распаљен је фанатизам, а шта ће то значити за њихову сада још бар у неколико побожну војску, није нужно доказивати.”³⁷

Већ 1. септембра, командант српске војске генерал Черњајев јавља о умножавању два зла у војсци: „1. рањавање у време борбе у намери да се избегне војна служба, 2. бегање од војске у време борбе у иоле шумовитим и бреговитим местима.” (...) „Решено: 1, против рањавања издат је закон, а за већу сигурност да Министар војни нареди да се нико од сумњиво рањених не пушта на лечење кућама, но да се лече у болницама и чим оздраве да се упућују у команду; 2, да против бегања Министар унутрашњих дела изда наредбу, да среске власти зађу из села у село и све бегунце поватају и у команду са по којим кметом шаљу.”³⁸

Несклад између Врховног штаба којим је командовао Черњајев, Српске владе, која је потиснута у други план, и кнеза Милана, који је мирно седео у београдском двору, постајао је све очевиднији. Српска влада и кнез Милан, већ средином јула покушавају да преко посредника подстакну представнике великих сила да се успостави прекид непријатељства.³⁹ Но врховни заповедник српске војске, генерал Черњајев био је изричито противан прекиду непријатељстава, јер би то означило крај његове ратне авантуре. Уместо да се посвети заустављању све снажнијег турског напредовања, генерал је организовао пропагандни новински рат,

³⁵ Emma Maria Pearson and Louisa Elizabeth McLaughlin, *Service in Serbia under the Red Cross 1877*, London 1877, 46–47.

³⁶ *Зборник закона и уредаба издатих у Књажеству Србији XXIX*, Београд 1877, 664–665; *Записници седница Министарског савета*, 218.

³⁷ *Записи Јеврема Грујића III*, 208.

³⁸ *Записници седница Министарског савета*, 218, 226; *Записи Јеврема Грујића III*, 216.

³⁹ Владимир Јовановић, *Моје успомене*, прир. Василије Крстић, Београд 1988, 317–318.

шаљући у руску јавност врло запаљиве текстове о наводним драматичним победама на Истоку, освајању Беле Паланке и Пирота.⁴⁰ У једну од свакако најбизарнијих епизода спадао је и његов покушај да уз помоћ појединих српских политичара и официра прогласи кнеза Милана за краља, а Србију за краљевину.⁴¹ И то све у тренутку када је већ отпочело међународно посредовање о склапању примирја.

Делиградски ратни штаб генерала Черњајева, чини се, делао је потпуно независно и несинхронизовано у односу на званичну политику Србије. Док се у остатку земље страдало и гинуло, у Делиграду се банчило, гостило и свађало. Ту је у потоцима текао шампањац, док су малобројни лекари по пољским болницама оперисали на стотине рањених војника. Тамо се, за разлику од Делиграда, одвијала права драма. Како је то озлојеђено приметио српски лекар Михајило Марковић, поједини страни лекари сасвим олако су се одлучивали за ампутацију удова, много чешће но што је то било неопходно. Само зато, чини се, како би стекли неопходну праксу рада у ратним условима.⁴² Истовремено, с ратом захваћених области, ка централној Србији сливала се маса избеглица од око 200.000 људи, који су били приморани на бекство из свог завичаја.⁴³

И док је кнез Милан безбрижно проводио време у београдском двору, како тврди италијански добровољац Барбано, српска војска трпела је нове поразе.⁴⁴ Упркос чињеници да је пораз српске војске био неминован, Черњајев је инсистирао на наставку сукоба, само како би појачао сопствени политички значај у очима руске јавности и својих политичких заштитника.

Тек после одсудног српског пораза на Ђунису, средином октобра 1876. године, постало је јасно да српска војска више није у стању да задржи Алексинац и блокира стратешки друм ка Београду. Чак и ратоборни Черњајев, који је сопствених рачуна ради одлагао прихватање примирја и продужавао бесмислену агонију српске војске, коначно је признао да је ствар у Србији изгубљена. Убрзо пошто је Черњајев напустио моћна утврђења у Делиграду, уследио је огроман пожар који је прогутао читав војни логор и тамо ускладиштен војни материјал.⁴⁵ Наглим одласком

---

⁴⁰ D. MacKenzie, *The Lion of Tashkent*, 134.

⁴¹ В. Ђорђевић, *Српско-турски рат I*, 409–416; М. Ђ. Милићевић, *Дневник II*, 393; А. Васиљевић, *Моје успомене*, 115; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића I*, 321–323.

⁴² М. Марковић, *Моје успомене*, 242.

⁴³ В. Ђорђевић, *Српско-турски рат I*, 55–56.

⁴⁴ Ђузепе Барбанти-Бродано, *Гарибалдинци на Дрини 1876*, Београд 1958, 99; Наталија Обреновић, *Моје успомене*, прир. Љубинка Трговчевић, Београд 1999, 82–83.

⁴⁵ М. Ђ. Милићевић, *Дневник II*, 394.

Черњајева с ратишта, српска војска била је принуђена да прихвати примирје, док су остаци добровољачких јединица и руских официра почели да напуштају територију Србије.⁴⁶

Епилог ратне авантуре из 1876. године био је суморан. Подстакнута жељом за влашћу и могућим војним успесима, политичка елита свесно је 1876. гурнула народ у рат. Нагли порази и велики губици током тог тромесечног сукоба приморали су режим да се хитро одрекне сваке одговорности за тешке последице и патњу коју је изазвао. Према рачуну министра Јеврема Грујића, 5.000 погинулих војника и више од 10.000 рањених био је суморан биланс скорашњег рата.⁴⁷ Највећи губитник тог рата био је сам народ, који је напустио своја села и вароши и потом затекао згаришта. Сем тога, немилосрдне реквизиције и отимање од народа, за потребе рата, додатно су ојадиле српско село.⁴⁸ Гнев и очајање обичног света, унесређеног деструктивном политиком режима, били су сасвим оправдани и све видљивији.

Краљица Наталија, као сведок бурних дешавања из 1876. и 1877. године, приметила је страх високих српских званичника од позивања на одговорност за тешке поразе на бојном пољу. Она је била „изненађена видевши колико се наши политичари плаше суочавања са народом”.⁴⁹ Наиме, почетком 1877. године, пре потписивања формалног мира с Портом, ваљало је пред народним посланицима поднети рачун о губицима претрпљеним у рату из 1876. године. Радило се о 5.000 погинулих војника, више од 10.000 рањених, као и о више од 200.000 ратних страдалника и избеглица. Укупна ратна штета била је процењена на близу 12.000.000 дуката.

Како би са себе скинуо сваку одговорност за мучне последице једног изгубљеног рата, режим је приступио контроли штете како би повратио пољуљани ауторитет. Ратно стање и ванредне околности ишле су му притом науку. Ограничавање грађанских слобода током ратних година постало је заштитни знак тог реакционарног начина управе, склоног насиљу. О томе сведоче поједини срамни потези полиције Радивоја Милојковића која није презала ни пред чим, у име заштите двора, режима и поретка.

Потпуно тајно суђење и противзаконито стрељање пуковника Јеврема Марковића, као и касније вишегодишње утамничење Аћима Чумића,

⁴⁶ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића* I, 329; D. MacKenzie, *The Lion of Tashkent*, 154–155.

⁴⁷ *Записи Јеврема Грујића* III, 241, 288; Н. Крстић, *Дневник, Јавни живот* II, 412.

⁴⁸ М. Ђ. Милићевић, *Дневник* II, 396.

⁴⁹ Наталија Обреновић, *Моје успомене*, 85.

екстремни су примери превентивног лова на виђеније противнике режима. Уз све то, режим је по изгубљеном рату уложио додатне напоре да ојача позиције династије Обреновић покушајем да оскрнави и сасвим искорени култ вожда Карађорђа из Србије. О томе сведочи и сраман покушај спаљивања Карађорђевог града у Тополи почетком 1877. године.⁵⁰ Још бизарније било је обесвећивање старог устаничког гробља на Врачару, намерним смештањем јавних нужника на том истом простору. Ти комунални објекти постављени су управо у време одржавања Народне скупштине у фебруару 1877. године.⁵¹

Главна намера режима била је да избегне сваку одговорност и спречи јавну расправу поводом изгубљеног рата. Зато су посланици били позвани у Београд да изгласају потврду мира с Портом, после чега је Скупштина хитно распуштена, а народни представници протерани из скупштинске сале претњама министра полиције и његових жандарма. Како то примећује Милићевић тих дана, око здања Народног позоришта у којем су одржаване скупштинске седнице „оживео [је] жандарм, да нико не приступи згради”.⁵² Сличну тактику – претњу голом силом према посланицима и гневном народу, либерали су применили и приликом новог сазива Скупштине средином 1877. године у Крагујевцу. Министар просвете Алимпије Васиљевић изјавио је да ће „скупштина бити распуштена, ако буде непослушна, и да ће бити крвавих гаћа, јер они своје министарске столице неће тако лако упустити и уступити другоме”.⁵³ То је била излазна стратегија либералског режима после изгубљеног рата 1876. године. Упркос пажљивом избегавању болних сећања на рат 1876. и званичне манипулације прошлости, врло снажна морална осуда безосећајне милитаристичке политике либерала стигла је из пера мајстора српске реалистичке прозе. Кратка али потресна приповетка Лазе Лазаревића „Све ће то народ позлатити” указала је на сраман и безосећајан однос режима према више од 10.000 осакаћених и обогљених српских војника, од којих су многи спали на просјачки штап и милостињу пред црквеним дверима.⁵⁴

стицајем по режим срећних околности и победничким наставком рата, Србија се уз много мање тешкоћа обрачунала са Турском, осветила

⁵⁰ Владимир Јовановић, *Тајна полиција Кнежевине Србије*, Београд 2012, 150–152.

⁵¹ А. Васиљевић, *Моје успомене*, 116–117; М. Ђ. Милићевић, *Дневник II*, 436–437; В. Јовановић, *Тајна полиција*, 143–146, 150–152; Добривоје Јовановић, *Јеврем Марковић – испред свог времена*, Јагодина 2009, 158–163.

⁵² М. Ђ. Милићевић, *Дневник II*, 436–438.

⁵³ Никола Крстић, *Дневник, Јавни живот III*, прир. Милош Јагодић, Београд 2007, 60–61.

⁵⁴ Лаза Лазаревић, *Целокупна дела I*, Београд 1966, 127–137.

пређашњи пораз и запосела вароши Ниш, Пирот, Прокупље, Лесковац и Врање. Прогласивши га великим победничким ратом за ослобођење и уједињење, режим либерала успео је да се одржи на власти, упркос огромном огорчењу многих грађана. Одговорност за пораз, као и горке поуке рата из 1876. године бачене су у заборав. О томе сведочи и нови пораз Србије на војном пољу, у рату с Бугарском, крајем 1885. године. Многе од погрешака које су одликовале рат 1876. изнова су поновљене у рату са Кнежевином Бугарском. Потпуно неприпремљена, лоше вођена и слабо мотивисана, српска војска није успела да освоји Софију, како је то замишљао краљ Милан. После пораза код Сливнице и Пирота, краљевска војска морала је да напусти и Белу Паланку, повлачећи се ка Нишу.⁵⁵ Као и током кризе у рату 1876. године, и овом приликом је међународна интервенција прекинула још једну непромишљену војну авантуру Милана Обреновића.

Као и у рату с Турцима, за пораз су били оптужени и суђени појединци, војници који су бежали или нису сачували положај, али не и генерали који често нису знали где им се тачно налазе поједине јединице. Нови Војно-казнени закон из 1885. године примењиван је на оне који су самосакаћењем покушавали да се ослободе службе.⁵⁶ Заиста, прсташи у рату 1885. били су евидентирани и као потенцијални кривци, одвајани од других рањеника и третирани последњи.⁵⁷ Занимљиво је да се међу малодушнима налазио и сам краљ, који је својим наглим повлачењем изазвао одступање читаве војске и, услед гласина да су му Бугари угрозили одступницу, хитно се повукао ка Нишу. Његово немужевно држање и одговорност за пораз нарочито је осуђивао председник Владе Милутин Гарашанин. Намеру Милана Обреновића да услед очитог војног неуспеха напусти престо Гарашанин је оштро укорио. Уместо да својим држањем да пример другима, српски краљ се у тренутку личне слабости понео као обичан династички прсташ.⁵⁸

⁵⁵ Тодор Поповић, *Бледе успомене мога живота*, прир. Борислава Лилић, Пирот 1996, 66–83.

⁵⁶ *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији* XL, Београд 1884, 521–522.

⁵⁷ Илија Николић, „Белешке Љубомира Миљковића из Српско-бугарског рата 1885. године”, *Мешовита грађа (Miscellanea)* 15 (1986) 104–110; Светозар Магдаленић, *Слике из наших ратова са Турцима и Бугарима 1876, 1877–1878. и 1885–1886*, Београд 1910, 145–146.

⁵⁸ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића II*, 278–282.

Закључак

Дезертерства, одбијање да се изврши наређење и саморањавање три су појаве које су обележиле Српско-турски рат 1876. године. Ипак, то су само екстремније реакције обичних војника и нагон за преживљавањем, у вртлогу једног врло непопуларног и катастрофално вођеног рата. Био је то сукоб који је после свега неколико месеци открио сву слабост и неприпремљеност српске војске. У јесен 1876. године та војска више није била у стању да спречи продор Турака ка Београду. Само крајњом ангажованошћу и опрезом великих сила и срећним стицајем околности национална катастрофа је спречена, по цену великих жртава и личних губитака. Углед Кнежевине, која је претендовала на улогу Пијемонта код Јужних Словена, у међународним круговима био је уништен.

Посматрано у ширем контексту, саморањавање и самосакаћење екстремни су појавни облици ратне патологије, присутне у свим сукобима током новије војне историје. Од Наполеонових ратова до ратова у Ираку и Авганистану, самоповређивање и честа самоубиства војника пошати су које прате те крајње деструктивне империјалне подухвате. Посматран у том светлу, рат Србије 1876. године само је једна од многих сличних епизода којима обилује новија прошлост.

Појава самосакаћења у редовима српске војске, међутим, била је врло умешно инструментализована у пропагандне сврхе на страницама британске штампе. Тај феномен постао је моћно оружје у сталном медијском рату између Британског царства и Руске империје на Блиском истоку. Разношење прстију или шаке десне руке, виђено у рату 1876, привукло је велику пажњу професионалних војника и медицинских кругова у Великој Британији. Тамошња јавност била је свесно навођена да тај рат види као мучки напад Москве на нејаког „болесника са Босфора” и плод роварења малигнух славенофилских комитета и агената, задужених за вођење тајне руске политике на Балкану. Не чуди зато да је српска народна војска приказивана у најгорем могућем светлу, као недисциплинована руља, склона расулу и бекству. Појава војника који је својевољно остао без прстију, само да не би ратовао против Турака, слала је снажну пропагандну поруку, у исто време указујући на доминантно туркофилско расположење највећег дела британске јавности током рата 1876. године.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Објављени извори – Published Primary Sources

- Mill, John, *The Ottomans in Europe*, London 1876.
- Montagu, Irving, *Wanderings of a war-artist*, London 1889.
- Pearson, Emma Maria and Louisa Elizabeth McLaughlin, *Service in Serbia under the Red Cross 1877*, London 1877.
- Saulsbury, Philip H. B., *Two months with Tcherniaeff in Serbia*, London 1877.
- Wright, Alfred, *Adventures in Serbia: Or the Experiences of a Medical Freelance among the Bashi-Bazouks*, London 1884.
- Барбанти-Бродано, Ђузепе, *Гарибалдинци на Дрини 1876*, Београд 1958. [Barbanti-Brodano, Đuzere, *Garibaldinci na Drini 1876*, Beograd 1958]
- Васиљевић, Алимпије, *Моје успомене*, прир. Радош Љушић, Београд 1990. [Vasiljević, Alimpije, *Moje uspomene*, prir. Radoš Ljušić, Beograd 1990]
- Грујић, Сава, *Операције Тимочко-моравске војске*, Београд 1902. [Grujić, Sava, *Operacije Timočko-moravske vojske*, Beograd 1902]
- Грујић, Сава, *Српско-турски рат 1876–77*, Београд 1902. [Grujić, Sava, *Srpsko-turski rat 1876–77*, Beograd 1902]
- Ђорђевић, Владан, *Српско-турски рат – успомене и белешке из 1876, 1877. и 1878. године I*, Београд 1907. [Đorđević, Vladan, *Srpsko-turski rat – uspomene i beleške iz 1876, 1877. i 1878. godine I*, Beograd 1907]
- Записи Јеврема Грујића III*, Београд 1923. [*Zapisi Jevrema Grujića III*, Beograd 1923]
- Записници седница Министарског савета*, прир. Никола Шкерковић, Београд 1952. [*Zapisnici sednica Ministarskog saveta*, prir. Nikola Škerović, Beograd 1952]
- Зборник закона и уредаба издатих у Књажевству Србији XXIX*, Београд 1877. [*Zbornik zakona i uredaba izdatih u Knjažestvu Srbiji XXIX*, Beograd 1877]
- Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији XL*, Београд 1884. [*Zbornik zakona i uredaba u Kraljevini Srbiji XL*, Beograd 1884]
- Јовановић, Владимир, *Моје успомене*, прир. Василије Крстић, Београд 1988. [Jovanović, Vladimir, *Moje uspomene*, prir. Vasilije Krestić, Beograd 1988]
- Крстић, Никола, *Дневник, Јавни живот II*, прир. Милош Јагодић, Београд 2006. [Krstić, Nikola, *Dnevnik, Javni život II*, prir. Miloš Jagodić, Beograd 2006]
- Крстић, Никола, *Дневник, Јавни живот III*, прир. Милош Јагодић, Београд 2007. [Krstić, Nikola, *Dnevnik, Javni život III*, prir. Miloš Jagodić, Beograd 2007]
- Магдаленић, Светозар, *Слике из наших ратова са Турцима и Бугарима 1876, 1877–1878. и 1885–1886*, Београд 1910. [Magdalenić Svetozar, *Slike iz naših ratova sa Turcima i Bugarima 1876, 1877–1878. i 1885–1886*, Beograd 1910]

- Марковић, Михајило, *Моје успомене*, Београд 1906. [Marković, Mihajilo, *Moje uspomene*, Beograd 1906]
- Милићевић, Милан Ђ., *Дневник II*, прир. Петар Крестић, Београд 2015. [Milićević, Milan Đ., *Dnevnik II*, prir. Petar Krestić, Beograd 2015]
- Мишић, Живојин, *Моје успомене*, прир. Саво Скоко, Београд 1985. [Mišić, Živojin, *Moje uspomene*, prir. Savo Skoko, Beograd 1985]
- Обреновић, Наталија, *Моје успомене*, прир. Љубинка Трговчевић, Београд 1999. [Obrenović, Natalija, *Moje uspomene*, prir. Ljubinka Trgovčević, Beograd 1999]
- Петровић, Мита, *Ратне белешке са Јавора и Топлице 1876, 1877. и 1878*, I, Чачак 1955. [Petrović, Mita, *Ratne beleške sa Javora i Toplice 1876, 1877. i 1878*, I, Čačak 1955]
- Поповић, Тодор, *Бледе успомене мога живота*, прир. Борислава Лилић, Пирот 1996. [Popović, Todor, *Blede uspomene toga života*, prir. Borislava Lilić, Pirot 1996]
- Тодоровић, Пера, *Дневник једног добровољца*, Београд 1964. [Todorović, Pera, *Dnevnik jednog dobrovoljca*, Beograd 1964]

Литература – Secondary Works

- Bogdanović, Branko, *Dva veka pušaka u Srbiji*, Beograd 1990.
- Djordjević, Dimitrije, „The Serbian Peasant in the 1876 War”, in: *Insurrections, Wars, and the Eastern Crisis in the 1870s*, Social Science Monographs, Boulder 1985.
- Jelavich, Barbara, *Russia's Balkan entanglements 1806–1914*, Cambridge University Press 1991.
- MacKenzie, David, *The Lion of Tashkent, The Career of General M. G. Cherniaev*, University of Georgia Press 1974.
- Богдановић, Бранко, „Пушка система Грин М1867 – истине и заблуде”, *Весник* 39 (2012) 91–96. [Bogdanović, Branko, „Puška sistema Grin M1867 – istine i zablude”, *Vesnik* 39 (2012) 91–96]
- Ђорђевић, Манојло Призренац, „Највећа љубав”, *Стражилово* 6 (1893) 148. [Đorđević, Manojlo Prizrenac, „Najveća ljubav”, *Stražilovo* 6 (1893) 148]
- Јовановић, Владимир, *Тајна полиција Кнежевине Србије*, Београд 2012. [Jovanović, Vladimir, *Tajna policija Kneževine Srbije*, Beograd 2012]
- Јовановић, Добривоје, *Јеврем Марковић – испред свог времена*, Јагодина 2009. [Jovanović, Dobrivoje, *Jevrem Marković – ispred svog vremena*, Jagodina 2009]
- Јовановић, Слободан, *Влада Милана Обреновића I*, Београд 1990. [Jovanović, Slobodan, *Vlada Milana Obrenovića I*, Beograd 1990]
- Крестић, Петар, *Први српско-турски рат 1876. године у дописима Шарла Бетана*, Београд 2010. [Krestić, Petar, *Prvi srpsko-turski rat 1876. godine u dopisima Šarla Betana*, Beograd 2010]
- Лазаревић, Лаза, *Целокупна дела I*, Београд 1966. [Lazarević, Laza, *Celokupna dela I*, Beograd 1966]

Николић, Илија, „Белешке Љубомира Миљковића из Српско-бугарског рата 1885. године”, *Мешовита грађа (Miscellanea)* 15 (1986) 104–110. [Nikolić Ilija, „*Beleške Ljubomira Miljkovića iz Srpsko-bugariskog rata 1885. godine*”, *Mešovita građa (Miscellanea)* 15 (1986) 104–110]

Vladimir Jovanović

**THE PHENOMENON OF SELF-MUTILATION IN THE SERBIAN
ARMY DURING THE WAR OF 1876**

Summary

Desertions, refusal to carry out orders, and self-mutilation were three phenomena that marked the Serbian-Turkish War of 1876. However, these were only the more extreme reactions of ordinary soldiers and their urge to self-preservation, in the vortex of a very unpopular and disastrously fought war. It was a conflict that, after only a few months, revealed all the weakness and lack of preparation of the Serbian army. By the autumn of 1876, that army was no longer capable of preventing the Turks from advancing towards Belgrade. Only thanks to the extreme involvement and prudence of the Great Powers and a confluence of fortunate circumstances was a national disaster prevented, at the cost of great sacrifices and personal losses. The reputation of the Principality, which had aspired to the role of Piedmont among the South Slav nations, was destroyed in international circles.

Viewed in a broader context, self-injury and self-mutilation are only extreme forms of war-time pathology, present in all conflicts throughout recent military history. From the Napoleonic Wars to the recent wars in Iraq and Afghanistan, self-mutilation and frequent suicide by soldiers have been the scourges accompanying these utterly destructive imperial endeavours. Seen in this light, the Serbian war of 1876 was just one example of many similar episodes in the recent past.

The occurrence of self-mutilation in the Serbian army was, however, very skillfully instrumentalised for propaganda purposes in the British press. The phenomenon became a powerful weapon in the ongoing media war between the British Empire and the Russian Empire in the Middle East. The blowing off of the fingers of the right hand – or of the entire hand –, as witnessed in the war of 1876, attracted much attention from professional soldiers and medical circles in Great Britain. The public there was deliberately led to understand the war as Moscow's brutal attack on the "sick man of the Bosphorus", and the result of scheming and malignant Slavophile committees and agents in charge of conducting Russia's secret policy in the Balkans. It is therefore not surprising that the Serbian People's Army was portrayed in the worst possible light, as an undisciplined mob prone to disorder and flight. The appearance of

a soldier who had voluntarily lost his fingers, just so as not to go to war against the Turks, sent a strong propaganda message, and at the same time indicated the dominant Turkophile mood of the majority of the British public during the war of 1876.

Оригиналан научни рад

Примљен: 31.3.2023.

Коначно прихваћен за објављивање: 22.6.2023.

Јована БЛАЖИЋ ПЕЈИЋ*

Историјски институт
Београд

ТЕРТИЈ ИВАНОВИЧ ФИЛИПОВ И СРПСКО ЦРКВЕНО ПИТАЊЕ

Апстракт: Тема овог рада јесте деловање Тertiја Ивановича Филипова (1826–1899), руског државног чиновника и публицисте, унутар словенофилског кружока, нарочито унутар Петроградског одељења Московског словенског добротворног комитета, од 1877. године Петроградског словенског добротворног друштва, и његов однос према Србима и Српској православној цркви. Одговоре на постављена питања потражили смо у личном фонду Тertiја Ивановича Филипова № 1099, похрањеном у оквиру Државног архива Руске Федерације у Москви.

Кључне речи: Србија, Тertiј Иванович Филипов, Петроградско словенско добротворно друштво, митрополит Михаило (Јовановић), Русија.

Abstract: The paper sheds light on Terty Ivanovich Filippov (1826–1899), a Russian civil servant and publicist, who was active within the Slavophile circle, especially within St. Petersburg Department of the Moscow Slavic Benevolent Committee – as of 1877 the St. Petersburg Slavic Benevolent Society. A focus is also placed on his relations with Serbs and the Serbian Orthodox Church. We look for answers in the personal fund of Terty Ivanovich Filippov No 1099, kept in the State Archive of the Russian Federation in Moscow.

Keywords: Serbia, Terty Ivanovich Filippov, St. Petersburg Slavic Benevolent Society, Metropolitan Mihailo (Jovanović), Russia.

О личности и делу Тertiја Ивановича Филипова, високо рангираног руског државног чиновника, сенатора и активног тајног саветника, богослова, публицисте и сакупљача народног стваралаштва, виђенијег члана Петроградског словенског добротворног друштва, у српској историографији није много писано. Своје контакте са Србима развијао је од времена Московског свесловенског конгреса (1867) и деловањем

* jovana.blazic@iib.ac.rs

унутар прво Петроградског одељења Московског словенског добротворног комитета (1868–1877), а затим и формално самосталног Петроградског словенског добротворног друштва (1877–1921). Нарочито близак однос остварио је с митрополитом београдским Михаилом (Милојем Јовановићем), о чему нам данас сведочи њихова преписка (1876–1898) сачувана унутар личног фонда Третија Ивановича Филипова, похрањена у Државном архиву Руске Федерације у Москви.

Третиј Иванович Филипов¹ рођен је 1826. године у Ржеву (Тверска губернија), у породици локалног фармацеута. Након завршене гимназије у Тверу (1837–1843), даље школовање наставио је на Историјско-филолошком факултету Московског царског универзитета (1844–1848), који је успешно окончао с дипломом кандидата. Одмах по завршетку студија, добија место професора руског језика и књижевности у Првој московској гимназији (1848–1856). Током студија, а затим и током службе у Москви, Филипов се приближава словенофилима и почиње да објављује текстове у њиховим гласилима. Претпоставља се да су виновници буђења таквог интересовања и његовог укључивања у словенофилски кружок били Михаил Петрович Погодин и Јосип Максимович Бођански, који су током својих професорских каријера успешно обликовали неколико највиђенијих руских слависта. Међутим, након осмогодишњег бављења у просвети, и кратке етнографске експедиције на Дону и Азовском мору (1856), на иницијативу тадашњег обер-прокуратора руског Светог синода грофа Александра Петровича Толстоја (1856–1862), Филипов напушта Москву и преузима дужност чиновника са специјалним овлашћењима при Светом синоду (1857–1860), где се, између осталог, бавио и пословима везано за источну православну цркву, а затим, неколико година касније, бива постављен за начелника Комитета за реформу духовно-образовних установа (1860–1864).² Врхунац своје професионалне каријере доживео је

---

¹ Више о Филипову: *Альманах современных русских государственных деятелей*, издание Германа Александровича Гольдберга, С.-Петербург 1897, 109–112; Афанасий Васильевич Васильев, *Памяти Третья Ивановича Филипова: читано 10 февраля 1900 г. в Союзе ревнителеев русского слова*, Петроград 1907; Сергей Викторович Лебедев, предисловие в: *Русское воспитание (Филиппов Третий Иванович)*, ответственный редактор Олег Анатольевич Платонов, Москва 2008, 5–24; Ольга Леонидовна Фетисенко, „Ревнители охранения обуреваемых святынь»: о переписке К. Н. Леонтьева и Т. И. Филиппова”, в: *Пророки Византизма. Переписка К. Н. Леонтьева и Т. И. Филиппова (1875–1891)*, составление, вступительная статья, подготовка текстов и комментарии О. Л. Фетисенко, Санкт-Петербург 2012, 5–64.

² О Филиповљевој служби при руском Светом синоду више у: С. И. Алексеева, „Т. И. Филиппов – чиновник особых поручений при обер-прокураторе Святейшего Синода”, в: *Святейший Синод в истории российской государственности: сборник материалов*

током више од три деценије службе у Државној контроли Руске империје (1864–1899), где је од 1878. године прво био заменик, а затим, од 1889. године, и државни контролор, односно први човек ове институције. У међувремену, постао је и сенатор (1883). Међутим, Филипов никада није престајао да пише и због широког спектра интересовања и друштвено-културног деловања био је укључен у рад бројних црквених и културно-научних организација у земљи и иностранству,³ а 1894. године изабран је и за почасног члана Руске академије наука.⁴ Савременик, руски државник Сергеј Јуљевич Вите, забележио је да је Филипов пре свега био црквењак, да се бавио црквеним и књижевним питањима, и да се није истицао као државни контролор и државни чиновник, те да је службу у Државној контроли добио, јер је испољавао руски национални правац.⁵

Током пете и шесте деценије 19. века, захваљујући интердисциплинарном образовању, Филипов бива прихваћен међу московским словенофилима, а нарочито постаје близак с водећим ауторитетима Алексејем Степановичем Хомјаковим и Иваном Васиљевичем Кирејевским. Поред тога, уважавао је и Аксакове, па је тако након једног дана проведеног у Абрамцеву писао Константину Сергејевичу колико је снажан утисак оставила на њега његова породица и породична атмосфера

Всероссийской научной конференции с международным участием, редакторы Сергей Львович Фирсов и Павел Викторович Федоров, Санкт-Петербург 2017, 115–130.

³ Био је члан Хеленског филозофског друштва (од 1861), затим почасни члан Атинског археолошког друштва (од 1875), Грчког братства *Христољупци* (од 1876), почасни члан и вицепредседник Палестинског православног друштва (од 1882), затим почасни члан Владимирског православног братства Александра Невског (од 1883), Пјатигорског друштва за помоћ болесницима који долазе на Кавказ ради лечења минералним водама (од 1883), Прибалтијског православног братства Христа Спаситеља и Покрова мајке Божије (од 1886), Новгородског друштва љубитеља старина (од 1894), Друштва љубитеља православног црквеног појања у Риги (од 1894), Московског друштва присталица хомеопатије (од 1894), почасни члан и један од оснивача Руског археолошког института у Цариграду (од 1895), затим почасни члан Православног друштва узајамне сарадње у Америци (од 1897), Московског царског универзитета (од 1898), Тифлиског друштва присталица хомеопатије (од 1899), Лидског ватрогасног друштва, затим члан Филолошког друштва при Петроградском царском универзитету, Друштва поштовалаца руског историјског образовања у част цара Александра III (од 1898) и Саратовског одељења Руског музичког друштва (од 1899). Такође, био је и почасни члан Руског географског друштва, Московске духовне академије и Друштва љубитеља историје и старине руске при Московском царском универзитету, те вице-председник Друштва љубитеља духовног образовања.

⁴ Государственный архив Российской Федерации [=ГА РФ], Ф. 1099, Оп. 1, Д. 29, Л. 1. Диплома Филипову за избор у почасне чланове Академије наука, 29. децембар 1893.

⁵ Сергей Юльевич Вите, *Воспоминания. Детство. Царствования Александра II и Александра III (1849–1894)*, Т. 3, Ленинград 1924, 250–252.

у њиховом дому,⁶ који је важио за главно место окупљања ондашњих словенофила. Првобитно, своје текстове Филипов је објављивао у часопису *Москвитянин*, у чијој је редакцији и сам учествовао, а који је издавао Михаил Петрович Погодин, а затим, по добијању дозволе да покрену сопствено гласило, објављивао је и био коуредник првог словенофилског часописа *Русская беседа*.⁷ Сарадња са словенофилима није прекинута по његовом одласку у Петроград, па 1867. године бива део тамошњег Организационог комитета за пријем Словена, а затим учествује и у оснивању Петроградског одељења Московског словенског добротворног комитета (1867–1868). Током шездесетих и седамдесетих година 19. века објављивао је у часописима *Библиотека для чтения*, *Русский вестник*, *Журнал Министерства народного просвещения*, те био стални аутор у листу *Гражданин*, који је издавао кнез Владимир Петрович Мешћерски. Везано за бугарско црквено питање (1870–1872), поред Константина Николајевича Леонтјева, припадао је малобројној струји која је осудила оснивање Бугарске егзархије. Признајући васељенског патријарха за поглавара православља,⁸ овакав исход сматрао је неканонским.⁹ Током последње деценије 19. века, под окриљем Филипова, у Петрограду је формиран словенофилски кружок, кога су чинили Афанасиј Васиљевич Васиљев, Сергеј Фјодорович Шарапов, Николај Петрович Аксаков и други.¹⁰

Дугогодишње пријатељство између митрополита београдског Михаила и Тертија Ивановича Филипова, започето је приликом митрополитовог

---

⁶ Татьяна Федоровна Пирожкова, «Жизнь как трудный подвиг», в: *Вера Аксакова: дневники, письма*, издание подготовила Т. Ф. Пирожкова, Санкт-Петербург 2013, 11.

⁷ Уредник часописа *Русская беседа* био је свега годину дана (1856–1857). Више о томе: Ольга Леонидовна Фетисенко, „Тертий Филиппов – первый редактор «Русской беседы»”, в: *«Русская беседа» история славянофильского журнала: исследования, материалы, постановочная роспись*, под редакцией Бориса Федоровича Егорова, Алексея Мстиславовича Пентковского и О. Л. Фетисенко, Санкт-Петербург 2011, 100–123.

⁸ Сергеј Јуљевич Вите забележио је да се Филипов није слагао с Константином Петровичем Побједоносцевим и да су се разилазили у много чему, а главно је било то што је Тертиј Иванович признавао васељенског патријарха за поглавара православља, док је дугогодишњи обер-прокуратор Светог синода (1880–1905) признавао самосталност бугарске цркве: С. Ю. Витте, *Воспоминания. Детство. Царствования Александра II и Александра III (1849–1894)*, Т. 3, 250–252.

⁹ О Филиповљевим погледима више у: Тертий Иванович Филиппов, „Решение греко-болгарского вопроса”, в: *Русское воспитание*, ответственный редактор Олег Анатольевич Платонов, Москва 2008, 149–200.

¹⁰ Валерий Александрович Фатеев, „В спорах о самобытном пути России”, в: *Славянофильство: pro et contra. Творчество и деятельность славянофилов в оценке современников*, составитель В. А. Фатеев, Санкт-Петербург 2009, 32.

двонедељног боравка у Петрограду, у склопу пропутовања Кијев–Москва–Петроград, које је предузео током октобра и новембра 1869. године, искористивши позив Кијевске духовне академије да као некадашњи дипломац учествује у прослави педесетогодишњице њеног постојања. Путујући у пратњи архимандрита Нићифора Дучића и игумана манастира Раковица Јосифа, српски митрополит је свуда наилазио на топао пријем од Руса, што није изостало ни у Петрограду.¹¹ Приликом свечаног дочека, који је организовало Петроградско одељење Московског словенског добротворног комитета, на седници од 7. новембра 1869. године, Филипов је поздравио српског митрополита, осврнувши се на допринос Московског свесловенског конгреса везано за актуелност словенског питања међу Русима: „Дакле, три града, толико различита један од другог, представници три различите епохе руске историје – великокнежевски Кијев, царска Москва и императорски Петербург (није ли ту садашња и историјска Рус?), спојили су се у јединствену мисао и у јединствени осећај, када су требали да угосте високог словенског госта. Није ли то очигледан знак, да се сва руска земља, од краја до краја, приближава служењу велике идеје словенске узајамности, која је залог скорог избављења наше браће и наше сопствене тврђаве и даљег просперитета на свим путевима живота? Одважни светитељу! Дозволите нам да се надамо, да ћете по повратку обавестити своје стадо, као очевидац и искрени сведок, о тим успесима, које сваког дана словенска идеја чини у руском друштву, и тиме га још јаче уверити у осећаје узајамне привржености и поверења према Русији. У мојим речима, нема ни сенке сумње у та осећања српског народа, не. Они су изазвани не сумњом, која би за тебе била увредљива, већ сасвим разумљивом бригом о чврстини наших међусобних веза, изазвани посебним положајем твоје домовине и уопште југоистока Европе.”¹² У свом обраћању, Филипов је замолио митрополита да упозори српски народ на клевете непријатеља на рачун Русије, алудирајући на панславизам, и да им понови да Руси немају ништа друго на уму осим среће и слободе својих једноверца и саплеменика.¹³ Такође, имао је и једну поруку за њих када се деси ослобођење „да сви једноверни и једноплемени народи уредe своје судбине на основу својих стварних права, не прелазећи у пределе

¹¹ Више о митрополитовом путовању у Русију (1869): Јована Блажић Пејић, *Московски словенски комитет и српско питање (1858–1875)* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2021) 261–268.

¹² Тертиј Иванович Филипов, „Приветственное слово сербскому митрополиту Михаилу, произнесенное в заседании Славянского комитета 26 октября 1869”, в: *Русское воспитание*, ответственный редактор Олег Анатольевич Платонов, Москва 2008, 142–143.

¹³ Исто, 143.

братске, чинећи савез мирољубивих, који никоме не прете, не траже одмазду за прошло, али довољно снажни да одбију нове насртaje на њихов мир и слободу”.¹⁴ Од тог тренутка, два поборника словенског зближавања започињу комуникацију, током које ће се у неколико наврата враћати и на ово обраћање, а већ следеће године (1870) Филипов је митрополиту послао свој рад на црквену тему ради прегледа и давања оцене.¹⁵

Значајан период Филиповљевог бављења унутар Петроградског словенског добротворног друштва представљао је период Велике источне кризе, када се нашао на челу Комисије за прикупљање прилога за страдале словенске породице у Босни, Херцеговини и Бугарској, основане при овој организацији септембра 1875. године. *Невесинска пушка* покренула је руско друштво и подстакла њихово интересовање за балканско питање, па су се широм Русије прикупљали прилози. Предводник тог таласа био је Московски словенски добротворни комитет са својим одељењима, а нарочито се у томе истицало Петроградско одељење, од 1877. године и званично самостално Петроградско словенско добротворно друштво. Комисија, чији је председник био Тертиј Иванович Филипов, слала је различите врсте помоћи на Балканско полуострво, водила рачуна о слању руских добровољаца, бринула о њиховим породицама и слично. Септембра 1876. године, како би се успоставила боља контрола везано за слање руских добровољаца из Петрограда у Србију, ова Комисија је у Београд послала свог члана, генерал-мајора Виктора Десидеријевича Дандевиља.¹⁶ У међувремену, пред Комисију је изнета и иницијатива Ивана Сергејевича Аксакова, да се ради бољег управљања свим прилозима у српској престоници отвори Словенски добротворни комитет, на челу с митрополитом Михаилом. За чланове Београдског одељења Филипов је предложио генерала Дандевиља, његовог помоћника кнеза П. П. Мешћерског и још једног члана Комисије, дипломату Григорија Александровича де Волана.¹⁷ Када су Дандевиљ и Мешћерски допутовали у Београд, митрополит Михаило је написао Филипову да су добро учинили што су их послали, и изразио наду да ће послови руских добровољаца у њиховом присуству кренути набоље.

---

¹⁴ Исто, 144.

¹⁵ Државни архив Србије [=ДАС], Митрополија београдска [=МБ], 1870/1279, Л. 1–2. Т. И. Филипов – Митрополит Михаило, Петроград, 28. април 1870.

¹⁶ *Освобождение Болгарии от турецкого иго. Освободительная борьба южных славян и Россия 1875–1877*, Т. 1, под редакцией Сергея Александровича Никитина и др., Москва 1961, 382–383 (Инструкција Комисије за прикупљање прилога при Петроградском словенском комитету, 5. септембра 1876).

¹⁷ Исто, 411–412 (Т. И. Филипов – И. С. Аксаков, 17. септембар 1876).

За Мешћерског је забележио да је својим интелектом и срдечношћу освојио све с којима се видео, а да је након боравка у Београду отпутовао у Делиград.¹⁸ Октобра 1876. године митрополит Михаило је обавестио Филипова о отварању Београдског одељења Словенског добротворног комитета, основаног с циљем да помаже избеглице из Турске, и истовремено навео да се радује што његовим седницама присуствује Дандевиљ као члан Петроградског одељења. Писао му је да се седнице Комитета одржавају управо у кући у којој је Дандевиљ и одсео. Такође, обавестио га је да је Комитет послао своје чланове на четири стране, како би лично помогли страдалнике и пружили им оно неопходно за живот, топлу одећу, обућу и слично. Навео му је да не може ни да замисли кроз какве муке тамошње становништво пролази, о чему га свакодневно извештавају чланови Комитета. Истакао је да се у оквиру Београдског одељења Комитета налази и један Бугарин, те подвукао да они и без тога не праве разлику између Срба и Бугара.¹⁹ Два месеца касније, митрополит ће по Дандевиљу послати ново писмо Филипову, у коме је писало да је генерал-мајор ревносно испунио све задато и да се враћа у Петроград.²⁰ Различита врста помоћи, коју је током 1875–1876. године Московски словенски добротворни комитет са својим одељењима у Петрограду, Кијеву и Одеси слао на Балканско полуострво, била је огромна, и она је предмет посебног истраживања. Навешћемо само један мали део, за који се сведочанства налазе међу Филиповљевим личним материјалима. Септембра 1876. године, кнегиња Наталија захвалила се Филипову на прилогу у висини од 10.000 рубаља намењених за породице страдалих Словена,²¹ а затим октобра 1876. године писао му је и црногорски књаз Никола, како би се захвалио и потврдио пријем, да је из Петрограда као прилог страдајућим Словенима примио 10.000 рубаља, а затим, преко Руског посланства у Бечу, још 10.267 флорина.²² Истовремено, октобра 1876. године Тертиј Иванович Филипов обавестио је српског кнеза да је Петроградско одељење спремно да српској влади да зајам у висини од

¹⁸ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2199, Л. 50–50об. Митрополит Михаило – Т. И. Филипов, Београд, 25. септембар 1876.

¹⁹ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2199, Л. 1–1об. Митрополит Михаило – Т. И. Филипов, Београд, 14. октобар 1876.

²⁰ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2199, Л. 2. Митрополит Михаило – Т. И. Филипов, Београд, 21. децембар 1876.

²¹ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2245, Л. 1–2. Наталија Обреновић – Т. И. Филипов, Београд, септембар 1876.

²² ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2281, Л. 1–2. Никола Петровић – Т. И. Филипов, Цетиње, 2. октобар 1876.

100.000 рубаља.²³ И након завршетка првог српско-турског рата (1876–1877), када се међу српским војницима нашло неколико хиљада руских добровољаца, било је и даље оних Руса који су се поновно пријављивали да помогну „поробљеној браћи”, па октобра 1877. године митрополит обавештава Филипова о руској лекарки, извесној Светловској, да је пријављена српском Министарству војске и да се тренутно налази на пракси у Београду, док чека да је позову. Такође, навео му је да је сва пажња Срба усмерена ка Плевни, те да се надају „срећном завршетку по хришћане и у славу и част руског оружја”. Истовремено, обавестио га је да су чланови Петроградског словенског добротворног друштва Иван Петровић Корнилов, Александар Иларионович Васиљчиков и Константин Петровић Побједоносцев одликовани од стране српске владе Таковским орденом.²⁴ Позитиван учинак Филиповљевог рада по српске интересе такође је препознат, па га је књаз Никола наградио Орденом кнеза Данила првог степена (1877), а кнез Милан Таковским орденом првог степена (1879).²⁵ Године 1892. краљ Александар одликоваће Филипова Орденом Светог Саве првог степена.²⁶

После Берлинског конгреса, у Србији која је била приморана да се политички приближи Аустроугарској, а што је истовремено значило и удаљавање од Русије, постало је тесно за митрополита Михаила, који се и даље држао старог курса.²⁷ Септембра 1879. године, док су се водили разговори о добијању аутокефалности, Филипов је телеграм са честиткама упутио митрополиту Михаилу. Митрополит му се захвалио и у наставку писма написао: „У садашњим судбоносним временима, свако служење је јако тешко, а служење цркви још теже. Нажалост, многи су против нас, а јако мало за нас.” Своје писмо послао је по Никандру Васиљевичу Зјусману, руском добровољцу из 1876. године, ког је препоручио као човека „искрено наклоњеног словенском питању, који му свом снагом служи”,²⁸ а он ће Филипову и у наредном периоду често достављати

---

²³ *Освобождение Болгарии от турецкого иго. Освободительная борьба южных славян и Россия 1875–1877*, Т. 1, 437–438 (Т. И. Филипov – Милан Обреновић, 3. октобар 1876).

²⁴ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2199, Л. 3–3об. Митрополит Михаило – Т. И. Филипov, Београд, 14. октобар 1877.

²⁵ *Альманах современных русских государственных деятелей*, 110; Драгомир Ацовић, *Слава и част: одликовања међу Србима – Срби међу одликовањима*, Београд 2013, 510, 514.

²⁶ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 27, Л. 1–2. Грамота о одликовању Т. И. Филипova, 8. јул 1892.

²⁷ Стеван М. Димитријевић, *Михаило архиепископ Београдски и Митрополит Србије, као православни јерарх, Србин, Словен и немар Југословенства*, Београд 1933, 34–35.

²⁸ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2199, Л. 4–5. Митрополит Михаило – Т. И. Филипov, Београд, 18. септембар 1879.

митрополитова писма и преносити усмене поруке. Децембра 1880. године, митрополит, поздрављајући га „као свог и своје Србије искреног пријатеља”, моли Филипова да прими Зјусмана и да га саслуша у вези са „нашим” општим питањима, те да не одбије да му помогне.²⁹ Репутација која је пратила Зјусмана била је доста упитна. Септембра 1878. године Николај Николајевич Дурново писао је Ивану Сергејевичу Аксакову о Зјусману, који се свуда представљао као изасланик српске владе, јер је са собом носио писмо митрополита Михаила. Дурново је навео да је писао митрополиту Михаилу да не шаље Зјусмана поново у Русију, јер тиме компромитује српску владу. Истовремено, Дурново је забележио да га је сам лично препоручио Филипову, који га је упознао с Константином Петровичем Побједносцевим, од кога је даље тражио аудијенцију код престолонаследника. Такође, Дурново је забележио да приликом Зјусмановог последњег боравка у Петрограду, Филипов није желео да га прими.³⁰ Поред тога, и Платон Андрејевич Кулаковски упозориће Аксакова на Зјусмана, и на његову лошу репутацију, истовремено пишући да би било добро упозорити на њега и Петроградско словенско добротворно друштво, и његове покровитеље, наводећи да круже приче да је Зјусман миљеник Филипова, те да би престали да му издају налоге, и уопште да би прекинули сваки даљи контакт с њим.³¹ Крајем јануара 1881. године, одговарајући на Филиповљево писмо, митрополит Михаило пише да се Зјусман враћа у Русију и да ће му он пренети све о политичкој ситуацији у Србији. Такође, Михаило обавештава Филипова да је васељенски патријарх Јоаким III покушао да „уразуми” Бугаре и врати их под своје окриље, и о томе све обавестио писмом. Српски митрополит је изразио сумњу да ће Бугари пристати, па навео да они цркву користе у политичке сврхе. Истакао је да када би Бугари и добили аутономију у Кнежевини, и чак Румелији, њима би и то било мало, јер они желе и Македонију, Стару Србију и део Цариградског округа. Питао је Филипова да ли би Русија могла да утиче на Бугаре, нарочито сада када римска пропаганда

²⁹ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2199, Л. 7. Митрополит Михаило – Т. И. Филипов, Београд, 22. новембар 1880.

³⁰ *Люди русской правды. Переписка И. С. Аксакова с государственными и общественными деятелями (1855–1886)*. Текстс. Комментарии. Адресаты, под редакцией Андрея Петровича Дмитриева и Бориса Федоровича Егорова, Санкт-Петербург 2018, 337–339 (Н. Н. Дурново – И. С. Аксаков, Москва, септембар 1878).

³¹ Кулаковски је писао да је Зјусман руски Јеврејин и да ради код Ристића као дописник у *Correspondenz Bureau: Русские о Сербии и сербах (архивные свидетельства)*, Том II, составление, подготовка к изданию, введение, заключительная статья Андрея Леонидовича Шемякина, Москва 2014, 116–117 (П. А. Кулаковски – И. С. Аксаков, Београд, 20. јануар 1879).

на штету православља јача у Босни и Херцеговини. Такође, како се поставило питање поновног отварања Словенског добротворног друштва у Београду, што је иницијатива потекла од стране Руса, митрополит Михаило је одговорио Филипову да би и они желели да обнове Словенско добротворно друштво у Београду, али да за то треба сачекати неко боље време, „јер би то у овом часу наљутило наше зле суседе”. Истовремено, писао је да жале што немају непосредне везе с Русијом, и што сад сва писма и пошиљке морају да прођу кроз руке суседа „доказаних словенских непријатеља”.³² Истовремено, поред покушаја поновног отварања Словенског добротворног друштва у Београду, маја 1880. године, међу Русима је постојала иницијатива о оснивању тзв. Братства за помоћ православним црквама и манастирима у Босни и Херцеговини. О томе је Филипову из Дрездена писао Гаврил Веселички Божидаревич, истовремено му шаљући и документа о оснивању и списак са четрдесет и једним чланом. Међу члановима будућег Братства нашли су се бројни словенофили, попут Константина Петровича Побједоносцева, Тertiја Ивановича Филипова, Ивана Сергејевича Аксакова, Помпеја Николајевича Баћушкова, Александра Александровича Кирјејева, Ореста Фјодоровича Милера, грофа Комаровског и др. Од Срба наводе се Деспотовић и Узелац.³³

Октобра 1881. године митрополит Михаило је смењен, а као повод послужило је доношење *Закона о таксама* из априла те године. Због митрополитовог противљења усвајању закона, који је наметнула држава, Михаило је разрешен дужности, без права на пензију, па се даља преписка с Филиповим углавном односила на прилике у Православној цркви у Србији. Честитајући наступајућу Нову 1882. годину, митрополит Михаило обавештава свог руског пријатеља да је током прошле године латинска пропаганда имала довољно успеха, тако што је произвела анархију у српској цркви и оснажила латинство у Босни и Херцеговини, поставивши четири бискупа у новооснованим епархијама. Због тога што није одговарао Бечу, како је писао, уклоњен је насилно, неправедно, безобзирно и непријатељски, без суда и суђења. Како би удовољили Аустроугарској, „непријатељима православља”, световна власт удаљила га је једнострано: „Невиђено дело насиља у мирно време – Сабор архијерејски говори да ја нисам ни за шта крив, док министри говоре – он

---

³² ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2199, Л. 8–8об. Митрополит Михаило – Т. И. Филипов, Београд, 18. јануар 1881.

³³ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 1554, Л. 1–4об. Г. Веселички-Божидаревич – Т. И. Филипов, 1/13. мај 1880.

је за нас крив”.³⁴ Иако је решавање „српског црквеног питања” привукло пажњу руског државног апарата, које је одмах послало телеграм кнезу Милану,³⁵ ништа конкретније није предузето, о чему је фебруара 1882. године Филипов обавестио српског митрополита: „Овде изгледа, неће предузети ништа одлучно по Вашој ствари, иако се јавност и личности на високим положајима потпуно саосећају са Вама. Писао сам о ономе што Вам се десило и васељенском патријарху, и када од њега добијем одговор, нећу оклевати да Вам га пошаљем. Но ја се чврсто надам да онај који буде изабран за наследника Вашег, ма ко он био, неће бити признат од једноверних цркава, које ни сада, као ни убудуће, неће никог другог осим Вас признати за београдског митрополита. Ах, када се не би плашили онога у чему је наше спасење – Сабора – целе Цркве, онда би Сунце правде засијало по свој земљи.”³⁶ У следећем писму митрополит се захвалио Филипову на лепим речима, и навео да није примио књиге које је очекивао. Даље, изнео му је детаље пројеката закона, за које је навео да ако буду усвојени, у Србији неће бити Православне цркве. У писму митрополит саопштава и потребу да се сазове Васељенски сабор ради очувања православља уопште: „Код нас је тако све кренуло ка пропасти православља, у Румунији нема слоге, у Грчкој је такође све у рукама световне власти, у Бугарској је већ познати неред, у аустријској Србији је ужасно, у Босни и Херцеговини језуити, у Азији и Турској гужва, у Русији је сачуван спољашњи вид црквеног управљања, али много тога треба поправити и удахнути му живота. И стога је Сабор неопходан.” Писао је да није важно да ли ће Сабор бити одржан у Москви или Цариграду, већ је важно да православци упознају једни друге, и заједничким силама и мудростима сачувају светиње. Михаило му је навео да би желео с њим и лично да поразговара, па га уједно позива да дође на крунисање цара Александра III у Москву, где је планирао и он сам да допутује.³⁷

³⁴ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2199, Л. 9–10. Митрополит Михаило – Т. И. Филипов, Београд, 3. јануар 1882.

³⁵ У телеграму је писало „да су мере предузете од стране српске владе, а у вези цркве и митрополита, оставиле непријатан утисак на руског цара, да те мере крше основна начела, и да Русија као члан Православне цркве не може остати равнодушна”: „Нова сведочанства из живота митрополита Михаила: од свргнућа до поновног повратка (1881–1889)”, приредиле Јована Блажић Пејић и Екатерина Владимировна Иванова, *Miscellanea (Мешовита грађа)* 37 (2016) 136 (Тајна наредба Николаја Карловича Гирса Александру Ивановичу Персијанију, 24. октобар 1881).

³⁶ Ђоко Слијепчевић, *Михаило, архиепископ београдски и митрополит Србије*, Минхен 1980, 244.

³⁷ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2199, Л. 11–11об. Митрополит Михаило – Т. И. Филипов, Београд, 4. март 1882.

Годину и по дана након разрешења, митрополит Михаило је провео у Београду, живећи скромно и повучено у својој кући на Врачару. Због ситуације у којој се нашао српски митрополит, Филипову су писали и Милосав Протић и игуман Теофил, старешина Српског подворја у Москви. Милосав Протић је упозоравао на политичке прилике у Србији, и на невоље с којима се сусрећу они који имају везе с Русијом: „Гоне се сви предани цару и Русији”. Навео је да српски питомци не могу више да путују у Русију, да они који се пак врате са школовања не могу ништа да очекују, да им више не стижу руска издања и црквени предмети, те да се укида преписка онима који је одржавају с Русима. Протић је изнео бојазан да ако се овако настави, Србија ће бити друга Пољска, а православље ће заменити католицизам, па изражавајући наду у руског цара и Русију, упитао је Филипова да ли Руси равнодушно гледају на српско црквено питање. Игуман Теофил писао је Филипову о лошој материјалној ситуацији митрополита Михаила. Навео је да је из Београда добио вести да митрополит продаје своју кућу, а да влада на све начине покушава да му отежа продају, па му обарају цену. Теофил је замолио Филипова да на дискретан начин обезбеди финансијску помоћ за српског митрополита, те наводи да је о томе писао и Побједоносцеву и митрополиту петроградском Исидору.³⁸ У следећем писму, Теофил, због своје привржености митрополиту Михаилу, обавештава Филипова да се српска влада и администратор Београдске митрополије Мојсеј спремају за прогон српског митрополита из земље, па га пита да ли ће Русија то да дозволи. Такође, обавештава га да ће, како су њега обавестили из Београда, руски Свети синод примити писмо у коме ће се тражити дозвола да извесни архимандрит Сава допутује уместо њега за старешину Српског подворја у Москви, а да њега планирају да предају суду, јер је приврженик Русије и држи се митрополита Михаила. Теофил је замолио Филипова да разговара с Побједоносцевим и да га са свиме упозна, а њега да посаветује.³⁹

Како је руска подршка изостала, митрополит Михаило је морао у изгнанство. Након што је 23. априла 1883. године напустио Београд, прво је отпутовао у Цариград. У друштву Јоакима III и чланова Светог синода, те руског амбасадора Александра Ивановича Нелидова (1883–1897), прославио је Васкрс, а затим, с препорукама васељенског патријарха и Нелидова, отпутовао у Јерусалим. Пошто је обишао Палестину и

³⁸ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2775, Л. 2–2об. Игуман Теофил – Т. И. Филипов, Москва, 1. септембар 1882.

³⁹ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2775, Л. 3–3об. Игуман Теофил – Т. И. Филипов, Москва, 28. септембар 1882.

поклонио се свим светим местима, вратио се у Цариград, одакле се након два месеца боравка, упутио на Свету Гору. Тамо је такође провео два месеца, па се поново вратио у Цариград, где је провео још два месеца, обилазећи светиње и оближња села. Како је писао Филипову, био је спреман да се врати у Србију и, не знајући за тамошњи устанак, мимо своје жеље остаје у Рушчуку. Из Рушчука одлази у Букурешт, али му тамо нису дозволили да остане, и стога се поново враћа у Бугарску, где су потом допутовали и други емигранти. Упркос оптужбама српске владе, која га је доводила у везу с организовањем устанка, како је писао митрополит Михаило, он није сретао друге емигранте, зато што су се зауставили на српској граници, изузев двојице, на које је налетео на путу у Силистрију и Цариград.⁴⁰ Након што му није дозвољено служење у Бугарској, схватио је да му ни тамо није место, па је од руске владе затражио да дође у Русију. Тако је 14. септембра 1884. године стигао у Кијев, где га је сачекало Филиповљево писмо. У писму Филипову, митрополит је забележио да је током изгнанства имао покровитељство руских дипломатских представника, да му је по напуштању града руски посланик у Београду Александар Иванович Персијани новчано помогао, а да му је крајем 1883. године и руска влада одредила извесно новчано издржавање. У наставку писма, писао му је у вези с бугарским црквеним питањем, да је о томе разговарао с многима, да васељенски патријарх жели да Православној цркви у Кнежевини да аутономију, а да Источна Румелија и Македонија остану под ингеренцијом Васељенске патријаршије. Међутим, како је писао, Бугари желе Македонију, па наводи да му је егзарх рекао да ће се помирити с патријархом тек кад Русија дође и у Софији окупи све православне да служе заједно. На крају писма наводи да је замолио Никандра Васиљевича Зјусмана, за кога пише да је радан и ревносан, да буде покровитељ.⁴¹ Својим одговором, Филипов је поздравио митрополитов долазак у Русију.⁴²

По доласку у Кијев, митрополит Михаило је обишао Почаевскују Лавру, „пограничну стражу православља”, а затим се сместио у Кијевско-печерску Лавру. Одатле је писао Филипову о приликама у Србији, „како аустрофилска влада са својом лажном јерархијом, примљеном из Аустрије,

⁴⁰ О везама митрополита Михаила са српским емигрантима и Николом Пашићем више у: *Митрополит Михаило и Никола Пашић. Емигрантска преписка 1884–1888*, приредио Андреј Шемјакин, Београд 2004.

⁴¹ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2199, Л. 12–13. Митрополит Михаило – Т. И. Филипов, Кијев, 23. септембар 1884.

⁴² ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2199, Л. 1–2. Т. И. Филипов – Митрополит Михаило, Петроград, 28. септембар 1884.

мисли да без православља неће бити ни руског утицаја”, те да је краљ Милан, коме је цар Франц Јозеф директно тражио његово удаљавање, „постао царев слепи слуга, који испуњава наредбе без поговора”. Наводио је да су га у Васељенској патријаршији саветовали да патријарху преда писмени протест, али да то није учинио из више разлога, сматрајући да би оно донело више штете него користи. Такође, како је писао митрополит, краљу Милану је из Русије послат „озбиљан телеграм”, али да он мало уважава руске савете. Михаило је забележио да је Русија од времена Петра Великог заштитница православља, али да је сада изабрано време када је Русија приморана да ћути, јер је недавно издржала тежак и скуп рат. Писао је Филипову да би волео да га види, али да му је за свако кретање потребна дозвола, те да не жели да за руску владу буде тешко бреме и да њиховим непријатељима даје повода у оваквој политичкој ситуацији, те да ће се на неко време ућутати.⁴³

Након доношења *Закона о изменама и допунама у закону о црквеним властима православне вере од 30. децембра 1862. године*, за новог митрополита београдског постављен је Теодосије (Теодор Мраовић) (1883–1889), а стари епископи који су одбили да поштују закон, смењени су без права на пензију и смештени у манастире, а на њихово место постављени су нови, а новопостављена јерархија сматрана је за „напредњачку” и „неканонску”. Признање неканонски устоличеног Теодосија за београдског митрополита од новопостављеног васељенског патријарха (1884–1887) тешко је пало митрополиту у изгнанству, због чега је Јоакиму IV упутио протестно писмо.⁴⁴ На такав потез нагнали су га чланови Петроградског словенског добротворног друштва, а нарочито је томе допринео Филипov. Неколико недеља пре митрополитовог обраћања патријарху, руско Министарство спољних послова цензурирало је часопис *Известия Санкт-Петербургского славянского благотворительного общества*, не дозволивши члановима ове организације да јавно, путем свог гласила, изразе своје незадовољство и осуде овакав потез васељенског патријарха. Члан Петроградског словенског добротворног друштва Иван Иванович Соколов обавестио је митрополита Михаила да Београдом круже гласине да је српска влада за признање патријарху платила 10.000 червонаца, па га је отворено посаветовао да уложи протест. Такође, писао му је да се Мраовић још није обратио руском Светом синоду и да га руска црква за сада не признаје, те да су из Београда

⁴³ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2199, Л. 14–15. Митрополит Михаило – Т. И. Филипov, Кијев, 16. новембар 1884.

⁴⁴ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2199, Л. 19–22. Митрополит Михаило – Јоаким IV, Кијев, 29. децембар 1884.

добили информацију да је извесни Живко послат у Русију ради његовог праћења.⁴⁵ И Филипов, у свом писму од 21. децембра 1884. године, саветовао је такође српског митрополита да уложи протест. Писао је да је Посланица патријарха састављена вешто, па изразио сумњу да је то учинио сам Јоаким IV, наводећи да је патријархов одговор Теодосију послат након што је васељенски патријарх разговарао с Нелидовим, који га је молио да не баца Православну цркву у Србији у наручје Православне цркве у Аустрији. Филипов је навео да је руско Министарство спољних послова веома незадовољно поступком Нелидова и да је све дато руском Светом синоду на разматрање. Саветујући га на протест, замолио га је да му јави какав став намерава да заузме, како би и он сам знао како да се постави кад му се обрете из Министарства спољних послова, или неко од чланова Светог синода. Такође, навео је да се није обраћао Цариграду, и истовремено подвукао да неће ћутати, уколико то он не буде од њега тражио, или уколико оно буде на штету православља.⁴⁶ Неколико дана касније, митрополит је одговорио Филипову, сумњајући у позитиван резултат протестног писма. За патријарха је навео да је „пљунуо у очи и пред целим светом се посрамио”, те да неосновано мисли да ће тиме „задржати Мраовића од потчињавања аустријској јерархији”. Михаило је писао да би протест додатно заоштрио проблем са српском владом, „која би заједно са Аустријом још снажније прогонила наше пријатеље”. Навео је да су га током путовања по Истоку аустроугарски дипломатски представници надгледали и слали извештаје о њему, и својој, и српској влади. Подсетио га је да је његово присуство у Бугарској било „мучно” за бугарског кнеза, да су му у Румунији забранили да борави, па чак и да транзитом пролази кроз њихову земљу, да му српски посланик није дозволио да остане у Цариграду, а да су га из Србије прогнали. Стога, сматрао је да би његов протест могао да штети Русији, тим пре што је Нелидов саветовао васељенског патријарха да призна Мраовића: „Не, Тертиј Иванович, протест неће помоћи, а у садашњој ситуацији, може нам наштетити још више. Док Русија води пасивну политику, како ми можемо допринети делу? Мени је боље да ћутим, а Вас молим да напишете патријарху све што је потребно.” Такође, навео је да док је писао ово писмо, добио је писмо од једног српског епископа, у коме је стајало, „да је патријархово признање Мраовића све изненадило и наљутило, па ако руски Синод или руска влада узме да исправи грешку, моћи ће да

⁴⁵ Архив Српске православне цркве [=АСПЦ], Митрополит Михаило, Кутија 1. И. И. Соколов – Митрополит Михаило, Петроград, 8. децембар 1884.

⁴⁶ АСПЦ, Митрополит Михаило, Кутија 1. Т. И. Филипов – Митрополит Михаило, Петроград, 9. децембар 1884.

чекају, али ако и они признају, сви пријатељи ће се удаљити од ње: ако је Русија дужна да трпи пораз у политици, она није дужна да трпи пораз и у питању црквеном, зато што је она њен једини, исконски заштитник”. Истовремено, Михаило је од Филипова затражио да се заузме око Српског подворја у Москви, које је привремено затворено, да се поново отвори, и да архимандрит Јоаникије,⁴⁷ који је с њим допутовао у Русију, добије потребну дозволу да у њему служи.⁴⁸

Упркос свему, митрополит Михаило је одлучио да пошаље протестно писмо васељенском патријарху, и копију писма доставио је Филипову у Петроград. Од Филипова је затражио да посредује, „да великој цркви пренесе све што је потребно да зна, како би сачувала своје достојанство”, па да га обавести чим добије патријархово мишљење. Истовремено, упозорио га је да је међу Србима завладала равнодушност према вери.⁴⁹ С друге стране, Филипов је био задовољан што се митрополит осмелио на такав потез.⁵⁰ Крајем априла 1885. године митрополит Михаило послао је Филипову и одговор који је добио од патријарха, а који је примио преко уредника московског листа *Восток*, Николаја Николајевича Дурнова, па поручио да уколико добије дозволу, желео би да дође у Петроград да разговарају.⁵¹ Неколико недеља касније, митрополиту је писао Трифун Анастасијевић, који је на његову препоруку био код „нашег дичног пријатеља, а Вашег високог поштоватеља, Тертија Ивановича Филипова”, а кога је од свих чланова Петроградског словенског добротворног друштва најбоље познавао. Анастасијевић је навео да га је Филипов лепо примио и обећао помоћ, али је затражио да му митрополит напише писмо.⁵² Детаље овог сусрета нисмо успели да осветлимо, а међу Филиповљевим материјалима чува се само један телеграм Анастасијевића, у коме му Србин честита четрдесетогодишњицу државне службе (1896).⁵³

⁴⁷ Јуна 1885. године, Никандр Васиљевич Зјусман, у друштву Николаја Николајевича Дурнова, Ивана Сергејевича Аксакова и генерала Михаила Григорјевича Черњајева посетио је Српско подворје у Москви, након чега се митрополиту Михаилу жалио на архимандрита Јоаникија: АСПЦ, Митрополит Михаило, Писма. Н. В. Зјусман – Митрополит Михаило, 8. јун [1885].

⁴⁸ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2199, Л. 16–17об. Митрополит Михаило – Т. И. Филипов, Кијев, 14. децембар 1884.

⁴⁹ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2199, Л. 18–18об. Митрополит Михаило – Т. И. Филипов, Кијев, 29. јануар 1885.

⁵⁰ Ђ. Слијепчевић, *Михаило, архиепископ београдски и митрополит Србије*, 311.

⁵¹ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2199, Л. 23–23об. Митрополит Михаило – Т. И. Филипов, 15. април 1885.

⁵² АСПЦ, Митрополит Михаило, Кутија 1. Трифун Анастасијевић – Митрополит Михаило, Петроград, 16. јун 1885.

⁵³ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 1362, Л. 1–2. Трифун Анастасијевић – Т. И. Филипов, [1896].

Маја 1885. године митрополит Михаило затражио је од Филипова да помогне Никандру Васиљевичу Зјусману да се из Петрограда врати у Софију, и да добије посао дописника листова *Новое время* или *Новости*, како би имао од чега да живи, те га замолио да га прими, и од њега сазна шта је потребно. Истовремено, наводио је да га многи саветују да напише ново писмо васељенском патријарху, да чињеницама оповргне његов одговор, али да он ипак мисли да је боље да то не чини.⁵⁴ Од Филипова затражиће савет, а писмо ће му уручити Василиј Иванович Аристов, секретар Петроградског словенског добротворног друштва, с којим се митрополит састао у Кијеву.⁵⁵ По доласку у Кијев, митрополит Михаило је ступио у контакт са словенофилима, који су потом пристали да помогну планирану акцију српских емиграната на челу са Николом Пашићем, о чему је већ доста писано.⁵⁶ По свему судећи, Филипов је примио Зјусмана, помогао му да се у Софију врати као дописник листа *Новое время*, а по доласку у Бугарску предао је Пашићу 300 рубаља које је примио од Петроградског словенског добротворног друштва.⁵⁷

Наредно писмо митрополит ће Филипову послати из Москве, у коју је допутовао 8. септембра 1885. године.⁵⁸ Из преписке с Филиповим види се да митрополит Михаило, по доласку у Москву, поред црквеног питања у Србији, које је било доминантна тема преписке, почиње да се бави и другим стварима. У писму из фебруара 1886. године Михаило ће од Филипова затражити да помогне Милошу Протићу, који је ожењен Рускињом, с којом има сина, а коме је била потребна земља да се насели. Молио га је да искористи свој утицај и заложи се код генерала Александра Карловича Рихтера и Сергеја Александровича Тањејева, како би што пре саставили извештај цару о додели земље Протићу. Уз то, поменуо је да је из Цариграда добио вести да је патријарх Јоаким IV тешко болестан.⁵⁹ Следеће писмо из фебруара 1888. године, митрополит

⁵⁴ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2199, Л. 24. Митрополит Михаило – Т. И. Филипов, Кијев, 2. мај 1885.

⁵⁵ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2199, Л. 25–26. Митрополит Михаило – Т. И. Филипов, Кијев, 19. мај 1885.

⁵⁶ Андреј Леонидович Шемјакин, „Митрополит Михаило и Никола Пашић у емиграцији (1883–1889). Заједно против Милана Обреновића”, у: *Митрополит Михаило и Никола Пашић. Емигрантска преписка 1884–1888*, приредио Андреј Шемјакин, Београд 2004, 29–39.

⁵⁷ Исто, 31.

⁵⁸ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2199, Л. 27. Митрополит Михаило – Т. И. Филипов, Москва, 9. септембар 1885.

⁵⁹ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2199, Л. 28–28об. Митрополит Михаило – Т. И. Филипов, Москва, 12. фебруар 1886.

је послао Филипову као реакцију на његов чланак *Митрополит Белградски и Србски Михаил*,⁶⁰ објављен у часопису *Гражданин*. Митрополит Михаило наводи да је српска влада хтела да га пошаље у затвор, али да га је лекар заштитио, наводећи да његово здравље то не би поднело, па су га под двоструким надзором ставили у кућни притвор. Поновио је да је његово разрешење учињено по налогу цара Франца Јозефа, а та жеља саопштена је Милану током његове посете Бечу, још за време владе Јована Ристића (1878–1880), али су се српски министри једногласно томе супротставили. Међутим, по формирању владе Милана Пироћанца (1880–1883), оно је остварено. Осврнуо се и на део које се односио на његово протестно писмо васељенском патријарху, па је навео да Јоаким IV пре устоличења за патријарха, није признавао Мраовића, те да је по повратку из Италије свратио у Београд, али није желео да га Мраовић прими, отворено говорећи да он није митрополит. Међутим, погледе је променио као патријарх, под утицајем аустроугарског и грчког посланика, и када је из Србије послато 12.000 дуката.⁶¹ У писму од маја 1888. године, митрополит Михаило моли Филипова да се заузме око српског архитекте, такође ожењеног Рускињом, Перикла Михајловича Колудровића, и помогне му да нађе посао.⁶² Михаило, користећи се својим везама, покушавао је да од Русије издејствује помоћ и за остале српске епископе, који су без пензије удаљени годину дана после њега. Приликом посете Петрограду, разговарао је о томе са Константином Петровичем Побједоносцевим, а затим му је Влангали обећао да ће на неко време обезбедити по 500 рубаља за епископе Јеронима и Мојсеја. Пошто није добио одговор, митрополит је молио Филипова да се око тога распита за њега.⁶³ Како је убрзо покренуто и питање развода краљице Наталије и краља Милана, митрополит Михаило се и око тога саветовао са члановима Петроградског словенског добротворног друштва. У писму из новембра 1888. године, генерал Александар Александрович Кирјејев, на митрополитово писмо одговара да они развод сматрају незаконитим, те да се Филипов спрема да према митрополитовој жељи пошаље писмо васељенском патријарху Дионисију V (1887–1891), да се одбаце сва

⁶⁰ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 104, Л. 3–3об. Белешка Т. И. Филипова „Митрополит београдски и српски Михаил“, [друга половина XIX века].

⁶¹ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2199, Л. 29–31. Митрополит Михаило – Т. И. Филипов, Москва, 2. јануар 1888.

⁶² ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2199, Л. 32–33. Митрополит Михаило – Т. И. Филипов, 29. април 1888; ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2199, Л. 34. Митрополит Михаило – Т. И. Филипов, Москва, 20. јун 1888.

⁶³ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2199, Л. 32–33. Митрополит Михаило – Т. И. Филипов, 29. април 1888.

тражења с којима ће му се обратити Мраовић. Самог Михаила саветују да уложи писмени протест, и наводе да је Побједоносцев поручио грофу Николају Павловичу Игњатијеву, тадашњем председнику Петроградског словенског добротворног друштва, да ако му се српски митрополит обрати за мишљење око тог важног питања, он ће одговорити да нема ништа против тог корака. Кирјејев је сматрао да ако митрополит напише протест у виду одговора на молбу краљице, он ће произвести добар утисак међу Србима, те се то може повољно одразити на положај краљице, али и на положај православља и Словенства уопште. Такође, Кирјејев је додао да су у случају преврата у Србији, дужни да стану на страну интереса краљице и њеног сина.⁶⁴

Фебруара 1889. године абдицирао је краљ Милан и уместо малолетног краља Александра формирано је Треће намесништво, које су чинили Јован Ристић, Коста Протић и Јован Белимарковић. Ове вести обрадовале су митрополита Михаила, који се марта 1889. године захвалио Филипову на телеграму „у коме учествује у радости српског народа”, па додао да српски народ никада није опростио Милану што их је приморавао „да приђу Швабама, његовим непријатељима, који су нападали његову веру и народност”. Изразио је наду да ће намесници боље и паметније водити послове, колико год буду могли, исправити начињене грешке, али да им неће бити лако од Аустрије и Бизмарка, па им је стога потребна подршка Русије. Михаило је писао да му се намесници још нису званично обратили, али да су му поједини писали да мисле да црквено питање реше у складу са црквеним законима. Стога, митрополит је упитао Филипова: „Шта урадити са неканонским архијерејима? Треба ли их подвргнути строгоћи црквеног суда, тако мислите? У супротном, послала би се порука народу, да свака партија треба да има своју јерархију, а где би нас то онда одвело?”⁶⁵

По повратку у Србију, 30. маја 1889. године, и примању управе 10. јуна исте године, митрополит Михаило је наставио преписку с Филиповим, кога је обавештавао о приликама у Православној цркви у Србији. Прво упућено писмо било је у вези са Филиповљевим постављењем за државног контролора, па је уз честитке додао да они вредно раде на враћању цркве у пређашње стање.⁶⁶ Децембра 1889. године, одговарајући

⁶⁴ АСПЦ, Митрополит Михаило, Кутија 1. А. А. Кирјејев – Митрополит Михаило, Петроград, 15. новембра 1888.

⁶⁵ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2199, Л. 36–37. Митрополит Михаило – Т. И. Филипов, Москва, 2. март 1889.

⁶⁶ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2199, Л. 40–41. Митрополит Михаило – Т. И. Филипов, Београд, 28. октобар 1889.

на његово писмо, митрополит наводи Филипову да се слаже с њим да не треба узимати титулу егзарха, коју је предложила Комисија. Међутим, и Сабор је одбио да прими пројекат, па је тако остала титула митрополит све Србије, архиепископ београдски. Српска влада је била вољна да усвоји титулу патријарха, али су их замолили „да то учине кад Пећ уђе у границе српске државе”. Подвукао је да су отворено рекли да неће пристати ни на шта, противно црквеним законима.⁶⁷ Новембра 1890. године митрополит моли Филипова да, иако је сад на високом положају, „да не напушта дело Божије”, па наводи: „Тужно што је руска политика пасивна, а политика Лиге активна. И положај цркве на Истоку је тежак. У Јерусалиму нема патријарха, у Цариграду такође, патријарх не ради, цркве закључане. Код нас, црква је погчињена световној власти, и јако је тешко да се боримо. Вама је познат наш нови закон, по коме је архијереју одузето скоро све. Сада се спремамо да доставимо Скупштини одлуке Сабора, како би се она сагласила да се грешке исправе, али имамо малу наду у успех. Ми ћемо радити све што треба, а тамо шта Бог да. Нас су овде увредили постављањем бугарских епископа у Старој Србији и Македонији, и наш народ је тиме огорчен. Писао сам патријарху да дозволи Србима да имају своје епископе у Старој Србији и Македонији, који би зависили од патријарха, али нема одговора, јер је дао оставку.” Михаило је замолио Филипова за савет како да побољша положај српске цркве.⁶⁸

Следеће сачувано писмо је из јануара 1894. године, у коме му је митрополит Михаило честитао на одликовању Орденом кнеза Александра Невског. Такође, он му пише да не може да се похвали црквеним пословима, да свим силама покушава да сачува поредак, борећи се с бројним препрекама.⁶⁹ Филип му је одговорио да су за њега последњи догађаји у Србији веома тужни, да иако се испунило оно што је у свом обраћању из 1869. године пожелео, „да Ваш народ буде слободан, Господ му није дао мира и слоге”.⁷⁰ Митрополит је писао Филипову да им није лако да живе у време борбе међу партијама, и да клевете на сопствени рачун може да поднесе, али не и на рачун вере, коју је дужан да штити: „Борба партија је и духовнике поделила на радикале,

---

⁶⁷ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2199, Л. 38–39. Митрополит Михаило – Т. И. Филипов, Београд, 18. децембар 1889.

⁶⁸ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2199, Л. 42–43. Митрополит Михаило – Т. И. Филипов, Београд, 23. октобар 1890.

⁶⁹ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2199, Л. 44. Митрополит Михаило – Т. И. Филипов, Београд, 8. јануар 1894.

⁷⁰ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2199, Л. 4–5. Т. И. Филипов – Митрополит Михаило, Петроград, 25. јануар 1894.

либерале и напредњаке, и тешко је њима управљати. Како која партија добије своје ministre, за митрополита не желе да знају. И тада он мора са Министарством да води рат.” Пише о борби са назаренима, у чему му помаже и српска влада. Такође, пише о масонима, за које наводи да су се донедавно скривали, а сада штампају књиге и новине. За ту борбу наводи да је неуспешна, јер масона има на високим положајима у влади. Иако говоре да нису против вере, истовремено обнављају паганство. Такође, митрополит је обавестио Филипова да се краљ Милан вратио у Србију како би помогао сину, па додао: „Радикали, који су вређали краља Александра, нису били у стању да управљају, иако није било без опасности, ни поретка – скоро да је била анархија, коју је краљ Александар прекинуо и надамо се да ће ствари да крену на боље. Штета што руске новине тако пристрасно бране радикале. Таква конституција није за Србију!”⁷¹

У међувремену, Филиповљева супруга је умрла, те он одлази у Јерусалим, па је на неко време преписка с митрополитом српским прекинута. Преко новог српског посланика у Петрограду, пуковника Михаиловића, јануара 1895. године, митрополит шаље Филипову своје писмо, у коме му наводи да се осећа слабије, али да и даље обавља све своје обавезе, и да може да се похвали краљевим расположењем према цркви и према њему. У последњем сачуваном митрополитовом писму Филипову, насталом три године касније, из јануара 1898. године, Михаило наводи да трпи непријатности, да их папа и католичка црква притискају на склапање Конкордата на уштрб православља. Наводи да они протестују и штите цркву од папских агената, како би српска влада одуговлачила његово потписивање, јер у Србији нема ниједне општине, ни села, ни града, католика, па тако не може ни бити епархије. Подвлачи да је свима пример Босна и Херцеговина, која ће закратко изгубити православље, уколико остане под Аустроугарима, па додаје: „Велики је грех начињен Берлинским конгресом, којим су одатле протерани Турци, а предали их Аустроугарима”. Такође, обавештава га да ће му се јавити светогорски јеромонах Калистрат, који га је већ помогао, па се нада ће наставити и даље, како би на Атосу процветао аскетизам.⁷²

Поред црквеног питања, Филипов се бавио и просветним питањем код Срба, бринући о школовању српских питомаца и питомица. Међу његовим личним материјалима чувају се писма питомица Катарине

⁷¹ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2199, Л. 45–46. Митрополит Михаило – Т. И. Филипов, Београд, 4. фебруар 1894.

⁷² ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2199, Л. 48–49об. Митрополит Михаило – Т. И. Филипов, Београд, 18. јануар 1898.

Стојковић и Јоване Вуковић. Катарина Стојковић из Београда, која се школовала у школи и пансиону при Алексејевском женском манастиру у Москви (1870–1876), по повратку у Србију није успела да нађе службу, па се вратила у Русију. Уз помоћ Филипова, успела је да нађе посао у Петрограду, и себи обезбеди услове за живот.⁷³ У писмима Јоване Вуковић из Црне Горе, насталим између 1894. и 1896. године, српска питомица Филипова назива „својим јединим покровитељем”, жали му се на здравствено стање и моли га да њену молбу пренесе у Азијски департаман Министарства спољних послова.⁷⁴ Године 1897. Филипову се обратио и Сава Грујић, који га је замолио да уколико се укаже неко место, има у виду дворског саветника Ф. И. Георгијевича, који код њега служи већ петнаест година, а који је завршио Петроградски универзитет и има добру репутацију, а тренутно ради у Туљској канцеларији.⁷⁵ Године 1882. Филипову се обратио и Димитрије, син Вука Стефановића Караџића, који је желео да се у обележавању Вуковог рођења (1887) укључи и руска страна, која би финансирала објављивање Вуковог рукописа.⁷⁶

Тертиј Иванович Филипов несумњиво је остварио значајан допринос везано за српско-руске односе друге половине 19. века. Важећи за стручњака за црквена питања, нарочито се истицао на пољу цркве, па користећи се својим везама у највишим црквеним и световним круговима, како материјално, тако и саветодавно, пружао подршку и помоћ Србима, а нарочито митрополиту српском Михаилу. Излагање ћемо завршити речима митрополита Михаила, који је за Филипова забележио да је „пружао подршку и утврђивао љубав између двају народа и двеју цркава,”⁷⁷ па тако несумњиво оставио трага на развој српског црквеног, па и националног питања током друге половине 19. века.

---

⁷³ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2666, Л. 1–2об. Катарина Стојковић – Т. И. Филипов, 31. марта [после 1884].

⁷⁴ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 1596, Л. 1–1об. Јована Вуковић – Т. И. Филипов, 1894; ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 1596, Л. 3–3об. Јована Вуковић – Т. И. Филипов, Петроград, 25. јун 1896.

⁷⁵ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 1700, Л. 1–2. Сава Грујић – Т. И. Филипов, Петроград, 7. април 1897.

⁷⁶ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 1933, Л. 1–2. Димитрије Караџић – Т. И. Филипов, Петроград, 17. март 1882.

⁷⁷ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2199, Л. 6. Митрополит Михаило – Т. И. Филипов, Београд, 29. октобар 1879.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LISTS OF REFERENCES

Необјављени извори – Unpublished Primary Sources

- Архив Српске православне цркве (АСПЦ), Београд, Митрополит Михаило [Arhiv Srpske pravoslavne crkve (ASPC), Beograd, Mitropolit Mihailo]
Државни архив Србије (ДАС), Београд, Митрополија београдска (МБ) [Državni arhiv Srbije (DAS), Beograd, Mitropolija beogradska (MB)]
Государственный архив Российской Федерации (ГА РФ), Москва, Ф. 1099 (Филиппов Т. И.) [Gosudarstvennyj arhiv Rossijskoj Federacii (GA RF), Moskva, F. 1099 (Filipov T. I.)]

Објављени извори – Published Primary Sources

- Алманах современных русских государственных деятелей*, издание Германа Александровича Гольдберга, Санкт-Петербург 1897. [*Al'manah sovremennyh russkih gosudarstvennyh dejatelej*, izdanie Germana Aleksandroviča Gol'berga, Sankt-Peterburg 1897]
- Васильев, Афанасий Васильевич, *Памяти Тертия Ивановича Филиппова: читано 10 фебрала 1900 г. в Союзе ревнителей русского слова*, Петроград 1907. [Vasil'ev, Afanasij Vasil'evič, *Pamjati Tertija Ivanoviča Filippova: čitano 10 fevralja 1900 g. v Sojuze revnitelej russkogo slova*, Petrograd 1907]
- Вера Аксакова: дневники, письма*, издание подготовила Татьяна Федоровна Пирожкова, Санкт-Петербург 2013. [*Vera Aksakova: dnevniki, pis'ma*, izdanie podgotovila Tat'jana Fedorovna Pirožkova, Sankt-Peterburg 2013]
- Витте, Сергей Юльевич, *Воспоминания. Детство. Царствования Александра II и Александра III (1849–1894)*, Т. 3, Ленинград 1924. [Vitte, Sergej Jul'evič, *Vospominanija. Detstvo. Carstvovanija Aleksandra II i Aleksandra III (1849–1894)*, Т. 3, Leningrad 1924]
- Люди русской правды. Переписка И. С. Аксакова с государственными и общественными деятелями (1855–1886). Тексты. Комментарии. Адресаты*, под редакцией Андрея Петровича Дмитриева и Бориса Федоровича Егорова, Санкт-Петербург 2018. [*Ljudi ruskoj pravdy. Perepiska I. S. Aksakova s gosudarstvennymi i obščestvennymi dejateljami (1855–1886). Teksty. Kommentarii. Adresaty*, pod redakcijej Andreja Petroviča Dmitrieva i Borisa Fedoroviča Egorova, Sankt-Peterburg 2018]
- Митрополит Михаило и Никола Пашић. Емигрантска преписка 1884–1888*, приредио Андреј Шемјакин, Београд 2004. [*Mitropolit Mihailo i Nikola Pašić. Emigrantska prepiska 1884–1888*, priredio Andrej Šemjakin, Beograd 2004]
- „Нова сведочанства из живота митрополита Михаила: од свргнућа до поновног повратка (1881–1889)”, приредиле Јована Блажић Пејић и Екатерина Владимировна Иванова,

- Miscellanea (Мешовита грађа)* 37 (2016) 123–157. [„Nova svedočanstva iz života mitropolita Mihaila: od svrgnuća do ponovnog povratka (1881–1889)”, priredile Jovana Blažić Pejić i Ekaterina Vladimirovna Ivanova, *Miscellanea (Mešovita građa)* 37 (2016) 123–157]
- Освобождение Болгарии от турецкого иго. Освободительная борьба южных славян и Россия 1875–1877*, Т. 1, под редакцией Сергея Александровича Никитина, Василия Дмитриевича Конобеева, Александра Бурмова и Николая Тодорова, Москва 1961. [*Osvoboždenie Bolgarii ot tureckogo iго. Osvoboditel'naja bor'ba južnyh slavjan i Rossija 1875–1877*, Т. 1, pod redakcij Sergeja Aleksandroviča Nikitina, Vasilija Dmitrieviča Konobeeva, Aleksandra Burmova i Nikolaja Todorova, Moskva 1961]
- Пророки Византизма. Переписка К. Н. Леонтьева и Т. И. Филиппова (1875–1891)*, составление, вступительная статья, подготовка текстов и комментарии Ольга Леонидовна Фетисенко, Санкт-Петербург 2012. [*Proroki Vizantizma. Perepiska K. N. Leon'teva i T. I. Filippova (1875–1891)*, sostavlenie, vstupitel'naja stat'ja, podgotovka tekstov i komentarii Ol'ga Leonidovna Fetisenko, Sankt-Peterburg 2012]
- «Русская беседа» история славянофильского журнала: исследования, материалы, постатейная роспись, под редакцией Бориса Федоровича Егорова, Алексея Мстиславовича Пентковского и Ольгой Леонидовной Фетисенко, Санкт-Петербург 2011. [«*Ruskaja beseda*» istorija slavjanofil'skogo žurnala: issledovanija, materijaly, postatejnaja rospis', pod redakcij Borisa Fedoroviča Egorova, Alekseja Mstislavoviča Pentkovskogo i Ol'goj Leonidovnoj Fetisenko, Sankt-Peterburg 2011]
- Русские о Сербии и сербах (архивные свидетельства)*, Том II, составление, подготовка к изданию, введение, заключительная статья Андрея Леонидовича Шемякина, Москва 2014. [*Russkie o Serbii i serbah (arhivnye svidatel'stva)*, Том II, sostavlenie, podgotovka k izdaniju, vvedenie, zaključitel'naja stat'ja Andreja Leonidoviča Šemjakina, Moskva 2014]
- Славянофильство: pro et contra. Творчество и деятельность славянофилов в оценке современников*, составитель Валерий Александрович Фатеев, Санкт-Петербург 2009. [*Slavjanofil'stvo: pro et contra. Tvorčestvo i dejatel'nost' slavjanofilov v ocenke sovremennikov*, sostavitel' Valerij Aleksandrovič Fateev, Sankt-Peterburg 2009]
- Филиппов, Тертый Иванович, *Русское воспитание*, ответственный редактор Олег Анатольевич Платонов, Москва 2008. [*Filippov, Tertij Ivanovič, Russkoe vospitanie*, otvetstvennyj redaktor Oleg Anatol'evič Platonov, Moskva 2008]

Литература – Secondary Works

- Алексеева, С. И., „Т. И. Филиппов – чиновник особых поручений при обер-прокураторе Святейшего Синода”, в: *Святейший Синод в истории российской государственности: сборник материалов Всероссийской научной конференции с международным участием*, редакторы Сергей Львович Фирсов и Павел Викторович Федоров, Санкт-

- Петербург 2017, 115–130. [Aleksieva, S. I., „T. I. Filipov – činovnik osobih poručeníj pri oberprokuratore Svjatejšego Sinoda”, в: *Svjatejšij naučnoj konferencii s meždunarodnym učastiem*, redaktory Sergej L’vovič Firsov i Pavel Viktorovič Fedorov, Sankt-Peterburg 2017, 115–130]
- Ацовић, Драгомир, *Слава и част: одликовања међу Србима – Срби међу одликовањима*, Београд 2013. [Асовић, Драгомир, *Slava i čast: odlikovanja među Srbima – Srbi među odlikovanjima*, Beograd 2013]
- Блажић, Пејић, Јована, *Московски словенски комитет и српско питање (1858–1875)* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2021) [Blažić Pejić, Jovana, *Moskovski slovenski komitet i srpsko pitanje (1858–1875)* (doktorska disertacija, Filozofski fakultet Beograd, 2021)]
- Димитријевић, Стеван М., *Михаило архиепископ Београдски и Митрополит Србије, као православно јерарх, Србин, Словен и неимар Југословенства*, Београд 1933. [Dimitrijević, Stevan M., *Mihailo arhiepiskop Beogradski i Mitropolit Srbije, kao pravoslavni jerarh, Srbin, Sloven i neimar Jugoslovenstva*, Beograd 1933]
- Святейший Синод в истории российской государственности: сборник материалов Всероссийской научной конференции с международным участием*, редакторы Сергей Львович Фирсов и Павел Викторович Федоров, Санкт-Петербург 2017. [Svjatejšij Sinod v istorii rossijskoj gosudarstvennosti: sbornik materialov Vserossijskoj naučnoj konferencii s meždunarodnym učastiem, redaktory Sergej L’vovič Firsov i Pavel Viktorovič Fedorov, Sankt-Peterburg 2017]
- Слијепчевић, Ђоко, *Михаило, архиепископ београдски и митрополит Србије*, Минхен 1980. [Slijepčević, Đoko, *Mihailo, arhiepiskop beogradski i mitropolit Srbije*, Minhen 1980]

Jovana Blažić Pejić

**TERTY IVANOVICH FILIPPOV AND THE SERBIAN CHURCH
QUESTION**

Summary

During his time within the St. Petersburg Department of the Moscow Slavic Benevolent Committee, and later the formally independent St. Petersburg Slavic Benevolent Society, the high-ranked Russian statesman, theologian and publicist Terty Ivanovich Filippov kept in touch with Serbs and was particularly close to Metropolitan Mihailo (Miloje Jovanović) of Belgrade. He made a significant contribution to the Serbian-Russian collaboration during the Great Eastern Crisis, when he led the fundraising commission for the suffering Balkan Orthodox population, set up in September 1875 within the St. Petersburg Department of the Moscow Slavic Benevolent Committee, which, over a three-year period of its existence, collected and delivered different forms of aid to Serbs and Bulgarians. After the Congress of Berlin, as a more prominent member, he continued his activities within the St. Petersburg Slavic Benevolent Society, which took over the tasks of the closed Moscow Slavic Benevolent Committee, caring for, among others, the fate of Serbian male and female cadets who pursued their education in Russia. As an expert in ecclesiastical matters, and with ties in the highest ecclesiastical and secular circles, Filippov, both in the role of an advisor and benefactor, provided support and assistance to Metropolitan Mihailo, especially during his emigration years. He was also helpful to other Serbs who were in Russia for business purposes. Therefore, relying primarily on the materials from Filippov's personal fund, kept in the State Archive of the Russian Federation in Moscow, we can say that Filippov, a Slavophile judging by his activities, especially those as of 1875, impacted the development of primarily the Serbian ecclesiastical, as well as the national cause, which is why his name and achievements are nowadays unfairly neglected in Serbian historiography.

Оригиналан научни рад

Примљен: 31.3.2023.

Коначно прихваћен за објављивање: 21.6.2023.

Елена Петровна КУДРЯВЦЕВА*
Института российской истории РАН
Москва
Россия

**«НИ ОДИН ЕВРОПЕЕЦ НИКОГДА НЕ ВИДЕЛ ПРОЛИВА
И ВСЕХ ЕГО УКРЕПЛЕНИЙ»
(К 190-ЛЕТИЮ БОСФОРСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ
РУССКОГО ФЛОТА)**

Аннотация: Босфорская экспедиция русского флота 1833 г. явилась уникальным явлением в истории русско-турецких отношений на всем протяжении их существования. Никогда ранее военный флот России не входил в Черноморские проливы по приглашению османских властей, а ее войска не располагались на берегах Босфора. Однако, при описании действий российской эскадры до сих пор остаются обойденными вниманием те «внутренние» экспедиции по Проливам, которые были совершены офицерами русского флота во время его пребывания вблизи Константинополя. «Малые» экспедиции А.О.Дюгамеля по Дарданеллам и А.И.Менда по Босфору были призваны составить топографическое описание местности, прилегающей к Проливам, измерить их глубину и течения, оценить турецкое вооружение в крепостях – как в самих Проливах, так и в устье Дорданелл. Все эти документы, полученные инженерами-топографами и морскими офицерами в виде карт и подробных описаний, поступили в Главный штаб, были засекречены и явились ценнейшими сведениями о состоянии турецкого вооружения и особенностях природного ландшафта одного из важнейших политико-стратегических регионов, привлекавшего пристальное внимание европейских держав.

Ключевые слова: Русский флот, экспедиция, Турция, вооружение, Проливы.

Abstract: The Bosphorus expedition of the Russian fleet in 1833 was a unique phenomenon in the history of Russian-Turkish relations. Never before had the Russian navy entered the Black Sea Straits at the invitation of the Ottoman authorities, and its troops were not stationed on the shores of the Bosphorus. However, when describing the actions of the Russians, the “internal” expeditions along the Straits by officers of the Russian fleet during their stay near Constantinople still remain ignored. The task of the “small” expeditions of A. O. Dugamel along the Dardanelles and A. I. Mend along the

---

* demetr22@mail.ru

Bosporus was to compile a topographic description of the area adjacent to the Straits, measure their depth and currents, and evaluate Turkish weapons in the fortresses – both in the Straits and in mouth of the Dardanelles. All these documents, received by topographical engineers and naval officers in the form of maps and detailed descriptions, were received by the General Staff and classified as the most valuable information about the state of Turkish weapons and the features of the natural landscape of one of the most important political and strategic regions, attracting close attention of European powers.

Keywords: Russian fleet, expedition, Turkey, weapons, Straits.

С конца XVIII в. Восточный вопрос выходит на первый план в общих внешнеполитических задачах Российского государства. Присоединение Крыма, выход к Чёрному морю, развитие в Новороссии земледелия и связанной с ним торговли через черноморские порты – все эти проблемы должны были получить разрешение в ходе русско-турецких договорённостей 1799 и 1805 гг., а также двух русско-турецких войн 1806-1812 гг. и 1828-1829 гг. и заключённых по их итогам мирных Бухарестского и Адрианопольского договоров. Очевидным стремлением Российского государства стало укрепление его позиций в регионе Черноморских проливов с целью обеспечения свободной торговли со странами Средиземноморья и обороны южных границ. Задачи внешней политики России в Османской империи не менялись на протяжении десятилетий. Укрепиться на Балканах, выйти в Средиземное море и решить пограничные вопросы можно было, делая ставку на обретение союзников в лице новых самостоятельных государств балканских славян, видевших в России свою покровительницу и защитницу. Выдвигая программу общеполитического укрепления на Балканах, российское правительство, прежде всего, должно было решить проблему свободного выхода русского торгового и военного флота через Проливы.

Босфорская экспедиция российского флота 1833 г., стала одним из самых удачных предприятий российской внешней политики в регионе Проливов. Ункяр-Искелесийский договор, заключенный в результате этой экспедиции, являет собой пик российского влияния в Османской Турции на протяжении всех лет двусторонних отношений между двумя империями. История заключения договора, несмотря на неоднократное упоминание его в исторических трудах, еще таит множество неисследованных деталей и почти неизвестна в западной историографии. Со всей полнотой это утверждение справедливо по отношению к тем «внутренним» экспедициям, которые были проведены русскими морскими офицерами во время пребывания русского флота

в Босфоре. Документы о них – переписка руководителей экспедиции с Главным штабом русской армии и военным министерством - находится в Центральном Государственном военно-историческом архиве.

Босфорская экспедиция русского флота 1833 г. стала результатом уникального стечения политических обстоятельств, позволивших «вековой сопернице» Турции, каковой являлась Россия, взять на себя ответственность за дальнейшее существование Османской империи. Российская эскадра находилась в Босфоре в течение четырех месяцев, чего невозможно было вообразить ни до, ни после упомянутой экспедиции. Черноморские проливы, даже после того, как Россия приобрела Крым в 1783 г. и побережье Кавказа в 1829 г., став Черноморской державой, были закрыты для прохода иностранных судов. Исключению подлежали лишь коммерческие суда, которые по Адрианопольскому договору могли проходить через Босфор и Дарданеллы.

Политический кризис, разразившийся в Османской империи в связи с возрастанием сепаратистского движения Египетского правителя Мухаммеда Али и ростом военного противодействия турецкой власти, заставил султана Махмуда II обратиться за помощью к иностранным державам. Она была оказана Россией, власти которой усмотрели в выступлении египетского паши революционное движение, сродни европейским революциям 30-х гг. Кроме того, Николай I опасался, что помощь Турции может быть оказана Францией, клиентом которой являлся Египет, что неминуемо привело бы к укреплению позиций Франции не только в этой в турецкой провинции, но и в Османской империи в целом. Все это заставило российские власти оперативно откликнуться на призыв Порты.

С февраля по апрель 1833 г. в Босфор вошли 3 российские эскадры, вторая из них несла десантный отряд в 10 тыс. человек. Всего в Босфор вошли 18 морских вымпелов российского флота. Командовал эскадрой адмирал М.П.Лазарев, десантный отряд подчинялся генералу Н.Н.Муравьеву. Русские моряки встретили радушный прием турецких властей, султан лично осматривал российские суда и военный лагерь, который на несколько месяцев стал центром притяжения для турецкого общества, собиравшегося послушать русские народные песни. О пребывании российского флота на Босфоре оставил подробные воспоминания участник этих событий Н.Н.Муравьев¹. Однако в них неоправданно малое место уделено описанию другой экспедиции, проведенной в рамках присутствия русских на Босфоре – экспедиции

---

¹ Николай Николаевич Муравьев, *Русские на Босфоре в 1833 году: из записок Н. Н. Муравьева (Карского)*, Москва 1869.

А.О.Дюгамеля в Дарданеллы. Сам Дюгамель также оставил воспоминания, которые были переведены с французского языка и опубликованы в семи книжках «Русского архива» в 1885 г.² Однако, то ли в силу своего военного прошлого, то ли по причине секретности всех материалов, сопровождавших экспедицию, автор не сообщает подробностей порученной ему миссии.

Более подробно об экспедиции Дюгамеля пишет Д.Афанасьев в своем труде «К истории Черноморского флота»³. Автор публикует переписку военного министра с Муравьевым, в которой говорилось о целях и задачах будущей экспедиции в Дарданеллы. Однако в приведенной переписке не упоминается об аналогичных действиях русских морских офицеров в Босфорском проливе, которые производились в этот же время. Наиболее полный комплекс документов, позволяющих составить картину всех предприятий военных инженеров-топографов в Черноморских проливах, а также разведывательной деятельности в армии египтян, хранится в Российском Государственном военно-историческом архиве⁴. Здесь находится секретная переписка военного министерства с Муравьевым и Лазаревым, инструкции русским морским офицерам, направлявшимся в Босфор и Дарданеллы, а также их подробные отчеты о предпринятых изысканиях, встречах с турецкими властями и испытаниях вооружения дарданелльских крепостей. Все эти документы существенно дополняют уже сложившуюся к сегодняшнему дню картину Босфорской экспедиции русского флота и свидетельствуют о серьезной подготовке русской армии к возможному военному столкновению с армией Ибрагим-паши на подступах к турецкой столице. Кроме того, все планы и описания местности Черноморских проливов стали ценным материалом для Генерального штаба русской армии, всегда придававшего огромное значение данному региону в видах возможного военного конфликта.

Еще осенью 1832 г. в Петербурге было принято решение о посылке в Турцию и Египет генерала Н.Н.Муравьева для переговоров с Мухаммедом-Али и султаном Махмудом II. Муравьев пользовался уважением среди военного сообщества и, кроме того, знал турецкий и арабский языки. В то же самое время полковник Генерального штаба А.О.Дюгамель, поступавший в распоряжение Муравьева, получил отдельное предписание военного министра отправиться в Турцию и Египет. При этом в пути от Одессы до Константинополя полковник

---

² Александр Осипович Дюгамель, „Воспоминания”, *Русский архив* 1–7 (1885).

³ Дмитрий Матвеевич Афанасьев, „К истории Черноморского флота, с 1816 по 1853 год”, *Русский архив* 3 (1902) 369–458.

⁴ Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА), Ф. 846, Оп. 16, Д. 1098.

должен был осмотреть турецкие укрепления, а по прибытии в турецкую столицу собрать сведения о состоянии вооруженных сил Турции - как сухопутных, так и морских⁵. Затем ему следовало отправиться в Египет через Сирию, обратив внимание на наличие османских войск на ее границе. По прибытии в Египет Дюгамелю предписывалось собрать сведения о морских и сухопутных силах египтян и их способах ведения войны. Интересно, что полковник должен был, кроме всего прочего, обратить внимание на царящие в обществе настроения, оценив отношение турецкого населения «к законному своему правительству и к паше египетскому»⁶.

Одновременно в секретном письме военный министр А.И.Чернышев оповещал Муравьева об отдельной миссии Дюгамеля и предписывал оказывать содействие полковнику в его отправке через Сирию в Египет⁷. Уже с пути в Константинополь Дюгамель писал Муравьеву о том, что положение Порты сложное, правительство находится «в упадке», а народ безразличен к результату войны, что намного опаснее, чем военные успехи египтян⁸. В середине декабря 1832 г. полковник прибыл в Буюк-Дере и остановился в посольском доме у российского посланника А.П.Бутенева.

Это было не первое посещение посольского дворца Дюгамелем – в 1826-1827 гг. он уже служил здесь вторым секретарем при военном отделении посольства под управлением Берга. Военное отделение было создано в связи с угрозой русско-турецкой войны после Аккерманской конвенции, выполнение условий которой считалось делом ненадежным. Само учреждение военного отделения было нововведением, которое очень не нравилось посланнику А.И.Рибопьеру, не хотевшему делить власть во вверенном ему посольстве с Бергом. Сотрудники отделения – капитан Тучков, подпоручик Веригин, барон Ливен и сам Дюгамель - получили дипломатические чины и имели поручение разведать окрестности Константинополя и дорог через Балканы. Дюгамель дважды проехал из Яссы до Константинополя разными путями для составления дорожной карты⁹.

В своем следующем донесении Дюгамель продолжил анализ обстановки: положение Турции критическое, из верных источников известно, что армия Ибрагим-паши, взяв Конию, движется к Босфору, и ничто не может ей помешать. Турецкая армия, столкнувшись с сопротивлением, не останется

---

⁵ РГВИА, Ф. 846, Оп. 16, Д. 1098, Л. 7 об. *Предписание военного министра А. И. Чернышева А. О. Дюгамелю, 28 октября 1832.*

⁶ *Ibidem*, Л. 8.

⁷ *Ibidem*, Л. 10 с об. *А. И. Чернышев Н. Н. Муравьеву, 25 октября 1832. Секретно.*

⁸ *Ibidem*, Л.13. *А. О. Дюгамель Н. Н. Муравьеву, 4 (16) декабря 1832.*

⁹ А. О. Дюгамель, „Автобиография”, *Русский архив* 4 (1885) 507.

верной султану, а появление Ибрагим-паши в Константинополе произведет «революцию»¹⁰. Среди турецких сановников – продолжает Дюгамель – есть идея сделать Ибрагим-пашу Великим Визирем, и это единственное средство, которое остается султану для того, чтобы закончить войну и спасти Империю¹¹. Интересно, что слухи, подобные этим, достигли России. Так, из Киева в январе 1833 г. сообщалось: «Вчерашнего дня здесь распространились слухи, что Ибрагим-паша занял уже Константинополь». Правда, указывалось, что эти сообщения пришли «через партикулярные руки от поляков, увеличивающих все вещи по собственным своим видам»¹².

Угроза «революции», безусловно, произвела свой эффект в Петербурге. После европейских революций 30-х гг. восстание Мухаммеда Али пополнило ряд «возмутительных» выступлений и не могло остаться без ответной реакции петербургского двора. Николай I, полагавший, что его роль – стоять на страже порядка в Европе, воспринял призыв султана в качестве руководства к действию. К тому же, эти сведения дополнил и выехавший в Константинополь Муравьев. Он докладывал военному министру о том, что турецкая империя стоит «на краю гибели», а солдаты султана в битве при Конии переходили к Ибрагим-паше «тысячами»¹³.

В обстановке крайней тревоги Муравьев выехал для встречи с Мухаммедом Али в Александрию, а Дюгамель отправился в расположение армии Ибрагим-паши для сбора сведений о состоянии египетских сил. По донесениям Дюгамеля, египтяне располагали хорошо обученной пехотой и кавалерией в 1500 всадников. Тем не менее, армия пополнялась с трудом, поскольку египтяне питали отвращение к военной службе, а рекрут привозили в Каир как преступников – в цепях и с железными кольцами на шее. Египетские феллахи не хотели служить в армии Ибрагим-паши, и матери нередко увечили сыновей, чтобы они могли избежать трудной военной службы, но, попав в армию, становились дисциплинированными воинами. Армия, пишет Дюгамель, размещена в Сирии и на о.Кандия. Мухаммед Али учредил артиллерийское училище на берегах Нила по европейскому образцу, которым управлял испанец Секвер. В училище состояло 300 воспитанников и еще 300 – в кавалерийской школе в Джизехе¹⁴. Прогнозы полковника были неутешительны для турецкой армии – египетские солдаты крепки, храбры, неутомимы, весьма искусны

---

¹⁰ РГВИА, Ф. 846, Оп. 16, Д. 1098, Л. 18 об. *А. О. Дюгамель А. И. Чернышеву, 16 (28) декабря 1832.*

¹¹ *Ibidem*, Л. 39 об. *А. О. Дюгамель А. И. Чернышеву, 21 декабря 1832 (2 января 1833).*

¹² *Ibidem*, Л. 41.

¹³ *Ibidem*, Л. 20 с об. *Н. Н. Муравьев А. И. Чернышеву, 20 декабря 1832.*

¹⁴ *Ibidem*, Л. 333–335 об.

в верховой езде. После этой командировки и продолжительного пребывания на о.Родос по случаю затяжной болезни Дюгамель вернулся в Буюк-Дере.

В Константинополе его ожидало новое поручение. По случаю дальнейшего продвижения египетской армии к Босфору российское командование отдало приказ быть готовыми двигаться к Проливам «сухим путем» с территории Дунайских Княжеств. Армия генерала П.Д.Киселева, командующего русскими восками на территории Княжеств, ждала окончательного приказа выступить на помощь султану. По этому случаю Киселев запросил точные карты местности для броска к Константинополю и даже прислал в распоряжение Муравьева инженера Ходзько, который обладал выдающимися математическими способностями и мог составить тригонометрическую сеть местности¹⁵.

Киселев считал, что следует воспользоваться пребыванием русского отряда на Босфоре для уточнения составленных ранее карт Румелии. Однако, полагал Киселев, ограниченность в числе офицеров, прибывших на Босфор, может этому помешать, в таком случае он запрашивал уже имевшиеся карты местности, «которые весьма необходимы для нас быть могут»¹⁶. В ответ на эту просьбу генерал-квартирмейстер Генерального штаба А.И.Нейдгарт, возглавлявший Корпус военных топографов, выслал под команду Муравьева топографический отряд¹⁷. «Считаю весьма полезным произвести съемку на всем вообще пространстве Европейской Турции» - писал Нейдгарт. Он направил в Босфор отряд из 6 штабс- и обер-офицеров Генерального штаба и пяти топографов с офицером¹⁸. Муравьев, со своей стороны, выступил с предложением отправить в Дарданеллы отряд топографов, но окончательное решение, по усмотрению Николая I, было возложено на А.Ф.Орлова, прибывшего на Босфор в качестве руководителя всей экспедиции.

Прежде всего, российские власти опасались форсирования Дарданелл со стороны египетского флота. Поэтому, по мысли Муравьева, следовало обследовать состояние турецких крепостей в устье пролива. 1 апреля 1833 г. в своем секретном донесении Муравьев докладывал военному министру, что отряд офицеров под руководством полковника Дюгамеля на фрегате «Эривань» отправились в Дарданеллы. Перед этим было получено согласие сераскира Порты, российского посланника Бутенева и контр-

---

¹⁵ Н. Н. Муравьев, *Русские на Босфоре в 1833 году: из записок Н. Н. Муравьева (Карского)*, 336.

¹⁶ РГВИА, Ф. 846, Оп. 16, Д. 1098, Л. 128. П. Д. Киселев А. И. Нейдгарту, 20 апреля 1833.

¹⁷ Ibidem, Л. 117. А. И. Нейдгарт Н. Н. Муравьеву, апрель 1833.

¹⁸ Ibidem, Л. 130 об.

адмирала Лазарева¹⁹. Комендант Дарданелл Салех-паша получил указание султана способствовать деятельности русских офицеров в проливе и в крепостях.

Перед отплытием фрегата Дюгамелю были направлены подробнейшие инструкции, в которых ставились задачи всей экспедиции и расписывались обязанности членов экипажа. С полковником следовали инженер-подполковник К.И.Бюрно, штабс-капитан Гейнрихс, переводчик поручик Дайнези, морские офицеры Е.В.Путятин и В.А.Корнилов, а также турецкий чиновник²⁰. Бюрно и Гейнрихс должны были снимать планы местности, а Корнилов и Путятин измерять глубины Дарданелл.

Инструкции Муавьева содержали несколько пунктов, но, прежде всего, все члены экспедиции должны были отклонять всякую мысль турок о желании занятия Дарданелл русскими! Перед инженерами-топографами ставилась задача снять планы обоих берегов пролива «глазомерно», уделяя преимущественное внимание азиатскому берегу. Затем следовало собрать сведения о строительстве укреплений, проинспектировать состояние береговой артиллерии, защищающей пролив, и, при необходимости, исправить ее. Начальник экспедиции имел право оставаться в Проливе при получении известия о приближении египетского флота и возможности противодействовать ему имевшимися турецкими силами²¹. Муравьев подтверждает это в своих воспоминаниях: «В случае покушения неприятеля из Архипелага на Дарданеллы, нашему флоту должно было вместе с турецким защищать устье Геллеспонта»²². Для контроля над ситуацией признавать полезным послать «расторопных» людей из бедного звания «лазутчиками» в Смирну и Бруссу «для собрания сведений о движении неприятеля». Поручик Дайнези был уполномочен докладывать о сложившейся обстановке независимо от сообщений вице-консула России в Дарданеллах Тимони. На всю экспедицию выделялось 50 голландских червонцев, 300 испанских талеров и 4 тыс. турецких пиастров²³.

Кроме общей инструкции членам экипажа были направлены несколько специальных указаний. Так, инженер-подполковник Бюрно получил отдельные предписания, согласно которым он должен был

---

¹⁹ Ibidem, Л. 135 с об. *Рапорт Н. Н. Муравьева А. И. Чернышеву, 1 апреля 1833*; А. О. Дюгамель, „Автобиография”, 507.

²⁰ РГВИА, Ф. 846, Оп. 16, Д. 1098, Л. 136. *Инструкции Н. Н. Муравьева А. О. Дюгамелю, 30 марта 1833*.

²¹ Ibidem, Л. 138.

²² Н. Н. Муравьев, *Русские на Босфоре в 1833 году: из записок Н. Н. Муравьева (Карского)*, 199.

²³ РГВИА. Ф. 846. Оп. 16. Д. 1098. Л. 138 об.

сосредоточиться на съемке укреплений пролива и составлении их подробных планов, а Дюгамелю в секретной инструкции предписывалось собрать сведения о действиях французского и английского флотов в Средиземном море, в Архипелаге и у берегов Александрии²⁴. Отплыв в Дарданеллы, Дюгамель избрал своей базой крепость Чанах-Кале, где жил комендант пролива Салех-паша и откуда было удобно совершать объезд всех остальных укреплений. Салех-паша получил указания османских властей оказывать всяческое содействие русским офицерам и допускать их к инспекции крепостей.

В своем первом же рапорте на имя Муравьева Дюгамель докладывал о том, что он остался доволен осмотром Дарданелльских укреплений, находившихся в большом порядке. Все батареи хорошо вооружены, из каждого орудия можно сделать по 50 выстрелов. Огромные пушки, которые, к удивлению полковника, не имели лафетов, и которыми славятся Дарданелльские замки, имели до 2-х футов в диаметре. Эти батареи, пишет Дюгамель, «должны почитаться ключом всего пролива»²⁵. Конечно, его интересовала степень защиты пролива, поэтому он воспользовался разрешением турецких властей сделать несколько выстрелов из знаменитых пушек. После того, как ядра перелетели на европейский берег, Дюгамель делает вывод о том, что «неприятельский флот без помощи десантных войск не может пройти через пролив, не подвергаясь великой опасности»²⁶. Ширина Дарданелл в самом узком месте между замками составила, по результатам измерений, 695 саженей (1 сажень == 2.133 м.), т.е. 1482 м.

В то же время, Дюгамель подвергает критике устройство обороны пролива. «Могущество паши египетского соделалось столь грозным для Порты Оттоманской, владение проливом Дарданелльским столь необходимо для Турецкой империи, что, по моему мнению, турецкое правительство должно взять все меры для усиления обороны Чаках-Кале, тем более, что местоположение тому способствует» - докладывает Дюгамель. Хотя в крепостях находятся 600 орудий, но при них только 1500 артиллеристов, и те на европейском берегу, а на азиатском находятся полки численностью 2800 человек, что Дюгамель считает недостаточным. Салех-паша – «человек старый и слабый, мало свойственный в нынешних критических обстоятельствах начальствовать в столь важном месте». К тому же, Дюгамель считает, что между двумя замками на разных берегах Дарданелл следует установить связь, подобную связи между морскими

²⁴ Ibidem, Л. 141. *Н. Н. Муравьев А. О. Дюгамелю. Секретно.*

²⁵ Ibidem, Л. 152 с об. *А. О. Дюгамель Н. Н. Муравьеву, 10 апреля 1833.*

²⁶ Ibidem, Л. 152.

судами. В ином случае, коменданты замков не могут согласовать своих действий во время грозящей опасности. Оборона пролива должна быть возложена на двух отдельных начальников – как при входе в Дарданеллы, так и в Чанах-кале²⁷. На всем протяжении путешествия между русским полковником и комендантом пролива сложились хорошие отношения. Салех-паша передал русскому уполномоченному 3 плана укреплений азиатского берега в дополнение к сделанным съемкам местности флотских топографов. В конце апреля Дюгамель побывал в гостях у Салех-паши и поздравил его с Курбан Байрамом.

Вся местность около батарей была «снята на карту» на расстоянии 2-х верст от них, также, как и около замка Келид-багар на европейском берегу. Отправляясь дальше, к устью пролива, военные топографы во главе с инженером штабс-капитаном Гендрихсом, получили задание на съемку местности в глубину до 10 верст от Чанах-Кале для составления плана дорог. Морские офицеры должны были следовать вдоль берега для определения всех изгибов пролива. Сам Дюгамель также выехал в крепость Кум-кале, находившуюся при выходе из Дарданелл в Архипелаг²⁸.

Вокруг устья Дарданелл местность была болотистой, замок Кум-кале, защищавший вход в пролив, находился на азиатском берегу. В распоряжении 100 артиллеристов находилось 46 орудий без лафетов, число снарядов доходило до 700 чугунных ядер и 1200 каменных. Дюгамель не упустил возможности выстрелить двумя каменными и двумя чугунными ядрами, едва долетевшими до середины пролива, который здесь достигал 1768 сажень, или 3771 м²⁹. «Принимая во внимание большую ширину пролива, - пишет полковник, - я не полагаю, чтобы замки на обоих берегах могли бы возбранить неприятельской эскадре вход в Дарданеллы». Поэтому, заключает Дюгамель, при внезапном входе флота вражеских держав в пролив настоящая оборона может состояться только в самом узком месте у Чанах-Кале.

Все турецкие укрепления были вычерчены инженером Бюрно в планах и разрезах и отправлены вице-консулу Тимони запечатанными. В начале мая флотские офицеры Путятин и Корнилов вернулись берегом в Константинополь, чтобы заняться чертежами карт местности и крепостей³⁰. Получая предписание приступить к подробному осмотру проливов, офицеры должны были «по возможности исправить бывшую

---

²⁷ Ibidem, Л. 157 об.

²⁸ Ibidem, Л. 162. *Рапорт А. О. Дюгамеля Н. Н. Муравьеву, 18 (30) апреля 1833.*

²⁹ Ibidem, Л. 164. *Рапорт А. О. Дюгамеля Н. Н. Муравьеву, 21 апреля (2 мая) 1833.*

³⁰ Д. М. Афанасьев, „К истории Черноморского флота, с 1816 по 1853 год”, 413.

досель карту Дарданелл». Можно предположить, что прежние карты были сделаны в 1799 г., когда в Буюк-Дере стоял лагерем Санкт-Петербургский гренадерский полк генерала А.Н. Бахметьева, который был в числе десантных войск на судах адмирала Ф.Ф.Ушакова, возвращавшихся из Средиземноморской экспедиции³¹.

Во время пребывания российского фрегата в устье Дарданелл произошло знаменательное событие. Западные державы, с большим вниманием следившие за пребыванием русского флота и десанта в Босфоре, подтягивали в Архипелаг свои эскадры. Французская эскадра, состоявшая из 4-х линейных кораблей, двух фрегатов, корвета и двух бригов, подошла к Смирне. Из Англии также отправилась эскадра из 8-ми линейных кораблей, хотя ходили слухи о 24-х военных судах, ожидавшихся в Смирне английским послом Понсонби. Все эти морские силы готовы были противостоять «захватам» России. Особенно нервно вели себя французы. «*Journal des Débats*» печатал в это время об успехах русского флота: «Вот, наконец, осуществление мечтаний честолюбивой Екатерины!»³². 3 мая французская шхуна «Мессандж» с почтой для французского посла пыталась войти в Дарданеллы, но турки сделали по ней 3 выстрела ядрами из крепостных орудий. Тогда к берегу было выслано французами гребное судно, экипажу которого простодушный Салех-паша объявил, что «Дарданеллы заняты русскими»³³. Прибывший в Константинополь специальный уполномоченный императора граф А.Ф.Орлов заявил реис-эфенди, что если французы войдут в Дарданеллы, то русский десант займет Дарданелльские замки и на территории Турции начнется русско-французская война³⁴. Орлов имел право действовать в Проливах по своему усмотрению, не дожидаясь инструкций из Петербурга. «В случае покушения неприятеля из Архипелага на Дарданеллы нашему флоту должно было вместе с турецким защищать устье Геллеспонта», - вспоминает Муравьев³⁵. Одновременно военный министр предписал генералу П.Д.Киселеву следовать из Дунайских Княжеств к Дарданеллам, занять укрепления на европейском и азиатском берегах, учредив «твердое

---

³¹ Н. Н. Муравьев, *Русские на Босфоре в 1833 году: из записок Н. Н. Муравьева (Карского)*, 218.

³² А. О. Дюгамель, „Автобиография”, 497.

³³ *Рапорт Н. Н. Муравьева А. С. Меншикову, 10 мая 1833*, в: „К истории Черноморского флота, с 1816 по 1853 год”, 413.

³⁴ Н. Н. Муравьев, *Русские на Босфоре в 1833 году: из записок Н. Н. Муравьева (Карского)*, 337.

³⁵ *Ibidem*, 199.

охранение сего пролива»³⁶. В сложившейся ситуации турки должны были оправдываться тем, что отнюдь не приглашали французов. В результате инцидента депеши с «Мессанджа» были посланы в Константинополь берегом, а французский посол Руссен стал оказывать знаки повышенного внимания российскому посланнику Бутеневу³⁷.

В конце мая 1833 г. Дюгамель докладывал своему начальнику по Генеральному штабу генерал-квартирмейстеру А.И.Нейдгарту о том, что его экспедиция, которая длилась 6 недель, завершена. «Ни один европеец никогда не видел Пролива и всех его укреплений» - пишет Дюгамель³⁸. «Хорошим успехом я обязан усердию состоящих при мне офицеров» - докладывает он в рапорте Муравьеву³⁹. Однако ни Муравьев, ни Орлов не смогли вполне оценить труд членов экспедиции: они считали, что морские офицеры не были подготовлены к подобной работе и пользовались плохими инструментами при съемке местности. Это объясняет тот факт, что в подробных воспоминаниях Муравьева о пребывании русской эскадры в Босфоре содержится так мало сведений об экспедиции Дюгамеля в Дарданеллы. Такое же небольшое внимание уделяет автор и другому сюжету, не получившему отражения в научной литературе: топографическому описанию Босфора, производившемуся одновременно с миссией Дюгамеля.

В конце мая Орлов сообщал Нейдгарту об окончании экспедиции в Дарданеллах, а также и о производимых работах русских топографов на берегах Босфора, недалеко от лагеря десантных войск. Также как и в Дарданеллах, русские офицеры получили свободный доступ ко всем укреплениям пролива⁴⁰. Руководил топографическими работами подполковник Генерального штаба обер-квартирмейстер А.И.Менд. До того, как была начата съемка Босфора, Менду поручалось вести разведывательную деятельность в египетской армии. Он нанимал лазутчиков для выведывания состояния египетских войск и сообщал о полученных результатах в секретных донесениях военному министру. Одним из таких документов, посланных в Петербург, была «Записка о состоянии египетской армии»⁴¹. К ним прилагались описание разных маршрутов по Анатолии: из Скутари в Бруссу и из Кютахии в Скутари

---

³⁶ А. И. Чернышев Н. Н. Муравьеву, 31 марта 1833, в: „К истории Черноморского флота, с 1816 по 1853 год”, 409.

³⁷ РГВИА, Ф. 846, Оп. 16, Л. 158. Н. Н. Муравьев А. И. Чернышеву, 20 апреля 1833.

³⁸ Ibidem, Л. 172. А. О. Дюгамель А. И. Нейдгарту, 19 (31) мая 1833.

³⁹ Ibidem, Л. 157.

⁴⁰ Ibidem, Л. 180. А. Ф. Орлов А. И. Нейдгарту, 25 мая 1833.

⁴¹ Ibidem, Л. 174–179. Записка о состоянии египетской армии.

по берегу Черного моря. В рапорте капитана Генерального штаба барона Ливена говорилось о 20-ти маршрутах по Малой Азии, совершенных во время Босфорской экспедиции⁴².

Топографическое описание Босфорского пролива продолжалось два месяца. В отряде Менда работали подполковник Давыдов, капитан Вронченко, штабс-капитаны Ходзько и Болдырев, корпуса полевых инженеров капитан Типольт, прапорщики Попов и Труссоны, 6-го саперного батальона штабс-капитан Шлитер и 4 топографа⁴³. Результатом работы этого отряда стал документ под названием «Обзор берегов Босфора Фракийского». В нем подробно описана местность по обоим берегам Босфора: дороги, реки, горные массивы. Порой это описание носит литературный, и даже поэтический характер. «Гора Великанов, взяв направление на запад, возвышается на другом берегу Босфора горою Буюкдерскою, разделенною с горою Великанов водами Босфора», - говорится в первой части «Обзора...»⁴⁴. Однако, последующий текст ясно свидетельствует о практическом назначении данного исследования. «На северных высотах сей долины, составляющей скат горы Великанов, можно удобно расположить лагерем до 15 тыс. человек войска, воды изобильно, воздух здоровый», - говорится далее. Как известно, именно в этой долине располагались лагерем российские десантные войска. Такое же практическое значение получили описания дорожной сети. От Буюк-Дере до Перы «дорога весьма хорошая, широкая, ровная и удобная даже без всякой поправки», а «другая дорога берегом населенного пролива... проходит узкими темными улицами и для прохода артиллерии неудобна»⁴⁵.

Также подробно описано состояние дорог на азиатском берегу Босфора, пространство которого было признана проходимым «только для пехоты и кавалерии, но при исправлении может также соделаться удобным для артиллерии». Все эти пояснения ясно указывают на подготовку к проходу русской армии – в данный момент, готовящейся прийти на помощь турецкому султану против египетского паши. Но самым главным результатом всех предпринятых описаний следует считать возможность получить подробные топографические планы двух Черноморских проливов, надобность в которых была весьма велика в любой период русско-турецких отношений.

Отдельно указывались места, удобные для высадки войск. «Берега Черного моря около Босфора вообще неудобны для высадки войск и

---

⁴² Ibidem, Л. 300. *Рапорт Ливена, 27 ноября 1833.*

⁴³ Ibidem, Л. 276 об. *Запись в секретном журнале.*

⁴⁴ Ibidem, Л. 256 об. *Обзор берегов Босфора Фракийского.*

⁴⁵ Ibidem, Л. 264.

вовсе не представляют мест, к коим флот бы мог пристать безопасно». Флот не может встать на якорь в этих местах на продолжительное время, говорится в документе, а только лишь «для овладения укреплениями Босфора небольшим числом войск, дабы вслед за высадкою флот мог безвредно войти в пролив и угрожать Царьграду»⁴⁶. Таким образом, в данном описании делается уже прямое указание на цель предпринятого исследования Босфорских берегов.

С такими же подробностями были описаны Принцевы острова в Мраморном море. На островах Проти, Антигона, Халки и Принкипо описаны деревни и многочисленные православные монастыри. Одновременно говорится, что у о.Антигона находится «хорошее якорное место», а площадка на о.Принкипо «удобная для сооружения батареи», к тому же там имеется якорное место от 12 до 20 саженей глубиной⁴⁷. 300 домов и 3 монастыря на этом же острове могут «служить госпиталями или магазейнами, но для малого числа войск».

К концу июня Менд докладывал о том, что работа по составлению карт Босфора «с берегами европейскими и турецкими» закончена. Офицеры получили доступ ко всем укрепленным замкам Босфора, имели возможность описать в подробности все батареи, число орудий, направление их действия, техническое состояние и то, скольким выстрелам могут подвергнуться корабли при проходе через пролив. «Во всех сих работах видны старание, труд и сметливость», - писал о завершенной работе офицеров Нейдгарт. Всего было подготовлено 14 планов замков, укреплений и батарей Дарданелл и 18 планов укреплений Босфора. Кроме того, была представлена топографическая карта окрестностей Константинополя и тригонометрическая сеть пространства пролива. Все описания дорог в Малой Азии и планы укреплений и профилей замков двух проливов поступили в секретный архив Главного штаба⁴⁸.

Сразу по завершении работы топографов стали поступать замечания о правильности проведенных измерений. Еще находясь в Буюк-Дере, в конце июня 1833 г. Дюгамель в рапорте от 24 июня 1833 г. писал, что для составления планов и карт экспедиция не была снабжена нужными инструментами. Часть береговой линии до выхода из Дарданелл была определена «глазомерно», без помощи каких-либо инструментов. Все тригонометрические измерения Босфора были произведены штабс-

---

⁴⁶ Ibidem, Л. 274.

⁴⁷ Ibidem, Л. 241.

⁴⁸ Ibidem, Л. 345, 352.

капитаном Ходзько. Для определения «фигуры» Босфора и положения некоторых гор на Азиатском берегу применялся «деревянный базис» и цепь определенной длины. Лейтенанты Путятин и Корнилов также должны были объясняться, почему их измерения не совпадали с измерениями группы Менда. В своем рапорте на имя начальника Черноморского флота и портов И.С.Дмитриева они докладывали, что пользовались для съемки крепостей и укреплений замков Босфора секстантом Трутона, горизонтом, компасом и цепью в 20 саженей⁴⁹. Как бы ни были несовершенны подобные измерения, они, безусловно, отвечали интересам российских военных и давали представления о важнейших укреплениях проливов и их конфигурации. Недаром Бюрно сразу же после завершения Босфорской экспедиции был командирован в Севастополь для «обзора укреплений и их усовершенствования», что, вероятно, стало продолжением его миссии на Босфоре⁵⁰.

По окончании экспедиции карты были представлены императору Николаю I, который рассматривал их «с особенным удовольствием», а обозрение системы укреплений Босфора с картой император «изволил оставить у себя для прочтения». В результате просмотра Николай I повелел литографировать карту в 400 экземплярах и хранить в секретном архиве Военно-топографического депо «на случай востребования», а также передать инженерному департаменту планы укреплений Босфора⁵¹. 17 ноября 1833 г. все карты укреплений Босфора поступили в Главный штаб, откуда генерал-квартирмейстер Нейдгарт отправил их к генерал-адъютанту Адлербергу, заведывавшему Главным морским штабом. Кроме того, директор инженерного департамента генерал-лейтенант Клименко докладывал военному министру о том, что в департаменте приступили к моделированию Дарданелльского пролива и жаловался, что в модельных залах Инженерного замка не хватает места для изготовления данной модели⁵².

Кроме того, что сама Босфорская экспедиция стала уникальным военно-морским предприятием русского флота, проведенные внутри нее топографические изыскания не имеют аналогов в истории русско-турецких отношений. Возможность изучить местность, течения двух проливов и находящиеся в них крепости и замки с вооружением явилась результатом дружеских и доверительных отношений между Россией и

⁴⁹ Ibidem, Л. 313. *Рапорт Е. В. Путятин и В. А. Корнилова И. С. Дмитриеву.*

⁵⁰ Ibidem, Л. 210. *А. И. Чернышев К. И. Бюрно, 30 июля 1833.*

⁵¹ Ibidem, Л. 288.

⁵² Ibidem, Л. 325. *Клименко А. И. Чернышеву, 10 мая 1834.*

Османской империей на фоне разразившегося внутривосточного кризиса в Турции. Для российского правительства представился уникальный случай получить карты Черноморских проливов, имевших огромное военно-стратегическое значение для русского флота.

В продолжении всей Босфорской экспедиции в целом - и «малых» специальных экспедициях Дюгамеля в Дарданеллах и Менда в Босфоре - в них приняли участие выдающиеся русские флотоводцы, дипломаты и военные. Многие из них составили славу русского оружия: В.А.Корнилов прославился во время осады Севастополя в Крымскую войну, Е.В. Путятин принял участие в кругосветном путешествии и экспедиции в Антарктиду, предпринятыми Лазаревым. В дальнейшем он стал не только выдающимся путешественником, но и дипломатом, предпринявшим экспедицию на фрегате «Паллада» и заключившим Симодский трактат с Японией. Дюгамель в 1834 г. был назначен генеральным консулом в Египте, а в 1841 г. – посланником в Персии, позже получив пост генерал-губернатора Западной Сибири. Его не раз принимал у себя Николай I, повторяя, что очень ценит его знание Востока и дипломатический талант. Выдающимся русским дипломатом был и А.П.Бутенев, без которого, вероятно, Босфорская экспедиция просто не состоялась бы. Н.Н.Муравьев – известный путешественник и военный, за взятие Карса в Крымскую войну получивший имя Карского - проявил талант в подготовке экспедиции и ее руководстве на протяжении всего времени нахождения флота и десанта в Босфоре. Его дипломатический талант позволил урегулировать турецко-египетский конфликт без привлечения к нему европейских сил. Особым доверием императора пользовался граф А.Ф.Орлов, прибывший в Константинополь в мае и сосредоточивший в своих руках все руководство. К помощи Орлова, являвшегося личным другом Николая I, император прибегал в самых трудных и ответственных случаях, когда требовались не только дипломатические способности, но и личное обаяние. К нему с уважением относились султан и турецкие власти, которым Орлов был хорошо знаком еще по заключению Адрианопольского мира. Контр-адмирал М.П. Лазарев, под руководством которого находился флот во время экспедиции, прославился еще во время Наварина как командир флагманского корабля «Азов». До этого он совершил кругосветное путешествие и путешествие к берегам Антарктиды, позже долгое время являлся командующим Черноморским флотом и портами. Именно Лазарев добился у турецкого правительства разрешения ежегодно посылать из Севастополя в Средиземное море 4 военных судна в распоряжение российских посольств в Греции и Османской империи. Под руководством А.И.Менда в середине XIX в. были составлены атласы и планы России,

проведена крупномасштабная картографическая съемка большой территории ее средней полосы, ставшая заметным достижением всей картографической службы.

Для всех этих выдающихся военных и моряков Босфорская экспедиция явилась значимым этапом в их службе и ярким эпизодом в биографии. Муравьев и Дюгамель оставили талантливо написанные воспоминания, которые на сегодняшний день являются ценнейшим источником для изучения экспедиции. Все принимавшие в ней участие деятели русской внешней политики обеспечили успех тому трудному и ответственному предприятию, которым явилась Босфорская экспедиция в целом и те две «внутренние» экспедиции по описанию Черноморских проливов, которые по сей день не имеют аналогов в русской истории.

Анализируя результаты предпринятой Босфорской экспедиции, можно утверждать, что цели внешней политики России в регионе остались неизменными - содействовать сохранению Османской империи, не допуская преобладания в отдельных ее частях политического влияния той или иной заинтересованной европейской державы. Заключенный в 1833 г. Ункяр-Искелесийский договор на долгие десятилетия стал для России примером наиболее успешного решения проблемы Проливов в истории русско-турецких отношений. Таким образом, Османская империя, распада которой ждали в Европе с конца XVIII в., в очередной раз избежала своего разрушения, благодаря помощи вековой противницы – России. В свою очередь, российские власти, анонсируя курс на продолжение устойчивых отношений с Османской империей, ясно давали понять, что проблема свободного прохода торгового – а по возможности и военного - флота из Черного в Средиземное море является первостепенной задачей, на решение которой были направлены предпринятые российскими военными офицерами топографические описания Черноморских проливов.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Необјављени извори – Unpublish Primary Sources

Россијскиј државни војно-историјски архив (РГВИА), Ф. 846 (Војно-учени архив) [Rossijskij gosudarstvennyj voenno-istoričeskij arhiv (RGVIA), F. 846 (Војно-уџениј архив)]

Објављени извори – Publish Primary Sources

Афанасјев, Дмитриј Матвеевич, „К историји Черноморског флота, с 1816 по 1853 год.“, *Рускиј архив* 3 (1902) 369–458. [Afanas'ev, Dmitrij Matveevič, „K istorii Černomorskogo flota, s 1816 po 1853 god.“, *Russkij arhiv* 3 (1902) 369–458]

Дюгамел, Александр Осипович, „Воспоминания“, *Рускиј архив* 1–7 (1885) [Djugamel', Aleksandr Osipovich, „Vospominaniya“, *Russkij arhiv* 1–7 (1885)]

Муравјев, Николай Николаевич, *Русские на Босфоре в 1833 году: из записок Н. Н. Муравьева (Карского)*, Москва 1869. [Murav'ev, Nikolaj Nikolaevič, *Russkie na Bosfore v 1833 godu: iz zapisok N. N. Murav'eva (Karskogo)*, Moskva 1869]

Елена Петровна Кудрјавцева

**„НИЈЕДАН ЕВРОПЉАНИН НИКАДА НИЈЕ ВИДЕО МОРЕУЗ
И СВА ЊЕГОВА УТВРЂЕЊА” (УОЧИ 190-ГОДИШЊИЦЕ
БОСФОРСКЕ ЕКСПЕДИЦИЈЕ РУСКЕ МОРНАРИЦЕ)**

Резиме

Босфорска експедиција руске морнарице 1833. године представљала је јединствену појаву у историји руско-турских односа током читавог њиховог постојања. Никада пре тога руска војна флота није ушла у црноморске мореузе на позив османских власти, нити је њена војска боравила на обалама Босфора. Но, међутим, када се описују акције руске ескадре, и даље се не посвећује довољно пажње тим „унутрашњим” експедицијама дуж мореуза, које су обавили официри руске морнарице током њеног боравка у близини Цариграда. „Мале” експедиције А. О. Дјугамеља дуж Дарданела и А. И. Менда дуж Босфора имале су задатак да сачине топографски опис предела, који су се налазили уз мореузе, да измере њихову дубину и токове, да процене турско наоружање у тврђавама - како у самим мореузима, тако и на ушћу Дарданела. Сва та документа, која су у виду карата и детаљних описа добијена од стране инжењера-топографа и поморских официра, те примљена у Главни штаб и уврштена под „строго поверљиво”, представљали су драгоцене информације о стању турског наоружања и карактеристикама природног пејзажа једног од најважнијих политичко-стратешких региона, које је привлачило усредсређену пажњу европских држава.

Оригиналан научни рад

Примљен: 31.3.2023.

Коначно прихваћен за објављивање: 21.6.2023.

Боривоје МИЛОШЕВИЋ*

Универзитет у Бањој Луци
Филозофски факултет
Студијски програм историје
Бања Лука
Република Српска

ЂАЧКЕ ДЕМОНСТРАЦИЈЕ У САРАЈЕВУ 1912. ГОДИНЕ И СУДСКИ ПРОЦЕС ПЈАНИЋ–ЉУБИБРАТИЋ

Анстракт: Први значајнији заједнички иступ српске и хрватске средњошколске омладине представљају сарајевске ђачке демонстрације из фебруара 1912. године, као реакција омладине на режим хрватског бана Славка Цуваја. Демонстрације у Сарајеву трајале су више дана и прекинуте су тек када су интервенисале полиција и војска. Ђачке демонстрације у Босни и Херцеговини, послје Анексионе кризе (1908) и Жерајићевог агентата (1910), биле су нови сигнал упозорења како су покрајине, због неуређеног државно-правног положаја и неријешеног аграрног питања, постале неуралгична тачка Аустроугарске. Епилог ђачких протеста био је судски процес Пјанић–Љубибратић одржан у прољеће 1913. године против чланова организације *Српско-хрватска напредна омладина*. Био је то први у низу процеса средњошколцима окупљеним унутар хетерогеног покрета данас познатијег као *Млада Босна*. Балкански ратови, који су почели у међувремену, додатно су усложнили политичке прилике на Балкану, радикализовали омладину и подigli талас револуционарног расположења међу средњошколцима и студентима.

Кључне ријечи: ђачке демонстрације, Сарајево, Српско-хрватска напредна омладина, Млада Босна, процес Пјанић–Љубибратић, Босна и Херцеговина, Аустроугарска.

Abstract: The student demonstrations of February 1912 in Sarajevo were the first significant joint action of Serbian and Croatian high school youth as a reaction to the regime of Croatian Ban Slavko Cuvaj. The demonstrations in Sarajevo lasted several days and came to an end only when the police and the army intervened. The student demonstrations in Bosnia and Herzegovina, after the Annexation Crisis (1908) and Žerajić's assassination (1910), were a new warning signal that the provinces, due to the unregulated state-legal position and unresolved agrarian issue, became the neuralgic

---

* borivoje.milosevic@ff.unibl.org

point of Austria-Hungary. The epilogue of the student demonstrations was the Pjanić-Ljubibratić trial held in the spring of 1913 against the members of the Serbo-Croatian Progressive Youth organisation. It was the first in a series of processes against high school students gathered within the heterogeneous movement known today as Mlada Bosna. The Balkan Wars, which started in the meantime, further complicated the political situation in the Balkans, radicalised the youth and raised a wave of revolutionary mood among high school and university students.

Keywords: Student demonstrations, Serbo-Croatian Progressive Youth, Mlada Bosna, Pjanić-Ljubibratić process, Bosnia and Herzegovina, Austria-Hungary.

На изборима одржаним крајем 1911. године провладине странке у Хрватској, ослоњене на Будимпешту, доживјеле су тежак пораз, а иако је *Хрватско-српска коалиција* освојила већину мандата у Сабору, службени Беч није дозволио да коалиција образује нову владу. Бан Никола Томашић поднио је оставку, а на иницијативу угарског министра предсједника Куена Хедерварија 20. јануара 1912. године на бански положај именован је Славко Цувај, који је седам дана касније распустио Сабор. Одлуку је правдао чињеницом да Сабор наводно није био у стању да нормално ради, што је изазвало велико узнемирење у политичкој јавности, посебно у редовима коалиције.¹ Хрватска омладина је 31. јануара организовала протесте пред загребачким Свеучилиштем током којих је више студената повријеђено у сукобима с полицијом.² Студенте је на позицији предводника протеста убрзо замијенила средњошколска омладина.³ У знак подршке и солидарности са загребачким ђацима и студентима, на улице је изашла омладина широм Хрватске, Далмације, Словеније и Босне и Херцеговине. Највеће демонстрације одиграле су се 18. и 19. фебруара у Сарајеву. Премда су младобосанске ћелије већ постојале по највећим средњим школама у покрајинама,⁴ фебруарске демонстрације биле су

¹ На Куенов приједлог аустроугарски владар Франц Јозеф је у марту 1912. године прогласио увођење комесаријата којим је распуштен Сабор, поштрена политичка репресија, новинска цензура и закони о праву окупљања грађана. Недуго потом, Франц Јозеф је, на приједлог угарске владе, суспендовао српску народно-црквену аутономију; Josip Horvat, *Politička povijest Hrvatske I*, Zagreb 1990, 314; Ivan Bulić, *Ivan Skrelec Lomnički 1913–1917. Kraljevski komesar i hrvatski ban* (doktorska disertacija, Filozofski fakultet Zagreb, 2011) 31; Коста Милутиновић, „Хрватско-српска коалиција”, у: *Историја српског народа VI–I*, Београд 2000, 485; Jaroslav Šidak i dr., *Povijest hrvatskog naroda 1860–1914*, Zagreb 1968, 276; Василије Крестић, *Историја Срба у Хрватској и Славонију (1848–1914)*, Београд 2010, 546.

² J. Šidak i dr., *Povijest hrvatskog naroda 1860–1914*, 279–284.

³ Josip Horvat, *Pobuna omladine 1911–1914*, Zagreb 2006, 105; Vladimir Dedijer, *Sarajevo 1914*, I, Banja Luka 2015, 337–338.

⁴ На револуционарно расположење омладине пресудно је утицао атентат Богдана Жерајића на земаљског поглавара генерала Маријана Варешанина 1910. године. Жерајићев

својеврсно ватрено крштење за чланове тек настале *Српско-хрватске напредне омладине*.⁵ У Сарајево су у међувремену допутовали Лука Јукић и Оскар Тартаља с идејом да организују масовне ђачке протесте. Након што је пред сарајевском катедралом спаљена мађарска заставица, ђаци и радници су се сукобили са жандармеријом и војском.⁶ Том приликом тешко је рањен гимназијалац Салих Шахинагић, а лакше Драгољуб Госпић.⁷ Преко 2.000 радника кренуло је Ћемалушом, улицом Франца Јозефа и Рудолфовом улицом узвикујући: „Доље Куен”, „Доље Цувај”, „Доље тиранија”. С поворком су ишли саборски посланици Ђуро Цамоња, Јурај Веселичић и Коста Џебић Марушић. Након што су радници дошли на корзо, интервенисала је војска и потиснула их.⁸ Према званичном извјештају демонстранте су чинили средњошколци, радници и хрватска интелигенција.⁹ Лавослав Клофач, сарајевски ђак, у писму родитељима из марта 1912. године детаљно описује ток демонстрација: „Око 1.000 омладинаца одузели неким полицајцима оружје, растерали полицију, почели смо да разбијамо трговине и да избацујемо робу на улицу. Мађарска основна школа разлупана. Две заставе, књиге. Све спаљено.

гроб, који су власти безуспјешно покушавале да сакрију, постао је својеврсно светилиште за омладину. Гађиновићева брошура *Смрт једног хероја* начинила је од Жерајића узор „онима који долазе” и симбол мучеништва; V. Dedijer, *Sarajevo 1914*, I, 319–231; Стеван Мољевић, „Жерајићев атентат”, *Развитак*, год. 3, бр. 2 (Бања Лука 1936) 41–45, 72–75; Borivoje Jevtić, „Dvadesetogodišnjica Žerajićevog podviga”, *Pregled*, knj. 5, sv. 79 (Sarajevo, 1. jul 1930) 449–451. Док су српски посланици у Босанском сабору осуђивали Жерајићев атентат, а трговачка чаршија „ужурбано затварала магаци и повлачила се у куће”, омладина је у овом чину препознала примјер који треба слиједити; Ђорђе Микић, *Сарајевски атентат као јужнословенска буржоаска револуција*, Бањалука 2014, 105. Ратко Парезанин наводи како је Жерајић био морална снага нараштаја: „Карактер Жерајића био је чврст као камење његовог сурог завичаја, а уверења и идеје за њега су били вера и апостолат”; Ратко Парезанин, *Гаврило Принцип у Београду. Млада Босна и Први светски рат*, Београд 2014, 30–31, 77. Према истраживању Вука Јеловца, Принцип је средњошколској симпатији Јелени Милишић са дивљењем говорио о Жерајићевом подвигу: „Јелена, ја обожавам покојног Богдана Жерајића. Често одем у ноћи на његов гроб, љубим његову крстачу и земљу под којом почива. На његовом гробу често ме у мислима и зора затекне. Завидим оној груди земље која крије хероја као што је покојни Богдан Жерајић. Волео би, Јелена, да и ја postanем онакав херој, више него ли стотину живота”; *Политика*, бр. 11.009, 22. јануар 1939.

⁵ Dragoslav Ljubibratić, *Mlada Bosna i sarajevski atentat*, Sarajevo 1964, 100.

⁶ Свјетко Поповић, *Sarajevski Vidovdan 1914*, Beograd 1969, 19.

⁷ Milan Vukmanović, „Omladinski pokret u Bosni i Hercegovini i veleizdajnički procesi đacima 1915–1916. godine”, u: *Zbornik radova Veleizdajnički proces u Banjaluci*, Banjaluka 1987, 249.

⁸ *Hrvatski dnevnik*, br. 41, 20. februar 1912.

⁹ Архив Босне и Херцеговине, Сарајево [=АБиХ], ЗМФ, БХ, през. бр. 309, 19. фебруар 1912.

Кад смо почели да разбијамо Мађарску банку, вратила се полиција с два ескадрона мађарских хусара, али и овај пут нису могли ништа да учине, него су били протјерани, јер су се нама придружили радници.”¹⁰

Демонстрације су настављене и сутрадан пред зградом Земалске владе, а ђачку поворку предводили су Милош Пјанић, Драгослав Љубибратић, Владета Билбија и Гаврило Принцип.¹¹ Упркос полицијској блокади главних градских улица, ђаци су се успјевали пробити кроз њих „лупајући стране натписе и прозоре на туђинским установама”, док су „немилосрдно ударани сабљама и кундацима разјарене полиције и солдатеске”.¹² „На демонстранте је јуришала полицијска коњица са голим сабљама”, наводи Боривоје Јевтић, додајући: „Али, како би дочекана кишом камења са свих страна, морала је да употреби ватрено оружје и позове и војску у помоћ. Огорчени демонстранти, разбијени и премлаћени у центру вароши, повукли су се у оближње, слабо осветљене уличице које су се оштро пеле према варошкој периферији. Ту су, из zgodних заседа, наставили борбу са полицијом.”¹³ Из новинских извјештаја сазнајемо како је војска опремљена бајонетима газила окупљени народ: „Само су још топови са сарајевских тврђава фалили. Ко је био у недјељу увечер у Сарајеву, мислио би Бог зна да се је нешто догодило, мислио би да смо устали да истјерамо Швабу из Босне.”¹⁴ Гаврило Принцип је према неким свједочанствима упадао у разреде међу ученике који нису хтјели учествовати у демонстрацијама и наговарао их да напусте предавања.¹⁵ У необјављеном дневнику Боривоје

¹⁰ Vojislav Bogičević, *Mlada Bosna – pisma i prilozi*, Sarajevo 1954, 123–125; V. Dedijer, *Sarajevo 1914*, I, 341.

¹¹ Ivo Kranjčević, *Uspomene jednog učesnika u sarajevskom atentatu*, Sarajevo 1954, 33–42; D. Ljubibratić, *Mlada Bosna i sarajevski atentat*, 100.

¹² „На самом углу код некадашње књижаре Башагића, нашао се ненадано на ђачким раменима Лука Јукић. Зажарен у лицу, разбарушене косе, одржао је ђацима говор, куражећи их да устрају, а док је полиција бесомучно јуришала, ђаци су својим прсима штитили Луку Јукића”; *Sokolski glasnik*, br. 39, 18. oktobar 1935.

¹³ Боривоје Јевтић, „Милан Ракић у души Младе Босне”, *Српски књижевни гласник* 54, бр. 6–7 (1938) 470–474.

¹⁴ Miroslav Karaulac, *Rani Andrić*, Beograd 1989, 39–40.

¹⁵ Владимир Гаћиновић пише како се Принцип на састанцима сарајевске омладине махом држао повучено, избјегавајући теоријске препирке, „али је увек тражио књиге и просто их је гутао”; Владимир Гаћиновић, „Сарајевски атентат”, *Градац*, год. 37, бр. 175–176–177 (Чачак 2010) 201–202. Након што је због учешћа у демонстрацијама добио искључење из свих босанскохерцеговачких школа, Принцип се скрасио у Хацићима код брата Јове. У јуну се опет појавио у Сарајеву ријешен да пређе у Србију; Б. Јевтић, *Милан Ракић у души Младе Босне*, 470–474. Владимир Дедијер наводи како је Принцип током истраге сарајевског атентата признао да је послје ђачких демонстрација у Сарајеву први пут дошао на идеју да треба убити неког хабзбуршког великодостојника; V. Dedijer, *Sarajevo 1914*, I, 354. У биљешкама др Мартина Папенхајма, које је водио разговарајући

Јевтић се присјећа фебруарских демонстрација: „Принцип притрча рањеном Шахинагићу и уноси га с друговима Виктором Рубчићем и Мехмедом Звоном у прилазни ходник прве куће на улици, у мраку, снег пада, Принцип с друговима купи у џепове каменице с једне наслаге шодера. Принцип обори каменицом капу једном коњанику који гони омладинце, коњаник пуца у ваздух из револвера. Принцип и другови беже преко парка у горње брдовите улице дочекујући полицајце камењем.”¹⁶ Судска комисија је 19. фебруара око 11.00 часова саслушала повријеђеног Шахинагића, установивши да га је метак погодио у задњи дио лобање.¹⁷ Шахинагић је истога дана оперисан.¹⁸ Ноћ 18. на 19. фебруар протекла је мирно, а градом су крстарице пјешадијске и коњичке патроле. Ујутру су демонстранти одлучили да у болници обиђу рањеног друга, а придружили су им се ученици Велике Реалке, Техничке и Учитељске школе. Поворка је стигла пред зграду Земаљске владе гдје је посланик Ђуро Џамоња позвао демонстранте да се разиђу.¹⁹ Полицијски службеник Владислав Глик наводи како је на сарајевске улице фебруара 1912. године изашла омладина свих сарајевских школа без обзира на националну припадност: „Сарајево је било већ раније позорница мањих ђачких изгреда, али се фебруарска манифестација начелно разликовала од ранијих. Срби, Хрвати и Муслимани иступили су први пут заједнички. Број демонстраната био је исто тако необичан”.²⁰ Глик даље пише како је владало опште мишљење да су ђачки протести били чисто хрватска демонстрација, у којој су Срби и муслимани учествовали из другарске солидарности: „Разумљиво је,

---

с Принципом током 1916. године, кратко се спомињу и ђачке демонстрације у Сарајеву, иако се погрешно наводи да су се десиле 1911. године: „Био је у првом реду ученика. Професори се рђаво понашаху према њему. Читао многе анархистичке, социјалистичке, националистичке списе, белетристику и све. Сам књиге куповао; о овим стварима није говорио. Оца није забављао политичким стварима. Ретко је био са другим ученицима; увек сам. Био је увек миран, сентиментално дете. Увек озбиљан, с књигама, са сликама, итд. Ни као дете није био нарочито побожан. Означује годину 1911. као критичну”; *Принцип о себи* (са предговором и коментаром Р. П.), Загреб 1926, 11.

¹⁶ Војо Контчић, „Snijeg”, *Sarajevske sveske*, br. 43–44 (2014) 537–575.

¹⁷ Крвава Шахинагићева марамица дошла је у посјед средњошколца Вилка Шеферова, који ју је касније поклатио саборском посланику Ђури Џамоњи, а овај је показивао колегама у Сабору; Радован Субић, „Казивање Вилка Шеферова”, *Мешовита грађа (Miscellanea)* 41 (2020) 251–265.

¹⁸ *Hrvatski dnevnik*, br. 41, 20. фебруар 1912.

¹⁹ Окупљене је поздравео Васиљ Грђић, који је том приликом поручио: „Патње наше браће у Хрватској и Славонији, силе нас, да манифестацијом, кад не можемо чим другим, искажемо симпатије за браћу, која се угњетавају и прогањају насилним режимом”; исто, br. 41, 20. фебруар 1912.

²⁰ *Политика*, бр. 9.164, 17. новембар 1933.

дакле, да су учешће Срба оштро осудили најугледнији српски листови у Босни”. С обзиром на то да се власти нису најбоље снашле током другог дана демонстрација, донијета је одлука о смјени владиног комесара Бродника и именовања на његово мјесто барона Коласа.²¹ Милош Пјанић објашњава како је припремљена прва широка омладинска политичка акција: „Ми смо задовољни са резултатом јер је за нас који смо на толико и толико странака поцијепани, велики је успјех и хтјети нешто заједнички. Понављам задовољни, јер нас је демонстрација зближила, свезала, јер ми смо и поред свих страначких зађевица осјетили потребу слоге-уједињења, јаког и тијесног заједничког рада против трећег и четвртог који нам свима о глави раде. Ми смо задовољни, јер наша идеја јача, хвата чвршћег и стабилнијег корјена међу омладином, како с једне, тако и с друге стране.”²² Пјанић наводи како су демонстрације организоване у одбрану принципа народа, домовине и правде: „Осјећајући се истим народом са Србима и Хрватима из Хрватске, сматрајући њихову ствар својом, хтјели смо протестовати против некултурног поступања мађарске владе против Словена у Хрватској. Борили смо се и борићемо се за културу, народ и домовину.”²³

Хрватски дневник дао је оцјену првог дана ђачких протеста у Сарајеву: „Без икакве агитације и организиране приредбе, паде ријеч међу нашим грађанством, радништвом и ђаштвом, да треба и главни град Босне да једном достојном манифестацијом просвједује против насиљу, што га изводе Мађари на нашој браћи преко Саве”.²⁴ Лист је осудио излагања саборског посланика Шћепана Грђића и других у оцјенама да су „несавјесно натјерали младеж на оружје да онда ту демонстрацију израбе у своје политичке сврхе, напосе за тријализам и уједињење са Хрватском”. *Хрватски дневник* даље пише: „Док су одсудни догађаји у Хрватској бар

²¹ Исто.

²² V. Bogićević, *Mlada Bosna*, 293–294. Утицај ђачких демонстрација на зближавање Срба и Хрвата описао је један од њених учесника Иво Крањчевић: „Ја лично, кад сам гледао искреност и одушевљење којим су Срби напредњаци учествовали у демонстрацијама, када сам их гледао на челу колоне манифестаната 19. 2. 1912. завјерио сам се у себи да ћу, док има иједног Србина који не разликује Хрватску од Србије, бити Хрват који неће разликовати Србију од Хрватске. Тада сам постао Југословен и остаћу то до краја живота”; I. Крањчевић, *Uspomene jednog učesnika u sarajevskom atentatu*, 42. Аугуст Тартаља, директор Учитељске школе, писао је крајем 1910. године Земаљској влади како располаже подацима да хрватски и српски ђаци по средњим школама имају организована друштва, која су формално литерарна, а суштински чисто политичка. Тартаља је сматрао како је солидарност постала јако оружје у рукама ђака. Био је мишљења да се тај опасни ђачки покрет мора сузбити драстичним средствима; АБиХ, ЗМФ, БХ, през. бр. 1.564/1914.

²³ V. Bogićević, *Mlada Bosna*, 292.

²⁴ *Hrvatski dnevnik*, br. 40, 19. februar 1912.

за час одстранили разлику између Срба и Хрвата, српски заступници у босанском Сабору употребише и ову нашу народну несрећу, да из засједе навале на Хрвате и пруже помоћ Мађарима и њиховим овдашњим пандурима”.²⁵ Посланик Јозо Сунарић је пред Сабором прочитао заједничку изјаву саборских клубова Хрвата и муслимана, који обузети „једнодушним осјећајем огорчења над самовољним режимом, којим се у Краљевини Хрватској угњетавају сва уставна и опћа грађанска права, изражава своје саучешће и дубоке симпатије према својим друговима распуштеног Хрватског сабора и цјелокупног народа”. Српски посланици дали су изјаву којом је стављен нагласак на оштру осуду тријализма. У вези са фебруарским демонстрацијама у Сарајево је из Задра од „југословенске задарске напредне омладине” стигао телеграм којим је поздрављен заједнички иступ омладине: „Прави је пут којим ступате к уједињењу и слободи. С усхитом поздрављамо заједнички иступ. С надом гледамо у бољу будућност.”²⁶ У једном телеграму из Сења наводи се: „Бол Шахинагићеву ћемо повјерити роду, не би ли кроз облаке ропства синуло нам сунце хрватске слободе”.²⁷

Бачке демонстрације одржане су и у Мостару 24. фебруара, али их је растурила стража сигурности по наређењу котарског предстојника Дефтердаревића. Главна градска улица била је у вечерњим часовима испуњена омладином која је пјевала родољубиве пјесме. Чули су се поклице против Мађара, Цуваја и Хедерварија. Демонстрације су поновљене и дан касније, када су спаљене двије мађарске заставе. Омладина је у више колона прошла главним градским улицама.²⁸ У Травнику је поцијепана мађарска застава, а у демонстрацијама је учествовало око 100 ђака и радника.²⁹ Бачки протести одржани су 25. фебруара и у Бањој Луци због чега је морала интервенисати жандармерија.³⁰ Земаљска влада је одмах обавијестила надлежно министарство у Бечу о току демонстрација и о казнама предузетим према сарајевским гимназијалцима.³¹ Више од 200 средњошколаца кажњено је затвором или другим врстама школских казни, док је неколико ђака искључено из школе.³² Полиција је до краја године, а посебно након

²⁵ Isto, br. 43, 22. februar 1912.

²⁶ V. Bogičević, *Mlada Bosna*, 145.

²⁷ *Hrvatski dnevnik*, br. 47, 27. februar 1912.

²⁸ Isto.

²⁹ АБиХ, ЗМФ, БХ, през. бр. 337/1912.

³⁰ АБиХ, ЗМФ, БХ, през. бр. 356/1912.

³¹ АБиХ, ЗМФ, БХ, през. бр. 424/1912; исто, през. бр. 552/1912; исто, през. бр. 791/1912; исто, през. бр. 501/1912; исто, през. бр. 513/1912.

³² С. Поповић, *Sarajevski Vidovdan 1914*, 20.

почетка Балканских ратова, наставила с хапшењима па се, како наводи Цветко Поповић, знатан број средњошколаца упознао с полицијским затвором: „Били смо се већ навикли на преметачине и хапшења као на свакодневне појаве. Уколико је расла наша борбеност, утолико су демонстрације биле све озбиљније.”³³

О ђачким демонстрацијама у Сарајеву опширно је извјештавала новосадска *Застава*, али их није подржала јер су биле предвођене хрватским саборским посланицима и ђацима. Студенти поријеклом из Босне и Херцеговине на школовању у Загребу упутили су предсједништву Сабора телеграм протестујући због насиља полиције и тражећи истрагу против криваца.³⁴ За овај лист, демонстрације из Сарајева нису биле никакво изненађење, њих је наиме, „створила босанска влада и кроз пуних толико година, непрестано их, на сваком кораку, подизала и помагала”. *Застава* оцјењује да је покрајинска управа водила антисрпску просвјетну политику, форсирајући прохрватске наставне садржаје и хрватски наставни кадар: „Наравно да су такви професори, задојени једном дивљом мржњом и против Срба и против Мађара, старали се и упињали непрестано, да својим духом задоје и ђаке своје и своју мржњу и у њих да преседе. Они су, и јавно и тајно, у свим школама, на свим мјестима прогонили и шиканирали Србе ђаке, намећали им име хрватско и латиницу, гонили их, обарали, истјеривали из школа. Они су, гдје год им се пружала згодна прилика, говорили о великој Хрватској, о тријализму, сањали о потпуном уништењу Срба.”³⁵ *Застава* је демантовала информације да су Срби и муслимани масовно учествовали у протестима изражавајући сумње у српско-хрватско народно јединство: „Ове демонстрације отвориле су очи Босанцима, да је народно јединство мјехур од сапунице, да је то недоношче, које нема услова за живот, да је то најобичнија утопија, која води српски народ у пропаст. Боже, дај да ова чињеница освијести и Србијанце, који се одушевљавају за ту погану мисао. Ништа не би желио него да могу и они чути како тај народ, који је с нама једно, пјева сокацима: Није Босна мађарска, већ је Босна хрватска.”³⁶ Загребачки *Србобран* је демонстрације описао као израз народног одушка и огорчења на догађаје у Хрватској. Лист се залагао за увођење грађанских слобода, укидање кметства и сузбијање мађаризације и германизације. Критикована је српска штампа из Босне и Херцеговине, посебно *Српска ријеч*, због схватања „да је српство слобода

³³ *Политика*, бр. 7.157, 31. март 1928.

³⁴ *Застава*, бр. 29, 9/22. фебруар 1912.

³⁵ Исто, бр. 32, 13/26. фебруар 1912.

³⁶ Исто, бр. 34, 15/28. фебруар 1912.

и демократија, а хрватство клерикализам и нагодба”.³⁷ Лист *Браник* је догађаје из Сарајева оцијенио као афирмацију идеје народног јединства Срба и Хрвата, оштро нападајући оне који су критиковали ту идеју: „Ми такве Србе, који поричу народно јединство са Хрватима, морамо сматрати само као непријатеље укупнога нам народа. Они Срби који неће народно јединство, хоће раздор међу Србима и Хрватима, хоће ону перманентну несрећу међу Србима и Хрватима, која се баш за последњих педесет година разним упливима понављала.”³⁸ Мостарски *Народ* позвао је Србе на опрез и будност, осуђујући како репресивне мјере полиције, тако и јавне манифестације у корист тријализма и велике Хрватске. Лист је у демонстрацијама препознао намјеру да се Срби доведу у сукоб с Мађарима, док је Хрвате именованао стубовима хабзбуршке управе. Осуђена је намјера појединих хрватских политичких првака да присвоје водећу улогу међу Југословенима.³⁹

Поводом догађаја у Сарајеву од 18. фебруара 1912. године ученице Женског лицеја у Загребу 22. фебруара одбиле су да иду у Хрватско казалиште због жалости за тешко рањеним Шахинагићем. Омладина је 24. фебруара поново изашла на загребачке улице и камењем засула полицију.⁴⁰ Након што је на захтјев власти један загребачки учитељ написао брошуру *Бачки штрајк*, у којој је оптужио омладину да више времена троши на политику, умјесто на учење, загребачка омладина је одговорила књижицом *Бачки покрет*, чији су највећи дио написали Аугуст Цесарец и Лука Јукић. Као главни поводи за ђачке протесте, именовани су политичка ситуација у Хрватској и репресија према омладини.⁴¹ Половином априла мјесеца више десетина загребачких студената, према неким изворима њих чак 150,⁴² под вођством Јанка Баричевића, посјетило је Београд. Баричевић је по доласку у Београд пољубио српску заставу, а потом је омладинска поворка дошла пред двор гдје је клицала Петру Карађорђевићу: „Живио југословенски краљ!” Тадашњи загребачки студент Тин Ујевић усхићено се захвалио на подршци из Србије: „Нама у Хрватској не треба већег и племенитијег охрабрења него што је факат, да сте и ви и ваша војска уз нас”. Ујевићев говор испраћен је бурним аплаузом.⁴³ Професор Јован

³⁷ *Србобран*, бр. 26, 7/20. фебруар 1912; Мара Шовљаков, *Српска Војводина и Босна и Херцеговина (1896–1914)*, Бањалука 2020, 179.

³⁸ *Браник*, бр. 43, 29. фебруар / 13. март 1912.

³⁹ *Народ*, бр. 166, 8. фебруар 1912.

⁴⁰ *Hrvatski dnevnik*, бр. 47, 27. фебруар 1912.

⁴¹ Milan Durman, „Ђачки штрајк 1912”, *Književnik (Zagreb, februar 1939)* 75–76. V. Dedijer, *Sarajevo 1914*, I, 338–339.

⁴² Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, 2, Београд 1989, 543.

⁴³ *Пијемонт*, бр. 65, 5. март 1912.

Скерлић одржао је предавање гостима из Загреба на Универзитету.⁴⁴ Осим Београда, студенти су посетили Крагујевац и Смедерево.⁴⁵ У Србији су боравили укупно шест дана.⁴⁶ У име *Српско-хрватске напредне омладине* Београд је посетио Милош Пјанић.⁴⁷

Епилог фебруарских ђачких демонстрација у Сарајеву био је судски процес Пјанић–Љубибратић, прецизније суђење члановима *Српско-хрватске напредне омладине*. Енергија и ширина ђачких демонстрација у Сарајеву и другим градовима покрајина изненадиле су власти, које још нису сасвим схватале ширину омладинског покрета у Босни и Херцеговини.⁴⁸ Установљено је да је 1911. године основана тајна ђачка организација која се у раду руководила *Првом редакцијом општег програма Омладинског клуба Народно уједињење*,⁴⁹ а чији је председник био Иво Андрић.⁵⁰ Андрић је, према неким мишљењима,

⁴⁴ Mislav Gabelica, „Izlet zagrebačkih studenata u Srbiju u travnju 1912. godine”, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 56 (Zadar 2014) 249.

⁴⁵ Оскар Тартаља, један од организатора студентског излета, истицао је како умјесто старије генерације политичких правака омладина треба преузети вођство у покрету националног ослобођења и уједињења: „Морамо престати да патриотским парадама постизавамо успјехе и освајамо људе. Од патриотизма треба прећи на национализам, од ситног рада на револуционисање духова, да сузбијемо и утучемо лажне Хрвате и Србе, штреберство и сервилност”; J. Horvat, *Pobuna omladine 1911–1914*, 122, 126. Коментаришући одлазак хрватских студената из Београда, лист *Пијемонт* пише: „Њихово одушевљење за националну слободу лагано ће освајати оне у чијој средини они живе. Историјом је доказано да никакав притисак, никакав комесаријат није био у стању угушити оживелу мисао народног ослобођења и уједињења”; *Пијемонт*, бр. 101, 12. април 1912; исто, бр. 102, 13. април 1912.

⁴⁶ M. Gabelica, *Izlet zagrebačkih studenata u Srbiju u travnju 1912. godine*, 235–260.

⁴⁷ Пјанић је 13. маја 1912. године о утисцима писао Џемилу Дрљевићу у Сењ: „Идеја ће све побједити. У нама тече крв која тежи за слободом и коју ништа не може спријечити. Ми ћемо гинути за идеју и народ. Све за народ, ништа за себе.” V. Bogićević, *Mlada Bosna*, 142.

⁴⁸ Дисциплинским правилима из 1908. године ђацима је било забрањено оснивање и учествовање у раду ђачких друштава с политичком позадином; M. Vukmanović, *Omladinski pokret u Bosni i Hercegovini i veleizdajnički proces đacima 1915–1916. godine*, 246–247.

⁴⁹ Аутор списа био је, према неким ауторима, Димитрије Митриновић. Манифест је од прољећа 1912. године тајно растуран по средњим школама и прихватили су га многи ђачки кружоци. Клуб је био на позицији да Срби и Хрвати чине један двоимени народ. Залагао се за сузбијање свега ационалног кроз антиклерикализам, радикалну борбу против деструктивних туђинских утицаја, сузбијање сервилности, штреберства и подизање националног поноса; V. Bogićević, *Mlada Bosna*, 296–299; V. Dedijer, *Sarajevo 1914*, I, 276–278. Постоје и другачија тумачења, које приписују револуционарној организацији Милана Прибићевића; M. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, 544.

⁵⁰ Присјећајући се времена ђачких демонстрација у Сарајеву, Андрић наводи: „Још као ђак у Сарајеву, пре Балканских ратова, сам био оснивач и председник тајне омладинске организације која је била у вези са сличним студентским организацијама у Београду и радила на томе да међу српском и хрватском омладином прошири и учврсти идеју

први дао подстицај за зближавање српске и хрватске омладине.⁵¹ Међу средњошколцима је уживао књижевну репутацију, углед и повјерење.⁵² Њега је на том мјесту замијенио Боривоје Јевтић.⁵³ Програм је послужио као основа за рад омладинских друштава и кружока у Сарајеву, Бањој Луци, Мостару, Требињу и Тузли, а из Београда га је маја 1912. године донио Милош Пјанић. Осим поменутих Андрића и Пјанића, први чланови напредњачке организације били су: Боривоје Јевтић, Драгутин Мрас, Гаврило Принцип, Јосип Врињанин, Владета Билбија, Лазар Ђукић, Трифко Грабеж, Ивица Милаковић, Ибро Фазлиновић, Садија Никшић, Иво Крањчевић, Хамдија Никшић и Вид Ђурђевић.⁵⁴ Уз Гимназију, напредњаци су јако упориште стекли и у Учитељској школи. Занимљиво је да је иступање Срба из српских ђачких удружења и прилажење напредњачком покрету, састављеном од ђака различитих конфесија, сматрано неком врстом националне издаје, посебно међу српском радикалном омладином и грађанством.⁵⁵ „Тај нови покрет, који би требао да поздравља одушевљењем сваки честити националиста, настоје наши Срби да угуше, (...). Дакле дошли смо дотле, да нам, не

ослобођења и уједињења са Србијом. У процесу који су власти водиле против неких чланова те организације (Пјанић–Љубибратић) ја сам компромитован и зван у неколико наврата на полицију и суд”; *Borba*, br. 273, 28. septembar 1992.

⁵¹ Андрић је о почецима *Српско-хрватске напредне омладине* забиљежио сљедеће: „Ја сам за слогу и братство био целог свог дугог века. Ја сам био за југословенство још онда кад је Аустро-Угарску требало отерати с нашег огњишта. Ми, сарајевски гимназијалци, били смо против хегемонизма било које вере и било којег народа. Не бих волео да личи на хвалу кад кажем да сам био председник напредњачке српскохрватске омладине у Сарајеву. Ми нисмо били унитаристи, како би то неком могло да изгледа; пре би се могло рећи да смо били панслависти и интернационалисти”; Slobodan Šoja, „Bila jednom jedna omladina: Mlada Bosna između mučeništva et nerazumijevanja”, *Политема* 7 (Бања Лука 2014) 107–125.

⁵² Андрићева мајка Катарина ће годинама касније, сјећајући се његових средњошколских дана, изјавити: „Нема га данима кући. Мало дође, мало оде. Зграби комад љеба па излети. Ништа не говори. А тек сам касније и то од других дознала да је Иво био коловођа свему томе”; М. Karaulac, *Rani Andrić*, 41.

⁵³ Цвјетко Поповић се присјећа атмосфере која је владала у сарајевским средњим школама: „У Сарајеву сам нашао у свим средњим школама по неколико тајних удружења. Срби су се у главном делили у два табора. Једни су били радикали, они су мрзили Хрвате и сматрали их нашим највећим непријатељем. Већина нас је припадала другом табору Срба, били смо према Хрватима више умерени. Исповедали смо слогу између Срба и Хрвата. И Хрвати су имали своје радикале, то су били франковци. За њих су Срби постојали само у Србији и Црној Гори. Муслимани су били подијељени у троје. Једни су се сматрали Србима једни Хрватима, а добар дио је био само муслиман. За мене сасвим нова нација за коју сам сазнао тек у Сарајеву били су Србо-Хрвати”; *Политика*, бр. 7.157, 31. март 1928.

⁵⁴ Драгослав Љубибратић, *Гаврило Принцип*, Београд 1959, 132–133.

⁵⁵ Ђ. Микић, *Сарајевски атентат као јужнословенска буржоаска револуција*, 112; V. Vogićević, *Mlada Bosna*, 131.

само школске власти, него и наши старији, пријече слободно развијање”, писао је Драгослав Љубибратић.⁵⁶ Цвјетко Поповић наводи како су тзв. напредњаци југословенство изграђивали као „свјесну и добровољну интеграцију Срба, Хрвата и Словенаца у вишу националну заједницу, али уз признавање и уважавање сваке националности посебно”.⁵⁷ Прва хапшења ђака почела су крајем 1912. године. Након претреса куће Милоша Пјанића пронађен је програм „Народно уједињење” и билежница са именима чланова напредњачке групе. Пјанић и Љубибратић су 27. новембра искључени из свих средњих школа у покрајинама, а убрзо потом и ухапшени.⁵⁸ Полиција је 25. децембра 1912. године посјетила стан Цветка Поповића у Приједору и том приликом пронашла и заплијенила програм клуба „Народно уједињење”. Поповић је ухапшен 8. јануара 1913. године и одведен у Сарајево.⁵⁹ Пред истражиоцима су се нашли Владета Билбија, Драгутин Блажевић, Ђулага Буковац, Боривоје Ћосић, Џемал Дрљевић, Ибрахим Фазлиновић, Боривоје Јевтић, Драгослав Љубибратић, Душан Марјанац, Душан Милошевић, Каменко Милошевић, Предраг Митриновић, Драгутин Мраз, Борис Оклобција, Ристо Перушић, Богдан Принцип, Гаврило Принцип, Милош Пјанић, Владислав Сушић и Бранко Враћешевић.⁶⁰

⁵⁶ Д. Љубибратић, *Гаврило Принцип*, 133.

⁵⁷ О расуђивању и политичким ставовима омладине пред судом је свједочио и Васа Чубриловић: „Подизати народ у сваком правцу, дакле културно, економски и политички. Срби и Хрвати националисти нису припадали ни једној од садашњих политичких група, него би они имали сачињавати један засебни културни покрет који је сасвим одвојен од старијих генерација. Тај покрет имао је улијевати у народ самопоуздање, да се народ не боји ничега него да је увијек спреман на све згоде и незгоде у будућности.” Као Србо-Хрвати пред судијама су се 1914. године изјашњавали Васо Чубриловић, Лазар Ђукић, Цвјетко Поповић, Бранко Загорац, Гаврило Принцип и други Младобосанци; Рего Шлијерчевић, „Jugoslovenstvo sarajevskih atentatora”, *Nova Evropa*, br. 16 (1. jun 1925) 489–502. Једну од манифестација јединства српске и хрватске омладине представљала су заједничка обиљежавања дана погибије Зрињског и Франкопана у православним и католичким богомољама; Vojislav Bogićević, *Mlada Bosna – pisma i saopštenja*, Sarajevo 1965, 53.

⁵⁸ Ђ. Микић, *Сарајевски атентат као јужнословенска буржоаска револуција*, 120–121; Д. Љубибратић, *Mlada Bosna i sarajevski atentat*, 106. Из извјештаја Велике гимназије у Сарајеву сазнајемо да је Милош Пјанић у школској 1911/12. години имао лоше владање и велики број неоправданих изостанака (35). С обзиром на то да је међу сарајевском омладином ширио иностране политичке листове „са превратним и велеиздајничким тенденцијама”, Пјанићу је забрањено даље школовање у средњим школама Босне и Херцеговине; АБиХ, IV–2–1. Процес Милош Пјанић и други, бр. 7. Велика гимназија у Сарајеву, бр. 984, 27. новембар 1912.

⁵⁹ С. Поповић, *Sarajevski Vidovdan 1914*, 24–25; *Политика*, бр. 7.157, 31. март 1928.

⁶⁰ М. Vukmanović, *Omladinski pokret u Bosni i Hercegovini i veleizdajnički procesi đacima 1915–1916. godine*, 251–252.

Државно одвјетништво у Сарајеву подигло је оптужницу 13. децембра 1912. године. Окружни суд у Сарајеву, који је водио процес, окарактерисао је за циљ друштва културно, политичко и државно уједињење Хрвата, Срба и Словенаца. Милошу Пјанићу и Драгославу Љубибратићу на терет је стављено растурање забрањених омладинских листова (*Препород*), ометање јавног реда и изазивање мржње против Аустроугарске. Пјанић је сумњичен због путовања у Србију и чињенице да је у прољеће 1912. године присуствовао конгресу југословенских ђака у Београду. Приликом претреса, код Пјанића је пронађена тзв. *Цепна књига о аустроугарској војсци са посветом „Народне одбране“*.⁶¹ Пјанићев бранилац био је адвокат Данило Димовић,⁶² који је касније током рата бранио многе младобосанце пред аустроугарским судовима.⁶³ Пјанић је пред суд изведен као водећа личност *Српско-хрватске напредне омладине*, а Љубибратић због „превратничког дјеловања“, посебно на подручју Херцеговине. Љубибратићу је на терет стављано да је обилазећи Херцеговину наговарао сељаке да у случају рата прихватају и помажу чете које би из Србије слала организација Црна рука.⁶⁴ *Српско-хрватска напредна омладина* оптужена је као тајна револуционарна организација опасна по државне интересе и јавни поредак.⁶⁵ Организација је, према извјештају аустроугарских власти, своје политичке и превратничке идеје ширила захваљујући разгранатој мрежи омладинских листова.⁶⁶ Саслушано је више десетина ђака, а међу њима 1. фебруара 1913. године и Гаврило Принцип.⁶⁷ Исљеђивање

⁶¹ АБиХ, IV–2–1. Процес Милош Пјанић и други, бр. 23. Оптужница Државног одвјетништва у Сарајеву од 13. децембра 1912.

⁶² АБиХ, IV–2–1. Процес Милош Пјанић и други, бр. 43. Пуномоћ Милоша Пјанића за адвоката Данила Димовића од 12. децембра 1912.

⁶³ *Правда*, бр. 11.569–11.572, 6–9. јануар 1937.

⁶⁴ D. Ljubibratić, *Mlada Bosna i sarajevski atentat*, 107.

⁶⁵ С. Поповић, *Sarajevski Vidovdan* 1914, 25.

⁶⁶ Наводе се сљедећи листови: *Српска омладина*, *Вихор*, *Уједињење*, *Нови Србин*, *Глас југа*, *Препород* и *Вал*; „Улога тузланске Гимназије у припремању сарајевског атентата“, *Nova Evropa*, бр. 6–7 (26. јун 1939) 203–216.

⁶⁷ За разлику од осталих, аутор овог текста није пронашао забиљешке са саслушања Гаврила Принципа. У архивском фонду сачуван је тек позив Окружног суда у Сарајеву од 14. јануара 1913. године да се Принцип саслуша по сљедећим основама: У каквом је односу био са Милошем Пјанићем; Да ли је био упознат са постојањем тајног ђачког друштва које је за циљ имало нарушавање територијалног интегритета Аустроугарске и истргнуће Босне и Херцеговине из њеног састава; Да ли му је ништа познато о путовању Милоша Пјанића и других осумњичених у Србију и њиховим контактима у Београду; Да ли је знао за постојање ђачког друштва Српско-хрватска напредна омладина и да ли је био његов члан; Да ли је био упознат са садржајем брошура *Смрт једног хероја* и *Хрватска у борби за слободу*; Да ли му је било познато који ђаци су током распуста путовали по Босни и Херцеговини и одржавали јавна предавања; АБиХ, IV–2–1. Процес Милош Пјанић и други, бр. 120. Окружни суд у

Милоша Пјанића је било, очекивано, најдетаљније, а истражиоце су посебно занимала његова путовања у Србију и контакти с тамошњим средњошколцима. Пјанић је тврдио да у Београду није одржавао везу са члановима „Народне одбране”. Није се упуштао у политичке дискусије нити је постао чланом било какве политичке организације. Признао је да је од прољећа 1912. године у Сарајеву дјеловала *Српско-хрватска напредна организација* и да је уз дозволу школских власти крајем школске 1911/12. године у сарајевској Гимназији основан литерарни клуб под предсједништвом Иве Андрића. Чланови управе били су, осим њега, Лазар Ђукић, Хамдија и Сабахудин Никшић. Чланови организације плаћали су мјесечну чланарину од 20 хелера коју су користили за проширење ђачке библиотеке. Сврха друштва, које Пјанић назива „литерарним”, била је по његовом мишљењу културно и економско зближавање Срба и Хрвата. Пјанић је признао да је са Драгославом Љубибратићем путовао по Херцеговини, наводећи да је сврха путовања била тек туристичка и да са сељацима није било говора о могућем рату Србије и Аустроугарске.⁶⁸ Драгослав Љубибратић, родом из Љубова код Требиња, признао је да се као добровољац јавио у српску војску током Балканских ратова, али није био члан „Народне одбране”. Појаснио је да сврха путовања по Херцеговини није била политичка агитација, већ су са тежацима разговарали само о питањима од њиховог интереса или о раду Босанског Сабора. Љубибратић је потврдио да је учествовао у ђачким демонстрацијама у Сарајеву 1912. године, те је потом из страха да не би био искључен из гимназије, напустио Босну и Херцеговину и наставио школовање у Београду. Није му било познато да је Милош Пјанић током боравка у Београду био у контакту с „Народном одбраном” и да ли је од те организације добијао неке књиге или пропагандни материјал. Љубибратић је навео како је знао за постојање ђачког друштва у Сарајеву које се није бавило политичким, већ искључиво књижевним питањима.⁶⁹

Сарајеву, бр. 383, 14. јануар 1913. Владимир Дедијер је имао увид у поменути Принципов исказ у вријеме док је истраживао грађу за потребе монографије *Сарајево 1914*. Принцип није знао за постојање било какве омладинске тајне организације са велеиздајничким идејама, нити су му били познати разлози због којих су оптужени Пјанић и Љубибратић путовали по Херцеговини. Таци с којима се дружио у Београду нису имали никакве везе са „Народном одбраном”. Принцип није знао да ли је неко од ђака по покрајинама растурао брошуре *Смрт једног хероја*, *Цепна књига о аустроугарској војсци* или *Хрватска у борби за слободу*; V. Dedijer, *Sarajevo 1914*, I, 356–358.

⁶⁸ АБиХ, IV–2–1. Процес Милош Пјанић и други, днев. бр. 9. Саслушање Милоша Пјанића из Грмљана код Љубиња.

⁶⁹ АБиХ, IV–2–1. Процес Милош Пјанић и други, днев. бр. 104. Саслушање Драгослава Љубибратића из Љубова код Требиња.

Цвјетко Поповић се пред истражиоцима бранио да му није било познато да у босанско-херцеговачким средњим школама постоје било каква тајна политичка друштва. Из штампе је сазнао за дјеловање „Народне одбране” у Србији, али није знао да ли та организација има чланова у Босни и Херцеговини. Поповић је потврдио да је програм Омладинског клуба „Народно уједињење” добио од Боривоја Ћосића. Признао је да је читао и потом сакрио брошуру *Смрт једног хероја*. Није сматрао да је садржај поменутог списка био противзаконит.⁷⁰ Каменко Милошевић, родом из Невесиња, тврдио је да се са Пјанићем и другим оптуженима није дружио због разлике у годинама, нити је био упознат са садржајем брошуре *Хрватска у борби за слободу*.⁷¹ За постојање *Српско-хрватске напредне омладине* сазнао је од брата Душана који је био њен члан.⁷² Владета Билбија је такође негирао блиско познанство с Милошем Пјанићем, али је признао да је знао за постојање тзв. напредњака у Сарајеву, за чији је циљ дјеловања навео „уједињење Срба и Хрвата”. Иако је био члан друштва и плаћао мјесечну чланарину, Билбија наводи да састанцима углавном није присуствовао. Брошуру *Хрватска у борби за слободу* није читао, премда је знао да постоји.⁷³ Драгутин Мраз је током истраге признао како је *Цепну књигу о аустроугарској војсци* добио од Милоша Пјанића, али је није показивао никоме, осим брату Теофилу.⁷⁴ Садулах Никшић је признао да је био члан *Српско-хрватске напредне организације*, која је имала чисто литерарни карактер и није јој циљ био револуционарно уједињење Јужних Словена у једну републику. Са Пјанићем се није много дружио нити су му били познати његови контакти у Србији.⁷⁵ Хамдија Никшић

⁷⁰ АБиХ, IV–2–1. Процес Милош Пјанић и други, днев. бр. 56. Саслушање Цвјетка Поповића из Прњавора.

⁷¹ Ради се о брошури у којој су сабрана размишљања Тина Ујевића и Креше Ковачића, а која се појавила уочи посјете хрватских студената Београду 1912. године. Истиче се како се идеал слободе и уједињења не може постићи унутар граница Аустроугарске, те да ће Хрватска постати слободна тек када о њеној судбини буде одлучивао „хрватско-српски” народ, а не туђа династија. Ујевић и Ковачић су се залагали за револуционарно уједињење Јужних Словена; Mirjana Gross, „Nacionalne ideje studentske omladine u Hrvatskoj uoči I svjetskoga rata”, *Historijski zbornik* 21–22 (1968–69) 121.

⁷² АБиХ, IV–2–1. Процес Милош Пјанић и други, днев. бр. 52. Саслушање Каменка Милошевића из Невесиња.

⁷³ АБиХ, IV–2–1. Процес Милош Пјанић и други, днев. бр. 36. Саслушање Владете Билбије из Црног луга код Ливна.

⁷⁴ АБиХ, IV–2–1. Процес Милош Пјанић и други, без броја. Записник са саслушања Драгутина Мраса од 26. октобра 1912. Занимљиво да је Мраз тачно мјесец дана касније добио дописницу коју су Симо Миљуш и Гаврило Принцип послали из Прокупља, гдје су се јавили у добровољце; АБиХ, ЗВ, през. бр. 4.680/1912; V. Vogičević, *Mlada Bosna*, 138.

⁷⁵ АБиХ, IV–2–1. Процес Милош Пјанић и други, днев. бр. 10. Саслушање Садулаха Никшића из Травника.

је такође демантовао да је међу ђацима постојало било какво политичко удруживање. Програм „Народно уједињење” узео је из куће Ибрахима Фазлиновића, који је становао са Садулахом Никшићем, али га је убрзо потом спалио.⁷⁶ Истражиоци су саслушали и седамнаестогодишњег Лазара Ђукића, родом из Кључа, за кога у том тренутку нису знали да је био један од најважнијих организатора младобосанских ћелија у Босни и Херцеговини.⁷⁷ Ђукић је признао да је познавао оптужене, али се правдао како није имао сазнања о постојању ђачких револуционарних кружока који су имали за циљ да дијелове Аустроугарске отргну и припоје Краљевини Србији.⁷⁸ Истрага је вођена и против Боривоја Јевтића из Сарајева, сарадника листа *Српска омладина*.⁷⁹ Јевтић је био члан *Српско-хрватске напредне омладине*, али је навео да се на њиховим састанцима никада нису водиле политичке дискусије. Није му било познато да је Милош Пјанић из Београда у Сарајево донио било какве револуционарне списе. Иако је признао да познаје Пјанића и Љубибратића, није знао за сврху њиховог путовања по Херцеговини.⁸⁰ Властима је у руке дошао спис *Омладинске идеје*, чији је садржај пажљиво проучен и често цитиран.⁸¹

⁷⁶ АБиХ, IV–2–1. Процес Милош Пјанић и други, днев. бр. 11. Саслушање Хамдије Никшића из Сарајева.

⁷⁷ Боривоје Милошевић, *Тајна ђачка друштва у бањолучкој Реалки 1905–1918*, Бања Лука 2022, 69–71.

⁷⁸ АБиХ, IV–2–1. Процес Милош Пјанић и други, днев. бр. 18. Саслушање Лазара Ђукића из Кључа. Ђукић је ислијеђиван и током истраге атентата у Сарајеву. Навео је како је *Српско-хрватска националистичка омладина* била литерарно ђачко друштво и није се бавило политиком. На питање истражиоца шта је то национализам, Ђукић је одговорио: „Јединство Хрвата и Срба”. Наводно није знао колико је чланова бројало друштво. Ђукић је пред истражним судијом изјавио да је подстицај за оснивање друштва дошао од словеначког гимназијалца Ивана Ендлихера (1891–1915), поборника идеје јединства Срба, Хрвата и Словенаца и спретног организатора ђачких друштава, који је повремено путовао и по Босни и Херцеговини; Р. Slijepčević, *Jugoslovenstvo sarajevskih atentatora*, 497; *Sarajevski atentat. Stenogram glavne rasprave protiv Gavrila Principa i drugova*, (priredio: V. Bogičević), Banja Luka 2015², 225–226; V. Bogičević, *Mlada Bosna*, 158–159.

⁷⁹ Први број часописа, у чијем је покретању важну улогу имао Владимир Гађиновић, објављен је 1. септембра 1912. године. Власник је био Смаилага Ђемаловић, а уредник Ђорђе Пејановић. Боривоје Јевтић је у првом броју објавио чланак *Рад средњошколаца на просвећивању*. Часопис је престао да излази половином 1913. године; *Српска омладина*, бр. 1, 1. септембар 1912; Владимир Гађиновић, *Огледи и писма*, Сарајево 1956, 90.

⁸⁰ АБиХ, IV–2–1. Процес Милош Пјанић и други, днев. бр. 84. Саслушање Боривоја Јевтића из Сарајева.

⁸¹ Истражиоци су у чланку подвукли следеће реченице: „Мисао јединства, то је наша мисао; дело уједињења, то има да буде наше дело (...). Наш идеал не може да буде ни уједињење свих Срба и Хрвата у Монархији Хабзбурга, дакле тријализам (...). Спремни на вечиту жртву, доказаћемо да заслужујемо победу, јер се способност народа за живот мери приправношћу његових синова за смрт. Устајући за Југославију, морамо да се дигнемо

Суђење је одржано 22/23. априла 1913. године.⁸² Милош Пјанић је осуђен на три мјесеца затвора због ширења забрањене штампе. Пјанић и Љубибратић ослобођени су оптужбе за противзакониту пропаганду у народу. По завршетку процеса владин комесар за Сарајево Карол Колас указао је на забрињавајуће јачање омладинског покрета у покрајинама. Колас је од власти добио тек усмени укор „да се боји чак и деце”, послје чега је изгубио веће интересовање за даље бављење омладинским покретом.⁸³ Недуго по окончању ђачких протеста, сложене политичке околности на југоистоку монархије довеле су до јачања позиције генерала Оскара Поћорекa. У личности земаљског поглавара била је обједињена војна и цивилна власт у покрајинама. Земаљски поглавар је уједно командовао аустроугарским трупaма у Босни и Херцеговини и Далмацији.⁸⁴ Поћорек је морао посветити посебну пажњу средњим школама, у којима је по његовом мишљењу, дисциплина знатно попустила. Сматрао је да су средње школе постале поље немира првог реда. Поћорек је оцијенио да су неопажено од државних органа српски наставници у православним конвиктима развили живу агитацију и нису се устручавали да отворено иступају против Аустроугарске и свим средствима увлаче омладину у своје редове.⁸⁵ Земаљски поглавар је крајем 1912. године извјестио министра Билинског о потреби максималне „будности” због „незгодних појава у редовима ђачке омладине”.⁸⁶

Забринуте због посјете загребачких студената Београду и могућих политичких посљедица, власти у Босни и Херцеговини настојале су онемогућити посјету студената Босне и Херцеговине српској пријестоници. На инсистирање званичног Беча, власти у Хрватској забраниле су упис у средње школе у Хрватској и Славонији оним

против Аустрије (...). Зато је задатак свих нас и вас ширење вере у снагу народа и наде у сутрашњи тријумф правде (...). То хоће млађи нараштај, да продрма савестима, да их освети да им покаже шта је срамота (Аустрија) и шта је идеал (Југославија). Домовина и Аустрија, то су две противности као што су неспојиво опречне две ствари: Аустрија и морал, Аустрија и душа, Аустрија и будућност”; АБиХ, IV–2–1. Процес Милош Пјанић и други. Из чланка *Омладинске идеје*, без датума.

⁸² D. Ljubibratić, *Mlada Bosna i sarajevski atentat*, 107.

⁸³ M. Vukmanović, *Omladinski pokret u Bosni i Hercegovini i veleizdajnički procesi đacima 1915–1916. godine*, 264–265; *Политика*, бр. 9.163, 16. новембар 1933.

⁸⁴ Hamdija Kapidžić, *Previranja u austroугарској politici u Bosni i Hercegovini 1912. godine, Bosna i Hercegovina pod austroугарском upravom* : (članci i rasprave), Сарајево 1968, 109.

⁸⁵ Dževad Juzbašić i Zijad Šehić, *Lične zabilješke generala Oskara Potioreka o unutrašnjopolitičkoј situaciji u Bosni i Hercegovini*, ANUBiH, Сарајево 2015, 42 (Грађа, књига XXX, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 1).

⁸⁶ H. Kapidžić, *Previranja u austroугарској politici u Bosni i Hercegovini 1912. godine*, 132–133.

ученицима који су искључени из наставних завода у Босни и Херцеговини због учешћа у ђачким протестима.⁸⁷ Земаљска влада је крајем маја упутила наређење нижим органима власти да ђацима и студентима који су планирали посјету Србији ускрате пасоше за иностранство.⁸⁸ Лист *Пијемонт* позвао је омладину из Босне и Херцеговине да буде много енергичнија и смјелија у борби за слободу свог народа те да се не заноси опортунизмом политичара и страначких лидера. Богдан Жерајић и Лука Јукић истицани су као примјери које омладина треба да слиједи.⁸⁹ Наиме, након што је Жерајић покушао атентат на земаљског поглавара генерала Маријана Варешанина 15. јуна 1910, Јукић је у Загребу 8. јуна 1912. године пуцао на комесара Славка Цуваја, усмртивши при томе банског савјетника Иву Хервојића.⁹⁰ Суђење Јукићу изазвало је велику пажњу јавности, а сам Јукић убрзо је израстао у један од симбола борбе за национално ослобођење. Јукић је најприје осуђен на смрт, да би му казна била преиначена у доживотни затвор који је издржавао у Лепоглави до краја Првог свјетског рата.⁹¹ Као и у случају процеса Пјанић–Љубибратић, главни оптужујући материјал на суђењу Јукићу био је статут омладинског клуба „Народно уједињење”.⁹² Лист *Пијемонт* поводом суђења Јукићу наводи како он није жалио властити живот и „зато га ми данас, кад седи

⁸⁷ АБиХ, ЗВ, през. бр. 2.316/1912.

⁸⁸ АБиХ, ЗВ, през. бр. 3.594/1912. Упркос тим потезима власти, једна група тузланских гимназијалаца посјетила је 1912. године Србију. Ђаци су у Малом Зворнику набавили оружје из којег су кришом пуцали на босанску страну. Са собом су, приликом повратка, понијели неколико груменова „слободне српске земље”. Детаљније код: Ведрана Адамовић, *Браћа Стојановић и тузлански ђачки процес 1915. године*, Приједор 2020. Исте године је група од двадесетак средњошколаца, предвођена Смаилом Ђемаловићем, посјетила Београд и Ниш; *Српска омладина*, бр. 1, 1. септембар 1912.

⁸⁹ *Пијемонт*, бр. 177, 29. јун 1912. Колико су Жерајићев и Јукићев атентат инспирисали омладину свједоче ријечи из заплијењеног списка тузланског гимназијалца Тодора Илића, које је написао непосредно по сазнању за сарајевски атентат: „У крви је живот расе, у крви је Бог нације, смрт је претходила Васкрсу, атентат је Васкрс нације (...). О ви свијетли, велики синови, пророци Југославије”; Ђуро Шурмин, „Документ за Видовдан 1914”, *Летопис Матице српске*, бр. 319, св. 2 (1929) 210–225. „Данас је Јукић починио атентат на Цуваја. Како је лепо да се затежу тајни конци дела и буне. Како радосно слутим дане великих дела”, забиљежио је Иво Андрић у дневник 8. јуна 1912. године; V. Bogićević, *Mlada Bosna*, 135; *Политика*, бр. 8.032, 16. септембар 1930. Управитељ редарственог повјереништва за Загреб обавјестио је владиног повјереника за Сарајево да је након Јукићевог атентата истрагом утврђено како у Хрватској, Славонији, Далмацији, Босни и Херцеговини међу ђацима дјелује тајни покрет који за циљ има уједињење свих словенских земаља у једну југословенску републику уређену на демократским темељима; V. Bogićević, *Mlada Bosna*, 311–312.

⁹⁰ *Jutarnji list*, бр. 84, 9. липанј 1912.

⁹¹ J. Horvat, *Pobuna omladine 1911–1914*, 166–173.

⁹² В. Крстић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији (1848–1914)*, 548.

на оптуженичкој клупи искрено и од свег срца поздрављамо; јер нам је он далеко симпатичнији од оне омладине која свој кукавичлук и штреберство заклања за старачка мудровања”.⁹³ Изрицање пресуде Јукићу београдска *Политика* оцјењује као један у низу монтираних судских процеса и покушаја власти да разбије југословенски покрет на југу монархије или било какву манифестацију српско-хрватске слоге, закључујући: „У Хрватској ништа није немогућно и све се може очекивати. Али зато нека и Аустрија све очекује”.⁹⁴ „У делу и држању Јукића наша омладина треба да гледа и види свој узорити пример љубави према свом народу”, наводи *Пијемонт* и закључује: „Физички мртав Јукић тек ће припремати страшни суд нашим тиранима и националним грешницима”.⁹⁵ Аугуст Цесарец, близак омладинским круговима око Јукића, пише како је Лука Јукић надопунио Богдана Жерајића – „на српски хитац одазвао се хрватски хитац – циљ је исти”.⁹⁶

У јесен 1912. године у Сарајеву је обиљежена десетогодишњица рада друштва „Просвјета”, матице цјелокупног српског културног дјеловања у покрајинама у чијем су раду активно учествовали многи Младобосанци.⁹⁷ Према оцјени штампе, није то била само „најјача национална и културна манифестација српства под аустроугарском управом у Босни и Херцеговини, него и прави сабор целокупног српства, који је ту пре кумановске победе духовно ујединио политички раскомадано српство”.⁹⁸ Балкански ратови додатно су наелектрисали атмосферу у покрајинама и радикализовали акције омладине, која је

⁹³ *Пијемонт*, бр. 194, 16. јули 1912.

⁹⁴ *Политика*, бр. 3.066, 31. јули 1912.

⁹⁵ *Пијемонт*, бр. 210, 1. август 1912. „Голи и боси младићи, готово деца, синови босанских сељака, феудалних робова, патријархалних занатлија, сеоских учитеља и чиновничкиња последње класе. Деца окупљена у интелектуалним центрима Монархије, у Прагу и Бечу, те емигранти у Београду, деца жељна хлеба и знања, правде и права. Људи, које је од детињства пратила беда и неправда и који су крвљу плаћали сваки корак знању и ширим видицима. Далеко од свих уживања младости, закопани у студије и своје снове о добру у свету, никада сити, мислећи увек на благостање свих, бунтовни по раси и традицији, били су прегли да својим животима искупе правду и слободу свом народу”; Доброслав Јевђевић, *Сарајевски завереници, Српска национална идеја и државна идеја у Босни и Херцеговини. Петар Кочић и Гаврило Принцип*, прир. Горан Васин и Дејан Микавица), Нови Сад 2018, 281–292.

⁹⁶ J. Šidak i dr., *Povijest hrvatskog naroda 1860–1914*, 282.

⁹⁷ Боривоје Јевтић, „Васил Грђић и Млада Босна, у: *Споменица Васиља Грђића*, Сарајево 1935, 211–213; Срђа Ђокић, „Последња зарада Гаврила Принципа”, у: *Календар „Просвета” за 1928*, Сарајево 1927, 169–170. Детаљније о „Просвјети” код: Божо Маџар, *Просвјета: Српско просвјетно и културно друштво 1902–1949*, Бања Лука – Српско Сарајево 2001.

⁹⁸ *Правда*, бр. 11.860, 26. октобар 1937.

наслућивала долазак времена које ће означити крај туђинске владавине.⁹⁹ Миодраг Вулин наводи да је „незадрживи вал родољубља, који је моћно заплуснуо све слојеве српског народа, порушио све граничне баријере, карауле и касарне које су делиле Србију од неослобођених наших крајева, пробудио их из окупационе летаргије”.¹⁰⁰ У извјештају упућеном 1913. године на адресу аустроугарског Генералштаба апострофирана је опасност од „националистичке јужнословенске пропаганде”, која је долазила из Србије, и наилазила на одјек међу омладином: „Циљ тог покрета је уједињење отцијепљене Хрватске од Мађарске и Аустрије, као и Далмације и Босне и Херцеговине са Србијом у једну нову државну заједницу названу Јужнословенство. Прво треба ту идеју ширити међу најшире слојеве, надаље продужити атентатима на важне личности и коначно подићи устанак.”¹⁰¹

Закључна разматрања

Разоткривање *Српско-хрватске напредне омладине*, судски процес Пјанић–Љубибратић и политичке прилике проистекле из Балканских ратова, посебно увођење тзв. Изнимних мјера којима је маја 1913. године у Босни и Херцеговини привремено суспендован Устав, те забрањен рад српским друштвима, увјериле су аустроугарске власти да у Босни и Херцеговини дјелује разгранат омладински револуционарни

---

⁹⁹ Боривоје Милошевић, Сандра Лукић, „Балкански ратови и југословенска револуционарна омладина”, *Синеза, часопис за хуманистичке и друштвене науке* 3 (2) (Бања Лука 2022) 33–49; Милан Гулић, „Одјек Балканских ратова у Далмацији”, у: *Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења*, Београд 2013, 353–377; J. Šidak i dr., *Povijest hrvatskog naroda 1860–1914*, 284–286. Богдан Чулић, рођен у Лакташима, у вријеме Балканских ратова похађао је Учитељску школу у Сарајеву. Омладина је кришом одлазила на Требевић гдје се увјежавала извијачким вјежбама вјерујући у скорашњи обрачун с Аустроугарском. „Идеја о уједињењу југословенских народа у једну државу била је стално присутна”, наводи Чулић; Архив Републике Српске [=АРС], Мемоарска грађа, 209–IV/136. Чета у којој је вјежбао Цвјетко Поповић звала се „Јавор”, по називу дрвета од којег се праве гусле, као инструмент који је сачувао народни дух и прошлост; V. Bogićević, *Mlada Bosna – pisma i saopštenja*, 65. Милан Јанковић, ученик Велике реалке у Бањој Луци, написао је ученички рад *Добровољцац* у којем је глорификовао идеју ослобођења и уједињења. На наговор професора сакрио је рад плашећи се могућих посљедица; АРС, *Мемоарска грађа*, 209–III/129. Омладина је у знак солидарности с балканским савезницима одјећу китила црвено-бијело-плаво-црвеним значкама које су симболизовале јединство; V. Bogićević, *Mlada Bosna – pisma i saopštenja*, 60.

¹⁰⁰ Милан Вулин, *Кочић и Србија*, Београд – Бања Лука 1994, 291.

¹⁰¹ АБиХ, ЗМФ, БХ, през. бр. 1.364/1913.

покрет, чије размјере ипак нису тачно разумијевали, а повремено су га чак и ниподаштавали. Процес Пјанић–Љубибратић, као епилог ђачких фебруарских демонстрација у Сарајеву, представљао је увод у серију велеиздајничких процеса српској интелигенцији и пројугословенској омладини у Босни и Херцеговини током Првог свјетског рата. Овај, као и потоњи процеси, заснивао се на потреби власти да докаже како су сва омладинска друштва у Босни и Херцеговини, под покровитељством власти у Београду, радила на уништењу Аустроугарске. Дисциплинске мјере, које су у босанско-херцеговачким средњим школама стално поштроване уочи Првог свјетског рата, нису пацификовале омладину, већ су, напротив, додатно подгријавале атмосферу. Премда идеолошки шаролик, омладински покрет у Босни и Херцеговини био је заснован на широкој основи због чега су покрајине уочи Првог свјетског рата биле испреpletене мрежом ђачких завјера. Усљед тајног организовања ђака по средњим школама, оне су у Босни и Херцеговини имале другачији значај од школа у осталим јужнословенским дијеловима Аустроугарске. Средње школе у покрајинама биле су не само огњиште просвјете него и национално будилиште. Коначна одређеност Младобосанаца за атентате, произашла из многих оновремених европских узора, била је посљедица увјерења да су атентати на кључне политичке личности монархије најбржи пут ка избијању револуције. *Српско-хрватска напредна омладина* није постала масован ђачки покрет у сарајевским школама. Од стране сународника тзв. напредњаци повремено су осуђивани као национални издајници. Међутим, снага напредњака и уопште Младобосанског покрета није лежала у масовности, већ у чврстости увјерења и спремности омладине да се жртвује за властите идеале. У аустроугарском престолонаследнику, који је крајем јуна 1914. године посјетио Сарајево, омладина је препознала највећег непријатеља и оличење царевине коју је требало уништити, а на њеним темељима изградити бољи и праведнији свијет.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Необјављени извори – Unpublished Primary Sources

- Архив Босне и Херцеговине, Сарајево. [Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo]
Фонд Заједничко министарство финансија. [Fond Zajedničko ministarstvo finansija]
Фонд Земаљска влада БиХ. [Fond Zemaljska vlada BiH]
Фонд IV–2–1. Процес Милош Пјанић и други. [Fond IV–2–1. Proces Miloš Pjanić i drugi]
Архив Републике Српске, Бања Лука. [Arhiv Republike Srpske, Banja Luka]
Фонд Мемоарска грађа. [Fond Memoarska građa]

Објављени извори – Published Primary Sources

- Bogićević, Vojislav, *Mlada Bosna – pisma i prilozi*, Sarajevo 1954.
Bogićević, Vojislav, *Sarajevski atentat: izvorne stenogramske bilješke sa glavne rasprave protiv Gavrila Principa i drugova, održane u Sarajevu 1914. godine*, Banja Luka 2015.
Bogićević, Vojislav, *Sarajevski atentat – pisma i saopštenja*, Sarajevo 1965.
Juzbašić, Dževad i Zijad Šehić, *Lične zabilješke generala Oskara Potioreka o unutrašnjopolitičkoj situaciji u Bosni i Hercegovini*, ANUBiH, Sarajevo 2015. (Grada, knjiga XXX, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 1)
Кранјчевић, Иво, *Uspomene jednog učesnika u sarajevskom atentatu*, Sarajevo 1954.
Гаћиновић, Владимир, *Огледи у писма*, Сарајево 1956. [Gaćinović, Vladimir, *Ogledi i pisma*, Sarajevo 1956]
Принцип о себи, са предговором и коментаром Р. П., Загреб 1926. [*Princip o sebi*, sa predgovorom i komentarom R. P., Zagreb 1926]
Субић, Радован, „Казивање Вилка Шеферова”, *Мешовита грађа (Miscellanea)* 41 (2020) 251–265. [Subić, Radovan, „Kazivanje Vilka Šeferova”, *Mešovita građa (Miscellanea)* 41 (2020) 251–265]
„Улога тузланске Гимназије у припремању сарајевског атентата”, *Nova Evropa*, br. 6–7 (26. jun 1939) 203–216. [„Uloga tuzlanske Gimnazije u pripremanju sarajevskog atentata”, *Nova Evropa*, br. 6–7 (26. jun 1939) 203–216]
Шурмин, Ђуро, „Документ за Видовдан 1914”, *Летопис Матице српске*, бр. 319, св. 2 (1929) 210–225. [Šurmin, Đuro, „Dokument za Vidovdan 1914”, *Letopis Matice srpske*, br. 319, sv. 2 (1929) 210–225]

Новине – Newspapers

Borba.

Браник. [*Branik*]

Застава. [*Zastava*]

Jutarnji list.

Народ. [*Narod*]

Нова Европа. [*Nova Evropa*]

Пијемонт. [*Pijemont*]

Политика. [*Politika*]

Правда. [*Pravda*]

Sokolski glasnik.

Србобран. [*Srbobran*]

Српска омладина. [*Srpska omladina*]

Hrvatski dnevnik.

Литература – Secondary Sources

Bartulović, Niko, *Od Revolucionarne Omladine do Orjune. Istorijat jugoslovenskog omladinskog pokreta*, Split 1925.

Vukmanović, Milan, „Omladinski pokret u Bosni i Hercegovini i veleizdajnički procesi đacima 1915–1916. godine”, u: *Zbornik radova Veleizdajnički proces u Banjaluci*, Banjaluka 1987, 241–275.

Gabelica, Mislav, „Izlet zagrebačkih studenata u Srbiju u travnju 1912. godine”, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 56 (Zadar 2014) 235–260.

Gross, Mirjana, „Nacionalne ideje studentske omladine u Hrvatskoj uoči I svjetskoga rata”, *Historijski zbornik* 21–22 (1968–69) 75–143.

Dedijer, Vladimir, *Sarajevo 1914*, I, Banja Luka 2015.

Durman, Milan, „Đački štrajk 1912”, *Književnik* (Zagreb, februar 1939) 75–76.

Jevtić, Borivoje, „Dvadesetogodišnjica Žerajićevog podviga”, *Pregled*, knj. 5, sv. 79 (Sarajevo, 1. jul 1930) 449–451.

Kapidžić, Hamdija, „Previranja u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini 1912. godine”, u: *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom* : (članci i rasprave), Sarajevo 1968, 100–138.

Karaulac, Miroslav, *Rani Andrić*, Beograd 1989.

Kontić, Boro, „Snijeg”, *Sarajevske sveske*, br. 43–44 (2014) 537–575.

Љубибратић, Dragoslav, *Mlada Bosna i sarajevski atentat*, Sarajevo 1964.

Popović, Cvjetko, *Sarajevski Vidovdan 1914*, Beograd 1969.

- Slijepčević, Pero, „Jugoslovenstvo sarajevskih atentatora”, *Nova Evropa*, br. 16 (1. jun 1925) 489–502.
- Horvat, Josip, *Pobuna omladine 1911–1914*, Zagreb 2006.
- Horvat, Josip, *Politička povijest Hrvatske I*, Zagreb 1990.
- Šidak, Jaroslav, Mirjana Gross, Igor Karaman i Dragoslav Šepić, *Povijest hrvatskog naroda 1860–1914*, Zagreb 1968.
- Šoja, Slobodan, „Bila jednom jedna omladina: Mlada Bosna između mučeništva et nerazumijevanja”, *Politeua*, бр. 7, Бања Лука 2014, 107–125.
- Адамовић, Ведрана, *Браћа Стојановић и тузлански ђачки процес 1915. године*, Приједор 2020. [Adamović, Vedrana, *Braća Stojanović i tuzlanski đачki proces 1915. godine*, Prijedor 2020]
- Вулин, Милан, *Кочић и Србија*, Београд – Бања Лука 1994. [Vulin, Milan. *Kočić i Srbija*, Beograd – Banja Luka 1994]
- Гађиновић, Владимир, „Сарајевски атентат”, *Градац*, год. 37, бр. 175–176–177 (Чачак 2010) 198–203. [Gaćinović, Vladimir, „Sarajevski atentat”, *Gradac*, год. 37, бр. 175–176–177 (Čačак 2010) 198–203]
- Гулић, Милан, „Одјек Балканских ратова у Далмацији”, у: *Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења*, Београд 2013, 353–377. [Gulić, Milan, „Odjek Balkanskih ratova u Dalmaciji”, у: *Balkanski ratovi 1912/1913: nova viđenja i tumačenja*, Beograd 2013, 353–377]
- Бокић, Срђа, „Последња зарада Гаврила Принципа”, у: *Календар „Просвета” за 1928*, Сарајево 1927, 169–170. [Đokić, Srđa, *Poslednja zarada Gavrila Principa*, у: *Kalendar „Prosveta” za 1928*, Sarajevo 1927, 169–170]
- Екмечић, Милорад, *Стварање Југославије 1790–1918*, 2, Београд 1989. [Ekmečić, Milorad. *Stvaranje Jugoslavije 1790–1918*, 2, Beograd 1989]
- Јевђевић, Доброслав, *Сарајевски завереници, Српска национална идеја и државна идеја у Босни и Херцеговини. Петар Кочић и Гаврило Принцип*, прир. Горан Васин и Дејан Микавица, Нови Сад 2018, 281–292. [Jevđević, Dobroslav. *Sarajevski zaverenici, Srpska nacionalna ideja i državna ideja u Bosni i Hercegovini. Petar Kočić i Gavrilo Princip*, прир. Goran Vasin i Dejan Mikavica, Novi Sad 2018, 281–292]
- Јевтић, Боривоје, „Васиљ Грђић и Млада Босна”, у: *Споменица Васиља Грђића*, Сарајево 1935, 211–213. [Jevtić, Borivoje, „Vasilj Grđić i Mlada Bosna”, у: *Spomenica Vasilja Grđića*, Sarajevo 1935, 211–213]
- Јевтић, Боривоје, „Милан Ракић у души Младе Босне”, *Српски књижевни гласник* 54, бр. 6–7 (1938) 470–474. [Jevtić, Borivoje. „Milan Rakić u duši Mlade Bosne”, *Srpski književni glasnik* 54, br. 6–7 (1938) 470–474]
- Крестић, Василије, *Историја Срба у Хрватској и Славонији (1848–1914)*, Београд 2010. [Krestić, Vasilije, *Istorija Srba u Hrvatskoj i Slavoniji (1848–1914)*, Beograd 2010]

- Љубибратић, Драгослав, *Гаврило Принцип*, Београд 1959. [Ljubibratić, Dragoslav, *Gavrilo Princip*, Beograd 1959]
- Маџар, Божо, *Просвјета: Српско просвјетно и културно друштво 1902–1949*, Бања Лука – Српско Сарајево 2001. [Mađžar, Božo, *Prosvjeta: Srpsko prosvjetno i kulturno društvo 1902–1949*, Banja Luka – Srpsko Sarajevo 2001]
- Микић, Ђорђе, *Сарајевски атентат као јужнословенска буржоаска револуција*, Бањалука 2014. [Mikić, Đorđe, *Sarajevski atentat kao južnoslovenska buržoaska revolucija*, Banjaluka 2014]
- Милошевић, Боривоје, *Тајна ђачка друштва у бањолучкој Реалки 1905–1918*, Бања Лука 2022. [Milošević, Borivoje, *Tajna đачка društva u banjolučkoј Realki 1905–1918*, Banja Luka 2022]
- Милошевић, Боривоје и Сандра Лукић, „Балкански ратови и југословенска револуционарна омладина”, *Синеџа, часопис за хуманистичке и друштвене науке* 3 (2) (Бања Лука 2022) 33–49. [Milošević, Borivoje, i Sandra Lukić, „Balkanski ratovi i jugoslovenska revolucionarna omladina”, *Sineza, časopis za humanističke i društvene nauke* 3 (2) (Banja Luka 2022) 33–49]
- Милутиновић, Коста, „Хрватско-српска коалиција”, у: *Историја српског народа VI–1*, Београд 2000, 432–495. [Milutinović, Kosta, „Hrvatsko-srpska koalicija”, u: *Istorija srpskog naroda VI–1*, Beograd 2000, 432–495]
- Мољевић, Стеван, „Жерајићев атентат”, *Развитак*, год. 3, бр. 2 (Бања Лука 1936) 41–45, 72–75. [Moljević, Stevan, „Žerajićev atentat”, *Razvitak*, god. 3, br. 2 (Banja Luka 1936) 41–45, 72–75]
- Парежанин, Ратко, *Гаврило Принцип у Београду. Млада Босна и Први светски рат*, Београд 2014. [Parežanin, Ratko, *Gavrilo Princip u Beogradu. Mlada Bosna i Prvi svetski rat*, Beograd 2014]
- Шовљаков, Мара, *Српска Војводина и Босна и Херцеговина (1896–1914)*, Бањалука 2020. [Šovljakov, Mara, *Srpska Vojvodina i Bosna i Hercegovina (1896–1914)*, Banjaluka 2020]

Borivoje Milošević

**STUDENT DEMONSTRATIONS IN SARAJEVO IN 1912 AND
COURT PROCESS PJANIĆ-LJUBIBRATIĆ**

Summary

The student demonstrations of 1912 in Sarajevo were the first significant joint action of Serbian and Croatian high school youth as a reaction to the regime of Croatian Ban Slavko Cuvaj. The strongest conflict with the police and the army took place in Sarajevo on February 18 and 19, and the demonstrations then spread to Mostar, Banjaluka and some other cities. Dozens of students were punished by imprisonment, expulsion from schools or other types of school punishments. The epilogue of the student protests was the Pjanić-Ljubibratić trial held in the spring of 1913 against the members of the Serbo-Croatian Progressive Youth organisation. It was the first in a series of court trials of high school students gathered within a broad and heterogeneous movement known today as Mlada Bosna. The investigators discovered that in 1911 a secret student association was founded in 1911, whose first president was Ivo Andrić. During the investigation, more than a dozen pupils were questioned, including Gavrilo Princip. Secret student societies were accused of having political connections with the Serbian government in Belgrade and working to break the Austro-Hungarian monarchy. The energy of student demonstrations in Sarajevo and other provincial cities surprised the authorities, who did not yet fully understand the breadth of the youth movement in Bosnia and Herzegovina. The Balkan Wars, which started in the meantime, further radicalised the youth and raised a wave of revolutionary mood among high school students.

Оригиналан научни рад

Примљен: 9.1.2023.

Коначно прихваћен за објављивање: 20.6.2023.

П Р И К А З И

Василије Крестић, *Изабрана дела*, томови 1–15, Православна реч, Архив Војводине, Нови Сад 2021.

Изабрана дела академика Василија Крестића, у 15 томова и на преко 7.000 страница, представљају капиталан подухват – на једном месту је обједињен најзначајнији део опуса професора Крестића који више од шест деценија научно истражује сложене прилике српског народа на тлу данашње Хрватске и јужноугарских области у последњој фази власти Хабзбурговаца.

Радови у оквиру едиције *Изабрана дела* припадају групи често цитираних дела без чијег коришћења научно проучавање историје Срба у Угарској и Хрватској 19. и почетка 20. века тешко може да се замисли. Академик Василије Крестић се у проучавању историје пречанских Срба надовезао на старије генерације историчара, али је отварао, а и данас отвара, потпуно нова истраживачка поља, теме, научне проблеме. Вишедеценијски рад на прикупљању, истраживању и тумачењу архивске грађе у готово свим архивима на простору бивше Југославије као и многобројним установама у иностранству, са посебним фокусом на неисцрпне ризнице бечких и будимпештанских архива, представља чврсту подлогу за Крестићева историографска достигнућа, од којих многа, можемо слободно да тврдимо, представљају праве пионирске подухвате.

Научни радови који чине *Изабрана дела* излазили су од 1969. године до практично данашњег времена и пружају целовит увид у сваки аспект историје српског народа на простору Угарске и Хрватске. Осим политичких догађаја и њиховог тумачења, академик Крестић је у свој богат историографски опус укомпоновао и анализе економских, културних, демографских, општдруштвених процеса који су обликовали трновит пут пречанских Срба у ери формирања националног покрета, коначног распада феудалног друштва, индустријализације и урбанизације те потпуног преобликовања друштвено-политичких система. У посебном фокусу аутора је, при томе, увек била сложена проблематика идентитетске слојевитости и распршености српског народа. Нашавши се на незахвалној раскрсници на којој су се сукобљавали интереси политичких центара моћи у Монархији 19. века, Срби су често били у дисфункционалном раскораку

бирајући између лојалности владару, привржености земаљским властима, подршке новим политичким покретима, али и сталешке солидарности. Српски национални корпус у Монархији, раштркан у више политичких ентитета и разубјен, друштвено и културно разједињен, због тога није умео да на свеобухватан и у пракси применљив начин дефинише своје колективне интересе и брани их пред све већим изазовима.

Академик Василије Крестић је у својим делима апострофирао не само опасност по српско национално биће у Монархији која је долазила са јачањем асимилационих процеса у 19. веку, већ и ону која се појавила као саставни део тзв. интеграционих тенденција. Мађаризација и похрваћивање су процеси којима су Срби у Угарској и припадајућим круновинама Хрватској и Славонији били изложени дужи временски период, али су у 19. веку они попримили другачији, знатно насилнији и систематичан карактер. Илирски покрет као и нова, пре свега политичка мисао о заједништву Јужних Словена, њиховом истоветном пореклу, култури, језику и потреби уједињења која је почела да се шири у 19. веку, подвргнути су детаљној критичкој анализи академика Крестића, који је код многих врлих заговорника ових идеја разоткривао њихову неискреност и скривене намере, усмерене против есенције српског националног бића. Питање односа између Срба и Хрвата, једне од главних, ако не и главне проблематике која је у центру пажње његовог научног и истраживачког рада, обрадио је на највишем методолошком и аналитичком нивоу, откривајући тако непознате процесне фрагменте, повезнице и утицаје који су обелоданили сасвим другачију структуру односа од оне коју је промовисао превладавајући наратив. Академик Крестић је свим својим делима, осим богате фактографије, професионалног научног апарата, квалитетног и пријемчивог језика, подарио и својеврсни дух, главну нит, идеју водиљу која од мноштва појединачних чињеница, резултата и закључака ствара оно што се зове обједињеним делом, заокруженом целином, односно синтезом.

Управо синтезе, односно синтетички монографски радови представљају доминантан део издања *Избраних дела*. Није на одмет да се подсетимо на најзначајније идеје, закључке и опште карактеристике ових капиталних дела српске историографије. Првих пет томова *Избраних дела* представљају монографије аутора које су почеле да излазе пре више од пола века. Први том едиције, књига *Хрватско-угарска нагодба 1868. године* (559 стр.), изашла је први пут 1969. године у издању Српске академије наука и уметности и представља ауторову допуњену докторску дисертацију и монографски првенац. Уводну реч целокупној едицији написала је проф. др Мира Радојевић, дописни члан САНУ („Василије

Ђ. Крестић: живот посвећен борби за стицање научног знања, за слободу научне мисли и право на патриотизам“, стр. I–XXVIII). Уводна реч представља како опис саме едиције тако и биографски приказ ауторове научне каријере с аспекта ширих, друштвено-политичких збивања на нашим просторима у протеклих пола века. Професор Мира Радојевић тако читаоце упознаје са животним путем академика Крестића, од банатске Ђале, где је рођен, све до данашњег времена и рада у Српској академији наука и уметности. Осим базичне фактографије о образовању и стеченим научним и академским звањима, у фокусу излагања ауторке јесте пре свега процес формирања научних и политичких ставова академика Крестића у турбулентним временима и на ветрометини идеолошко-политичких размирица у ери социјализма и распада југословенске државе. Ауторка при томе истиче Крестићеву доследност и истрајност у примени објективног метода и истицању истинитих, веродостојних резултата који су понекад били у суштој супротности са превладавајућим наративом, али и политичким доктринама у време једнопартијског система и идеологије југословенског јединства. Бавећи се историјом пречанских Срба, пре свега оних са подручја данашње Хрватске и Славоније, професор Крестић је нарушио и својеврсни, неформални монопол на теме према „републичком“ кључу по којем би за те области биле надлежне искључиво научне установе у Загребу и другим градовима у СР Хрватској. И сама докторска дисертација, потоња књига, не само да се бавила „хрватском темом“, већ је академик Крестић проблематику сагледао у много ширем контексту, временском, просторном и политичком. *Хрватско-угарска нагодба 1868. године* није само књига о нагодби као догађају, већ о историји Хабзбуршке монархије у другој половини 19. века, политичким односима њених центара моћи као и са суседним државама. Саму нагодбу академик Крестић види као материјализацију много ранијих аспирација хрватских елита и као својеврсно историјско раскршће у хрватској историји које је означило почетак нове епохе политичког развоја.

Према хронолошком реду првог публикавања поређани су и наредни томови који уједно чине и најпознатија дела академика Крестића. Други том, *Историја српске штампе у Угарској (1791–1914)* (671 стр.), први пут објављен 1980. године, представља обиман и свеобухватан преглед настанка и деловања српске штампе на тлу Угарске која је имала огроман значај по очување идентитета и развој модерног политичког дискурса међу Србима у Монархији 19. века. Трећи том, *Историја Срба у Хрватској и Славонији: 1848–1914* (670 стр.) и данас представља најсвеобухватнију синтезу историје Срба у Хрватској и Славонији у другој половини 19. века све до распада Монархије. Стандардно и за све проучаваоце историје

пречанских Срба неизоставно дело, објављено је први пут 1991. године у тренутку распада заједничке југословенске државе и ескалације сукоба између Срба и Хрвата. Аутор је осим опширног прегледа привредних, културних, верских и политичких прилика унутар саме српске заједнице, највећу пажњу посветио проблему односа са Хрватима као народом те са елитама и властима у Загребу. Академик Крестић се фокусирао на проблем континуиране негације права па и самог постојања српског народа у Хрватској и Славонији од стране хрватских елита, што је било последица развоја хрватске националне идеологије, засноване на концепту хрватског политичког народа који би обухватао све становнике круновине, без обзира на порекло, веру или сопствену перцепцију о идентитету. Основни проблем Срба у Хрватској, поготово након укидања Војне крајине и после Хрватско-угарске нагодбе је била борба за опстанак идентитета, права на коришћење језика, ћирилице па и сопственог народног имена. Четврти том, *Геноцидом до велике Хрватске* (167 стр.), први пут као књига објављен 1998, специфичан је због тога што у овом случају академик Крестић излази ван уобичајеног хронолошког оквира својих истраживања, али не и тематског. У настојању да понуди рационалан и научни одговор на питање узрока усташких зверстава над Србима у Другом светском рату, он та дешавања ставља у историјски контекст, као природну генезу једног идеолошког покрета и политичких идеја који су настали још у другој половини 19. века. Тезе о хрватском политичком народу, хрватским историјским земљама, супериорности у односу на остале народе, у начелу су изродили политику негације постојања или права на постојање других националних заједница на територијама за које су власти у Загребу показале аспирације сходно теорији о државном праву и историјским земљама. У петом делу едиције, *Знаменити Срби о Хрватима* (293 стр.), први пут публикованој 1999. године аутор се осврнуо на проблематику српско-хрватских односа из другачијег угла, пружајући читаоцу увид у изворну грађу, перцепцију ове сензибилне проблематике од стране савременика, пре свега српске националности. Књига представља својеврсну допуну претходно издатим делима и додатно поткрепљује изнете закључке о фундаментално сукобљеним идеолошким ставовима и поставкама између хрватских и српских политичких чиниоца. Шести том, *Из прошлости Срема, Бачке и Баната* (387 стр.), чине текстови посвећени историји Срба у Јужној Угарској, први пут објављени 2003. године, а за који је опширан предговор написао академик Чедомир Попов: „Из прошлости Срема, Бачке и Баната“. Књига садржи текстове о разним темама, Револуцији 1848/49. године, Баховом апсолутизму и односу Срба

у Војводству према политичком систему, о ставовима хабзбуршких Срба према проблему Источне кризе. У едицију је као седми том уврштена позната ауторова научна монографија о Јосипу Јурају Штросмајеру, први пут објављена 2006. године: *Бискуп Штросмајер Хрват, Великохрват или Југословен* (335 стр.). Академик Крестић је у овој књизи синтетизовао резултате о Штросмајеровом политичком деловању које је претходно само објављивао у другим монографијама и чланцима, али и допунио новим сазнањима. Аутор у овом делу додатно аргументима поткрепљује раније изнете закључке о лажном југословенству бискупа Штросмајера и неискреним политичким понудама које су биле упућиване Србима. Професор Крестић Штросмајерову личност и политику описује као интелигентну и дволичну, неискрену и са скривеним циљем да се српски идентитет на тлу Хрватске избрише, а да је званично изјављивање потпоре јединству, братству и прихватање заједничког југословенског идентитета био само параван. Осми и девети том *Изабраних дела* чине посебни зборници ауторових интервјуа и изјава датих у времену од 1985. до 2021. који су први пут објављени 2011. и 2019. године. Издавач је у сарадњи са аутором извршио мање допуне које додатно расветљавају ставове, мишљења и целокупан концепт пишчевог поимања повезаности нововековне историје и југословенске кризе крајем 20. века што је резултовало одређеним проширењем друге књиге: осми том, *Историчар у времену преломних и судбинских одлука, књига 1: (интервјуи и изјаве 1985–2010)* (591 стр.) и девети том, *Историчар у времену преломних и судбинских одлука, књига 2: (интервјуи и изјаве 2010–2021)* (311 стр.). Наредни томови представљају ауторове монографије из новијег периода. *Срби у Угарској: 1790–1918.* (674 стр.), као десети део *Изабраних дела*, чини синтезу Крестићевих истраживања о приликама српског народа на тлу Јужне Угарске од Темишварског сабора до распада Монархије, што преставља најсвеобухватније дело о историји Срба на том простору у тзв. дугом 19. веку. Аутор описује конфузију у српској политичкој елити, подељеној на конзервативну и либералну струју које нису имале толико потешкоћа да дефинишу основне националне интересе колико се нису слагали око начина да се они остваре. Разапети између неколико центара моћи, Беча, Пеште и Загреба, недовољно јединствени и развијени, економски слаби, Срби нису успели да конципирају применљиву политичку платформу која би им омогућила да остваре своје интересе у сложеним приликама Хабзбуршке монархије. Академик Крестић констатује да Срби нису успели да се изборе ни за један од својих циљева, али да су сви други злоупотребили и искористили Србе као привремене

савезнике за своје интересе. У једанаестом тому едиције, *Великохрватске претензије на Војводину, Босну и Херцеговину* (85 стр.), аутор се осврнуо на проблем територијалних претензија хрватских политичких елита као саставног дела концепта о хрватском државном праву. Идеје о правној припадности Босне и Херцеговине, Срема и делова данашње Војводине Хрватској које су се шириле у 19. веку, постале су и камен спотицања у односима Хрвата са јужноугарским Србима као и српском нововековном државом. Дванаести том издања чине *Запамћења* (373 стр.), односно ауторова аутобиографија која је први пут публикована 2016. године. Књига обилује драгоценим запажањима о ауторовим савременицима, сарадницима, познаницима, пријатељима али и противницима његовог научног деловања, те представља и изузетно сведочанство о приликама у научној и интелектуалној заједници у претходних неколико деценија. Наредна два тома чине зборници важних ауторових научних чланака сабраних на једном месту према хронолошком реду првобитног излагања: тринаести том, *Историографски чланци и расправе, књига 1* (639 стр.) и четрнаести том, *Историографски чланци и расправе, књига 2* (647 стр.). Оба тома садрже чланке који обрађују различите теме и нису до сада објављивани збирно у другим зборницима радова академика Крестића. Последњи, петнаести том *Изабраних дела* чини монографија *Из историје Срба и српскохрватских односа* (524 стр.). Књига је састављена од самосталних студија и чланака који обрађују теме из историје Срба у Хрватској. Овом тому, а тиме и целој едицији, на крају је додат трактат *О проблемима духовног јединства српског народа* (стр. 487–507), објављен као посебна студија 2020. године, који служи и као завршна реч којом аутор резимира своје погледе на српску историју, али износи и виђење главних проблема, препрека и изазова по развој српског народа у будућности.

Сви радови академика Василија Крестића сабрани у едицији *Изабрана дела* објављени су у првобитном облику и садрже предговоре претходних издања. Томови овог монументалног дела опремљени су именским и географским регистрима.

Опус академика Крестића не завршава се овом капиталном вишетомном едицијом *Изабраних дела*, као једном заокруженом целином која осликава сва најбитнија научна достигнућа аутора о проблематици историје српског народа у Хрватској, Славонији и Угарској у позном новом веку. Пажљиво одабрана и практично сабрана на једном месту, *Изабрана дела* академика Крестића представљаће неизоставно референтно дело не само за будуће нараштаје историчара већ и за све заинтересоване за историју српског народа у Хабзбуршкој монархији позне модерне.

Редакциони одбор издања на челу с проф. др Миром Радојевић, дописним чланом САНУ чинили су академици Михаило Војводић и Славенко Терзић, проф. др Драган Станић, председник Матице српске, проф. др Љубомирка Кркљуш, др Софија Божић, др Мирослав Перишић и Славица Мереник као секретар издања.

Нино ДЕЛИЋ

**Милорад Екмечић, *Сабрана дела*, томови 1–15,
Православна реч, Архив Војводине, Нови Сад 2021.**

Научни опус академика Милорада Екмечића није потребно посебно представљати ни широј, а нарочито стручној читалачкој публици. Ко год се интересовао за историју српског народа и јужнословенског простора током 19. и прве половине 20. века, па и шире, неминовно је дошао у додир са делом овог великана српске историјске науке и мисли. Сваки заинтересовани истраживач националних покрета дугог 19. века на овим просторима његово дело је користио и користи као неизоставну смерницу у сопственим истраживачким подухватима. Човек изузетне интелектуалне радозналости, широког образовања и снажног интегритета, дубоко потресен трагичном судбином српског народа која ни њега самог није заобишла, током дугог и плодносног живота и рада одликовао се изразитом научном храброшћу коју је исказивао не само кроз своја штампана дела, већ и кроз повремене медијске и јавне наступе у којима је износио своје научне ставове и друштвена уверења на тај начин показујући широки дух, интелектуално умеће и људску величину. Темелј свог историографског рада је постављао педантним архивским истраживањима у готово свим југословенским, као и страним архивима у Бечу, Москви, Атини, Паризу, Лондону, Будимпешти, Варшави, Кракову, Торину и Вашингтону. Пажљивим посматрањем и разумевањем времена и догађаја о којима је писао, удисао је живот сувој научној фактографији и стварао врсне историјске синтезе као највише домете научне историографске мисли. Истраживачки се оријентисао на националну и општу историју новог века, пре свега на историју Југоисточне Европе и јужнословенских народа, сагледавајући догађаје на Балканском полуострву у оквиру

ширих токова европске и светске историје, као и политике великих сила према овом подручју. Нарочиту пажњу посветио је националним покретима јужнословенских народа, идејама и идеологијама, стварању националних држава, и политичком и националном обликовању аграрних друштава на јужнословенском простору. Због тога се није либио ни консултовања сродних научних дисциплина попут историјске социологије, психологије или филозофије историје, комбинујући их са незаменљивим и богатим животним искуством стеченим у етнички и верски замршеној босанскохерцеговачкој средини у којој се родио, и у којој је провео највећи део свог живота. Управо то искуство Милорад Екмечић уткао је у сопствену науку, стварајући нераскидиве нити између живота и историје, чиме је постао један од најбољих методолога историјске науке оставивши иза себе преко 400 библиографских јединица међу којима се, осим капиталних монографија, издвајају и делови десетотомне *Историје српског народа* као и *Историје Југославије* коју је писао заједно с Иваном Божићем, Симом Ћирковићем и Владимиром Дедијером. На тај начин је српској историографској науци дао много, а задужио је још више, афирмишући је и у европским и светским оквирима. Овакво непоновљиво научно дело је 2021. године, у издању издавачке куће Православна реч и Архива Војводине из Новог Сада, добило омаж у виду петнаест богато опремљених књига, сходно богатој научној каријери Милорада Екмечића, које све заједно чине његова *Сабрана дела*.

Првих пет томова Екмечићевих *Сабраних дела* чине монографије. Прва књига представља и његову прву монографију, објављену докторску дисертацију *Устанак у Босни 1875–1878*. у којој је дао поставке својих будућих радова и истраживачких интересовања кроз феномен развоја покрета од социјалног до националног, приказујући управо социјалне и националне претпоставке устанка у Босни, његов ток до прогласа уједињења са Србијом као и пратеће догађаје. Уводну реч за цео комплет *Сабраних дела* под насловом „Портрет историчара Милорада Екмечића” написао је академик Василије Ђ. Крстић, уједно и уредник издања. Другу књигу *Сабраних дела* чини монографија *Ратни циљеви Србије 1914*, прво капитално дело Милорада Екмечића у коме је, осим тумачења српских ратних циљева и реконструкције догађаја из угла европских интереса пред почетак Великог рата, аутор окарактерисао овај рат и као религиозни сукоб на Балкану. Трећа и четврта књига *Сабраних дела* представљају његово друго капитално, и по многим животним делом, истовремено уџбеник и енциклопедију националних покрета који су довели до стварања југословенске државе, *Стварање Југославије 1790–*

1918, иницијално објављену 1989. године у два тома. Са својих готово две хиљаде страна пажљиво и педантно сагледаних и синтетисаних историјских чињеница, социолошких, културолошких, политичких и историјских рукаваца и процеса који су водили ка стварању заједничке државе, и узрока и последица једне такве идеје, књига је од свог првог појављивања изазвала велику пажњу научне и стручне јавности, доводећи до бројних полемика у којима се Милорад Екмечић показао интелектуално ненадмашан, попут сопственог дела које је написао. Коначно, пета књига *Сабраних дела* представља треће и последње капитално дело академика Екмечића, синтезу његовог дотадашњег рада које је насловио *Дуго кретање између клања и орања* и којом је заокружио своје целокупно научно-истраживачко стваралаштво посвећено историји Срба од 1492. до 1992. године. Како је сам у предговору објаснио, оценивши српску историју као синтезу једног народа који је прелазео из рата у рат са ралицама које се нису мењале више од четири века, необичан назив књиге био је инспирисан једном изреком српског књижевника и нобеловца Иве Андрића, што је монографији дало посебну драж.

Следећих пет томова чине научни радови, прикази, полемике, огледи, критике, интервјуи, расправе, некролози који су током дугог животног и научног пута академика Екмечића објављивани у разним штампаним и другим издањима и који су у *Сабраним делима* распоређени по тематским историографским целинама и друштвеним догађајима око којих се крећу. Тако шесту књигу чине *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*. Седма је насловљена *Огледи из историје* и представља, уз изузетак једног рада, радове које је аутор писао након 1992. године и бежања из Сарајева. Осма књига носи наслов *Срби на историјском раскршћу*. Уводну реч под насловом „Укрштања и раскршћа Милорада Екмечића” написао је академик Чедомир Попов, уз сопствено виђење Екмечићеве историографије, и како сам наводи, филозофије историје, на основу једанаест понуђених текстова. Девета књига *Револуција 1848. и Балкан* садржи тематске радове објављиване у различитим публикацијама и изложене на међународним научним скуповима од 1965. до 1991. године, док десета књига *Дијалог прошлости и садашњости* представља, према ауторовим речима, збирку прилога међу којима су најзначајнији они који се односе на историју наших и европских националних покрета.

Преосталих пет књига *Сабраних дела* носе наслов *Разнолики историјски стиси* и садрже, осим полемика, огледа, расправа, предговора, поговора, критика, поздравних речи и интервјуа, и делове капиталних

издања српске историографије *Историја Југославије* и *Историја српског народа* које је Милорад Екмечић писао као коаутор (*Разнолики историјски списи* 1). Свих пет књига *Разноликих историјских списа* су приредили Петар В. Крестић и Александар Раствовић, док је обимну библиографију радова Милорада Екмечића, приложену у последњој књизи (*Разнолики историјски списи* 5), приредила Славица Мереник. Редакциони одбор издања на челу с академиком Василијем Ђ. Крестићем чинили су академици Десанка Ковачевић Којић, Михаило Војводић, Славенко Терзић и Љубодраг Димић, др Петар В. Крестић, проф. др Александар Раствовић, проф. др Милош Ковић и Славица Мереник као секретар издања. Штампу и повез је радио Службени гласник а издање су подржали Министарство културе и информисања Републике Србије, Аутономна покрајина Војводина – Покрајинска влада и Град Нови Сад, Градска управа за културу.

Овиме је истраживачки и научни опус једног од највећих српских историчара – чије је готово целокупно стваралаштво проткано личним ставовима и чињеничним историографским закључцима о интегралном југословенству током његовог разједињујућег пута ка уједињењу и назад, пута прожетог друштвеним, социјалним, културним, политичким покретима и идејама, устанцима, бунама и ратовима, уз вечито сложен однос између вере, нације и језика који је историју српског народа од вајкада пратио и на чијим је основама изграђена примарна структура дела Милорада Екмечића, фокусирана пре свега на период националних препорода дугог 19. и почетка 20. века – заокружен и обједињен у једном издању као ризници знања непроцењиве друштвене и културне вредности. Објављивање *Сабраних дела* Милорада Екмечића због тога представља изузетан не само научни, већ и културни догађај од јавног значаја, једну врсту залог за будућност, непролазно научно дело и звезду водилу генерацијама будућих истраживача.

Јована ШАЉИЋ РАТКОВИЋ

**Крис Викам, *Наслеђе Рима. Европа и Медитеран 400–1000*,
с енглеског превела Марина Адамовић-Куленовић,
СЛЮ, Београд 2021, 722 стр.**

Наша стручна и шира читалачка јавност добиле су прилику 2021. године да се на српском језику упознају с капиталном историјском синтезом *Наслеђе Рима. Европа и Медитеран 400–1000*, аутора Криса Викама, британског медиевисте и предавача историје раног средњег века с универзитета у Бирмингему и Оксфорду, где је стекао звање професора емеритуса престижног All Souls колеџа. Ова књига, са око 600 страна основног текста у преводу, првобитно издање на енглеском језику доживела је још 2009. године. Издавачка кућа КЛИО поверила је нимало једноставан задатак превођења овако обимног научног дела Марини Адамовић-Куленовић. Њихов заједнички подухват је уродио плодом на најбољи могући начин – дело наградама овенчаног Викама донело је издавачкој кући и преводитељки награду „Милош Н. Ђурић” Удружења књижевних преводилаца Србије за најбољи превод у области хуманистике за 2021. годину.

Основни текст Викамове књиге подељен је на двадесет и три нумерисана поглавља, с уводом као првим поглављем и закључком као двадесет трећим поглављем, и свим осталим поглављима разврстаним у четири одељка. Поред тога, књига садржи и шеснаест страна пре основног текста на којима се налази девет историјских мапа, као и одељак с напоменама и библиографским водичем – основни текст не садржи фусноте – те индекс личних имена и назива места, који природно следе након основног текста. У *Уводу*, као првом поглављу којим започиње основни текст, предочени су предмет истраживања и методологија, и дате су основне напомене о коришћеним изворима (о њиховој типологији и посебно о њиховим ограничењима), као и секундарној литератури, те намери књиге. Одмах на почетку аутор читаоцу саопштава да одбацује одређене заблуде о основном предмету истраживања – а то је рани средњи век – које доводе до погрешног разумевања историјског раздобља од 400. до 1000. године. Те заблуде које опстају како у широј јавности, тако и међу историчарима, јесу *велики* наративи: наратив о модерности и наратив о национализму. Први од њих средњи век своди на историјски период у *средини*, између Рима и ренесансе, а други у ово раздобље смешта „рођење Европе” (нација и националних држава) око кога се још граде национални митови о пореклу, због чега Викам мора јасно да истакне како рани средњи век, тј. раздобље од 400. до 1000. године има властиту ваљаност као поље

истраживања. Али одбацивање великих наратива оставља истраживаче, а и читаоце, без обједињавајуће парадигме за тумачење раног средњег века: иако проучаваоци политичке и културне историје већ деценијама анализирају континуитет(е) између раног средњег века и (позног) Рима, и одбацују стари књижевни клише о пропасти старог света пред најездом варвара, археолошки налази за раздобље од 5. до 7. столећа ипак показују опадања и упрошћавања материјалне културе која су неретко и драстична, што сведочи о *прелому* (*преломима*). Викамов приступ тумачењу раног средњовековља који износи у *Уводу* не представља револуционарни отклон од ова два (наизглед) супротстављена приступа, већ узимање у обзир оба приступа, тј. покушај да се помире супротности књижевних (и других писаних) извора и археолошких налаза. На овом месту се може одмах истаћи да коришћење археолошких сведочанстава, посебно у поглављима књиге која се баве привредним структурама и кретањима, те насељима и становништвом у најширем обиму (а то би било раносредњовековно сељаштво о коме књижевни извори средњег века готово да и не говоре), иако може да делује рудиментарно, јесте један од најјачих квалитета Викамовог приступа.

Уводу следи први одељак, *Римско царство и његов распад 400–550*, са укупно три поглавља: 2. *Бреме царства*, 3. *Култура и веровања у римском хришћанском свету* и 4. *Криза и континуитет 400–550*. Ваља истаћи да Викам као најважнију структуру позног Римског царства препознаје порески систем који је почивао на порезу на земљу; у постримским „варварским” краљевинама кључна промена одиграла се на овом плану – прикупљање пореза је у њима полако ишчезло, а поседовање земље постаје главни извор богатства. Као битну, аутор истиче и промену у римској елитној култури: „варварске” елите биле су војничке, не цивилне као римска, па је наступила милитаризација аристократије. Међутим, његов закључак јесте да је већина римских политичких, друштвених и културних образаца током раног средњег века ипак опстала и након пропасти царства на Западу.

Други део књиге, *Постримски Запад 550–750*, садржи шест поглавља. Прва три од ових поглавља: 5. *Меровиншка Галија и Германија 500–751*, 6. *Краљевине западног Средоземља: Шпанија и Италија 550–750*, 7. *Краљеви без држава: Британија и Ирска 400–800*, пажњу посвећују друштвеним и политичким структурама у државама Франака, Визигота, Лангобарда, те Брита/Велшана, Англосаксонаца, Пикта, и Ираца на Британским острвима. За све ове политичке ентитете Викам закључује да је у њима било мало тога специфично германског; политика, друштво и култура су се одвојили од римског света, али су били плод развитка

римских претходника. Преостала три поглавља другог одељка посвећена су: питањима културе, цркве и аристократије – поглавље 8. *Постримска схватања: култура, веровања и политичка етикеција 550–750*; питањима привреде и сељачког друштва – поглавље 9. *Богатство, размена и сељачко друштво*, те питањима репрезентације – поглавље 10. *Моћ визуелног: култура и репрезентација од царског Рима до Каролинга*. Ово су поглавља која у другом одељку књиге доносе можда најзначајније увиде за разумевање раног средњег века у његовим властитим категоријама, што је аутор читаоцима представио као свој циљ још у уводу. Као најкрупнију промену у раносредњовековној политичкој култури Викам не сматра германизацију друштва, већ милитаризацију, што поткрепљује примерима у осмом поглављу. Девето поглавље конципирано је тако да разноликост друштвене и политичке стварности и искустава раносредњовековног сељаштва у периоду у ком је – дијахроно посматрано – моћ племства била најмање свеобухватна, а локалне аутономије сељаштва највеће, објасни на основу документарне изворне грађе, што аутор подупире још једном се користећи археолошким сведочанствима којима се служи и за описивање привредних кретања. Најзад, у десетом поглављу Викам се такође опширно користи археолошким налазима, и на основу архитектонских и урбанистичких одлика у материјалној култури проналази сведочанства о стратегијама ширег круга раносредњовековних актера, не само оних који владају писаном речју; публика којој су се „обраћала” грађевинска здања шира је од публике којој је био приступачан писани текст.

Под називом *Царства Истока 550–1000*, трећи део књиге садржи пет поглавља. Поглавља 11 и 13 обрађују историју Византије (*Опстајање Византије 550–850*; *Византијска обнова 850–1000*), поглавља 12 и 14 историју исламских политичких ентитета, тј. халифата и његових држава наследница (*Уобличавање арапске политичке моћи 630–750*; *Од абасидског Багдада до омајадске Кордобе 750–1000*), док поглавље 15. *Држава и привреда: источномедитеранске мреже размене 600–1000*. обрађује привредна кретања источног Средоземља у целини. Оно што Викам доследно истиче у поглављима посвећеним Византији јесте да је чврстина византијске државе зависила од ефикасног пореског система који је обезбеђивао новац за плате царских службеника. У поглављима која се баве исламским државама посебан фокус стављен је на структурне чиниоце успеха халифата: порески систем Римског и Персијског царства у халифату никада се није распао зато што је имао битну политичку сврху – плаћање владајуће војске; пошто арапски војници нису насељени у освојеним областима као земљопоседничка аристократија, успостављен је

образац структурне раздвојености плаћене војске и цивилног друштва која је била изразитија чак и од оне у Римском царству. Викам сматра да ни у новонасталим мањим политичким ентитетима по распаду јединственог Абасидског халифата није било структурног слома: одржали су се порески систем и централна плаћена војска и бирократија, а нове владајуће групе нису настојале да постану земљопоседничка аристократија (као у романо-германским краљевинама). У последњем поглављу овог одељка Викам истиче тесну повезаност привредне размене с државом, заједничку Византији и халифату, насупрот Западу где је интензитет размене у постримским краљевинама зависио од богатства земљопоседника.

Последњи, четврти одељак, садржи седам поглавља и насловљен је *Каролинзи и посткаролински Запад 750–1000*. У склопу поглавља 16. *Каролинско столеће 751–887*. и 17. *Интелектуалци и политика*, аутор, поред политичких догађаја, разматра и пројекат каролиншке реформе (*renovatio* или *correctio*; назив „Каролиншка ренесанса” одбацује, зато што у овом периоду ништа није *поново рођено*, јер Каролинзи нису учавали прекид с антиком), као и, с овим процесом уско повезан, систематски образовни систем, те управљање царством, где посебан фокус ставља на тзв. царску аристократију, велике аристократске породице чији су се припадници кретали и били премештани на функције по читавом царству. Поглавље 18. *Државе наследнице 10. века*, хронолошки се наставља на претходна поглавља, те прати политичка збивања по распаду царства у Источној Франачкој, Западној Франачкој и Италији, где су опстали елементи уобичајене политичке праксе наслеђене од Каролинга. У 19. поглављу, „*Каролиншка*” *Енглеска 800–1000*, Викам детаљно разматра политичке и друштвене структуре у политичким ентитетима Енглеске 9. и 10. века: иако англосаксонска Енглеска никад није била под влашћу Каролинга, у наведеном периоду њена политичка пракса била је под несумњивим каролиншким утицајем. Под насловом *Спољна Европа*, 20. поглавље обухвата преглед најзначајнијих збивања и друштвених кретања у бројним европским политичким ентитетима који су остали изван Франачког и Византијског царства: скандинавске/нордијске државе, словенске земље (Кијевска Русија, Моравска, Чешка, Пољска), Велс, Шкотска и Ирска на Британским острвима, те хришћанске краљевине у Шпанији (Астурија/Леон и Памплона/Навара). Ово поглавље можда најбоље одсликава ауторове способности и опредељење за синтетички приступ; најпре се истичу особености политичког и друштвеног развоја сваког од наведених ентитета, а затим се у закључним разматрањима издвајају њихова заједничка обележја, тј. исте или упоредиве тенденције у њиховим развојима – кретање ка већој политичкој моћи.

Последња два поглавља трећег одељка посвећена су анализи структурног развоја два друштвена слоја, аристократије и сељаштва, током раног средњег века. У поглављу 21. *Аристократи између каролиншког и „феудалног” света* аутор прати све промене које су на крају око 1000. године довеле до „феудалне револуције”, а које карактеришу кретање ка *seigneurie banale*, како је Жорж Диби назива, са широким спектром права властеле на сопственим поседима и над поседима својих суседа, која су отад сматрана приватним прерогативом. Викам критикује катастрофични тон неких историчара који говоре о „феудалној револуцији” као непримерен, јер је овај процес карактеристичан само за поједине области, као што су маконска област у Француској и Каталонија, а не за читаву Европу. Поглавље 22. *Сељаштво у кавезима 800–1000.* у ствари прати наличје развоја аристократске моћи описано у претходном поглављу. Резултат више промена на пољу својинских односа, власништва над земљом и односа зависности био је процес који је Викам назвао „затварање сељаштва у кавезе”: некада сразмерно аутономно сељаштво све више је губило самосталност, па је све више дељено у локализоване јединице и њиме су све више господарили локални властелини. У таквом процесу потчињавања сељаштва аутор налази узроке постојане привредне експанзије, у којој је главни покретач и даље била аристократија, а важан предуслов је било гомилање сељачких вишкова у рукама господара, преко ренти и властеоских дажбина, чиме је расла куповна моћ племства.

У последњем, 23. поглављу књиге под насловом *Закључак: кретања у европској историји 400–1000*, Викам поново јасно оцртава најважније правце у историјским кретањима у Европи раног средњег века, тако што идентификује шест главних промена, и то три на Западу: распад Западног римског царства, морализована политичка пракса и културна промена 780–880 (најцеловитије осмишљена у каролиншкој *correctio*), и крај каролиншког света (распад структура јавне власти); две на Истоку: врхунац арапских освајања 636–651. године, што је у Византији проузроковало двовековну кризу и распад Абасидског халифата у раном 10. веку, а што је омогућило Византији да средином 10. века уђе у столеће војне славе; и једну на Северу: постојано ширење стабилних политичких и друштвених хијерархија подстакнуто експанзионизмом Франака и Византинаца. За Франачку и Византију аутор закључује да су после средине 8. века опкорачиле Европу, као некада Римско царство, и да су се, иако нису биле толико моћне, суочавале с далеко моћнијим супарником на југоистоку (Абасидским халифатом, који је током једног столећа био најјача сила на свету), односно да су на своје северне суседе имале већи утицај него што су га Римљани икада имали. У другом

делу закључка истиче се скуп темељних структура које су подупирале све политичке и друштвене системе раног средњег века. Ову мрежу структура Викам је поделио у три групе: прва је акумулација богатства, друга институционализација политичке праксе, а трећа култура јавне сфере. Везу између богатства аристократије и експлоатације сељаштва, с једне стране, и привредне сложености, с друге стране, аутор види као заоставштину која ће трајати до дубоко у средњи век, али истиче да су се у 10–11. веку на Западу променили параметри политике: у склопу *seigneurie banale* стара јавна права присвојили су локални господари. Зато своју синтезу Викам хронолошки завршава фундаменталном променом у поимању политичке моћи која се одиграла само у неколико крајева Европе (феудална револуција); у тим регионима је наслеђе Рима трајало све до око 1000. године, али после тога његова сенка је почињала да бледи.

Због ширине предмета истраживања и Викамовог приступа, чак и у овако опширном приказу није могуће истаћи све значајне увиде аутора. Коришћење археолошких сведочанстава за реконструкцију привредних кретања и живота раносредњовековног сељаштва већ су истакнути као један од најјачих квалитета ауторовог приступа. Помен такође заслужује заступање умеренијих и одбацивање крајње негативних оцена појединих догађаја и појава (нпр. оцене Јустинијанових ратова као узрока кризе 7. века у Византији, или оцене дометâ „феудалне револуције” око 1000. године на Западу), јер их Викам обично аргументује читаоцима разматрањем ширег контекста. Из методолошког угла, веома су драгоцене напомене о импликацијама лингвистичког преокрета и потреби за опрезношћу при коришћењу извора у *Уводу*, јер сагледавање приповедних стратегија и ограничења конкретних књижевних жанрова некад измиче не само лаицима, већ и истраживачима приликом утврђивања аутентичности, оригиналности и веродостојности у критици извора. О ширини фокуса Викамове истраживачке пажње сведочи и то што је, где год је имао материјала, истицао улогу жена у историјским збивањима, њихов друштвени и политички положај и ставове савременика о женама, као и положају и улози сељака у раносредњовековном друштву, што у синтетичким делима често измиче пажњи аутора. Једно овако обимно синтетичко дело мора ипак имати и извесне мане (од којих неке сигурно измичу и најревноснијим научно „поткованим” читаоцима), а овде се против Викама могу искористити његове властите (парафразирани) речи из *Закључка*: пошто аутор истиче различитост локалних искустава и, како би те разлике уважио и разумео, више пореди него уопштава, читалац је често доведен у опасност да од дрвећа не види шуму. Али

нема ничег противречног у томе што је, истовремено, ова мана још један квалитет Викамове књиге, јер сваком читаоцу ког занимају поједина ужа питања нуди бројна релевантна сазнања, због чега је ово историографска публикација којој се може стално враћати.

Бењамин ХЕКИЋ

**Дејан Ђокић, *Историја Србије. Од раног средњег века до данас*,
Академска књига, Нови Сад 2023, 598 стр.**

Књига Дејана Ђокића која је у издању Академске књиге представљена српској читалачкој публици на београдском Сајму књига 2023, превод је енглеског издања које се под називом *A Concise History of Serbia* појавило почетком године у издању Cambridge University Press. У едицији „Cambridge Concise Histories” поменуће издавачке куће претходно је изашло 48 књига у којима су представљене „сажете историје“ појединих земаља и региона. Имајући у виду да су овакве синтезе у домаћој историографији ретке, а да за њих постоји знатно интересовање јавности, не чуди околност да се српски превод, под нешто измењеним насловом, појавио убрзо по изласку оригинала на енглеском језику.

Дејан Ђокић је историчар с фокусом на модерну историју који је академски формиран у Великој Британији; низ година је био предавач на тамошњим универзитетима, а тренутно је професор на Националном универзитету Ирске, Мејнот. Како је у предговору српског издања навео, од самог почетка рада на књизи је осим читалаца на енглеском говорном подручју имао на уму и њену рецепцију код српске, академске и неакадемске публике. Неке од недоумица са којима се суочавао пре почетка и током рада на рукопису изнео је у предговору и уводном делу књиге. Једна од првих дилема, са којом се иначе суочавају и многи други историчари, је да ли у данашњем времену, када се тежиште историографских интересовања с националног померило на шири, транснационални и глобални контекст (али и спустило на ниво локалног и микроисторије), уопште има смисла проучавати историју у националним оквирима. Одговор је пронашао у актуелним политичким и

друштвеним збивањима која су пратила његов рад на књизи: мигрантска криза и пандемија корона вируса на глобалном нивоу су готово парадоксално потврдиле монопол националних држава над територијама и становништвом унутар државних оквира и додатно „подцртале“ чињеницу да је такав облик политичке организације и даље доминантан у савременом свету.

Још једно „крупно“ питање на које је требало одговорити на самом почетку рада на књизи било је – како писати историју једне државе од раног средњег века до данас, када она током већег дела тог периода није постојала под тим именом, а у раздобљима у којима је постојала обухватала је различите територије. Синтезе историје Србије које су до сада писане на енглеском и другим језицима углавном су се ограничавале на модерно раздобље српске државности (нпр. монографије Мајкла Боре Петровића, Стевана К. Павловића и Холма Зундхаусена). Синтеза Симе Ћирковића на енглеском језику с почетка овог века, која обухвата средњовековни и модерни период српске историје (с тежиштем на средњем веку) у наслову има име народа, а не државе (*The Serbs*). Синтезе на српском језику које се баве „целокупном“ српском историјом такође у наслову имају, по правилу, историју народа – Историја српског народа Станоја Станојевића и Историја Срба Владимира Ћоровића које су написане у првој половини прошлог века и вишетомна Историја српског народа групе аутора из 80-их и почетка 90-их година прошлог века. На наслов књиге о којој је овде реч највише су утицали формални оквири едиције у којој је она оригинално објављена; иако у наслову има име државе, она се првенствено бави српским народом који је у прошлости живео у различитим државним организацијама, односно, по ауторовим речима, „то је историја држава, институција и друштава у чијој су изградњи Срби учествовали и у којима су живели, готово увек заједно с другима“.

Будући да је ово дело синтеза, заснована на истраживањима и сазнањима до којих су дошли многобројни представници претходних, као и савремене генерације историчара, за читаоца (нарочито оног који је упознат са основним токовима српске историје), ауторски приступ и начин интерпретације је најинтересантнији аспект ове књиге. Приступ аутора и његову стајну тачку одаје већ корица књиге и избор насловне илустрације. На насловној страни се нашла слика Ивана Радовића под именом „Град“ настала 1921. године, дакле непосредно по стварању Краљевине СХС, у периоду који аутор види као један од врхунаца у српској историји. Ово ликовно дело из ране фазе Радовићевог

стваралаштва, које представља једно од репрезентативних дела српског, односно југословенског модернизма, насликано је у маниру посткубизма који је у то време био најактуелнији тренд на европској уметничкој сцени. Избор такве илустрације, која Србију и Србе поставља у модерне друштвене токове једне епохе, посредно говори о жељи аутора да се одмакне од традиционалних и конзервативних виђења српске историје који су присутни у историографији последњих деценија. И сама тема слике – град, а не село које се сматра једним од најважнијих елемената српског друштва у прошлости, као и конкретан град на слици – Сомбор, који је у састав српске државе ушао тек после Првог светског рата и пример је мултикултуралне средине, говоре о ауторовим преференцијама: иако у књизи непрестано наглашава дихотомију – постојање и модерних и конзервативних тенденција у српској историји, за репрезентативну слику Србије не бира представу архаичног, традиционалног друштва, већ ону која симболизује његову отвореност и модернизацију. Овде треба напоменути и да је на корици оригиналног, енглеског издања књиге слика Саве Шумановића „На бунару” из 1924. године, која је настала у истој историјској и уметничкој епохи као и Радовићево дело; иако јој је тематика нешто традиционалнија, и она је реализована модерним уметничком изразом.

Књига је организована класично, по хронолошком принципу, али је свако поглавље, осим што је омеђено годинама, одређено и темом коју аутор сматра кључном за тај историјски период. На самом почетку је опширни Увод који је, пре свега, намењен страним читаоцима. Осим најважнијих проблема са којима се историчари сусрећу приликом писања српске историје, аутор је настојао да језгровито и живописно представи све оно што сматра карактеристичним за савремено српско друштво, народ и државу. У уводном делу књиге је тако мноштво података о природи, географији, обичајима, исхрани, менталитету, уметности, науци, спорту, „високој“ и популарној култури у модерној Србији. Потом следи осам поглавља подељених на мање целине, која носе следеће наслове: Сеоба (до око 1150), Царство (око 1170–1459), Погранична земља (1450–1800), Револуција (1788–1858), Независност (1860–1914), Рат и међуратно доба (1914–1944), Од федерације до фрагментације (1945–1990), и Пропаст и опоравак (након 1990). Као што се види из наведених наслова, временске одреднице које је аутор поставио не поклапају се увек са уобичајеним хронолошким границама појединих раздобља у нашој историографији. Уопштено посматрајући, хронологија и фактографија су у овој књизи првенствено оквир, не сувише чврст, за промишљање

аутора о историјским збивањима и феноменима о којима пише. У књизи су обрађени догађаји до предаје рукописа у штампу (последње потпоглавље: Србија у популистичком свету 2012–2022) што је у складу са новијом тенденцијом одбацивања принципа историјске дистанце и савременим друштвеним наративом који пред историографију поставља захтев да буде актуелна.

У Ђокићевој интерпретацији историје Србије доминира неколико тема. Миграције, од доласка Словена на Балкан до савремених кретања становништва, представљају основну потку историјског ткања: Србија је приказана као друштво које је током читаве историје стварано и које се и данас изнова ствара миграцијама. Захваљујући миграцијама, Срби су ступали и ступају у контакт са другим народима, са којима су живели и живе у оквирима истих или различитих државних организација. Везе и односи Срба са другим етничким заједницама, од средњег века до данашњих дана, заузимају једно од централних места у овој књизи. У рецентној историографији, као и у широј јавности, односи Срба са суседним народима у прошлости су, услед политичких збивања и етничких конфликта на овим просторима током последњих деценија, често сагледавани кроз призму сукоба. То је, претпостављамо, утицало на аутора да, не поричући историју конфликта, знатно већу пажњу посвети примерима позитивних утицаја, блискости и сарадње између српског и других, нарочито језички блиских народа на овим просторима.

Околност да су се српска држава и друштво вековима развијали на ободима и периферији великих империја и државних савеза, још једна је од тема које доминирају наративним током. Пре него што су постали модерна нација у 19. веку Срби су, по речима аутора, као трансимперијални народ успоставили групни идентитет (или идентитете) који су прелазили државне границе. У књизи је указано на хибридну природу многих елемената у средњовековној српској култури и друштву, као и на флуидност етничког и религијског идентитета у појединим историјским епохама и територијама (пример средњовековне Босне) што је последица укрштања и прожимања утицаја источне и западне цивилизације на овим просторима. Тема мултикултуралности једна је од доминантних и у одељку о османском периоду српске историје; у њему се не говори само о преобраћеницима на ислам српског и шире, словенског порекла, већ је указано и на примере појединих личности и збивања који су постали део колективног памћења и српског и суседних народа (пример Старине Новака). У овом одељку, аутор осим „српске“ перспективе, у наратију уводи и перспективу „друге“ стране, нарочито у деловима текста

који се тичу историјских обрта (нпр. положај муслимана за време Првог српског устанка).

Развој модерног концепта нације у средишту је ауторовог интересовања за развој Србије почетком 19. столећа. У приказу политичког живота, који се са појавом организованих партија убрзано развија од 80-их година претпрошлог века, акценат је на плурализму, који је истакнут као вредност насупрот концепту националног јединства који се, стиче с утисак, у нашој јавности некритички форсира током последњих деценија. Према ауторовом виђењу, Србија је током већег дела 20. века показивала изузетан капацитет за плурализам и различитост мишљења, како на политичкој, тако и на интелектуалној сцени; због потоњег успона национализма превиђа се богатство и хетерогеност српске интелектуалне сцене између два рата, као и у поратном периоду када је Београд био центар критичке, либералне мисли у Југославији (током седамдесетих и раних осамдесетих година 20. века). Аутор сматра и да се, из сличних разлога, у радовима о Србији обично потцењује традиција федерализма и паневропејства, као и републиканизма и социјализма.

Највећи домети у развоју српске државе и друштва остварени су, према мишљењу аутора, у првим деценијама 20. века, када је популарност Србије међу Јужним Словенима била на врхунцу. За разлику од суседних империја, Србија је тада имала модерно политичко уређење (парламентарна демократија), модерно друштвено уређење (феудални односи укинута су још 1835), а заступала је и модерне либерално-демократске вредности, које су укључивале и право на самоопредељење народа. Осетна је тежња аутора да у што већој мери истакне модерност, политичку и интелектуалну ширину и отвореност српског друштва у прошлости и да тако прошири перспективу из које се оно обично посматра. О томе на својеврстан начин говори и поглавље о Првом светском рату које почиње причом о једном од припадника Младе Босне; то није прича о најпознатијем од њих, Гаврилу Принципу, нити о Васи Чубриловићу (како би један историчар можда очекивао), већ о Димитрију Митриновићу, писцу првог јужнословенског футуристичког манифеста и заговорнику југословенског уједињења путем културне и политичке агитације, а не путем атентата и револуције. Важно је истаћи и инсистирање аутора на чињеници да су многи феномени и појаве у историји Србије иманентни и историјама других земаља и народа у датој епохи (на пример, да политичке атентате у другој половини 19. и првој половини 20. века треба разумети у контексту времена у којем су политичка убиства била честа, а не као неку наводно инхерентну српску традицију).

Као историчар који настоји да одговори на захтеве актуелног јавног наратива, аутор у уводном делу књиге наглашава и своју посвећеност да у приповедни ток уврсти и до сада мање видљиве и запостављене друштвене чиниоце, маргинализована искуства и наративе – жене и мањинске (етничке, сексуалне и сл.) групације; у томе је успео у мери у којој му постојећа историјска грађа, односно историографија, то омогућава. Ово је згодно место да се осврнемо на изворе и литературу које је аутор користио у свом раду. Ова књига писана је на, условно речено, два корпуса историографске литературе. Један корпус је литература „иностраних“ аутора о историји Србије, која је тематски углавном шира од оне која је настала у оквиру „домаће“ академске заједнице, мада и у њој има радова са ужим истраживачким фокусом. Ова литература је, чини нам се, у нашој историографији помало потцењена, највише због широких историографских захвата и мањег коришћења примарних историјских извора, при чему се пренебрегава значај нових питања и нових углова гледања који се захваљујући „ширем“ приступу у њој отварају. Други корпус литературе представља продукцију „домаћих“ генерација историчара. Осим дела која спадају у класике српске историографије, аутор је (у мери у којој је био у стању да их обухвати) користио и резултате савремене историографске продукције. У складу са актуелним тенденцијама у светској историографији, и у домаћој продукцији је током последњих година видљиво отварање нових истраживачких тема и ширење историографских перспектива, што је на посредан начин нашло одраза и у овој књизи.

Историја Србије Дејана Ђокића представља модерну интерпретацију прошлости српског, као и других народа који су са њима живели и живе на овим просторима. Ово је књига која има изразити ауторски печат. Особени приступ аутора и његова тумачења историјских збивања, феномена и просеца обогаћују савремену историографију и пружају подстицај за нова преиспитивања и вредновања српског историјског искуства.

Александра ВУЛЕТИЋ

***Свети краљ Милутин : владар на раскршћима светова,
Задужбина Светог манастира Хиландара, Београд 2022, 602 стр.***

Поводом 700. годишњице од смрти српског средњовековног краља и светитеља Стефана Уроша II Милутина (1282–1321), у издању Задужбине Светог манастира Хиландара, приређен је зборник радова монографског типа „Свети краљ Милутин – владар на раскршћима светова” чији су уредници др Срђан Пириватрић, проф. др Смиља Марјановић-Душанић и др Даница Поповић. Систематично конципиран, мултидисциплинарно интониран и богато опремљен, зборник сабира досадашња и доноси нова историографска сазнања о личности и делатности српског суверена и доприноси дубљем сагледавању друштвено-политичких и културно-историјских прилика у којима се развијала српска средњовековна држава током последњих деценија 13. и првих деценија 14. века. На укупно 608 страна, објављено је осамнаест радова који хронолошки прате живот Светог краља, а разврстани су у четири тематске целине: *Владар у изазовима времена, Владарска моћ, Владарска побожност, духовни живот и светачко прослављање и Уместо закључка*. Прилози познавању владавине, ктиторске делатности и наслеђа краља Милутина, употпуњени су са девет графичких прилога у виду мапа и две стотине двадесет осам илустрација, чиме се ово значајно дело савремене историографије истиче као један од најсвеобухватнијих и најбоље опремљених зборника посвећених овој теми којој је, истини за вољу, поклоњена сразмерно велика пажња у домаћим и светским научним круговима. Радовима претходи поздравно слово архимандрита Методија, игумана манастира Хиландара и уводно разматрање једног од уредника др Срђана Пириватрића насловљено „Владар на раскршћу светова”.

У оквиру прве тематске целине *Владар у изазовима времена*, посебна пажња је поклоњена расветљавању ширих друштвено-политичких и културно-историјских прилика и различитих аспеката положаја српског краљевства у време непосредно пре ступања краља Милутина на престо, односно непосредно по преузимању краљевског престола након споразума у Дежеву 1282. године. Анализирани су правци спољашње и унутрашње политике, посебно кроз призму односа краља Милутина и српске средњовековне државе са значајним политичким чиниоцима ондашњег света, Византијским царством, Угарским краљевством, венецијанском комуном, папама и другим истакнутим представницима западноевропског племства. Односи са Византијом, на овом месту сагледани су поглавито

кроз брачне стратегије српског суверена, неуспеле преговоре о склапању брака с Аном Палеологином, кћерком цара Михаила VIII Палеолога (1259–1282) и Милутинову женидбу Симонидом Палеологином, кћерком цара Андроника II Палеолога (1282–1328). Краљ Милутин је, радovima у оквиру прве тематске целине, портретисан као суверени владар, дипломата и успешни војни заповедник који је водио активну али тактичну државну политику. Целина *Владар у изазовима времена* отворена је радом др Срђана Пириватрића „Младе године. У краљевству оца и брата”. Рад представља свеж научни осврт на, у историографији мало познате податке о животу краља Милутина за владе његовог оца, краља Стефана Уроша I (1241/2–1276) и брата, краља Драгутина (1276–1282). Како аутор наводи, „уз екскурсе о улози манастира Хиландара у тадашњим околностима”, посебно је актуализована намера да се Милутин ожени византијском принцезом и постане наследник престола уместо свог старијег брата, као и околности услед непостизања циља. Рад проф. др Смиље Марјановић-Душанић „Преузимање власти у отачаству. Два краљевства” указао је на неколико кључних праваца у сагледавању ширих спољнополитичких и унутрашњополитичких околности у српској средњовековној држави током последњих година владавине краља Стефана Уроша I и краља Драгутина, а посебна пажња поклоњена је периоду владавине владарског колегијума, двојице краљева и њихове мајке, краљице Јелене. Свој прилог познавању брачних стратегија и праваца краљеве спољашње политике, др Предраг Коматина дао је радом „Краљ, краљице и сродници. Брачне стратегије и правци политике”. Пратећи хронологију преговора и реализације бракова српског суверена као и њихове политичке консеквенце, аутор је поклатио сразмерно значајну пажњу намери да утврди поуздано датовање брака краља Милутина с угарском принцезом Јелисаветом, кћерком краља Стефана V Арпадовића (1270–1272). Источни правац спољне политике српског суверена, односно политика вођена према источнохришћанском, православном кругу, централна је тема рада др Срђана Пириватрића насловљеног „Зет грчког цара. Источна политика”. Посебно је размотрена Милутинова женидба византијском принцезом Симонидом Палеологином и далекосежне последице склапања тог брака, који је суштински изменио правац развоја српске средњовековне државе и оставио значајне последице на тадашње друштво, политику, културу и уметност. Последњи прилог у оквиру прве тематске целине „Папе, краљеви, моћници, комуне. Западна политика”, приредили су др Небојша Порчић и др Невен Исаиловић. У овом раду, пажња је посвећена политици краља Милутина спрам западноевропских, римокатоличких кругова, уз

важан закључак о разликама у динамици политике коју је српски суверен водио до краја 13. века, односно од почетка 14. века када је, суочен са снажењем западноевропских суседа и новим јачањем крсташке идеје, био принуђен да се активније односи према темељним друштвеним питањима попут питања о унији цркава, стремићи неутрализацији потенцијалних претњи.

Друга тематска целина *Владарска моћ*, обликована је темељним историографским прилозима који су се тицали развоја и фаза у еволуцији владарског програма краља Милутина, односа краља и црква, властеле и војске као и документарне грађе и краљеве законодавне делатности. Значајан допринос познавању развоја идеје краљевства у време владавине краља Милутина, остварен је радом проф. др Смиље Марјановић-Душанић „Краљев владарски програм”. Пратећи развој владарског програма током последње две деценије краљеве владавине, ауторка издваја, дефинише и подробно анализира два кључна правца – први, усмерен ка заснивању и снажењу заједничког култа Св. Симеона и Св. Саве, односно развоју идеје о светом краљевству Немањића чији је краљ Милутин легитимни изданак, и други, универзалнији, који се тицао васпостављања владарске идеологије у контексту ступања српског суверена у царску породицу. Др Ивана Коматина у раду „Краљ и црква”, даје осврт на питања краљевог односа спрам двеју канонских цркава које су деловале на подручју српских и поморских земаља – православне и римокатоличке. Закључке о опрезној црквеној политици која је увек следила највише државне интересе, ауторка темељи на систематичном истраживању наративне и документарне грађе, у чему се огледају највиши дometи овог значајног прилога. С друге стране, однос краља Милутина, властеле и војске представља главну тему рада др Милоша Ивановића „Краљ, властела и војска”. Пратећи хронологију развоја односа краља Милутина и ове нарастајуће групе у праскозорје њеног највећег успона, аутор је дао вредан допринос познавању функционисања државног апарата крајем 13. и почетком 14. века, што је посебно зависило од еволуције положаја припадника војске и властеле. Рад владарске канцеларије у време краља Милутина и процеси израде владарских докумената, доследно су сагледани и презентовани радом др Небојше Порчића „Краљеви документи”. Своје закључке о развоју образаца за настанак дипломатичке грађе која је, у време краља Милутина, обликована на подобије његових претходника, односно о променама које су наступиле усвајањем образаца византијске дипломатије, посебно након 1299. године, аутор је базирао на истраживању три корпуса расположивих докумената, повеља црквеним

и световним дестинатарима и писама. Радом „Краљево законодавство” аутора др Срђана Шаркића, презентована су сачувана правна акта која сведоче о законодавној делатности краља Милутина, али и знатно шире, правној и законодавној традицији која је устројена у време владавине његових претходника који се у знатном броју примера, у грађи из времена владавине краља Милутина, помињу први пут. На тај начин, осветљена је личност овог суверена као законодавца који је издао знатан број правних аката којима је установљен судски систем и регулисана права и обавезе сталеза.

Трећа тематска целина „Владарска побожност. Духовни живот и светачко прослављање” посвећена је богатој ктиторској и приложничкој делатности краља Милутина, с посебном пажњом усмереном ка функционисању манастира Хиландар, те канонизацији и заснивању светитељског култа краља. Систематичан осврт на ктиторску делатност краља Милутина, највећег задужбинара међу српским средњовековним владарима, доноси проф. др Бранисав Тодић у одељку „Ктиторско дело краља Милутина”. Бавећи се новоподигнутим и обновљеним црквама које је краљ Милутин градио на територији српске средњовековне државе, на Св. Гори, у Цариграду и у Солуну, аутор је посебно истакао кључне подухвате изведене заслугом овог суверена, изградњу, обнову, осликавање и опремање црква Св. Никите код Скопља, Богородице Љевишке у Призрену, Св. Ђорђа у Старом Нагоричину, Св. Јоакима и Ане у Студеници, католикон манастира Хиландара, Св. Стефана у Бањској и Успења Богородице у Грачаници. Како је краљ Милутин био један од најчешће приказиваних српских средњовековних владара у живопису, било да је реч о ктиторским или другим портретима суверена, наредни рад проф. др Драгана Војводића насловљен је „Краљеви портрети”. Пратећи хронологију и различите целине у оквиру којих је краљ Милутин сликан на зидовима српских средњовековних црква, аутор презентује вредан прилог познавању различитих иконографских образаца, целина и инсигнија карактеристичних за токове савременог сликарства, те ликовне представе овог владара. Осим тога што је био највећи ктитор међу суверенима српске средњовековне историје, краљ Милутин се истакао и као велики добротвор и приложник црква и манастира. Др Бојан Миљковић посветио је свој рад „Краљеви дарови” управо питањима приложничке делатности краља Милутина, разматрајући сачувана дела иконописа, златарства и књижне илуминације, једнако као и оне који су познати искључиво на основу извора. Посебно место у оквиру ове тематске целине припало је радовима који осветљавају, из различитих

углова, однос светог краља и манастира Хиландар ком је овај суверен био посебно посвећен. У раду Мирјане Живојиновић „Краљ и Хиландар”, кроз разматрање ктиторске и приложничке делатности, дати су нови погледи на значај владавине краља Милутина за историју манастира Хиландара, док је у раду др Владимира Вукашиновића „Богослужење у Хиландару и отачаству”, из перспективе богослужбене праксе у 13. и 14. веку, дат вредан прилог еволуцији и променама у црквеним обредима у том временском распону. Проф. др Ирена Шпадијер посветила је рад „Црквеној књижевности у Хиландару и отачаству”. Баш како наслов сугерише, рад прати паралелне токове развоја српске средњовековне књижевности у време владавине краља Милутина, како на Атосу, најважнијем књижевном и преписивачком духовном центру, тако и на територији српских земаља. Развој књижевне продукције, сагледан је кроз делатност најзначајнијих писаца тог времена, Теодосија, Григорија Рашког и Данила Пећког. Последњи рад у оквиру треће тематске целине ауторке др Данице Поповић, посвећен заснивању култа светог краља, насловљен је „Светачко прослављање краља Милутина”. Развој култа испраћен је од времена након краљеве смрти и настанка житија из пера архиепископа Данила II до краја 14. века када је заснивање култа окончано припремом Службе са Синаксарним житијем архиепископа Данила III. У том процесу, посебно је сагледана и улога краљевог маузолеја, Цркве Св. Стефана у манастиру Бањска, као и чудотворне и профилактичке димензије штовања његових моштију.

Зборник је затворен посебном целином која носи наслов „Уместо закључка”. У оквиру целине, приређен је само један рад чији је аутор академик проф. др Љубомир Максимовић. Насловљен „Наслеђе краља Милутина”, уважавајући прилоге који му претходе, рад доследно сажима и затвара наратив о светом краљу Милутину у контексту богатог културно-историјског наслеђа епохе, владавине и личности једног од најзначајнијих владара и светитеља у укупној српској историји.

Огњен ТУТИЋ

'Otherness' in the Middle Ages, eds. Hans-Werner Goetz and Ian Wood, International Medieval Research, Vol. 25, Brepols, Turnhout 2021, 478 pp.

У јулу 2017. године, Универзитет у Лидсу био је домаћин међународног научног скупа, с посебном тематском секцијом која је посвећена феномену *другости*. Осамнаест изабраних излагања публиковано је у зборнику *'Otherness' in the Middle Ages*, који је 2021. године доспео пред научну јавност. Изучавање разних аспеката *другости*, има дугу традицију у друштвено-хуманистичким наукама. Приступ овој тематици из перспективе средњовековне епохе, представља посебан изазов. Стога, не изненађује чињеница да аутори потичу из различитих дисциплина, укључујући историју, историју уметности, историју књижевности и археологију. Самим тим, концепт *другости* сагледан је кроз примену различитих методолошких приступа.

Пре свега, треба скренути пажњу на значај уводног поглавља, чији су аутори Ханс Вернер Гец и Ијан Вуд (Hans-Werner Goetz, Ian Wood, *The Many Facets and Methodological Problems of 'Otherness'*, pp. 11–36). Првенствено, они пружају увид у основне проблеме изучавања *другости*. У том маниру, указују на изазове дефинисања самог појма, објашњавајући га као комплексан и субјективан феномен који зависи од перцепције појединца. Истовремено, аутори се баве прегледом кључних историографских достигнућа, истичући три зборника радова који представљају темељ за даља истраживања: *L'image de l'autre dans l'Europe du Nord-Ouest à travers l'histoire*, ed. Jean-Pierre Jassenne, Villeneuve d'Ascq 1996; *L'étranger au Moyen Âge*, Paris 2000; *Meeting the Foreign in the Middle Ages*, ed. Albrecht Classen, New York 2002. Поред тога, скрећу пажњу на ограниченост примене модерних теорија у контексту средњег века (pp. 16–18). Такође, аутори издвајају поједине термине као средства идентификације *другог* из угла средњовековних извора (pp. 26–28).

На почетку зборника налази се рад Николаса Џасперта (Nicolas Jaspert, *The Mediterranean Other and the Other Mediterranean: Perspectives of Alterity in Medieval Studies*, pp. 37–74). На примеру широког географског подручја, аутор пружа различите перспективе у изучавању концепта *другости*. Затим, Мартин Борисек (Martin Borýsek, *Strangers in the House of Israel: Confronting the Problems of Inner Diversity in Jewish Communal Ordinances at the End of the Middle Ages*, pp. 75–92) истражује међусобне перцепције различитих јеврејских заједница крајем средњег века. Клеменс Гантнер (Clemens Gantner, *Between a Rock and a Hard Place? South-Italian Portrayals of Franks and Byzantines in the Ninth Century*, pp.

93–116) демонстрира начин на који су јужноиталијански хроничари раног средњег века доживљавали поједине етничке групе (Грци и Франци), у односу на њихове владаре. На примеру *Историје* Ерхемберта из Монте Касина, Софи Грубер (Sophie Gruber, *The Construction of Allegiance and Exclusion in Erchembert's „Historia Langobardorum Beneventanorum”*, pp. 117–138) анализира пример појаве нежељеног *другог* унутар одређене заједнице. У наредном прилогу, Силвија Хуот (Sylvia Huot, *Other Genders, Other Sexualities: Crises of Identity in Medieval French Ovidian Narratives*, pp. 139–164) осврће се на тему перцепције рода и сексуалности, као и њиховог међусобног утицаја, из угла француске књижевности позног средњег века.

Астрид Келсер (Astrid Kelsner, *The Jew as the ‘Other’ in Word and Deed*, pp. 165–182) анализира ставове према Јеврејима, на примеру тројице средњовековних мислилаца: Бернара из Клервоа, Пјера Абелара и Томе Аквинског, наводећи да не постоји јасна веза између антијеврејске реторике и позивања на антијеврејска дејства. Ник Кутраку (Nike Koutrakou, *Layers of ‘Otherness’: Appearance Defining and Disguising ‘Otherness’ in Byzantine Monasticism*, pp. 183–213) истражује двојаку слику монаштва, као посебне заједнице у Византијском царству. Занимљив осврт на виђење корчуланских сточара као *других*, даје Фабијан Кимелер (Fabian Kümmeler, *The ‘Others’ from Within: Herders between Rural Communities and Venetian Governance on Late Medieval Korčula*, pp. 215–234). Питању асимилације *другог* у раноисламском друштву, посветио се Едоардо Манзано Морено (Edoardo Manzano Moreno, *Assimilating ‘Otherness’ in Early Islam*, pp. 235–252). Патрик С. Маршнер (Patrick S. Marschner, *The Familiar Stranger: Biblical Perception and Depiction of Muslims in Christian Chronicles of the Iberian Peninsula, c. 900*, pp. 253–274) разматра утицај библијске реторике на перцепцију муслимана, из угла појединих иберијских хроника.

Занимљив осврт на положај варвара у време пропасти Западног римског царства, чија се *другост* у римском друштву све мање препознавала, доноси Ралф В. Матисен (Ralph W. Mathisen, *Not the ‘Other’: Barbarians and the End of the Western Roman Empire*, pp. 275–288). Представе о викингима из угла археолошких извора анализира Меган Матсон Макгинис (Meghan Mattsson McGinnis, *How ‘Other’ was the Viking Otherworld?*, pp. 289–318), док пример изразито позитивне слике *другог*, с позиције историчара књижевности, даје Ју Онума (Yu Onuma, *Otherness as an Ideal: The Tradition of the ‘Virtuous’ Indians*, pp. 319–338). На значај визуелних представа за разумевање јеврејске *другости*, указала је Марија Портман (Maria Portmann, *Distinctive Signs and Otherness: The Depiction of*

Prophets, in the Late Fourteenth Century in the Cathedral of Toledo (Spain), pp. 339–370). Представе о викиншкој епохи из угла скандинавских правних споменика, обрадио је Роланд Шил (Roland Scheel, *‘It was the Law Back Then’: The Viking Age as the Other in Medieval Scandinavian Legal Thought*, pp. 371–394). Фелиција Шмидер (Felicitas Schmieder, *The Other Part of the World for Late Medieval Latin Christendom*, pp. 395–414) пружа допринос разумевању картографских представа о далеком другом. Тиаго Жоао Кејмада Силва (Tiago João Queimada e Silva, *The Muslim „Archother” and the Royal „Other”: Aristocratic Notions of Otherness in Fourteenth-Century Portugal*, pp. 415–436) испитује аристократске представе о муслиманима на простору четрнаестовековног Португала. Зборник затвара рад Миријам Твејт (Miriam Tveit, *The Sámi in Medieval Scandinavian Law*, pp. 437–455) с анализом правног статуса једне етничке групе, као познатог, али изопштеног *другог*.

Наведени радови представљају сликовите примере разматрања концепта *другости* из различитих перспектива, при чему сваки аутор доноси особен приступ. Иако се тиме не добија увид у целовиту слику, хетерогеност тема доприноси бољем разумевању појединих аспеката овог феномена. На тај начин, истраживачи су усмерени ка детаљнијој анализи одређених питања и фокусу на специфичне врсте извора. На пример, радови К. Гантнера и С. Грубер могу послужити као смернице за даља истраживања концепта *другог* у италијанским хроникама раног средњег века. Такође, прилог Ф. Шмидер пружа солидну основу за будућа истраживања знања и представа о православним народима Балкана, с аспекта западноевропске картографије позног средњег века.

Умесно је додати да поред општег, зборник садржи регистар имена и појмова из домена *другости*. Уз то, сви радови написани су на енглеском језику, што публикацију чини пријемчивом за ширу научну јавност. С обзиром на све наведено, може се закључити да зборник радова *‘Otherness’ in the Middle Ages*, пружа корисне смернице за изучавање различитих аспеката *другости* у средњем веку.

Марко ГАВРИЛОВИЋ

**Alexios G. K. Savvides, *ΥΣΤΕΡΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΑΙ
ΠΡΩΙΜΗ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ*
(Позновизантијска и раноосманска Тесалија),
изд. ΗΡΟΔΟΤΟΣ, Athina 2022, 329 стр.**

Смештена на простору северне Грчке, Тесалија се још од древних времена међу осталим подручјима Хеладе издвајала по племенитим коњима, доброј коњици, обиљу воде и богатству. Пространа равница, уоквирана високим планинама, поговодала је развоју земљорадње и сточарства. После бурне историје у античком раздобљу, средњи век дочекала је у границама Византијског царства, али се не би могла убројити међу најважније провинције „царства Ромеја (Римљана)”. Најбурнији период у историји средњовековне Тесалије уследио је после крсташког освајања Цариграда и рушења Византије 1204. године.

Управо се то раздобље нашло под истраживачком лупом Алексиса Савидиса, професора Универзитета у Каламати (Грчка) и угледног византолога чији је научни опус збиља импозантан. Хронолошки посматрано, његова монографија обухвата раздобље од 1204. до око 1470. године, што значи скоро три столећа.

Како у уводу истиче Савидис, историју Тесалије до 1204. године обрадила је грчка научница Ана Аврамеа, а повест ове области у 13. и 14. веку заокружио је Божидар Ферјанчић. Занимљиво је да су обе студије објављене давне 1974. године. Ова чињеница је један од разлога што се Савидис определио да тежиште његове монографије ипак буде на повесници завршних деценија 14. и, поготово, на деценијама 15. века.

Ослоњен на богат фонд сачуваних извора, разнолик како по жанру тако и по пореклу, почев од византијских и поствизантијских (Никита Хонијат, Георгије Акрополит, Георгије Пахимер, Нићифор Григора, Јован Кантакузин, Дука, Георгије Сфранцис, Лаоник Халкокондил, Морејска хроника, Кратке хронике, Јањинска хроника, Хроника о турским султанима, Хроника Галаксида, Хроника Токо, али и Житије Атанасија Метеорита и шаролике исправе похрањене у тесалијским манастирима), преко латинских источника (Жофруа Вилардуен, Роберт од Кларија, Анри од Валенсијена, Марино Санудо Торчело Старији, Рамон Мунтанер и разна латинска документа), све до значајних нумизматичких и сигилографских материјала, аутор је, дакле, својим читаоцима пружио једну богату, живописну и свеобухватну панораму области у северној Грчкој у којој су се догађаји смењивали таквом брзином да се чинило да претичу један другог.

Почев од 1204. године, као што је речено, Тесалија је пролазила кроз епоху убрзаних промена врховне власти. Тако је, најпре до касних шездесетих година 13. века, била део тзв. Епирске државе, потом је прерасла у државну творевину којом су до 1318. године, носећи високу титулу севастократора, владали представници династије Анђела. У тај вишедеценијски временски одсечак пада и долазак гласовите Каталанске компаније (1309), која је позвана да помогне Византији у рату с Турцима, али се отргла и за неколико година победоносно и незауостављиво прокрстарила кроз скоро све европске провинције некадашње Византије. Од 1318. до средине тридесетих година 14. века, Тесалијом је владала породица Орсини, а након тога је, напокон, ушла у састав Византијског царства. У оквирима некадашње империје остала је кратко јер су је 1348. године запосели Срби, најпре Стефан Душан, а онда су Тесалијом владали његов полубрат Симеон (Синиша) Палеолог (1359–1370/1371) и, на самом крају, „последњи Немањић” Јован Урош Палеолог (1371–1373). Управо за владавине Срба у Тесалији отпочео је монашки живот на Метеорима, а Јован Урош, наклоњен смерном тиховању, владарску одору заменио је калуђерском ризом и добио име Јоасаф. Последњи владари Тесалије потицали су из породице Филантропина, а онда су уследили непрестани упади Османлија и Тесалија је потонула у епоху туркократије.

Књигу професора Савидиса чини шест поглавља која, тако поређана, творе једну чврсту и уравнотежену целину. У првом, уводном поглављу, реч је о господарима Епира и Тесалије, а у оквиру Епирске државе настале после рушења Византијског царства, док је друго посвећено позновизантијској тесалијској просопографији, историјској географији и топографији, с посебним освртом на новија истраживања из поменутих дисциплина. Треће поглавље се односи на историјски развој у тесалијској држави од стицања самосталности (1267/1268), за владавине Јована I Анђела Дуке Комнина, до почетка 14. века, док је четврто посвећено не само доласцима Каталанаца, Албанаца и Срба, него и цветању монашког живота. Пето поглавље Савидисове књиге посвећено је османлијској инвазији, односно сталним упадима исламских ратника чији је крајњи исход био заузимање целе области. У жижи шестог, последњег поглавља, налази се турски војсковођа Турахан Бег који је заједно са синовима обележио историју Тесалије у 15. веку и на својеврстан начин пресудно утицао на прелазак касновизантијске у „турску” Тесалију. Књига садржи списак скраћеница, обимну библиографију, опсежан резиме на енглеском језику, подробен регистар и историјске карте (њих пет на броју).

Један од највећих научних доприноса Савидисове књиге састоји се у сасвим новој хронологији османлијског освајања Тесалије. Он

аргументовано истиче да запоседање плодне грчке области није било брзо и није окончано ратним операцијама између 1392. и 1393/1394, како је сматрало неколико истраживача који су припадали старијој византологији и у шта још верују поједини данашњи научници. Напротив, он наглашава да су потчињавање Тесалије и њен улазак у границе Османског царства исход дугог историјског процеса који се одвијао у три главне фазе. Прва фаза је обухватала 1386. и 1387. годину, а друга, у којој су се освајања Османлија такође раширила и на простор континенталне Грчке, трајала је између 1392/1393. и 1396/1397. године. Најзад, трећој фази припадају збивања у широком временском луку између 1423. и 1454/1470, а у вези с коначним падом главних градова Тесалије као што је, на првом месту, Лариса. Прва и друга фаза, истиче Савидис, одиграле су се за владавине султана Мурата I и Бајазита I и углавном су повезане с деловањем ренегата Евренос Бега, ваљаног војсковође који је предводио турске одреде. Између друге и треће фазе, подвлачи Савидис, постојала је једна епизода, један међупериод између 1403. и 1413/1414. године. Било је то време после битке код Ангоре (1402) и тешког пораза Османлија који су државу бацили у дуги грађански рат синова Бајазита I. Управо тада је византијском цару Манојлу II Палеологу пошло за руком да од Бајазитових завађених епигона, између осталих концесија, добије и Тесалију. У трећој фази, за владавине султана Мурата II и његовог сина Мехмеда II, главни посао обавили су османлијски војсковођа Турахан Бег (преминуо 1456) и његови синови Ахмед Бег и Омер Бег. Коначно освајање Тесалије, када су у њеним планинским областима утихнули и последњи знаци отпора, одиграло се у вези с османлијским запоседањем острва Еубеје (Евије), које су Венецијанци називали Негропонт, а које ће Турци назвати Агрибоз, 1470. године.

Сводећи у најкраћем оцену књиге која је пред нама, можемо да нагласимо да је посреди још једна у низу узорних монографија неуморног проучаваоца византијске прошлости Алексиса Савидиса у којој је аутор, као и у својим претходним студијама, исказао хвале вредну акрибију и беспрекорну хеуристику.

И на крају, али не и на последњем месту, са задовољством се може истаћи да проф. Алексис Савидис има много лепих речи о студији академика Божидара Ферјанчића, која је из штампе изашла пре безмало педесет година (*Тесалија у XIII и XIV веку*, Београд 1974), а то, опет, значи да је Ферјанчићева књига у свету византологије издржала строги суд времена.

Sotto lo sguardo di Ruggero : Un sovrano, un regno, una città del Mediterraneo medievale, a cura di Francesco Paolo Tocco, Centro Studi Ruggero II – Città di Cefalù, Cefalù 2022, 388 pp.

Под Руђеровим будним оком: Владар, краљевство и град средњовековног Медитерана – како бисмо могли превести назив италијанског оригинала – резултат је великог међународног скупа који се одржао у Чефалуу (Сицилија) између 29. фебруара и 1. марта 2020. године. Организатор скупа је био новоосновани научни центар *Centro Studi Ruggero II* (Центар за студије Руђера II), са седиштем у истом граду.

Скуп је одржан у Чефалуу јер је посвећен првом сицилијанском краљу Руђеру II (1105–1154). Наиме, иако је познат још од Антике као грчки Кефаледион, владавина краља Руђера трајно је изменила његову судбину. Први сицилијански краљ је одлучио да овде, надамак своје престонице Палерма, подигне катедралну базилику као сопствени маузолеј. Ова катедрала је опстала до данас као једно од највећих културних блага Сицилије.

С друге стране, краљ Руђер II је један од најважнијих средњовековних владара Сицилије и јужне Италије. Он је својим крунисањем 1130. године основао краљевство којим је ујединио Сицилију и јужну Италију, које ће у неком облику опстати све до уједињења Италије 1860. године (иако је већи део тог периода било подељено између два сицилијанска краљевства – једног на острву а другог на Апенинском полуострву познатом у историографији као *Нануљска краљевина*). Као неко ко је оставио за собом велику државу која се у једном тренутку простирала на два континента и бројне задужбине, Руђер II не престаје да привлачи пажњу како сицилијанске и италијанске, тако ни шире међународне научне заједнице, док се његова смрт 28. (односно 26) фебруара традиционално обележава у краљевом граду.

Сама књига има 388 страна и подељена је у две целине. Прву чине уводни, поздравни делови, док другу чине научни радови са самог скупа. Научни део књиге чине три целине (како алудира и сам поднаслов): то су *Владар, Краљевство и Чефалу: Град недозвољеног предаха* где се аутори баве самим Руђером II, Сицилијанским краљевством које је он створио и Чефалуом. Сви радови су на италијанском језику изузев три рада на шпанском.

У научној целини *Владар* први рад је *Ruggero chi?* (Који Руђер?) Франческа Паола Тока (23–37). Токо почиње своје излагање с одређеним теоријама у филозофији науке о проблемима традиционалне историографије и потом посматра та питања кроз призму историографије која се бавила Руђером II од краја 19. века. Противи се анахроним погледима на краља Руђера и миту који се стварао око његове личности, те као аутор првог научног рада у зборнику и његов уредник, сматра задатком ове књиге да нека питања добију нова, научна тумачења.

Следећи рад, Фулвија Деле Донеа, *Il primo re di Sicilia e la sua incoronazione: narrazioni, problemi, significati* (Први краљ Сицилије и његово крунисање: наративи, проблеми и значења) (39–51) говори о томе како настаје једно ново краљевство у средњем веку, на примеру Руђерове Сицилије. Анализира наративне изворе и говори о њиховој контрадикторности, и проблемима при настанку једне краљевине без праве државничке традиције.

L'incoronazione di Ruggero. Un nuovo testimone dell'Ordo A (Руђерово крунисање: Ново сведочанство *Ordo A*) Анђеле Ламана (53–64) јесте ауторкин прерађен магистарски рад у коме се она бави петим рукописом извора познатог као *ordo A*. Ради се о посебној врсти извора који описују протокол крунисања, те ауторка анализира један нови рукопис првог протокола из времена крунисања који је пронашла у Народној библиотеци у Барију. Она говори о стању у ком је сачуван, како изгледа итд. Ламанин закључак је да је пети рукопис *ordo A* настао на Сицилији крајем 12. века, а уз свој рад је приложила и фотографије и читање рукописа.

Рад Жан-Марија Мартена *Ruggero II: un sovrano polisemico?* (Руђер II: вишезначан владар?) (65–81) објављен је постхумно. И овај рад се бави природом Руђеровог краљевства с обзиром на чињеницу да је оно настало на територијама које су некад биле арабљанске и византијске, као држава папских вазала у 11. и 12. веку. Аутор се бави и питањем Руђерове титуле и да ли је Руђер био западни владар или не, што Мартен утврђује на основу тога како су га видели његови поданици. Важно место за разумевање Руђеровог положаја и круне је његов однос са Римском црквом. Док нас данас занима мултиетничност Руђеровог краљевства, савременици Руђера II нису сматрали странцем и он представља једног западног владара (по критеријумима Леон-Робера Менажеа). Угледање на стране моделе (као што су византијски), Мартен види као покушаје краља Руђера да се одвоји од папа чији је био вазал, а не као одлику толеранције и мултиетничности краљевства.

На ову тему се надовезује и рад Аник Петерс-Кисто *Ruggero II, un „re imperiale”?* (Руђер II, „царски краљ”?) (83–100). Ауторка се бави

питањем да ли је Руђерова држава била империја и ту се позива на теоријску литературу о империологији. Она говори о краљевској титули, освајачкој политици, визуелним представама, државним традицијама новоосноване краљевине итд. Противи се Меланжеовом гледишту да је то типична западна држава, већ је види више оријенталном, због њеног империјалног модела из Византије и исламског света уз помоћ којих је Руђер II хтео да буде независан и суверен. Њена теза је да је римство било инструмент Нормана да се одвоје од папског Рима, те су византијски елементи били усмерени ка идеолошкој борби против папа а не немачких царева. У прилог том становишту је неговање исламских и византијских традиција с простора његовог краљевства. Због тога су утицаји византијског римства били пресуднији, него рецимо немачког, што значи да Краљевина Сицилија није толико пост-каролиншка и отонска како се то приказује у делу историографије.

„*Sultano battezzato*” – *Ruggero II come restauratore e armonizzatore: alcune osservazioni sulla visione orientalistica di Michele Amari* („Крштени султан” – Руђер II као обновитељ и ускладитељ: неколико запажања о оријенталном схватању Микелеа Амарија) Кордуле Волф (101–122) бави се, као и Токо, ставовима модерне историографије о краљу Руђеру. Чувени сицилијански и италијански оријенталиста Микеле Амари (1806–1889) био је творац термина „крштени султан” у својој књизи *Историја сицилијанских муслимана*. Овај термин Микеле је највише користио за Фридриха II, али и за његовог деду Руђера II, због неких исламских обичаја на њиховим дворовима, те је током ризорђимента створена слика о Руђеру као симболу акултурације, синкретизма и транскултуралности. Волф се у свом раду бави утицајем Амаријевог виђења Руђера II на слику првог сицилијанског краља у савременом друштву и објашњава каква је била улога те слике у време када је Амари писао своју књигу.

У раду *Riflessioni sulla presenza di Ruggero II nei testi agiografici meridionali* (Промишљања о слици Руђера II у јужноиталијанским хагиографским текстовима) Франческа Панарелија (123–138) анализирају се житија светих из норманско-хоенштауфеновског периода у којима се појављује краљ Руђер. У њима је краљ маргинална личност која треба да посведочи светитељевој светости. Углавном је представљен као негативна личност, иако постоје значајни изузеци. У сваком случају, краљ се на крају увек увери у светитељево светост, која потом Руђера II подстакне на ктиторску делатност.

Рикардо Берарди је аутор рада који се зове *Feudo e servizio militare in Calabria e Sicilia durante l'età di Ruggero II. Un modello per il nuovo Regno di Sicilia?* (Феуд и војна служба у Калабрији и на Сицилији за

време Руђера II: Образац за нову Краљевину Сицилију?) (141–167) и са којим почиње целина зборника под насловом *Краљевство*. У њему се аутор бави питањем институције феуда на простору Руђерове матичне територије на Сицилији и у Калабрији на основу документарних извора из 12. века. Посебно се бави феудалном терминологијом из извора, која није увек најјаснија. Тако се рад осврће и на природу баронских каталога и како је хетерогено краљевство требало да помири све традиције које су постојале у новооснованом краљевству, како би владар оптимизовао своје војне снаге. Феуди из извора су по Берардију служили сицилијанским краљевима за регрутацију војске, уз све опрезе тумачења феудалне терминологије. На крају рада аутор је приредио и мапу Калабрије и Сицилије на којој су убицирани топоними из рада.

У свом раду *La politica matrimoniale alla corte normanna di Sicilia* (Брачна политика на норманском двору на Сицилији) (169–186), ауторка Кармелина Урсо даје преглед историје бракова које су склапали представници породице Отвил. Иако почиње свој преглед с војводом Апулије Робертом Гвискардом (1057–1085) и његовим браковима, када пређе на Гвискардовог млађег брата, великог грофа Сицилије Руђера I (1071–1101), ауторка се више не враћа на апуљску грану породице Отвил, већ се рад потпуно усредсређује на династију Руђера I. Излагање се завршава браком између кћери Руђера II, Констанције, и немачког цара Хенрика VI Хоенштауфена (1191–1197) и доласком на власт нове династије.

У првом од три рада на шпанском, *La eboraria en época de Ruggero II y los procesos de transculturación en el Mediterráneo medieval* (Обрада слоноваче у време Руђера II и процеси транскултурације на средњовековном Медитерану) Ноелије Силва Санта Круз (187–209), разматрају се фатимидско-норманске културне везе преко обраде слоноваче на норманској Сицилији, с обзиром на чињеницу колико је слоновача била цењена на Медитерану и колико је слоновача која се обрађивала на Сицилији била распрострањена по Европи. Сицилија је имала добар положај за трговину слоновачом јер је била близу Африке, а та близина с Арабљанима служила јој је као стални узор за обраду те слоноваче, копирајући мотиве из арабљанских палата, илустрованих књига и слично. Ауторка се посебно бави предметима од слоноваче у Руђеровом краљевству, а најбољи примери за то налазе се у Палатинској капели у Палерму. Један од закључака који Силва Санта Круз истиче јесте да се норманска слоновача не може квалификовати као *византијска*, *исламска* или нешто треће, јер се тиме маши суштина те уметничке делатности и оригиналност коју је она имала. На крају се налазе и фотографије најважнијих или егземпларних предмета из текста.

Сличан је и рад Лауре Родригез Пеинадо, *La producción textil y el „ergasterion” de la corte normanda: reflexiones para su estudio* (Производња тканине и „ергастерион” норманског двора: размишљања за студију) (211–228). Као и у случају слоноваче, Родригез Пеинадо бави се тканинама које су настале у норманској краљевини током 12. века, у разним приватним радионицама попут оних у Шпанији, које су опонашале или копирале луксузну робу са истока, из фатимидског Египта и Византије. Ауторка је на страни оних који више наглашавају арабљански утицај, иако је и византијски евидентан у многим примерима норманских тканина. Извори такође некад упућују на то да су радионице на Сицилији биле византијског типа, те Родригез Пеинадо предлаже нову методологију с већим фокусом на саме предмете, како би се дошло до нових, прецизнијих сазнања о обради тканине у Шпанији и на норманској Сицилији.

Последња целина зборника *Чефалу: Град недозвољеног предаха* почиње с радом Антонија Франка *Note su Cefalù islamica* (Белешке о исламском Чефалуу) (231–237). Аутор даје преглед историје Чефалуа од антике до Нормана, објашњавајући како се о граду мало зна у периоду пре него што је Руђер II у граду подигао катедралу. На основу арабљанских путописаца из 12. века и сачуваних муслиманских гробница из Чефалуа, Франко истиче економски значај и богатство града у арабљанском и норманском периоду, као и његов мултиетнички карактер.

Бруно Фиљволо у свом раду *Le relazioni tra Cefalù e le città della costa in epoca normanna* (Односи између Чефалуа и приморских кампанских градова у норманском периоду) (239–263) на основу документарних извора за Чефалу говори о привредној сарадњи између градских бискупа и тиренских трговинских центара из Кампаније, пре свега Амалфија. Ови градови су подстицали економски развој Чефалуа, којим су руководили бискупи откада је град постао седиште бискупије. На крају рада аутор даје и апендикс с две релевантне повеле, за које је приредио сажетке њиховог садржаја и оригинални текст.

Роза Марија Куко и Стефано Васало су потписници рада *I Normanni tra Cefalù e le Madonie alla luce delle recenti scoperte archeologiche* (Нормани између Чефалуа и Мадонија у светлости недавних археолошких открића) (265–291). Аутори својим радом желе да прикажу историју Мадонија и Чефалуа у норманском периоду, на основу неколико локалитета у том подручју. Највише пажње су посветили тзв. Цицероновим термама у Чефалуу и опатији Св. Ђорђа у Гратерију. Анализирају и неколико утврђења на подручју Мадонија, те закључују да је постојао континуитет у насебинама овог простора пре и после норманске превласти.

Последњи рад на шпанском је *Sicilia, España y el lenguaje artístico islámico internacional* (Сицилија, Шпанија и међународни језик исламске уметности) Хуана Карлоса Руиса Соусе (293–321) и објављен је постхумно. Аутор се прво осврће на различит приступ код историчара уметности још од 19. века о питању перцепције арабљанске уметности Шпаније и Сицилије и на појам „мудехар” (*mudéjar*) у историји шпанске уметности. Главни предмет истраживања рада јесу мукарнаси у исламској уметности: чему су служили, шта су представљали, како су настали и где су се све могли налазити. Мукарнасе су због своје универзалне идеје о стварању света преузели и остали припадници аврамовских религија који су тада били у културном додиру с муслиманима, те Руис Соуса наводи најважније примере из Шпаније и са Сицилије. Закључак је да су и сицилијански и шпански краљеви користили исламске идеолошке представе, без обзира на њихову религиозну припадност, како би промовисали сопствене владарске врлине и способности, те се њихова архитектура може (и мора) разумети једино у ширем контексту муслиманског Медитерана.

Frammenti ruggeriani. Il perduto spazio sacro della cattedrale di Cefalù (Руђеровски фрагменти: Изгубљени свети простор катедрале у Чефалуу) рад је Руђера Лонга и Франческа Капитумина (323–378), у коме је први део под називом „Средњовековни свети простор и његове трансформације (XII–XVII)” написао Лонго, а други под називом „Вајарски системи литургијског декора: Материјални докази и изгубљено” Капитумино, док је закључак заједнички. Лонго се бави изгледом светог простора унутар катедрале у време када је базилика настала и како се мењао њен изглед, нарочито у 16. и 17. веку (иако је тај процес трајао од 12. до 20. века). На основу фрагмената Капитумино закључује да су на тим предметима из главног брода базилике радиле бар две радионице: једна из Месине и друга цистерцитска пореклом из Монпељеа. Његова теза је да су фрагменти израђени тридесетих и четрдесетих година 12. века, али су већ у другој половини столећа доживели знатне модификације када је катедрала из непознатих разлога преуређена.

Зборник се завршава радом Винченца Гарба на тему *Ruggero II sovrano attuale in ogni tempo. Note e margine della tradizione cefaludese di commemorare l'anniversario della morte del sovrano il 28 febbraio di ogni anno* (Руђер II актуелни владар у свакој епохи: Белешке и записи о чефалуској традицији комеморације годишњице владареве смрти 28. фебруара сваке године) (379–383), који уједно представља и епилог ове књиге. Традиција да се у Чефалуу обележава датум смрти Руђера II датира још из 18. века, а Гарбо се бави неколицином примера из 19. века када

је први сицилијански краљ код савременика био приказиван као владар с анахроним, модерним владарским врлинама. Посебно је питање зашто се краљева смрт обележава 28. а не 26. фебруара, и једно од објашњења је да су тек тада становници Чефалуа сазнали за Руђерову смрт.

У зборнику се налазе радови из историје, историје уметности, историје књижевности и археологије. У зборнику се доста радова бави модерном перцепцијом Руђера II и средњовековних тема.

Вук Р. САМЧЕВИЋ

Natalie Rothman, *The Dragoman Renaissance. Diplomatic Interpreters and the Routes of Orientalism*, Cornell University Press, Ithaca and London 2021, xxiii + 419 pp.

Изучавање дипломатских односа две државе наводи на анализу начина на који се одвијала комуникација између њених службених представника. Тада је неопходно поставити питање: на који начин су премошћивани лингвистички јаз и културолошке разлике у моментима када је разумевање на више основа било преко потребно? За размену информација и сарадњу османске и венецијанске управе били су одговорни драгомани или терџумани (итал. *dragomano*, тур. *tercüman*) – преводиоци који су својим посредовањем свакодневно доприносили одрживости, не само дипломатских, већ и економских веза и културолошке размене. Претече драгомана, које познаје период ране модерне, могуће је пронаћи у античком добу, када су слични службеници били запослени као медијатори у комуникацији између власти и становништва. Њихова улога у средњем веку и даље је била ограничена на посредовање унутар једне државе, да би с временом драгомани задобили функцију преводиоца „оријенталних језика” – арапског, персијског и османског. На италијанском подручју, драгомани су интервенисали при успостављању дипломатске и економске сарадње с Фатмидима и Мамелуцима у Египту. Ширење Османског царства допринело је да њихова функција у преговарању са османским службеницима постане од велике важности за одржавање трговине и политичких односа с растућом империјом на Оријенту. Због улоге коју су имали, очекивано је да студија коју овом приликом представљамо није

усамљен резултат изучавања њихове активности, па ћемо поменути само поједине које су јој претходиле.

Преданост венецијанске власти да у Венецији оформи школу за учење оријенталних језика (итал. *scuola di lingue orientali / dei giovani di lingua*) резултирала је с неколико неуспелих покушаја у периоду од 16. до 18. века. Њихове напоре, појединачне пројекте и препреке с којима су се суочавали, обрадила је Франческа Лукета у три рада публикована у периоду од 1983. до 1989. године („Un progetto per una scuola di lingue orientali a Venezia nel settecento”, *Quaderni di Studi Arabi* 1 (1983) 1–28; „Una scuola di lingue orientali a Venezia nel settecento: il secondo tentativo”, *Quaderni di Studi Arabi* 2 (1984) 21–61; „La scuola dei ‘giovani di lingua’ veneti nei secoli XVI e XVII”, *Quaderni di Studi Arabi* 7 (1989) 19–40). Остали истраживачи скренули су пажњу на венецијанску школу за драгомане у Истанбулу (С. Сосо, F. Manzonetto, *Baili veneziani alla Sublime Porta, Venezia, Comune di Venezia-Università degli Studi di Venezia*, 1985, 106–116; I. Palumbo Fossati Casa, „L’*école Venitienne des ‘Giovani di Lingua’*”, *Istanbul et les langues orientales*, édité par Frédéric Hitzel, Istanbul–Paris, IFÉA, INALCO, L’Harmattan, ISIS, 1997, 109–122), а последњи период њеног постојања крајем 18. века представили су Марија Пиа Педани и Антонио Фабрис у свом заједничком раду („L’ultimo atto della scuola veneziana dei giovani di lingua a Costantinopoli”, *Quaderni di Studi Arabi* n.s. 11 (2016) 51–60). Будући да је венецијанска служба изнедрила драгомане чије су породице генерацијама остајале на овој позицији, неки аутори су указали на немали траг који су ова имена остављала у венецијанској историји. Некима од њих посветили су се Марија Пиа Педани и Кристијан Лука анализирајући њихово порекло, живот, породично стабло и утицај који су имали на дипломатске односе Венеције са Османским царством. Захваљујући њиховим радовима, историографија је упозната са завидном службом Микелеа Мембреа, драгомана који је половином 16. века радио при Магистрату за трговину, као и преводиоцима из угледних породица Брути, Боризи, Грило, Тарсија (М. Р. Pedani, „The Interpreter Michele Membrè’s Life in Venice, Cultures of Empire: Rethinking Venetian Rule, 1400–1700”, *Essays in Honour of Benjamin Arbel*, Brill 2020, 383–413; С. Лука, „Il bailaggio veneto di Costantinopoli nel Cinque–Seicento: i dragomanni provenienti dalle famiglie Brutti, Borisi e Grillo”, *Dacoromano-Italica: studi e ricerche sui rapporti italo–romeni nei secoli XVI–XVIII*, С. Лука, Cluj–Napoca 2008, 105–158). Служба ових преводиоца у другим европским центрима била је подједнако привлачна истраживачима, па је тако о дубровачким драгоманима и њиховим обавезама писала Весна Миовић-Перић („Dnevnik dubrovačkog dragomana

Miha Zarinija”, *Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 33 (1995) 93–135; „Dragomans of the Dubrovnik Republic: their training and career”, *Dubrovnik Annals* 5 (2001) 81–94).

Ауторка књиге коју овом приликом представљамо пришла је тематици после вишегодишњег изучавања венецијанско-османских дипломатских односа. Након што је одбранила докторску дисертацију на Одељењу за антропологију и историју у Мичигену, запослила се на Универзитету у Торонту, где данас има звање професора. Њена постдокторска истраживања била су омогућена стипендијама при Универзитету у Торонту, а касније признавана наградама које је добила за објављене резултате. Интересовања Е. Натали Ротман простиру се у сфери ране модерне историје Медитерана, где се највише фокусира на венецијанско-османске односе. На темељу који је Фернан Бродел поставио посматрањем Медитерана као простора на коме се преплићу политичке границе, зоне контаката и размена, Ротман је скренула пажњу на значај изучавања културолошких медијатора. Ово питање је обрадила у својој претходној студији *Brokering Empire: Trans-Imperial Subjects between Venice and Istanbul* која је изашла из штампе 2012. године (Ithaca and London: Cornell University Press), па је ово њена друга већа публикација у којој је истакла улогу посредника између Венеције и Османског царства.

Студија Е. Натали Ротман подељена је на увод, седам поглавља и закључак. Сасвим оправдано, ауторка је у почетном делу објаснила потребу за подробнијим разумевањем драгомана, представивши укратко ко су били ови службеници, и каква је била њихова улога. Нагласила је да се у свом раду у највећој мери усредсредила на настанак и деловање венецијанског кадра преводилаца, али да није пренебрегнута чињеница постојања драгомана и у другим европским службама. Постављајући темељ за даљу анализу, на самом почетку истакла је да драгомани нису били пуки преводиоци, чији се посао заснивао на једноставном тумачењу одређеног текста на османском језику. Њихово познавање османске културе и историје, политичког уређења и обичаја ставило их је у завидан положај посредника који су имали могућност да утичу на односе између европских држава и Османске империје, али и да учествују у ширењу османске литературе. Износећи теорију да корени оријентализма сежу знатно пре доба просветитељства, ауторка је изнела мишљење да зачетак оваквог виђења исламских култура треба тражити у Истанбулу у време 16. и 17. века. Као одговорне за то видела је припаднике европског дипломатског миљеа који су, заједно са османском елитом, још тада поставили основе виђења ислама као једне цивилизације. Стога је, као један од циљева анализе, установљена потреба да се покаже на који начин

су драгомани, као медијатори ове две државе, успостављајући визуру за разумевање османског језика и културе, дали свој допринос настанку оријентализма.

У првом поглављу (*Localizing Foreignness: Forging Istanbul's Dragomanate*) објашњено је на који начин се одвијала обука младих за службу венецијанских драгомана. Грађани Венеције пријављивали су своје синове за позицију драгомана, пошто су је видели као добру прекретницу, а поданици с прекоморских територија су на овај начин стварали слику оданости Републици. Ученици су били и припадници католичке заједнице Истанбула међу којима је било Пижана, Венецијанаца и Ђеновљана, досељених пре Четвртог крсташког рата, али и фанариота, потомака угледних византијских породица. Сви шегрти за ову службу учили су на баиловом двору у Истанбулу. Без обзира на проблеме с којима се суочавало обучавање драгомана у Истанбулу, венецијанска школа показала се као најефикаснија. Друге европске државе су, без већег успеха, покушавале да створе самосталне школе за ову службу. Подучавање у баиловој резиденцији имало је своје предности због дипломатске средине у којој су младићи свакодневно боравили, где су могли да стекну драгоцено искуство за сналажење у ситуацијама од политичког значаја. Временом су родитељи у Венецији почели да страхују од лошег утицаја истанбулске средине на њихову децу, па су и зазирали од тога да их шаљу на обуку. С друге стране, венецијански представници власти видели су венецијанске грађане као најпогодније за ову функцију. Истовремено су истицали негативне стране драгомана пореклом из католичке заједнице Истанбула, сматрајући да нису довољно лојални. Без обзира на тенденције извесних представника венецијанске управе, захваљујући израженој ендогамији међу овим службеницима, који су се ограничавали на брачне везе унутар чланова сродничке заједнице, у 17. веку настала је снажна каста истанбулских драгомана, па је и наслеђивање ове функције постало уобичајено.

Ова тема је подробније разрађена у наредном поглављу (*Kinshipping: Casting Nets and Spawning Dynasties*), у коме се објашњава како је поменута заједница драгомана у Истанбулу формирана склапањем мешовитих бракова између припадника католичке и православне вере. Младићи из ових породица познавали су грчки, који им је био матерњи језик. Италијански језик, с друге стране, упознавали су од очева, али и током школовања у оквиру баилове резиденције у Истанбулу. На овај начин, настајале су породице драгомана међу којима су Боризи, Брути и Тарсија, пореклом с албанског, црногорског и истарског подручја. О друштвеном статусу драгомана у Истанбулу говоре велика имања која су

ови службеници завештавали цркви у Пери, кумства на крштењима, као и робови које су поседовали у свом домаћинству.

На значај неколицине збирних извештаја насталих из пера венецијанских драгомана ауторка је указала у трећем поглављу (*Inscribing the Self: Dragoman's Relazioni*). „Релације” (итал. *relazioni*) су збирни извештаји, драгоцен резултат венецијанских дипломатских путовања, а настајали су по завршетку сваке мисије коју би један представник Венеције имао на странијој територији. Будући да су, као врста документа, били карактеристични за венецијански племићки и управни миље, важно је што је Ротман посветила пажњу анализи релација које су писали драгомани. Као припадници венецијанског грађанског слоја или католичке истанбулске заједнице, драгомани су имали своја задужења која нису била искључиво дипломатске природе. Премда су се кретали у кругу државних представника Венеције, пренос спољнополитичких идеја и запажања значајних за јавни интерес Републике није био њихов задатак. Самим тим, неколико дипломатских мисија на које су послати, а које су на овај начин забележене, осим што показују какве су биле њихове језичке способности, указују и на преговарачке вештине, разумевање културолошких разлика и способност посредовања између две различите политичке управе. Поред тога, ауторка је у овим релацијама успела да препозна и напоре драгомана да формирају слику о себи, представе се као венецијански поданици и припадници интелектуалног круга Републике и направе идеолошку дистанцу од османског света у коме су одрасли, живели и школовали се.

Да су визуелне представе важан изворни материјал који може да помогне у разумевању угледа драгомана и њихове службе показано је у четвртом поглављу (*Visualizing a Space of Encounter*). Фокусирајући се на представе које су настале у 17. и 18. веку, у оквиру илустрованих албума о османској дипломатији и портрета насликаних по поруџбини драгомана, Ротман је истакла на који начин су драгомани били виђени, као и какву слику су желели да оставе о себи. У појединим илустрацијама једног албума препознат је и утицај драгомана у изради. Приказивање драгомана физички позиционираних између венецијанских и османских службеника имало је за циљ да укаже на њихов положај између две управе, а неколико представа које говоре о њиховом погубљивању на османској територији јасно истичу пожртвованост ових венецијанских поданика и посвећеност с којом су служили Републици. Уља на платну која се чувају у Покрајинском музеју Копра и Градском музеју у Поречу презентују ове преводиоце у раскошној одежди, у ставу који одише самопоуздањем, у окружењу барокног стила у коме су обично приказивани европски представници на османском двору.

Пето поглавље (*Disciplining Language: Dragomans and Oriental Philology*) указује на утицај који су драгомани имали на ширење знања о османском језику. Османски језик дуго није био уврштен у групу оријенталних језика, па се и није учио на универзитетима на Западу, а знање о њему могло је да се стекне једино на територији Османског царства. Прва граматика османског настала је у 16. веку, а први италијанско-османски речник у 17. веку. Речници су најчешће настајали на основу доступних рукописа, а писали су их мисионари, морнари, ходочасници и путници, па су били пуни позајмљеница из грчког, словенског и италијанског. Примећено је да је утицај драгомана учинио да се у речницима направи јасна разлика између османских речи и позајмљеница из других језика, али и да буде наглашен значај познавања арапског језика. Захваљујући утицају драгомана из Француске, Трансилваније, Тоскане и Венеције, у речнике су уведена фонетска објашњења о транскрипцији османских речи латинским словима, као и о хармонији вокала. Као резултат њиховог учешћа у формирању речника и граматика, не само да су османски, арапски и персијски били сврстани међу оријенталне језике, већ се и њиховом познавању придавао значај.

За истраживаче који не познају османски, и искључиво се ослањају на преводе османских докумената насталих у канцеларији венецијанских драгомана, од незанемарљивог значаја је шесто поглавље (*Translating the Ottomans*). Захваљујући анализи и поређењима која су у њему спроведена, могуће је разумети у којој мери су оригинална османска документа измењена и прилагођена разумевању ондашњег читаоца, говорника италијанског језика. Ауторка је истакла да се стил превођења разликовао у зависности од тога који је драгоман радио на њему. Поставила је бројна питања: да ли верно одрађују преводе, да ли имају неке шаблоне, како њихово порекло утиче на рад с документима и да ли размишљају о знању које читалац поседује о османској култури? Препознала је да су неки османски термини различито превођени. Да је познавање османског политичког система и конвенционално образовање при баиловој резиденцији у Истанбулу знатно утицало на рад драгомана, показано је на примеру Ђиролама Албертија. Овај венецијански грађанин и његови преводи представљају пример како је разумевање друге културе, али и боравак у дипломатској средини, знатно утицао на пренос информација из османских докумената. Његови преводи начињени су с разумевањем правних концепата османске управе и подаништва, као и унилатералности мировних уговора. Поједини драгомани остављали би оригиналне термине за титуле османских службеника, уз мање прилагођавање италијанском језику, док би други прибегавали коришћењу термина

венедијанских звања, која су видели као приближно слична. Коришћење речи на венедијанском дијалекту ауторка је видела као један од начина да се неке непознанице ставе у културолошки оквир који би читаоцима олакшао разумевање. Такође, Ротман је у преводима препознала тенденције драгомана да истакну свој статус венедијанског грађанина, али и несигурност коју су појединци имали због порекла. Примећен је допринос драгомана у стварању слике о стандардизованом османском језику који се користио у Истанбулу, наспрам других дијалеката који су постојали у Османском царству. На упознавање османске културе утицали су увођењем речи и термина из османског језика у италијански, уз извесне измене и прилагођавања. Ауторка сматра још и да су управо овим истицањем разлика и сличности између венедијанских и османских израза учествовали у стварању оријентализма.

Седмо поглавље (*Circulating „Turkish Literature”*) посвећено је учешћу драгомана у процесу ширења османске књижевности унутар европских кругова. Саветовањем, превођењем и пружањем разне друге помоћи за штампу неке историјске студије или хронике која је настала на османској територији, драгомани су умногоме помогли у ширењу знања о османској историји и култури. Ово је допринело и изградњи визуре коју је европски научни круг имао о Османском царству. Ауторка процењује да је овај процес трајао од 1570-их до 1720-их и назива га „ренесансом драгомана”. Њихово учешће није се сводило само на превођење дела, већ и на помоћ при сакупљању грађе којој су имали приступа, као и набавци списа захваљујући истанбулском кругу у коме су се кретали. Показало се да су драгомани својим радом, каталогизацијом списа којима су имали приступ, као и набавком других, поставили камен темељац за студије о османској држави и тако утрли пут будућим османистима.

У поговору (*Eplilogue: Dragomans and the Routes of Orientalism*), Ротман закључује како је процес формирања драгомана умногоме утицао, не само на ширење знања о овом језику у европским круговима, већ и на свест о значају који има пракса и примена наученог унутар круга нативних говорника. Приметила је како се венедијанска школа за драгомана у Истанбулу издвајала због своје напредности у приступу усавршавања ученика, али и коришћењем другачијег педагошког и дипломатског материјала у настави. Захваљујући венедијанском програму учења османског језика у баиловој резиденцији у Истанбулу, где су ученици свакодневно били окружени нативним говорницима, укореењен је став о значају утицаја друштвене средине на усвајање знања о језику. Генерације драгомана који су на овај начин образовани, показали су се као спретни и сигурни у примени наученог, па су на тај начин најбоље испуњавали

свој задатак. Ипак, систем упознавања новог језика кроз превођење текста и проучавање граматике, који је иза себе оставила језуитска школа, дуго је остао примаран начин школовања. Тек је од 20. века почео да се придаје значај педагошкој методи која је потенцирала примену језика у комуникацији, а која је изнедрила многе спретне драгомане у венецијанској служби.

Важност ове књиге је вишеструка. Њени резултати примењиви су, како у венецијанско-османским, тако и у лингвистичким студијама. Ова тема можда и има највећи значај за истраживаче који се баве венецијанско-османским односима искључиво кроз анализу докумената венецијанских канцеларија. Скренувши пажњу на то како се порекло драгомана одражавало и на стил њихових тумачења, ауторка је помогла да боље сагледавамо сваки превод османских списа који се нађе пред нама. Анализом породичних веза, образовања и рада драгомана, Ротман је овом књигом пружила основу за слична размишљања која могу само да олакшају пут једног истраживача који се бави везама између Венеције и Османског царства.

Марија АНДРИЋ

A. Ves Mičel, *Velika strategija Habzburške monarhije, Službeni glasnik, Beograd 2022. Biblioteka Društvo i nauka, Edicija Trag.*
Prevela s engleskog Vanja Savić.
(A. Wess Mitchell, *The Grand Strategy of the Habsburg Empire, Princeton University Press 2018*)

Подухват превођења и публикавања књиге из историје Хабзбуршке монархије, вредан је похвале сам по себи. Број монографија које су објављене или преведене на неку од бројних тема из опуса „хазбуршке” историографије заиста је мали, што никако не може бити објашњено нити оправдано чињеницом да је наш регион, у сваком смислу, део историјске баштине те државе. Током последње деценије на српском језику појавили су се преводи класичних монографија, попут оне Гинтера Ернста Ротенберга (*Аустријска војна граница у Хрватској 1522–1747*, 1960, и *Војна граница у Хрватској 1740–1881*, 1967) у издању СКД Просвјете

2022. године, и оне Чарлса Инграоа (*Хабзбуршка монархија 1618–1815*, 1994, 2000) у издању Центра за регионализам, Нови Сад и Задруге Рес публика, Београд, 2014. године. Штавише, може се повући паралела између наведених класичних публикација и ове најновије, Мичелове, осим у погледу чињенице да су аутори земљаци – Американци, те врсни познаваоци прилика у Централној Европи ангажовани у политичким и образовно-културним институцијама своје државе, и по томе што њихов приступ у истраживању и писању претендује на сврсисходност, свеобухватност и синтетичност. Мичел је свакако представник млађе генерације америчких познавалаца историје Хабзбуршке монархије (рођен 1977. године), с тек неколицином објављених радова. Књига коју представљамо, заправо је његова докторска дисертација, одбрањена на Слободном универзитету Берлин, Одељењу за политику и социологију, јула 2017. године, те под истим насловом (и готово без икаквих измена) штампана у издању Принстонске универзитетске штампарије наредне, 2018. године. Управо у то време, Мичел је постао државни секретар за европске и евроазијске послове (2017–2019), па и опуномоћеник Трампове администрације за Балкан (у посети региону марта 2018). Поред похвале домаћем издавачу на подухвату и избору теме, дужни смо да уочимо и неке мањкавости које, сматрамо, себи није смео да дозволи. Иначе солидан превод с енглеског језика могао је бити још бољи, с аспекта историографске струке, да је постојала стручна редактура текста.

Књига коју приказујемо може бити интересантна, како стручној тако и широј читалачкој публици, из више разлога. Поред чињенице да је посвећена динамичној историји региона у периоду између 1700. и 1866. године, још изазовнији су проблемски аспекти којима се она бави. Наиме, у средишту пажње је *велика стратегија* Хабзбуршке монархије – актуелни феномен промишљања за истраживаче који се баве историјама великих империја, донекле сродан истраживачким феноменима „границе” и „просторне политике”. Реч је о покушају разумевања комплексних прилика које су утицале на одређене облике понашања институционалних и друштвених елита – било из одбрамбених било експанзионистичких мотива – усмеравајући државно кормило у одређеном геостратешком правцу. Поменути феномен до сада није сматран карактеристиком Хабзбуршке монархије, посматране као строго дефанзивне силе, али Мичел је концепт велике стратегије анализирао управо у односу на њену доминантно (мада не увек) одбрамбену идеологију и кључни циљ да избегне вођење рата на више фронтова, а његов успех оправдао чињеницом да је та, по свему неспецифична државна творевина, надживела готово све своје противнике. Аутор представља доказе о томе

да је војно-политичко вођство третирано одбрану царства као целине и међусобно се надовезивало у усвојеним стратегијама, те да је напуштање мукотрпно изграђеног континуитета у другој половини 19. века довело до релативно брзог слома Монархије. У погледу фактографије дело је прилично „утегнуто”, те допуњено бројним ауторским картама и графиконима. Реферише на позната историографска дела, док су извори углавном фокусирани на извештаје, меморандуме и прогласе државника-савременика у погледу политичких и војних прилика. У зависности од теме и аспекта, своје ставове илустровао је бројним и ефектним цитатима водећих личности хабзбуршке и европске политике 17–19. века.

Потцртавајући филозофски континуитет *велике стратегије*, Мичел сажето представља политичке околности и указује на кулминацијске тачке у којима су се хабзбуршки државници један за другим надовезивали у својим одлукама, чак и онда када су прибегавали различитим тактичким решењима. Протагонисти стратешког континуитета препознају се у војничком ланцу од Монтекуколија, преко принца Еугена, генерала Трауна, Дауна, Лаудона и Ласија, до надвојводе Карла и генерала Радецког (који је затворио овај филозофски круг, проучавајући списе о ратовању принца Еугена), а у политичком ланцу преко Бартенштајна и Кауница, до Штадиона и Метерниха. Систематичним хронолошким описивањем њихових тактичких избора заиста се стиче увид у континуитет примарно одбрамбене стратегије, која је свој врхунац имала у *Метерниховом систему* – „дипломатски интензивном, а не војно интензивном систему безбедности” (стр. 307). Тај систем је додатно развио наслеђени концепт у коме су основни механизми били доследно ослањање на систем тврђава на ободима Монархије (који се показао као неприкосновени фактор одвраћања и/или задржавања непријатеља), потом, истрајно очување система држава у улози тампон-зона у Немачкој, Италији и Пољској (које су сносиле војно-политички притисак и финансијски терет одбране уместо Беча), а све подржано коалицијама великих сила, међусобно постављених у пат-позицију (међународни савези били су основни извор права и легитимитета све до средине 19. века). Најкраће речено, хабзбуршка велика стратегија базирала се на три елемента: мрежи савезништва, тампон-државама и дефанзивној војној тактици (стр. 393). Стога, опадање Монархије у периоду после 1848. године Мичел тумачи тезом о „напуштању традиционалних стратешких оружја”, у које убраја, пре свега, напуштање концепта „флексибилне дипломатије” и стратешког коришћења „времена” као тактике одлагања сукоба у сврху одређивања приоритета у деловању (подразумева се дефанзивног). У групу фаталних дипломатских грешака сврстава напуштање вековног савеза с Русијом (од

средине 18. века до Кримског рата, 1853–1856), која је била суштински гарант одржања хабзбуршког положаја не само на источним границама, већ и у Италији и Немачкој. Промена стратешког дискурса од дефанзивног ка офанзивном и преовладавање „културе војне силе” у време Франца Јозефа, тако нетипичне за хабзбуршку државу, биле су логична последица претходних, свесних (али лоших) стратешких избора, сматра Мичел.

Посебан осврт дугујемо ауторовом маниру да историјске појаве упоређује са савременим тековинама сличног типа. Тако, на пример, хабзбуршке (вобановске) тврђаве упоређује с улогом и значајем који носачи авиона имају у савременој војсци (стр. 135). Одредбу о Рајхскригу, колективној одбрани Рајха, упоређује с петим чланом Северноатлантског савеза, у погледу обезбеђивања војних контингената и испуњавања финансијске квоте приликом давања подршке одређеном ратном подухвату (стр. 215, и поново 260/261). Најчешће реферише на догађаје и феномене из историје европских великих сила (укључујући Русију), као и Сједињених Америчких Држава. Тај манир је разумљивији ако се има у виду да је његов рад историјски по тематици, али политичко-социолошки по својој ангажованој намени и намери да контекстуализује. Мичел у предговору истиче да му је намера да историјске појаве искористи „за поуку”, и то посебице чланицама евроатлантске алијансе на челу с Америком. У епилогу књиге, таксативно је побројао стратешке методе које се могу посматрати као „хабзбуршке поуке”, попут: не може се бити снажан свуда; избегавати рат кад год је то могуће; одлагати ангажовања све док услови нису повољни; најпре треба „одстранити” секундарне проблеме, па се посветити оним најтежим; теже је управљати сложеним ситуацијама пре него током сукоба; допуштено је бити попустљив према супарнику да би се купило време; чувати се унутрашњих подела; најопаснија граница јесте финансијска итд. Наводимо их, јер резимирају ауторове закључке о стратешким методама Хабзбуршке монархије, о којима је нашироко образлагано у поглављима књиге. Коначно, аутор заузима став да је НАТО безбедносни поредак данашњице можда прва адекватна замена за некадашњи хабзбуршки стратешки поредак на простору Средње и Источне Европе (будући да нацистички и совјетски поредак у томе нису успели). Његови нескривено англоцентрични погледи и дискутабилне аналогije, чини се, ипак су концентрисани на почетна поглавља и епилог, па нужно не ремете стручног читаоца усредсређеног на период којим се књига заиста бави, а то су 18. и 19. век.

Уколико се отклоне слојеви савременог геополитичког дискурса, сматрамо да је ова књига пристојан историографски допринос, успела синтеза и фокусирани феноменолошки приказ војно-политичког сегмента

историје Хабзбуршке монархије. Иако је највећим делом писана на основу референтних радова из области европске војне историје модерног доба, несумњиво је Мичел одличан познавалац материје, слободан да у концепцију и саопштавање унесе личан и иновативан приступ (на пример, концепт „темпирања времена“). Посебан квалитет ове књиге јесте прегледност којом се олакшава разумевање компликованих геостратешких и војно-политички односа у епохи небројених европских сукоба. Писана једноставним „англосаксонским“ стилем, држећи се базичне терминологије војно-безбедносне и геополитичке струке, те настојећи да поједностави материју и више пута поентирано понови темељне ставове – представља разумљиво дело и за ширу читалачку публику. Књигу треба посматрати, осим као „поучни“ приручник о писању ангажоване историографије, пре свега као корисни преглед геостратешког и војно-политичког развоја региона у историјској перспективи, с одређеним константама у деловању великих сила до данашњих дана.

Јелена ИЛИЋ МАНДИЋ

**Радомир Ј. Поповић, *Народе српски, љубезна браћо моја : Беседе кнеза Милоша изговорене на народним скупштинама и адресе народних скупштина,*
Матица српска, Нови Сад – Музеј рудничко-таковског краја,
Горњи Милановац 2022, 234 стр.**

Милош Обреновић (1783–1860) био је човек изузетне биографије. Учесник Првог, а потом и вожд Другог српског устанка, постао је 1830. кнез Србије. На њеном владарском престолу био је у времену од 1830. до 1839. и од 1858. до 1860. године. Његове заслуге за формирање модерне српске државе посебно су важне. Био је човек који је препознао да је упориште за српске захтеве била осма тачка Букурешког мировног уговора између Русије и Османског царства из 1812. године, којом су Срби признати као колективитет. Међутим, иако је акција на постепеном стварању српске аутономије од 1815. до 1830. била подстакнута његовом иницијативом, он ипак није деловао сам, већ заједно с представницима народа. Тело које је сазивано како пре, тако и после стварања аутономне

Кнежевине Србије, како би добило што ширу подршку, биле су народне скупштине. Извори настали њиховим радом су основна тема књиге др Радомира Ј. Поповића, научног саветника Историјског института, под насловом *Народе српски, љубезна браћо моја : Беседе кнеза Милоша изговорене на народним скупштинама и адресе народних скупштина*.

Књига је подељена на следеће целине: *Предговор*, односно уводну студију аутора и приређивача. Затим следи централни део, у коме су наведене беседе кнеза Милоша на народним скупштинама и скупштинске адресе које су њему упућиване. Иза тога следе *Прилози*, који садрже најважније акте међународног јавног права важне за стварање Кнежевине Србије (акти Акерманске конвенције, хатишерифи из 1829. и 1830, берат о наследном кнежевском достојанству, хатишериф из 1833), *Речник мање познатих речи*, списак извора и литературе, резиме на енглеском језику и, на крају, регистри властитих имена и географских појмова.

У уводној студији аутор је дао важне биографске податке о кнезу Милошу, без којих разумевање приређених извора не би било могуће. Објаснио је његову улогу у постепеној изградњи српске аутономије, све до формирања Кнежевине Србије 1830. године. Посебну пажњу усмерио је на институцију Народне скупштине из тог времена, и начин њеног функционисања у времену када није имала никакву регулисану надлежност, а посебно не законодавну. Такође је истакао како су настајали кнежеви говори којима се скупштинама обраћао, и ко су били учени људи од његовог поверења у том времену, који су му помагали да своје идеје што боље презентује, било да говори усмено или да се његов говор чита. Теме о којима се на скупштинама говорило објаснио је веома добро, истичући да су се оне с временом проширивале. Од 1825. на скупштину су долазили представници (депутати) из сваке нахије. Међутим, Народна скупштина формално постаје орган власти тек према *Закону о Народној скупштини* из 1859. године, којим је и владару било прописано да скупштину отвара и распушта говором („беседом”). Када је реч о приређеним актима, који су по значају извори првог реда, приређивач је добро објаснио разлику између *слова*, *беседа* и *адреса*. Док су у прве две групе спадала обраћања кнеза Милоша скупштини, *адресе* су углавном биле акта којима она захваљује кнезу на одређеним поступцима и дипломатским успесима које је остварио. Сви документи дати су по хронолошком реду, с насловом у коме су истакнути датум и место када су настали, да би потом следио њихов садржај. У књизи се налази деветнаест беседа кнеза Милоша и десет адреса Народне скупштине, што укупно чини двадесет девет драгоцених извора српске провенијенције првог

реда. Првих двадесет седам докумената припада периоду прве владавине кнеза Милоша, и то за период од 1817. до 1837. године. Последња два документа припадају периоду његове друге владавине. Радомир Ј. Поповић је такође објаснио где је који од приређених аката објављен, где се чува, колико их је штампано и који од њих су послати као циркулари по Србији. Сваки од приређених извора прати темељан научни апарат с потребним појашњењима. На исти начин презентовани су и извори у поглављу *Прилози*.

Приређивач и аутор *Предговора* увидео је значај који за књигу у којој је приређена грађа ове врсте има *Речник мање познатих речи* услед великог броја архаизама, који су с временом нестали из српског језика. Речник је изузетно исцрпан, и знатно олакшава коришћење објављене грађе. У књизи је објављено и пет фотографија, распоређених у оквиру текста. Једна је фотографија портрета кнеза Милоша, док су остале четири факсимили приређених докумената.

Књига *Народе српски, љубезна браћо моја : Беседе кнеза Милоша изговорене на народним скупштинама и адресе народних скупштина* написана је у складу са свим методолошким правилима историјске науке када је реч о прикупљању, критичком приређивању и објављивању историјских извора. Уводна студија аутора и приређивача је исцрпна и садржи сва неопходна појашњења. Исто је и када се ради о сваком појединачном документу. Посебна вредност новог дела др Радомира Ј. Поповића лежи у томе што су ти извори, расути у различитим издањима или архивским фондовима, постали лако доступни на једном месту, добро објашњени и самим тим боље разумљиви, како историчарима и другим истраживачима историје 19. века, тако и широј читалачкој публици.

Јелена Н. РАДОСАВЉЕВИЋ

**Александар Растовић, Мирјана Ротер Благојевић, Игор Борозан,
Народна скупштина. Огледало воље народа Србије,
Генерални секретаријат народне скупштине Републике Србије,
Београд – Православна реч, Нови Сад 2022, 479 стр.
(Aleksandar Rastovic, Mirjana Roter Blagojevic, Igor Borozan,
National Assembly. Mirroring the Will of Serbian People,
Belgrade – Novi Sad 2022, 479 pp.)**

Монографија *Народна скупштина. Огледало воље народа Србије*, објављена као двојезично издање, на српском и енглеском језику, у заједничком подухвату Генералног секретаријата Народне скупштине Републике Србије и Издавачке куће Православна реч из Новог Сада, представља прву свеобухватну студију која се бави питањем српског парламентаризма у последња два века кроз призму историје, архитектуре и уметности. Ова обимна студија, подељена на три велике тематске целине, заједничко је дело трију аутора, проф. др Александра Растовића, проф. др Мирјане Ротер Благојевић и проф. др Игора Борозана.

Прва целина *Историјат Народне скупштине (1804–2022)* (стр. 13–269) подељена на осам потпоглавља, настала из пера професора др Александра Растовића, директора и научног саветника Историјског института Београд, има за циљ да читаоце упозна са развојем парламентаризма у Србији кроз историју. Почети српског парламентаризма везују се за 18. век, а традиција сазивања и одржавања скупштина присутна је још од времена пре избијања Српске револуције. Од времена устанка Коче Анђелковића сазивале су се кнежинске скупштине, које су окупљале виђеније народне представнике, старешине среза, а од избијања Српске револуције, из кнежинских скупштина настале су нахијске (окружне), па из њих, народне скупштине. Током Првог и на почетку Другог српског устанка држане су посебне врсте народних скупштина, устаничке (1804–1815). Устаничких скупштина било је неколико врста, углавном обичајних. Биле су једнодомне и одлуке су доношене уз присуство свих учесника. Њихов задатак је био да решавају текућа актуелна питања, па је и распон овлашћења био широк. Учесници нису бирани од стране народа већ су то била лица која су се истицала у народу. Основне одлике народних скупштина у раздобљу између 1815. и 1842. године, током прве владавине кнеза Милоша и кнеза Михаила Обреновића, биле су да су се одржавале због разрезивања пореза и саопштавања важних одлука, и оне нису биле толико важне и значајне као устаничке. Обично су се одржавале два пута годишње, уочи

Ђурђевдана и уочи Митровдана, а укупно је одржано двадесет осам таквих скупштина. Током владавине Уставобранитеља (1842–1858), Народна скупштина била је установа искључиво обичајног права, која је могла да изнесе само своје мишљење, и у том периоду одржано је само шест скупштина. Светоандрејска скупштина (1858) донела је први Закон о Народној скупштини којим је у уставну праксу Кнежевине Србије уведена институција Народне скупштине као сталног органа, али је и поред тога она остала само саветодавно тело. Током друге владавине кнеза Милоша и кнеза Михаила (1858–1868), народне скупштине изгубиле су на значају, а одржано их је укупно осам. Доношење Намесничког устава (1869) имало је изузетан значај за развој парламентаризма, јер су се најважније одредбе тичале управо положаја и надлежности Народне скупштине, која је први пут у историји постала законодавно тело. Законодавна власт припадала је Скупштини и кнезу, али она није имала право законодавне иницијативе. Била је једнодомна и сазивана је једном годишње, а могла се одржавати и ванредно. По стицању независности (1878), у првим наредним годинама, Скупштина се истицала бављењем законодавним радом. Пуна законодавна овлашћења, Народна скупштина заокружила је тзв. Радикалским уставом (1888), којим је добила право законодавне иницијативе, буџетско право и уведена је министарска одговорност. Априлским (октроисаним) уставом (1901) формиран је Сенат као други парламентарни дом. Како би закон био усвојен, сада је била потребна сагласност оба дома, изузев питања буџета на које је право полагања искључиво Народна скупштина. Након 1903. године у Србији је уведен парламентаризам у изворном смислу те речи и обновљен страначки живот. Раздобље између 1903. и 1914. године карактеристично је по увођењу уставно-парламентарне грађанске демократије и периоду активне спољне националне политике. Устав из 1903. године, који је представљао модификовану верзију Устава из 1888. године, додатно је ограничио овлашћења краља. Сенку на парламентарни живот после 1903. године једино је бацала и даље велика улога у политичком животу официра-завереника. Током Великог рата, најзначајнија одлука коју је Скупштина донела била је *Нишка декларација*, која се тичала ратних циљева, ослобођења Јужних Словена и стварања заједничке јужнословенске државе. После повлачења, рад Народне скупштине обновљен је на Крфу, и посебно значајан тренутак представљало је доношење *Крфске декларације*, којом су постављена основна начела будуће југословенске државе. Од стварања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, па све до избијања Другог светског рата, у погледу српског парламентаризма, аутор је издвојио три фазе. Прва фаза представљала је период од 1918. до 1929. године, период зачетка

парламентаризма и обнове страначког рада, с тим што се већ од 1926. године осећала несумњива краљева власт, односно тзв. крњи (ограничени) парламентаризам. Друга фаза представљала је период од 1929. до 1931. године, од завођења диктатуре до доношења Септембарског (октроисаног) устава, период када је страначки живот потпуно обустављен. Трећа фаза представљала је период од 1931. до 1941. године, период псеудопарламентаризма, кога су обележиле тензије и бројне кризе. Након потписивања споразума Цветковић–Мачек, скупштински и страначки живот у Југославији готово да је потпуно утихнуо. Априлским ратом, капитулацијом војске и одласком краља, практично се распала југословенска власт, а сви њени законодавни, извршни и судски органи практично су обуставили рад. Од 1918. па све до завршетка Другог светског рата, Србија није имала своје посебно законодавно тело, а законодавна овлашћења пренета су на Привремено народно представништво. Устав Федеративне Народне Републике Југославије из 1946. године потврдио је републиканско и федеративно уређење, легализовао изборно право, зборове бирача, једнакост мушкараца и жена и друго. Основни органи били су дводомна Народна скупштина, коју су чинили Савезно веће и Веће народа, Президијум Народне скупштине и Влада ФНРЈ. Устав, усвојен средином јануара 1947. године, предвиђао је да је Народна скупштина Србије врховни орган државне и законодавне власти, и да је бирају њени грађани за период од четири године. Посебним чланом, Устав је предвиђао велика овлашћења Президијума Народне скупштине. Фебруара 1953. године усвојен је Уставни закон о основама друштвеног и политичког уређења и органима власти Народне скупштине Србије, чиме је укинута институција Президијума Народне скупштине, а њена овлашћења пренета су на Извршно веће, које је фактички обављало дужност владе. Уместо једнодомне Народне скупштине, уведена су два дома, Републичко веће и Веће произвођача. Устав из 1963. године, *Повеља самоуправљања*, прокламовао је јединствени друштвено-економски положај свих радних људи. Назив државе промењен је у Социјалистичка Федеративна Република Југославија. Савезна народна скупштина проглашена је највишим органом власти и друштвеног самоуправљања, а састојала се од пет већа. Устав из 1974. године означио је почетак распадања Југославије. Уставом су дата огромна овлашћења републикама и покрајинама, а Србија је у уставном погледу подељена на три дела. Према Уставу, Савезну скупштину чинила су два дома, Савезно веће и Веће република и покрајина, а уведена је и институција Председништва. Године 1989. завршена је уставна реформа, којом је Србији враћен државни и уставни суверенитет на читавој територији. Новим Уставом

из 1990. године, најважнијим актом последњег делегатског сазива Скупштине Србије, покрајине су изгубиле ингеренције држава, Народна скупштина поново је постала једнодомна, а прокламовано је и увођење вишестраначког система и једнакост својина. У периоду од 1804. па све до 2022. године, одржана су укупно сто педесет и два скупштинска сазива.

У другој целини *Зграда Народне скупштине* (стр. 271–331) ауторка др Мирјана Ротер Благојевић, редовни професор Архитектонског факултета Универзитета у Београду, у оквиру пет потпоглавља представља како је текао просторни развој зграде Народне скупштине Србије (ентеријер – екстеријер) са аспекта архитектуре, при томе истичући и најзаслужнија имена. Пројектовање саме зграде првобитно је поверено архитекти Константину Јовановићу, да би, пошто је његов пројекат одбачен, овај задатак 1902. године добио архитекта Јован Илкић. Након што су отпочели радови на изградњи 1920. године, Илкићев син Павле додатно се ангажовао на изради планова. Затим, годину дана пре завршетка и освећења зграде, 1935. године, на даљој разради ентеријера ангажован је Николај Краснов, а надзорни инжењер архитектуре био је Јездимир Денић. Ауторка истиче да садашњи изглед српског Парламента, који је у међувремену проглашен за културно добро од значаја за Србију (1984), у основи представља спољашњи концепт и спољашњу композицију Јована Илкића, уз различите утицаје који су се током времена низали.

Трећа целина *Између утопије и стварности: уметничко уобличавање дома Народне скупштине* (стр. 333–432), настала из пера редовног професора Филозофског и Филолошког факултета Универзитета у Београду др Игора Борозана, показује на који начин се кроз уметничко обликовање могу пратити историјске, културне, идеолошке и уметничке промене настајања и уобличавања зграде Народне скупштине Србије у току последњих педесетак година. Иако је сама локација пажљиво изабрана још крајем 19. века, камен темељац постављен 1907. године, сама зграда Дома Народног представништва освећена је тек 18. октобра 1936. године. Детаљним сагледавањем уметничког наслеђа (скулптура, портрета и друго), аутор је закључио да је Народна скупштина Србије данас сведочанство једне епохе, симбол српске државе и сведочанство њених трансформација у југословенске наративе, али и симбол повратка у окриље савремене српске државности.

На крају књиге налазе се скице и акварели Николаја Краснова (стр. 433–470), захвалница (стр. 471) и биографије аутора (стр. 473–479).

Ова волуминозна и квалитетно израђена књига, опремљена архивском грађом, фотографијама и скицама, од којих је неколицина

први пут представљена јавности, значајан је прилог науци. Она представља целовиту слику развоја српског парламентаризма током више од два века, слику како се током времена и различитих политичких прилика институција Народне скупштине Србије мењала, суочавајући се с различитим изазовима, и како су се они одразили на архитектуру и уметност. Сигурни смо да ће ова књига стилем писања и јасним излагањем изаћи из оквира стручне јавности и пронаћи пут и до шире читалачке публике.

Јована БЛАЖИЋ ПЕЈИЋ

**Бранко Богдановић и Ивана Крстић Мистрицеловић,
Историја полиције у Србији, The History of Police in Serbia,
Криминалистичко-полицијски универзитет, Београд 2023, 332 стр.**

Историографска дела монографског карактера посвећена државним институцијама у Србији нису претерано бројна. Стога, опис рада установе полиције у најпре нововековној српској, југословенској као и потоњим државним творевинама представља у том погледу приличан изузетак. За сваку је похвалу да су за само две деценије на ову тему настале две монографије. Обе потписује већ познати аутор Бранко Богдановић (Б. Богдановић, *Два века полиције у Србији*, Министарство унутрашњих послова Републике Србије, Београд 2002), коме се у другој монографији коју овде представљамо, као коауторка (и преводилац) придружила и професорка Ивана Крстић Мистрицеловић. Разлози за настанак ове „новије” монографије потпуно су оправдани. Први је историографски континуитет. Други разлог јесте што је историја ове установе у међувремену „продужена” за још две деценије.

Можда се најбољи начин за разумевање шире вредности ове монографије налази већ у првом пасусу њеног кратког увода. После објашњења значења и настанка термина ове полицијске установе, аутори наводе и то да је она одраз друштва у коме је настала и да сама њена историја представља својеврсну историју развитка самог друштва из кога је потекла. Другим речима, кроз историју полиције прилично добро се назиру и савремене контуре државе и друштва.

Монографија коју овде представљамо подељена је на девет главних поглавља, при чему је свако од њих такође издељено на неколико мањих целина. Хронолошки, ова поглавља обухватају период развоја домаће полиције (српске и југословенске) у 19. и 20. веку, при чему на самом почетку, као и на крају овог дела, постоје и извесни временски изузеци. Ово се највише односи на прво поглавље насловљено као *Доба Немањића*. Овде је истакнуто да су и у то време постојале извесне полицијске функције, али у склопу органа унутрашње управе (кефали, властелини, жупани и др.), а посебно се наглашава значај прве од наведених – управника града.

Друго по реду поглавље *Време стварања модерне српске државе (1804–1918)* у књизи је најобимније, како по броју потпоглавља, њих шест, тако и по броју страница, више од стотину. Истина, овај први период, нарочито време Првог српског устанка, у нашој историографији најчешће је обрађиван и то с врло различитих аспеката, укључујући ту пре свега војни фактор. Већ на почетку свог излагања аутори с правом истичу да изградња српске нововековне државе у Устанку није окончана, што се наравно односи и на полицијску организацију. Међутим, ни тада нису изостали зачеци органа полицијске службе, па ни пројекти за њено потпуно уређење. Наиме, већ на почетку 1804. полицијска власт у нахијама поверена је војводама, касније разним другим органима, да би се већ 1807. појавиле извесне назнаке о оснивању неке врсте жандармерије и одлука о установљењу сталне полиције у Београду. У току периода 1807–1809. следи реформа организације полиције и то према руском узору. Ова динамика настављена је и касније, 1811. године, нацртом о полицијским властима у Београду и другим местима устаничке Србије.

Прве године после Другог српског устанка донеле су двовлашће између српске и турске управе, што се одразило и на полицијске власти. Ипак, већ 1820. долази до оснивања нахијских судова који су поред осталог били и органи полицијске власти. Само неколико година касније, 1828. установљена је дужност градских полицајаца. Наредна деценија довела је до настанка мешовите војно-цивилне власти у којој је ова прва имала превласт. Ипак, како истичу и сами аутори, у то време Совјет је у августу месецу 1835. донео и Правила за полицију и полицајце, која се могу сматрати првим правилима о раду полиције у Србији. Вредна је и забелешка аутора да је град Београд управо тих година имао у служби само 22 пандура и да је овај број сматран недовољним.

Друга владавина кнеза Михаила била је готово у потпуности окренута спољној политици. Међутим, Устројство централне државне управе из 1861. значило је извесне промене у оквиру рада полиције, пошто

је управа полиције вароши Београда враћена под јурисдикцију министра унутрашњих послова. Међутим, један други, много значајнији догађај, опширно описан у потпоглављу, заслужује посебну пажњу. Ради се, наравно, о инциденту код Чукур-чесме 3. јуна 1862. када се 135 жандарма и стотинак ноћних чувара сукобило с неколико пута надмоћнијим турским снагама. Због храброг држања жандармерије у дводневним борбама, тај дан на Духове постао је и званично дан славе српске жандармерије.

Време Уставобранитеља донело је, према речима аутора, низ прописа који су били основ за увођење реда и дисциплине у Србији. Ово се у првом реду односи на установљење министарстава (1838) међу којима је било и оно унутрашњих дела састављено од три одељења у које се убрајало и „Полицијско-економическо”. Сами полицијски послови поверени су окружним и среским начелницима, тј. њиховим полицајцима. У овом делу посебно је истакнута улога Илије Гарашанина под чијим је мандатом (1843–1852) настао Полицијски казнени законик (1850), у употреби све до 1905. године. Друго његово значајно дело, у вези с полицијом, јесте реорганизација Министарства 1851. године, којом је Полицијско-економско одељење подељено на два засебна. Опет је вредно забележити да је тадашњи увећани Београд у својој служби имао 90 запослених пандура. Све наведено у овом делу аутори закључују констатацијом да је формирање јаке и стабилне полиције било сигурно један од приоритета уставобранитељске владавине.

Време последњих Обреновића, како и гласи назив ове потцелине, донело је крупне промене у животу српске државе. Најпре је 1878. она постала независна и међународно призната држава, да би четири године касније била уздигнута у ранг краљевине. У одређеном смислу, почетак овог периода значио је корак уназад када се ради о даљем развоја полиције јер је краљ Милан, ослањајући се првенствено на војску, занемарио жандармерију. То се најбоље огледало у смањењу њеног људства на тек 135 људи. Овај пропуст ускоро је исправљен (1883) увођењем чувара јавне безбедности, тј. доношењем правила за њихову службу. Међутим, под непосредним утицајем Тимочке буне убрзо је дошло до нових промена када је наведена институција укинута увођењем жандармерије законом из 1884. Њено оснивање праћено је и низом сукоба, најпре са напредњацима на једном митингу 1889, а потом и приликом изгнанства краљице Наталије 1891. Уследио је и трећи сукоб, овог пута 1903, у време владавине краља Александра. У сукоб су се укључили и официри, па чак и војници. Даљи унутрашње-политички догађаји, тачније укидање Устава из 1888. и појачана краљева репресија имале су поновног одраза и на жандармерију. Уредбом од октобра 1894. и привременим правилима уведени су одреди

окружне жандармерије и њен посебан београдски одред у рангу батаљона. Током деведесетих знатне промене примећују се и у погледу чувања државне границе. Године 1896. укинута су пограничне страже и уведена погранична жандармерија, да би само три године касније обезбеђење границе преузела новоформирана Погранична трупа, чиме је обезбеђење границе поверено војсци. Све ово било је праћено и техничким променама у погледу оружја и опреме, изгледу униформе и сл. о чему аутори, као и у ранијим деловима ове књиге, врло детаљно говоре.

Шесто, последње потпоглавље хронолошки је везано за промену династије и ратни период 1912–1918. године. Овај период, односно његов први мирнодопски део, пратиле су и промене оличене најпре у Закону о јавној безбедности од јануара 1905, а према коме су полицијске и општинске власти чинили државна и окружна жандармерија, пандури и општински ноћни стражари, при чему су ове последње две категорије, према речима аутора, биле прилично занемарене. Знатна пажња, непосредно пред почетак ратне кампање 1912–1918, поклоњена је и модернизацији полиције, што је подразумевало и усвајање нових научно-техничких сазнања за чију се примену можемо захвалити и незаобилазном др Арчибалду Рајсу.

Жандармерија је активно учествовала у оба балканска рата, у оперативним јединицама и штабовима вршећи војно-полицијску и службу ордонанса. Одмах иза два рата жандармерија је сврстана у оквире два батаљона од којих је један, са седиштем у Скопљу, био задужен за јавни ред и мир у новоослобођеним крајевима. Један од дужносника у овим крајевима, у својству шефа полиције у Битољу, био је и Бранислав Нушић.

Жандармеријске јединице, заједно с војним, учествовале су и у Првом светском рату, а посебно одличје стекле су херојском одбраном престонице током Макензенове офанзиве 1915. Касније на Солунском фронту од малобројних преживелих формиран је нови полицијски батаљон жандармерије састављен од 300 људи. До краја рата, како аутори сведоче на крају овог поглавља, од предратног жандармеријског састава преживело је мање од половине људства.

Период прве југословенске државе који обухвата треће поглавље овог рада и развој полицијских органа у овом временском оквиру, с око шездесет страна и визуелних прилога такође је значајно заступљен. Овде, као и у претходном поглављу, подела је хронолошка и обухвата три периода: доба провизоријума (1919–1921), време Краљевине СХС (1921–1929) и коначно Југославије (1929–1941). Основни проблем развоја полицијских снага у наведеном раздобљу исказан је већ у првој реченици поглавља, а то је наслеђе три различита полицијска система: Србије, Аустроугарске и Црне

Горе. Аутори, истина, напомињу да је полицијски систем Србије прилично наследио аустроугарски модел, а да ће се то делимично наставити и у првој југословенској држави. Основна карактеристика првог од наведених периода (1918–1921), како то аутори истичу, јесте недостатак нових општих прописа. Иако је већ 1919. донета Уредба о Министарству унутрашњих дела, у пракси су и даље важила стара правила, што најбоље показује дуг списак уредби и закона дат на 136. страни. Други битан недостатак био је хронични мањак полицијског људства, о чему сведочи пријем 15.000 бивших аустроугарских жандара 1919. године.

Доста простора у овом поглављу аутори посвећују раду на стварању „спремних и искусних” полицијских чиновника, при чему је опет поменуто незаобилазни Арчибалд Рајс на чији је предлог 1921. отворена и прва полицијска школа, нажалост кратког трајања (до 1923).

Нови период југословенске државе, започет доношењем Видовданског устава, одразио се и на полицијску службу доношењем новог Закона о жандармерији фебруара исте године, у суштини само прерађене и допуњене Уредбе из 1919. Исте, 1922. године, у складу са законом о територијалној подели земље, усвојен је закон о Управи града Београда, који је подразумевао и посебне полицијске снаге Града, подређене управнику. Године 1928. донета су и нова Правила за општинске стражаре.

Последњи период постојања прве југословенске државе од 1929. године, овде обрађен у трећем потпоглављу, у погледу полицијске службе карактерише нов Закон о полицијској управи из јуна исте године. Слично ранијем искуству, полицијски послови у престоници у оквиру пет ресора набројаних у књизи, додељени су Управи, односно управнику града Београда.

И у овом периоду, како аутори наводе, знатна пажња посвећена је стручном усавршавању службеника овог министарства. То најбоље доказује списак имена питомаца слатих у Француску, Белгију, Италију и друге европске земље ради стицања знања и усавршавање на разним пословима криминалистичке, односно полицијске струке.

Више него у претходном поглављу, што је разумљиво са становишта општег развоја технике, аутори су се посветили описима опреме и средстава које су користиле тадашње полицијске снаге. Ово се не односи само на изглед униформи и службено оружје, већ и на увођење нових превозних средстава попут аутомобила или камиона.

У хронолошком као и у погледу садржаја најкраће је четврто поглавље ове књиге, оно које се односи на период од 1941. до 1945. године, односно на време рата. Ипак, слободно се може рећи да је управо

овај део методолошки најсложенији јер у два потпоглавља обухвата различите делове некадашње Југославије: новоформирану НДХ и територију Србије. У погледу јавног реда и сигурности то је значило формирање 7. одсека Министарства хрватског домобранства (хрватске жандармерије) и Комесаријата Министарства унутрашњих дела (српске жандармерије). Даља реорганизација ове установе спроведена марта 1942. када је оформљена Српска државна стража (СДС), реформисана већ у октобру исте године, као и мноштво у књизи поменутих полицијских јединица, јасно указују на то да целокупан јавно-безбедносни систем колаборационих власти у суштини није функционисао. Паралелно с овим, на деловима територија бивше Југославије формира се и нова партизанска власт – Народноослободилачки одбори и у оквиру њих, од августа до новембра 1941. и органи задужени за ред и безбедност (Народна милиција). Током наредних година уследио је даљи развој полицијске службе нових власти, а круну овога представљала је сигурно Озна основана у новоослобођеном Београду, октобра 1944.

Хронологија рада полицијске службе описана у овој књизи доводи нас до друге Југославије и петог поглавља под називом *Друга југословенска држава*. Као и претходна поглавља, и ово је подељено на више целина (3), усклађених с неким од преломних година развоја нове југословенске државе, као и с организацијом и радом полицијске службе.

Први потпериод овог раздобља обухвата двадесетак година и окончава се Брионским пленумом 1966. У овом раздобљу већ децембра 1946. донет је Закон о Народној милицији, која је, за разлику од времена прве Југославије, а што аутори делом наглашавају, била униформно организована за целу државну територију углавном према војним принципима. Основна подела, која се у књизи даље разрађује, била је на Општенародну милицију и посебне гране Народне милиције. Основни акт праћен је даљим законским разрадама кроз правила и уредбе донете током наредне године. Интересантан је и број службеника полиције у овим годинама који је, према сведочанству аутора, за Београд нпр. био само 240. У даљем току излагања констатују се и промене у организационом систему настале после Резолуције ИБ 1948, посебно оне које су се тичале одељења Удбе.

Као и у претходним поглављима, аутори се осим организационог дела полицијског система баве и проблемом школовања кадрова започетим већ 1945, а настављеним и унапређеним Школом за официре Народне милиције основаном већ наредне године. Аутори истичу и чињеницу да се југословенска полиција одмах након рата укључила и у међународну сарадњу.

У условима децентрализације која је уследила после 1966, полицијски кадар доживео је тежак ударац јер је кроз чишћење Службе државне безбедности удаљено 70% искусних оперативаца и полицајаца. Управо у то време, 1968. године долази до јачег рада албанске иреденте и демонстрација у Приштини. Ово раздобље, што се у делу потенцира, донело је позитивне елементе, посебно у области школовања и усавршавања кадра, што је опет по речима аутора „био континуитет који се задржао до данас”.

Уставни амандмани из 1989. и нов Устав Србије из марта 1990. одразили су се и на полицијску службу. Доказ овога био је Закон о унутрашњим пословима донет јула 1991. Суштина закона била је заправо покушај да се прекине распарчавање полицијских послова, нарочито у републичким оквирима. Чини се, мада аутори то не говоре експлицитно, да је ово био закаснео потез, нарочито у тренутку ерупције албанског сепаратизма који је кулминирао самопроглашењем Републике Косово почетком септембра 1990.

У првим деловима овог приказа нагласили смо чињеницу да монографија помало „пробија” хронолошки оквир 19. и 20. века. Ова констатација односи се на почетак као и на завршетак овог дела, конкретно на потпоглавље *Реформама ка модерној полицији*, у коме се говори о активностима полиције после 2000. године, било да се ради о борбеним дејствима (Србија, тј. Косово), било да се ради о промени организационе структуре МУП-а током спровођења реформи. Њихов оквир био је усаглашавање са европским стандардима, али још и више промена државноправног статуса земље проглашењем независности Црне Горе у мају 2006. и новим уставом Србије донетим у новембру исте године.

Једна од свакако најочљивијих карактеристика ове монографије, што у Богдановићевом случају није изузетак већ правило, јесте његова изузетна техничка опремљеност. Ова констатација не односи се само на двојезичан исказ (српски и енглески) представљен у двостубачној форми, већ и на више од две стотине визуелних прилога, почевши од факсимила докумената, портрета и фотографија појединих личности и група, нацрта различитих врста оружја, униформи и разних других врста полицијске опреме коришћених у раздобљу од више од два века. За више него мајсторско распоређивање овог визуелног материјала можемо захвалити ликовно-графичком уреднику Драгану Тадировићу. Један од проблема с којим су се аутори сигурно суочили јесте разноликост делова ове књиге, и то не само у погледу хронологије. Дело се бави организацијом службе у конкретној политичкој позадини, доноси описе

изгледа униформи, наоружања и много чега другог што чини једну крајње сложену организацију попут оне полицијске. Другим речима, требало је ваљано склопити коцкице мозаика, чему су Б. Богдановић и И. Мистрицеловић показали да су више него дорасли. Обимна библиографија на крају ове монографије дата на готово десетак страна, још један је доказ студиозности приликом писања и објављивања овог дела. Читаоци ће, како се искрено надамо, потврди ову констатацију.

Све наведено сугерише да је реч о изузетном монографском делу које би у домаћој историографији, у смислу садржаја и визуелне опремљености, свакако требало да представља својеврсну врсту узора.

Милић МИЛИЋЕВИЋ

Данијел Радовић, *Јован Ристић (1829–1899) – биографија српског државника, „Прометеј”, Нови Сад 2023, 724 стр.*

Јован Ристић, један од највећих српских државника 19. века, био је и остао предмет пажње у домаћој и иностраној историографији. Ипак, иако спада у ред најзначајнијих личности нововековне српске историје, ниједан повесник донедавно није био кадар да напише његову биографију, мада су поједини то дуго планирали. Истина, године 2005. у Београду је објављена монографија америчког историчара Дејвида Мекензија под насловом *Jovan Ristić – evropski državnik*, која је потом публикована и на енглеском језику – *Jovan Ristić: outstanding Serbian statesman*, Boulder 2006. Мекензијева књига је некавалитетна, препуна фактографских грешака, те посвећена највећим делом Великој источној кризи, док су остали сегменти Ристићеве биографије у потпуности занемарени.

После сто двадесет и четири године од смрти једног од највећих српских државника, у издању издавачке куће „Прометеј” из Новог Сада, изашла је из штампе монографија *Јован Ристић (1829–1899) – биографија српског државника*, аутора др Данијела Радовића, научног сарадника на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду. Књига, заправо, представља значајно измењен и допуњен текст докторске дисертације *Јован Ристић, биографија државника*, одбрањене почетком децембра 2020. на Филозофском факултету у Београду. Истичемо да је

колега Радовић 2022. добио награду „Проф. др Радмила Милентијевић”, која се додељује за најбољу докторску дисертацију у којој се третирају српско-руски односи.

Монографија *Јован Ристић (1829–1899) – биографија српског државника* највећим делом заснована је на необјављеним историјским изворима похрањеним у Архиву Српске академије наука и уметности, Државном архиву Србије, Историјском архиву Београда, Народној библиотеци Србије, Рукописном одељењу Матице српске, Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv у Бечу, Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes и Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz у Берлину, Universitätsarchiv Berlin и Universitätsarchiv Heidelberg. Поред тога, аутор је користио објављене документарне и наративне изворе, те општу и односну литературу.

Књига је написана по хронолошко-тематском принципу. Њену структуру чине: *Увод: повесник и биографија*, петнаест централних поглавља – *Младост и школовање у Србији, Благодејанац, Између две политичке генерације, Цариградске године, Прагматичар, Између „Сциле и Харибде”, Прецењен или потцењен, Српски Рубикон, Државнички врхунац, Терет независности, У опозицији, „Силазак с престола”, Нespoјиви светови, Угрожено наслеђе, Цилиндар, бакенбарти и гениј православља*, те *Закључак: „срећна звезда” државника*, резиме на енглеском језику, библиографија, биографија аутора и именски регистар. На крају увода, сваког од централних поглавља, закључних разматрања и резимеа следе *Белешке*, то јест напомене. Прегледности ради централна поглавља су подељена на три или четири, изузев последњег које је подељено на два потпоглавља, то јест на укупно педесет ужих целина.

Колега Радовић је утврдио да Јован Ристић није рођен 1831, како се углавном наводило у литератури, већ 1829. године. Успешно је приказао његово школовање у Србији, активности у *Дружини младежи српске*, студирање у Хајделбергу, Берлину и Паризу, почетак чиновничке каријере у Београду, те обављање функције капућехаје, односно српског заступника у Цариграду, у периоду 1861–1867. године. Аутор је истакао да је Ристић био једини српски дипломата у 19. веку са успешно оствареном мисијом на Босфору. Током службовања у османској престоници стекао је добар увид у односу снага између великих сила и Високе порте, те је осмислио широк план дејства и увео правило да сваки успех, па био и најмањи, води ка циљу. Таква политика имала је за резултат повлачење османских гарнизона из Београда, Шапца, Смедерева и Кладова 1867. године. Подсетимо се да је ово био један од најзначајнијих тренутака у

еманципацији аутономне Кнежевине Србије од Османског царства, која је потом кренула ка независности.

У раздобљу од 1868. до 1880. Ристић је имао једну од најзначајнијих улога у унутрашњој и спољној политици Србије, чему је писац посветио посебну пажњу. Апострофирана је његова улога као једног од тројице намесника у очувању престола малолетном кнезу Милану Обреновићу (1868–1889) и доношењу Устава из 1869. године, те као министра иностраних дела и председника Министарског савета. Посебно је наглашена његова заслуга за стицање међународно признате државне независности српске кнежевине на Берлинском конгресу 1878. године. Иако је током највећег дела осамдесетих година био изван власти, аутор пак сматра да се без Јована Ристића није могла решити ниједна унутрашња криза, нити правити било какви политички договори. Ристић је 1887. краткотрајно био председник прве коалиционе владе у историји нововековне Србије, а његова улога је поново дошла до изражаја, како то истиче његов биограф, када је у периоду 1889–1893. био намесник малолетном краљу Александру Обреновићу (1889–1893). Последњих шест година живота није више играо значајну улогу на политичкој сцени Србије, већ се посветио писању историјско-мемоарских дела и одбрани својих заслуга и постигнућа за српску државу.

У књизи су на једном месту представљени сви аспекти личности и дела Јована Ристића, притом узимајући у обзир околности у којима је одрастао, школовао се, започео каријеру, налазио се на челним државним позицијама и изван власти. Указано је да је за његов успон била важна женидба са Софијом, ћерком богатог београдског трговца Хаџи Томе Опуле, али да су ипак његове способности, које су ценили српски владари, у томе имале пресудну улогу. Аутор је Ристића окарактерисао као вредног, стрпљивог и прагматичног, али и амбициозног, гордог и славољубивог. Нарочито је истакао његову политику „умереног” или „измереног корачања” која је била здраворазумска, искључивала нереалне циљеве у спољној и унутрашњој политици, те предвиђала постепено извођење реформи у држави. Напуштање такве политике увело је земљу у унутрашње политичке сукобе и довело до дисконтинуитета српске политике у 20. столећу. Иако је Ристић имао једну од најзначајнијих улога у развоју нововековне Србије, није заузео значајно место у култури сећања српског народа, закључује његов биограф.

Књига *Јован Ристић (1829–1899) – биографија српског државника*, аутора др Данијела Радовића, представља прву целовиту научну монографију посвећену једној од најзначајнијих личности у историји

нововековне Србије. Колега Радовић је, превасходно на основу извора, необјављених и објављених, прегледно и лепо представио Ристићев животни пут и његову улогу у историји српске државе. Књига је написана допадљивим језиком и стилем и садржи занимљиве илустрације. Због свега наведеног имамо посебну част и задовољство да биографију једног од највећих српских државника препоручимо, како стручној, тако и широј јавности.

Александар М. САВИЋ

Michal Kšiňan, *L'homme qui parlait avec les étoiles* – Milan Rastislav Štefánik, héros franco-slovaque de la Grande Guerre, Eur' Orbem Éditions-Collection Histoire(s), Paris 2019, 344 pp.

Књига словачког историчара Михала Кшњинана Човек који је причао са звездама – Милан Растислав Штефаник, француско-словачки херој Великог рата је прва научно утемељена биографија овог знаменитог Словака који се уз Томаша Масарика и Едварда Бенеша сматра утемељивачем независне Чехословачке 1918. године. Астроном, истраживач, математичар, француски изасланик и војник, пилот, оснивач прве метеоролошке службе за савезнике, генерал француске војске са само 38 година, организатор Чешких легија у Русији, Италији и Америци, први министар рата Чехословачке републике – само су неке од улога које се спомињу уз Штефаниково име. Ипак, и поред свих звучних и важних функција које је обављао за време свог кратког живота, Штефаник је, за разлику од Масарика и Бенеша, међународној публици остао готово непознат. Разлог томе може бити да је током рата радио на стварању Чехословачке из другог плана. Његов театар деловања нису биле говорнице и помпезни говори, већ је ватрено агитовао на самом терену, као и у угледним париским салонима који су окупљали најутицајније личности француског друштвеног миљеа. Масарик и Бенеш су га звали својим „министаром за кризне ситуације“. Други разлог што је остао у сенци чешког двојца био је тај да је погинуо на самом почетку живота Чехословачке, 4. маја 1919. године. У родној Словачкој је углед националног хероја стекао још за живота, да би у смрти његов лик

досегао митске размере. Перципиран је као национални херој који је успео да пресеке хиљаду година дугу репресију Мађара над Словацима. Упоредиван је са античким јунаком Херкулом и јужнословенским Марком Краљевићем. Чак се и данас сматра једном од три најзначајније историјске личности Словачке.

Аутор је причу о свом знаменитом сународнику сместио у пет централних поглавља: Словачка „fin de siècle“ (стр. 21–33); Од словачког сеоцета до париских салона (стр. 33–94); Штефаник визионар и харизматични вођа (стр. 95–146); Штефаник и рађање Чехословачке (стр. 147–234); Штефаник и словачки национални идентитет (стр. 235–292). Основни текст допуњују закључак, хронологија Штефаниковог живота као и обиман списак коришћених извора и литературе.

У првом поглављу аутор нас упознаје са Штефаниковим животним и каријериним путем пре 1914. године. Дознајемо да је јунак књиге завршио студије астрономије у Прагу, и да га је астрономија одвела у Француску 1904. године која је убрзо постала његова друга домовина. Заједно са астрономским експедицијама пропутовао је већи део света. Путовања је користио за проширивање знања из астрономије, али и за стварање контаката и упознавање са локалним обичајима и културама. На Тахитију, где је инсталирао астрономску станицу 1912. године је стекао надимак „човек који прича са звездама“.

Најзначајнија улога у Штефаниковом животу дошла је с избијањем Првог светског рата 1914. године. У наредних четири поглавља аутор са различитих аспеката посматра Штефаников допринос чехословачком покрету, визији нове државе, да би се у последњем поглављу осврнуо на његов словачки идентитет и место у колективном сећању данас. За свега једну деценију живота у Француској Штефаник је остварио завидно велики број контаката и познанстава тако да је на почетку рата он био тај који је отворио врата париских салона и кабинета утицајних личности за Масарика и Бенеша, чији су конакти са француским друштвом били академске природе. Штефаников утицај и углед у француском друштву били су пресудни за чехословачки покрет који је био у настајању, без јасних циљева. Централна идеја чехословачког покрета почивала је на тези да је стварање Чехословачке потребно ради демократизације централне Европе, односно да је потребно да се сруши ретроградни аутократизам који су Беч и Будимпешта спроводили над другим народима, пре свега словенским. За разлику од Србије, Чехословачка није имала своју војску, тек ју је створила у позним годинама рата. У недостатку војске, историја је у промоцији чехословачког покрета имала снажну улогу. Њоме су Штефаник, Масарик и Бенеш настојали да легитимизују циљеве, односно

да представе модерну историју Чехословачке као наставак хуситске традиције. Петстота годишњица смрти Јана Хуса у јулу 1915. године послужила је Масарику као одличан повод за интензивну промоцију чехословачког питања међу савезницима. У новембру исте године је објављен манифест којим је званично затражено стварање независне Чехословачке. Формиран је Национални одбор са седиштем у Паризу, а Штефаник је именован за члана. Са стране савезника, прекретницу је начинио Аристид Бријан који је у јесен 1915. године дошао на чело француске владе, а који је дипломатску активност Француске усмерио у корист Словена Аустроугарске.

Штефаникова војничка каријера у француској војсци била је муњевита. Од обичног војника 1915. године до чина бригадног генерала стигао је за свега три и по године. Свој брзи успон у војној хијерархији није дуговао војничким, већ политичким маневрима. Био је у специјализованим мисијама у Србији, Румунији, Италији, Русији, САД и другде, док није узео учешће нити у једној јединој бици. У мисијама је у циљу подизања националне свести сународника истицао примере и жртве других народа: Срба који су борећи се за слободу изгубили трећину свог народа, Француза који су изгубили четвртину и да, ако Чехословаци желе да имају своју суверену државу, морају да се жртвују и више. „Сваки народ мора сопственим снагама изборити слободу плаћајући цену у проливеној крви“, говорио је. Са сваком успешно обављеном мисијом стизало је ново унапређење. Важност Чехословачке у француским политичким плановима била је директно пропорционална Штефаниковим војним унапређењима, стога не изненађује да је након формирања чехословачке армије у јуну 1918. године промовисан у њеног генерала.

Осим Штефаниковог значаја за чехословачку ствар, Михал Кшњинан је истраживао Штефаникове контакте са Југословенским одбором, Србима, Хрватима и Словенцима који су агитовали за стварање независне државе Јужних Словена. Аутор нас минуциозно упознаје са облицима сарадње, али и размимоилажењима између два покрета. На почетку рата, два покрета одликује висок степен комплементарности у деловању јер су, у бити, и једни и други имали заједничког непријатеља – Аустроугарску. Активности једних и других ишле су у правцу рушења овог многољудног царства и стварања националних држава на његовим развалинама. Но, иако им је циљ био исти, путеви и методе су их од 1917. године довели до размимоилажења, па чак и међусобне нетрпељивости.

У погледу чехословачко-српске сарадње за нас је занимљиво сазнање да је Штефаник боравио у Србији 1915. године као део француске аеропланске мисије MF99 под командом мајора Витреа. Аутор наводи

да је Штефаник радо примио нову дужност међу „словенском браћом“, али да је у Србију стигао доцкан, у предвечерје Мекензенове и бугарске офанзиве. Заједно са српском војском и остатком аеропланске мисије се повлачио према Албанији, али је приликом повлачења његово здравље било озбиљно нарушено. У циљу пружања хитне медицинске помоћи авионом је превезен из Призрена до Валоне, затим бродом до Италије и коначно возом до Рима. За ову мисију, Штефаник је од француске владе одликован Ратним крстом са палмама, док га је Србија заједно са осталим члановима мисије одликовала Златном медаљом за храброст. По повратку из мисије поднео је извештај надређенима о свом виђењу ситуације на српском фронту. Као главну последицу војног слома Србије истакао је губитак поверења Срба у Француску. Упозорио је на могућност склапања сепаратног мира као последицу рђаве политике Антанте према Србији као свом савезнику. Чак је понудио и неколико идеја како Французи даље треба да се поставе у односу на Србију. У следу догађаја његов извештај је, уз извештаје других Француза који су заједно са српском војском и народом проживели Албанску голготу, одиграо значајну улогу у одлуци француског Генералштаба да пошаље мисију генерала Пијерона де Мондезира да спаси и реорганизује српску војску на Крфу.

Друга епизода добре сарадње чехословачког и југословенског покрета датира из 1916. године када је Русија дозволила стварање прве српске добровољачке дивизије. Како је исто право ускратила Чехословацима, Бенеш је предложио да се Чеси и Словаци пријављују као добровољци у српску добровољачку дивизију са идејом да се у њој организују у аутономне јединице које ће се касније трансформисати у самосталну армију. Кшњинан износи процену да се око 300-500 Чеха и Словака придружило српској добровољакој дивизији. Појединци су чак напредовали и до командних позиција.

Осим војне сарадње у Русији, у априлу 1916. Штефаник и Бенеш су отпочели преговоре са Миленком Веснићем и члановима Југословенског одобра Антом Трумбићем и Хинком Хинковићем око усаглашавања заједничких интереса два покрета. Чехословачки делегати су пред југословенске изнели три захтева: 1) да Чехословачки и југословенски покрети наставе даље пропагандно деловање заједно, 2) да оба покрета инсистирају на разбијању Аустроугарске, 3) да Југословени одустану од својих територијалних потраживања на јадранској обали под условом да Италија подржи уједињење свих Јужних Словена у једну државу, стварање Чехословачке и стварање санитарног коридора који би повезао две новостворене државе. За југословенску страну трећи захтев је био неприхватљив, а Веснић је посебно апострофирао Штефаникове исувише

проиталијанске ставове. Италија ће до краја рата остати главни камен спотицања за сарадњу два покрета. Чехословацима је дипломатска подршка Рима била преко потребна. Осим у Русији, у Италији се налазио највећи контингент Чехословака за регрутацију за будућу чехословачку армију.

Чехословачка проиталијанска политика није поделила само чехословачки и југословенски покрет, већ је поделила и француске слависте. Разлика у ставовима Чехословака према југословенском питању је довела до неслагања са Ернестом Денијем, који је 1917. поднео оставку на место главног уредника у часопису *La Nation tschèque* који је он основао. Луј Леж и Огист Говен оштро су критиковали агресивни италијански експазионизам, а пројугословенски став је заузео и британски историчар и публициста Роберт Вилијам Ситон-Вотсон. Аутор се бавио и француско-италијанским ривалством које се испољило током мировних преговора у Версају. Ривалство Француске и Италије није остало само у домену Балканског полуострва, већ се итекако рефлектовало и на случај Чехословачке. Док је Француска безрезервно подржавала све чехословачке захтеве, Италија је била суздржана, посебно у вези са стварањем санитарног коридора између Чехословачке и Југославије. Упркос резервама, Италија је у случају Чехословачке била благонаклонија, а и сам чехословачки покрет, иако формиран знатно касније од југословенског, се показао далеко умешнијим од југословенског у придобијању подршке како Италије, тако и Америке и осталих савезника. За разлику од Југославије која је међународно призната тек пред сам крај Версајске конференције, и то у знак почаста према Николи Пашићу, како је то Жорж Клемансо образложио, Чехословачка република је добила признање 28. октобра.

Из свега наведеног можемо да закључимо да, Човек који је причао са звездама – Милан Растислав Штефаник, француско-словачки херој Великог рата Михала Кшњинана, истраживача Историјског института Словачке академије наука, није само књига о појединцу нити о стварању Чехословачке већ је књига која нам даје историју Првог светског рата, из угла Прага и Братиславе. То је књига и о стварању Југославије, другачијег виђења и перспективе. Из ње можемо да сагледамо добре стране југословенског покрета, агилност и рад делегата, али и сва ситна трвења унутар Југословенског одбора, као и размимоилажења између српских и представника Словенца, Хрвата и Срба који ће се у пуном замаху испољити у међуратном периоду.

Научну потку књиге чини архивска грађа из чак 32 архивске институтције из Словачке, Чешке, Русије, Француске, Велике Британије, Италије, Ватикана, Румуније и Мађарске, коју употпуњава неколико стотина наслова историографске литературе и периодике. Пријемчив

и допадљив стил писања препоручују ову књигу и широј читалачкој публици као занимљиву сторију о авантуристичком и неустрашивом јунаку у вихору рата. Да је књига међународно препозната и призната говори и чињеница да је од 2019. године и верзије на француском језику доживела неколико издања и превода на друге језике. Словачка верзија Milan Rastislav Štefánik. Muž, ktorý sa rozprával s hviezdami, Bratislava: Vydavateľstvo Sloart публикована је 2021. Престижни издавач Routledge стоји иза издања на енглеском језику: Milan Rastislav Štefánik, The Slovak National Hero and Co-Founder of Czechoslovakia, Routledge, Taylor & Francis Group, London and New York, 2021, а у припреми је и чешко издање. Са овим изврсном књигом делом лик и дело Милна Растислава Штефаника свакако нису више непознати ван граница Словачке, а ми је од срца препоручујемо пажњи српске стручне и шире јавности.

Биљана СТОЈИЋ РАДОВИЋ

***Serbia and the Church of England, The First World War
and New Ecumenism,***
**ed. Mark D. Chapman, Bogdan Lubardić, Palgrave Macmillan,
Cham, Switzerland 2022, 228 pp.**

Међународна конференција под називом „Теолози избеглице у Оксфорду” одржана је 6. септембра 2018. године у теолошком дому Пјуси у Оксфорду. Конференцију су организовали Теолошки факултет Универзитета у Оксфорду, Православни богословски факултет Универзитета у Београду и Рипон колеџ у Кадесдону Универзитета у Оксфорду. Научници из Србије који су писали радове за зборник су: епископ мохачки (од јуна 2022. године), епископ ваљевски Исихије Рогвић (написао је предговор), професори Православног богословског факултета Универзитета у Београду – др Богдан Лубардић, др Владан Таталовић, др Ивица Чаировић – и професор Правног факултета Универзитета у Београду Слободан Г. Марковић.

Предговор, под насловом *Боравак српских клирика у Енглеској током Првог светског рата – еклесијалне и екуменске рефлексије* (Visits of Serbian Clerics to England During the First World War – Ecclesial and

Ecumenical Reflections), написао је епископ ваљевски Исихије (Рогић). Он спомиње знатне губитке које је Србија поднела у Великом рату. Упркос томе, Србија се трудила да сачува школован кадар, који би после рата нацији помогао да се опорави. Стога је неколико стотина српских ученика и студената било послато у савезничке земље на школовање; тиме су били и сачувани од ратних страдања. Група од 55 ученика Богословије Светог Саве и неколико професора била је смештена у теолошком колеџу у Кадесдону, близу Оксфорда. Епископ Исихије истиче бригу обеју Цркава да се група теолога сачува од ратног вихора и да добије добро образовање; наглашава и да је у том периоду између двеју Цркава било развијено право хришћанско братство.

Увод под називом *Теолози избеглице у Оксфорду током Великог рата – екуменске димензије хришћанске солидарности* (Introduction: Theological Refugees in Oxford During the Great War – Ecumenical Dimensions of Christian Solidarity) (pp. 1–8) написали су уредници Зборника. У првом делу увода уредници ретроспективно говоре о доласку српских богослова у Енглеску, са неколико професора, и о смештању те групе у теолошким колеџима у Кадесдону, Дорчестеру и у Кући Светог Стефана, близу Оксфорда. Боравак српских богослова у Енглеској подржавали су српски политичари, академици и клирици (посебно митрополит Димитрије), који су припремили „терен” за долазак српских богослова избеглица. Посебну улогу је имао јеромонах Николај Велимировић (касније епископ охридски и жички). Он је задобио поверење многих црквених и политичких лидера Велике Британије, како пре тако и током Великог рата, те је 1908–1909. створио платформу Англо-православног уједињења, поставши један од њених истакнутих експонената.

Архиепископ Кентерберија Рандал Томас Дејсвидсон подржавао је српске избеглице, а поред њега – и велики број англиканских клирика и неколико истакнутих британских политичара. Захваљујући добродушном гесту Цркве Енглеске, а посебно бискупа Оксфорда Чарлса Гора, српски богослови успешно су положили своје испите у Кадесдону. Поред тога, један број српских студената остао је после рата у Енглеској и наставио своје високо образовање на енглеским универзитетима. Многи од њих касније су заузели високе положаје у Српској православној цркви. Богослови који су своје школовање окончали у Енглеској основали су часопис *Хришћански живот*, са седиштем у Сремским Карловцима; кроз њега су руску црквену емиграцију упознали са Англиканском црквом. Уз то, српски богослови су активно учествовали у екуменским конференцијама између англиканског и православног хришћанства, посебно током 30-их година 20. века.

У другом делу уредници дају кратак приказ радова који су објављени у зборнику. Ова књига, према речима уредника, представља историју пријатељских односа између нација и цркава. Упркос интернационалној кризи, током које је њихово пријатељство било стављено на испит, све стране су заправо успеле да унапреде квалитет својих односа, разумејући једни друге и доводећи у питање сопствене претпоставке.

Први рад у зборнику написао је Слободан Г. Марковић: *Британско-српски црквени односи од половине деветнаестог века до 1878. године* (British-Serbian Church Relations from the Mid-Nineteenth Century to 1878) (pp. 9–31). Посебан фокус Марковић поставља на однос митрополита Михаила и Вилијама Дентона, те на прве контакте између српске црквене јерархије и Цркве Енглеске. Англикански клир је одржавао добре везе са Српском црквом и подржавао је српску борбу за независност; тиме се супротстављао званичној политици британског премијера Бенџамина Дизраелија, који је подржавао Османско царство. Професор Марковић закључује да је главни допринос британске Цркве био двојак: прво, у британском друштву је развијао ентузијазам и симпатије према питању положаја балканских хришћана, а друго – спречио је улазак Британије у рат у позицији савезника Османског царства, као што је то била учинила 1854. у Кримском рату. У достизању ових двају циљева енглески клир је имао виталну улогу.

Други рад у зборнику написао је Ентони Датн: *Хенри Лидон и Србија: Екуменизам и политика у касном деветнаестом веку* (Antony Dutton: Henry Liddon and Serbia: Ecumenism and Politics in the Late Nineteenth Century) (pp. 33–52). Хенри Лидон је посетио Балканско полуострво и могао је непосредно да се увери у борбу поробљених народа за слободу и у злочине Турака над становништвом. Он је од Енглеске очекивао да се активније укључи у решавање Источног питања јер, према његовом тумачењу, то Бог очекује од њих, због привилеговане позиције коју држава заузима на светској позорници и због свих добара која су добили од Бога. Лидон је утицао на јавност у Енглеској, на Цркву и њен клир, као и на поједине политичаре – кроз своје беседе, писма која су објављивана у новинама, свој екуменизам. Упркос утицају који је остварио, како у религиозној тако и у политичкој сфери, ситуацију на Балкану није могао да промени радикалније. Ипак, његова агитација и симпатија за источне хришћане положиле су темељ екуменским односима између Англиканаца и источних православних цркава, као и настанку британско-српских односа.

Следећи рад у зборнику дело је Ангеле Берлис: *Српско православно присуство у Швајцарској у раном двадесетом веку: Николај Велимировић*

и његове докторске тезе на Универзитету у Берну (Angela Berlis: Serbian Orthodox Presence in Switzerland in the Early Twentieth Century: Nikolaj Velimirović and His Doctoral Theses at the University of Bern) (pp. 53–73). Ангела Берлис обрађује Велимировићев живот на студијама у Берну, као и приказ обеју докторских дисертација, које је одбранио на Универзитету у Берну. Тај универзитет извршио је велики утицај на њега: захваљујући образовању које је стекао тамо, постао је уникални међу православним клиром с почетка 20. века и један од најобразованијих јерараха Српске православне цркве. Током студија са Старокатоличком црквом Швајцарске остварио је блиски контакт, који је неговао током целог живота. Како Ангела Берлис закључује из његових дисертација и писама које је размењивао с угледним старокатоличким јерарсима и професорима, био је отворен према модернизму, али је у исто време био и критички мислилац, свестан неких негативних последица модернизма.

Марк Чепмен написао је чланак под називом *Од Косова до Оксфорда: Николај Велимировић и Српска православна црква у Енглеској, 1916–1919* (Mark D. Chapman: From Kosovo to Oxford: Nikolaj Velimirović and the Serbian Orthodox Church in England, 1916–1919) (pp. 75–113). Аутор приказује активност Николаја Велимировића у Енглеској за време Првог светског рата и његову активност на промовисању интереса Србије, те како је Николај, захваљујући својој харизми и беседама које је држао, успео да заинтересује Цркву Енглеске и енглеску јавност. Поред тога, Чепмен описује иницијативу да се Велимировићу додели почасни докторат. Како закључује Чепмен, ратни период је створио услове за развој екуменског покрета између Англиканске цркве и православних источних цркава у двадесетим годинама 20. века. Ипак, према тврдњи аутора, без личног утицаја Велимировића могуће је да Црква Енглеске не би била отворена према црквама истока и да би задржала статус подозривости према њима.

Чланак Џејмса Петифера носи назив: *Изван „Свете Србије”*: *Англиканско хришћанство и национализам у Првом светском рату* (James Pettifer: Beyond „Holy Serbia”: Anglican Christianity and Nationalism in the First World War) (pp. 115–130). У овом чланку аутор показује како су адмирал Ернест Трубриц и професор Џон Холанд Роуз успели да Србију, те њену цркву и културу, учине познатим енглеском друштву. Петифер наводи разлоге успеха „српског лобија” у Првом светском рату: кампању су водили универзитетски професори и англикански клирици, а успех је био условљен тиме што су радили у савезу с институционалним вођством Цркве Енглеске. Енглеска и Француска су биле савезнице у сукобу с Османским царством, али су се бориле за утицај у Србији. Како тврди

Петифер, Србија је после 1916. била под заштитом Енглеске: острво Крф, на којем се налазила српска војска после повлачења, било је под заштитом енглеске морнарице, а Србија је била кључни енглески савезник у региону.

Богдан Лубардић написао је чланак под називом *Свети Јустин Поповић и англикански теолози: рефлексije о комплексним и вишезначним сусретима* (Bogdan Lubardić: St. Justin Popović and Anglican Theologians: Reflections on Complex and Multifaceted Encounter) (pp. 131–159). У првом делу рада, Лубардић се бави анализом тезе Јустина Поповића *Религија Достојевског*, коју Поповић није успео да одбрани пред комисијом. Анализирајући тезу и критике чланова комисије, Лубардић износи доприносе те тезе. Поповић није намеравао да потпуно одбаци западноевропску цивилизацију и културу, што се може видети и у његовим каснијим радовима. Основна критика била је усмерена на становиште да се Црква на Западу компромитовала хуманизмом, а ту критику поновио је и 55 година касније, тврдећи да западни хришћански екуменизам не може да буде решење за проблем који је сâм изазвао; и сама комисија није оценила допринос и оригиналност тезе. С друге стране, Поповић је био упознат са енглеском теолошком мишљу и енглеском науком, и у свом научном опусу користио је дела енглеских научника и теолога (заједно с англиканским теолозима одбацивао је учење о папском примату и критиковао је, као и Николај Велимировић, став кардинала Њумана поводом тог учења). Његово „антизападњаштво”, како тврди Лубардић, долази од његове теохуманистичке критике хуманизма и њене усредсређености на човека, а не од национализма или есенцијалног одбацавања Запада.

Владан Таталовић написао је рад под називом: *Ка историји српске новозаветне науке: кадесдонски период (1917–1919)* (Vladan Tatalović: Towards the History of Serbian New Testament Scholarship: The Cuddesdon Episode (1917–1919)) (pp. 161–179). Таталовић анализира историјски контекст боравка Војислава Јанића у Енглеској, наставника у Богословији Светог Саве, која је за време Првог светског рата привремено била смештена у Кадесдону, близу Оксфорда. Војислав Јанић је био наставник, али је често био одсутан са наставе, због рада с Николајем Велимировићем на промовисању српских интереса у Енглеској. За време боравка у Енглеској Јанић је написао *Увод у Нови Завет*, али га је објавио тек после рата, 1924. године. Таталовић долази до закључка да је Јанић написао *Увод* јер је намеравао да добије катедру на Православном богословском факултету у Загребу, али то није успео, јер намера да се отвори Богословски факултет у Загребу није била остварена. У другом делу рада аутор анализира *Увод* Војислава Јанића и узоре које је пратио

приликом писања дела и долази до закључка да Јанићев *Увод* представља корак напред у односу на дотадашње српске и руске исагогике. Значајни допринос овог дела, поред личног печата аутора, јесте и то да је у српску научну заједницу унео књигу која је садржала најновија научна достигнућа тог времена.

Претпоследњи рад у зборнику написао је Ивица Чаировић: *Улога Павла Поповића у развоју енглеско-српских односа (1916–1933)* (Ivica Čairović: *The Role of Pavle Popović in the Development of Anglo-Serbian Relations (1916–1933)*) (pp. 181–202). Аутор анализира делатност Павла Поповића за време Првог светског рата и у међуратном периоду. За време рата Поповића је српско Министарство просвете поставило за инспектора, с циљем да у Великој Британији обилази дечје избегличке колоније, да надзире децу и њихове учитеље, као и да буде веза између Министарства и српског помоћног фонда. Његова улога је била важна, али су у доношењу одлука представници Министарства морали да се консултују с британским властима. Поред тога, Поповић је био ангажован на промовисању српских интереса и југословенске идеје у Енглеској; у ту сврху организовао је велики број предавања и културних дешавања, а уз њих је и објављивао своје чланке у новинама. Како закључује Чаировић, Поповић је и после рата наставио с неговањем добрих односа између Краљевине Југославије и Велике Британије, што се видело у активностима допремања књига из Енглеске за Универзитет у Београду, у оснивању Енглеско-српског дечјег дома у Нишу, као и у учествовању проф. др Поповића, у функцији изасланика Универзитета у Београду, у свечаном полагању камена темељца за нову зграду Универзитета у Лондону 1933. године: на церемонију је било позвано 19 познатих светских универзитета, а међу њима и Универзитет у Београду, са проф. др Павлом Поповићем као представником.

Последњи рад у зборнику дело је Ендруа Чендлера: *Енглеско-српски односи у ери двају светских ратова* (Andrew Chandler: *Anglican-Serbian Encounters in the Era of the Two World Wars*) (pp. 203–221). У овом раду аутор анализира енглеско-српске односе у раним годинама екуменског покрета, базирајући се на дело Хедлама, бискупа Глостера, једног од најважнијих представника Цркве Енглеске у екуменском покрету међуратног периода. Бискуп Хедлам био је архитекта велике источне екуменске стратегије Цркве Енглеске. Ламбетска конференција из 1930. године, на којој су, као представници православне стране, учествовали александријски патријарх и осам епископа, славила се као велики екуменски успех, а интелектуални центар те конференције био је бискуп Хедлам. (На том скупу је, као представник Српске православне цркве,

учествовао епископ бачки, Иринеј Ћирић.) Аутор приказује и посете јерархије Цркве Енглеске Југославији и Српској православној цркви – до почетка Другог светског рата, као и судбину енглеско-српских црквених односа после завршетка Другог светског рата и доласка комуниста на власт у Југославији.

Допринос овог зборника радова, у коме су радове написали научници из Велике Британије, Србије и Швајцарске, лежи у томе да се широј научној јавности представи сарадња између Српске православне цркве и Англиканске цркве, као и српског и енглеског народа, од друге половине 19. века до Другог светског рата. Сарадња између клирика Српске православне цркве и Англиканске цркве донела је бенефите обема црквама, посебно у току Првог светског рата. Пријатељство водећих клирика обеју цркава, развијано у Првом светском рату, омогућило је развој и екуменски дијалог између православних цркава и Англиканске цркве у периоду између два светска рата. Поред тога, квалитет радова овог зборника даје подстрек другим истраживачима за даљи рад на изучавању међусобних односа Српске православне цркве и Цркве Енглеске, као и за писање монографија и научних чланака о плодносној сарадњи цркава, те српског и енглеског народа – у периоду који овај зборник обрађује, али и у периоду после Другог светског рата, до данас.

Милош МИШКОВИЋ

НАУЧНИ ЖИВОТ

7th International Conference *Rural History 2023* European Rural History Organisation – EURHO Kluj-Napoca, 11–14 September 2023

Седма конференција у организацији EURHO (European Rural History Organization) одржана је у Румунији, у Клуж-Напоки, у периоду од 11. до 14. септембра 2023. године. Организатор је непрофитна организација која се бави промоцијом проучавања свих аспеката руралне историје у Европи и шире. EURHO је основана 2010. године на првом састанку европских историчара села, који је одржан у Брајтону, у организацији Британског друштва за историју пољопривреде (British Agricultural History Society). До сада су организоване конференције у Брајтону (2010), Берну (2013), Жирони (2015), Лувену (2017), Паризу (2019), Упсали (2021) и Клужу (2023).

Овогодишња конференција одржана је у организацији Универзитета Babeş-Bolyai и Етнографског музеја Трансилваније (The Transilvanian Museum of Ethnography; Muzeul etnografic al Transilvaniei), са центром у румунском граду Клуж-Напоки. Председавајући организационог одбора био је Enikő Rűsz-Fogarasi. Као и претходне, имала је за циљ презентовање најновијих научних резултата и подстицање сарадње између научника који се баве историјом европског села и његове интеракције са другим деловима света у широком временском распону од антике до данашњих дана. Мултидисциплинарни приступ руралној историји резултирао је богатством и разноликошћу тема. На Конгресу је учествовало 385 научника из 36 различитих земаља. Одржано је 13 сесија које су биле подељене на више панела. Програмом је предвиђено 76 панела, подељених у више сесија.

Заједно са Луком Мокарелијем и Александром Пањеком, сарадница Историјског института др Гордана Гарић Петровић учествовала је у организацији панела 11 у оквиру сесије три. На панелу су учествовали научници из Италије, Словеније, Турске и Србије. Тема панела је било ширење културе кукуруза у југоисточној Европи. Гордана Гарић Петровић

је на панелу представила рад *Maize diffusion in Serbia*. Поред њеног рада на панелу су представљени и радови: Алесандре Булгарели и Ђакома Занибелија *Maize diffusion in Southern Italy (16th-18th c.). A geoeconomic analysis on the Adriatic sea*, Александра Пањека, Леониде Борончић и Луке Малвића *Maize diffusion along the eastern Adriatic coast: cultivation, consumption and trade* и Ајшенур Карадемир *History of Maize in Ottoman Iskodra*. Панел је био посећен и развила се жива дискусија о правцу ширења кукуруза. Такође велику пажњу привикло је излагање колегинице Карадемир која је указала да се према њеним истраживањима кукуруз у Скадру јавља у још 15. веку, што су учесници у дискусији оспоравали. Излагање Гордане Гарић Петровић побудило интересовање за плодоред у Србији, као и за житарице које се помињу османским пописима из 16. века. Закључак је био да се мора још радити на истраживању најранијег периода узгоја кукуруза на европском тлу, јер су још увек нејасни путеви којима се ова биљка ширила и који су били први центри њеног узгоја.

Гордана ГАРИЋ ПЕТРОВИЋ

Научни скуп

Новоослобођени крајеви Србије 1833–1878–1913.

Манастир Преподобног Прохора Пчињског, 2. и 3. октобар 2023.

У Манастиру Преподобног Прохора Пчињског одржан је научни скуп под називом *Новоослобођени крајеви Србије 1833–1878–1913*. Организатори скупа су Епархија врањска и Филозофски факултет Универзитета у Београду. Научни скуп је организован са циљем да се додатно размотре три територијална проширења Србије, а посебно питање интеграције ослобођених крајева у српску државу. Прво од њих је било 1833. године када је тадашњој Кнежевини Србији прикључено подручје Шест нахија. Друго проширење десило се после Берлинског конгреса 1878. када је Кнежевина Србија добила Нишки, Пиротски, Врањски и Топлички округ. И коначно, треће територијално проширење обухвата области Старе Србије и Македоније, које је Краљевина Србија добила 1913. године.

У раду скупа је учествовало 22 научна радника из Историјског института, Института за савремену историју, Института за новију историју Србије, са Филозофског факултета у Београду, Филозофског факултета у Нишу, затим из Архива Српске православне цркве, Историјског архива Пирот, Музеја жртава геноцида, Завода за унапређивање образовања и васпитања и Српског научног центра. У раду скупа учествовали су и колеге историчари и истраживачи локалне историје из Алексинца и Куршумлије. Програм скупа је реализован током два дана. Подељен је на једну прелиминарну и пет одвојених секција са хронолошки повезаним темама. Излагања учесника трајала су 15 минута и пратиле су их конструктивне дискусије о различитим отвореним научним проблемима.

Прелиминарна седница почела је излагањем проф. др Радоша Љушића *Приповетке Григорија Божовића као извор за познавање Јужне Србије*. Дејан Ристић (Музеј жртава геноцида) изложио је реферат под називом *Јавне библиотеке у новоослобођеним крајевима: прилози за историју библиотекарства у Србији*, а др Радован Пилиповић (Архив Српске православне цркве) говорио је на тему *Србо-Македонци – практична или романтична утопија? Прилог ка разумевању дуалног идентитета на српском југу крајем XIX и почетком XX века*.

Прва сесија почела је саопштењем др Александра Савића (Филозофски факултет Универзитета у Београду) *Од вилајета до нахије–административна подела јужних српских крајева (1834–1879)*. Милан Савић говорио је на тему *Насеља и становништво Топлице уочи ослобођења 1878. године*. На крају прве седнице свој реферат под називом *Војни бегунци у Краљевини Србији из новоослобођених крајева 1896–1899*. презентовала је проф. др Сузана Рајић (Филозофски факултет Универзитета у Београду).

Другу сесију започела је др Јелена Радосављевић (Историјски институт Београд) саопштењем *Грчка штампа о територијалном проширењу Кнежевине Србије 1878. године*. Затим је Зоран Стевановић излагао о *Дому ратне сирочади “Света Јелена” у Манастиру Светог Романа за време Првог светског рата*.

На трећој седници прво је говорио др Урош Шешум (Филозофски факултет Универзитета у Београду). Изложио је рад на тему *Свештенство и храмови Крушевачке и Параћинске нахије 1832–1842*. Затим је резултате својих истраживања изнео архимандрит Методије (Марковић) саопштењем под називом *Црква у Прешевској кази 1878–1912*. Др Мирослав Радивојевић (Филозофски факултет Универзитета у Београду) излагао је на тему *Мирско свештенство Нишког протопрезвитерата и намесништва 1879–1915*.

Жарко Илић (Филозофски факултет Универзитета у Београду) изложио је саопштење под називом *Свештенство Врањске епархије од 1879. до 1882. и Врањског протопрезвитерата од 1882. до 1891/2*. Последње саопштење у оквиру треће седнице имао је мр Небојша Ђокић (Српски научни центар) на тему *Зидање, обнова и страдање црквених храмова на Косову и Метохији у XX веку*.

Четврта седница отворена је предавањем Милоша Цветковића (Завод за унапређивање образовања) под називом *Школство у новоослобођеним окрузима Србије*. У наставку седнице Светлана Пантић изнела је саопштење под називом *Оснивање првих гимназија у ослобођеним крајевима након Берлинског конгреса*.

Пета седница одржана је другог дана скупа. Прво излагање имао је јеромонах Игњатије (Ђорђевић) *Народно неимарство јужне Србије крајем 19. и почетком 20. века*. Др Александар Лукић (Институт за новију историју Србије) изнео је резултате својих истраживања на тему *Југословенска републиканска странка на изборима за Конститутанту у Јужној Србији 1920. године*. Давор Лазаревић (Историјски архив Пирот) говорио је на тему *Бугарска сведочанства о деловању равногорског покрета у Пироту и околини*. Уследила су излагања Предрага Видановића (Историјски архив Пирот) под називом *Случај Жике Антића – од потенцијалног јунака до маргиналне личности* и др Милана Гулића (Институт за савремену историју) под насловом *Савезничком силом по југу Србије: НАТО агресија на Савезну Републику Југославију и удари на циљеве у Јужној Србији (1999)*.

Реферати су обухватили широк хронолошки оквир, чиме је дат значајан научни допринос истраживању историје територијалних проширења Србије и других аспеката историје српског народа током 19. и 20. века. Планирано је да резултати истраживања презентованих на скупу буду објављени у тематском зборнику радова.

Јелена Н. РАДОСАВЉЕВИЋ

Научни скуп
Средње Потарје и Полимље у прошлости: Новија истраживања
Завичајни музеј Пљевља, 26. октобар 2023.

Завичајни музеј у Пљевљима је почев од 2000. године неговао традицију одржавања научних скупова посвећених богатој историји Потарја и Полимља. Упркос томе што су ови скупови били врло плодносни и допринели значајном унапређењу знања о прошлости ових простора, уследила је деветогодишња пауза. На велику радост научне заједнице, а посебно локалних љубитеља историје, ове године је традиција обновљена. У организацији Завичајног музеја Пљевља, у просторијама Галерије Завичајног музеја, 26. октобра одржан је 16. по реду научни скуп посвећен Средњем Потарју и Полимљу.

Догађај је започет свечаним отварањем на коме су учеснике и публику поздравили директорка Завичајног музеја Пљевља, Дејана Дробњак и председник Општине Пљевља, др Дарио Вранеш. Скупом су председавали академик Славенко Терзић и др Жарко Лековић. Након поздравне речи академика Терзића прешло се на радни део конференције.

У првој сесији је било четири предавања. Прво од њих одржали су др Горан Комар и Угљеша Скоко из Херцег Новог. Тема њиховог излагања била је „Првопронађени средњовековни ћирилички натписи на територији Пљеваља“. Анализирани стећак открио је Угљеша Скоко, један од аутора саопштења, у мају 2022. године. Претпоставља се да натпис на стећку који је делимично оштећен потиче с краја 14. и почетка 15. века. Ради се о до сада најстаријем откривеном ћириличном натпису с ових простора. Уследило је заједничко саопштење др Драгане Амедоски и др Владете Петровића из Историјског института у Београду на тему „Прелази на Лиму и Тари (15–16. век)“. Они су најпре дали осврт на средњовековне копнене комуникације између Приморја, Полимља и Потарја, а затим су представили речне прелазе на Лиму и Тари у османском периоду. Разматрана су места прелаза и начин њиховог успостављања и одржавања, као и њихов значај у османском саобраћајном систему. Аутори су се дотакли и утицаја ових прелаза на локално становништво и њихов свакодневни живот. Путем интернет видео везе скупу се прикључила проф. др Ема Миљковић са Филолошког факултета у Београду. Она је у свом излагању насловљеном „Пљеваљски сицил–отварање нових истраживачких тема и методолошких поступака“ поново указала на значај пљеваљског сицила који је прворазредни историјски извор. Др Миљковић је дала детаљне податке о овом сицилу, начину на који је он постао доступан црногорској научној јавности, а затим

се дотакла и његовог садржинског аспекта, као и могућности примене савремених научних метода у његовом сагледавању и анализи. У наставку конференције публици се обратио професор историје из Сјенице, Салих Селимовић. Он је говорио на тему „Три знаменита Пљевљака исламске вјероисповести“. Селимовић је направио избор од три личности српског порекла муслиманске вероисповести, који су оставили неизбрисив траг на историју Пљеваља. Један од њих је Хусејин-паша Бољанић, познати османски великодостојник (царски везир и намесник више санџака) и ктитор пљеваљске џамије, који је био пореклом из Бољанића у близини Пљеваља. Друга особа чија је улога у прошлости Пљеваља сагледана је Омер-бег Бајровић, пљеваљски добротинић, који је трагично окончао свој живот пошто су га аустријске власти убиле у Сарајеву због одржавања пријатељских веза са Србима. У завршном делу предавања излагач је представио личност и дело Мехмеда Зекеријаха Ћинаре, бошњачког теолога и првог и јединог врховног муфтије Србије и Црне Горе у време Краљевине Југославије.

После кратке паузе, саопштењем проф. др Александра Растовића, директора Историјског института у Београду, на тему „Британски путописци о Потарју“, започела је друга сесија која се такође састојала од четири предавања. Др Растовић је предочио да су током 19. века британски путници почели масовно да долазе на Балкан, што је било у складу са званичном британском политиком која је у том тренутку ову територију сматрала посебно важном зоном свог утицаја због њеног геостратешког положаја. У излагању посебно место заузимају Мери Дарам, женски путописац, и њен опис сабора у Манастиру Свете Тројице. Академик Славенко Терзић из Српске академије наука и уметности говорио је на тему „Пљевља у очима страних конзула крајем 19. и почетком 20. века.“ У саопштењу је представљена намера аустро-угарских власти да на територији Пљеваља и целе Старе Србије направе неку врсту политичког огледа. Различита одликовања и новац били су њихово средство за манипулисање и српским и муслиманским становништвом у Пљевљима. Академик Терзић се осврнуо на аустријског конзула Теодора Максима Ипена, који је био шеф аустријске обавештајне службе у Пљевљима у периоду од 1881. до 1883. године и који је здушно радио на потискивању Срба из ове области. Аутор је нагласио да је Ипен као водећи аустријски албанолог и идејни творац албанске нације, негирао постојање српског народа и Старе Србије на овим просторима. Др Жарко Лековић из Историјског института Универзитета Црне Горе у Подгорици изложио је свој рад „Прилике у Потарју крајем 19. и почетком 20. века: Извештај

пограничног комесаријата.“ Он је приказао садржај неколико извештаја који осветљавају однос турских власти из Пљеваља према пограничном комесаријату Књажевине Црне Горе. Посебно се фокусирао на догађај из 1909. године када је 300 турских војника кренуло из Пљеваља како би спречило становнике Тепаца да терају стоку преко границе, односно преко Таре. Конференција је завршена предавањем др Милутина Живковића из Института за савремену историју у Београду на тему „Поглед преко границе: извештаји италијанског гарнизона у Пљевљима о усташком режиму НДХ у Полимљу (Април 1941–Септембар 1941).“ Др Живковић је на основу детаљних извештаја италијанских јединица Месина и Пустерија приказао намеру НДХ да непосредно након капитулације Краљевине Југославије успостави своју власт у Прибоју, Новој Вароши, Пријеполу, Сјеници и Пљевљима. Аутор је објаснио да овај покушај није успео због тога што су га онемогућиле италијанске окупационе снаге које су полагале право на ову територију. Скуп је завршном речју затворио академик Славенко Терзић.

Излагања учесника обухватила су различите теме из историје Потарја и Полимља и широк хронолошки оквир, па су у складу са тим побудила велико интересовање публике, што је резултирало живом и конструктивном дискусијом.

Драгана АМЕДОСКИ

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Текстови се достављају Редакцији издања Историјског института на email: istorinst@iib.ac.rs

Рукописи у компјутерском слогу предају се у електронском облику у фонту Times New Roman, величина фонта 12. Размак између редова је 1.5, а напомене се налазе на дну сваке стране. Аутори могу предати радове и на страном језику.

Текст може да има највише 50.000 словних места укључујући и празнине (без резимеа и листе референци).

Осим основног текста са напоменама (уређеним према упутству), рад чине:

Анстракт

Налази се испод наслова рада и има од 100 до 250 речи. Пише се на два језика – оним којим је писан основни текст и на енглеском.

Кључне речи

Дају се на српском и на енглеском језику и може их бити највише 10.

Резиме

Уколико је рад на српском, резиме се доставља на енглеском језику. Рад на страном језику треба да садржи резиме на српском. Дужина резимеа може бити до 1/10 дужине чланка.

Листа референци – List of references

Налази се на крају рада. Чине је: Необјављени извори – Unpublished Primary Sources, Објављени извори – Published Primary Sources и Литература – Secondary Works, а такође, уколико постоје, и Карте – Maps, Штампана – Newspapers и Интернет – Internet.

У *Листи референци* прво се наводе радови писани латиницом (абecedним редом), потом радови писани ћирилицом (азбучним редом) а након тога и радови писани другим писмима. Ћириличке библиографске јединице (као и оне које су писане другим писмима која нису латинична) морају имати и латиничку транслитерацију. У *Листи референци* радови истог аутора треба, у зависности од писма, да буду наведени абecedно/азбучно.

Појашњења су дата у одељку НАЧИН ЦИТИРАЊА.

Прилози

Доставити их у електронској форми ван Word документа у једном од следећих формата: .tiff, .jpg, .eps, .cdr. Црно-беле фотографије предати у резолуцији од најмање 150, а колор од 300 dpi.

Аутори контролишу и уносе лекторске интервенције у електронску верзију текста. Уколико се не слажу са неком од лекторских интервенција то морају видно означити.

Радови се примају до 31. марта за текућу годину.

Моле се аутори да поштују датум за достављање радова и да пажљиво примењују Упутство.

Радови који нису припремљени по Упутству биће враћени ауторима на корекцију.

НАЧИН ЦИТИРАЊА

Све библиографске јединице у напоменама пишу се оригиналним писмом.

Пуно име и презиме аутора наводе се **увек уз први пут** цитирану библиографску јединицу.

После првог помена пуне библиографске јединице у напоменама, током наредних цитирања треба дати њен скраћени облик, односно поновити иницијал имена и презиме аутора и скраћени наслов.

Исто / Isto / Ibidem – у зависности од писма основног текста.

Користи се на месту имена аутора, наслова и онолико информација које су идентичне онима у претходној намени. Не може се користити уколико претходна напомена наводи више од једне библиографске јединице.

исти / isti / idem / eadem (малим почетним словом, ако није на почетку реченице).

Користи се када се у истој намени континуирано цитира више дела истог аутора – у зависности од писма цитираног дела.

у: / u: / in: – у зависности од језика цитиране библиографске јединице.

и / i / & – у зависности од језика цитиране библиографске јединице.

Употребљавају се скраћенице **уп.** / **ур.** / **cf.**
Употребљава се пуна реч – **види:** / **vidi:** / **see:**

Векови се пишу арапским цифрама.

Бројеви до десет се пишу словима, а већи од троцифрених треба да буду написани са тачкама, а не са размацама (нпр. 2.000, 10.000).

Наслови часописа се не скраћују.

Наслови установа, архива, архивских фондова и серија након првог целовитог помена могу се скратити у сигле, нпр. Архив Српске академије наука и уметности [=АСАНУ] или *Monumenta Germaniae Historica* [=MGH].

НАЧИН ЦИТИРАЊА МОНОГРАФСКИХ ИЗДАЊА:

Један аутор:

Име и презиме аутора, Наслов књиге, место издања година, страна. При првом цитирању аутора пише се пуно име и презиме.

– Десанка Ковачевић-Којић, *Градски живот у Србији и Босни : XIV–XV вијек*, Београд 2007, 26.

При поновљеном цитирању:

Иницијал имена и презиме аутора, *Скраћени наслов књиге*, страна.

– Д. Ковачевић-Којић, *Градски живот*, 26.

Листа референци:

Презиме, име аутора, *Наслов књиге*, место издања година.

– Ковачевић-Којић, Десанка, *Градски живот у Србији и Босни : XIV–XV вијек*, Београд 2007.

Два или три аутора:

Име и презиме и име и презиме аутора, Наслов књиге, место издања година, страна.

– Hasan Çolak & Elif Bayraktar-Tellan, *The Orthodox Church as an Ottoman Institution: A Study of Early Modern Patriarchal Berats*, Istanbul 2019, 29.

– Сима Ћирковић, Десанка Ковачевић Којић и Ружа Ћук, *Старо српско рударство*, Београд – Нови Сад 2002, 36–42.

При поновљеном цитирању:

Иницијал имена и презиме првог аутора и иницијал имена и презиме другог, тј. трећег аутора, *Скраћени наслов књиге*, страна.

- Н. Çolak & Е. Bayraktar-Tellan, *The Orthodox Church as an Ottoman Institution*, 29.
- С. Ћирковић, Д. Ковачевић Којић и Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 36–42.

Листа референци:

Презиме, име првог аутора, име и презиме другог и име и презиме трећег аутора, *Наслов књиге*, место година.

- Çolak, Hasan & Elif Bayraktar-Tellan, *The Orthodox Church as an Ottoman Institution: A Study of Early Modern Patriarchal Berats*, Istanbul 2019.
- Ћирковић, Сима, Десанка Ковачевић Којић и Ружа Ћук, *Старо српско рударство*, Београд – Нови Сад 2002.

Четири или више аутора:

**Име и презиме првог аутора и др. / i dr. / et al. (за страни језик),
Наслов књиге, место издања година, страна.**

- Ivan Božić i dr., *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1972, 100.

При поновљеном цитирању:

- Ivan Božić i dr., *Istorija Jugoslavije*, 100.

Листа референци:

Презиме, име првог аутора, имена и презимена другог, трећег и четвртог аутора, *Наслов књиге*, место издања година.

- Božić, Ivan, Sima Ćirković, Milorad Ekmečić i Vladimir Dedijer, *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1972.

Вишетомно дело:

Име и презиме аутора, Наслов књиге број том (без запете, ако је ознака тома само бројчана), место издања година, страна.

- Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 2*, Београд 1989, 122.

При поновљеном цитирању:

- М. Екмечић, *Стварање Југославије 2*, 122.

Листа референци:

Презиме, име аутора, *Наслов књиге* број тома (без запете, ако је ознака тома само бројчана), место издања година.

- Екмечић, Милорад, *Стварање Југославије 2*, Београд 1989.

Поновљено издање књиге:

Име и презиме аутора, *Наслов књиге*, том, место издања година и издање, страна.

– Константин Јиречек, *Историја Срба*, књ. I, Београд 1978², 30.

При поновљеном цитирању:

– К. Јиречек, *Историја Срба*, књ. I, 30.

Листа референци:

Презиме, име аутора, *Наслов књиге*, место издања година и издање.

– Јиречек, Константин, *Историја Срба*, књ. I, Београд 1978².

Приређени извори:

Име и презиме аутора тј. приређивача, *Наслов књиге*, место издања година, број страна.

– Љубомир Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књ. I/1, Београд 1929, 530–533.

– Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, прир. Љиљана Јухас Георгиевска, Београд 1988, 100.

Име приређивача извора изузетно може да се пише и после наслова:

– *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, t. 1, studio et opera Georgii Fejér, Budaе 1829, 25.

– *Документи о спољној политици Краљевине Србије*, књ. I, св. 3/II, 1/14. април – 30. јуни/13. јули 1905. године, прир. Љиљана Алексић-Пејковић, Београд 2014, 590.

При поновљеном цитирању:

– Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књ. I/1, 500.

– Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, 100.

– *Codex diplomaticus Hungariae*, t. 1, 25.

– *Документи о спољној политици*, књ. I, св. 3/II, 590.

Листа референци:

Презиме, име аутора, *Наслов књиге*, место издања година.

– Стојановић, Љубомир, *Старе српске повеље и писма*, књ. I/1, Београд 1929.

или

Презиме, име аутора, *Наслов књиге*, прир. име и презиме, место издања година.

– Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, прир. Љиљана Јухас Георгиевска, Београд 1988.

или

Наслов књиге, ур., прев., прир. име и презиме, место издања година.

– *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, t. 1, studio et opera Georgii Fejér, Budaе 1829.

– *Документи о спољној политици Краљевине Србије*, књ. I, св. 3/II, прир. Љиљана Алексић Пејковић, Београд 2014.

Појединачни документ у оквиру приређених извора:

– *Документи о спољној политици Краљевине Србије*, књ. I, св. 3/II, 1/14. април – 30. јуни/13. јули 1905. године, прир. Љиљана Алексић-Пејковић, Београд 2014, 825 (*Министарство иностраних дела Краљевине Србије – Београд, Генералном конзулату Краљевине Србије – Скопље*)

При поновљеном цитирању:

– *Документи о спољној политици*, књ. I, св. 3/II, 825.

Листа референци:

– *Документи о спољној политици Краљевине Србије*, књ. I, св. 3/II, прир. Љиљана Алексић Пејковић, Београд 2014.

Поглавље књиге и чланак у зборнику радова:

Име и презиме аутора, „Наслов поглавља“ или „Наслов чланка“, у: *Наслов књиге*, ур., гл и одг ур., прев., прир. име и презиме, место издања година, страна.

– Мирослав Тимотијевић, „Приватни простори и места приватности“, у: *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, прир. Ана Столић и Ненад Макуљевић, Београд 2006, 133.

– Божидар Ферјанчић, „Одбрана Немањиног наслеђа – Србија постаје краљевина“, у: *Историја српског народа I*, ур. Сима Ћирковић, Београд 1981, 297–300.

– Miloš Ivanović, „The Nobility of the Despotate of Serbia between Ottoman Empire and Hungary (1457–1459)“, in: *Secular Power and Sacral Authority in Medieval East-Central Europe*, eds. Kosana Jovanović & Suzana Miljan, Amsterdam 2018, 167.

При поновљеном цитирању:

– М. Тимотијевић, „Приватни простори“, 133.

– Б. Ферјанчић, „Одбрана Немањиног наслеђа“, 297–300.

– М. Ivanović, „The Nobility“, 167.

Листа референци:

Презиме, име аутора, „Наслов поглавља“ или „Наслов чланка“, у: *Наслов књиге*, ур., гл и одг ур., прев., прир. име и презиме, место издања година, бројеви страна поглавља.

– Тимотијевић, Мирослав, „Приватни простори и места приватности“, у: *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, прир. Ана Столић и Ненад Макуљевић, Београд 2006, 165–244.

- Ферјанчић, Божидар, „Одбрана Немањиног наслеђа – Србија постаје краљевина“, у: *Историја српског народа I*, ур. Сима Ћирковић, Београд 1981“, 297–314.
- Ivanović, Miloš, „The Nobility of the Despotate of Serbia between Ottoman Empire and Hungary (1457–1459)“, in: *Secular Power and Sacral Authority in Medieval East-Central Europe*, eds. Kosana Jovanović & Suzana Miljan, Amsterdam 2018, 167–177.

Енциклопедијско-лексикографске одреднице:

Име и презиме аутора, „Наслов одреднице“, у: *Наслов књиге*, ур., гл и одг. ур., прев., прир. име и презиме, место издања година, страна.

- Душанка Динић-Кнежевић, „Тканине“, у: *Лексикон српског средњег века*, прир. Сима Ћирковић и Раде Михаљчић, Београд 1999, 734–735.

При поновљеном цитирању:

- Д. Динић-Кнежевић, „Тканине“, 734–735.

Листа референци:

Презиме, име аутора, „Наслов одреднице“, у: *Наслов књиге*, ур., гл и одг. ур., прев., прир. име и презиме, место издања година, бројеви страна поглавља.

- Динић-Кнежевић, Душанка, „Тканине“, у: *Лексикон српског средњег века*, прир. Сима Ћирковић и Раде Михаљчић, Београд 1999, 734–735.

Предговор, увод, поговор:

Име и презиме, предговор / увод / поговор у: *Наслов књиге*, име и презиме аутора књиге, место издања година, стране.

- Чедомир Попов, предговор у: *Срби на историјском раскрићу*, Милорад Екмечић, Београд 2014, I–III.

При поновљеном цитирању:

- Ч. Попов, предговор у: *Срби на историјском раскрићу*, Милорад Екмечић, I–III.

Листа референци:

Презиме, име, предговор у: *Наслов књиге*, име и презиме аутора књиге, бројеви страна предговора, место издања година.

- Попов, Чедомир, предговор у: *Срби на историјском раскрићу*, Милорад Екмечић, Београд 2014, I–XIX.

ПРИМЕРИ ЗА ЧЛАНКЕ, РАСПРАВЕ, ПРИЛОГЕ:

Чланак у часопису:

Име и презиме аутора, „Наслов текста“, *Наслов часописа* број/свеска (година) страна.

- Милош Ивановић, „Развој институције имунитета у српској средњо-вековној држави до краја владавине краља Милутина“, *Историјски часопис* 66 (2017) 52.
- Момчило Спремић, „Пресуда Бенку Котруљевићу“, *Зборник Филозофског факултета* 11/1 (Београд 1970) 395.

При поновљеном цитирању:

- М. Ивановић, „Развој институције имунитета“, 52.
- М. Спремић, „Пресуда Бенку Котруљевићу“, 395.

Уколико је година изласка часописа различита у односу на годину издања часописа, цитира се према следећем начину:

- Ружа Ђук, „Делатност дубровачког трговца Луке Милановића двадесетих година XV века“, *Историјски часопис* 38 (1991) 1992, 22.

Начин за часописе са истим називом, а различитим местом издања, мање познате, ретко доступне часописе:

- Гордана Томовић, „Трагови старог рударења у топонимији пљеваљског краја“, *Гласник Завичајног музеја* 3 (Пљевља 2002) 2003, 58.

Листа референци:

Презиме, име аутора, „Наслов текста“, *Наслов часописа* број, свеска (година) бројеви страна целог чланка.

- Ивановић, Милош, „Развој институције имунитета у српској средњо-вековној држави до краја владавине краља Милутина“, *Историјски часопис* 66 (2017) 49–83.
- Спремић, Момчило, „Пресуда Бенку Котруљевићу“, *Зборник Филозофског факултета* 11/1 (Београд 1970) 393–398.

Чланак у зборнику радова:

Име и презиме аутора, „Наслов текста“, у: *Наслов зборника*, ур., прир. име и презиме, место издања година, страна.

- Ана Столић, „Ратни доприноси жена и послератна борба за женско право гласа у Србији (Краљевини СХС) 1918–1921“, у: *Крај Великог рата – пут ка новој Европи*, ур. Александар Раствојић и Миљан Милкић, Београд 2020, 288.

При поновљеном цитирању:

- А. Столић, „Ратни доприноси жена“, 288.

Листа референци:

Презиме, име аутора, „Наслов текста“, у: *Наслов зборника*, ур., прир. име и презиме, место издања година, бројеви страна целог чланка.

- Столић, Ана, „Ратни доприноси жена и послератна борба за женско право гласа у Србији (Краљевини СХС) 1918–1921“, у: *Крај Великог рата – пут ка новој Европи*, ур. Александар Раствовић и Миљан Милкић, Београд 2020, 285–298.

Чланак аутора у сопственом зборнику радова:

Име и презиме аутора, „Наслов текста“, у: исти, *Наслов зборника*, ур., прир. име и презиме, место издања година, страна.

Драгољуб Живојиновић, „Лик једног дубровачког конзула“, у: исти, *Европа и Дубровник у 17. и 18. веку : студије и расправе*, ур. Тибор Живковић, Београд 2008, 285–288.

При поновљеном цитирању:

Д. Живојиновић, „Лик једног дубровачког конзула“, 285–288.

Листа референци:

Презиме, име аутора, „Наслов текста“, у: исти, *Наслов зборника*, ур., прир. име и презиме, место издања година, бројеви страна целог чланка.

- Живојиновић, Драгољуб, „Лик једног дубровачког конзула“, у: исти, *Европа и Дубровник у 17. и 18. веку : студије и расправе*, ур. Тибор Живковић, Београд 2008, 285–297.

Чланак у новинама:

Име и презиме аутора (ако постоји), „Наслов текста“, *Наслов новина*, број, датум.

- Јелена Чалија, „Велика борба за Велики рат“, *Политика*, бр. 54114, 4. фебруар 2015.

При поновљеном цитирању:

- Ј. Чалија, „Велика борба“.

Листа референци:

Презиме, име аутора (ако постоји), „Наслов текста“, *Наслов новина*, број, датум.

- Чалија, Јелена, „Велика борба за Велики рат“, *Политика*, бр. 54114, 4. фебруар 2015.

НОВИНЕ:

***Наслов новина*, број, датум.**

Српске новине, бр. 1, 1. јануар 1913.

ИНТЕРНЕТ:

Име и презиме аутора, „Наслов текста“, Наслов публикације, датум, година, страна, <http://adresa> (прегледано датум)

- Jack. R. Censer, „Intellectual History and the Causes of the French Revolution“, *Journal of Social History* 52/3 (2019) 545–554, <https://academic.oup.com/jsh/articlepdf/52/3/545/27457944/shy082.pdf> (прегледано/ accessed on 12. 2. 2020)

Ако елемената за навођење нема, најчешће се наводи само адреса и датум преузимања. Ако неких података ипак има, они се наводе на следећи начин:

Име организације, „Наслов текста“, <http://adresa> (датум прегледа)

- Public Library Section, „The Role of Libraries in Lifelong Learning“, <http://www.ifla.org/V0/s8/index.htm> (прегледано/ accessed on 12. 2. 2009)

НАВОЂЕЊЕ НЕОБЈАВЉЕНЕ МАГИСТАРСКЕ ТЕЗЕ ИЛИ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ:

Име и презиме аутора, Наслов тезе или дисертације (магистарска теза или докторска дис., назив факултета, година) страна

- Јована Блажић Пејић, *Московски Словенски комитет и српско питање (1858–1875)* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2021) 120.
- Marijana Mišević, *Writing Slavic in the Arabic Script: Literacy and Multilingualism in the Early Modern Ottoman Empire* (doctoral dissertation, Harvard University, 2022) 55.

При поновљеном цитирању:

- Ј. Блажић Пејић, *Московски Словенски комитет*, 120.
- М. Mišević, *Writing Slavic*, 55.

Листа референци:

Презиме, име аутора, Наслов тезе или дисертације (магистарска теза или докторска дисертација, назив факултета, година)

- Блажић Пејић, Јована, *Московски Словенски комитет и српско питање (1858–1875)* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2021)
- Mišević, Marijana, *Writing Slavic in the Arabic Script: Literacy and Multilingualism in the Early Modern Ottoman Empire* (doctoral dissertation, Harvard University, 2022)

INSTRUCTION FOR AUTHORS

Papers should be emailed to the Editorial Board of the Institute of History at: istorinst@iib.ac.rs.

Papers in electronic form should be submitted electronically in Times New Roman, font size 12, line spacing 1.5, with notes at the bottom of each page. Authors can submit papers in foreign languages as well.

A paper can have at most 50,000 characters with spaces (excluding the summary and the list of references).

Apart from the main text with notes (prepared according to the instruction), the paper should contain:

Abstract

Below the title of the paper, between 100 and 250 words, written both in the language of the main text and in English.

Keywords

Both in Serbian and English, up to ten words.

Summary

If the paper is in Serbian, the summary must be submitted in English. A paper in a foreign language must contain a summary in Serbian. The length of the summary can be up to 1/10 of the length of the article.

List of References

At the end of the paper, consists of: Unpublished Primary Sources, Published Primary Sources and Secondary Works, and, if any, Maps, Newspapers and Internet.

The *List of References* should first contain papers written in the Latin alphabet (in alphabetical order), then papers written in Cyrillic (in Cyrillic alphabetical order), followed by papers written in other alphabets. Cyrillic bibliographical units (including those written in other, non-Latin alphabets) must have Latin transliteration as well. In the *List of References*, the papers of the same author, depending on the alphabet, should be given in Cyrillic/Latin alphabetical order.

The explanations are given in the METHOD OF CITATION.

Annexes

To be submitted electronically separately from the Word document in one of the following formats: .tiff, .jpg, .eps, .cdr. Black and white photographs should be submitted in at least 150 dpi and colour photographs in at least 300 dpi resolution.

Authors must review and enter the proofreading interventions in the electronic version of the text. If they disagree with a proofreading intervention, they must mark this visibly.

Papers are received until 31 March for the current year.

Authors are kindly asked to respect the date for the submission of papers and to carefully apply the Instruction. The papers not prepared according to the Instruction will be returned to the authors to be corrected.

METHOD OF CITATION

All bibliographical units in notes should be written in the original alphabet.

The author's full name and surname should be stated **always along with the first-time** cited bibliographical unit.

After the first mention of the full bibliographic unit in notes, an abbreviated form should be given in the following mentions, i.e. the initial of the first name and surname of the author and the abbreviated title.

Исто / Isto / Ibidem – depending on the alphabet of the main text.

Used at the place of the name of the author, title and as much of the information that is identical to the previous note. It cannot be used if the previous note contains more than one bibliographical unit.

исти / isti / idem / eadem (initial lowercase, if not at the beginning of the sentence).

Used when several works of the same author are continuously cited in the same note – depending on the alphabet of the cited work.

y: / u: / in: – depending on the language of the cited reference.

и / i / & – depending on the language of the cited reference.

Abbreviations **уп. / up. / cf.** should be used

Full word should be used – **види: / see:**

Centuries should be written in Arabic numerals.

Numbers up to ten should be written in letters, and numbers greater than three-digit should be written with points and not with spaces (e.g. 2,000, 10,000).

Titles of journals should not be abbreviated.

Names of institutions, archives, archival funds and series, after the first full name, can be abbreviated into single names, e.g. Архив Српске академије наука и уметности [=АСАНУ] or *Monumenta Germaniae Historica* [=MGH].

METHOD OF CITATION OF MONOGRAPHS:

One author:

Name and surname of the author, Title of the book, place of issuance, year, page. The author's full name and surname should be written on first citation.

– Десанка Ковачевић-Којић, *Градски живот у Србији и Босни : XIV–XV вијек*, Београд 2007, 26.

Repeated citation:

Initial of the name and surname of the author, *Abbreviated title of the book*, page.

– Д. Ковачевић-Којић, *Градски живот*, 26.

List of References:

Surname, name of the author, *Title of the book*, place of issuance, year.

– Ковачевић-Којић, Десанка, *Градски живот у Србији и Босни : XIV–XV вијек*, Београд 2007.

Two or three authors:

Name and surname and name and surname of the author, Title of the book, place of issuance, year, page.

– Hasan Çolak & Elif Bayraktar-Tellan, *The Orthodox Church as an Ottoman Institution: A Study of Early Modern Patriarchal Berats*, Istanbul 2019, 29.

– Сима Ћирковић, Десанка Ковачевић Којић и Ружа Ћук, *Старо српско рударство*, Београд – Нови Сад 2002, 36–42.

Repeated citation:

Initial of the name and surname of the first author and initial of the name and surname of the second, i.e. third author, *Abbreviated title of the book*, page.

- Н. Çolak & E. Bayraktar-Tellan, *The Orthodox Church as an Ottoman Institution*, 29.
- С. Ђирковић, Д. Ковачевић Којић и Р. Ђук, *Старо српско рударство*, 36–42.

List of References:

Surname, name of the first author, name and surname of the second author, and name and surname of the third author, *Title of the book*, place, year.

- Çolak, Hasan & Elif Bayraktar-Tellan, *The Orthodox Church as an Ottoman Institution: A Study of Early Modern Patriarchal Berats*, Istanbul 2019.
- Ђирковић, Сима, Десанка Ковачевић Којић и Ружа Ђук, *Старо српско рударство*, Београд – Нови Сад 2002.

Four or more authors:

Name and surname of the first author и др. / i dr. / et al. (for a foreign language), *Title of the book*, place of issuance, year, page.

- Ivan Božić i dr., *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1972, 100.

Repeated citation:

- Ivan Božić i dr., *Istorija Jugoslavije*, 100.

List of References:

Surname, name of the first author, names and surnames of the second, third and fourth author, *Title of the book*, place of issuance, year.

- Božić, Ivan, Sima Ćirković, Milorad Ekmečić i Vladimir Dedijer, *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1972.

Multi-volume work:

Name and surname of the author, *Title of the book*, number of volume (without a comma, if the designation of the volume is only numerical), place of issuance, year, page.

- Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 2*, Београд 1989, 122.

Repeated citation:

- М. Екмечић, *Стварање Југославије 2*, 122.

List of References:

Surname, name of the author, *Title of the book*, number of volume (without a comma, if the designation of the volume is only numerical), place of issuance, year.

- Екмечић, Милорад, *Стварање Југославије 2*, Београд 1989.

Repeated edition of the book:

Name and surname of the author, *Title of the book*, volume, place of issuance, year and edition, page.

- Константин Јиречек, *Историја Срба*, књ. I, Београд 1978², 30.

Repeated citation:

- К. Жиречек, *Историја Срба*, књ. I, 30.

List of References:

Surname, name of the author, *Title of the book*, place of issuance, year and edition.

- Жиречек, Константин, *Историја Срба*, књ. I, Београд 1978².

Edited sources:

Name and surname of the author, i.e. editor, *Title of the book*, place of issuance, year, number of pages.

- Љубомир Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књ. I/1, Београд 1929, 530–533.
- Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, прир. Љиљана Јухас Георгиевска, Београд 1988, 100.

Name of the editor of sources can exceptionally be written after the title as well:

- *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, t. 1, studio et opera Georgii Fejér, Budae 1829, 25.
- *Документи о спољној политици Краљевине Србије*, књ. I, св. 3/II, 1/14. април – 30. јуни/13. јули 1905. године, прир. Љиљана Алексић-Пејковић, Београд 2014, 590.

Repeated citation:

- Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књ. I/1, 500.
- Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, 100.
- *Codex diplomaticus Hungariae*, t. 1, 25.
- *Документи о спољној политици*, књ. I, св. 3/II, 590.

List of References:

Surname, name of the author, *Title of the book*, place of issuance, year.

- Стојановић, Љубомир, *Старе српске повеље и писма*, књ. I/1, Београд 1929.

or

Surname, name of the author, *Title of the book*, name and surname of the editor, place of issuance, year.

- Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, прир. Љиљана Јухас Георгиевска, Београд 1988.

or

Title of the book, ed., transl., name and surname, place of issuance, year.

- *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, t. 1, studio et opera Georgii Fejér, Budae 1829.
- *Документи о спољној политици Краљевине Србије*, књ. I, св. 3/II, прир. Љиљана Алексић Пејковић, Београд 2014.

Individual document within edited sources:

- *Документи о спољној политици Краљевине Србије*, књ. I, св. 3/II, 1/14. април – 30. јуни/13. јули 1905. године, прир. Љиљана Алексић-Пејковић, Београд 2014, 825 (*Министарство иностраних дела Краљевине Србије – Београд, Генералном конзулату Краљевине Србије – Скопље*)

Repeated citation:

- *Документи о спољној политици*, књ. I, св. 3/II, 825.

List of References:

- *Документи о спољној политици Краљевине Србије*, књ. I, св. 3/II, прир. Љиљана Алексић Пејковић, Београд 2014.

Chapter of a book and article in proceedings:

Name and surname of the author, “Title of a chapter” or “Title of an article”, in: *Title of a book*, ed., ed.-in-chief., transl., name and surname, place of issuance, year, page.

- Мирослав Тимотијевић, “Приватни простори и места приватности“, у: *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, прир. Ана Столић и Ненад Макуљевић, Београд 2006, 133.
- Божидар Ферјанчић, “Одбрана Немањиног наслеђа – Србија постаје краљевина“, у: *Историја српског народа I*, ур. Сима Ћирковић, Београд 1981, 297–300.
- Miloš Ivanović, “The Nobility of the Despotate of Serbia between Ottoman Empire and Hungary (1457–1459)“, in: *Secular Power and Sacral Authority in Medieval East-Central Europe*, eds. Kosana Jovanović & Suzana Miljan, Amsterdam 2018, 167.

Repeated citation:

- М. Тимотијевић, “Приватни простори“, 133.
- Б. Ферјанчић, “Одбрана Немањиног наслеђа”, 297–300.
- М. Ivanović, “The Nobility“, 167.

List of References:

Surname, name of the author, “Title of a chapter” or “Title of an article”, in: *Title of a book*, ed., ed.-in-chief., transl., name and surname, place of issuance, year, number of pages of the chapter.

- Тимотијевић, Мирослав, “Приватни простори и места приватности“, у: *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, прир. Ана Столић и Ненад Макуљевић, Београд 2006, 165–244.
- Ферјанчић, Божидар, “Одбрана Немањиног наслеђа – Србија постаје краљевина“, у: *Историја српског народа I*, ур. Сима Ћирковић, Београд 1981”, 297–314.

- Ivanović, Miloš, “The Nobility of the Despotate of Serbia between Ottoman Empire and Hungary (1457–1459)“, in: *Secular Power and Sacral Authority in Medieval East-Central Europe*, eds. Kosana Jovanović & Suzana Miljan, Amsterdam 2018, 167–177.

Encyclopedic-lexicographic entries:

Name and surname of the author, “Title of the entry”, in: *Title of a book*, ed., ed.-in-chief., transl., name and surname, place of issuance, year, page.

- Динић-Кнежевић, Душанка, “Тканине”, у: *Лексикон српског средњег века*, прир. Сима Ћирковић и Раде Михаљчић, Београд 1999, 734–735.

Repeated citation:

- Д. Динић-Кнежевић, “Тканине”, 734–735.

List of References:

Surname, name of the author, “Title of the entry”, in: *Title of a book*, ed., ed.-in-chief., transl., name and surname, place of issuance, year, number of pages of the chapter.

- Динић-Кнежевић, Душанка, “Тканине”, у: *Лексикон српског средњег века*, прир. Сима Ћирковић и Раде Михаљчић, Београд 1999, 734–735.

Foreword, introduction, afterword:

Name and surname, foreword / introduction / afterword in: *Title of a book*, name and surname of the author of the book, place of issuance, year, pages.

- Чедомир Попов, предговор у: *Срби на историјском раскрићу*, Милорад Екмечић, Београд 2014, I–III.

Repeated citation:

- Ч. Попов, предговор у: *Срби на историјском раскрићу*, Милорад Екмечић, I–III.

List of References:

Surname, name, foreword in: *Title of a book*, name and surname of the author of the book, number of pages of the foreword, place of issuance, year.

- Попов, Чедомир, предговор у: *Срби на историјском раскрићу*, Милорад Екмечић, Београд 2014, I–XIX.

EXAMPLES FOR ARTICLES, TREATISES, ANNEXES:

Article in a journal:

Name and surname of the author, “Title of the text”, *Title of the journal*, number, volume (year), page.

- Милош Ивановић, “Развој институције имунитета у српској средњовековној држави до краја владавине краља Милутина“, *Историјски часопис* 66 (2017) 52.
- Момчило Спремић, „Пресуда Бенку Котруљевићу“, *Зборник Филозофског факултета* 11/1 (Београд 1970) 395.

Repeated citation:

- М. Ивановић, “Развој институције имунитета“, 52.
- М. Спремић, „Пресуда Бенку Котруљевићу“, 395.

Method of citation for journals when the year of issuance differs from the year of edition of the journal:

- Ружа Ђук, “Делатност дубровачког трговца Луке Милановића двадесетих година XV века“, *Историјски часопис* 38 (1991) 1992, 22.

Method of citation for journals with the same title, with different place of issuance, less known, hardly accessible journals:

- Гордана Томовић, “Трагови старог рударења у топонимији пљеваљског краја“, *Гласник Завичајног музеја* 3 (Пљевља 2002) 2003, 58.

List of References:

Surname, name of the author, “Title of the text”, *Title of the journal*, number, volume (year), number of pages of the entire article.

- Ивановић, Милош, “Развој институције имунитета у српској средњовековној држави до краја владавине краља Милутина“, *Историјски часопис* 66 (2017) 49–83.
- Спремић, Момчило, „Пресуда Бенку Котруљевићу“, *Зборник Филозофског факултета* 11/1 (Београд 1970) 393–398.

Article in proceedings (and book chapter):

Name and surname of the author, “Title of the text”, in: *Proceedings*, ed., name and surname, place of issuance, year, page.

- Ана Столић, “Ратни доприноси жена и послератна борба за женско право гласа у Србији (Краљевини СХС) 1918–1921“, у: *Крај Великог рата – пут ка новој Европи*, ур. Александар Раствојић и Миљан Милкић, Београд 2020, 288.

Repeated citation:

- А. Столић, “Ратни доприноси жена“, 288.

List of References:

Surname, name of the author, "Title of the text", in: *Title of the proceedings*, ed., name and surname, place of issuance, year, number of pages of the entire article.

- Столић, Ана, "Ратни доприноси жена и послератна борба за женско право гласа у Србији (Краљевини СХС) 1918–1921", у: *Крај Великог рата – пут ка новој Европи*, ур. Александар Раствојић и Миљан Милкић, Београд 2020, 285–298.

Author's article in own proceedings:

Name and surname of the author, "Title of the text", in: *ibid*, *Title of the proceedings*, ed., name and surname, place of issuance, year, page.

- Драгољуб Живојиновић, "Лик једног дубровачког конзула", у: исти, *Европа и Дубровник у 17. и 18. веку : студије и расправе*, ур. Тибор Живковић, Београд 2008, 285–288.

Repeated citation:

- Д. Живојиновић, "Лик једног дубровачког конзула", 285–288.

List of References:

Surname, name of the author, "Title of the text", in: *ibid*, *Title of the proceedings*, ed., name and surname, place of issuance, year, number of pages of the entire article

- Живојиновић, Драгољуб, "Лик једног дубровачког конзула", у: исти, *Европа и Дубровник у 17. и 18. веку : студије и расправе*, ур. Тибор Живковић, Београд 2008, 285–297.

Article in newspapers:

Name and surname of the author (if any), "Title of the text", *Newspaper title*, number, date.

- Јелена Чалија, "Велика борба за Велики рат", *Политика*, бр. 54114, 4. фебруар 2015.

Repeated citation:

- Ј. Чалија, "Велика борба".

List of References:

Surname, name of the author (if any), "Title of the text", *Newspaper title*, number, date.

- Чалија, Јелена, "Велика борба за Велики рат", *Политика*, бр. 54114, 4. фебруар 2015.

NEWSPAPERS:

***Newspaper title*, number, date.**

- Српске новине*, бр. 1, 1. јануар 1913.

INTERNET:

Name and surname of the author, “Title of the text”, Title of the publication, date, year, page <http://adresa> (date of access).

- Jack. R. Censer, “Intellectual History and the Causes of the French Revolution“, *Journal of Social History* 52/3 (2019) 545–554, <https://academic.oup.com/jsh/articlepdf/52/3/545/27457944/shy082.pdf> (прегледано/accessed on 12. 2. 2020)

If there are no reference elements, only the address and date of download are usually stated. If there are some data, they are stated as follows:

Name of the organisation, “Title of the text”, <http://adresa> (date of access)

- Public Library Section, “The Role of Libraries in Lifelong Learning“, <http://www.ifla.org/V0/s8/index.htm> (прегледано/accessed on 12. 2. 2009)

CITING AN UNPUBLISHED MA OR PHD THESIS:

Name and surname of the author, *Title of the thesis or dissertation* (MA or PhD thesis, name of the university, year) page

- Јована Блажић Пејић, *Московски Словенски комитет и српско питање (1858–1875)* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2021) 120
- Marijana Mišević, *Writing Slavic in the Arabic Script: Literacy and Multilingualism in the Early Modern Ottoman Empire* (doctoral dissertation, Harvard University, 2022) 55.

Repeated citation:

- Ј. Блажић Пејић, *Московски Словенски комитет*, 120.
- М. Mišević, *Writing Slavic*, 55.

List of References:

Surname, name of the author, *Title of the thesis or dissertation* (MA or PhD thesis, name of the university, year)

- Блажић Пејић, Јована, *Московски Словенски комитет и српско питање (1858–1875)* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2021)
- Mišević, Marijana, *Writing Slavic in the Arabic Script: Literacy and Multilingualism in the Early Modern Ottoman Empire* (doctoral dissertation, Harvard University, 2022)

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, Књ. LXXII (2023)

Издавач

Историјски институт Београд
Кнез Михаилова 36/II, 11000 Београд, www.iib.ac.rs, e-mail: istorinst@iib.ac.rs

За издавача

Проф. др Александар Растовић, директор

Редакциони одбор:

академик Михаило Војводић (Српска академија наука и уметности),
др Биљана Вучетић (Историјски институт Београд),
академик Јованка Калић (Српска академија наука и уметности),
др Срђан Катић (Историјски институт Београд),
проф. др Тамаш Керменди (Универзитет „Етвеш Лоранд“, Институт за историју,
Будимпешта, Мађарска),
проф. др Ангелики Константакопопулу (Универзитет у Јањини, Грчка),
др Милош Ивановић (Историјски институт Београд),
др Јелена Илић Мандић (Историјски институт Београд),
др Ђузепе Мота (Сапиенца универзитет Рим, Италија),
др Константин Никифоров (Институт за словенске студије, Руска академија наука,
Москва, Русија),
проф. др Хатице Оруч (Факултет за језик, историју и географију,
Универзитет у Анкари, Турска),
др Владета Петровић (Историјски институт Београд),
проф. др Александар Растовић (Историјски институт Београд),
проф. д.и.н. Илија Тодев (Историјски институт Бугарске академије наука),
др Александар Узелац (Историјски институт Београд),
проф. др Љубомира Хавликова (Институт за славистичке студије, Праг, Чешка)

Лектура текстова на српском језику

BONUS LIBER

Превод и лектура текстова на енглеском језику

Татјана Ћосовић

Секретар Редакционог одбора

Снежана Ристић

Припрема за штампу

ИСТОК ДИЗАЈН

Штампа

ПЛАНЕТА ПРИНТ д.о.о. Београд

Тираж

300 примерака

CIP - Каталогизација у публикацији Народна библиотека Србије, Београд
93/94

ИСТОРИЈСКИ часопис = Historical Review / одговорни уредник Александар
Растовић. - 1948 - . - Београд : Историјски институт, 1948 - (Београд: Планета принт). –
24cm
Годишње

ISSN 0350-0802 = Историјски часопис
eISSN 2956-1744
COBISS.SR-ID 3687170